

159

Handwritten text in Devanagari script, likely a musical score or a list of items, written in red ink on aged, yellowed paper. The text is arranged in approximately 10 lines, with some lines containing multiple characters or symbols. The ink is faded and the paper shows signs of wear and discoloration.

सिद्धान्तकौमुदी।

पूर्वाह्णम् ।

महामहोपाध्यायश्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितम् ।

कलिकातासंस्कृतविद्यामन्दिराध्यक्षश्रीतारानाथतर्क-

वाचस्पतिभट्टाचार्येण सङ्कलितया सरलाक्षया

व्याख्याया समुद्भवितम्

तेनैव संस्कृतम्

नूतनपाष्णी कियन्ते पुनर्मुद्रितम् ।

SIDDHANTA KAUMUDI

BY

BHATTOJI DIKSHITA

IN TWO VOLS. VOL.—I.

EDITED WITH A COMMENTARY

BY

TARANATHA TARKAVACHASPA

Principal, Free Sanskrit College.

Third Edition.

CALCUTTA:

Published by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A.

1884.

To be had from Pandit Jibananda Vidyasagara B. A.

Superintendent Free Sanskrit College, Calcutta.

एतानि मुद्रितसंस्कृतपुस्तकानि ।

१ आशुबोध व्याकरणम्	१।०	अनुमानदीधिति	४
२ धातुरूपादर्शः	२	३० सर्वदर्शनसंग्रहः	१
३ शब्दस्रोत संहानिधिः	१०	३१ भाषिनीविलास सटीक	१
४ सिद्धान्तकौस्तुभे सरला संहिता??		३२ हितोपदेश सटीक	२
५ सिद्धान्तविन्दुसार (वेदान्त)	॥	३३ भाषापरिच्छेदसंज्ञावलीसहित	१
६ ललाटानादिपद्धतिः (वक्त्राक्षरैः)	४	३४ वल्लविवाहवाद	१०
७ गयात्र्याद्यादि पद्धतिः	१	३५ दशकुमारचरित सटीक	१॥
८ शब्दार्थरत्नम्	॥	३६ परिभाषेन्दुशेखर	॥
९ वाक्यमञ्जरी (वक्त्राक्षरैः)	१०	३७ कविकल्पद्रुम धातुपाठः	॥
१० छन्दोमञ्जरी तथा वृत्तारत्नाकर सटीक	॥	३८ चक्रदत्त (वैद्यक)	२॥
११ वेणीसंहार नाटक	१	३९ उषादिस्मृत्य सटीक	२
१२ छट्टारान्तस नाटक सटीक	१॥	४० मेदिनीकोष	१
१३ रत्नवली नाटिका सटीक	॥	४१ पञ्चतन्त्रम्	२॥
१४ मालविकाग्निमित्र सटीक	१॥	४२ विद्वन्मोदतरङ्गिणी (चम्पूकाव्य)	॥
१५ धनञ्जय विजय सटीक	१	४३ साधवचम्पू	१०
१६ महावीरचरितनाटक	१॥	४४ तर्कसंग्रह	॥
१७ साङ्गप्रतप्तकौस्तुभे सटीक	२	४५ प्रसन्नराघव नाटक	१
१८ वैयाकरणभूषणसार	॥	४६ विवेकचूडामणि	१०
१९ लीलावती	॥	४७ काव्यसंग्रह (सम्पूर्ण)	५
२० वीजगणित	१	४८ लिङ्गाशुशासन सटीक	१
२१ शिशुपालवध सटीक (भाष)	४	४९ ऋतुसंहार सटीक	१०
२२ किरातार्जुनीय सटीक	२॥	५० विक्रमोर्वशी (सटीक)	१॥
२३ कुमारसम्भव पूर्वखण्ड सटीक	॥	५१ वसन्ततिलक भाष्य	१०
२४ कुमारसम्भव उत्तरखण्ड	॥	५२ गायत्री व्याख्या	॥०
२५ अष्टकम् पाणिनीयम्	॥	५३ सांख्यदर्शन (भाष्यसहित)	२
२६ वाचस्पत्यम् (वृहदभिधान)	१३२	५४ भोजप्रबन्ध	॥०
२७ कादम्बरी सटीक	४	५५ नलोदय सटीक	॥०
२८ राजप्रशस्ति	॥	५६ दश केन कठ प्रश्न सुख	॥०
२९ अनुमानचिन्तामणि तथा		साङ्ख्यक्य (सटीक सभाष्य)	५
		५७ छान्दोग्य सटीक सभाष्य	५

सिद्धान्तकौमुदी।

पूर्वाह्णम् ।

सहामहोपाध्यायश्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितम् ।

कश्चिन्नातासंस्कृतविद्यामन्दिराध्यक्षश्रीतारानाथतर्क-

वाचस्पतिभट्टाचार्येण सङ्कलितया सरलाख्यया

व्याख्यया समुद्धतम्

तेनैव संस्कृतम्

नूतनवाङ्मयीकियन्ते पुनर्मुद्रितम् ।

SIDDHANTA KAUMUDI

BY

BHATTOJI DIKSHITA

IN TWO VOL.—I.

EDITED WITH A COMMENTARY

BY

TARANA'THA TARKAVA'CHASPATI

Principal, Free Sanskrit College.

Third Edition.

CALCUTTA:

Published by Pandit Jibananda Vidyāsāgara B. A.

प्रिन्टर श्रीउदयचरण पाल

३२ नं शिवनारायण दामेर लेन ।

1884.

ADVERTISEMENT

To the First Edition.

THE Siddhanta Kaumudi of Bhattoji Dikshita has always been considered the ablest practical adaptation of Panini's great but difficult work. The edition published in Calcutta in the year 1811 has been long out of print, and a new edition was felt to be a great desideratum by all those interested in the thorough study of Sanskrit Grammar, [whether in India or Europe. Under these circumstances I was very anxious that such an edition should be prepared, and the liberal subscription of Government for 200 copies enabled me to find a publisher willing to undertake the risk. The task of editing was undertaken by Pandit Tara Natha Tarkavachaspati, the professor of Grammar in the Sanskrit College of Calcutta, and one of the profoundest grammarians of Bengal. He has given extracts from the three native Commentaries, the Manorama, Sabdendusekhara and Tattwabodhini, and has also added a supplementary commentary of his own, called the Sarala. The old edition merely contained the text of the work; but the present annotations will be found of the greatest use to elucidate the many obscurities, which could not fail to occur in a book on such an abstruse subject.

EDWARD B. COWELL

PRINCIPAL OF THE SANSKRIT COLLEGE.

CALCUTTA.

September 25, 1863.

द्वितीयविज्ञप्तिः ।

इतः पूर्वं १६२० मितसंवत्सरे मत्स्यकृतसरलायाः सप्तज्ञप्तितायाः
सिद्धान्तकौमुद्याः ७१० सार्द्धसप्तशतसङ्ख्यकपुस्तकानि संस्कृत्य मया सद्भितानि
तानि च समादरपूर्वकं ग्राहकगणैर्ग्रहणात् निर्वर्णकालमध्ये निःशेषितानि
संवभूवुः । तत्र ग्राहकाणां विद्योत्साहिनामीदृक् समादरो भविष्यतीति मम
मनसि प्रत्याशा नासीत् । इदानीन्तु विद्योत्साहिनां तां जिह्वक्षूणा-
मुत्तमतया व्यपतातिशयमाकलय्य द्वितीयवारसद्भित्तायै मया प्रावर्त्ति ।

तथा प्रवृत्तेन मया पूर्वसद्भितपुस्तके यत् किञ्चित् सुखलितम् तत्
संगीध्य सरलायाश्च सुगमतायै कचित् कचित् परिवर्त्तनेन कचिद्वाव्याख्या-
तांशव्याख्याया वज्जवकलेवरताविधानेन द्वितीयवारमेवा सद्भिता । पठन-
पाठनासौकर्याय चात्र कौमुद्यां सरलायाश्च कार्यविशेषार्थं सूत्रप्रतीकमात्रं
यद्यत् प्रदर्शितम् तत्तत्सूत्रस्य विशेषज्ञानार्थं सिद्धान्तकौमुद्यां प्रदर्शितविशेषा-
धिकरणपृष्ठसंख्या अङ्केन सूचिता । कौमुद्यां प्रदर्शितगणसूत्राणाञ्च (ग०)
इत्यनेन विज्ञप्तेन सूचना च कृता ।

पाणिनेरुत्पत्तिकालविषये पूर्वसद्भितपुस्तके एव उपक्रमे प्रायेण सर्वसक्तं
तदतिरेकेण तस्य व्यासादितोऽर्वाचीनताप्रदर्शनाय किञ्चिदधिकमत्राभिधीयते
शरद्वक्षुनकदर्भाङ्गुवत्साययणेषु ४, १, १०३ सूत्रे शतद्रोणान्नः, द्रोणपर्वत
जीवन्तादित्यादिसूत्रे ४, १, १०४ द्रोणान्नः, कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यः
४, ३, १०४ इति सूत्रे व्यासशिष्यवैशम्पायनस्य तदन्तेवासिविशेषस्य च कला-
पिनः, कलापिनोऽण् ४, ३, १०८ इति सूत्रे, वैशम्पायनशिष्यकलापिनान्नः,
पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोरिति ४, ३, ११० सूत्रे पाराशर्यस्य
व्यासस्य नान्नश्च कीर्त्तनात् तस्य वैशम्पायनशिष्यादिभ्योऽर्वाचीनत्वं प्रतीयते ।
न च द्रोणपर्वतेत्यादिसूत्रवृत्तौ १०१ पृष्ठे कौमुद्याम् अनादिरिह द्रोण इत्युक्त-
त्वात् न द्रोणशब्दस्य भारताचार्यद्रोणपरतेति शङ्काम् वज्जपु सूत्रेषु तत्त-
च्छब्दार्थानामनादित्यकलने प्रमाणाभावात् । किञ्च पाराशर्येत्यादिसूत्रे पारा-
शर्येण व्यासेन प्रोक्तस्य भिक्षुसूत्रस्यैवाध्योरि णिनिप्रत्ययविधानात् अन्य-
व्यासेन कृतस्य भिक्षुसूत्रस्याभावात् वादरायणपरताया एव तस्यैवित्यम् ।

तेनैव च ब्रह्मप्रतिपादकानि अथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यादीनि वेदान्तसूत्रा-
ख्यानि भिन्नुसूत्राणि प्रोक्तानि नेतरेण व्यासेन तथानुपलम्भात् । तत्-
सूत्राध्ययनकथनेनैव ततोऽस्य बहुकालादुत्तरोत्पन्नत्वप्रतीतिः सूचितैव । एवं
सूत्रपाठान्तु सारेण तस्य व्यासादितोऽर्वाचीनतानिर्णयः । गणपाठे च बहु-
नामर्वाचीनानां सात्त्विकप्रभृतीनां नामकीर्त्तनात् तस्य ततोऽर्वाचीनत्वं सुव्य-
क्तमेव तानि च गणपाठवाक्यानि विस्तरभयात् नात्रोद्धृतानि सरलामध्ये
एव विस्तरेण प्रदर्शितानि तेषु तेषु बहुनामर्वाचीनानां नामोद्धेष्टात् पाणि-
नेस्तेभ्योऽर्वाचीनत्वं सुव्यक्तमेव ।

श्रीयुक्तमोक्षमूलरेण विदुषा प्रष्टोऽप्यगामिनीति सूत्रेण त्वशङ्कां ससद्भाव्य
स्वग्रन्थे अस्मद्देशीयान् प्रति यत् कटाक्षेणाक्षिप्तं तस्य समाधानमितः पूर्वं
सत्सङ्कलिताशुबोधव्याकरणसुखवन्म एव कृतं तत एव तदुपगम्यमित्यतो-
ऽत्र किञ्चिन्नोक्तम् ।

सिद्धान्तकौमुद्यां व्युत्क्रमेणैव अष्टाध्यायीस्यसूत्राणि उदाहरणानुसा-
रेण निहितानि तानि सूत्रपाठे यथाक्रमेण पाणिनिना पठितानि तत्
क्रमेणैव तान्यत्वान्ते निवेशितानि तेन च सूत्राणां पूर्वापरत्वज्ञानम्, अत-
द्व्यनुकर्षयोग्यतावधारणञ्चानायाससाध्यं भविष्यति । तानि सूत्राणि च
कौमुद्यां यत्र यत्र पृष्ठे उदाहृतानि तदन्ते अङ्कद्वारा तत्पृष्ठसङ्ख्या च
सूचयितव्या इत्यत्र विस्तरेण ।

संवत् १८२७ ।

श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिः ।

कन्निकाता संस्कृतविद्यामन्दिराध्यक्षः ।

153

पाणिनीयागमकालादिनिर्णयः ।

पुरा किल कात्यायननामा मुनिः सप्तलक्षलोकात्मकं बृहत्कथाभिधानं
पञ्चं निर्माय काण्वभूतये आचरामास । सोमदेवभट्टेन तत एव सारांशं
सप्तशतकथासरित्सागराख्यो ग्रन्थो निरमायि । तत्रैवाख्यायिका समधि-
मस्यते । यथा

नन्दराजराज्यकाले उपवर्धपण्डितस्य कात्यायनापरपर्यायो वर-
रुचिर्वाङ्मिः पाणिनिश्चेति त्रयो सख्याम्बाला बभूवुः । तेषां पाणिनि-
रत्यमुद्भूतया सद्गङ्गावारिभिर्वादे पराजितो निर्बेदमापन्नो महादेवमाराध्य
तत्प्रकाशादधीत्य च कृतविद्यस्तत्प्रसादात् सूत्रपाठगणपाठघातपाठविज्ञात-
भासनात्मकं चतुर्धा विभक्तं व्याकरणागमं निर्माय उपवर्धदिसमीपे
प्रकाशयामास ॥ अथ तदग्रन्थकौशाम्बुपलभ्य वररुचिना तद्वशिष्टांशपरि-
पूरणेन संचोपार्थविवरणरूपं वार्त्तिकं चक्र । व्याडिना च तत्तदुक्तार्थेषु
न्यायप्रदर्शनार्थं लक्षलोकात्मकः संग्रहाभिधो ग्रन्थो निरमायि । अथ
समुद्दिष्टेषु तेषूक्तग्रन्थेषु तत्कालप्रचलितानामैन्द्रादिव्याकरणानामना-
दृततया क्रमेण लोपो बभूव । तत आरभ्य पाणिनीयप्रस्थानस्यैव पठन-
पाठनप्रचारः प्रवृत्ते ।

तेषु शालाहुरग्रामभिजनः पाणिनिर्दाक्षीगर्भसमुद्भवः प्रागुक्तग्रन्थचतु-
ष्टयात्मकं व्याकरणं शिष्याग्रन्थं च चकार । वररुचिः कौशाब्दीनगरवासिनः
सोमदत्ताभिधादिप्रात् वसुदत्तायामुत्पद्य उपवर्धपण्डितविद्यामभ्यस्य
बृहत्कथादीन् बहून् ग्रन्थान् कृत्वा नन्दराजस्य धीसचिवतामापेदे । व्या-
डिस्तु वेतसाख्यपुरे करन्ध्रविप्रादुत्पन्नः संग्रहाख्यादीन् ग्रन्थान् निर्भमे ।

विक्रमादित्यज्येष्ठभ्रातृभर्तृहरिप्रणीतवाक्यपदीयग्रन्थे आख्यायिका
निरमुपलभ्यते । यथा

कालवशेन लोकानामालस्यदोषसमुद्भावात् बहुविकारे व्याहृतिप्रणीते
 संयच्छस्येऽनादरमुपलभ्य, पाणिनीयदर्शनस्य क्रमेण लुप्रप्रायतामुपलभ्य च
 भगवता पतञ्जलिना संयच्छनिबन्धमारांशसङ्कलनेन सूत्रवार्तिकव्याख्यामुखेन
 संयच्छोक्तान् सर्वान् न्यायान् प्रदर्शयता महाभाष्यं निरमायि । अथ क्रमेण
 पुनरपि लोकानामालस्यदोषसमुद्भावात् पाणिनीयदर्शनं लुप्रप्रायमभूत् ।
 मूलव्याकरणागमस्तु दाक्षिणात्येषु पुस्तकमात्रे स्थितः पितृकुटस्य *
 गिरेरेकदेशे रावणनाम्ना केनचिद्विदुषा विलिख्य स्थापितश्च आसीत् तत
 एव समानीय केनचित् विप्ररूपेण रक्षसा वसुरातचन्द्राचार्यादिभ्यो ददे
 वसुरातादिभिरपि भक्तृहरिप्रभृतिशिष्येषु प्रचारितः । तदुपदेशाच्च भक्तृ-
 हरिणा महाभाष्यं व्याख्याय तत्तात्पर्यं ज्ञापिकाः कारिकाः स्वयं निर्माय
 ब्रह्मवाक्यपदकारणभेदेन त्रिकाण्डं वाक्यप्रदीपापरनामकं वक्त्रपदीयं निब-
 न्धे । तत्तत्त्ववाक्यकारणभेदात् कतिचित् पदान्यत्र समुद्ध्रियन्ते । यथा

प्रायेण सङ्क्षेपस्वीनल्पविद्यापरिग्रहान् ।

सम्प्राप्य वैयाकरणान् संप्रहेऽस्तमुपागते ।

कृतेऽथ पातञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शिना ।

सर्वेषां न्यायवीजानां महाभाष्ये निबन्धने ।

अलङ्कारगाधे गान्धीर्थादुत्तान इव सौष्ठवात् ।

तस्मिन्नकृतबुद्धीनां नैवावास्थित निश्चयः ।

यः पतञ्जलिशिष्येभ्यो भ्रष्टो व्याकरणागमः ।

कालेन दाक्षिणात्येषु अन्यत्रात्र व्यवस्थितः ।

तदेवमुत्सन्नकलो जातो व्याकरणागमः ।

पर्वतादागमं लब्ध्वा भाष्यवीजानुसारिभिः ।

स नीतो बहुशाखत्वं चन्द्राचार्यादिभिः पुनः ।

न्यायप्रस्थानमार्गास्तानभ्यस्य स्वञ्च दर्शनम् ।

प्रणीतो गुरुणास्माकमयमागमसंप्रहः ।

भ्रष्टस्यान्नायसारस्य वैयाकरणगामिनः ।

मूलभूतभवाप्याथ पर्वतादागमं स्वयम् ।

* त्रिकुटस्य ।

भाषार्थवचुरातेन व्यायमागान् विचिन्त्य च ।

प्रणीतो विधिवद्भाषं मम व्याकरणागमः ।

मयापि गुरुनिर्देशाद् भाष्याभ्यासावितुप्रवे ।

काण्डत्वयक्रमेणायं निबन्धः परिकीर्तितः ।

व्याख्यातश्चेतत् वाक्यपदीयं मुख्यराजहेलाराजपण्डिताभ्याम् । तशाख्या-
नादेश पूर्ववर्णितः प्रथिताधिगमवृत्तान्तः समुद्धृतः ।

स च भाष्यकारचन्द्रगुप्तराज्यसमयात् पश्चात्, भर्तृहरिकालात् पूर्व-
कावे प्रादुर्बभूवेति प्रतिभाति सभा राजमसुष्यपूर्वेति सूत्रव्याख्यायां
भाष्यकारेण चन्द्रगुप्तमेति प्रत्युदाहरणदानात् भर्तृहरिकालान्तस्य प्राची-
नतायाश्च वाक्यपदीये स्पष्टं प्रतीयमानत्वाच्च ।

स च सुनिर्गोर्नर्दतीरे तपस्यतः कस्यचिन्मुनेरञ्जलेः पतित इत्याख्या-
यिका शकत्वाद्विधिति सूत्रव्याख्यायां शेखरादावुपलभ्यते । अथञ्च पतञ्ज-
लिर्योगशास्त्रकारिपतञ्जलितो भिन्न इति प्रतीयते तत्तत्तस्य 'एतेन योगः
प्रत्युक्तः' इति शारीरकसूत्रे व्यासेन दूषितत्वेन पतञ्जलिसूत्रोपरि तेनैव
भाष्यकरणेन च तस्य व्यासतः प्राचीनतावगतेः, महाभाष्ये चन्द्रगुप्तनामो-
क्तेखाण्डाध्यकृत्सुततोऽर्वाचीनताप्रतीतेः नैकत्वमनयोरिति प्रतिभाति ।

एवं सूत्रवार्तिकभाष्याणामत्यन्तिं प्रचारश्च प्रदर्श्याधुना तदुपपत्तिः
कालास्तावन्निर्णीयन्ते ।

आरभ्य भवतो जन्म यावच्चन्द्राभिषेचनम् ।

एतद्वर्षसहस्रञ्च शतं पञ्च दशोत्तरमिति

भागवते १२ स्कन्धे २ अध्याये परीक्षितं प्रति शुकेनोक्तत्वात् परीक्षितो
जन्मानन्तरं १११० मितवर्षेषु गतेषु चन्द्रराज्यमिति निश्चीयते अत्र पञ्च-
पदसामानाधिकरण्यादुरोधेन शतमित्यस्य शतानीत्यर्थः एकत्वं चान्दसमेतञ्च
स्कान्दे कवाक्यत्वानुभूतम् । 'तेनैव कप्रयो युक्तास्तिष्ठन्त्यवदशतं नृणामिति'
सप्तर्षीणां प्रतिनक्षत्रं शतवर्षात्कभोगकालसङ्ख्या 'ते त्वदीये द्विजाः' कावे
अधुना चाश्रिता मघा इति' 'यदा देवर्षयः सप्त मघासु विचरन्ति हि तदा
प्रवृत्तस्तु कलिरिति' च भागवते १२स्कन्धे २ अध्याये सप्तर्षीणां मघास्थिति
कावे कलिप्रवृत्तेः, परीक्षितः समयेऽपि तलैव स्थितेरुक्तत्वात् कवेः शतवर्ष-

कालमध्ये परीक्षितो जन्मेति निश्चीयते । ततश्च कलेः प्रायेणाशीतिवर्षेषु गतेषु परीक्षितो जन्म ततः १५१० मितवर्षेषु गतेषु नन्दाभिषेचनम् । पुत्रसहित नवनन्दानां राज्यकालश्च शतवर्षात्मकः । एवञ्च कलेः १६६० मितवर्षपर्यन्तो नन्दराज्यचरमावधिरित्यनुमीयते स एव कालः स्कान्दे विगिष्योक्तः । यथा

ततोऽपि द्विसहस्रेषु दशाधिकशतत्वये ।

भविष्यं नन्दराज्यञ्च बाणक्यो यान् हनिष्यतीति ।

अस्यार्थः द्विसहस्रेषु द्विसहस्रवर्षमध्ये निर्धारणसप्रमो दशाधिकशतत्वये स्थिते सतीति शेषस्तथा च नवयधिकषोडशशतवर्षेषु कलेर्गतेष्वित्यर्थ-लाभः । नन्दराज्यमित्यस्य नन्दानां राज्यमित्यर्थः उत्तरबाल्ये यानिति बहुवचने निर्देशात् एतच्च प्रागुक्तवक्ष्यमाणभागवतैकवाक्यत्वाद्भाष्यते ।

शाक्येषु नवमैलेन्दुराम २१७६ योगे कलेर्गता इत्युक्तदिशा अधुनातीत १७८५ शाक्यवर्षेषु २१७६ मितवर्षयोगे ४६६४ मितवर्षाः कलेरतीता इत्यनुमीयते तत्र प्रागुक्त १६६० मितवर्षवियोगे २२७४ मितवर्षाः साम्प्रतं नन्दराज्यपरमावधिकालादतीता इत्यनुमीयते तेषाञ्च राज्यकालो भागवते शतवर्ष इति वक्ष्यते तस्मादितः पूर्वं प्रागुक्त २२७४ वर्षावधि २२७४ वर्षपर्यन्तं नन्दराज्यमासीत्तच्चन्द्रगुप्तराज्यम् ।

अन्ये तु ततोऽपि त्रिसहस्रेषु दशाधिकशतत्वये इति स्कान्दे पाठं प्रकल्प्य त्रिसहस्रवर्षमध्ये दशाधिकशतत्वये स्थिते सतीति व्याख्येय २६६० मितवर्षेषु कलेर्गतेषु नन्दराज्यमासीत्ततः शतवर्षान्तं चन्द्रगुप्तराज्यमिति तथाच प्रागुक्तकालात् सहस्रवर्षान्तं तयोः राज्यकालाविति मन्यन्ते । एतच्च यद्यपि इंग्लण्ड्नीयभाषेतिहासग्रन्थानुसारि तथापि भागवतविरोधभिया प्रमाणपरतन्त्रैर्नाद्रियते इत्यवधेयम् ।

तदानीमेव पाणिनिवररुचिव्याडिभिः प्रागुक्ता ग्रन्था निर्मिताः । एतेषां प्रायश एतावत्कालजातत्वमन्यथापि प्रतीयते । विज्ञानेश्वरयोगिकृतायां मितान्तरायां श्रेष्ठे पायादाचन्द्रतारं जगदिदमखिलं विक्रमादित्य-देवः इत्युक्तप्रा तदुग्रन्यस्य १६२१ वर्षीयसंवदभिषेकप्रवर्त्तकविक्रमादित्य-कालिकतावसीयते तस्माच्च यान्नवत्स्रविष्टतौ “व्यवहाराध्याये व्यवहा-

श्रुतः पश्येद्विद्वद्भिर्ज्ञातः सह" इति वचनव्याख्यायां सहेति तृती-
यानिर्देशात्तेषामप्राधान्यं सहयुक्तेऽप्राधाने इति २३१६ अरणादित्यनेन
पाणिनिस्त्वस्य प्रमाणत्वेनोद्धृष्टात्तस्य ततः प्राचीनता । ततोऽपि प्राचीनेषु
मेधातिविप्रणीतमनुभाष्ये यथावदिति पदव्याख्यानं तदर्हमिति ५।१। ११७
वतिप्रत्यय इति लिखनादपि ततः प्राचीनतापाणिनीयस्य । मिताजराया-
श्चासहायमेधातिविप्रभृतीनां व्याख्यानमेव चतुरस्रमित्युक्ता मेधातिथे-
स्ततः प्राचीनतावगमेन ततोऽपि प्राचीनता पाणिनेः रूपपञ्चा । तथा
भर्तृहरिप्रणीतवाक्यपदीयोद्भूतलोकेभ्योऽपि ततः प्राचीनतायाः महाभा-
ष्यस्य विनिश्चयात् ततोऽपि पाणिनेः प्राचीनताऽवसीयते । भाष्यकारस्य
चन्द्रगुप्तराज्याप्राचीनकालनायाः मागुदर्शितत्वात् ततोऽपि प्राचीनता तद्व्या-
ख्यानसूत्रवार्तिककारादेरिति फलितम् ।

नन्दानां राज्यकालश्च शतवर्षात्मक एव भागवते १२स्कन्दे २२अध्याये दर्शितः

महानन्दिसुतो राजन् ! मूढागर्भसमुद्भवः ।

महापद्मपतिः कश्चिन्नन्दः क्षत्रविनाशकृत् ॥

तस्य बाहौ भविष्यन्ति सुमात्यप्रसूताः सुताः ।

य इमां भोक्ष्यन्ति महीं राजानश्च शतं समा इत्युक्त्वा

नव नन्दान् द्विजः कश्चित् प्रपन्नामुद्धरिष्यति ।

तेषामभावे जगतीं सौर्या भोक्ष्यन्ति वै कलौ ॥

स एव चन्द्रगुप्तं वै द्विजो राज्येऽभिषेक्ष्यति ।

अत्र नवनन्दानां शतवर्षं राज्यकालमभिधाय चाणक्यनामा द्विजो नन्दान्
निहत्य सौर्याणामाद्यं चन्द्रगुप्तं राज्येऽभिषेक्ष्यतीत्युक्तम् । तेषाञ्च राज्य-
कालः चन्द्रगुप्तादिपुत्रपौत्रादीन् दशवंशविस्तारानभिधाय तत्रैवोक्तः 'सौर्या-
श्चेते दश नृपाः सप्तविंशच्छतं समा इति' एवञ्च नन्दराज्यकालात् सप्त-
विंशदधिकशतवर्षेषु चन्द्रगुप्तादिमौर्यराज्यकालस्तथा च पाणिनिप्रभृति-
समुत्पत्तेरनन्तरं शतवर्षेषु व्यधात् इतः प्राक् २१७५ वर्षसमये मतान्तरे
२१७५ समये वा चन्द्रगुप्तराज्यमासीत् तदानीं कियत्कालानन्तरं वा प्रत-
ञ्जलिकृतभाष्यसमुद्भवः भाष्ये प्रागुक्तप्रत्युदाहरणान्तथा निश्चीयते ।

एवं सूत्रवार्तिकभाष्याणामुत्पत्तिकालेष्ववधृतेषु तद्व्याख्यानप्रकरणदि

य यानामुपतिहासावधारणमनादत्यैव यन्वयान्वक्तृनामविषयादिकं वि-
क्षितं प्रदर्शयते ।

महाभाष्यव्याख्या भर्तृहरिकृता

वाक्यपदीयम् भर्तृहरिकृतम् { न्यायप्रदर्शनपूर्वकभाष्यतात्पर्य-
वर्चनम्

वाक्यपदीयव्याख्या हेनाराजकृता पुष्करराजकृता च

काशिका वृत्तिः { वामनापरनाम { पाणिनीयमूलकमानुसा-
जयादिव्यकृता { रेणुसोदाहरणा व्याख्या

न्यासापरनामापट्टमञ्जरी, हरदत्तमिश्रकृता { इत्युपसङ्ख्यानव्यतिरेकेण सू-
त्राक्षरेणैव सकलशब्दसाधनम्

सम्पटभट्टकृतकाव्यवकाशेऽनेकस्थानेषु माधकाव्यपद्यानां दृढतया
माधव्य ततः प्राचीनत्वावगमेन तस्मिन् काव्ये च 'अनुत्सृज्यपदन्यासा सदु-
वृत्तिः सच्चिबन्धना शब्दविद्यैव' इत्युक्तत्वात् 'ततोऽपि प्राचीनता वृत्ति-
न्यासयोरित्यनुमीयते । कैयटेनापि बहुस्थानेषु 'इतिवृत्तिप्रत्ययः' इत्युक्त-
मतस्ततोऽपि प्राचीनता तस्याः ।

पञ्जिका जिनेन्द्रकृता काशिकावृत्तिव्याख्या

भाष्यपदीपः कैयटकृतः महाभाष्यव्याख्या

भाष्यपदीपोद्यनः नागेशभट्टकृतः भाष्यपदीपविवरणम्

भाष्यपदीपविवरणम् विश्वरानन्दकृतम् भाष्यपदीपव्याख्या

प्रक्रियाकौमुदी रामचन्द्राचार्यकृता { प्रक्रियानुसारेण पाणिनि-
टीकाप्रक्रियाकौमुदी श्रीकृष्णकृता { सूत्राणि यथास्थानसङ्ग्रह-
सोदाहरणं व्याख्यातानि

प्रसादः विट्ठलकृतः सूत्रव्याख्या

तत्त्ववन्दः जयन्तकृतः प्रसादव्याख्या सोदाहरणा

साप्रवीयवृत्तिः माधवाचार्यकृता अष्टाध्यायीसूत्रव्याख्या

सिद्धान्तकौमुदी भट्टोजिदीक्षितकृता { प्रक्रियानुसारिसूत्रोद्धारणपू-
{ र्विका सोदाहरणा सूत्रवृत्तिः

प्रौढमनोरमा	भट्टोजिदीक्षितकृतम्	सिद्धान्तकौमुदीव्याख्या
शब्दरत्नम्	हरिदीक्षितकृतम्	प्रौढमनोरमाव्याख्या
भावप्रकाशः	वैद्यनाथकृतः	प्रौढमनोरमाव्याख्या
शब्देन्दुशेखरः	नागेशभट्टकृतः	सिद्धान्तकौमुदीव्याख्या
विदम्बिमोक्षा	वैद्यनाथकृतम्	शब्देन्दुशेखरव्याख्या
तत्त्वमोधिनी	जानेन्दुवररत्नकृतम्	सिद्धान्तकौमुदीव्याख्या
शब्दकौस्तुभः	भट्टोजिदीक्षितकृतः	{ सूत्रानुसारेण भाष्याद्युक्तार्थेषु शुक्तिप्रदर्शनपूर्वकं व्याख्यानम्
प्रभा	वैद्यनाथकृतम्	शब्दकौस्तुभव्याख्या
गूढार्थदीपनी	सदाशिवपण्डितकृतम्	सूत्रकमानुसारिसूत्रव्याख्या
मध्यकौमुदी	वरदराजकृतम्	सिद्धान्तकौमुदीसारांशः
अष्टकौमुदी	वरदराजकृतम्	ततोऽपि सारांशः
वैयाकरणसर्वस्वम्	धरणीधरकाशीनाथकृतम्	{ सोदाहरणा सूत्रानुसारिव्या- ख्या कारिकादिसहिता भाष्य- वार्तिकामेचितांशसहिता च
रूपा सरला	सकृतम्	सिद्धान्तकौमुदीव्याख्या

प्रकरणग्रन्थनामादि ।

वैयाकरणभूषणम्	कोण्डभट्टकृतम्	शब्दशक्तिनिरूपणम्
वैयाकरणभूषणदर्पणः	हरिप्रभकृतः	वैयाकरणभूषणटीका
सङ्गृहा	नागेशभट्टकृतम्	शब्दशक्तिनिरूपणम्
कला	वैद्यनाथकृतम्	सङ्गृहाव्याख्या
परिभाषावृत्तिः	सीरदेवकृतम्	परिभाषा व्याख्या
परिभाषेन्दुशेखरः	नागेशभट्टकृतः	परिभाषाव्याख्या
परिभाषाकाशिका	वैद्यनाथकृतम्	परिभाषाव्याख्या

धातुपाठपीपः
शब्दाधरत्नम्

भैरव्यरचितकृतः धातुपाठव्याख्या
संस्कृतम् (मुद्रितम्) व्याकरणसिद्धान्तदर्शनम्

पाणिनीयसूत्रपाठस्याष्टाध्यायीति संज्ञा तत्राष्टाध्यायाः द्वाविंश-
त्पादाः ३८६५ मितानि सूत्राणि । तत्र च वैदिकबौद्धिकसाधुशब्दव्युत्पा-
दनं वैदिकशब्दानामुदात्तादिस्वरविधानञ्च । किन्तु एकैकस्मिन् प्रकरणे
एकजातीयकार्याण्युपदिष्टानि तेन पठनपाठनादौ विशदङ्गत्वतामुपलभ्य
प्रक्रियाकौमुदीसिद्धान्तकौमुद्यादिषु प्रक्रियानुसारेण अपेक्षितस्थाने सूत्रा-
ण्युक्त्य व्याख्याय चोदाहरणादिना विवरीकृतानि ।

अष्टादिदशगणीयधातवोऽर्थसङ्गिता धातुपाठे भगवता पाणिनिना
प्रथिताः सिद्धान्तकौमुद्यां सर्वे एव तत्रत्या धातवोऽर्थसङ्गिता उद्धृताः ।

अष्टाध्यायीसूत्रोद्धिखितस्वरादिगणानां ज्ञापनाय भगवता पाणिनि-
नैव गणपाठो अन्योरचितस्तत्र च अष्टाध्यायीसूत्रानुपदिष्टकार्यविशेषार्थं
कचित् कचित् सूत्राण्यपि निर्दिष्टानि तेषां गणसूत्रेति संज्ञा ।

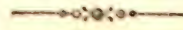
शब्दानां पुंस्त्वादिलिङ्गबोधनार्थं लिङ्गानुशासनमपि भगवता कृतं
तत्रत्य सूत्राणि च सिद्धान्तकौमुद्यामन्तेऽभिनिवेशितानि । तत्कृतः वर्णो-
च्चारणशिखाभिधोऽप्यपरो अन्योऽस्ति ।

वार्तिके तु अष्टाध्यायीसूत्रानुपदिष्टाधिकंशपरिपूरणेन सूत्रतापर्य-
व्याख्यानम् ।

शाकटायनेनोणादिसूत्राण्युक्तानि तानि उज्ज्वलदत्तेन व्याख्यातानि ।
एतत्पर्यन्ता अपि गोवर्द्धनचपणकादिकता वृत्तयः सन्तीत्युज्ज्वलदत्तीया-
द्वयस्यम् ।

महाभाष्ये सूत्रवार्तिकव्याख्यानपूर्वकं शब्दशक्तिनिरूपणेन युक्ति-
प्रदर्शनम् । तत्र प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे नवोक्तिकानि तत्रैवाध्याये शब्दा-
नुशासनस्य विषयप्रयोजनादीन्युक्तानि स एवाध्यायप्रसङ्गाध्योयसंज्ञाभाक् ।

अथ टीकोपक्रमणिका ।

स्मारं स्मारं सरस्वत्याः पादपद्मं मुदा हृदा ।
सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यां सरलाख्यां समारभे ॥ १ ॥
सूतवार्त्तिकभाष्याणां कारकान् मुनिसत्तमान् ।
पाणिन्यादीन् नमस्कृत्य तद्व्याख्यात्मकांस्तथा ॥
वाक्यवंशबुधोत्तंसकालिदासाङ्गसन्धवा ।
इयं विरचते यत्नात् श्रीतारानाथशर्मणा ॥ २ ॥ युष्मम् ।
शब्देन्दुशेखरं वीक्ष्य निरीक्ष्य तत्त्वबोधिनीम् ।
गूढार्थान् विशदीकुर्वे विलोक्य च मनोरमाम् ॥ ३ ॥
क्वचित्तेषां पङ्क्तिं क्वचिदपि च तत्तद्वचनतो
गृहीत्वा सारांशं विषमपदबोधाय विवृतिम् ।
तनोम्येतां तत्त्वं विविदिषु जनानामतिमुदे
क्षमध्वं विद्वांसः स्वलनमिह यन्मे निजगुणात् ॥ ४ ॥
सिद्धान्तकौमुदीग्रन्थः काठिन्याद् दुर्गमोऽभवत् ।
सरलायाः समायोगात् लोकेऽद्य सरलायताम् ॥ ५ ॥
अप्रकाशेव जाताद्य काठिन्यघनसंघता ।
कौमुदी सरलावात्यासम्बन्धात् विमलायताम् ॥ ६ ॥

एकैककाण्डेष्वेकैककार्यसिद्धिविधायकैः ।

पाणिनिः सङ्गतैः सूत्रैरष्टाध्यायीं विनिर्ममे ॥ १ ॥

पदादिसिद्धौ यद् यत्र कार्यं तेषामपेक्षितम् ।

तत्तत्रैवोद्धृतं सूत्रं तेन वृत्तौ व्यतिक्रमः ॥ २ ॥

सूत्राक्षरेण सूत्राणां भिन्नपङ्क्तौ निषेधनम् ।

अध्यायपादसूत्राणां संख्याङ्कस्थापनं ततः ॥ ३ ॥

अध्यायसंख्या प्रथमात्, पादसंख्या द्वितीयतः ।

तृतीयाद्, अङ्कतो ग्राह्या सूत्रसंख्येति निर्णयः ॥ ४ ॥

भट्टोजिदीक्षितकृता सूत्रार्था वृत्तिरूपिणी ।

मध्यमाक्षरसंख्याना कौमुदी सरलीपरि ॥

भाष्ये टिवास्तिकमुखप्रमाणादिसमन्विता ।

उपपत्तिबुता मध्ये स्थाप्यादाहरणान्विता ॥ ५ ॥ युग्मम् ।

कालायनमुनिकृतं वार्त्तिकं मध्यभागतः ।

पुण्याकारेणाङ्कनीयं चिह्नेनाङ्गविवर्जितम् ॥ ६ ॥

भाष्यस्थेष्वुपसंख्यानादिकं यद्यत् समुद्धृतम् ।

वृत्तौ तत्तत्पदोक्तेखात्तस्याचिह्नेन मुद्रणम् ॥ ७ ॥

रेखान्तराला सरला कौमुदीनीचभागतः ।

सूत्राक्षरेणाङ्कनीया मत्कृताङ्गैश्च चिह्निता ॥ ८ ॥

व्याख्याव्याख्ययोरैकसंख्याङ्कात्तत्र निश्चयः ।

आदिमाक्षरमात्रेण प्रमाणे सर्वसंग्रहः ॥ ९ ॥

यथा ऋ० इति चिह्नेन ऋग्वेदोऽत्रावधार्यताम् ।

एवमुक्तेनैकदेशात् समुदायस्य संग्रहः ॥ १० ॥

सिद्धान्तकौमुदी।

मुनित्रयं (१) नमस्कृत्य तदुक्तोः परिभाष्य च (२)
वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीयं विरच्यते (३) ॥

अ इ उ ण्* । १ । ऋ लृ क् । २ । ए ओ ङ्
। ३ । ऐ औ च् । ४ । ह य व र ट् । ५ । ल ण् । ६ ।
ज म ङ ण न म् । ७ । झ भ ञ् । ८ । घ ढ ध
ष् । ९ । ज व ग ङ द श् । १० । ख फ छ ठ थ च
ट त व् । ११ । क प य् । १२ । श ष स र् । १३ ।
ह ल् । १४ ।

- (१) वेदशास्त्रार्थावगन्तारो मुनयस्तेषां पाणिनिकात्यायनपतञ्जलीनां त्रयम्
उपपदविभक्तितः कारकविभक्तोर्बलवत्वात् द्वितीया न तु नमः शब्दयोगे
चतुर्थी ।
- (२) परिभाष्य परिचिन्त्य चौरादिकस्य भुवश्चिन्तार्थकस्य ल्यपि रूपम् ।
- (३) व्याकरणं विदन्तीति वैयाकरणास्तत्सिद्धान्तस्य कौमुदीव प्रकाशिका ।
प्रकाशकत्वेन, दुरूहग्रन्थान्तरेभ्यो ज्ञाने जायमानस्य लोशसन्तापस्य
निवारकत्वेन च कौमुदीसाम्यम् । करिष्यमाणायाम् अपि कौमुद्याः

इति माहेश्वराणि (४) सूत्राणि अणो^१दिसंज्ञार्थानि (५) ।

बुद्ध्या रुद्धिवापिततया इयमितीदमा निर्देशः । विरच्यते इति भवि-
ष्यत्सामीप्ये वर्तमानप्रयोगः । शब्देन्दुशेखरः ।

- (४) महेश्वरादधिगतानि माहेश्वराणि 'येनाक्षरसमास्नायमधिगम्य महे-
श्वरात् । कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः' इत्युक्तेः 'नृत्या-
वसाने नटराजराजो ननाद दक्षां नव पञ्च वारान् । उद्धर्तुकामः
सनकादिसिद्धानेतद्विमर्शं शिवसूत्रजालम्' । अत्र सर्वत्र सूत्रेषु वर्णा
अन्त्याश्चतुर्दश । धात्वर्थं सप्तपादिष्टाः पाणिन्यादीदिसिद्धये 'इति
धोक्तेः । धात्वर्थं धातुमूलकगङ्गास्तप्रवृत्त्यर्थम् अतएवातुबन्धकरणाय
चतुर्दशवर्णानामुपदेश इति । शब्देन्दु० ।

- (५) चतुर्दशसूत्र्या अणो^१दय एकचत्वारिंशत् संज्ञा अष्टाध्यायां व्यव-
हृताः । यथा—

एकस्मात् णङञवटा हाभ्यां षस्तिभ्य एव कणभाः स्युः ।

त्रेयौ चयौ चतुर्भ्योरः पञ्चभ्यः शलौ षड्भ्यः इति काशिका ।

अस्यार्थः अणो^१एङ् यञ् ऋक् अट् । इत्येकादिकाः पञ्च १ । भण्
भण् इति पान्तौ २ । अक् इक् उक् । इति कान्ताः ३ । अण् इण्
यण् इति परणान्ताः २ । अस् यस् ङस् । इति भान्ताः २ । इति
नव ६ । अच् इच् एच् ऐच् । इति चान्ताः ४ । यय् सय् भय्
खय् इति यान्ताः ४ । इत्यष्टौ ८ । यर् भर् खर् चर् शर् ।
रान्ताः ५ । अण् हण् वण् भण् जण् वण् । शान्ताः ६ । अल्
हल् वल् रल् भल् शल् । लान्ताः ६ । इति द्वादश १२ मिलिता
एकचत्वारिंशत् ॥ कैयटभतानुरोधेन रप्रत्याहारस्य, चयप्रत्याहारस्य
च 'चयोद्वितीया' इति वार्तिकपाठे सत्त्वात् त्रिचत्वारिंशत् ।

एषु सूत्रेषु संहिताया अविवक्षिततया न संहिताकार्यम् अलु-
करणत्वात् सौत्रत्वाद्वा न वर्णेभ्यो विभक्त्युत्पत्तिः कारप्रत्ययोऽपि न
बाहुलकात् ।

एषामन्या इतः लक्ष्मस्तेऽकारश्च (६) हकारादिष्वकार (७)
उच्चारणार्थः ॥

हलन्त्यम् । १ । ३ । ३ ।

हलिति (८) सूत्रेऽन्यमित्यात् ॥

आदिरन्त्येन सहेता । १ । १ । ७१ ।

अन्त्येनेता (९) सहित आदिर्मध्यगानां स्वस्य च संज्ञा

(६) इत् भवतीति विपरिणामेनान्वयः अनन्त्यत्वात् पृथगुक्तिः । लक्ष्मस्त्वस्यमकारमादाय उरण् रपरः इति । (१ । १ । ५१) सूत्रे रप्रत्याहारस्य हणम् हलवर्णयोः स्थाने जायमानोऽण् रपरः रप्रत्याहारपरस्तेन हस्थाने अर् अर् इर् उर् इत्यादि, लस्थाने अल् आल् इत्यादि भवति रप्रत्याहारेण रलयोर्महणस्य कैयटमतेनाग्रे वक्ष्यमाणत्वम् । शब्देन्दुशेखरे तु रप्रत्याहारस्य प्रत्याख्यानान्वयीति-राष्टतेत्याकरे स्पष्टम् ।

(७) हकारादिष्वकारस्यानुनासिकत्वप्रतिज्ञानेन उपदेशेऽजित्यनेन तस्येत्यंज्ञा ।

(८) हलप्रत्याहारासिद्धौ अन्यहल इत्करणासम्भवेन आदिरन्त्येन सहेतेति सूत्रेण इत्संज्ञायुक्तान्यवर्णेन सहितस्याद्यवर्णस्यैव मध्यगानां स्वस्य च संज्ञात्वकथनात् हल्सूत्रस्वलकारस्य चाद्यापि इत्करणाप्रसक्तेरन्योन्याश्रयदोषभिया सूत्रात्तरमावृत्त्य पठित्वा वाक्यभेदेन योजयन्नाह हलितेति अत्र उपदेशे इत्यत इन्मात्रमनुवर्त्तते । एवं च हयवरडादिदशसूत्र्या पठितानां वर्णानां समुदायस्य हल्सूत्रस्यान्यवर्णेन इता लकारेण सह हलितिसंज्ञा ततस्तन्माध्यवर्त्तिटाद्यानुबन्धानामित्वसिद्धये हलन्त्यमित्यत्र उपदेशे इति इदिति चानुवक्त्याग्रे व्याख्यास्यते ।

(९) सुट्प्रत्याहारेण खौजसमौटामिव अनन्त्येन इता टाटकारेण शस्पर्यन्तस्य अहणनिवारणायान्तेनेति विशेषणम् । तच्चबोधिनी ।

स्यात् । इति हल्संज्ञाब्राम् । हलन्त्यम् । (१०) उपदेशेऽन्यं
हल् इत्यात् । उपदेश आद्योच्चारणम् । ततोऽण्*अजित्यादि
संज्ञासिद्धौ ॥

उपदेशेऽनुनासिक इत् । १ । ३ । २ ।

उपदेशेऽनुनासिकोऽच् इत् स्यात् । प्रतिज्ञानुनासिक्याः
पाणिनीयाः (११) । लन्सूत्रस्यावर्णेन सहोच्चार्यमाणो
रेफो रलयोः संज्ञा (१२) । प्रत्याहारेष्वितां (१३) न ग्रहणम्
अनुनासिक इत्यादिनिर्देशात् (१४) । नञ्चत् ककारि परेऽच्-

आद्यन्तयोरनिर्देशे तद्वटितसमुदायालाभात्तदर्थमेवान्यग्रहणं तथा च
आद्यन्ताभ्यामवयवाभ्यां स्वषटितः समुदाय आक्षिप्तः संज्ञीति ।
शब्देन्दु० ।

• (१०) हलन्त्यस्योक्तार्थस्य करणेऽपि 'न विभक्तौ लुक्' इत्यपवाददर्शनेन हल-
न्त्यमित्यस्य सामान्यविषयकत्वावश्यकतया पुनः सामान्यमुखेनारम्भः ।

(११) पाणिनीयाः पाणिनिना प्रोक्ता वर्णां प्रतिज्ञायते इति प्रतिज्ञा
प्रतिज्ञाविषय अनुनासिक्यं येषां तथाभूताः इत्यर्थः । शब्देन्दु० ।

(१२) प्रत्याहारसिद्धये लण्स्वरूपस्याकारस्यानुनासिकत्वप्रतिज्ञानात् अनन्त्ये-
नापि इता अकारेण सहितो रः, रलयोः संज्ञेत्युक्तं प्राक् ।

(१३) रलयोरिव तन्मध्यवर्तिटकारस्य ग्रहणमाशङ्क्याह प्रत्याहारेष्विता-
मिति ।

(१४) उपदेशेऽनुनासिक इदित्यदिष्टत्वे शेषः तथा च यदि प्रत्याहारे
इतामपि ग्रहणमभिप्रेतं स्यात्तदा ककारस्याज्मध्यपतितत्वेन तस्मिन्
परे पूर्वस्तेकोऽनुनासीतीकारस्य यण्प्रसङ्गः स्यात् न च तथा सूत्रे
निरदिक्षत् । अतस्तत्सूत्रे यणोऽकरणसुक्तार्थज्ञापकमिति भावः ।

कार्यं (१५) दृश्यते । आदिरन्त्येनेत्येतत्सूत्रेण कृताः संज्ञाः प्रत्याहारशब्देन (१६) व्यवहियन्ते ॥

ऊकालो (१७) ऽज् भस्वदीर्घभुतः । १ । २

२७ ।

उद्य ऊद्य उ(३)द्यवः वाङ्माल इव कालो यस्य सोऽच् क्रमात् ऋस्वदीर्घभुतसंज्ञः स्यात् । स च (१८) प्रत्येकमुदात्तादिभेदेन त्रिधा ॥

उच्चैरुदात्तः । १ । २ । २८ ।

तात्त्वादियु (१८) सभागेषु स्थानपूर्वभागे निष्पन्नोऽज्जुदात्तसंज्ञः स्यात् । आ ये (२०) ॥

(१५) इको यणचोति सूत्रेण कृतम् अपि कार्यमर्थकार्यं वगैरूपम् ।

(१६) प्रत्याह्वयन्ते संचिष्य गृह्यन्ते वर्णा अनेनेति प्रत्याहारशब्दो योगरूढः । तत्त्व० ।

(१७) ऊकाले च कुकुटरुते उकारे एकद्वितीयातत्वप्रसिद्धेराकालादयो नोक्ताः । शब्देन्दु० ।

(१८) स च अञ्च अकारादित्तरूपो ह्रस्वदीर्घभुतभेदेन त्रिविधोऽपि पुनस्त्रिधा अत्र विशेषोऽप्ये वक्ष्यते ।

(१९) श्रुतिस्तत्सुदात्तसंपादशुप्रयोगेऽव्याप्तं श्रुतिप्रकर्षस्याव्यवस्थितत्वादतः स्थानकृतं तदिति, उच्चैरित्यधिकरणशक्तिप्रधानम् अधिकरणत्वं चोच्चारणं प्रति, तच्च तात्त्वादीनां सभागत्वे एवेति चाशयेनाह तात्त्वादीति । प्रयत्नप्रेरितो वायुर्यदोर्ध्वभागे प्रतिहतोऽचं व्यञ्जयति तदा स उदात्तः, एवमधोभागेऽनुदात्त इति । शब्देन्दु० ।

(२०) आ ये तन्वन्ति रश्मिभिस्तिः ससुदभोजसा । मरुद्भिर्ग्न आगहि । ऋ० अ० १ । व० ३७ निपाता आद्युदात्ता इत्याकार उदात्तः । यच्चब्दस्य प्राणिपदिकतया फिषोऽन्त उदात्त इति सूत्रे (फिट्

नीचैरनुदात्तः । १ । २ । ३० ।

स्पष्टम् । अर्वाङ् (२१) ॥

समाहारः स्वरितः । १ । २ । ३१ ।

उदात्तानुदात्तत्वे वर्णधर्मे समाहित्येते यस्मिन् सोऽच् स्वरित-
संज्ञः स्यात् ।

तस्यादित उदात्तमर्द्धह्रस्वम् । १ । २ । ३२ ।

ऋस्वग्रहणमतन्वम् (२३) स्वरितस्यादितोऽर्द्धमुदात्तस्योध्यम्
उत्तरार्द्धेन्तु परिशेषादनुदात्तम् । तस्य चोदात्तस्वरित-
परत्वे (२३) अवर्णं स्पष्टम् । अन्यत्र (२४) तूदात्तशुद्धिः

प्रातिपदिकम्) तस्यानोदात्तत्वविधानेनानोदात्तता ततः परस्य
जसः सुप्रया' अनुदात्तौ सुप्पिताविति (१ । १ । ४) अनुदात्तत्वे-
न्यदाद्यत्वे शीभावे आदुगुणे च सति एकादेश उदात्तेनोदात्त इति
(८ । २ । ५) सूत्रेण एकार उदात्तः । तत्त्व० ।

(२१) अर्वाङ् लिचक्रो मधुवाहनो रथो जीराक्षो अश्विनोयांत सुहुतः ।
लिचन्तुरो मधवा विश्वसौभगः सन आवह्वदु द्विपदे चतुष्पदे ऋ० ।
अ० २ । अ० व० २७ । अर्धन्तमङ्गुलीयर्वाङ् अञ्जतेः सुप्युपपदे
किप् ऋ गतावित्यस्मान् वनिपि गुणे च निष्पन्नोऽर्वनुशब्दः धातो-
रिति (६ । १ । १६२) सूत्रेणानोदात्तः वनिपः पित्वेन अनुदात्तौ
सुप्पिताविति (१ । १ । ४) सूत्रेण अनुदात्तत्वम् अञ्जतेरकारोऽपि
धातोरिति सूत्रेणानो दात्तः उपपदमतिङिति सूत्रेण समासे लते
समासस्येति (६ । १ । २२३) समासस्वरेण निष्ठातात् अनुदात्तं पदमे-
कवर्जमिति (६ । १ । १५८) सूत्रेणाकारस्यानुदात्तता । तत्त्व० ।

(२२) अनन्त्यमविवक्षितं स्वशास्त्रसङ्केतितत्त्वरूपेणाबोधकत्वात् किं त्वर्द्धमात्ररू-
पार्थबोधकम् । शब्देन्दु० ।

(२३) उदात्तस्वरितौ परौ यस्मात् तदुदात्तस्वरितपरं तस्य भावस्तत्त्वं तस्मिन्
सति पूर्वस्य स्वरितस्य यदुत्तरार्द्धमनुदात्तं तस्य स्पष्टं अवर्णम् ।

(२४) अन्यत्र उदात्तस्वरितपरत्वाभावे ।

प्रातिशाख्ये (२५) प्रसिद्धा । क वोऽग्रा रथानां न, येऽराः
शतचक्रं योऽग्रा इत्यादिष्वनुदात्तः (२६) अग्निमीले

(२६) वैदिकसाहित्यानुशासनसूत्रम् व्याकरणम् प्रातिशाख्यतत्त्व । यथा

एकाक्षरसन्तानेने पूर्णयोः स्वरितः स्वरः ।

तस्योदात्ततरोदात्तादूर्ध्वभावाद्भवेव वा ।

अनुदात्तः परं शेषः स उदात्तशुक्तिर्न चेत् ।

उदात्तं नोच्यते किञ्चित् स्वरितं वाक्षरं परमिति । मनोरमा
पूर्णयोः उदात्तानुदात्तयोः एकत्राक्षरे समानेने सति स्वरितो भवति ।
तस्य स्वरितस्य उदात्तात् स्वरान्तोच्चारितोदात्तात् तदपेक्षयेत्यर्थः ।
अर्धभावा उदात्ततरेति बोध्यम् एतच्च ह्रस्वस्वरिताभिप्रायम् अर्ध-
मेवोदात्ततरमिति तु ह्रस्वदीर्घोभयाभिप्रायमतएव तदन्ते एवकारः
आवितः । पर उत्तरार्धः अनुदात्तः स च शेषः स्वरितोत्तरार्धरूपोऽ-
नुदात्तोऽपि चेत् यदि ततः परमुदात्तं स्वरितं वा अक्षरं नोच्यते
तदा उदात्तशुक्तिरुदात्तस्येव श्रुतिर्यस्य तादृशः स्यात् । अयं
भावः । स्वरितोत्तरार्धस्यानुदात्ततया ततः परमुदात्तवर्णान्तरस्य
उदात्तपूर्वार्धकस्वरितवर्णान्तरस्य वा अथवा अनुदात्तात्परमुदात्त-
स्वरस्य स्पष्टं प्रतिभानम् उदात्तस्वरितपरत्वाभावे अनुदात्तान्तरपरत्वे
किञ्चिदनुत्तरत्वे वा अनुदात्तस्यानुदात्तवत् अवगमिति ।

(२६) उदात्तपरह्रस्वस्वरितोदाहरणमाह केति किमोऽति तित् स्वरित-
मिति (६ । १ । १८५) सूत्रेण स्वरितं व इति 'अनुदात्तं सर्वमपदादा-
विति सूत्रेणानुदात्तम् अत्रा इति अशेषः कनिनि तित्स्वरेणाद्युदात्तं
ततश्च वः अत्रा इत्यनयोः संहितायाम् 'एकादश उदात्तेनोदात्त' इति
सूत्रेण ओकार उदात्तः । ततश्च (केति स्वरितोत्तरार्धानुदात्तस्य
ह्रस्वार्धस्य वो इत्युदात्तपरत्वात् स्पष्टवचनम् । उदात्तपरदीर्घ-
स्वरितोदाहरणमाह येऽरा इति अल ये अरा इत्यनयोर्द्वि-
योऽपि प्रातिपदिकत्वेन 'किमोऽन्त उदात्त' इति फिट् सूत्रेणान्तोदा-
त्तता ततश्च अरा इत्याद्यस्याकारस्य परिशेषादनुदात्तता एवञ्च
ये इत्यस्य अरा इत्याद्येनाऽकारेणैकादेशे "स्वरितो वा अनुदात्ते
पदादावि" ति (८ । २ । ६) सूत्रेण यज्ञे स्वरितता ततश्च ६ इति

पुरोहितमित्यादावुदात्तश्रुतिः (२७) । स नवविधोऽपि प्रत्येक-
मनुनासिकाननुसासिकत्वाभ्यान्विधा ॥

दीर्घस्वरितस्य रा इत्युदात्तपरतया स्मृत्तचरणम् । एवमुदात्तपादो-
र्ध्वस्व-दीर्घस्वरितयोर्द्वयस्य सङ्गा स्वरितपरं स्वरितमुदात्तमिति
योऽह्य इति । य इति प्रातिपदिकस्य फिणोऽन्त उदात्त' इति फिट्-
स्वरत्वेणानुदात्तता अह्य इति अह्य व्याप्राविध्यस्मात् कर्मणि स्याति
'तित् स्वरितं' मिति स्वरत्वेण स्वरितम् । ततो य इति सकात्स्य अथ
इत्यङ्गारे परे रुधे उक्ते आद्युपुण्ये न कृते उदात्तेनैकादेशात् 'एकादेश
उदात्तेनोदात्त' इत्योकार उदात्तः । ततः अह्य इत्यत्र ह्य इतिभागस्य
तित्स्वरत्वेण स्वरितत्वे कर्त्तव्ये शेषनिघातात् आद्याकारस्यानुदात्तता
'अनुदात्त' पदलोकवर्जमिति स्वरत्वात् ततश्च यो इत्युदात्तेन योका-
रेण सह अह्य इत्याद्यस्याकारस्यैकादेशे कृते 'स्वरितो वावुदात्ते पदा-
दावि'ति स्वरत्वेणानुदात्ते अकारे परे यो इत्यस्य स्वरितता । एवञ्च यो
इति स्वरितपरः ह्य इति स्वरित इति न उदात्तश्रुतिः ।

(२७) अग्निमीले पुरोहितमित्यादि अत्येदस्य प्रथमा ऋक् ।

ईले इत्येत् सप्तस्तमपि पदमनुदात्तम् 'तिङ्ङितिङ्' इति (८ । १ । २८)
स्वरत्वेण अतिङन्तादग्निगङ्गात् परस्य ईल इति तिङन्तस्य निघातस्य
विधानात् । अग्निम् ईल इति पदयोः संहिताकाले तु घातुगतस्य ईका-
रस्य स्वरितत्वम् । 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित' इति (८।४।६६) स्वरत्वेण
उदात्तात् परस्याऽनुदात्तस्य स्थाने स्वरितः स्यादित्यर्थकेनानुदात्तस्य
ईकारस्य स्थाने स्वरितादेशात् । ततः परस्य ले इत्यलौकारस्य तिङ्प्रत्यय-
रूपस्य स्वरितात् 'संहितायामनुदात्ताना'मिति (१ । २ । २६) स्वरत्वेण
ऐकश्रुत्यं प्रचयनामकम् ततश्च ईले इति द्वयोरपि स्वरितत्वे सत्येव
एकश्रुतेरविभागेन श्रुतेः स्वरितता ततश्चायं स्वरितपरः स्वरित इति
नोदात्तश्रुतिः । किन्तु ले इति स्वरितः पुरइत्याद्याक्षरोकाररूपानु-
दात्तपरतयोदात्तश्रुतिः पुरःगङ्गस्य फिट्स्वरत्वेणानुदात्तत्वश्च विधानेन
शेषनिधा पदाद्याक्षरस्यानुदात्तत्वात् ।

सुखनासिकावचनो (२८) ऽनुनासिकः । १ ।

१ । ८ ।

सुखसहितनासिकयोच्चार्यमाणोऽनुनासिकसंज्ञः स्यात् । तदित्यम् अइउऋ एषां वर्णानां प्रत्येकमष्टादश भेदाः । लृवर्णस्य द्वादश, तस्य दीर्घाभावात् । एषामपि द्वादश, तेषां ऋस्वाभावात् ।

तुल्यास्य प्रयत्नं (२६) सवर्णम् । १ । १ । ६ ।

ताल्वादिस्थानमाभ्यन्तरप्रयत्नमेत्येतद्वयं यस्य येन तुल्यन्तन्मिथः सवर्णसंज्ञं स्यात् । अकुहविसर्जनौयानाङ्गुष्ठः । इक्षुयशानान्तालु । ऋटुरघाणामूर्ध्वा । लृतुलसानान्दन्ताः । उपूपाध्मानीयानामोष्ठौ । जमङ्गणनानान्नासिका च (३०) । एदैतोः (३१) कण्ठतालु । ओदौतोः कण्ठीष्ठम् । वकारस्य दन्तीष्ठम् । जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलम् । नासिकाऽनुस्वा-

(२८) सुखसहिता नासिका सुखनासिका उच्यतेऽनेनेति वचनं सुखनासिका वचनमस्येति विग्रहः ।

(२६) आस्यो भवमास्यं यत् यलोपः ओष्ठात् प्रभृति कण्ठमूलात् प्राक् ताल्वादि आस्यमित्यर्थः । प्रकृष्टो यत्नः प्रयत्नः आभ्यन्तर एव न बाह्यः । आस्यतुल्यत्वानुक्तौ तन्मेत्यत्र 'भरो भरि सवर्णे' इति प्रकारलोपः स्यात् प्रकारतकारयोः उभयोरपि अत्यप्राणत्वादिना बहुसमानप्रयत्नत्वेन साभ्यात् । तुल्यप्रयत्नत्वानुक्तौ वाक्क्षोभतीत्यत्र भरो भरीति कृत्वैव शकारलोपः स्यात् शकारवकारयकाराणां तालुरूपतुल्यस्थानेन साभ्यात् अत्र उभयोपादनम् ।

(३०) नासिका चेति वकारेण स्वस्ववर्गोच्चारणानुकूलं ताल्वादि समुच्चीयते ।

(३१) एदैतोरित्यत्र तत्परकारणमसन्देहार्थं न तु तत्कालस्य अङ्गणार्थं तेन भूतस्यापि संग्रहः ।

रस्य । इति स्थानानि (३२) । प्रयत्नो (३३) विधा आभ्य-
न्तरो वाच्यव आद्यद्यतुर्वा स्पृष्टेपत्स्पृष्टविवृतसंवृतभेदात्
(३४) । तत्र स्पृष्टस्मयतनं (३५) वर्णानाम्, ईषत्स्पृष्टमन्तः-
स्थानाम्, विवृतसूक्ष्माणां स्वराणाञ्च क्लृप्त्वावर्णस्य प्रयोगे

(३०) अत्र मूलं पाणिनीयशिक्षा का च यथा

कण्ठप्राक्छादितुयमास्त्राज्या ओष्ठजायुः ।

सुभूर्जन्या कटुरण दन्त्या लटुलसाः कृताः ।

जिह्वाभूने तु कः प्रोक्तो दन्तोष्ठो वः कृतो बुधैः ।

ए ऐ तु कण्ठतालव्यावो औ कण्ठोष्ठौ कृतौ ।

अष्टौ स्थानानि वर्णानामुतः कण्ठः गिरस्तथा ।

जिह्वाभूलङ्घ दन्ताश्च नासिकौष्ठौ च तालु च ।

हकारं पश्यमैर्युक्तमन्तःस्थानि च संयुतम् ।

औरस्यं तं विजानीयात् कण्ठप्रमादुरसंयुतम् । शब्देन्दु० ।

(३१) तुल्यास्य प्रयत्नमिति सूत्रे प्रशब्देन विलक्षणयत्नबोधेऽपि लोके
यत्प्रयत्नयोः पर्यायतेति ध्वनयन्नाह प्रयत्नो द्विवेति क्वचित्प्रयत्नो
द्विवेत्येव पाठः । शब्देन्दु० ।

(३४) एतेषामभ्यन्तरत्वं वर्णोत्पत्तेः प्राग्भावितात् तथाहि नाभिप्रदे-
शात् प्रयत्नविशेषप्रेरितः प्राणो वायुः ऊर्ध्वमाक्रामच्चुरःप्रष्टीनि
स्थानान्याहन्ति ततो वर्णस्य तदभिव्यञ्जकध्वनेर्वापत्तिः ततोत्पत्तेः
प्राग् जिह्वाग्रोपाग्रमध्यमूलानि वर्णोत्पत्तिस्थानं ताल्वादि यदा
सस्यक् स्पृगन्ति तदा स्पृष्टतादि, ईषत्स्पर्श ईषत्स्पृष्टता, समीपावस्थाने
कंधृतता, दूरावस्थाने विवृतता । अतएव इचुयशानां तालव्य-
त्वादिगोत्रेऽपि चवर्गे उच्चारितव्ये जिह्वाग्रादीनां तालुस्थानेन सस्य-
क्स्पर्शः, यकारे ईषत्स्पर्शः, शकारे, समीपे-इवर्णे तु दूरेऽवस्थानम् ।
(३५) स्पृष्टं प्रयत्नमिति प्रपूर्वकात् यतेर्नपुंसके भावे ल्युट् अत्र प्रयत्नमि-
त्यपपाठः प्रयत्नशब्दस्य नियनपुंसकस्य शास्त्रसम्मतत्वात् ।

संवृतं प्रक्रियादशायान्तु विवृतमेव (३६) एतच्च सूत्रकारेण
ज्ञापितम् । तथा हि ।

अ अ (३७) । ट । ४ । ६८ ।

विवृतमनूय संवृतोऽनेन विधीयते । अस्य (३८) चाष्टाध्यायीं
सम्पूर्णाम्बलसिद्धत्वाच्चास्त्रदृष्ट्या विवृतत्वमस्यैव । तथा च
सूत्रम्

स्वराणाम्बलानाञ्चैव विवृतं करणं सूत्रमित्यनन्तरं प्रित्वायाम् ।

अचोऽसृष्टाः यणस्तीप्ता, नेमसृष्टाः शलः सृष्टाः ।

शेषाः सृष्टा हलःप्रोक्ता इत्यादि ।

अत्र अचः असृष्टाः स्वर्गाभावरूपविवृतत्ववन्तः यणस्तीप्ता
असृष्टा इत्यनुपज्यते तेन ईपदसृष्टा ईपद्विवृता इत्यर्थः । नेम
इत्यर्हे तेन शलः ईपद्विवृतं यणमपेक्ष्य अधिकविवृतत्ववन्त इत्यर्थः ।
शब्देन्दु० ।

(३६) विवृतत्वमिति प्रतिज्ञेयं तेन दण्डाढकादौ दीर्घसिद्धिरन्यथा संवृतस्य
सुखाकारस्य विवृतेन दीर्घाकारेण सावर्ण्याभावात् 'अकः सर्वणं दीर्घ'
इत्यस्याप्रवृत्तिरिति भावः । शब्देन्दु० ।

(३७) तस्य प्रयोगे संवृतत्वे मानमाह अ अ इति अनयोः संवृतत्वविवृतत्व-
रूपप्रयत्नभेदेन सावर्ण्याभावाच्च दीर्घः । अतोद्देश्ये विवृते अकारे
सर्वणमहणं जातिनिर्देशो वा नास्ति व्याख्यानात् । शब्देन्दु० ।
तत्वादौ विवृतो द्वितीयस्तु संवृतः 'अनुवाद्यमनुक्तैव न विधेयसदी-
रयेद्'त्युक्तेस्तथा च विवृतस्थाने संवृतं स्यादिति सूत्रार्थः अ अ
इति सुपामिति विभक्तौर्लुक् ।

(३८) अस्मेति अ अ इति सूत्रे उद्देश्यस्य विवृतस्य अकारस्येत्यर्थः । एत-
त्सूत्रस्याष्टाध्याया अन्तिमसूत्रतया पूर्वलासिद्धमित्यस्याधिकारार्थक-
तया तत्वाप्यन्येन च उपान्तिमसूत्रपर्यन्तशास्त्रं प्रति असिद्धत्वात्
शास्त्रदृष्ट्या विवृतत्वं न तु प्रयोगे इति भावः ।

पूर्वत्वासिद्धम् । ८ । २ । १ ।

अधिकारोऽयं (३८) तेन सपादसप्ताध्यायोऽस्मति त्रिपादी
असिद्धा त्रिपाद्यामपि पूर्वस्मति परं शास्त्रमसिद्धं स्यात् ।

(३८) यद्ययं पूर्वत्वं सिद्धमिति स्वतन्त्रविधिः स्यात्तर्हि त्रिपादी पूर्वं प्रत्य-
क्षित्वेन लभ्येत न तु त्वपादिकं पूर्वं प्रति परमसिद्धमिति लभ्येत
तथा च महानिर्दिष्टत्वेन आह अधिकार इति । मनो० ।

अयमभिसन्धिः । 'विप्रतिषेधे परं कार्यं' मिति शास्त्रेण पूर्वापर-
सूत्राभ्यामेकविषये उभयकार्यप्रसङ्गे उत्तरशास्त्रस्यैव प्राबल्येन
पूर्वशास्त्रप्रतिरोधात् परशास्त्रीयमेव कार्यं भवतीति प्रतिपादनेन
अष्टमाध्यायप्रथमपादान्तसप्ताध्यायीशास्त्राणामपि अविशेषादष्ट-
माध्यायशेषत्रिपाद्यपेक्षया पूर्वतया बाध्यत्वप्रसङ्गौ 'पूर्वत्वासिद्ध'मिति
सूत्रं प्रवृत्तं तस्य चायमर्थः पूर्वत्वं अष्टमाध्यायीयद्वितीयपादा-
वधिके अष्टमाध्यायीयप्रथमपादसहितसप्ताध्यायीरूपशास्त्रे पूर्वशास्त्रं
प्रतीत्यर्थः 'इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति सूत्रेण समस्यसामान्यार्थक-
पञ्चनात् त्वत्प्रत्ययेन तथा बोधनात् असिद्धमप्रवृत्तमनिष्पन्नं
भवति निष्पन्नत्वेऽपि अनिष्पन्नत्वारोप इति भावः । तथा च
अनयोरेकवाक्यतया सामान्यतः प्रवृत्तस्य 'विप्रतिषेधे' इत्यादि शास्त्रस्य
त्रिपादीभिन्नविषयत्वं कल्प्यते एतच्च 'पूर्वत्वासिद्धे' नास्ति विप्रति
षेधोऽभावादुत्तरस्ये'ति न्यायान्तरेण स्थापितम् । ततश्च मनोरथ
इत्यादिप्रयोगसिद्धिः अन्यथा मनस् इति स्थिते 'ससजुषोरिति'
(८ । २ । ६६) सूत्रेण सकारस्य कृत्वे कृते 'अनो रोरल्लुतादल्लुते' इति
(६ । १ । ११३) 'हृणि चे'ति (६ । १ । ११४) सूत्राभ्यामल्लुताकारात्
परस्य रोः स्थाने उत्त्वस्य विधानेऽपि तस्य षष्ठाध्यायीयसूत्रतया पूर्व-
त्वेन ततः परस्य अष्टमाध्यायी यस्य रोरीति (८ । २ । १४) सूत्रस्य
परत्वेन बाधकतया रश्च इति रकारे रुलोपः स्यात् । एवमन्य-
त्वाप्यतिप्रसङ्ग ऊहनीयः । पूर्वत्वासिद्धमिति सूत्रेण तु रोः स्थाने

वाङ्म (४०) प्रयत्नस्वेकादशधा विवारः संवारः (४१) श्वासी
नादो घोषोऽघोषोऽल्पप्राणो महाप्राण उदात्तोऽनुदात्तः
स्वरितश्चेति ।

खयां यमाः खयः+क=पौ विसर्गः शर एव च ।

एते श्वासानुप्रदाना (४२) अघोषाश्च विवृण्वते (४३) ।

उच्चोत्पत्तौ बाधकमपि रोरीति परं शास्त्रमसिद्धया न प्रति-
बन्धकम् । परशास्त्रे असिद्धत्वरूपाभावारोपेण च तन्निमित्तबुद्धे-
रभाव आदेशबुद्धाभावो नञ्चे जातत्वबुद्धाभावश्च जायमान-
कार्यत्वादेश एव स्थानिवुद्ध्या प्रयत्नते इत्यादिशब्देन्दुशेखरोक्त-
रीत्यात्वानिप्रसङ्गादिकं वारणीयम् । इदञ्च सूत्रमधिकारार्थकं तेन
यथा त्रिपादी पूर्वं प्रति असिद्धा अनिष्पन्ना एवं त्रिपाद्यामपि
तत्तत्सूत्रेषु पूर्ववासिद्धमित्यधिकारेणानुवृत्तेरन्वयेन सर्वाण्येव
उत्तरोत्तरसूत्राणि स्वस्वपूर्वशास्त्रविहितकार्योत्पत्तौ असिद्धानि
अप्रतिबन्धकानीति रुमुदिनार्थः । तेन प्रशानित्यादौ 'नलोपः प्राति-
पदिकान्तस्थे'ति (८ । २ । ७) सूत्रेण न नलोपप्रसङ्गः ततः परेण
'मो नो घातोर्'ति (८ । ३ । ६४) सूत्रेण घातोर्मकारस्थाने नकार-
विधानेऽपि तच्छास्त्रस्य स्वपूर्वं प्रति असिद्धत्वात् तिद्विहितकार्येऽपि
स्थानिवुद्ध्या नकाररूपकार्यबुद्धाभावारोपादिति दिक् ।

(४०) वर्णोत्पत्तिप्रज्ञावित्त्वेन तेषां बाङ्मात्रप्रयत्नत्वम् । एकादशविधत्वं तु
कैयटमतानुसारेण भाष्ये तु उदात्तादिस्वराणां प्रयत्नत्वप्रत्याख्या-
नाददृष्टव्यमेव व्यवस्थापितमिति ध्येयम् ॥ तत्त्व० ।

(४१) गलविलस्य सङ्कोचात् विवारः तस्यैव, विकाशात् संवारः नौ, च संवृत-
विवृतरूपाभ्यामाभ्यन्तरप्रयत्नाभ्यां भिन्नावेव तयोः समोपदूतावस्था-
नात्मकत्वादिति । तत्त्व० ।

(४२) श्वासः अनुप्रदानं बाङ्मात्रप्रयत्नो येषां ते तथा ।

(४३) विवृण्वते कण्ठमिच्छन्नेणान्वयस्तेन विवृतत्वप्रयत्नवन्त इत्यर्थः । तत्त्व० ।

कण्ठमध्ये तु घोषाः स्युः संवृता नादभागिनः ।

अयुग्मा वर्गयमगा (४४) यणवाल्पासवः (४५) स्मृताः वर्गैश्वाद्यानाञ्चतुर्णाम्पञ्चने परे मध्ये यमो नाम पूर्वसदृशो वर्णः प्रातिगास्ये प्रसिद्धः । पलिकृत्तौ । चस्स्वतुः । अग्निः । ध्वन्तौत्यत्र क्रमेण कखगघेभ्यः परे तत्सदृशा एव यमाः । तत्र वर्गाणाम्प्रथमद्वितीयाः स्वयन्तया तेषामेव यमाः जिह्वाभूतोयोपाध्यानायो विसर्गः गणसाञ्चेतपां विवारः श्वासोऽघोषश्च । अन्येषान्तु संवारो नादो घोषश्च । वर्गाणाम्प्रथमद्वितीयपञ्चमाः प्रथमद्वितीययमो यरलवाद्या-
ल्पप्राणाः अन्ये (४६) महाप्राणाः इत्यर्थः (४७) । बाह्यप्र-
त्याय यद्यपि सवर्णसंज्ञायामनुपयुक्तास्तथाप्यान्तरतम्य (४८)
परीक्षानामुपयोच्यन्ते इति बोध्यम् ।

(४४) अयुग्मा वर्गयमगा वर्गगा यमगाश्च अयुग्माः यथायोग्यं प्रथमद्वितीय-

(४५) पञ्चमाः प्रथमद्वितीयाश्च । अल्पासवः अल्पप्राणा अतएव तदुच्चा-
रसोत्तरं प्राणानामल्पत्वमिव भवतीति । शब्देन्दु० ।

(४६) अयुग्मादीनामल्पप्राणत्वप्रतिपत्तेः तदन्येषामवामनुक्तानां हलां च
महाप्राणत्वलाभ इत्याह अन्ये इति ।

(४७) तेषु च बाह्यप्रत्ययेषु विवारसंवारौ ङकौ, श्वासोत्पादकः श्वासः ध्वनि-
विशेषकारका नादघोषाघोषाः, प्राणनक्रियात्वकारकः, अल्पप्राणः
तन्महत्त्वकारकः महाप्राण इति विवेचनीयम् ।

(४८) आन्तरतम्येति तथा च अघोषस्य महाप्राणस्य सकारस्य स्थाने तादृश
एव यकारः, घोषयमो नादयमो महाप्राणस्य हकारस्य च स्थाने
तादृशा एव धादयो भवन्ति 'स्थानेऽन्तरतम' इति सूत्रेण तथा प्रति-
पादनात् । तुल्यास्यप्रत्ययमित्यत्र प्रशब्देन विशेषणादाभ्यन्तरा

कादयो मावसानाः (४६) स्पर्शाः । यरलवा अन्तःस्थाः ।
 शपसहा ऊष्माणः । अचः स्वराः+क—पइति कपाभ्यां
 (५०) प्रागर्ध्विसर्गसदृशौ जिह्वामूलीयौ (५१) पाष्मानीयौ ।
 अं अः इत्यचः परावनुस्वारविसर्गौ (५२) । इति स्थानप्रयत्न-
 विवेकः । ऋलृवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यं वाच्यम् * । अकार-
 हकारयोरिकारशकारयोः ऋकारषकारयोः लृकारसका-
 रयोश्च सावर्ण्यं प्राप्ते ।

शामेव सावर्ण्योपयोगिता अन्यथा शकाररुकारयोरपि बाह्याप्रयत्नसाम्येन
 सावर्ण्यं स्यादिति भावः ॥

(४६) कादय इति लोकप्रसिद्धपाठापेक्षं चतुर्दशसूत्र्यां कादिमावसानत्या-
 भावात् । मनो० ।

(५०) कपाभ्या मिति खपाभ्यामित्यपि बोध्यम् सादृश्यसुच्चारणे लेखने चेति
 दृष्टव्यम् । मनो० ।

(५१) जिह्वामूलीयोपाष्मानीयानां स्थानबाह्याप्रयत्नकथनं तु स्वरूपनिर्णया-
 यैव न तु सावर्ण्ये गारतस्यपरीक्षोपयोगीति ध्येवम् । शब्देन्दु० ।

(५२) एतेषां स्पर्शादिनामव्युत्पत्तिस्तु जिह्वाग्रादिभिः ताल्वादस्थानस्य
 सम्यक्स्पर्शेनोच्चारणात् स्पर्शा इत्युच्यन्ते । स्पर्शोष्णोत्तर्मध्ये तिष्ठ-
 न्तीति अन्तःस्थाः । अन्तःस्थगच्छ कचिदादन्तोऽपि “अन्तःस्था-
 भिश्च संयुत”मिति शिञ्जादङ्कः । ऊष्मा वायुस्तत्प्रधानतवोच्चारणात्
 ऊष्माणः । उदात्तादिस्वरवत्त्वेन, स्वेनैव, राजमानत्वेन च स्वराः ।
 जिह्वामूलीयौ कण्ठभवौ कस्य वर्ण्याराश्रित्योच्चारणात् जिह्वामूलीयः
 ‘जिह्वामूले तु कुः प्रोक्त’ इति पूर्वोक्तः ‘अयोगवाह्या विज्ञेया आश्रय-
 स्थानभागिन’ इत्युक्तेन नास्ति योगः अक्षरसमास्नायसूत्रेषु येषां
 ते अयोगास्तथापि बाह्ययन्ति शतपत्वज्ञार्थं निर्वाहयन्तीति
 बाह्याः अयोगाश्च ते बाह्याश्चेति अयोगवाह्या अनुस्वारविसर्ग-

नाज्भलौ । १ । १ । १० ।

अकारसहितोऽच् आच् (५३) स च हल् चेत्येती मियस्म-
वर्णा न स्तः । तेन दधीत्यस्य हरति शीतलं षष्ठं सान्द्रमित्ये-
तेषु यणादिकं न, अन्यथा दीर्घादीनामिव हकारादीनामपि
ग्रहणकं- (५४) शास्त्रवत्तादत्वं (५५) स्यात् । तथाहि ।

जिह्वाभूनीयोपाध्मानीया इत्यर्थः उः उवर्षः पः पकार एतौ आध्मा-
येते उच्चार्येते अनेनेति उपाध्मान ओङः तदुक्तवपकाश्रयेणोच्चार-
णात् उपाध्मानीयः ।

(५३) यतुः शस्त्रव्या पठितवर्णानां मध्ये अस्मां हलवर्णेन सावर्ण्ये पाप्मे
नाज्भलौ विस्त्वं प्रवृत्तं त्व आकारसहितोऽन् अजित्वुः । तत्ताय-
र्कभिसन्धिः अन्तरसमान्तायमध्ये आकारस्य पाठान्तेऽपि अणुदित्
सार्णस्येत्यनेन अच्प्रदेन आकारस्यापि ग्रहणसम्भवेन विऽपाभि-
नित्यत्वं होठ इति ढत्वप्रसङ्गः ग्राहकग्राह्येण अणुदित् सवर्ण्येति
स्त्वत्वेण हकारेण आकारस्यापि ग्रहणात् नाज्भलौविति निषेधस्य
अन्तरसमान्तायपठितवर्णमात्रविषयत्वाद्वाकारस्य तत्पठितत्वाभावेन
निषेधाविषयत्वात् आकारमन्तेऽपि तु आकारेण सह हलः सावर्ण्यनिषेधेन
होठ इति हकारेण सावर्ण्योन्न आकारस्य ग्रहणं प्रज्ञेयज्ञापकस्तु
कालसमप्रवेलादिति स्त्वत्वे वेलास्त्रिनिर्देशः अन्यथा इण्मध्यवर्तिह-
कारेण आकारस्यापि ग्रहणात् वेलास्त्रिः संकारस्य इणः परतया
पत्यप्रसङ्गेन तथा निरदिजत् । आ च अच्चेति समाहारे चवर्णानत्वात्
टच्प्रसङ्गः । अच् हल् चेति समाहारानन्ताम् आचेति पुनः समा-
हारे आकारेण सहाचामपि सावर्ण्यनिषेधप्रसङ्ग इत्याः सहितमध्य-
पदलोपी तत्पुरुष आश्रितः । शब्देन्दु ०

(५४) शब्देन्दु शेषरे ग्राहकमिति पाठः अन्यत्वं तु ग्रहणकमिति पाठः ।

(५५) अवत्वमवपदमाच्यत्वं स्यादिदञ्च प्रत्याहारघटकेऽपि ग्राहकग्राह्यप्रवृ-
त्तिर्गिति मते इति बोध्यम् । शब्देन्दु ० ।

अणुदित् सवर्णस्य (५६) चाऽप्रत्ययः । १ । १ ।

६६ ।

प्रतीयते विधीयत इति प्रत्ययः । अविधीयमानोऽण् उद्दिष्ट
(५७) सवर्णस्य संज्ञा स्यात् । अत्राण्, परेण (५८) णका-
रेण । तदेवम् अ इत्यष्टादशानां संज्ञा । तथेकारो-
कारो । ऋकारस्त्रिंश तएवम् लृकारोऽपि । एचो द्वाद-
शानाम् । एदैतोरोदौतोश्च न मिथः सावर्ण्यम् ऐऔजिति-
सूत्रारम्भसामर्थ्यात् । तेनैचद्यतुर्विंशतेः संज्ञाः स्युरिति
नापादनीयम् । नाज्झलाविति निषेधो यद्यपि (५९) आच्चर
समान्नायिकानामेव तथापि हकारस्याऽऽकारो न सवर्णः

दीर्घादीनामिव हकारादीनामवर्णादिवाच्यत्वे अभ्युपगम्यमानेऽन्त-
स्यात् प्रत्याहारे तद्वाच्यत्वाच्च निरूढबन्धनास्वीकारादिति ।

तत्त्व० ।

(५६) अणुसुद्दिष्ट्य सवर्णबोधकताऽनेन विधीयते तथा च सवर्णस्य बोधक-
इति शेषः । आदेशादौ सवर्णग्रहणवारणाय अप्रत्यय इति ।

शब्देन्दु० ।

(५७) उद्दिष्टेति अत्र अविधीयमानो न सम्बध्यते शुना सु, चुःकुहोरि-
त्यादौ आदेशे उदित्करणसामर्थ्यात् तेनाविधीयमानोऽच् उद्दिष्ट-
विधीयमानोऽपि सवर्णस्य बोधक इति वाक्यार्थः । तत्त्व० ।

(५८) अत्र ग्राहकशास्त्रे परेण णकारेण लणित्यन्त्यणकारेण अणुसंज्ञा
गृह्यते व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तेरिति भावः एवमिणपीति बोध्यम् ।

(५९) यद्यपीति वर्णानामुपदेशस्तावत् उपदेशोत्तरकाला इत्यंज्ञा तदुत्तर-
काला आदिरन्त्येनेति प्रत्याहारसंज्ञा, तदुत्तरकाला अणुदित्-
सवर्णसंज्ञेति भाष्योक्तरीत्येतेन समुदितेन वाक्येनान्यत्र सवर्णग्रहण-
भवति न चात्र शकारभिकारः सावर्ण्येन गृह्यति नाज्झलाविति
इत्यभाष्योक्तवाक्यापरिसमाप्तत्वात् । अयं भावः ॥ आदिरन्त्येनेति

तत्राऽऽकारस्य प्रस्निष्टत्वात् तेन विश्वपाभिरित्यत्र होठ इति
 कृत्वन् (६०) भवति । अनुनासिकाऽननुनासिकभेदेन यवला
 द्विधा (६१) तेनाऽनुनासिकाऽननुनासिकास्ते द्वयोर्द्वयोः संज्ञा ।

तपरस्तत्कालस्य । १ । १ । ७० ।

तः परो यन्मातः, तात्पर्य- (६२) उच्चार्यमाणः समकालस्यैव
 संज्ञा स्यात् । तेन अत् इत्, उत् इत्यादयः पष्णां पष्णां
 संज्ञा । ऋदिति (६३) वादयानाम् ।

प्रत्याहारमिदौ नाज्झनावित्येतद्वाक्यार्थबोधे मति निष्णीतैतद्वि-
 पक्षपरिहारेण सर्वसंज्ञाबोध्यनिश्चये अणुदिदित्यनेनैतावतां ग्रहण-
 मापादनीयम् अन्यथा बाधकसम्भावनया तुल्यास्येति सूत्रजशक्तिग्रहे-
 ऽप्राप्ताशयसन्देहादणुदिदितिसूत्रजशक्तिग्रहासम्भवः न चैतद्वाक्यार्थ-
 बोधात् प्राक् तन्निश्चय इति । शब्देन्दु ० ।

(६०) चीठ इति । हकारेणाऽऽकारग्रहणे यद्यदनिष्टं भवति तत्सर्वस्याप्युप-
 लक्षणम् तेन जेलास्त्वित् प्रत्वं पृथगायुरित्यत्र यत्वं च न भवति
 अन्यथा तदुभयं स्यादिति भावः ।

(६२) अतोऽनुनासिका नऽह्नाविति शिञोक्तोर्ध्वलानामनुनासिकत्वादिति
 बोध्यम् ।

(६३) अतो भिस इत्यादौ तपरकरणात् कृत्विहोरोदवर्णस्येत्यत्र तात्पर-
 करणात् भाष्ये तथाव्याख्यानाच्च तपरपदे बद्धव्रीहिपञ्चमीतत्-
 पुरुषसमासावित्यभिप्रेत्याह तात्पर्येति तत्र अतोभिस इत्याद्योदा-
 हरणम् वृद्धिरादैजित्यन्योदाहरणम् तेन ऐचस्तात्परकरणात् कृष्णै-
 कत्वं गङ्गाव इत्यादौ द्विसात्र एव ऐच्, न तु कदाचित् त्रिसात्र इति
 मनोरमाद्यनुसारिणः ।

(६१) ऋदिति ऋत्ववर्णयोर्मिथः सावस्य विधानेन तपरत्वे ऽपि लृकारग्रह-
 णादिति भावः ।

वृद्धिपदैच् (६४) । १ । १ । १ ।

आत्, ऐच् वृद्धिसंज्ञः स्यात् ।

अदेङ्गुणः (६५) । १ । १ । २ ।

अत्, एङ् च गुणसंज्ञः स्यात् ।

भूवादयो (६६) धातवः । १ । ३ । १ ।

क्रियावाचिनो (६७) भ्वादयो धातुसंज्ञाः स्युः ।

प्राग्वीश्वरान्निपाताः (६८) । १ । ४ । ५६ ।

इत्यधिकृत्य ।

(६४) वृद्धिः आत् ऐजित्यसमस्तं पदत्रयं तेन समाहारद्वये न टव्प्रसङ्गः
आत् ऐच् वृद्धिः वृद्धिपदवाच्य इत्यर्थः । वृद्धिपदस्य विधेयत्वेऽपि
प्रथमपाठो मङ्गलार्थः । आइत्युक्त्वा आदिति तपरकरणमस-
न्देहार्थं कथ्येत्त्वं गङ्गौव इत्यादौ लिमात्वव्यावृत्त्यर्थञ्चैवस्तात्पर-
करणादिति अर्त्तव्यम् ।

(६५) अदिति तपरकरणं पूर्वार्थसुत्तरार्थञ्च तेन तरतीत्यादौ सर्वदा अकार
एव न तु कदाचिदाकारोऽपि तात्परस्य एङः करणाच्च प्रेजते परो-
क्षतीत्यादौ सर्वदा द्विमात्र एव एङ् न तु कचित् लिमात्रोऽपि ।

(६६) भूश्च वाचेति भूवौ आदिशब्दयोर्व्यवस्थाप्रकारवाचिनोरेकशेषे आदी
तौ आदी येषामिति वज्रवीहिः भूपभूतयो क्रियावाचित्वेन वा सदृशा
धातव इत्यर्थः । मनो०

(६७) सादृश्यञ्च क्रियावाचित्वेनेत्यभिप्रेत्याह क्रियेति क्रियावाचिनः किं ?
याः पश्यन्तीत्यत्र धातुत्वं सा भूत् सति हि तस्मिन् आतो धातोर्नि-
त्यालोपः स्यात् । भ्वादयः किं हिहृक् पृथगित्याद्यव्ययानां शिष्ये
इति भावार्थतिङन्तानाञ्च सा भूत् । सौत्राणां स्तनुभ्वादीनामुदित्कर-
णेन धातुत्वं ज्ञायत इति बोध्यम् । मनो० ।

(६८) अधिरीश्वरे (१ । ४ । ६७) रीश्वरपदयुक्तस्त्ववाक्यात् तत्पूर्व-

चादयोऽसत्वे । १ । ४ । ५७ ।

अद्रव्यार्था (६८) आदयो निपातसंज्ञाः स्युः ।

प्रादयः । १ । ४ । ५८ ।

अद्रव्यार्थाः प्रादयस्तथा ।

उपसर्गाः क्रियायोगे (७०) । १ । ४ । ५९ ।

गतिश्च (७१) । १ । ४ । ६० ।

प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञा गतिसंज्ञाश्च स्युः ।

सभिव्याप्येत्यर्थः रीति सन्ध्यन्तरग्रहणं तु ईश्वरे तोसुनुकसुनाविति (१।४।१३) सूत्राभिव्याप्तिवारणाय । प्रथमं निपाताः सन्तःपश्चाद्-गतिसंज्ञकाः भविष्यन्तीति द्योतनाय प्राक् निपाता इत्यभिहितम् ।

(६८) असत्वे इति पर्युदासो लाघवादित्यभिप्रेत्याह अद्रव्येति विगोष्यतया द्रव्यभिन्नार्था इति तदर्थः तेन क्रियाविशिष्टद्रव्यवाचिनां विप्रादि-घटकव्यादीनां नाप्रसङ्गः । लोभ्रं नयन्ति पशु सन्ध्यमाना इत्यादौ पशुः सम्यगर्थकं गतिकारकेत्यादिना समासः द्रव्यार्थत्वे पशुसम्यमाना इत्येव स्यात् । लिङ्गसंज्ञान्वितं द्रव्यम् । चादयः किम् । स्वरादिपठितानाम-सत्ववृत्तित्वे आद्युदात्तत्वं सा भूदिति ।

(७०) यदर्थं प्रादीनामन्यस्तं प्रत्येवोपसर्गतेति द्योतनाय योगग्रहणम् तेन निर्गतः सेवको यस्मादिति निःसेवका इत्यादौ न पत्वम् । शब्देन्दु० ।

(७१) गतिश्चेति चकार उपसर्गसंज्ञासमावेशार्थस्तेन प्रतिप्रणीतमित्यादौ गतित्वात् गतिर्गताविति (८।१।७०) सूत्रेण प्रतिगतपरे प्रतीति-गतेरनुदात्तत्वं प्रेत्यस्योपसर्गत्वात् णत्वञ्च सिद्धयति । प्रादय इति गतिश्चेति योगविभागस्तु क्रियायोगाभावेऽपि तेषां निपातत्वाय एत-त्सिद्धमेवोपसर्गप्रतिरूपकस्य निपातत्वस्य च चादयन्तरेण सूत्रेणेति इष्टव्यमिति ।

शब्देन्दु० ।

प्र परा (७२) अप सम् अनु अव निस् निर् दुस् दुर् (७३)
वि आह् नि अधि अपि अति सु उत् अभि प्रति परि उप
एते प्रादयः ।

नवेति (७४) विभाषा । १ १ । ४४ ।

निषेधविकल्पयोर्विभाषा संज्ञा स्यात् ।

(७२) प्रपरेत्यादावनुक्तार्थानुकरणयोरभेदविवक्षया न सुबुद्धिः ।

(७४) निस् दुस् इति सान्त्वितौ निसस्तपनावनासेवने इति (८ । ३ । १०२)

स्त्वन्ते निस् इति निर्देशात् निष्कृतं दुष्कृतमित्युदाहृत्य इदुदुपधस्त्व
सकारस्य यो विसर्जनीय इति भाष्योक्तेः । निरःकुष इति
(७ । १ । ४६) सुदुरोरधिकरणे इति च निर्देशात् सान्त्वितौ । मनो० ।

(७४) नवेति । इतिशब्दः काकाक्षिन्धायेनोभाष्यां सम्बध्यते नेति निषेधो
वेति विकल्पो विभाषायाः संज्ञीत्यर्थः । स्त्वन्ते इतिशब्दानभिधाने स्त्वं
रूपं शब्दस्येति परिभाषणात् शब्दमात्रं न वाशब्दरूपं विभाषासंज्ञि
स्यात् तथा च विभाषा श्वेरिति स्त्वन्ते द्विधातुस्थाने विभाषा-
पदसंज्ञिनवाशब्दादेशापत्तिः । सति तु इतिशब्दपरत्वे शब्दपर-
स्यापि नवाशब्दस्वार्थपरत्वलाभः । इतिशब्दस्य स्वाभाव्यं हि शब्द-
परस्यापि अर्थपरत्वकारित्वम्, अर्थपरस्य च शब्दपरत्वकारित्वमिदमेव
तत्त्वार्थविपर्ययासकारित्वमन्येव गविष्यमाहेत्यादावर्थपरस्यापि शब्द-
परत्वकारित्वमनुकरणादिषु दृश्यते । तथा च विभाषाप्राप्तेन निषेधः
विकल्पश्चाभिधीयते । विकल्पशास्त्रस्य च त्रिविधा प्रवृत्तिः कचिदप्राप्ते
विकल्पविधानं कचिच्च प्राप्तस्याप्यभावांशमात्रविधानं कचिच्च प्राप्तविषय-
कनिषेधपुरःसरं सामान्यसुखेन प्राप्तप्राप्तोभयविषये पाक्षिकप्राप्ति-
विधानम् । तत्र विभाषापदवृत्तिस्तु सामान्यप्राप्तनिषेधपूर्वकमेव
प्राप्तप्राप्तविषये सामान्यसुखेन पाक्षिकविधानमित्येतदर्थं नवेति

स्वं रूपं शब्दस्याऽशब्दसंज्ञा । १ । १ । ६८ ।

शब्दस्य स्वं रूपं संज्ञि (७५) शब्दशब्दे या संज्ञा तां विना ।

येन विधिस्तदन्तस्य । १ । १ । ७२ ।

विशेषणं तदन्तस्य संज्ञा स्यात् । स्वस्य च रूपस्य । (७६)

विभाषेति सूत्रे प्रवृत्तम् । तथा च विभाषा कुर्याति सूत्रे
विभाषापदेन निषेधो विकल्पश्च क्रमेणोपस्थापितौ तत्र अपि-
दवीत्यादिना कित्वा नित्यप्राप्तं सम्प्रसारणं प्रथमं निषेधोविगयी-
करोति ततः लिटीत्यनुवृत्तौ किदकित्वाधारणरूपेण उपस्थितं
सम्प्रसारणं विकल्पो विषयोऽकरोति एवञ्च विभाषादिपदघटितता-
वत्सूत्रेष्वेव एवं रूपेण निषेधपूर्वकविकल्पबोधनमित्यतः संज्ञासूत्रं
प्रवृत्तम् ।

(७५) रूपं बोध्यमित्याह संज्ञीति । राज्ञो यदित्यादौ व्युत्पत्त्योपस्थापितस्य
उपतिरूपार्थस्य राजपदेन बोधसम्भवेऽपि तदर्थस्य प्रातिपदिकत्वा-
भावेन ततः प्रत्ययानुत्पत्तिवारण्येऽपि राजार्थकापरशब्दात् यत्प्रत्यय-
निरासार्थमाह स्वं रूपमिति । उपसर्गे धोः किरित्यादौ स्वरूपग्रहण-
वारणाय अशब्दसंज्ञेति । कर्मसंज्ञादेरर्थसंज्ञत्वेन शब्दसंज्ञात्वा-
भावात् कर्मशब्दानि सूत्रे स्वरूपग्रहणमाशङ्क्य व्याचष्टे शब्दशब्दे
या संज्ञा तां विनेति अशब्दसंज्ञेत्यस्यार्थः । तथा च शब्दशब्देऽथैव
कर्मसंज्ञाविधानात् तस्यापि शब्दसंज्ञात्वान्न तत्र स्वरूपग्रहणमिति ।

(७६) येनेति यद्विशेषणविशिष्टतया विविधविधानं तद्विशेषणं तदन्तस्य
संज्ञा, स्वं रूपमिति सूत्रस्य स्वं रूपमित्यनुवर्त्य पक्षान्विपरिणामे-
नान्वयात् स्वस्य रूपस्य च संज्ञेत्यर्थः । तेन एरजिति (१ । ३ । ५६)
सूत्रेण इवर्णान्तस्य विप्रश्ननेरिव इप्रश्ननेश्च ग्रहणात् चयः जय
इत्यादिबत् प्रत्यय इत्यादेशपि सिद्धिः ।

*समासप्रत्ययविधौ (७७) प्रतिषेधः * । *निर्द्वयग्रहण-
वर्जम् * (७८) ॥

विरामोऽवसानम् । १ । ४ । ११० ।

वर्णाना- (७९) सभावोऽवसानसंज्ञः स्यात् ।

परःसन्निकर्षः संहिता । १ । ४ । १०९ ।

वर्णानामतिशयितः (८०) सन्निधिः संहितासंज्ञः स्यात् ।

सुप्तिङन्तम्यदम् । १ । ४ । १४ ।

सुवन्तन्तिङन्तञ्च (८१) पदसंज्ञः स्यात् ।

(७९) तेन द्वितीया श्रितादीति सूत्रे, श्रितादिना समुपाश्रितादेर्न ग्रहणं
तथा च लृष्णं श्रित इति वाक्ये लृष्णश्रित इतिवत् लृष्णं समुपाश्रित
इति विग्रहे न समासः ।

(७८) तदन्त्यग्रहणे प्रत्ययनिषेधस्य उगित्ग्रहणवर्जमिति प्रतिप्रसवात्
अति भवतीत्यादौ उगितश्चेति सूत्रेण डीप् भवत्येव ।

(८०) शब्दानुशासनप्रस्तावादाह वर्णानामिति उच्चारणाभाव इत्यर्थः स
च व्याख्यानात् विद्भिर्होश्चारणानन्तरकालिक एव गृह्यते वर्णवत्
अभावस्यापि बुद्धिकृतं पौर्वापर्यमस्येव । शब्देन्दु० ।

(८१) परशब्दो नान्यार्थः अन्यत्वस्य व्यभिचरितत्वादाह अतिशयित इति
स्वभावसिद्धार्द्धमात्रातिरिक्तकालव्यवधानेन रहितस्तदर्थस्तेन तद्व्यव-
धानेन वाक्योच्चारणे रुद्धा न प्रवर्तते इति भावः । सन्निकर्षश्च प्रायः
परेण कचित् पूर्वेषामपि अतएवावसानकार्याणां रुद्धिः अधिकारे याटः
रुद्धिकर्त्तव्य इति सूत्रम् । शब्देन्दु० ।

(८२) रुप्ः ढकारेण रुद्धिडो ढकारेण च रुप्तिङौ प्रत्याहारौ व्याख्या-
नात् । प्रत्ययग्रहणे तदन्यग्रहणं हितुम् । शब्दरूपमिदं व्याख्या-

हलोऽनन्तराः संयोगः । १ । १ । ७ ।

अज्भिर (८२) व्यवहिता हलः संयोगसंज्ञाः स्युः ।

ह्रस्वं लघु । १ । ४ । १० ।

संयोगे गुरु । १ । ४ । ११ ।

संयोगे परे ह्रस्वं गुरुसंज्ञं स्यात् ।

दीर्घञ्च । १ । ४ । १२ ।

इति संज्ञाप्रकरणम् (८३) ।

तदन्तग्रहणस्य सिद्धत्वेऽपि पुनरन्तपदोपादानं संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे
तदन्तग्रहणं नास्तीति ज्ञापनायेति बोध्यम् ।

(८२) आनन्तर्यं व्यवधानाभावो व्यवधानञ्च विजातीयेनेत्याशयेनाह अज्भि-
रिति । भाष्ये अक्षु इत्यादौ कृत्यदर्शनेन अज्भिरिति कृत्यसम्भा-
वनायामपि असन्देहार्थं तदकरणमिति बोध्यम् । हल इति बहु-
वचनं सौत्वं यद्वा ह्रस्वो च ह्रस्वोत्येकशेषः तेन द्वयोरपीति शिञ्जित्यत्र
गुरोश्च हल इत्यप्रत्ययः सिद्धयति ।

(८३) प्रथमाध्यायस्यानां सन्निकार्योपयोगिनीनां संज्ञानां प्रकरणम् इति
समाप्तमित्यर्थः तेनाब्धेदितप्रवृत्तसंज्ञाद्यनुपन्यासेऽपि न क्षतिः । अ-
थ इत्याद्युपन्यासश्च प्रासङ्गिक इति । शब्देन्दुः ।

इको गुणवृद्धौ । १ । १ । ३ ।

गुणवृद्धिशब्दाभ्यां यत्र गुणवृद्धौ विधीयेते (१) तत्र इक इति
षष्ठान्तं पदमुपतिष्ठते ।

अचच्च । १ । २ । २८ ।

इस्वदीर्घप्लुतशब्दैः यत्र अज्विधीयते तत्र अच (२) इति
षष्ठान्तं पदमुपतिष्ठते ।

(१) अनुवादे इयं परिभाषा न प्रवर्तते इत्याशयेनाह विधीयेते इति
तेन अनो गुणे इति (१ । १ । ६७) स्तुत्रे वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृ-
द्धिमिति (१ । १ । ७२) स्तुत्रे च गुणवृद्धोरेतुवाद्यात्वाच्च तत्र इक इत्य-
स्योपस्थितिः । इक इत्यनुकरणं सान्तं नपुंसकं, पदमित्यस्यापलटस्य
विशेषणम् ॥ यत्र च गुणवृद्धोः स्थानिविशेषनिर्देशस्तत्वापीयं न
प्रवर्तते साकाङ्क्षस्यैव परिभाषया पूरणात्तत्र च साकाङ्क्षत्वाभावात् ।
सति सम्भवे च इकइत्यस्य सामानाधिकरण्येनैवान्वयो न वैयधिकर-
ण्येन तेन इगन्तस्याङ्गस्य गुणवृद्धौ भवत इत्येव वाक्यार्थो भविष्यति
मिदेर्गुण इति मृजेर्वृद्धिरित्यादौ च सामानाधिकरण्यासम्भवात् मिदि-
मृज्योरवयवस्येक इति सम्बन्ध इति बोध्यम् ।

(२) अच इति सान्तं नपुंसकमनुकरणञ्च । अत्रापि पूर्ववत् सति सम्भवे
सामानाधिकरण्येनैवान्वयस्तेन ह्रस्वो नपुंसके इति (१ । २ । ४७)
स्तुत्रे अजन्तप्रातिपदिकस्यैव ह्रस्वो न तदपभायास्तथा च श्रीपमित्या-
दिसिद्धिः असिद्धिश्च सुवाक् कुलमित्यादौ सुवाच उपधाह्रस्वस्य । शमा-
मष्टानां दीर्घः श्यनीति (७ । १ । ७४) स्तुत्रे तु सामानाधिकरण्या-
सम्भवात् शमानामच इति वैयधिकरण्येनान्वयः ॥ अत्र च ह्रस्वादि-
शब्दैरज्विधीयते इत्यभिधानात् अज्मात्रविधाने नेयं प्रवर्तते
तेन तदादीनाम् इति दिव उदिति अष्टन आ विभक्तावित्यादौ अज्

आद्यन्तौ टकितौ । १ । १ । ४६ ।

टिक्ती (३) यस्योक्ती तस्य क्रमादाद्यन्तावयवौस्तः ।

मिदचोऽन्त्यात्परः । १ । १ । ४७ ।

अच इति निर्द्धारणे षष्ठी । अचान्मध्ये योऽन्त्यस्तस्मात्पर-
स्ताश्चैवान्तावयवौ (४) भिद्यन्त ।

विधानेऽपि न अच इति प्रकृतपदलोपस्थितिः तेषु ह्रस्वादिशब्दैर्विधा-
नाभावादिति बोध्यम् ।

(१) ह्रस्वात् पाञ्चम्याण्येच्छद्भ्य प्रत्येकसमन्वात् टित्कितावित्युक्तम् आर्ध-
धातुकस्येड्वन्तादेरिति सूत्रे इटः टित्करणात् वन्तादेराद्यापय-
वत् शच्छासाङ्गाव्यावेपां युगिति युक्तः कित्करणाच्च धातोरन्ताव-
यवत्वम् । इदञ्च षष्ठी स्थाने योग्यत्वस्य पुरस्तादपवादकम् । बरेट
इत्यादयः टितस्तु प्रत्ययाः परा एव, प्रत्ययः परश्चेति सूत्राभ्यां
प्रत्ययानां परत्वप्रतिपादनात् तथा च एतदपेक्षया तत्सूत्रस्य पर-
वर्त्तितात् तस्य बाधकत्वमिति द्रष्टव्यम् अनएव यत्रैतदभावे स्थान-
षष्ठीसम्भावना तत्रेयं प्रवर्त्तते इत्याह यस्योक्ताविति आद्यन्तादिप्रो-
यच्छद्भ्योऽवयवीति भावः ॥

(४) इयं बाध्यसामान्यचिन्तामाश्रित्य स्वविषये प्रवृत्तयोः स्थानयोगत्व-
प्रत्ययपरत्वयोरपवादिका अस्मन्मोर्मित्करणसामर्थ्यात् 'तृणञ् इडिति-
निर्देशाच्च । यस्य सञ्चुदायस्य मिद्विहितस्तस्याचां मध्ये योऽन्त्यस्तस्या-
न्तावयव इत्यर्थः । यथांसि भिनन्तीत्यादौ लुम्भमोर्मित्करणादन्याचः
परत्वेन तदन्तावयवत्वम् । निर्द्धारणप्रज्ञा बल्लवस्यौत्सर्गिकत्वेऽपि
अच इति सौत्वसेकवचनम् । आद्यन्तौ टकिताविति पूर्वसूत्रे समस्त-
स्याप्यन्तपदस्य एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञाबलेन स्वरितत्वात् तस्य च
स्वरितेनाधिकार इति सूत्रेणाधिकारसम्भवेनाबुद्विग्निरित्याशयेनाह
अन्तावयव इति ।

षष्ठी स्थानेयोगा । १ । १ । ४६ ।

अनिर्द्धारितसम्बन्धविशेषा षष्ठी स्थानेयोगा (५) बोध्या ।

स्थानञ्च प्रमङ्गः ॥

स्थानेऽन्तरतमः । १ । १ । ५० ।

प्रमङ्गे सति सदृशतमः (६) आदेशः स्यात् । यत्रानेकविध-

(७) मान्तर्यन्तत्र स्थानत आन्तर्यम्बलीयः ।

(५) स्थानेन प्रसङ्गेन योगो ब्रह्मा इति विग्रहे निपातनादेत्वम् इति भाष्यानुयायिनः । तेन इगुच्चारणप्रसङ्गे यणुच्चारणीय इति इको यणपीतिस्मृत्यर्थः सम्पद्यते । अनिर्द्धारितः सम्बन्धविशेषो ययेति सा तथा । तत्राविशेषणञ्च सम्बन्धविशेषार्थिका षष्ठी न स्थाने योगा अतएव 'शास इदङ्ङ्लोरिति (६ । ४ । ३४) स्तुत्वे शास इत्यवयवार्थत्वेन निर्द्धारितत्वात् न स्थानषष्ठी किन्तु अधिकारादनुवृत्ताया उपधाया एव स्थानित्वमिति द्रष्टव्यम् ।

(६) सादृश्यञ्च स्थानतोऽर्थतः गुणतः प्रमाणतश्च सम्भवति । तत्र स्थानतः सदृशो यथा तालुस्थानेकारस्य तालुस्थानो यकारः सदृशः । अर्थतो यथा तृज्यत् क्रोष्टुरिति ७।१।६५। स्तुत्वे क्रोष्टुशब्दस्य स्थाने क्रोष्णृ-शब्दः आदेशः अर्थतः समः । गुणतः (प्रयत्नात्) यथा नादवतो घोषवतो महाप्राणस्य संवृतकण्ठस्य हकारस्य सदृशस्तादृश एव वकारादिः । प्रमाणतो यथा अदसोऽसेर्दादुर्दोम इति स्तुत्वे अदःशब्दात् परस्य ह्रस्वस्य स्थाने ह्रस्वोकारः, दीर्घस्य च स्थाने दीर्घोकारः काश-रूपप्रमाणसाध्यादिति असुम्, अमू इत्यादिरूपभेदसिद्धिः । सदृशतम इति तमपि विशेषणञ्च 'अयोहोऽन्यतरस्या'मिति स्तुत्वेण हकारस्थाने क्रियमाणे सवर्णे महाप्राणत्वमात्रसाध्येन न वर्गद्वितीयस्वकारादिवर्णः न वा नादवत्त्वमात्रसाध्येन वर्गद्वितीयौ गकारादिर्भवति किन्तु भय-धर्मवत्त्वेन साम्यात् घकारादिरेव भवतीति द्योतितम् ॥

(७) यत्रानेकविधमिति ॥ तेन 'अदेङ्गुण इत्यभिधानेन अकारस्य गुणसंज्ञि-

तस्मिन्निति (८) निर्दिष्टे पूर्वस्य । १।१।६६।

सप्तमीनिर्देशेन विधीयमानं कार्यं वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य पूर्वस्य बोध्यम् ।

तस्मादित्युत्तरस्य (९) । १।१।६७।

पञ्चमीनिर्देशेन क्रियमाणङ्कार्यं वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य परस्य ज्ञेयम् ।

त्वात् ह्रस्वरूपप्रमाणमास्येन चेता तोतेत्वादो इदुतोः स्थाने न
अकारः किन्तु स्थानिसास्यादेकारौकाराविति बोध्यम् ।

(८) तस्मिन्निति, उत्तरत्वे सूत्रे तस्मादिति च पदं सप्तम्यन्तपञ्चम्यन्तानुत्तर-
णम् सप्तम्यन्तपदार्थकं पञ्चम्यन्तपदार्थकञ्च न तु स्वतन्त्रतच्छब्दरूपसर्व-
नामनिर्देशस्तथा सति 'तस्मिन्निति च युष्माकास्माकाविति (४।१।२०)
तस्माच्छसो नः पुंसीति (६।१।१०२) सूत्रयोरेव प्रवर्तयतां तयो-
रेव तच्छब्दव्यतिरिक्तसप्तम्यन्तपञ्चम्यन्तपदवत्त्वात् नान्यत् तत्र च सर्वत्र
विभवापत्तिः । सप्तमीविभक्तिस्तु सप्तम्यन्तमात्राणां तच्छब्दार्थत्वमिति
द्योतनाय ॥ तदुबोध्यस्य चार्थस्य निर्दिष्ट इत्यनेन सामानाधिकरण्यम्
इतिशब्दः पुनस्तस्य तदर्थपरत्वं दृश्यति निःशब्दो नैरन्तर्ये दिशि
रुच्चारणे एवञ्च सप्तम्यन्ताव्यवहितोच्चारिते उपप्लिष्टस्य पूर्वस्य कार्यं
भवतीति वाक्यार्थः ।

(९) तस्मादिति पूर्वसूत्रात् निर्दिष्ट इत्यस्यानुवृत्त्या विभक्तिविपरिणामेन
निर्दिष्टादित्यर्थः तत्तत्सूत्रे च या पञ्चमी श्रूयते सा दिग्योगलक्षणैव
तेन चानियतदिक्शब्दाध्याहारे प्रसक्ते परशब्दस्यैव तत्र तत्र सूत्रे-
ऽध्याहार इत्याह उत्तरस्येति तथाच तस्मादिति निर्दिष्टात् अ-
व्यवहितोच्चारितात् परस्येत्यर्थः फलित इत्याह पञ्चमीनिर्देशे-
नेत्यादि ।

अलोऽन्त्यस्य । १ । १ । ५२ ।

षष्ठीनिर्दिष्टस्यान्त्यस्याऽलः (१०) आदेशः स्यात् ।

डिच्च (११) । १ । १ । ५३ ।

अयमप्यन्त्यस्यैव स्यात् । सर्वस्येत्यस्यापवादः ।

आदेः परस्य (१२) । १ । १ । ५४ ।

परस्य यद्विहितं तत्तस्यादेर्वीभ्यम् । अलोऽन्त्यस्येत्यस्यापवादः ।

अनेकाल् शित्त्वस्य (१३) । १ । १ । ५५ ।

स्पष्टम् । अलोऽन्त्यसूत्रापवादः । अष्टाभ्य औशित्यादौ

आदेः परस्येत्येतदपि परत्वाद्नेन बाध्यते ।

(१०) षष्ठांशनिर्दिष्टस्य विधीयमानं कार्यमन्त्यस्य अलः स्थाने भवनीत्यर्थः । यथा ल्यदादीनाम् इत्यादौ अन्त्यस्य दकारादेः स्थाने अः स्यादिति । अल इति प्रत्याहारग्रहणं किं पदस्येत्यधिकृत्य विधीयमानं कार्यमन्त्यमात्रस्थाने मा भूदित्येतदर्थकम् ।

(११) इयमपि 'अनेकाल् शित्त्वस्या'पवादिका तेन गवायमित्यादौ न सर्वादेशः 'अवङ् स्तोटायनस्ये'ति सूत्रे अवङो डिन्वेनान्त्यस्यालः स्थाने जायमानत्वात् ।

(१२) परस्येति आबृच्या पाठग्रम् । तेन परस्य यत्किञ्चित्पदोत्तरस्य विधीयमानं कार्यं परस्यादेराद्यवयवस्य स्थाने भवनीत्यर्थः यथा उदःस्थास्तम्भोः पूर्वस्येति सूत्रे उदुत्तरयोः स्थास्तम्भोराद्यवयवस्य सकारस्यैव स्थाने पूर्वस्ववर्णतया यकारादेशः ।

(१३) अनोभिसृष्टेपित्यादौ अनेकाल्त्वात् सब्बदिशे रामैरिति इदम् इति-त्यादौ शित्त्वात् सर्वादिशे इह इत इत्यादि च सिद्धंति ।

स्वरितेना- (१४) धिकारः । १ । ३ । ११ ।

स्वरितत्वयुक्तं शब्दस्वरूपमधिकृतं बोध्यम् ।

परमित्यानन्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरबलीयः (१५) । अमिदुं

(१४) स्वरितेनेति । इत्यन्भावे तृतीया स्वरितत्वज्ञाप्योऽधिकार इत्यर्थः स्वरितत्वज्ञा दोषविशेषजन्यमङ्गुलसाधारणाश्रयम्, अधिक्रियमाण-पदघटकाजान्त्रिकं वा बोध्यम् तच्चानुनासिकत्ववत् प्रतियोग्यैव निश्चीयते अधिकारस्य क्रियदुर्गमत्वत्वामिति बाधको व्याख्यानस्यैव शरणम् । शब्देन्दु० ।

(१५) परमित्येति । परात् विप्रतिषेधे पूर्वबाधकात् परयास्त्रात् नित्यं कृताकृतप्रसङ्गि बलवत् । तस्माच्छ्रुताभावकल्पनापेक्षया श्रुताभावक-स्यैवाभावकल्पनं युक्तमिति तस्य बलीयस्त्वे दीनं तथा च तद्विपरीतस्य अनित्यस्य श्रुताभावकतया कृताकृतयोरुभयत्र प्रसङ्गाभावादुदुर्बलत्वम् । अन्तर्मध्ये बहिरङ्गशास्त्रीयनिमित्तसमुदायमध्ये अन्तर्भूतानि अङ्गानि निमित्तानि यस्य तदन्तरङ्गं तदीयनिमित्तसमुदायानन्तर्गताङ्गकवह्नि-रङ्गात् परात् नित्याच्च बलीयः । तस्य बलवत्त्वे वीजं बहिरङ्गमिद-त्वमेव तच्च वक्ष्यते । अपवादो विशेषशब्दं परमित्यानन्तरङ्गेभ्यो बलीयान् वचनप्राबल्यादिति विवेकः ।

परास्त्रित्यं बलीयो यथा । तदादिभ्य इत्यादिना विहितः शकारः तद-तीत्यादौ परमपि लघूपधगुणं नित्यत्वात् बाधते । परादन्तरङ्गं यथा । उभय देवमनुष्या इत्यादौ परमपि प्रथमचरमेत्यादिना जसि विकल्पं बाधित्वा सर्वादीनीनि प्रवर्त्तते तस्यान्तरङ्गत्वात् उभय-शब्दस्य स्वतादात्म्येनैव सर्वनामसंज्ञानिमित्तत्वात् उभये इत्यादौ तु बहिरङ्गजस्यभिन्निसापेक्ष्यैव विकल्पविधेः प्रवृत्तेरतोऽन्तरङ्गं पर-रूपविकल्पात् बलीयः । परादपवादो यथा परमपि अनेकास्त्रि-दिति सर्वादेशं बाधित्वा द्विव्येत्यन्तादेशः । यथा अस्थिदधीत्यादिना-जातोऽनङ् द्वित्वात् दध्न इत्यादायन्तादेशः ।

(१६) वहिरङ्गमन्तरङ्गे । अकृतव्यूहाः (१७) पाणिनीयाः ।

निमित्तं विनागोन्मुखं दृष्ट्वा तत्प्रयुक्तकार्यं न कुर्वन्तीत्यर्थः ।

इति परिभाषाप्रकरणम् ।

निष्पदकरङ्गं यथा आसिद्धिनी कुले इत्यादौ । नित्यमपि इको-
चीति रुक्ं बाधित्वा ह्रस्वो नपुंसक इति ह्रस्वः । कते तु रुमि-
थनजनत्वत् ह्रस्वो न स्यात् । अन्तरङ्गादपवादो यथा दैत्यारिः
श्रीग इत्यादौ परमपि सवर्णदीर्घं बाधित्वा अन्तरङ्गत्वात् आद्युण्ये,
इको यणचीनि च प्राप्ते अपवादत्वात् सवर्णदीर्घः । तथा नित्ये
इत्यादौ अन्तरङ्गत्वादियङि प्राप्ते एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्येत्यादप-
वादवलात् यण् । इयांस्तु विशेषः अपवादो यद्यन्यत्र चरितार्थ-
स्तर्हि परान्तरङ्गाभ्यामेव बाध्यते । तथा हि ङिञ्चेति अनन्याय-
ङकारयुक्तेष्वनङादिषु चरितार्थत्वात् तातङि न प्रवर्तते किन्तु
परेणानेकाल्शिदित्यनेनैव बाध्यते तेन जीवतात् भवतादित्यादौ सर्वा-
देशः । तथा सर्वे इह आमे इत्यमित्यादौ सर्व-इ-इह, आमे-इ-इत्य-
मिति स्थिते अन्तरङ्गेण आद्युण्येन सवर्णदीर्घरूपापवादो बाध्यते
तस्य समानाश्रयेऽन्यत्र दैत्यारिः श्रीग इत्यादौ चरितार्थत्वात् ।

(१६) असिद्धमिति । अन्तरङ्गवहिरङ्गे व्याख्याते अन्तरङ्गे कर्त्तव्ये तत्काल-
प्राप्तिकं वहिरङ्गमसिद्धमित्यर्थः । पङ्गा मृङ्गा इत्यादौ पटु-ई-आ
मृङ्-ई-आ इति स्थिते अन्तरङ्गत्वात् पूर्वं पूर्वयणादेशः परयणा-
देशस्य वहिरङ्गत्वात् तदानीमसिद्धत्वान्न ईकारस्याचत्वव्याधानः ।

(१७) न कतो विशिष्टः अकृतको निमित्तविनाशेऽपि कार्यस्थितिरूपो यैस्ते
अकृतव्यूहाः अकृतकार्या इति फलितार्थः । निमित्तमिति तत्प्रयुक्तं
जातमपि कार्यं न कुर्वन्ति नोच्चारयन्तीत्यर्थः । यथा निषेदोपीत्यादौ
अन्तरङ्गत्वात् प्राप्तमपि कसोरिटं भाविना सम्प्रसारणेन वबादित्वं
नञ्चोपीत्यालोच्य न कुर्वन्तीति । शब्देन्दुः ।

इकोयस्यचि । ६ । १ । ७७ ।

इकः स्थाने यण् स्यादचि संहितायां (१) विषये । सधी
उपास्यइति स्थिते । स्थानत (२) आन्तर्यादिकारस्य यकारः ।
सुध्व् उपास्य इति स्थिते ।

अनचि च । ८ । ४ । ४७ ।

अचःपरस्य (३) यरो द्वे वा स्तो न त्वचि । इति धकारस्य
द्वित्वम् ।

(१) कार्यनिमित्तयो रतिशयिनः सन्निविर्वा विवक्ष्यते तद्विषय इत्यर्थः ।
तद्विवक्षानियमस्तु

संहितैकपदे नित्या नित्या धातुप्रसर्गयोः ।

नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते ॥

इत्युक्तदिशावसेयः । अत्र एकपद इत्यनेनैवेष्टिसिद्धौ समासग्रहण-
अनुक्तसमाससंग्रहार्थम् । धातुप्रसर्गयोरेकपदत्वाभावेन पृथगुक्तिः ।

(२) प्राचाहारेण तद्वाच्यवाच्ये निरुद्धलक्षणा कथमन्यथा यू स्यास्यामिति
त्वादित्येत्यदिनिर्देशः स्यात् । तथा च तत्तज्ज्ञापकवलात् इक्-
पदेन (इ १८ उ १८ । ऋ १२ । सृ १२) पट्पटिर्गृह्यते यण्पदेन
च (य २ व २ न २ र १) सप्त गृह्यन्ते एवञ्चैतेषां विषमत्वात् यथा-
संख्यसुपदेशः समानामित्युक्तदिशा यथासंख्यग्रहणासम्भवेन स्थानत
एवान्तर्यादादेश इत्याशयेनाह स्थानत इति । मनो० ।

(३) अचो रक्षाभ्यां द्वे इति (८।४।४६) सूत्रात् अच इति द्वे इति च
यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वेति सूत्राच्च यरइति, वेति च पदमनुवर्त्य
यथायोग्यं योजयन्नाह अच इति साक्षात्प्रमित्यादौ द्वित्वनिरासाय
अचः परस्येत्युक्तम् । अनचीत्यस्य अज्भिन्नार्थकत्वपरत्वे लाघवात्
हलीत्येवाभिदध्यात् तथा च नजः प्रसह्यप्रतिषेधपरतया अवसानेऽपि
वाक् वाक् इत्यादौ द्वित्वं भवत्येवेत्याशयेनाह न त्वचीति ।

स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ । १ । १ । ५६ ।

आदेशः (४) स्थानिवत्प्रान्न तु स्थान्यलान्प्रयविधौ (५) । अने-
नेह यकारस्य स्थानिवद्भावेनाऽचत्वमाश्रित्याऽनचि चेति द्वित्व-
निषेधो न गङ्गोऽनल्विधाविति तन्निषेधात् ।

- (४) आदेशे स्वरूपभेदात् स्थानिप्रयुक्तकार्याणामप्रवृत्तौ विधिनिषेधरूप-
तत्तत्कार्यनिर्वाहार्थमतिदेशोऽयम् तत्र आदिश्यते इत्यादेश उत्पद्य-
मानसामान्यपर इत्याशयेनाह आदेश इति ।
- (५) न तु स्थान्यलान्प्रयेति । स्थान्यवयवीभूतो योऽल् चतुर्ह्रस्वलोऽस्थाका-
रादिरूपस्तदाश्रयकस्तत्प्रयुक्तो यो विधिस्तस्मिन् कर्तव्यं न स्थानिव-
दित्यर्थः । आश्रयणञ्च प्रयोज्यत्वं तच्च तेन, तस्मात्, तस्य, तस्मिन्,
इत्यादिरूपेण अलन्तर्गताकारादिवर्णप्रयुक्तं यत् किञ्चित् कार्यं
विधीयते तत् सर्वमादेशे न प्रवर्तते इति भावः । भाष्ये तु प्राति-
पदिकार्थे निर्दिष्टे यां यां विभक्तिमाश्रितुं बुद्धिरुपजायते सा सा
आश्रयितव्येत्यभिधाय अलमाश्रयते अलान्प्रयः अलान्प्रयो विधिरल्-
विधिरित्युक्तम् । तत्र अला व्यवधाने स्थानिवद्भावाभावो यथा
व्यूढोरस्केनेत्यादौ अङ् व्यवायेऽपि णत्वविधानेन सकारस्य रुस्था
निकत्रिसर्गस्थानिकतया अतिदेशात् स्थानिवत्त्वप्राप्त्या न णत्वम् ।
तस्मात् यथा । द्यौरित्यादौ औकारस्य वकारस्थानिकतया हल्-
त्वमाश्रित्य हल्ङ्गादिभ्य इति न सुलोपः । तस्य यथा । द्युभ्यामि-
त्यादौ उकारस्य वस्थानिकतया स्थानिवत्त्वेन हलत्वमाश्रित्य व्योर्लो-
पो बलीति न उकारलोपप्रसङ्गः । तस्मिन् यथा । क इष्ट इत्यादौ
वज्रः समसारणे इष्टेति पदसिद्धेरिकारस्य वस्थानिकतया यरूप
हलत्वमाश्रित्य ह्रिश्चेति उत्पन्नं न । अकृते च तथा व्याख्याने तत्तत्
कार्यातिप्रसङ्गः स्यादिति विवेच्यम् । अत्र स्थान्यवयवाश्रयेति विशेष-
णत्वात् रामायेत्यादौ सुपि चेति दीर्घः सिध्यति अतो दीर्घो यजीति
(७ । ३ । १०३) सूत्रात् यजीति पदमनुवर्त्य दीर्घं कर्तव्यं वजा

अचः परस्मिन् पूर्वविधौ । १ । १ । ५७ ।

अल्विध्यर्थमिदम् । परनिमित्तोजादेशः (६) स्थानिवत् स्यात्
स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेन दृष्टस्य विधौ कर्त्तव्ये । इति यणः
स्थानिवद्भावे (७) प्राप्ते ।

दित्वमात्रां शास्त्रकारैः यकारस्य इच्छादेशावयव एव न स्थान्यावयवः
हेतुर्ह्येति सूत्रेण हेतुस्थाने यादेशात् ।

(६) अचः स्थाने यादेशः अजादेशः अच इति पञ्चमपदस्य परस्मिन्-
जादेशपदमनुवर्त्यन्वयः कार्यः । पूर्वपरयोरेवधिसाकाङ्क्षत्वेन यु-
त्वात् अच इत्यस्यैव विभक्तिविपरिणामेनान्वय इत्याशयेनाह अचः
पूर्वत्वेनेति । अत्र अजादेश इति विशेषणात् आगत्येत्यादौ परनि-
मित्तकस्य वा ल्यपीत्यनुनासिकलोपस्य तत्पूर्वक्षस्य तुकि कर्त्तव्ये न
स्थानिवत्त्वं बाधकं तस्याजादेशत्वाभावात् । परस्मिन्नितिकरणाच्च
दीध्ये इत्यादौ इट एत्वे कृतेऽपि अजादेशतया पूर्वकार्यं प्रति स्थानि-
वत्त्वेन योवर्णयोर्द्विधीव्योर्गिति न इवर्णपरे व्यन्तलोपः एत्वरूपा-
जादेशस्य परं निमित्तमनाश्रित्यैव विधानात् । पूर्वविधाविति
विशेषणाच्च नैवेद्य इत्यादौ ढक्प्रत्ययोपपत्तिः अन्यथा धाजः किप्रत्यये
आतो लीपे निष्पन्ननिधिशब्दस्य द्वयत्वेऽपि परनिमित्तकाऽऽकारलो-
पस्य स्थानिवत्तया लृक्त्वप्रसङ्गेन द्वयच इति इत्यस्थानिज इति
(४।१।१२१, १२२) सूत्राभ्यां द्वाच्कादिदन्ताद्विहितस्य ढक्प्रत्ययस्य
तत्राप्युत्पत्तिस्तस्य च पूर्वविधित्वाभावेन न तत्राजादेशस्थानिवत्त्वमिति
दृष्टव्यम् । अत्र स्थानिनि सति यद्वति यच्च भवति वा तदादेशेऽपि
तद्वति न भवति वेति सावाभावायोरुभयोरप्यतिदेशो लक्ष्याशुरो-
धात् । पठयति लघयतीति णिचि टिलोपे कृते अत्र उपधाया इति
द्विद्विरूपकार्यं कर्त्तव्ये परनिमित्तकस्य टिलोपरूपाजादेशस्य स्थानि-
वत्त्वान्न ततः पूर्वकार्यमित्युदाहार्यम् ।

(७) स्थानिवद्भावे इति सुब्रुवापास्य इत्यादौ परनिमित्तकस्याजादेशयका-

न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णाऽनुस्वार
दीर्घजश्चविधिषु (ट) । १ । १ । ५८ ।

पदस्य चरमावयवे, द्विर्वचनादौ च कर्तव्ये परनिमित्तोऽजा-
देशो न स्थानिवत् । इति स्थानिवद्भावनिषेधः ।

रस्य द्वित्वविधानरूपपूर्वविधानं प्रति स्थानिवत्त्वेन अनवीतिनिषेध-
प्रसङ्गे इत्यर्थः ।

(ट) पदान्ते यथा कानि सन्ति कौस्त इत्यादौ अस्ते लोपस्य परनिमित्त-
तया पूर्वयणावादेशविधिं प्रति स्थानिवत्त्वे प्राप्ते अनेन न पदान्तेत्या-
दिना निषेधः । एवमुत्तरत्रापि । द्विर्वचने सुहुपास्य इत्यादि । अत्र
द्वित्वे कर्तव्ये यणो न स्थानिवत्त्वम् । वरे वायावर इति यातेर्यङन्ताद-
रच् अल्लोपयलोपौ आलोपे कर्तव्ये अल्लोपो न स्थानिवत् । यलोपे
यातिः । यातेर्यङन्तात् क्तिन् अल्लोपयलोपौ अल्लोपस्य स्थानिव-
त्त्वादातो लोपः स चाल्लोपः यलोपे न स्थानिवदिति पुनर्यलोपः ।
स्वरे विकीर्षकः । करोतेः सनन्तात् एबुल् अनोलोपः स च लिनीति
स्वरे कर्तव्ये स्थानिवत् । सवर्णे शिथि । शिथिः अस्मधातोः षकार-
स्थाने ङकारे कृते तस्मिन् परे लुप्ताकारस्य ङसो नकारस्थाने सवर्ण-
विधाने कर्तव्ये ङसोऽल्लोपः न स्थानिवत् । अनुस्वारे शिथिन्ति । ङसो
ऽल्लोपः न स्थानिवत् । दीर्घं प्रतिदीवः अल्लोपो न स्थानिवत्
जशि ग्धिः । अदेः क्तिनि ङन्द्सि घञ्ज्ञादेश उपधालोपः स च
जश्त्वे न स्थानिवत् । चरि जञ्जतुः । उपधालोपश्चरि कर्तव्ये न
स्थानिवत् । अत्र प्रतिषेधे स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेश एव न
स्थानिवदित्युक्ता यो हान्य आदेश स्थानिवदेवासात्प्लुक्तं भाष्ये । तेन
किथ्योः गिथ्योरित्यत्र परनिमित्तकयणरूपाजादेशस्य स्थानिव-
त्त्वात् न दीर्घः । वायुोः अध्वय्योरित्यत्र परनिमित्तकयणरूपाजादे-
शस्य स्थानिवत्त्वात् व्योर्लोपो बलीति न यलोप इति । सौत्वत्वात् वरे
इत्यल्लालुक् ।

भलां जश् भशि । ८ । ४ । ५३ ।

इति धकारस्य दकारः ।

अदर्शनं लोपः । १ । १ । ६० ।

प्रसक्तस्यादर्शनं (८) लोपसंज्ञं स्यात् ।

संयोगान्तस्य लोपः । ८ । २ । २३ ।

संयोगान्तं (१०) यत्पदं तदन्तस्य लोपः स्यात् । इति यत्लोपे प्राप्ते । यणः प्रतिषेधो वाच्यः* (११) । यणो मयो द्वे वाच्ये* । मय इति पञ्चमी यण इति षष्ठीति पञ्चे (१२)

(८) अदर्शनमित्यत्र स्थानेऽन्तरतम इत्यत्रः स्थाने इत्यनुवर्तते प्रसक्ते सति तदर्थस्तदेतदाह प्रसक्तस्येति वृत्तिर्ज्ञानसामान्यवचनः ज्ञानस्यावर्जनीयतया तत्सामग्र्यन्तर्गता उच्चारणकृता ज्ञेयसत्ता नञा निषिध्यते इयांस्तु विशेषः प्रत्ययलोपे शास्त्रतोऽर्थतश्च प्रसक्तोच्चारणस्य लोपविधानेन तस्य तस्मिन्निति विषये लोपानुत्पत्तेरेवाव्याख्यानं प्रत्ययलक्षणार्थमिति बोध्यम् । शब्देन्दु० ।

(१०) नञापदान्तस्येत्यादि सूत्रे अपदान्ते इतिभागे संयोगान्तलोपानिर्देशात् संयोगान्तं यत्पदमित्युक्तम् तेन गोमान् गोमन्नावित्यादौ तद्धोपालोपौ द्रष्टव्यौ ।

(११) संयोगान्तस्य लोपे यणः प्रतिषेधो वाच्यो व्याख्येयः भलो भलीत्यतोऽग्रिमसूत्रात् भलइत्यस्यापकर्षणेन संयोगान्तस्य भलएव लोपो नान्यस्येति व्याख्येयम् यस् यद्वा यणादिकं बहिरङ्गं संयोगान्तलोपरूपे अन्तरङ्गे कर्त्तव्ये तस्य बहिरङ्गतया असिद्धेर्न लोपइति व्याख्यानाभावः ।

(१२) इति पञ्चे इति यणः परस्य मयः, मयः परस्य च यणो द्वे वा स्त इति पञ्चद्वयस्यापि भाष्ये स्थितत्वादिति भावः ।

यकारस्यापि द्वित्वं तदिह धकारयकारयो द्वित्वविकल्पाच्च-
त्वारि (१३) रूपाणि । एकधमेकयं, द्विधं द्वियं, द्वियमेकधं, द्विध-
मेकयम् । सुहृत्पास्यः । मध्वरिः । धाचंशः (१४) । लाकृतिः ।

नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य । ८ । ४ । ४८ ।

पुत्रशब्दस्य न द्वे स्त आदिनि शब्दे परे आक्रोशे गस्यमाने ।
पुत्रादिनो त्वमसि पापे ! । आक्रोशे किं तत्कथने द्विर्वचनं
भवत्येव । तत्परे च * (१५) पुत्रपुत्रादिनो त्वमसि पापे !
* वा हतजग्धयोः * (१६) । पुत्रहतौ । पुत्रहतौ । पुत्रजग्धौ ।
पुत्रजग्धौ ।

विप्रभृतिषु (१७) शकटायनस्य । ८ । ४ । ५० ।

(१३) चत्वारितीति पुनर्द्वित्वमसिद्धमेकस्यां व्यक्तौ एकं लक्षणं सकृदेव प्रवर्तते
इति एकः पूर्वपरयोरिति सूत्रे भाष्ये सिद्धान्तिनत्वात् अन्यथा
द्वित्वानामानन्त्यापत्तिः न च भरो भरीतिहलौ यमाभिति च लोपेन
निर्वाहः लोपस्य वैकल्पिकत्वादिति । मनो०

तथा च द्विधं द्वियमित्यादि नाधिक्यशङ्का । एतच्च धकारयकारध-
टितमेव । सकारयकारयोरपि द्वित्वे अष्टौ रूपाणीति द्रष्टव्यम् तस्य
प्रकृतेऽनुपयोगात् न विभागः ।

(१४) धाचंश इति अत्र रेफस्य द्वित्वं न द्वित्वप्रकरणे अचो रक्षाभ्यां द्वे
इति साक्षात् श्रुतेन रहोर्निमित्तभावेन कार्यत्वबाधनादिति । मनो०

(१५) आदिनि यः पुत्रशब्दस्तस्मिन् परेऽपि पुत्रादिनीतिशब्दपरे पुत्र-
शब्दस्य न द्वे स्त इत्यर्थः । तत्त्व० ।

(१६) हतजग्धयोः परतः पुत्रशब्दस्यैव द्वित्वं नान्यक्षेति नियमार्थमिदं
वार्तिकम् ।

(१७) विप्रभृतिष्विति वर्षाणां सजानीयानामेव ग्रहणं परस्परसाहच-

तत्त्वकथने द्विर्वचनं भवत्येव
नेकाचित्का मातृसुत्रस्य मुदा
एष मया पुत्रादिनीतिरपि स्थितिः ।

भलां जश् भशि । ८ । ४ । ५३ ।

इति धकारस्य दकारः ।

अदर्शनं लोपः । १ । १ । ६० ।

प्रसक्तस्यादर्शनं (८) लोपसंज्ञं स्यात् ।

संयोगान्तस्य लोपः । ८ । २ । २३ ।

संयोगान्तं (१०) यत्पदं तदन्तस्य लोपः स्यात् । इति यलोपे प्राप्ते । यणः प्रतिषेधो वाच्यः* (११) । यणो मयो द्वे वाच्ये* । मय इति पञ्चमी यण इति षष्ठीति पञ्चे (१२)

(८) अदर्शनमित्यत्र स्थानेऽन्तरतम इत्यतः स्थाने इत्यनुवर्त्तते प्रसक्ते सति तदर्थस्तदेतदाह प्रसक्तस्येति दृष्टिर्ज्ञानसामान्यवचनः ज्ञानस्यावर्जनीयतया तत्त्वामग्रप्रवर्गता उच्चारणकृता ज्ञेयसत्ता नञा निषिध्यते इयांस्तु विशेषः प्रत्ययलोपे शास्त्रतोऽर्थतश्च प्रसक्तोच्चारणस्य लोपविधानेन तस्य तस्मिन्निति विषये लोपानुत्पत्तौ रेवास्याख्यानं प्रत्ययलज्जगार्थमिति बोध्यम् । शब्देन्दु० ।

(१०) नञापदान्तस्येत्यादि सूत्रे अपदान्ते इतिभागे संयोगान्तलोपानिर्देशात् संयोगान्तं यत्पदमित्युक्तम् तेन गोमान् गोमन्नावित्यादौ तस्मिन्लोपोऽपौ द्रष्टव्यौ ।

(११) संयोगान्तस्य लोपे यणः प्रतिषेधो वाच्यो व्याख्येयः भलो भलीत्यतोऽभिप्रसूतात् भलइत्यस्यापकर्षणेन संयोगान्तस्य भलएव लोपो नान्यस्येति व्याख्येयम् यस् यद्वा यणादिकं बहिरङ्गं संयोगान्तलोपरूपे अन्यरङ्गे कर्त्तव्ये तस्य बहिरङ्गतया असिद्धेर्न लोपइति व्याख्यानभावः ।

(१२) इति पञ्चे इति यणः परस्य मयः, मयः परस्य च यणो द्वे वा स्त इति पञ्चद्वयस्यापि भाष्ये स्थितत्वादिति भावः ।

यकारस्यापि द्वित्वं तदिह धकारयकारयो द्वित्वविकल्पाच्च-
त्वारि (१३) रूपाणि । एकधमेकयं, द्विधं द्वियं, द्वियमेकधं, द्विध-
मेकयम् । सुहृपास्यः । मध्वरिः । धावंशः (१४) । लासतिः ।

नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य । ८ । ४ । ४८ ।

पुत्रशब्दस्य न द्वे स्त आदिनि शब्दे परे आक्रोशे गम्यमाने ।
पुत्रादिनो त्वमसि पापे ! । आक्रोशे किं तत्कथने द्विर्वचनं
भवत्येव । तत्परे च * (१५) पुत्रपुत्रादिनो त्वमसि पापे !
* वा हतजग्धयोः * (१६) । पुत्रहतौ । पुत्रहतौ । पुत्रजग्धौ ।
पुत्रजग्धौ ।

विप्रभृतिषु (१७) शाकटायनस्य । ८ । ४ । ५० ।

(१३) चत्वारोति पुनर्द्वित्वमसिद्धमेकस्यां व्यक्तौ एकं लक्षणं सकृदेव प्रवर्तते
इति एकः पूर्वपरयोरिति सूत्रे भाष्ये सिद्धान्तिनत्वात् अन्यथा
द्वित्वानामानन्त्यापत्तिः न च भरो भरीतिहलौ यमासिति च लोपेन
निर्वाहः लोपस्य वैकल्यकत्वादिति । मनो०

तथा च द्विधं द्वियमित्यादि नाधिक्यशङ्का । एतच्च धकारयकारच-
टिनमेव । सकारयकारयोरपि द्वित्वे अटौ रूपाणीति द्रष्टव्यम् तस्य
प्रवृत्तेऽनुपयोगात् न विभागः ।

(१४) धावंश इति अत्र रेफस्य द्वित्वं न द्वित्वप्रकरणे अचो रक्षाभ्यां द्वे
इति साक्षात् श्रुतेन रहोर्निमित्तभावेन कार्यत्वबाधनादिति । मनो०

(१५) आदिनि यः पुत्रशब्दस्तस्मिन् परेऽपि पुत्रादिनीतिशब्दपरे पुत्र-
शब्दस्य न द्वे स्त इत्यर्थः । तत्त्व० ।

(१६) हतजग्धयोः परतः पुत्रशब्दस्यैव द्वित्वं नान्यस्तेति नियमार्थमिदं
वार्तिकम् ।

(१७) विप्रभृतिष्विति वर्णानां सजानीयानामेव ग्रहणं परस्परसाहच-

त्वादिषु वर्णेषु संयुक्तेषु वा न द्वित्वम् । इन्द्रः—इन्द्रः ।
राष्ट्रम्—राष्ट्रम् ।

सर्वत्र शाकल्यस्य । ८ । ४ । ५१ ।

द्वित्वम् । अर्कः । ब्रह्मा ।

दौर्घादाचार्याणाम् । ८ । ४ । ५२ ।

द्वित्वम् । दातुम् । पातुम् ।

अचो रहाभ्यां द्वे । ८ । ४ । ४६ ।

अचः पराभ्यां (१८) रेफहकाराभ्यां परस्य यरो द्वे वा स्तः ।
हय्यनुभवः । नह्यस्ति ।

ह तो यमां यमि लोपः । ८ । ४ । ६४ ।

हलः परस्य यमो लोपः स्याद्वा यमि (१८) । इति लोपपत्रे

र्यात्, न च तथाऽचः सम्भवन्ति इत्यः संयुक्तेष्वित्युक्तम् सप्रसी निर्धार-
रणे । अत्र अचो रहाभ्यामित्यत्रोऽचइत्यनुत्तरे त्रिप्रभृतिवर्ण-
मध्ये अचः परस्य यरो द्वे वा न स्त इत्यर्थः तेन इन्द्रः राष्ट्रमित्यत्र
नकारप्रकारयोः प्राप्रद्वित्वस्यैव विकल्पः । शन्देन्दुः ।

(१८) अच इति श्रुत्वात् व्याख्यानाच्च रहाभ्यां संबध्यते तस्मादित्युत्तर-
स्थेत्येकमभ्यसाह्वयः पराभ्यामिति यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वेत्यनः
यइत्यस्य वेद्यय चानुवृत्तेरिति भावः । अच इति किं किं ङुने
इत्यत्र मा भूदित्येव दर्शकम् ।

(१९) वा यमीति । अयो होऽन्यतरस्यामित्य- (८ । ४ । ६०) वेत्यनु-
वृत्तेस्तथार्थः हल इति किं श्रुत्या इत्यत्र अचः परस्य मा भूत् यमा-

द्वित्वाभावपक्षे चैक्यं रूपन्तुल्यं लोपारम्भफलन्तु आदित्यो
देवताऽस्येति आदित्यं हविः । यमां यमीति यथासंख्यविज्ञा-
नान्नेह । माहात्म्यम् ।

एचोऽयवायावः । ६ । १ । ७८ ।

एचः क्रमाद् अय्, अव्, आय्, आव्, एते स्युरचि ।

तस्य लोपः । १ । ३ । ६ ।

तस्य इतो(२०) लोपः स्यात् । इति यवयोर्लोपो न, उच्चारण-
सामर्थ्यात् । एवञ्च, इत्तं ज्ञापीह न भवति । हरये । विष्णवे ।
नायकः पावकः ।

वान्तो यि प्रत्यये । ६ । १ । ७९ ।

यकारादौ (२१) प्रत्यये परे ओदौतोर्वा आव् एतौ स्तः ।
गोर्विकारी गव्यम् । गोपयसोर्यत् । नावा तार्यं नाव्यम् ।
नीवयोधर्मेत्यादिना यत् । * गोर्यूतौ कृन्दस्युपसंख्यानम् * ।

- मिति किं तर्क्येत्यत्र ककारस्य सा भूत् यमीति किं राभाभ्यामित्यत्र
यकारस्य सा भूत् । आदित्यशब्दात् शेषार्थस्यान्ताद्देवतार्थे शयः
यस्येति चेति (६।४।१४८) अलोपे अनेन यलोप इति । शब्देन्दु० ।
- (२०) तस्येति उपदेशेऽजनुनासिक इदिति (१।३।२) सूत्रादिदित्यस्य पञ्च-
न्ततया परामर्शादाह तस्य इत इति तथा च हलन्त्यमिति सूत्रेण
अयादीनां यकारादिलोपप्रसङ्गावाह उच्चारणसामर्थ्यादिति ।
- (२१) येन विधिरित्यस्याऽपवादभूतया तस्मान्नुडचीति (६।३।७४) सूत्रादौ
आवश्यक्या यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहण इति वार्त्तिके कृदन्तपरि-
भाषया लभ्यमर्थमाह यकारादाविति । शब्देन्दु० ।

* । अध्वपरिमाणे च * । गव्यूतिः । ऊतियूतीत्यादिना यूतिशब्दो निपातितः । वान्त इत्यत्र (२२) वकारात् गौर्यता-वित्यत्र कृकाराद्वा पूर्वभागे लोपो व्योरिति लोपेन वकारः प्र-
श्लिष्यते । तेन श्रूयमाणवकारान्त आदेशः स्यात् । वकारो न लुप्यत इति यावत् ।

धातोस्तन्निमित्तस्यैव । ६ । १ । ८० ।

यादौ प्रत्यये परे धातोरचयेद्वान्तादेशस्तर्हि तन्निमित्तस्यैव
(२३) नान्यस्य । लव्यम् अवश्यलाव्यं (२४) तन्निमित्तस्यैवेति
(२५) किम् । ओयते (२६) । ओयत ॥

- (२२) हलि सर्वप्राप्तित्वेन लोपः शाकल्यस्येत्यनेन वा गव्यूतिरित्यत्र वलोपः
स्यादत आह वान्त इत्यत्रेति व्वान्त इति ब्रह्मन्दीति स्थिते उक्त-
स्त्वभावां वकारलोपात् स्त्ववार्तिकयोस्तथावरसन्निवेशेऽपि लुप्-
वकारस्मरणात् वाक्यार्थबोध इत्याह श्रूयमाणेति ।
- (२३) धातोरित्यस्याभावे प्रातिप्रदिकमात्रविषयो नियमः स्यात्तथा च गव्य-
मित्यत्र न स्यात् ओयत इत्यत्र च स्यात् तदभावे सामान्यतो निय-
मापादनन्तु एवकारवैयर्थ्यापत्तेरयुक्तम् तन्निमित्तस्य चेद्धातोरेवेति नियमे
तु वायव्यमित्यत्र न स्यात् अतस्तन्निमित्तस्यैवेत्येवकारः ।
- (२४) लव्यं अवश्यलाव्यमित्यत्र गुणवृद्धोर्ध्वदृश्यन्निमित्ततया यादिप्रत्ययनि-
मित्तकत्वम् ।
- (२५) तन्निमित्तस्यैवेति किमिति । वान्तो यिप्रत्यये इत्यनेनैवेदमिद्धौ एतत्
स्त्वमेव किमर्थमिति प्रश्नः ।
- (२६) ओयते इति आह पूर्वकात् वेजः कर्मणि लटि यकि यजादित्वात्
समासारणे दीर्घे च कृते आडा सह आद्गुणे ओयन इति सिद्धम् तत्र
ओकारस्य यनिमित्तकत्वाभावात् न अवादेशः । धातूपसर्गयोः कार्यस्य

क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे (२७) । ६ । १ । ८१ ।

यान्तादेशनिपातनार्थमिदम् । चेतुं शक्यं क्षय्यम् । जेतुं
शक्यम् जय्यम् । शक्यार्थे किम् । चेतुं जेतुं योग्यं क्षय्यं
पापञ्चियम्भनः ।

क्रय्यस्तदर्थे (२८) । ६ । १ । ८२ ।

तस्मै प्रकृत्यर्थायेदन्तदर्थं क्रेतारः क्रीणीयुरिति बुद्ध्या आपणे
प्रसारितं क्रय्यम् । क्रयमन्यत् । क्रयणार्हमित्यर्थः ।

लोपः शाकल्यस्य । ८ । ३ । १६ ।

अवर्णपूर्वयोः (२९) पदान्तयोर्यवयोर्वा लोपोऽपि परे ।

बहिरङ्गत्वात् वान्तादेशे कर्त्तव्ये गुणोऽसिद्ध इत्यनुशयेनाह औयतेति
अत्र तस्मादेव धातोः कर्मणि लङि अङागमे आटञेति वृद्धौ अटा
सह आट्गुण इति गुणे कृते औकारस्य धात्ववयवत्वेऽपि यनिमित्तत्वा-
भावात् न आवादेशः असति तु अस्मिन् सूत्रे वान्तीयौत्यादित्वात् स्यादिति
सूत्रारम्भ इति भावः । अवावयोरनुदाहरणार्थमेते इत्यन्ये ।

(२७) क्षय्यजय्याविति क्षि क्षये जि जये इत्यनयोरेव ग्रहणं व्याख्यानात् ।

(२८) क्रयार्थे वस्तुनि क्रय्य इति निपात्यत इत्यर्थो व्याख्यानात् । तदर्थ इति
प्रत्ययार्थे गुणभूतस्यापि क्रयस्य तदा परामर्शः । अर्थेन सह नित्य-
समासो विशेष्यलिङ्गता चेत्युक्तेराह प्रकृत्यर्थावेति । स्वयं धान्यादि
दत्त्वा यत्र तन्मूल्यं गृह्णाति तत्र धान्यं क्रयं यत्र तु द्रव्यं दत्त्वा पर-
कीयधान्यं गृह्णाति तत्र धान्यं क्रयं मूल्यरूपद्रव्यं तु न क्रयं नापि
क्रयं किन्तु धान्यादिकमेव तथा शक्तिस्वभावादत्र भाष्यस्वरसोऽपीति
शब्देन्दुः ।

(२९) अत्र भो भगो अघोर्ष्वयोरप्यनुवृत्तिसम्भवेऽपि ओतो गार्ग्यस्येति

पूर्वत्रासिद्धमिति लोपशास्त्रस्यासिद्धत्वात् स्वरसन्धिः । हर-
एहि-हरयेहि । विष्णा इह विष्णाविह । श्रिया उद्यतः-
श्रियायुद्यतः । गुराउत्कः-गुराधुत्कः । कानि सन्ति कौ स्त
इत्यत्रास्तेरलोपस्य स्थानिवत्त्वेन यणावादेशो प्राप्नो न पदा-
न्तेति सूत्रेण पदान्तविधौ तन्निषेधान्न स्तः ।

एकः पूर्वपरयोः । ६ । १ । ८४ ।

इत्यधिकृत्य ।

आङ्गुणः । ६ । १ । ८७ ।

अवर्णाद्वि परे पूर्वपरयोरको गुणादेशः स्यात् । संहितायाम् ।
उपेन्द्रः । रमेगः । गङ्गोदकम् ।

उरण् (३०) रपरः । १ । १ । ५१ ।

ऋ इति त्रिंशतः संज्ञेतुयक्तन्तत्स्थाने योऽण् स रपरः सन्नेव
प्रवर्त्तते । तत्रान्तरतस्यात् (३१) कृणार्द्धिरित्यत्रार्, तव-
ल्लकार इत्यत्राल् । अचो रहाभ्यामिति पक्षे द्वित्वम् (३२) ।

सूत्रेण ओकारान्तात् परयोर्नित्यलोपव्यतिरेकविधानादाह अवर्ण-
पूर्वयोरिति । व्योरित्यश्वैवानुवृत्तावपि अजरसमाभ्याये यकारस्यैव
प्रथमपाठादाह यवयोरिति अत्र अवर्णेति किम् गौर्यत्र पदान्तयो-
रिति किं हरये ।

(३०) उरितिपदं पृथ्यन्तेन ऋणञ्देन सिद्धम् । अण् किं रीड् कृतइति रीडि
कृते मालीयनीत्यादौ रपरत्वं सा भूत् ।

(३१) ध्यानन्तरतस्यादिति अरित्यस्य ऋकारेण रेफद्वारा, अलित्यस्य लृकारेण
लृकारद्वारा च स्थानिसाध्यादित्यर्थः ।

(३२) पक्षे द्वित्वमिति दृष्टान्तिकः ऋधेर्धकारस्य द्वित्वमित्यर्थः ।

भरो भरि सवर्णे । ८ । ४ । ३५ ।

हलः परस्य (३३) भरो लोपो वा स्यात्सवर्णे भरि द्वित्वाभावे लोपे सत्येकधम् । असति (३४) लोपे, द्वित्वलोपयोर्वा द्विधम् । सति द्वित्वे लोपे चासति त्रिधम् (३५) । कृणार्धिः-कृणार्धिः कृणार्द्धिः । यण इति पञ्चमौ मय इति षष्ठीति पञ्चेककारस्य द्वित्वं लस्य तु अनचि चेति तेन तवल्कार इत्यत्र रूपचतुष्टयम् ।

द्वित्वं लस्यैव कस्यैव नोभयोरुभयोरपि ।

तवल्कारादिषु बुधैर्बोध्यं रूपचतुष्टयम् ॥

वृद्धिरेचि । ६ । १ । ८८ ।

आदेचि (३६) परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् गुणापवादः । कृणौकत्वम् । गङ्गाघः । देवैश्वर्यम् । कृणौक्कण्ठम् ।

एत्येधत्तूत्सु । ६ । १ । ८९ ।

(३३) हलो यमां यमि लोपइत्यतो हलइति लोप इति च भयो होऽन्यतरस्यामित्यतः अन्यतरस्यामिति पदमनुवर्त्य योजयन्नाह हलःपरस्येति । अत्र हल इत्यनेन प्रत्तमित्यादौ तस्य, भर इत्यनेन शार्ङ्गमित्यादौ ङस्य, भरीत्यनेन प्रियपञ्चामित्यादौ चस्य, सवर्णे इत्यनेन च तर्प्तेत्यादौ पस्य न लोपप्रसङ्ग इति द्रष्टव्यम् ।

(३४) असतीति द्वित्वाभावे इत्यथनुपज्यते द्वित्वलोपयोरभावे इत्यर्थः ।

(३५) त्रिधमिति यणो मयइति सूत्रान्तरेण पुनर्द्वित्वकरणे तु चतुर्धमिति बोध्यम् ।

(३६) आदृगुण इत्यत आदिति पदमनुवर्त्याह आदेचीति ।

अवर्णादेजाद्यो (३०) रत्येधत्वोरुठि च परे वृद्धिरेकादेशः
 स्यात् । पररूपगुणापवादः । उपैति । उपैधते । प्रष्टोहः ।
 एजाद्योः किम् । उपेतः । मा भवान् प्रेदिधत् । पुरस्ता-
 (३८) दपवादन्यायेनेयं वृद्धिः एङि पररूपस्यैव बाधिका
 नत्वोमाङोद्येत्यस्य । तेनावैहीति वृद्धिरसाधुरेव । *अच्चा-
 दूहिन्यामुपसंख्यानम्* । अचौहिणी (३९) सेना । *
 स्वादीरेरिणीः* । स्वैरम् । स्वेनेरितुं (४०) शीलमस्येति
 स्वैरी । स्वरिणी । * प्रादूहोदोद्येत्येधेषु (४१) * ।

(३०) आद्यगुण इत्यत आदिति वृद्धिरेचीत्यन एचीतिपदयोरनुवर्त्तनेऽपि
 योग्यत्वादेचीत्यस्य एत्येधत्वोरेव विशेषणं नोठः असम्भवादित्वाशयेनाह
 एजाद्योरिति ।

(३८) पुरस्तादिति । पुरस्तादपवादा अनन्तरानेव विधीन् बाधन्ते नोत्तरा-
 निति न्यायः अवश्यं स्वपरस्मिन् बाधनीये सन्निकृष्टतया प्रथमं बुद्ध्या-
 रूढत्वात् अपेक्षाकृतान् सन्निकृष्टानेव बाधन्ते न तु ततो विप्रकृष्टानि-
 त्वर्थः । ओमाङोद्येत्यस्य एङि पररूपापेक्षया विप्रकृष्टत्वादिति भावः ।

(३९) ऊहः समूहोऽस्या अस्तीति ऊहिनी अचाणां रथचक्राणां लक्षणया
 रथानामूहिनी अचौहिणी परिमाणविशेषविशिष्टायां सेनायां रूढ-
 त्वात् पूर्वपदात् संज्ञायामिति शत्वम् । अचाणामूहस्तदुत्तरमिनौ
 कृते तु अचौहिनी(णी)त्येव स्यात् तत्त्वान्तरङ्गत्वेन गुणेन वृद्धिबाधा-
 दिति द्रष्टव्यम् ।

(४०) ईरिन्ग्रहणस्य फलमाह । ईरितुं शीलं यस्येति सुष्यजाताविति
 णिनिः उपपदसमासे स्वैरीति स्त्रियां ङीप् तु पूर्वभागमीरिन्-
 शब्दमादाय वृद्धिः ।

(४१) एपसहचर्यादेधोऽध्वनव्ययएव ग्राह्यस्तेन प्रेष्य गत इत्यादौ एपेर्णान्तात्
 ल्यपि न वृद्धिरिति द्रष्टव्यम् ।

प्रौढः । प्रौढः । अर्थवदग्रहणेनानर्थकस्य (४२) ग्रहणं व्रजेति-
सूत्रे राजेः पृथक् भ्राजिग्रहणात्तेन जटग्रहणे तान्तमेव
गृह्यते न तु क्तवत्वन्तस्यैकदेशः । प्रौढवान् । प्रौढिः ।
इष इच्छायां तुदादिः । इष गती दिवादिः । इष् आभीक्ष्ण-
क्यादिः । एषां घञि ण्यति च एष एष्य इति रूपे तत्र
पररूपे (४३) प्राप्तोऽनेन वृद्धिः । प्रेषः । प्रेष्यः । यस्तु
ईष ऊञ्छे । यश्च ईष गतिहिंसादर्शनेषु तयोर्दोषोपध-
त्वात् । ईषः । ईष्यः । तत्राङ्गुणे । प्रेषः प्रेष्यः । * ऋते
च तृतीयासमासे * । सुखेन ऋतः सुखार्तः । तृतीयेति
किम् । परमर्तः । * प्रवत्सतरकम्बलवसनार्णदशानामृणे * ।
प्रार्णं वत्सतरार्णमित्यादि । ऋणस्यापनयनाय यदन्यदृण-
ङ्घ्रियते तदृणार्णम् । दशार्णदेशः । नदी च दशार्णा ।
ऋणशब्दो दुर्गभूमौ जले च ।

उपसर्गादिति (४४) धातौ । ६ । १ । ६१ ।

- (४२) अनर्थकस्येति उपस्थितस्यार्थस्य शब्दं प्रति विशेषणत्वसम्भवे त्यागायो-
गादिति भावः ।
- (४३) पररूपे प्राप्तो पूर्व धातुःसाधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेशेति भाष्योक्त-
सिद्धान्तादिति भावः एतत्त्वामर्थ्यादेव उपसर्गकार्यात् पूर्वमेव प्रत्यया-
दिसाधनकार्यप्रवृत्तिस्तेन प्रत्यय इत्यादिरूपसिद्धिः । शब्देन्दुः ।
- (४४) ऋकारादिधातोरभावेन ऋतीति तपरकरणं यद्यपि व्यर्थं तथापि वा
सुपीति परस्मै एतस्यानुवृत्तौ उप ऋकारीयनीत्यादौ वृद्धिवारणार्थ-
तया सार्थकम् ।

अवर्णान्तादुपसर्गाटकारादौ (४५) धातो परे ह्रस्विकादेशः
स्यात् । उपार्कति ।

अन्तादिवच्च । ६ । १ । ८५ ।

योऽय- (४६) मिकादेशः स पूर्वस्यान्तवत्परस्यादिवत् स्यात् ।
इति रेफस्य पदान्तत्वे

खरवसानयोर्विसर्जनौयः । ८ । ३ । १५ ।

खरि अवसाने च रेफस्य विसर्जनौयः स्यात्पदान्ते । इति
विसर्गे प्राप्ते । अन्तवद्भावेन पदान्तस्य (४७) न विसर्गः
उभयथर्तु कर्त्तरि चपिदेवतयोरित्यादिनिर्देशात् । उपसर्गे-
णैव धातोराक्षेपे सिद्धे धाताविति योमविभागेन पुनर्वृद्धि-
विधानार्थम् । तेन ऋत्वक इति पात्रिकोऽपि प्रकृतिभावोऽत्र
न भवति ।

वा सुधापिशलेः । ६ । १ । ६२ ।

(४५) यस्मिन् विविक्तदादेरिति परिभाषासत्त्वादाह ककारादेरिति ।

(४६) अन्तादीत्यत्र पूर्वपरयोरित्यनुवर्तते अन्तादिशब्दाभ्यां यथाक्रमसन्व-
यात् पूर्य परस्य च तद्वटिनसमुदायस्यान्तादिभ्यां वर्णाभ्यां प्राति-
पदिकत्वसुबन्तत्वादिव्यवहाराः कर्तृकादेशस्य भवन्ति न तु तद्वर्णमात्र-
वृत्तय इत्यर्थः कलिगस्तदाह योऽयमिति । तेन रामावित्यातौ यौक्ता-
रस्य परादित्वेन पदत्वसिद्धिरिति । शब्देन्दुः ।

(४७) पदान्तस्येति अन्तादिवच्चेति सूत्रेण पदान्तत्वेऽपि उभयथर्वित्यादि
सूत्रनिर्देशरूपज्ञापकबलाच्च विसर्ग इत्यर्थः ।

अवर्णान्तादुपसर्गादकारादौ सुञ्चातो(४८)परे वृद्धिर्वा स्यात् ।
आपिशलियहणं पूजार्थम् । प्रर्षभीयति—प्रार्षभीयति ।
सावर्ण्यामृवर्णस्य ग्रहणं प्रल्कारीयति-प्राल्कारीयति । तप-
रत्वादौर्वे न । उप ऋकारीयति—उपर्कारीयति ।

एडि पररूपम् । ६ । १ । ६४ ।

आदुपसर्गादेडादौ धातो परे पररूपमेकादेशः स्यात् । प्रेजते
उपोषति । इह वा सुपोत्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयं तेन
एडादौ सुञ्चातो वा । उपेडकीयति—उपैडकीयति । प्रीघी-
यति—प्रीघीयति । * एवे (४९) चानियोगे * । नियोगो
ऽवधारणम् । केव भोक्ष्यसे । अनवल्लुप्ताविवशब्दः । अनि-
योगे किम् । तवैव ।

अचोऽन्त्यादि टिः । १ । १ । ६४ ।

अचां मध्ये योऽन्त्यः स आदिर्यस्य तद्विसंज्ञं स्यात् । * शकन्धा-
दिषु (५०) पररूपं वाच्यम्* । तच्च टेः । शकन्धुः कर्कन्धुः ।
कुलटा । सीमन्तः केशवेशे । सीमान्तोन्त्यः । मनीषा ।

(४८) सुञ्चाताविति सुवन्तप्रकृतिके धातावित्यर्थः । अत्रापि धातावित्य-
नुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयं तेन प्रर्षभीयतीत्यादौ ऋत्यक इति न
प्रकृतिभाव उपसर्गादिति ग्रहणस्वरसादिति मूल एवाग्रे स्पष्टं वक्ष्यते ।

(४९) नावल्लुप्तौ यदा टटः पररूपस्य गोचरः ।

एवस्तु विप्रयो वृद्धेर्नियमेऽयं यदा भवेदिति । मनो० ।

(५०) शकन्धादिष्विति तत्सिद्धान्तगुणं पररूपं वाच्यमित्यर्थः तदेतदाह
तच्च टेरिति शकानां देशानामन्धुः कूपः शकन्धुः । कर्काणां
राजानामन्धुः कर्कन्धुः । वदरीवाची त कर्कन्धूगङ्गो दीर्घान्तकूपत्य-
वसाध्यः । अटतीत्यटा कुलादटा कुलटा । ईप् उञ्जे ईप् मत्या-

लाङ्गलीपा । पतञ्जलिः । सारङ्गः पशुपत्तिणोः । सारा-
ङ्गोऽन्यः । आकृतिगणोऽयम् । सार्त्तगङ्गः । * ओत्वोष्ठयोः
(५१) समासे वा * । स्थूलोतुः—स्थूलोतुः । विम्वोष्ठः—
विम्वोष्ठः । समासे किम् । तवोष्ठः ।

ओमाङोश्च । ६ । १ । ६५ ।

ओमि आङि च पररूपमेकादेशः स्यात् । शिवायोश्चमः ।
शिव-एङि—शिवेङि ।

अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ । ६ । १ । ६८ ।

ध्वने (५२) अनुकरणस्य योऽच्छब्दस्तस्मादितौ परे पररूप-
मेकादेशः स्यात् । पटत् इति—पटिति । * एकाचो न * ।
अदिति ।

नाम्ने ङितस्यान्यस्य तु वा । ६ । १ । ६६ ।

दिपु आभ्यां गुरोश्च हल इत्यप्रत्यये स्त्रीयादाप् ईपा मनसा ईपा मनीषा
हलस्य ईपा हलीपा लाङ्गलस्य ईपा लाङ्गलीपा ईपा लाङ्गलदण्डः ।
पतञ्जलिर्यस्मिन् नमस्कृत्यत्वादसौ पतञ्जलिरिति । तच्च० ।

अङ्गलेः पतितः इति विग्रहे मयूरव्यंस्कादित्वात् समासे तत्वोत्तर-
निपातनात् साधुः स च ऋषिः गोर्नर्द्देशे सन्ध्याकरणसमये
कस्यचिद्विग्रहलेः पतित इत्येतिहाम् । स्तृताण्डादागत इत्यणि
सार्त्तगङ्गः । शब्देन्दु० ।

(५१) अवर्णस्य ओत्वोष्ठयोश्च एकत्र समासे स्थिताविदस् प्रवर्त्तते तेन
दृपलशुनौष्ठव्रणस्ते इत्यादौ न विकल्पः अत्र दृपलशुन इति ओष्ठ-
व्रण इति च समासद्वयम् ।

(५२) अव्यक्तशब्दं व्याचष्टे ध्वनेरिति अनुकरणस्य अस्फुटाकारादिवर्णस्य ।

पाम्नेडितस्य प्रागुक्तञ्च स्यात् । अन्यस्य तु तकारमात्रस्य
वा स्यात् । • डाचि बहुलं हि भवत * इति बहुलवचनाद्
द्वित्वम् ।

तस्य परमाम्नेडितम् । ८ । १ । २ ।

द्विरुक्तस्य परं रूपमाम्नेडितसंज्ञं स्यात् । पटत्पठेति ।

भलाञ्जशोऽन्ते । ८ । २ । ३६ ।

पदान्ते भलाञ्जशः स्युः । पटत्पठदिति ।

अकः सवर्णे दीर्घः । ६ । १ । १०१ ।

अकः सवर्णेऽचि परे दीर्घ एकादेशः स्यात् । दैत्यारिः ।
ग्रीशः । विष्णूदयः । अचि (५३) किम् कुमारौ शेते ।
नाज्जलाविति सावर्ण्यनिषेधस्तु न दीर्घशकारयोः ग्रहणकशा-
स्त्रस्य सावर्ण्यविधिनिषेधाभ्याम्प्रागनिष्पत्तेः । अकः किम् ।
हरये । अकोऽकि दीर्घइत्येव सुवचम् । ऋति सवर्णेऽर्त्तं वा* ।
होत् ऋत्कारः—होतृकारः । लृति सवर्णे (५४) लृ वा* ।
होत्लृकारः । पक्षे ऋकारः सावर्ण्यात् । होतृकारः ।
ऋतिऽर्त्तं वा लृतिऽलृवेत्युभयत्रापि विधीयं वर्णद्वयं द्विमात्रम् ।

(५२) इकोयणचीति दूरस्थसूत्रादचीति पदमनुवर्त्य योजितं तत्प्रयोजन-
माह अचीत्यादिना ।

(५४) ऋति ऋत् वा लृति लृ वेत्याकारके वार्त्तिकपाठे स्थिते अकःसवर्णे
दीर्घ इति सूत्रस्यसवर्ण्यपदमनुवर्त्य योजयन् पठति सवर्णे इत्यादि ।
इति ऋकार इत्यादौ तद्वारणाय सवर्णे इति विशेषणम् ।

आद्यस्य मध्ये द्वौ रेफौ तयोरेका मात्रा अभितोऽव्यक्तेर-
परा । द्वितीयस्य तु मध्ये द्वौ लकारौ । शेषं प्राग्वत् ।
इहोभयत्रापि ऋत्यक इति पाञ्चिकः प्रकृतिभावो वक्ष्यते ।

एङः पदान्तादति (५५) । ६ । १ । १०६ ।

पदान्तादेङोऽति परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । हरेऽव ।
विष्णोऽव ।

सर्वत्र विभाषा गोः । ६ । १ । १२२ ।

लोके वेदे (५६) ऐङन्तस्य गोरति वा प्रकृतिभावः स्यात्
पदान्ते । गो अग्रम्—गोग्रम् । ऐङन्तस्य किम् । चित्त्वग्रम् ।
पदान्ते किम् । गोः ।

॥ अभितः उभयतः अज्भक्तेः अज्भागस्यापरा मात्रा ।

(५५) एङः पदान्तादति । ङसिङसोश्चेति पृथक्स्त्रुत्वारम्भसामर्थ्यादस्य
पदान्तत्वे लब्धेऽपि पुनस्तदग्रहणं सर्वत्र विभाषा गोरित्याद्युत्त-
रार्थमिह तु स्पष्टार्थमिति द्रष्टव्यम् ।

(५६) यजुष्युर इत्यादिप्रक्रमात् ङन्त्वेदेदं सम्भाव्येत अत उक्तं सर्वत्रेति
तद्व्याचष्टे लोके वेदे चेति । प्रकृत्यान्तःपादमित्यादि (६ । १ । ११५)
स्त्रुत्वात् प्रकृत्येति पदमनुवर्त्याह प्रकृतिभाव इति प्रकृत्या स्वभावेन
अविकृतरूपेण भावोऽवस्थानमित्यर्थस्तथाच प्रकृतिभावे न पूर्वरूपं
नापि अवादय इति भावः । एङःपदान्तादतीत्यतः एङः इत्यनुवर्त्य
तदन्तस्य गोरिति व्याख्येयम् तेन चित्त्वग्रमित्यत्र नेति स्वयं
वक्ष्यति लक्षणप्रतिपदोक्तयोर्मध्ये प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणनियमेन हे
चित्त्वगोऽन्तागच्छेत्यादौ न तस्य सम्बोधनमात्रे लक्षणसाध्यत्वेऽपि
प्रतिपदोक्तत्वाभावात् पदान्तादित्यस्यानुवर्त्या विपरिणामेनान्वयः ।

अवङ्स्फोटायनस्य (५७) । ६ । १ । १२३ ।

अतीति निवृत्तम् । अचि परे (५८) पदान्ते गोरवङ् वा
स्यात् । गवाग्रम् । पदान्ते किम् । गवि । व्यवस्थितविभाषया
(५९) गवाक्षः ।

इन्द्रे च नित्यम् । ६ । १ । १२४ ।

गोरवङ् स्यादिन्द्रे । गवेन्द्रः । अथ प्रकृतिभावः ।

भुतप्रगृह्या अचि नित्यम् (६०) । ६ । १ । १२५ ।

भुताः प्रगृह्याश्च वक्ष्यन्ते तेऽचि नित्यमकृत्या स्युः । एहि
कृष्ण ३ अत्र गौश्वरति (६१) । हरौ एतौ । नित्यमिति

(५७) सर्वत्र विभाषेत्यतः विभाषानुवृत्तिसम्भवेऽपि स्फोटायनग्रहणं पू-
जार्थं स्फोटोऽयनं यस्य स स्फोटायनः स्फोटप्रतिपादको वैयाकरण-
विशेषः अत्रापि एङन्तस्य गोरिति व्याख्येयम् तेन चित्त्वग्नमित्यत्र
नेति बोध्यम् ।

(५८) अचि पर इति इकोयणचीत्यतोऽचीतिपदानुवृत्तिः अतीति च निवृत्तं
तत्र व्याख्यानमेव शरणं तेन गवेश इत्यादि सिद्ध्यति ।

(५९) व्यवस्थितेति विभाषाया भावाभावाविषयकतया क्वचिद्विषयविशेषे
भावमात्रविषयकत्वं भाष्यकारादिभिर्व्यवस्थाप्यते क्वचिच्च तदव्यव-
स्थापने उभयविषयकत्वमत्र च भाष्यकृता व्यवस्थापनात् भावमात्र-
विषयत्वम् । गवां किरणानामक्षीव अक्ष्णोऽदर्शनादित्यवप्रत्यये गवाक्ष
इति सिद्धम् अयं शब्दः वातायने रूढः पुंस्त्वं लोकात् ।

(६०) नित्यमिति । इन्द्रे चेति सूत्रे सामर्थ्यादेव नित्यत्वलाभादिह तदनु-
वृत्तिसंभवेऽपि पुनस्तदग्रहणम् बाधकविषयेऽपि प्रवृत्त्यर्थताद्योतनाय ।

(६१) एहि कृष्ण ३ अत्रेति वाक्यद्वयमादायोदाहरणन्तु उदाहृते च

किम् । हरो एतावित्यादावयमेव प्रकृतिभावो यथा स्यात्
इकोऽसवर्ण इति ऋस्वसमुच्चितो मा भूत् ।

इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वच । ६।१।१२७।

पदान्ता (६२) इकोऽसवर्णेऽचि परे प्रकृत्या स्युर्ह्रस्वश्च वा ।
अत्र ऋस्वविधिसामर्थ्यादेव प्रकृतिभावे सिद्धे तदनुकर्षणार्थ-
श्चकारो न कर्त्तव्य इति भाष्ये स्थितम् । चक्रि-अत्र-चक्री-
अत्र-चक्यत्र । पदान्ता इति किं गौर्यौ । *न समासे* ।
वाप्यश्वः । *सिति च* । पार्श्वम् (६३) ।

ऋत्यकः (६४) । ६।१।१२८ ।

ऋति परेऽकः प्राग्वत् । ब्रह्म ऋषिः-ब्रह्मा ऋषिः-ब्रह्मर्षिः ।
पदान्ता इत्येव आच्छेत् । समासेऽप्ययं प्रकृतिभावः । सप्त-
ऋषीणां-सप्तर्षीणाम् ।

वाक्यस्य टेरिति सूत्रयोरेकवाक्यतया वाक्यस्य टेरेव ह्रस्वस्य (सन्धो-
ध्यस्य) स्तुतत्वविधानात् वाक्यमध्यपातिनः पदस्य वाक्यटित्वाभावादतः
केनचित् तदुदाहरणत्वेन प्रदर्शितम् कृष्ण एहीत्यादि अनुदाहरणमेव
कृष्णेत्यस्य दुराद्धूतस्यापि वाक्यटित्वाभावात् ।

(६२) एङः पदान्तादित्यतः पदान्तादित्यनुवर्त्य विभक्तिवचनयोर्विपरि-
णामेनाह पदान्ता इति अपदान्ते वणञ्चरितार्थतया पुनर्ह्रस्वयणो
विधानसामर्थ्याद्विकल्पलाभ इत्याशयेनाह वेति ।

(६३) पार्श्वमिति पश्चां णस् वक्तव्य इति णसि सिच्चात् प्रकृतिभावाभावात्
पार्श्वमिति सिद्धम् ।

(६४) ऋत्यक इति सवर्णार्थमनिगर्थञ्चेदं सूत्रं तेन होतृऋकारः ब्रह्माऋ-
षिरित्यादौ विकल्पेन प्रकृतिभावः । आच्छेदिति आटो धात्वपच-

वाक्यस्य (६५) टेः श्रुतउदात्तः । ८ । २ । ८२ ।

इत्यधिकृत्य ।

प्रत्यभिवादे (६६) ऽशूद्रे । ८ । २ । ८३ ।

अशूद्रविषये प्रत्यभिवादे यद्वाक्यं तस्य टेः श्रुतः स्यात् । अभि-
वादये (६७) देवदत्तोऽहम् भो आयुष्मानेधि देवदत्त ३ ।
स्त्रियान्न* । अभिवादये गार्ग्यहं भो आयुष्मतो भव गार्गि ।
नाम गोत्रं वा यत्र प्रत्यभिवादवाक्यान्ते प्रयुज्यते तत्रैव श्रुत
इत्यतः नेह आयुष्मानेधि । * भोराजन्यविशास्त्रेति वाच्यम्
(६८) * । आयुष्मानेधि भोः । आयुष्मानेधीन्द्रवर्मा ३ न ।
आयुष्मानेधीन्द्रपालित ३ ।

त्वेन पदान्तत्वाभावाच्च प्रसङ्गः । समासेऽपीति व्याख्यानमिति भावः ।
संप्रतीक्षाभित्यक्त दिक्संख्ये संज्ञायामिति समासः ।

(६५) श्रुतमष्टाङ्गाणां प्रकृतिभावप्रसङ्गे स्मृतत्वात् प्रकृतिभावविधायकं सूत्र-
द्वयमुपन्यस्य प्रथमोपस्थितत्वात् श्रुतं निरूपयितुमाह वाक्यस्येति ।

(६६) प्रणामादिभिराविषं वाच्यमानो गुर्वादिष्यत् प्रतिसंभाषते स प्रत्यभि-
वादः नत्वाशीर्वचनमात्रं शूद्रे आशीर्वादनरूपप्रत्यभिवादाभावेन अशूद्रे
इति विशेषणस्य वैयर्थ्यापत्तेः अतएव अशूद्रे इति किं कुणल्यसि वृष-
लकेत्युक्तम् शब्देन्दुशेखरे ।

(६७) अभिवादये प्रणामेन आशीर्वादं वाचयामीत्यर्थः आयुष्मानित्यस्य
विधेयतया न सम्बोधनान्तता एधीति भवेत्यादेरुपलक्षणम् ।

(६८) भोःशब्दस्य राजन्यवैश्यवाचकनाम्नाच्च टेः श्रुततेत्यर्थः तत्र भोःशब्द-
स्याप्राप्ते इतरथोक्तु नामत्वेन प्राप्ते नियमार्थमिति बोध्यम् ।

दूराद्भूते (६६) च । ८ । २ । ८४ ।

दूरात्सम्बाधनं यदाक्यन्तस्य टेः प्रुतः स्यात् । सक्तून् पिव
देवदत्त ३ ।

हैह्येप्रयोगे हैहयोः । ८ । २ । ८५ ।

एतयोः प्रयोगे दूराद्भूते यदाक्यन्तत्र हैहयोरिव प्रुतः स्यात् ।
है ३ राम । राम है ३ ।

गुरोरनृतोऽनन्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम् । ८ ।

२ । ८६ ।

दूराद्भूते यदाक्यन्तस्य ऋद्विन्नस्यानन्यस्यापि गुरोर्वा प्रुतः
स्यात् । दे ३ वदत्त । देवद ३ त्त । देवदत्त ३ । गुरोः
किम् । वकारात् परस्याकारस्य मा भूत् । अनृतः किम् ।
कृष्ण ३ ॥ एकैकग्रहणं पर्यायार्थम् । इह प्राचामिति योगी
विभज्यते । तेन सर्वः प्रुतो विकल्प्यते ।

अप्रुतवदुपस्थिते । ६ । १ । १२६ ।

उपस्थितोऽनार्ध इतिशब्दस्तस्मिन् परि प्रुतोऽप्रुतवद्भवति ।
अप्रुतकार्यं यणादिकङ्करोति । सुश्लोक ३ इति । सुश्लोकेति ।
वत् किम् अप्रुत इत्युक्ते प्रुत एव निषिध्येत तथा च प्रगृह्या-
यये प्रकृतिभावे प्रुतस्य यवणन्न स्यात् । अग्नौ ३ इति ।

(६६) यावति दूरे स्वाभाविकप्रयत्नोच्चारितं वर्णं सम्बोध्यमानो न शृणोति
किन्तु अधिकप्रयत्नमेकते तावद् दूरं दूरादाह्वानञ्च दूरबोधनस्या-

इ ३ चाक्रवर्णस्य । ई । १ । १३० ।

इ३ःप्लुतोऽचि परेऽप्लुतवद्वा स्यात् । चिनु हीति-(७०) चिनु हि ३ इति । चिनुहि ३ इदं-चिनुहीदम् । उभयत्र (७१) विभाषेयम् ।

ईदूदेइ द्विवचनं प्रगृह्यम् । १ । १ । ११ ।

ईदूदेदन्तं द्विवचनं प्रगृह्यसंज्ञं स्यात् । हरो एतौ विष्णू इमौ । गङ्गे अमू । पचेते (७२) इमौ । मणी (७३) वोद्गस्येति तु इवार्थं वाशब्दो वशब्दो वा बोध्यः ।

प्युपलक्षणं न तु सम्बोधनमात्रं तेन आगच्छतु भवान् देवदत्तः इत्येवं प्रथमान्तपरभागेऽपि स्यादेवेति शब्देन्दुः ।

- (७०) चिनु हीति । मया किं कर्तव्यमिति पृष्टे चिनु हीति प्रतिवचनम् विभाषा पृष्टप्रतिवचने हेरिति सूत्रेण हि३ःप्लुतः अत्र इतीति इदमिति च भागः वाक्यान्तरं तेन हेरितीकारस्य वाक्यटित्वात् प्लुतत्वम् ।
(७१) उभयत्रेति उपस्थिते प्राप्ते, अनुपस्थिते च अप्राप्ते, उदाहरणद्वयेन तदाह । प्रथमम् इतीति द्वितीयम् इदमिति ।

- (७२) एदन्तग्रहणस्य फलान्तरमाह पचेते इति । संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्तीति परिभाषया द्विवचनपदेन न द्विवचनान्तग्रहणं तेन गौर्योर्ज्ञेति विग्रहे गौर्यज्ञेत्यत्र द्विवचनान्तत्वेऽपि न प्रगृह्यसंज्ञाप्रसङ्गः ।

- (७३) मणी इति 'मणी वोद्गस्य लब्धेते प्रियौ वत्सरतौ ममे'ति महाभारत-वाक्यम् । वाशब्द इति 'वा स्यात् विकल्पोपमयोरेवार्थे च समुच्चये' इत्यभिधानात् वशब्द इति 'वं प्रचेतसि जानीयादिवार्थे च तदव्यय-सि'ति वेदिश्रुतेः ।

अदसो मात् । १ । १ । १२ ।

अस्मात् परावीदूतौ प्रगृह्यौ स्तः । अमौ ईशाः । रामकृष्णा-
वसु आसाते । माकिम् । अमुकेऽत्र । असति मादृषहणे
एकारोऽप्यनुवर्त्तते ः ।

थे । १ । १ । १३ ।

अयमप्रगृह्यः स्यात् । अस्मै (७४) इन्द्रावृहस्यतौ ।

निपात (७५) एकाजनाङ् । १ । १ । १४ ।

एको-ऽज् निपात आह्वर्जः प्रगृह्यः स्यात् । अ अवय्वम् इ-
विस्मये । इ इन्द्रः उ उमेशः । अनाडित्युक्तेरडिदाकारः
प्रगृह्य एव । आ एवञ् सन्धसे । आ एवङ्किल (७६) तत् ।
ङित्, न प्रगृह्यः । ईषदुष्णम् ओष्णम् । वाक्यस्मरणयोर-
ङित् अन्यत्र ङिदिति विवेकः ।

ॐ एतोऽलुट्यतौ असुको इत्यस्य प्रगृह्यात् स्यात् गङ्गायाम् आदिति ।

(७४) अस्मै अस्मभ्यमित्यर्थः भ्यसःमे आदेशः शिप्त्वात् सर्वादेशः ।

(७५) अनाडिति पथ्युदासादेव सन्धे निपाते पुनर्निपातग्रहणसुत्तरार्थ-
मिह उ स्यटार्थं कृतम् । आ एवङ्किलि पूर्वप्रक्रान्तवाक्यार्थस्यान्यथा-
त्यद्योतकोऽयमाकारः । पूर्वमित्वा नामस्य इदानीमेवं सन्धसे इत्यर्थः ।
कनो० ।

(७६) आ एवं कित्तेति अण्यद्योतकोऽयमाकारः । तथा च भाष्यम् ।

इषदर्थे क्रियायोगे कर्त्यादाभिविधौ च यः ।

एतस्मात् ङितं विश्वं वाक्यस्मरणयोरङित् ॥

अनाडित्युक्ते एव तात्पर्यं लाघवात् प्रकनोपयोगाच्च । अन्यस्तु
ङित्यस्यसिद्धमित्याशयेन तदेतदाह तात्पर्येति । कनो० ।

ओत् । १ । १ । १५ ।

ओदन्तो(७७) निपातः प्रगृह्यः स्यात् । अहो ईशाः ।

सम्बुद्धौ(७८)शाकल्यस्येतावनां षे । १ । १ । १६ ।

सम्बुद्धिनिमित्तक ओकारो वा प्रगृह्योऽवैदिके (७८) इतो परे । विष्णो इति । विष्ण इति-विष्णविति । अनार्ष इति किम् । ब्रह्मबन्धवित्यब्रवीत् ।

उजः । १ । १ । १७ ।

उज इतो वा प्रागुक्तम् । उइति-विति ।

ऊँ । १ । १ । १८ ।

उज इतोदीर्घोऽनुनासिकः प्रगृह्यव ऊँ इत्ययमादेशो वा स्यात् । ऊँ इति ।

मय उजो वो वा । ८ । ३ । ३३ ।

मयः परस्य उजो वो वा स्यादचि । किमु-उक्तम्-किमुक्तम् वस्यासिद्धत्वान्नानुस्वारः (८०) ।

(७७) निपात इत्यनुवृत्तमोदित्यनेन विशेषत इत्याह ओदन्तो निपात इति ।

(७८) सम्बुद्धौ किम् अहो इतीयत्वं साभूत् । अत्र परत्वात् ओदिति सूत्र-
वाधेन विभाषया प्रगृह्यसंज्ञा स्यात् ।

(७९) ऋषिर्वेदस्तत्रोक्त आर्षस्तद्धिन्नोऽनार्षोऽवैदिक इत्याशयेनाह वैदिक इति ।

(८०) सोऽनुस्वार इति सूत्रस्य (८ । ३ । ३३) विपाद्यन्तर्गतत्वेऽपि तदपेक्षया
वविधायकैतत्सूत्रस्य विपाद्यां परवर्तितया पूर्वशास्त्रं प्रति चोत्तर-
शास्त्रस्यासिद्धत्वाभिधानेन तत्कार्यस्याप्यसिद्धत्वान्नानुस्वारः ।

ईदूतौ च सप्तम्यर्थे । १ । १ । १६ ।

सप्तम्यर्थे पर्यवसन्नमीदूदन्तप्रगृह्यं स्यात् । सोमो गौरी
(८१) अधिश्रितः । सामको तनू इति । सुपां सुलुगिति
सप्तम्या लुक् । अर्थग्रहणङ्गिम् । वृत्तावर्यान्तरोपसंक्रान्ते
मा भूत् । वाप्यामश्वो वाप्यश्वः ।

अणोऽप्रगृह्यस्याऽनुनासिकः । ८ । ४ । ५७ ।

अप्रगृह्यस्याणोऽवसानेऽनुनासिको वा स्यात् । दधिं दधि ।
अप्रगृह्यस्य किम् । अग्नी ॥ इत्यच्सन्धिः । (८२) ।

(८१) लौकिकोदाहरणासङ्गावेनोभयत्र वैदिकोदाहरणमाह सोम इत्यादि
गौरीशब्दः सप्तम्यर्थमात्रपर्यवसन्नः सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक्
अधिश्रयणक्रियायां गौरीपदबोध्याधिकरणत्वान्वयः गौर्यधिकरणे
लक्षणायां सानाभावः । वाप्यश्च इत्यादौ तु सुप्सुपेति समासरूप-
वृत्तौ वापीशब्दस्यैव तदधिकरणे लाक्षणिकत्वमित्यनयोर्भेदः ।

(८२) अच्सन्धिरिति अत्र कुत्वं सुत्वं वा न कृतं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमेवमेवानु-
स्वारस्याच्त्वादित्यादिनिर्देश इति द्रष्टव्यम् ।

स्तोः (१) चुना चुः । ८ । ४ । ४० ।

सकारतवर्गयोः शकारचवर्गाभ्यां योगे शकारचवर्गौ स्तः
हरिश् शेते । रामश्चिनोति । सच्चित् । शार्ङ्गिञ्चय ।

शात् । ८ । ४ । ४४ ।

शात्परस्य (२) तवर्गस्य चुत्वन्न स्यात् । विश्नः । प्रश्नः ।

ष्टुना ष्टुः । ८ । ४ । ४१ ।

स्तोः ष्टुना योगे ष्टुः स्यात् । रामष्पष्ठः । रामष्टीकते ।
पेष्टा । तष्टीका । चक्रिण् ढीकसे ।

न पदान्तादोरनाम् । ८ । ४ । ४२ ।

अनामिति लुप्तषष्ठोकम्पदम् । पदान्ताद्वर्गात्परस्याऽनामः

(१) स्तोरिति समाहारद्वन्द्वे सौत्वं पुंस्त्वं चुना चुरित्वपि तथा । एवं परत्वं
ष्टुनेत्यादौ सर्वत्र । सहयुक्तोऽप्रधाने इत्यादिस्त्वत्वे सहयोगं विनापि
तृतीयाया वक्ष्यमाणत्वात् चुनेति तृतीया नासङ्गता । वृत्तौ योग इति
एतच्चाध्याहारलभ्यम् तद्योतिका तु तृतीयैव । स्थान्यादेशयोर्यथासंख्य-
नियमेऽपि निमित्तकार्यिणोर्न तथात्वं सति तु तयोरपि यथासंख्यकत्वे
शकारयोगे शकारः चवर्गयोगे चवर्ग इत्यर्थः स्यात् तथासति शादिति
सूत्रस्य शकारात् परस्य तवर्गस्य स्थाने चवर्गादेशनिषेधकस्य वैय-
र्थ्यापत्तिः । योगश्च निमित्तस्य पूर्वत्वं परत्वं वा स्थितौ भवति तत्र
पूर्वस्थिते यत्र याच्जेत्यादि परस्थिते हरिश् शेते इत्यादि ।

(२) शादिति न पदान्तादित्यतः नेति तोः षीत्यतश्च तोरितुवर्त्याह शात्
परस्य तवर्गस्येति । जश्त्वमित्यादेरसन्दिग्धत्वार्थकलयोदाहरणत्वासम्भ-
वेनान्त्यगो नकारे परे उदाहरणमाह विश्न इति ।

स्तोः टु न स्यात् । षट् सन्तः । षट् ते । पदान्तात्किम् । ईद्रे ।
टोः किम् । सर्पिष्टमम् (३) । * अनाम्रवतिनगरीणामिति
वाच्यम् * । पम्मां । पम्भवतिः । पम्भगर्थः ।

तोः षि । ट । ४ । ४३ ।

तवर्गस्य षकारे परे न टुत्वम् । सन् षट् । भ्रूलाञ्चयोऽन्ते
४=ष्ट० । वागीशः । चिद्रूपम् ।

यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा । ट । ४ । ४५ ।

यरः पदान्त (४) स्यानुनासिके परेऽनुनासिको वा स्यात् ।
एतन्मुरारिः—एतदमुरारिः । स्थानप्रवृत्ताभ्यामन्तरतमे
स्पर्शे चरितार्थो (५) विधिरयं रेफे न प्रवर्तते । चतुर्मुखः ।
प्रत्यये भाषायां नित्यम् । * तन्मयं चिन्मयम् (६) । कथं तर्हि
मदीदृयाः ककुब्जन्त इति, यवादिगणे दकारनिपातनात् (७) ।

(३) सर्पिष्टममित्यत्र क्षमात्तादौ तद्धिते इति षत्वम् ।

(४) पदान्तस्येति किं वेद्मि क्षुब्धातीत्यादौ न, एव यरः पदान्तत्वाभावात् ।

(५) स्पर्शे चरितार्थ इति प्रसिद्धप्रयोगाभिप्रायेण, -कलम्-मुरारिः दृजव्
नेतेत्यादौ लवयोः यथा कथञ्चित् प्रवृत्तिरित्याशयेनाह रेफे न प्रवर्तते
इति तेन लवयोरपि कचित् प्रवृत्तिरिति सूचितम् । प्राञ्चस्तु स्पर्श-
स्यैवेति नियमेन स्पर्शभिन्नेषु नानुनासिकविधिस्तेन रेफ इत्यस्योपलक्ष-
णत्वाच्च लवयोरपि ग्रहणम् ।

(६) चिन्मयमिति स्वार्थिकः तत्प्रकृतिवचने इति भवद् चिन्मात्रमिति
काचित्कः पाठः स्वार्थिकस्य भावप्रत्ययस्य पाणिनीयसंज्ञाभावात्
तद्धितार्थस्तु मयूरव्यंसकादित्यात् समासेनैव । शब्देन्दु० ।

(७) निपातनादिति यवादिगणे ककुब्जानिति प्रकृतिप्रत्ययसंज्ञादयः षट्प्रत
इति भतेनेदम् ।

तोलि । ८ । ४ । ६० ।

तवर्गस्य लकारे परे परसवर्णः स्यात् । तल्लयः विहांसिस्विति ।
नकारस्याऽनुनासिको लकारः ।

उदः स्यास्तम्भोः पूर्वस्य । ८ । ४ । ६१ ।

उदः परयोः (८) स्यास्तम्भोः पूर्वसवर्णः स्यात् । आदेः परस्य
(२८ पृ०) । उत्थानम् । उत्तम्भनम् । अत्राऽघोषस्य (९) महा-
प्राणस्य सस्य तादृशएव यकारः । तस्य भरो भरोति (४३ पृ०)
पान्निको लोपः । लोपाभावपक्षे तु यकारस्यैव श्रवणं तु
खरि चेति (६२ पृ०) चत्वं, चत्वं प्रति यकारस्याऽसिद्धत्वात् (१०) ।
उत्थानम् । उत्तम्भनम् ।

भयो होऽन्यतरस्याम् । ८ । ४ । ६२ ।

भयः परस्य (११) हस्य पूर्वसवर्णी वा स्यात् । घोषवतो (१२)

- (८) तस्मादित्युत्तरस्वेति (२८ पृ०) परिभाषालभ्यमर्थमाह उदःपरयोरिति ।
(९) अघोषस्वेति समनियतत्वेनान्यतमग्रहणे सर्वस्यैव प्राप्ततया श्वासविवा-
रयोस्त्यागेऽपि न न्यूनता ।
(१०) यकारस्यासिद्धत्वादिति एतत्सूत्रस्य परत्वात् खरि चेति (६२ पृ०) पूर्व-
प्रत्यसिद्धतया तत्कार्यस्याप्यसिद्धत्वमिति भाव इति प्राञ्चः । भाष्यमते
त्वत्तापि चत्वंमिति बोध्यम् । शब्देन्दु० ।
(११) भयइति पञ्चमीमभिप्रेत्याह भयः परस्वेति पूर्वसूत्रात् पूर्वस्वेति
पदमनुवन्त्याह पूर्वसवर्ण इति ।
(१२) घोषवत इति समनियतत्वेनार्थ लभ्यत्वेऽपि स्वरूपमभिप्रेत्याह घोष-
नादक्षं तारल्य ग्रहणम् न दोषावहम् ।

नादवतः, संवृतकण्ठस्य, महाप्राणस्य हस्य तादृशी वर्गचतुर्थ-
एवादेशः । वाग्घरिः । वाग्हरिः ।

शम्बोऽटि । ८ । ४ । ६३ ।

भयःपरस्य शस्य ङी वा स्यादटि । दस्यचुत्वेन जकारि कृते ।

खरि च । ८ । ४ । ५५ ।

खरि भलाच्चरः स्युः । इति जकारस्य चकारः । तच्शिवः ।
तच्छिवः । * कृत्वममोति वाच्यम् * । तच्शोकेन । तच्छो-
केन । अमि किम् वाक्यमोतति ।

मोऽनुस्वारः । ८ । ३ । २३ ।

मान्तस्य पदस्या(१३)ऽनुस्वारः स्याद्वलि । अलोऽन्त्यस्य(२६ पृ०) ।
हरिवन्दे । पदस्येति किं गम्यते ।

नञ्चापदान्तस्य भलि । ८ । ३ । २४ ।

नस्य मस्य चापदान्तस्य (१४) भल्यऽनुस्वारः । यशांसि ।
आक्रांस्यति । भलि किं मन्यसे ।

अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः । ८ । ४ । ५८ ।

(१३) उजि च पदइत्यतः पदेइत्यनुवर्त्य विपरिणमय्य हलि सर्वेषामित्यतः

हलीत्यनुवर्त्याह पदस्येति हलीति च हलि किं त्वगत किमत्र ।

(१४) नञ्चापदान्तस्येति अपदान्तस्य किं राजन् पाहि ।

अष्टम् । अक्षितः । अक्षितः । कुण्ठितः । शान्तः ।
गुम्फितः । कुर्वन्तीत्यत्र शत्वे प्राप्ते तस्यासिद्धत्वादनुस्वारे
परसवर्णे तस्यासिद्धत्वान्न शत्वम् ।

वा पदान्तस्य । ८ । ४ । ५६ ।

पदान्तस्याऽनुस्वारस्य ययि परे परसवर्णो वा स्यात् । त्वङ्-
रीषि—त्वं करोषि । संयन्ता—संयन्ता । संवत्सरः—संव-
त्सरः । यँलोकम् यंलोकम् । अवाऽनुस्वारस्य पक्षेऽनु-
नासिका यवलाः ।

मो राजि समः कौ (१५) । ८ । ३ । २५ ।

किवन्ते राजतौ परे समो मस्य मएव स्यात् । सम्नाट् ।

हे मपरे वा । ८ । ३ । २६ ।

मपरे (१६) हकारे मस्य मएव स्याद्वा । हल हल सञ्चलने ।
किमञ्चलयति—किञ्चलयति । * यवलपरे (१७) यवला
वेति वक्तव्यम्* ।

यथासंख्यमनुदेशः समानाम् । १ । ३ । १० ।

(१५) सम इति । राजीति किं संयत् । सम इति किम् इदं राट् काविति
किं संरेजे मकारस्य मकारभावोऽनुस्वारनिवृत्त्यर्थः ।

(१६) मपरे इति वक्तव्यीहिः । लटाहरणेन तदेवाह किमञ्चलयतीति ।

(१७) यवलाः परे यस्यात् स यवचपरस्तस्मिन् हकारे मस्य यवला भवन्तीत्यर्थः ।

समसस्वन्धी(१८) विधि र्यथासंख्यं (१९) स्यात् । किञ्चः—किञ्चः । किञ्चलयति किञ्चलयति । किञ्चादयति, किञ्चादयति

नपरे नः । ८ । ३ । २७ ।

नपरे हकारे मस्य नः स्यादा । किञ्कृते । किन्कृते ।

ङ्णोः कुक्कुक् शरि । ८ । ३ । २८ ।

ङकारणकारयोः कुक्कुक्कावागमौ वा स्तः शरि । कुक्कुक्को-
रसिद्धत्वाज्जग्लन्न । चयो द्वितीयाः (२०) शरि पौष्कर-
सादेरिति वाच्यम् । प्राङ्-षष्ठः प्राङ्-षष्ठः—प्राङ्-षष्ठः ।
सुगण्ट् षष्ठः सुगण्ठ षष्ठः सुगण् षष्ठः ।

डः सि धुट् । ८ । ३ । २९ ।

(१८) समसस्वन्धीति । समकर्मकं विधानमिति तु नोक्तं तथा सति यतो-
द्दिष्टसन्धेयु समानं विधानं पाष्मादिषु पिवादीनां प्रियस्थिरादिषु
च प्रस्थादीनां तत्रैव यथाक्रमं प्रवृत्तिः स्यात् इष्यते तु चतुर्वाक्ययो-
रपि यथासंख्यता समूहकतजीवेण हनकपङ्क इत्यादिषु । समाना-
मिति किं लक्षणेत्थन्मूलेत्यत्र सूत्रे चत्वारो लक्षणपदयोऽर्थाः प्रत्याह-
यस्तु त्वयएव तत्र सर्वेषां सर्वत्र कर्मप्रवचनीयसंज्ञा यथा स्यात् ।

(१९) यद्येति येनैव क्रमेण पदानां ज्ञानं पदार्थोपस्थितिर्वा तेनैव क्रमेण
वाक्यार्थबोधश्चम्बन्धस्तेषामित्यर्थः ।

(२०) चय इति शरि परे षष्ठ्यप्रत्याहारस्थाने खस्ववर्गद्वितीया भवन्ति
पौष्करसादेराचार्यस्य भते इति वाच्यम् पुष्करे तीर्थविशेषे सीद-
तीति पुष्करसदृ तस्याप्रत्यभितीणि द्विपदद्वयो पौष्करसादिस्तस्येत्यर्थः ।

डात्परस्य सस्य (२१) धुट् वा स्यात् । षट्सन्तः षट्सन्तः ।

नञ् । ट । ३ । ३० ।

नकारान्तात्स्य (२२) धुट् वा स्यात् । सन्त्सः । सन्सः ।

शि तुक् । ट । ३ । ३१ ।

नस्य पदान्तस्य शि परे तुम्बा स्यात् । शम्बोऽटीति (६२ पु०)
कत्वविकल्पः । पक्षे भरो भरीति (४३ पु०) च लोपः । सञ्चम्भुः-
सञ्चम्भुः-सञ्चम्भुः-सञ्चम्भुः ।

जक्छी जचक्छा जचगा जशाविति चतुष्टयम् ।

रूपाणामिह तुक्कत्वचलोपानां विकल्पनात् ।

डमो ह्रस्वादचि डमुण् नित्यम् । ट । ३ । ३२ ।

ङ्रस्वात्परो यो डम् तदन्तं यत्पदं तस्मात् (२३) परस्याऽचो
नित्यं डमुङागमः स्यात् । प्रत्यङ्ङात्मा । सुगुणीशः ।
सन्नच्युतः ।

(२१) डः सीति । सीति सप्तमी पञ्चर्थे तदाह सस्येति पद इत्यनुवर्त्त-
मानस्य सस्वन्धितया डकारेणान्वयः ।

(२२) नकारान्तादिति उजि च पदे इत्यतः पदे इत्यनुवृत्तं पञ्चस्या विपरि-
णम्यते अपदान्तनकारस्याऽनुस्वारविधानात् पदान्तादित्यर्थलभ्यं वा ।

(२३) पदे इत्यनुवृत्तं सामाभाधिकरणयानुरोधेन पञ्चस्या विपरिणम्यथाह
तस्मादिति तथाच डम् इति पदं डमन्तपरं सौत्वत्वात्
पदार्थैकदेशे डमि ह्रस्वादित्यस्यान्वयः । ततश्च डम् इति प्रथमं
ह्रस्वादिति विशेषणसम्बन्धमनुभूय पश्चात् पदे विशेषणस्येनान्वेति

समः सृटि । ८ । ३ । ५ ।

समो रुः स्यात् सृटि । अलोऽन्यस्य (२६४०) ।

अत्राऽनुनासिकः पूर्वस्य तु (२४) वा । ८ । ३ । २ ।

अत्र रूपकरणे रोः पूर्वस्याऽनुनासिको वा स्यात् ।

अनुनासिकात्परोऽनुस्वारः । ८ । ३ । ४ ।

अनुनासिकं (२५) विहाय रोः पूर्वस्मात् परोऽनुस्वारागमः स्यात् । खरवसानयोर्विसर्जनीयः (४६४०) ।

विसर्जनीयस्य सः । ८ । ३ । ३४ ।

खरि(२६) विसर्जनीयस्य स स्यात् । एतदपवादेन वा शरीति (०२४०) पाक्षिके विसर्गे प्राप्ते । *सम्पुङ्गानां सो वक्तव्यः (२७)* । संसृक्कर्त्ता-संसृक्कर्त्ता । समो वा लोपमेके इति भाष्यम् । लोपस्यापि रूपकरणस्यत्वादनस्वारानुनासिकाभ्यामेकसकारं

हन्स इति पञ्चमीबलात् अचीति सप्तमी यक्षार्थे तदाह अच इति हन्सन्तं पदमिति किम् अनितीत्यादौ सा भूत् ।

(२४) अत्र रूपकरण एवास्व सम्बन्धो नत्वये द्रलोपे इत्यादाविति सूचनार्थं, परस्य नित्यं इत्वम् पूर्वस्य तु बालुनासिक इतिद्योतनार्थं च इह लृगब्दः प्रयुक्त इति द्रष्टव्यम् ।

(२५) अनुनासिकादिति ल्यब्लोपे पञ्चमीत्याह अनुनासिकं विहायेति ।

(२६) मण्डूकमुत्या खरवसानयोरित्यतः खरीत्यनुवर्त्याह खरीति अय-सानस्यानुष्टौ विसर्गविधेर्निर्विषयत्वापत्तेस्तत्परित्यागः ।

(२७) सो वक्तव्य इति समः लुटीति, पुमः खय्यमपरे इति, नञ्बन्धप्रया-

रूपद्वयं द्विसकारन्तुक्तमेव । तत्रान्वि चेति (३२४०) सकारस्य
द्वित्वपक्षे त्रिसकारमपि रूपद्वयम् अनुस्वारविसर्गजिह्वा-
मृलीयोपाधानीयानामकारोपरि (२८) शर्षु च पाठस्योप-
संख्यातत्वेनाऽनुस्वारस्याप्य (२९) चत्वात् । अनुनासिकवतां
त्रयाणां* शरः खयः* इतिः॥ ऋद्वित्वे षट् । अनुस्वारवतामनु-
स्वारस्यापि द्वित्वे द्वादश । एषामष्टादशानां तकारस्य द्वित्वे
वचनान्तरेण (३०) पुनर्द्वित्वे तु एकतं द्वितं त्रितमिति चतु-
ष्पञ्चाशत् । अणोऽनुनासिकत्वेऽष्टोत्तरशतम् ।

पुमः (३१) खय्यम्परे । ८ । ३ । ६ ।

अम्परे खयि पुमशब्दस्य इः स्यात् । व्युत्पत्तिपक्षे (३२)ऽप्रत्यय-

निति च सूत्रत्वये सकारः प्रस्तिष्यते तथाच तैः सूत्रैः स एव विधीयते
नतु रस्तेन सकारस्यासिद्धतया इत्वाभावेन विसर्गाप्रवृत्तिरिति भावः ।
(२८) अकारोपरीति इकारोपरीतिपाठे तु मयःसुः यशःखित्वादौ इण्-
परत्वेन घत्वप्रसङ्ग इति भावः ।

(२९) अनुस्वारस्यापीति अपिना विसर्गादेः संप्रहः नचैषामचत्वे हरिं
नमति विष्णुः करोतीत्यादौ यण्प्रसङ्गः लिपादीस्थत्वेन यणादिकं
प्रत्यनुस्वारविसर्गादीनामसिद्धेः ।

॥ शरः परस्य खयोद्धे स्तः इति ८।४।४७ सूत्रस्यवार्त्तिकार्थः ।

(३०) एकस्मिन् लक्ष्ये एकलक्षणस्य सकृदेव प्रवृत्तेर्नियमादाह वचना-
न्तरेणेति तेन अचो रहाभ्यामिति (३८४०) द्वित्वे कृतेऽपि यणोमय
इति (३६४०) द्वित्वकरणे न बाधकमिति भावः ।

(३१) पुम इति संयोगान्तलोपे कृतेऽवशिष्टस्यानुकरणमिदम् अम्परे इति
बहुव्रीहिः ।

(३२) व्युत्पत्तिपक्षे इति उणादीनामव्युत्पन्नत्वं व्युत्पन्नत्वेऽनुभयसंवाक्ये स्थितं

स्येति पत्वपर्युदासात्+क(पयोः प्राप्तौ, अव्युत्पत्तिपक्षे तु पत्वप्राप्तौ)*संपुङ्गानामिति सः(६६४०) । पुंस्कोकिलः । पुंस्सुवः-
पुंस्सुतः । अम्परे किम् । पुंश्चौरम् । खयि किम् पुंदासः ।
स्थानादेशे न । पुंस्थानम् ।

नष्क्यप्रशान् । ट । ३ । ७ ।

अम्परे क्वि नकारान्तस्य पदस्य कः स्यात् । न तु प्रशान्-
शब्दस्य । विसर्गः सत्वं युत्वम् । शार्ङ्गिष्किन्धि शार्ङ्गि-
ष्किन्धि । चक्रिंस्त्रायस्व चक्रिंस्त्रायस्व । पदस्य किम् हन्ति ।
अम्परे किम् । सन्त्वरुः खल्लमुष्टिः । अप्रशान् किम्
प्रशान्तनोति ।

नृन् (३३) पे । ट । ३ । १० ।

नृनित्यस्य कः स्याद्वा पकारे परे ।

कुप्पोः+क(पौ च । ट । ३ । ३७ ।

तत्र व्युत्पत्तिपक्षे प्रकृतिप्रत्ययविभागसङ्गावेन पूजो ङुम्सुनिति ङुम्-
सुनि कृते सिद्धस्य पुंस् इति शब्दस्य सान्तप्रत्ययान्ततया ङुदुपधस्य
चाप्रत्ययस्येति सूत्रे प्रत्ययावयवभिन्नस्य रोः स्थाने पत्वविधानेनात्र
तस्याप्रवृत्तेः कुप्पोः+क(पाविति सूत्रेण विधेययोः+क(पयोः
प्रसङ्ग इति भावः । अव्युत्पत्तिपक्षे त्विति तत्पक्षे प्रकृतिप्रत्ययविभा-
गाभावादिति भावः यत्वेति इदमनुनासिकपक्षे, अनुस्वारपक्षे तु कुप्पो-
रित्यस्यैव प्राप्तिरनुस्वारव्यवधानेन उदुपधत्वाभावात् ।

(३३) नृनिति द्वितीयान्तानुकरणं सौत्वत्वात् घञ्चा लुक्, सौत्वत्वादेव नलोपो
न । एवं कानित्यलापि । पदत्वत्वाकार उच्चारणार्थः ।

कवर्गे पवर्गे च परे विसर्जनीयस्य क्रमाज्जिह्वामृलीयापाध्मा
नीयी स्तः चादिसर्गः (३४) । येन (३५) नाप्राप्तइति त्यायेन
विसर्जनीयस्य सइत्यस्यापवादोऽयम् ननु शर्परे विसर्जनीय-
इत्यस्य (७२४०) । तेन वासःचीममित्यादौ विसर्ग एव ।
नृ-पाहि । नृ-पाहि-नृःपाहि-नृःपहि-नन् पाहि ।

कान् (३६) आम्नेङिते । ट । ३ । १२ ।

कान्नकारस्य रुः स्यादाप्नेङिते परे । संपुङ्गानामिति सः ।
(६६४०) यदा (३७) ।

कस्कादिषु च । ट । ३ । ४८ ।

एष्विण (३८) उत्तरस्य विसर्गस्य धः स्यादन्यस्य तु+क-पयी

(३४) चादिसर्ग इति शर्परे इति ट । ३ । १५ सूत्रान्तदनुकर्षकारेणेति भावः ।

(३५) येन नेति येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधक इति न्यायेन-
त्यर्थः । येनेत्यादेर्यत्कर्तृकावश्यप्राप्ते यो विधिरारभ्यते इत्यर्थः नञ्-
इत्यस्य प्रकृतार्थदार्ढ्यबोधकत्वात् प्राप्ते इति भावे क्तः । तदप्राप्तियोग्य-
विधयेऽचारितार्थादि हि बाधकत्वे बीजम् । शब्देन्दु० ।

(३६) कानिति कान्कानितिवाच्ये आम्नेङितग्रहणं यत् द्विरुक्तिस्तत्रैव तेन
कान् ? कान् पश्यसीत्यादौ न, अत्र प्रथमकिंशब्दस्य प्रत्ययार्थकत्वात्
द्वितीयस्य कुत्सितार्थकत्वाच्च कान् ? कुत्सितान् पश्यसीति तदर्थस्ते-
नानयोर्न द्वित्वरूपता ।

(३७) संपुङ्गानामिति, वार्त्तिके संकान्ग्रहणं त्यक्तुं शक्यमित्याशयेनाह यद्वेति
पुंग्रहणन्वावश्यकमेवान्यथानुनासिकपक्षे इण्परत्वेन पत्वापत्तिः ।

(३८) एष्विण इति गण्ये क्तसत्त्वत्वानामेव पाठादिति भावः । कस्कः कौत

रपवादइति सः । कांस्कान् कांस्कान् । कस्कः । कौतस्कृतः ।
सर्पिष्कुण्डिका । धनुष्कपालम् । आकृतिगणोऽयम् ।

संहितायाम् (३६) । ६ । १ । ७२ ।

इत्यधिकृत्य ।

के च । ६ । १ । ७३ ।

ह्रस्वस्य (४०) के परे तुगागमः स्यात्संहितायाम् । तुत्त्वस्या-
सिद्धत्वाज्जत्वेन दः । ततश्चर्त्तस्यासिद्धत्वात्पूर्वचुत्वेन जः ।
तस्य चर्त्तेन च, तुत्त्वस्यासिद्धत्वाच्चोः कुरिति (१६५४०) कुत्वं न ।
शिवच्छाया स्वच्छा (४१) ।

आङ्माङोश्च । ६ । १ । ७४ ।

एतयोश्चे परे तुक् स्यात् । पदान्तादेति (७१४०) विकल्पा-
पवादः । आच्छादयति । मा ष्छिदत् ।

दौर्घात् ६ । १ । ७५ ।

स्कृतः भ्रातृष्पुत्र शुनस्कर्णः सद्यस्काः सद्यस्त्रीः साद्यस्कः कांस्कान्
सर्पिष्कुण्डिका धनुष्कपालम् वर्हिष्पलम् यजुष्पलम् अयस्कान्तः तम-
स्काण्डः मेदस्सिण्डः भास्कारः अहस्कारः । आकृतिगणोऽयम् ।

(३६) संहितायामिति स्वारसिकार्द्धमात्राविलम्बेनोच्चारणं संहिता तत
आधिक्ये नैवेतदधिकारशास्त्रप्रवृत्तिरिति द्रष्टव्यम् ।

(४०) ह्रस्वस्य प्रिति कुति तृगित्यतः ह्रस्वस्येति पदं तुक्पदं चानुवर्त्याह
ह्रस्वस्येति तुगागम इति च ।

(४१) स्वच्छे उपपदे ज्वतेः के स्वच्छशब्दो निर्भवे इदः ।

दीर्घाच्छे परे तुक् स्यात् । दीर्घस्यायं (४२) तुक् न तु
कस्य सेनासुराच्छायेति (३८८५०) ज्ञापकात् । वेच्छियते ।

पदान्ताद्वा । ई । १ । ७६ ।

दीर्घात् (४३) पदान्तात् छेपरे तुम्वा स्यात् । लक्ष्मीच्छाया-
लक्ष्मीच्छाया ।

हलन्तिप्रकरणम् ।

(४२) दीर्घादिति षष्ठ्यर्थे पञ्चमी तदाह दीर्घस्यायमिति पञ्चम्यन्तार्थकत्वे
तुक्ः कित्त्वेन छकारोत्तरत्वमेव स्यात् तथा च सुराच्छायेति निर्देशो
न स्यादिति भावः ।

(४३) दीर्घात् पदान्तादित्यस्य दीर्घस्य पदान्तस्त्वर्थः ।

विसर्जनीयस्य (१) (६६४०) सः । विष्णु स्नाता ।

शर्परे विसर्जनीयः । ८ । ३ । ३५ ।

शर्परे (२) खरि विसर्जनीयस्य विसर्जनीयो न त्वन्यत् (३) ।
कःत्सरः । घनाघनः चोभणः । इह यथायथं सत्त्वं जिज्ञा-
मूलीयश्च न ।

वा शरि । ८ । ३ । ३६ ।

शरि परे विसर्जनीयस्य विसर्जनीय एव वा स्यात् । हरिः
शेते-हरिश्चे ते । *खर्परे शरि वा विसर्गलोपो वक्तव्यः * ।
रामः-स्याता-राम-स्याता । हरिः-स्फुरति-हरिस्फुरति ।
पक्षे विसर्गे सत्वे च तैरूप्यम् । कुप्पोः+क (पी च (पू०६५४०) ।
क+करोति-कः करोति । क+खनति-कः खनति । क-
पचति-कः पचति ।

सोऽपदादौ । ८ । ३ । ३८ ।

विसर्जनीयस्य सः स्यादपादयोः (४) कुप्पोः परयोः । * पाश-

- (१) विसर्जनीयस्येति प्राग्ब्याख्यातमपि विसर्जनीयपदानुवृत्तिप्रदर्शनाय
स्मारितम् ।
- (२) शर्परे इति बद्धग्रीहिः विशेष्यश्च अवध्यवधिमतोः साजात्यात् विस-
र्जनीयाच्चिन्नः खरेवेत्याह खरीति ।
- (३) विसर्गस्य विसर्गविधौ फलमाह न त्वन्यदिति अन्यदेव विवृणोति
इहेत्यादि ।
- (४) अपदादाविति । सौलत्वादेकवचनान्तत्येऽप्यमुत्तयोः कुप्पोर्विशेषणत्वादा-
हापदादोरिति ।

कल्पककाम्ये चिति(५) वाच्यम् * । पयस्पाशम् । यशस्कल्पम् ।
यशस्कम् । यशस्कास्यति । अनव्ययस्येति (६) वाच्यम् * ।
प्रातः कल्पम् । काम्ये रोरिवेति वाच्यम् * । नेह । गीः-
काम्यति ।

इणः (७) षः । ८ । ३ । ३६ ।

इणः परस्य विसर्गस्य षकारः स्यात्पूर्वविषये । सर्पिष्पाशम् ।
सर्पिष्कल्पम् । सर्पिष्कम् । सर्पिष्काम्यति ।

नम (८) सूरसोर्गन्त्योः । ८ । ३ । ४० ।

गतिसंज्ञयोरनयोर्विसर्गस्य सः कुप्पोः पदयोः । नमस्करोति ।
साक्षात्प्रभृतित्वात् (पू० ७४४०) कृजो योगे विभाषया गतिसंज्ञा ।
तदभावे नमःकरोति । पुरोऽव्ययमिति (पू० ७३४०) नित्यं

(५) पाशकल्पेत्यादि सम्भवप्रदर्शनार्थं न त्व परिगणनार्थमन्यस्यासम्भवा-
दिति बोध्यम् ।

(६) अनव्ययस्येति अव्ययीभावातिरिक्ताव्ययभिन्नस्येत्यर्थस्तेन उपपद्यतास्य-
तीत्यादौ सत्वम् । शब्देन्दु० ।

(७) इण इति । सर्पिष्पाशमित्यादौ इडुपधस्येत्यनेन (पू० ७४४०) प्रत्ययस्यतया
षत्वप्राप्तौ तदुवाधनाय गीष्पाशं दोष्पाशमित्यादौ षत्वार्थज्ञेदं सूत्रं
प्रवृत्तम् । अतानव्ययस्येति अपदादाविति काम्ये रोरिति च सम्बध्यते ।
तेन उच्चैः कल्पम्, दोः पश्य, गीः काम्यतीत्यादौ न षत्वम् । अतएवात्र
प्रकरणे सर्वत्र सत्वमेव विधेयं तस्यैव इण उत्तरत्वे विसर्गस्थानिकस्या-
नेन षत्वमिति भाष्ये स्पष्टम् । शब्देन्दु० ।

(८) नम इत्यादि अत्र अपदादाविति न सम्बध्यते व्याख्यानात् तेन
नमस्करोतीत्युदाहरणसङ्गतिः ।

गतिसंज्ञा । पुरस्करोति । अगतित्वान्नेह । पूः पुरी पुरः
प्रवेष्टव्याः ।

इदुदुपधञ्च (६) च प्रत्ययस्य । ८ । ३ । ४१ ।

इकारोकारोपधस्याप्रत्ययस्य विसर्गस्य षः स्यात्कुष्पोः ।
निष्प्रत्यूहम् । आविष्कृतम् । दुष्कृतम् । अप्रत्ययस्य किम् ।
अग्निः करोति । वायुः करोति । एकादेशशास्त्रनिमित्त-
कस्य (१०) न षत्वम् कस्कादिषु (५०६८५०) भ्रातृषु च शब्दस्य
पाठात् । तेनेह न मातुःकृपा । * मुहुसः प्रतिषेधः * ।
मुहुःकामा ।

तिरसोऽन्यतरस्याम् । ८ । ३ । ४२ ।

तिरसः (११) सो वा स्यात् कुष्पोः । तिरस्कृतां । तिरःकर्त्ता ।

द्विस्त्रिञ्चतुरिति कृत्वोऽर्थे । ८ । ३ । ४२ ।

कृत्वोऽर्थे वर्त्तमानानामेषां विसर्गस्य षकारो वा स्यात् कुष्पोः ।

(६) इदुदुपधखेवि इदुदौ उपधे यस्य ससुदायस्य तस्यावयवीभूतस्य
विसर्गस्य ष इत्यर्थः अप्रत्यय इति पर्युदासो लाघवात् प्रत्ययपदञ्च
प्रत्ययसम्बन्धिपरं तथा च प्रत्ययसम्बन्धिभिन्नस्येति विसर्गविशेषणम् ।
तेन कविभिः कृतमित्यादौ इदुपधस्यापि विसर्गस्य प्रत्ययसम्बन्धित्वात्
न षत्वं सम्बन्धित्वञ्च अवयवित्वेन स्थानित्वेन वेत्यन्यदेतत् ।

(१०) एकादेशेति एकादेशशास्त्रसिद्धोऽतः (११२५०) पररूस्थानिकत्वेन
विसर्जनीयस्यैकादेशशास्त्रनिमित्तकत्वं बोध्यम् । इदुदिति तपरकारणं
किं गीःकाव्यति पूःकाव्यतीत्यादौ दीर्घोपधे मा भूत् ।

(११) तिरस इति गतिसंज्ञकमात्रस्यैव न अहणं तेन अन्तर्ज्ञावेव तिरसो
गतित्वेन (३७४५०) प्ररामवार्थकतिरस्कारप्रयोगेऽपि भवत्येव ।

द्विष्करोति—द्विःकरोति इत्यादि । कृत्वोऽर्थे (७२२ पृ०) किम् ।
चतुष्कपालः (१२) ।

इसुसोः (१३) सामर्थ्ये । ट । ३ । ४४ ।

एतयोर्विसर्गस्य षः स्वाहा कुपोः । सर्पिष्करोति—सर्पिः
करोति । धनुष्करोति—धनुः करोति । सामर्थ्यमिह
व्यपेक्षा (१४) । सामर्थ्ये किम् । निष्ठतु सर्पिः पिव त्वमुदकम् ।

नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य । ट । ३ । ४५ ।

इसुसोर्विसर्गस्यानुत्तरपदस्थस्य समासे नित्यं षः स्वाब् कुपोः

(१२) चतुष्कपाल इति चतुर्भिः कपालैः संख्युत इति अत्रापि इदुदपध-
स्येति नित्यं पत्वम् ।

(१३) इसुसोरिति । प्रातिपदिकावयवावेतौ गृह्येते तेन पेषुः काष्ठैः,
सख्युः पाकः, कविभिः कृतमित्यादौ न असङ्गः तत्सत्त्वाने इसुसोः
प्रातिपदिकावयवत्वाभावात् ।

(१४) सामर्थ्यमन्वयबोधयोग्याकाङ्क्षेत्याह व्यपेक्षेति तत्रायं विशेषः
'अधात्वभिहितं समानाधिकरणमसमर्थवद्भवती'त्युक्तेः सर्पिःपवित्व-
मित्यादौ न पत्वं तयोः समानाधिकरण्येन सामर्थ्येऽपि असमर्थ-
तुल्यत्वात् सर्पिष्पीयते इत्यादौ तु पत्वं सादेव तयोः समाना-
धिकरण्येऽपि धातुसमभिध्याहृतप्रत्ययार्थेन समानाधिकरण्यत्वात्
अधात्वभिहितमित्यनेन तत्पर्युदासात् । सर्पिर्धनुःशब्दाबभूवुत्तज्जावेव 'उ-
णादयोऽबभूवुत्तज्जानि प्रातिपदिकानी'ति भाष्योक्तेः चतुष्पादो गर्भिण्येति
(३६६ पृ) सूत्रनिर्देशरूपज्ञापकादपि उणादीनामबभूवुत्तज्जिपक्षः पाणि-
नेरभिमतोऽन्यथा तच्छब्दानामुणादिप्रत्ययान्ततया बहुत्तरविसर्गस्य
प्रत्ययसम्बन्धित्वात् सकृदनुत्तरपदस्थस्यैव कृतस्तराम् सूत्रे पत्वनिर्देश-
सम्भावनेति द्रष्टव्यम् ।

पशुयोः । सर्पिष्कुण्डिका । अनुत्तरपदस्थस्य किम् । परम-
सर्पिः कुण्डिका । कस्कादिषु (६८८) सर्पिष्कुण्डिकाशब्दो-
ऽसमासे व्यपेक्षाविरहेऽपि पत्वार्थो व्यपेक्षायां नित्यार्थश्च ।

अतः (१५) कृकमिकंसकुन्मपात्वकुशाकर्णी-
ष्वनव्ययस्य । ८ । ३ । ४६ ।

अकारादुत्तरस्यानव्ययस्य विसर्गस्य समासे नित्यं सकारा-
देशः स्यात् करोत्यादिषु परेषु ननुत्तरपदस्थस्य । अय-
स्कारः । अयस्कामः । अयस्कंसः । अयस्कृन्मः । अयस्पात्वम् ।
अयः सहिताः कुशा अयस्कृशा । अयस्कृणी । अतः किम्
गोःकारः । अनव्ययस्य किम् । स्वःकामः । समासे किम् ।
यशःकरोति । अनुत्तरपदस्थस्य किम् । परमयशःकारः ।

अधः शिरसौ पदे । ८ । ३ । ४७ ।

एतयोर्विसर्गस्य सादेशः स्यात्पदशब्दे परे । अधस्पदम् ।
शिरस्पदम् । समास इत्येव । अधः पदम् । शिरः पदम् ।
अनुत्तरपदस्थस्येत्येव । परमशिरः पदम् । कस्कादिषु (६८८)
च । भास्तरः (१६) । इति विसर्गसन्धिः ।

(१५) अतइति कृकब्देन तदादिग्रहणम् तेन कृधातुनिष्पन्नकृदन्तशब्द-
मात्रस्य ग्रहणम् समासे तस्यैव घटकत्वसम्भवात् अतइति तपर-
करणं किं माः कर इत्यादौ मा भूत् ।

(१६) तपरकरणे भास्तरस्य कथं च इत्याशङ्क्य कस्कादित्यात्वमित्याह
भास्तर इति ।

स्वीजसमीडिति (८६५०) सुप्रत्यये शिवस् अर्च इति स्थिते ।

ससजुषो रुः । ८ । २ । ६६ ।

पदान्तस्य सस्य सजुप्शब्दस्य च रुः स्यात् (४६५०) । जश्त्वापवादः ।

अतो रोरमुतादमुते । ६ । १ । ११३ ।

अमुतादतः परस्य राकृत् स्यादमुतेऽति । भोभगो अघो इति (७८५०) प्राप्तस्य यत्वस्यापवादः । उत्त्वं प्रति रुत्वस्यासिद्धत्वं न भवति रुत्वमनूद्य उत्त्वविधेः सामर्थ्यात् ।

प्रथमयोः पूर्वसवर्णः । ६ । १ । १०२ ।

अकः (१) प्रथमद्वितीययोरचि परे पूर्वसवर्णदीर्घ एकादिशः स्यात् । इति प्राप्ते ।

नादिचि । ६ । १ । १०४ ।

अवर्णादिचि परे न पूर्वसवर्णदीर्घः । आङ्गुणः (४२५०) (२) । षड्ः पदान्तादति (५०५०) । शिवोऽर्चः अत इति तपरः किम् । देवा

(१) प्रथमयोरिति प्रथमाशब्दः प्रथमाद्वितीयासमुदाये गौणः द्विवचनं तु समुदायापेक्षया । इकोयणचीति सूत्रात् (३२५०) अचीति' अकः सवर्णे दीर्घ इत्यतः (४६५०) अक इति, दीर्घ इति च, एकः पूर्वपरयोरिति (४२५०) सूत्रज्ञानुवर्त्य योजयन्नाह अक इत्यादि । अचीति किं हरिः कविः । अक इति किम् गावौ नावौ । हरी इत्यादाविव हर्षोरित्यत्रापि पूर्वसवर्णदीर्घवारणाय प्रथमोरित्युक्तम् ।

(२) अपवादे निषिद्धे पुनरुत्तरगस्य स्थितिरिति न्यायात् नादिचीति दीर्घरूपापवादे निषिद्धे उत्तरगस्य आङ्गुणइत्यस्य प्रवृत्तिरित्याह आङ्गुणइति

अत्र । अतीति तपरः किम् । श्व आगन्ता । अमुतात्किम् ।
एहि सुओतः (३) अत्र आहि । मुतस्यासिद्धत्वादतः
परोऽयम् । अमुतादिति विशेषणे तु तत्कामर्थ्यान्नासिद्ध-
त्वम् । तपरकरणस्य तु न सामर्थ्यन्दोर्घनिवृत्त्या चरितार्थ-
त्वात् । अमुते किम् । लिष्ठतु पय अ ३ गिदत्त । गुरो-
रवृत इति (५४५०) मुतः ।

हशि च । ई । १ । ११४ ।

अमुतादतः परस्य रोरुत् स्यादग्रि । शिवो वन्द्यः । रोरि-
(७६५०) त्युकारानुबन्धग्रहणाच्चेह प्रातरत्र । धातर्गच्छ ।
देवास् इह इति स्थिते । कृत्वम् ।

भोभगो अघोअवर्णपूर्वस्य योऽशि । ८ । ३ । १७ ।

एतत्पूर्वस्य रोर्यादेशः स्यादसि परे । असन्धिः सौत्रः (४) ।
लोपः शाकल्यस्य (४१५०) । देवा इह । देवाग्रिह । अशि किम् ।
देवाः सन्ति । यद्यपीह यत्स्यासिद्धत्वादिसर्गो लभ्यते
तथापि विसर्गस्य स्थानिवद्भावेन कृत्वादयत्वं स्यात् । न ह्यय-
मल्लिधिः (३३५०) (५) रोरितिसमुदायरूपाश्रयणात् । भोस्
भगोस् अघोस् इति सकारान्ता निपाताः । तेषां रोर्यत्वे कृते

(३) सुओतःशब्दः कस्यचित् संज्ञा तत्सम्बुद्धौ दृष्टाङ्गूते चेति (५४५०) मुतः ।

(४) सूत्रे कृतः सौत्रः एतच्च भगोऽघोशब्दयोरुकारान्ततामतेन सति तु
सान्तत्वमते असन्धिरेव न्याय्य इति बोध्यम् ।

(५) रोरुकारस्यानुबन्धतया रेफमात्रविधानेन तदेव विसर्गस्थानि,
तथा चानल्लिधिरिति निषेधान्न स्थानिवदित्याशङ्क्याह नञ्जयमिति

व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य । ८।३।१८ ।

पदान्तयोर्वेकारयकारयोर्लघुच्चारणी वयो वा स्तोऽग्नि परे ।
यस्योच्चारणे जिह्वाग्रोपाग्रमध्यमूलानां श्रेष्ठित्वं स लघु-
च्चारणः ।

ओतो गार्ग्यस्य । ८।३।२० ।

ओकारात्परस्य पदान्तस्य लघुप्रयत्नस्य यकारस्य (६) नित्यं
लोपः स्यात् । गार्ग्यग्रहणं पूजार्थम् । भो अच्युत । अलघु-
प्रयत्नपक्षे भोयच्युत । पदान्तस्य किम् तोयम् ।

उजि च पदे । ८।३।२१ ।

अवर्णपूर्वयोः पदान्तयोर्यवयोर्वा लोप उजि परे । स उ
एकाग्निः । पदे किम् । तन्वयुतम् (७) । वेजः संप्रसारणे
रूपम् । यदि तु प्रतिपदोक्तो निपात उजिति गृह्यते ।
तर्हि उत्तरार्थं (८) पदग्रहणम् ।

हर्लि सर्वेषाम् । ८।३।२२ ।

तथाच अपह्रीदित्यत्र यज्ञोऽलिटि दीर्घस्य स्थानिवद्भावेन इट ईटीति
यथा प्रवर्तते एवमिहापि विसर्गस्य रुत्वेन यत्वं प्रवर्तते इति भावः ।

(६) ओतइति सूत्रे व्योर्लघुप्रयत्नतरइत्यतः व्योरित्यस्यानुवृत्तिसम्भवेऽपि
ओतःपरस्य वकारस्यासङ्गावात् यकारमात्रस्यानुवृत्तिर्व्याख्यानादित्याश-
येनाह यकारस्येति ।

(७) तन्वे उतमिति छेदः वेजः संप्रसारणादुतमिति सिद्धं भूतपूर्व-
जकारमादाय उजयमिति बोध्यम् ।

(८) उत्तरार्थमिति व्यवहितेऽपि उभो ह्रस्वादित्यत्र (६१.४०) अनुवृत्त्यर्थं तत् ।

भोभगोअघोअपूर्वस्य लघूच्चारणस्य यकारस्य लोपः स्यादिति
 सर्वेषां मतेन । भो देवाः । भो लक्ष्मि । भो विद्वद्बृन्द ।
 भगो नमस्ते । अघो याहि । देवा नम्याः । देवा यान्ति ।
 हलि किम् । देवायिह ।

रोऽसुपि (६) । ८ । २ । ६६ ।

अहो रेफादेशः स्यान्नतु सुपि । रोरपवादः । अहरहः ।
 अहर्गणः । असुपि किम् । अहोभ्याम् । अत्राहन्निति (१६१२)
 कत्वम् । *रूपरात्रिरयन्तरेषु कत्वं वाच्यम्* । अहो रूपम् ।
 गतमहो रात्रिरेषा । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् अहोरात्रः ।
 अहो रयन्तरम् । *अहरादीनाम्यत्वादिषु वा रेफः* । विस-
 र्गापवादः (१०) । अहर्पतिः । गीर्पतिः । धर्पतिः । पक्षे
 विसर्गोपाधानीयौ ।

रो रि । ८ । ३ । १४ ।

रेफस्य रेफे परे लोपः स्यात् ।

द्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः । ६ । ३ । १११ ।

ठरेफी लोपयतीति (११) तथा तस्मिन्वर्णे अर्थाद्धकाररेफात्मके

- (६) रोऽसुपीति यदि पर्युदासस्तदा सन्भिन्नस्य तत्सदृशस्य प्रत्यय-
 स्यैव स्यात् नत्वहर्पतिरित्यादौ तस्मात् नञ्चः प्रसज्यप्रतिषेधपर-
 तेत्याह न तु सुपीति ।
- (१०) विसर्गापवाद इति रेफस्यानुवादतया तस्यैव तद्भावविधानं विसर्ग-
 निवृत्त्यर्थमिति द्रष्टव्यम् ।
- (११) द्रलोप इति तत्पुरुषे चचारेत्यादावभ्यस्ते रलोपे पूर्वाणो दीर्घा-

परे पूर्वस्याऽणो दीर्घः स्यात् । पुनारमते । हरीरम्यः ।
शम्भूराजते । अणु* : किम् । लटः वृटः । लङ् हिंसायाम् ।
वृह उद्यमने । पूर्वग्रहणमनुत्तरपदेऽपि पूर्वमात्रस्यैव
दीर्घार्थम् । अजर्घाः (१२) । लौटः । मनस् रथ इत्यत्र रुत्वे
कृते हशि चेत्युत्वे (७८५०) रो रीति (८०५०) लोपे च प्राप्ते ।

विप्रतिषेधे (१३) परङ्कार्यम् । १ । ४ । २ ।

तुल्यबलविरोधे परङ्कार्यं स्यात् । इति लोपे प्राप्ते पूर्वत्रा-
सिद्धमिति (१२५०) रोरित्यस्यासिद्धत्वादुत्त्वमेव । मनोरथः ।

पत्तिर्वड्ग्रीहौ व्यधिकरणत्वादसाधुत्वापत्तिरतोव्याचष्टे ढरेफौ लोप-
यतीति । कर्मण्यणि उपपदसमासः । दृश्यकार उच्चारणार्थः ॥
अत्राणु* पूर्वेण णकारेण व्याख्यानात् ।

(१२) अजर्घा इति गृधोयङ्लुकि लङः सिपि श्व्लुकि द्वित्वे सिपिङ्ङभा-
वपक्षे लघूपधगुणे अटि इतश्चेतीकारलोपे (उ१५५०) हल्ङादिलोपे
(१११५०) च भप्भावः जश्त्वम् । दश्चेति (उ०१२१५०) दकारस्थाने
रुत्वपक्षे रो रीति (८०५०) रकारलोपेऽनेन सूत्रेण दीर्घः ।

(१३) विप्रतिपूर्वात् कर्मव्यतिहारे वर्त्तमानात् सेधो घञि परस्परविरो-
धार्थको विप्रतिषेधः । तत्र नित्यस्यावश्यकत्वात् अन्तरङ्गस्य ज्ञाप-
कादिना प्राबल्यात्, अपवादस्य वचनप्राप्ताख्यात्, तेषामेव परशास्त्रं
प्रति बाधकतया तद्विज्ञ एवास्य विषय इति ध्वनयन्नाह तुल्यबलेति
“परनित्यान्तरङ्गापवादानाद्युत्तरौत्तरं बलीय” (३०५०) इत्युक्तेर्निष्वादी-
नामेव बलवत्त्वाच्च तद्विषयेऽस्य प्रवृत्तिरिति भावः । अत्रेदं बोध्यम् ।
परस्मिन् कार्यं कृते यदि पूर्वस्यापि निमित्तमस्ति तदा कश्चित् तदपि
भवति कश्चिच्च न भवतीत्यत्र लब्धानुरोधात् व्यवस्था । तत्र भिन्न-

एतत्तदोः सु लोपोऽकोरनञ्समासे हलि

। ६ । १ । १३२ ।

अककारयोरितत्तदीर्घः (१४) सुस्तस्य लोपः स्यादहलि न तु नञ् समासे । एष विष्णुः । स शम्भुः । अकोः (१५) किम् । एषको रुद्रः । अनञ्समासे किम् असश्शिवः । हलि किम् । एषोऽत ।

सोऽचि लोपे चेत्यादपूरणम् । ६ । १ । १३४ ।

स इत्यस्य (१६) सोर्लोपः स्यादचि पादये लोपे सत्येव पूर्येत ।

कीदृशत्वं परत्वात् धिभावे कृतेऽपि पञ्चादकच् । तदुक्तमभियुक्तैः पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धमिति । त्वं जुहुतादित्यत्र तु परत्वात् पूर्वं तातडि कृतेऽपि स्थानिवद्भावेन पञ्चात् छुभल्भ्य (उ१०६५) इति धित्वं न 'सकृद्गतौ विप्रतिषेधेन यद्वाधितं तद्वाधितमेवे'ति न्यायात् ।

(१४) एतत्तदोरर्थगतसंख्याभिधायी यः सुरित्यर्थः तेन परमसइत्याद्युत्तरपदेऽपि तद्वत्संख्याभिधायित्वात् हलि परे सुलोपः । अन्यथा पञ्चम्यन्तताकरणे परमतदिति समुदायस्य प्रातिपदिकतया तत्प-कृतित्वाभावाच्च सुलोपप्रसङ्गः । एतज्ज्ञापकञ्च अनञ्समास इति सूत्र एव नञ्समासपर्युदासकरणम् ।

(१५) अकोः किं साकच्कयोः शब्दान्तरत्वादप्रसङ्ग इति प्रश्नः । अकोरिति निषेध एव तन्नाध्यपतितस्तदग्रहणेन गृह्यते इति परिभाषा ज्ञापयति तेन एतत्तदोर्ग्रहणेनैव साकच्कयोर्ग्रहणात् सुलोपप्रसङ्गे अकोरिति निषेध इति बोध्यम् ।

(१६) स इति तच्छब्दस्य प्रथमैकवचनान्तस्थानुकरणमित्याह स इत्यस्येति ।

सेमामविड्ठि प्रभृतिम् । इह ऋक्पाद एव गृह्यतइति
वामनः । अविशेषाच्छ्लोकपादोऽपीत्यपरे । सैष दाशरथी-
रामः । लोपे चेदिति किम् । स ईक्षते । स एवमुक्ता ।
सत्येवेत्यवधारणन्तु स्यच्छन्दसि बहुलमिति पूर्वसूताद्बहुल-
ग्रहणानुवृत्त्या लभ्यते । तेनेह न । सोऽह (उ० ५११४०) माजन्म-
पदानाम् ।

इति खादिसन्धिः ।

अर्थवद्धातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १ । २

। ४५ ।

धातुं प्रत्ययं प्रत्ययान्तञ्च वर्जयित्वा र्थवच्छब्दरूपं (१) प्रातिप-
दिकसंज्ञं स्यात् ।

कृत्तद्धितसमासाश्च । १ । २ । ४६ ।

कृत्तद्धितान्तौ समासश्च प्रातिपदिकसंज्ञाः स्युः । पूर्वसूत्रेण
सिद्धे (२) समासग्रहणनियमार्थम् । यत्र सङ्घाते पूर्वा

(१) स्वादिविधौ प्रातिपदिकाधिकारात्तत्त्वज्ञानमेव प्रथममाह अर्थवदिति
अर्थवदित्यनुगुणं विशेष्यमध्याहरति शब्दरूपमिति अधातुरप्रत्यय
इति पुल्लिङ्गनिर्देशस्तु परवर्त्तिङ्गं द्वन्तत्पुरुषयोरित्युक्तेः (१६०४०) ।
एतत्सूत्रे परसूत्रे चार्थवत्त्वमेतत्त्वज्ञानाफलीभूतविभक्तीतरसमभिव्या-
हारानपेक्षया लोकेऽर्थबोधजनकत्वम् अन्यथा धातुरिति पर्युदा-
सेन व्याख्यानाद्वाऽर्थवत्त्वे सदृशग्रहणेन सिद्धे उत्तरसूत्रे कदादी-
नामनर्थकानामसिद्धे चार्थवत्त्वग्रहणं व्यर्थं स्यात् । अहञ्जिति धातौ,
अकाण्डे इत्यादिप्रत्ययान्ते च एतत्साध्यविभक्त्यनपेक्षत्वेऽपि तदितरा-
नपेक्षत्वसत्येवेति अधातुरप्रत्यय इति तत्पर्युदासः एकदेशवर्णे
ऽर्थबोधजनकत्वाभावाच्चातिप्रसङ्गः । अत्र प्रत्ययपदं प्रत्ययप्रत्यया-
न्तपरं तन्वाट्त्वैवोभयग्रहणादित्याह प्रत्ययं प्रत्ययान्तश्चेति । अत-
एव भाष्ये 'न लोके केवलेन प्रत्ययेनार्थोऽवगम्यते केन तर्हि सप्रकृति-
केनेत्युक्तम् । हरिणाप्युक्तम् । 'धात्वादीनां विशुद्धानां लौकिकार्थो न
विद्यते । कृत्तद्धितानामर्थश्च केवलनामलौकिकः । प्राग्विभक्तेस्तद-
न्तस्य तथैवार्थो न विद्यते' इति । भू सत्तायामित्यादौ कर्मण्यणि-
त्यादौ चार्थकथनन्तु अलौकिकार्थकथनमात्रं प्रक्रियादशायामिति
वेदितव्यम् ।

(२) ब्राह्मणार्थो यथा नास्ति कश्चिद्ब्राह्मणकम्बले । देवदत्तादयो वाक्ये

भागः पदं (३) तस्य चेद्वति तर्हि समासस्यैवेति । तेन वाक्यस्य न ।

प्रत्ययः । ३ । १ । १ ।

आपञ्चमपरिसमाप्तेरधिकारो (५) ऽयम् ।

परञ्च (५) । ३ । १ । २ ।

अयमपि तथा ।

ङाप्प्रातिपदिकात् । ४ । १ । १ ।

तथैव स्युर्निरर्थका इत्युक्तेरखण्डवाक्यस्यापि बोधकत्वात्तस्यापि प्रातिपदिकत्वापत्त्या तदुत्तरं स्वादिप्रसङ्ग इति तन्निवारणावेदं नियम-
स्त्वमित्याह पूर्वस्त्वत्वेति । 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहितस्तदादे-
स्तदन्तस्य ग्रहण'मिति न्यायादेव प्रत्ययान्तत्वलाभात् कृत्तद्धितादीना-
मपि प्रत्ययत्वात् पूर्वस्त्वत्वेण संज्ञासिद्धेरिति भावः ।

(३) पदमिति स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हमर्थवदित्यर्थः । अनुकरणस्यानिति-
परस्य प्रयोगासत्त्वेऽपि इतिपरस्य पृथक्प्रयोगार्हत्वात् गवित्यय-
माहेत्यादौ न प्रसङ्गः अनुकरणस्य शब्दमात्रपरतत्वात् ।

(४) अधिकार इति संज्ञाधिकार इत्यर्थः संज्ञात्वावगमस्तु व्याख्यानात्
विकरणागमादीनां तु न संज्ञा, प्रत्यय इति महासंज्ञया स्वस्वप्रकृ-
त्यन्विनार्थप्रत्यायकस्यैव संज्ञात्वात् प्रकृत्यर्थत्वञ्च घातुपाठकोपादौ
तच्चञ्चार्थं बोधितत्वम् । अतएव गच्छवधाद्यादेशानां न संज्ञा तेषां
स्थान्यर्थेनैवार्थवत्त्वात् न तु स्वार्थोऽस्ति अतएव कोपादौ तदर्थकथ-
नम् । तदर्थमेव भाष्ये स्वीयमर्थं प्रत्याययतीति प्रत्ययशब्दविग्रहे
स्वीयपदोपादानम् ।

(५) परञ्चेति दिग्योगलक्षणे पञ्चम्याः परः पूर्वं वेत्यनियमेनाध्याहारे
प्रसक्ते पर एवेतिनियमार्थमिदं स्तवम् तथा प्रकृत्यर्थमात्रविवक्षया

व्यन्तादावन्तात् प्रातिपदिकाच्चेत्यापञ्चमपरिसमाप्तिरधिका-
रः । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमित्येव सिद्धे
व्यावग्रहणं व्यावन्तात्तद्वितोत्पत्तिर्यथा स्यात् । व्याव-
भ्याम्प्राप्ता भूदित्येवमर्थम् ।

खौजसमौट् छटाभ्याम्भिसुडे ध्यांभ्यसुडसिभ्या
भ्यसुडसोसामुडास्सुप् । ४ । १ । २ ।

व्यन्तादावन्तात्प्रातिपदिकाच्च परे स्वादयः प्रत्ययाः स्युः ।
सुडस्योरुकारिकारी जगटुपाद्ये तः ।

विभक्तिश्च । १ । ४ । १०४ ।

सुप्तिङौ विभक्तिसंज्ञो स्तः । तत्र सुभ्रौजसित्वादीनां सप्ता-
नान्तिकाणाम्प्रथमादयः सप्तम्यन्ताः प्राचां संज्ञास्ताभिरि-
हापि व्यवहारः ।

सुपः । १ । ४ । १०३ ।

सुपस्त्रीणि (६) त्रीणि वचनानि एकैकश एकवचनद्विवचन-
बहुवचनसंज्ञानि स्युः ।

केवलप्रकृतेः पचपठेत्यादेः प्रयोगो मा भूदिति प्रत्ययः परो
भवत्येवेति नियमार्थं च । तेन केवला प्रकृतिः प्रत्ययो वा न प्रयोक्तव्य
इति सिद्धम् ।

(६) तिङस्त्रीणि त्रीणीत्यतः त्रीणि त्रीणीतिपदं तान्येकवचनद्विवचन-
बहुवचनान्येकश इति सूत्रेण तानीतिपदं विहायानुवर्त्याह त्रीणी-
त्यादि । सुप इति सुप् प्रत्याहारात् षष्ठी एकश एकैकमित्यर्थः ।

द्येकयोर्द्विवचनैकवचने । १ । ४ । २२ ।

द्वित्वैकत्वयो (७) रेतौ स्तः ।

वज्रषु (८) वज्रवचनम् । १ । ४ । २१ ।

बहुत्वे एतत्प्रात् । कृत्वविसर्गौ । रामः ।

सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । १ । २ । ६४ ।

एकविभक्तौ यानि सरूपाण्येव (८) दृष्टानि तेषामेक एव (१०)

(७) द्वेप्रकयोरिति । द्वेप्रकशब्दौ संख्यापरौ न तु संख्येयपरावित्याह द्वित्वैकत्वयोरिति लौकिकप्रयोगे त्वादशतः संख्याः संख्येय इति भाष्योक्तः संख्येयपरत्व एव साधुत्वम् । कचिदेकत्वाबोधनेऽपि उत्सर्गत एकवचनं प्रयोक्तव्यं तेन पदविकल्पमित्यादौ अव्ययेभ्यश्च व्यर्थैकवचनप्रयोगसिद्धिरिति कतञ्चित्तेति सूत्रभाष्ये स्पष्टमभिहितम् । शब्देन्दु० ।

(८) वज्रष्विति । त्रित्वादिपराङ्मान्तसंख्याव्यापकधर्मविशेषो वज्रत्वं तत्परो वज्रशब्दो वज्रवचनं तु आश्रयगतं वज्रत्वं धर्मे आरोप्य कृतम् दारा इत्यादौ च वाचकशब्दस्यैव वज्रत्वं वाच्ये आरोप्यते स चारोपः वज्रकोषव्यवहारानुसारादेवेति नातिप्रसङ्गः । भर्तृदारयोरग्नेजसोरित्यादि समासे तु नारोपो मानाभावात् द्वेप्रकयोरिति निर्देशाच्च । एतेनैकस्मिन्नपि गुरवः समागता इत्यादि समर्थितम् । शब्देन्दु० ।

(९) सरूपाण्येवेति वज्रोयूना तद्वच्चणश्च देव विशेष इत्यतः (४४४४) एवकारोऽपकृत्यत इत्याह सरूपाण्येवेति एवेतिकरणात् जननीप्रतिष्ठात्तृवाचिनोर्मातृशब्दयोर्नैकशेषः भ्याम्भ्यसादावैकसंख्येऽपि औजसादौ विरूपत्वात् ।

(१०) एकशेषश्चायमनैमिक्तिकोऽतोऽन्तरङ्गत्वात् सुमुत्पत्तेः पूर्वमेवेति तद्विषये न द्वन्द्वप्राप्तिरिति बोध्यम् । एकशेषशब्दार्थश्च इतरनिवृत्तिपूर्व-

शिष्यते । प्रथमयोः पूर्वसवर्णः (७७४०) । नादिचि (७७४०) ।
वृद्धिरेचि (४३४०) । रानी ।

चुटू । १ । ३ । ७ ।

प्रत्ययाद्यौ (११) चुटू इतो स्तः । इति जस्य इत्संज्ञा ।

न विभक्तौ (१२) तुच्छाः । १ । ३ । ४ ।

विभक्तिस्यास्तवर्गसकारमकारा इतो न स्युः । इति सकारस्य नेत्वम् ।

अतो गुणे । ६ । १ । ६ ७ ।

कमेकमात्रावस्थानं तदाह एक एवेति । शिष्यते इति शेषोऽवस्थानं तस्य सिद्धतया अन्यनिवृत्तिरेव विधेया तत्र शिष्यभाष्यं लुप्यमानार्थाभिधायीतिन्यायेन श्रूयमाणपदादृत्त्यैव बोधः । घातुषु तु नास्य प्रवृत्तिरेकनिष्ठानेकव्यापाराणामिवानेकनिष्ठानामपि तेषामेकघातुतो बोधने बाधकाभावात् एकादिदृशानसंख्यावाचिनामेकशेषद्वन्द्वौ न भवतोऽनभिधानात् विंशत्यादौ त्विष्टएवैकशेष इति । शब्देन्दु० ।

(११) आदिर्जिटुडव इत्यत आदिरिति (७४०४०) घः प्रत्ययस्येत्यतः (२१८४०) प्रत्ययस्येत्यनुषर्त्य योजयन्नाह प्रत्ययाद्याविति । तेन वाचाटे इत्यत्र आटचः नेत्वम् । तस्य प्रत्ययाद्याविति किं चागमादौ मा भूत् ।

(१२) न विभक्ताविति हलन्वमित्यस्य (४४०) निषेधोऽयम् । अनित्यमिदं तेन किमोऽदिति अतस्तकारेत्वात् केति सिद्धम् । एतच्च प्राग्दिशीयत्वेन विभक्तिसंज्ञस्यापि इदमस्थभोर्भकाररचणार्थमुदित्करणात् ज्ञाप्यते इति विवेच्यम् । तत्र रामात् पचेरनित्यादौ तोः, रामभपञ्चमित्यादौ सस्य नेत्वम् ।

अपदान्ताद् (१३) काराद्गुणे परतः पररूपमेकादेशः स्यात् ।
इति प्राप्ते परत्वात्पूर्वसवर्णदीर्घः । अतो गुणे इति हि पुर-
स्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् वाधन्ते नोत्तरानिति (१४)
न्यायेनाकः सवर्णं दीर्घं (४८पृ०) इत्यस्यैवापवादो नतु
प्रथमयोरित्यस्यापि (७७पृ०) । रामाः ।

एकवचनं सम्बुद्धिः । २ । ३ । ४६ ।

सम्बोधने प्रथमाया एकवचनं सम्बुद्धिसंज्ञं स्यात् ।

एङ् (१५) ह्रस्वात्सम्बुद्धेः । ६ । १ । ६६ ।

एङन्ताद् ह्रस्वान्ताच्चाङ्गाङ्लुप्यते सम्बुद्धेः । सम्बुद्ध्याच्चि-
प्तस्याङ्स्यै (१६) ङङ्गस्वाभ्यां विशेषणान्नेह । हे कतरत् (१७)
कुलेति । हे राम । हे रामी । हे रामाः । एङ्यहणं

(१३) उपदान्तादित्यतः (७०१७पृ०) अपदान्तादिति एङि पररूपमित्यतः
(४७पृ०) पररूपञ्चानुवर्त्याहपदान्तादित्यादि ।

(१४) नोत्तरानिति अनन्तरापेक्षया उत्तरान् व्यवहितानित्यर्थः व्याख्या
तञ्चैतत् प्राक् (४४पृ०) ।

(१५) एङित्यादि । हल्ङादिभ्य इत्यतः (१११पृ०) हलिति लोपो व्योरित्यतो
(४२१पृ०) लोप इति चानुवर्त्य विभक्तिविपरिणामेनान्वयः कार्यः ।

(१६) सम्बुद्ध्याच्चिप्तस्येति सम्बुद्धेः प्रत्ययत्वेन 'यस्मात् स विहितस्तदादे'रिति
परिभाषोपस्थापितस्येत्यर्थः । भाष्ये प्रत्यये गृह्यमाणे यस्मात् स
विहित इत्याद्युपतिष्ठते इति परिभाषार्थो दर्शितः ।

(१७) कतरदिति अत्र न ह्रस्वोपः प्रकृत्यकारस्याङङि परे लोपेनापहा-
राङ्गस्वपरत्वाभावादिति भावः ।

किम् । हे हरे । हे विष्णो । अत्र हि परत्वान्नित्यत्वाच्च
सम्बुद्धिगुणे कृते ऋस्वात्परत्वं (१८) नास्ति ।

अमि पूर्वः । ६ । १ । १०७ ।

अकोऽस्यचि (१८) परतः पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । रामम् ।
रामी ।

लशक्तद्विते (२०) । १ । ३ । ८ ।

तद्वितवर्जप्रत्ययाद्या लशकवर्गा इतः स्युः । इति शसः शस्ये-
त्वं ज्ञा ।

तस्मा (२१) च्छसो नः पुंसि । ६ । १ । १०३ ।

(१८) परत्वं नास्तीति । तथाच सूत्रे एङ्ग्रहणं कर्त्तव्यमिति भावः किञ्च
लक्ष्मीसहितवाचकस्येङ्ग्रहणसम्बोधने ह्रस्वोपार्थमेङ्ग्रहणमावश्यकम् ।
अतएव 'इमां किमाचामय से न चक्षुषी इति नैपथीयप्रयोगे से इति
पृथक् पदं सम्बोधनान्न हे लक्ष्मीसहिते दमयन्तीत्यर्थात् एतच्च निग-
रणचलनार्थेभ्यश्चेति सूत्रे मनोरमायामभिहितम् ।

(१८) प्रथमयोरिति (७७८०) पूर्वसवर्णदीर्घे प्राप्ते ह्रस्वरूपपूर्वरूपार्थोऽयमा-
रम्भः । अतएव पूर्वसवर्ण इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे पूर्वग्रहणं दीर्घरूपवा-
रणाय । अकः सवर्णं (४६८०) इत्यतोऽक इति इको यणचोत्पत्तः
(४२८०) अचीति पदञ्चानुवर्त्याहाकोऽस्यचीत्यादि । असोऽवयवेऽचीत्यर्थः
तेन न सकारसहितस्य पूर्वरूपम् ।

(२०) अतद्विते किं प्राणिस्थाद्यत इति लघ् (६८०८०) चूडालः । लोमादिभ्यः
शः (६८१८०) लोमश इत्यादौ लादीनामित्त्वं न ।

(२१) तस्मादिति तच्छब्देन सन्निहितः पूर्वसवर्णदीर्घ एव परान्तर्यते न तु
दीर्घमात्रं तेन गाः पश्येत्यादौ न णत्वम् ।

पर्वसवर्णदीर्घात्परो यः शसः सकारस्तस्य नः स्यात् पुंसि ।

अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि । ८ । ४ । २ ।

अट्, कवर्गः, पवर्गः, आङ्, नुम्, च एतैर्व्यस्तैर्यथासम्भवं मिलितैश्च व्यवधानेऽपि रघाभ्याम्परस्य (२२) नस्य णः स्यात्समानपदे । पदव्यवायेऽपीति (४८२ पृ०) निषेधस्वाधितुम् आङ्ग्रहणम् । नुम्ग्रहणमनुस्वारोपलक्षणार्थम् । तच्चाकर्तुं शक्यम् अयोग (२२) वाहानामट्स्पर्शपदेशस्योक्तत्वात् (६७ पृ०) । इति णत्वे प्राप्ते ।

पदान्तस्य । ८ । ४ । ३७ ।

पदान्तस्य नस्य णत्वन्न (२४) स्यात् । रामान् ।

यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् । १ । ४

। १३ ।

यः प्रत्ययो यस्मात् क्रियते तदादि शब्दरूपन्तस्मिन् प्रत्यये परे ङ्संज्ञं स्यात् । भवामि भविष्यामीत्यादौ विकरणविशिष्टस्याऽङ्संज्ञार्थन्तदादिग्रहणम् । विधिरिति किम्

(२२) एषाभ्यां णो न इति (१०६ पृ०) स्तुत्वमनुवर्त्याह रघाभ्यामिति ।

वाधितुमिति तेन पर्याणद्धमित्यादावुपसर्गरूपोपपदसमासेऽपि णत्वम् ।

(२३) अयोगेति ते चानुस्वारविसर्गजिह्वामूलीयोपाध्यानीयाः अट्स्थिति

अकारोपरीत्युक्तं प्राक् तेन वृंहणं वृंहणमित्यादौ णत्वम् ।

(२४) न भापूकमिगमीत्यादितः (४०३०० पृ०) नेत्यनुवर्त्याह णत्वं नेति ।

स्त्रो इयती । (२५) प्रत्यये किम् । प्रत्ययविशिष्टस्य (२६)
ततोऽप्यधिकस्य वा मा भूत् ।

अङ्गस्य । ६ । ४ । १ ।

इत्यधिकृत्य ।

टाडसि (२७) डसाभिनात् स्याः । ७ । १ । १२ ।

अकारान्तादङ्गाटादीनाङ्गमादिनादय आदेशाः स्युः । णत्वम् ।
रामेण ।

सुपि च । (२८) । ७ । ३ । १०२ ।

यजादौ सुपि परे अतोऽङ्गस्य दीर्घः स्यात् । रामाभ्याम् ।

(२५) इयतीति इदंशब्दात् बहुपि किमिदमभ्यां वो च इति (६६८८०) वादेशे
आयेनेयीनीयियः फटखब्धवां प्रत्ययादीनामिति (२१८८०) षष्ठ्यादेशे इदं
किमोरीशकी (४०३८०) इतीति यस्येति चेति (१३६८०) ईकारलोपे
डीपीयतीति सिद्धम् तत्र ईयावयवेकारपरतः स्त्रीशब्दस्येयङाद्यापत्तिः
विधियुक्त्ये तु नैष दोष इयप्रत्ययस्य स्त्रीशब्दादविधानादिति भावः ।

(२६) प्रत्ययविशिष्टस्याङ्गसंज्ञायां ववसेत्यादिसिद्धिः उरदित्यादेशस्य (उ०२५८०)
परनिमित्तत्वाभावेन अतः परस्मिन्निति (३४८०) स्यानिपत्त्वाप्रवृत्त्या
न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणमिति (१६१८०) निषेधाभावात् अभ्यासस्य पुन-
रपि सम्प्रसारणं स्यात् । अधिकस्य तथात्वे देवदत्त ओदनमपचदित्यादौ
देवदत्तशब्दोत्तरं सुपं निमित्तोक्त्य लङ् पर्थन्तस्याङ्गत्वात् तस्य लङ्-
परत्वेन देवत्वस्मात् पूर्वमङ्गापत्तिः अङ्गसंज्ञायां प्रत्ययनिमित्तत्वा-
भावेन लङादिनिरूपिताङ्गस्येत्यर्थस्य दुर्लभत्वादिति भावः ।

(२७) टाडसीति । अतोभि स इत्यतः (६३८०) अत इत्यनुवर्त्तते ।

(२८) सुपि चेति अतीदीर्घो यजीत्यनुवर्त्तते (उ०८८०) यजीति चाल्त्वात्त-
दादिविधिरित्याह यजादाविति ।

अतो भिस ऐस् । ७ । १ । ६ ।

अकारान्तादङ्गाङ्गिस ऐस् स्यात् । (२६पृ०) अनेकालत्वा-
त्सर्वादेशः । रामैः ।

डैथ्यः । ७ । १ । १३ ।

अतोऽङ्गात्परस्य डे इत्यस्य यादेशः स्यात् । रामाय । इह
स्थानिवद्भावेन यादेशस्य सुप्तात्सुपि चेति दीर्घः । सन्निपा-
तलक्षणोविधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति (२६) परिभाषा तु
नेह प्रवर्तते कष्टाय क्रमणे (३०२२६पृ०) इति निर्देशेन तस्या-
नित्यत्वज्ञापनात् । रामाभ्याम् ।

बहुवचने भल्येत् । ७ । ३ । १०३ ।

भलादौ बहुवचने सुपि परे अतोऽङ्गस्य एकारः स्यात् ।
रामेभ्यः । बहुवचने किम् । रामः रामस्य । भलि
किम् । रामाणाम् । सुपि किम् । पचध्वम् । जश्चम् ।

वाऽवसाने । ८ । ४ । ५६ ।

अवसाने भलां चरो (३०) वा स्युः । रामात्—रामाद् ।
द्वित्वे रूपचतुष्टयम् । रामाभ्याम् । रामेभ्यः । रामस्य ।

(२६) सन्निपातः संक्षेपः लक्षणं निमित्तं यस्य तादृशो यो विधिः स
तं सन्निपातं विहन्तीति तद्विघातस्तस्यानिमित्तसुप्रजीयवाधायोगा-
दित्यर्थः ।

(३०) भलां जश्चित्यतो (३६पृ०) भलामिति अभ्यासे चर् चेत्त्यतश्चरिति
(३०११पृ०) चायुवर्त्याह भलां चरो वा स्युरिति ।

सस्य द्वित्वपक्षे खरि चेति (६२पृ०) चत्वेऽप्यान्तरतम्यात् एव न
तु तकारः अल्पप्राणतया प्रयत्नभेदात् । अतएव सः सीति
(४०७६पृ०) तादेश आरभ्यते ।

ओसि च । ७ । ३ । १०४ ।

ओसि परे अतोऽङ्गस्य एकारः स्यात् । रामयोः ।

ह्रस्वनद्यापो नुट् । ७ । १ । ५४ ।

ह्रस्वान्तान्नद्यन्तादावन्ताच्चाङ्गात्परस्याऽऽमो (१३) नुडागमः
स्यात् ।

नामि । ६ । ४ । ३ ।

नामि परेऽजन्ताङ्गस्य दीर्घः (३२) स्यात् । रामाणाम् । सुपि
चेति (६२पृ०) दीर्घो यद्यपि परस्तथापीह न प्रवर्तते सन्नि-
पातपरिभाषाविरोधात् । नामीत्यनेन त्वारम्भसामर्थ्यात्
परिभाषा बाध्यते । रामे । रामयोः । सुपि एत्वे कृते ।

अपदान्तस्य मूर्धन्यः (३३) । ८ । ३ । ५५ ।

-
- (३१) आमि सर्वनान्न इत्यतः (६७पृ०) आमीत्यनुवर्त्य विभक्तिं विपरि-
णमय्याह आम इति ।
- (३२) द्रुलोपे दीर्घ इत्यतो (८०पृ०) दीर्घ इत्यनुवर्त्य अचक्षेति (३५पृ०)
परिभाषया अजन्तस्योपस्थितेराह अजन्ताङ्गस्येत्यादि अङ्गस्येति किं
चर्मणाम्, वर्मणामित्यादौ सा भूत् ।
- (३३) ह्रस्वे अपदान्तस्य य इत्यनेनैव सिद्धे मूर्धन्यग्रहणम् इत्यः सीधमित्यत्र
(७०२६पृ०) धकारस्थाने ढकूपमूर्धन्यविधानार्थम् ।

आपादपरिसमाप्ते रधिकारोऽयम् ।

इण्कोः ८ । ३ । ५७ ।

इत्यधिकृत्य ।

आदेशप्रत्यययोः । ८ । ३ । ५६ ।

सहेः साङः सइति (१४८ पृ०) सूत्रात् इति षष्ठान्तस्य दमनुवर्त्तते । इण् कवर्गाभ्यां परस्यापदान्तस्यादेशस्य प्रत्ययावयवस्य (३४) च यः सकारस्तस्य मूर्धन्य आदेशः स्यात् । विवृताघोषस्य (३५) सस्य तादृश एव षः । रामेषु । इण्कोः किम् रामस्य । आदेशप्रत्यययोः किं सुपीः । सुपिसौ । सुपिसः । अपदान्तस्य किम् । हरिस्तत्र । एवं कृष्णमुकुन्दादयः ।

सर्वादीनि (३६) सर्वनामानि । १ । १ । २७ ।

(३४) प्रत्ययशब्द एव तदवयवपरो व्याख्यानात् सातेः (७२० पृ०) अत्व-निषेधज्ञापकाच्चेत्याह प्रत्ययावयवस्येति । यदि चोभयावयवौ गृह्येते तदा तिसृणामित्यादेशावयवे प्रसङ्गः । यदि प्रत्ययरूपः सकार इत्युच्यते तदा रामेष्वित्यत्र न स्यादतः एकापि षष्ठी विषयभेदाद्भिद्यते इति भावः ।

(३५) विवृताघोषस्येति विवृतत्वमाभ्यन्तरः प्रयत्नः अघोषो बाह्यस्तदुभयवत् इत्यर्थस्तत्राद्यं ढकारवारणाय ऋकारवारणायान्यम् ।

(३६) सर्वादीनीति । तद्गुणसंविज्ञानो बलव्रीहिः हलि सर्वेषामिति लिङ्गात् सर्व आदिरवयवो येषां तानीति विग्रहः 'उङ्गूतावयवभेदः आरोपितावयवगतसंख्यः समुदायः समासार्थः तस्य समुदायस्य युगपत्त्वस्य प्रयोगाभावात् तदवयवेषु प्रवर्त्तमाना सर्वनामसंज्ञा अविशेषात् सर्वशब्देऽपि प्रवर्त्तते इति बोध्यम् । सर्वनामानीत्यत्र पूर्वपदात् संज्ञायामिति (४१५ पृ०) न णत्वं निपातनादिति भाष्ये स्थितम् ।

सर्वादीनि शब्दरूपाणि सर्वनामसंज्ञानि स्युः । तदन्तस्या-
पीयं संज्ञा द्वन्द्वे चेति (१०२प्र०)(३०) ज्ञापकात् । तेन परम-
सर्वत्वेति त्रल्, परमभवकानित्यत्राकञ्च (३८) सिद्धयति ।

जशः शी (३६) । ७ । १ । १७ ।

अदन्तात्सर्वनाम्नः परस्य जसः शी स्यात् । अनेकाल्त्वात्सर्वा-
देशः (२६प्र०)(४०) । न चाऽर्वणस्त्रित्यादाविव(१६१प्र०)नानु-
बन्धकृतमनेकाल्त्वमिति वाच्यम् सर्वादेशत्वात्प्राग् इत्संज्ञाया
(४१) एवाभावात् । सर्वे ।

सर्वनाम्नः स्मै । ७ । १ । १४ ।

अतः सर्वनाम्नो ङे इत्यस्य स्मै स्यात् । सर्वस्मै ।

(३०) द्वन्द्वे चेत्ययं निषेधः समुदायस्यैव न त्वययस्य द्वन्द्वे इति प्रथ-
मार्थे समसो द्वन्द्वः सर्वनामसंज्ञो न भवतीति सूत्रार्थः । न हि तदन्त-
विधिं विना समुदाये संज्ञाप्रवृत्तिरस्ति या निषिध्येतेति भावः ।

(३८) अकञ्चेति । कुत्सित इति(७०६प्र०)सूत्रोक्तभाष्यरीत्या संख्याकारकाभ्यां
पूर्णार्थस्येतरान्वयसम्भावेन सुबन्तादेव तद्धितोत्पत्तेर्नियमात् सर्वनाम-
प्रकृतिकसुबन्तार्थगतकुत्साविवक्षायां सर्वनामावयवे प्रागकञिति
सूत्रार्थात् तदन्तस्य संज्ञाभावे तदसिद्धिरिति भावः । शब्देन्द० ।

(३६) जशःशीति दीर्घोच्चारणसुत्तरार्थं तेन वारिणी इत्यदिसिद्धिः ।

(४०) अनेका ल्त्वादिति न तु शित्त्वात्, प्रत्ययादित्वज्ञानादेव लशक्तवद्विते
इति (६०प्र०) शित्त्वसिद्धेः, प्राक् च तस्यासिद्धेः ।

(४१) इत्संज्ञाया इति । त इत्यलोपदेशकाल एवेत्संज्ञा शीभावस्य तु सर्वा-
देशत्वानन्तरं स्थानिवच्चेन प्रत्ययत्वे सिद्धे लशक्तवद्वित इति प्रत्यया-
द्यादेशस्येव संज्ञेति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयो वै प्रत्ययमिति भावः ।

डसिङोः स्मात्स्मिनौ । ७ । १ । १५ ।

अतः सर्वनाम्नो डसिङ्योरितौ स्तः । सर्वस्मात् ।

आमि सर्वनाम्नः सुट् । ७ । १ । ५२ ।

अवर्णान्ता (४२) त्वसर्वनाम्नो विहितस्यामः सुडागन्तः स्यात् ।
एत्वपत्वे । सर्वेषाम् । सर्वस्मिन् । शेषं रामवत् । एवं
विश्वाद्योऽप्यदन्ताः । सर्वादयश्च पञ्चविंशत् । सर्वं विश्व
उभ उभय डतर उतम अन्य अन्यतर इतर त्वत् त्व नेम
सम सिम । पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थाया-
मसंज्ञायाम् । स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् । अन्तरं वहिर्यो-
गोपसंख्यानयोः । त्वद् तद् यद् एतद् इदम् अदस् एक
द्वि युष्मद् अस्मद् भवत् किम् इति । उभशब्दो द्वित्व-
विशिष्टस्य वाचकः । अतएव नित्यं द्विवचनान्तः । तस्येह
(४३) पाठस्तु उभकावित्यकजर्थः न च कप्रत्ययेनेष्टसिद्धिः
द्विवचनपरत्वाभावेनोभयत उभयत्वेत्यादाविवायच्प्रसङ्गात्
(४४) । तदुक्तमुभयोऽन्यत्वेति अन्यत्रेति द्विवचनपरत्वाभावे ।

(४२) अवर्णान्तादिति अवर्णान्तादङ्गात्परस्त्वर्थः तेन येषां तेषामित्यादा-
वामोऽवर्णान्तसर्वनामपरत्वाभावेऽपि नाप्रसङ्गः ।

(४३) सर्वादिप्रभशब्दपाठो व्यर्थः सर्वनामकार्याणां शीघ्रभृतीनां द्विवचने-
ऽसम्भवादित्याशङ्क्याह तस्येहेति ।

(४४) अयच्प्रसङ्गादिति उभादुदात्तो नित्यमित्यत्रोभादुदात्त इति (६६८७०)
योगो विभज्यते अवयववृत्तेः संख्यावाचिन उभशब्दादवयवविन्यर्थेऽयच्
स्यात् । उभयो मणिः । उभशब्दाद्वृत्तिविषये नित्यमयच् स्यात् स्वार्थे ।

उभयशब्दस्य द्विवचनत्वास्तीति कैयटः । अस्तीति हरदत्तः ।
 तस्मात् (४५) जस्ययजादेशस्य स्थानिवद्भावेन तयप्प्रत्ययान्त-
 तया प्रथमचरमेति (१०२ पृ०) विकल्पे प्राप्ते विभक्तिनिरपेक्ष-
 त्वेनान्तरङ्गत्वान्नित्यैव संज्ञा भवति । उभये । उत्तरद्वयमी
 प्रत्ययौ । यद्यपि संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणत्वास्ति
 सुप्तिङन्तमिति (२३ पृ०) ज्ञापकात् । तथापीह तदन्तग्रहणं
 केवलयोः संज्ञायाः प्रयोजनाभावात् । अन्यतरा (४६) न्यतम-
 शब्दावव्युत्पन्नी स्वभावाद्द्विवहुविषये निर्द्धारणे वर्त्तते ।
 तत्रान्यतमशब्दस्य गणे पाठाभावान्न संज्ञा । त्वत्वेतिहावप्य-
 दन्तावन्यपर्यायौ । एक (४७) उदात्तोऽपरोऽनुदात्त इत्येके । एक-
 स्तान्त इत्यपरे । नेम इत्यर्द्धे । समः सर्वपर्यायः । तुल्यपर्यायस्तु
 नेह गृह्यते यथासंख्यमनुदेशः समानामिति (६३ पृ०) ज्ञाप-
 कात् । अन्तरं वह्निर्योगेतिगणसूत्रेऽपुरीति (४८) वक्तव्यम् ।
 अन्तरायाम्, रि ।

तेन उभयपक्षविनीतनिद्रा इत्यादौ यथा नित्योऽयच् एवं कप्रत्ययेऽपि
 स्यादिति भावः । अकचि कृते तु अयचो न प्रसङ्गः यत् द्विवचनं
 न श्रूयते तत्रैवायजिति व्याख्यानात् । मनो० ।

(४५) तस्मात् उभयशब्दात् । जसीति अवयवद्वयारब्धसमुदाये बहुत्व-
 विवक्षायां जसः प्राप्तिरित्यर्थः ।

(४६) उत्तरग्रहणेनैव सिद्धे गणेऽन्यतरशब्दपाठो व्यर्थोऽत आहान्यतरेति
 किं यत्तदुद्भूत एव (७११ पृ०) उत्तरद्वयमयोर्विधानान्नान्यशब्दान्तसङ्ग-
 इति भावः ।

(४७) एक उदात्त इति एतं त्वमत्ये इत्युदात्तस्य, उत त्वः पञ्चसित्यनुदा-
 त्तस्य च दर्शनादिति भावः एकः प्रथम इति । मनो० ।

(४८) अपुरीति पूःशब्दस्य विशेष्यत्वे नेत्यर्थं ध्वनयन् स्त्रियासुदाहरति
 अन्तरायामिति प्राकाराद्वाङ्मायासित्यर्थः ।

पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्था-
यामसंज्ञायाम् । १ । १ ३४ ।

एतेषां व्यवस्थायामसंज्ञायां सर्वनामसंज्ञागणपाठात्सर्वत्र या
प्राप्ता सा जसि वा स्यात् । पूर्वे पूर्वाः । स्वाभिधेयापेक्षो-
ऽवधिनियमो (४८) व्यवस्था । व्यवस्थायां किम् । दक्षिणा
गायकाः (५०) कुशला इत्यर्थः । असंज्ञायां किम् उत्तराः
कुरवः (५१) ।

स्वमज्ञातिधनान्व्यायाम् । १ । १ । ३५ ।

ज्ञातिधनान्यवाचिनः स्वशब्दस्य या प्राप्ता संज्ञा सा जसि वा
स्यात् । स्वे स्वाः आत्मोया इत्यर्थः । आत्मान इति वा ।
ज्ञातिधनवाचिनस्तु स्वाः ज्ञातयोऽर्था वा ।

(४८) पूर्वादिशब्दस्याभिधेयेनामेव्यमाणस्यावबोर्नियम इत्यर्थः दिशः सपत्नी-
भव दक्षिणस्या इत्यादावपि व्यवस्थास्त्येव प्रसिद्धत्वात्तु नावधिव्याप्ती
शब्दः प्रयुज्यते । आधुनिकसङ्केतस्यैव संज्ञात्वेन दिक्षु च तादृशसंज्ञा-
विरहेण असंज्ञायामिति न निषेधप्रसङ्गः । अतएव वेदे प्रसिद्धदेवगण-
विशेषे विश्वशब्दस्याधुनिकसंज्ञेताभावात् विश्वेषां देवानामित्यादि-
प्रयोगः । अत्र सूत्रे विभाषा जसीति (१०२४०) सूत्रमनुवर्तते ।

(५०) दक्षिणा गायका इति इहासुकस्मात् कुशला इत्यवध्यन्वयसम्भवेऽपि
तच्चियमो नास्तीति भावः ।

(५१) उत्तराः कुरव इति सुमेरुसवधिममेव्य कुरुपूतदशब्दो वर्तते इत्यस्तीह
व्यवस्था किन्वाधुनिकसङ्केतोऽयमिति निषेधः । एवमधरे ताम्बूलरागः ।
उत्तरे शक्तः उत्तराक्षिरस्तः इत्यादि डिङ्ङ्योः प्रत्युदाहर्तव्यम् ।
अत्रेदं बोध्यं परापराशब्दयोर्देशान्तरनिष्ठत्वमेव शक्यार्थस्तस्य च शत्रौ

अन्तरं वहिर्योगोपसंख्यानयोः । १ । १ । ३३ ।

वाह्ये परिधानीये चार्थेऽन्तरशब्दस्य या प्राप्ता संज्ञा सा जसि
वा स्यात् । अन्तरे अन्तरा वा गृहाः वाह्या इत्यर्थः । अन्तरे
अन्तरा वा गाटकाः परिधानीया इत्यर्थः ।

पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा । ७ । १ । १६ ।

एभ्यो ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ वा स्तः । पूर्वस्मात्—पूर्वात् ।
पूर्वस्मिन्—पूर्वे । एवम्यरादीनामपि । शेषं सर्ववत् ।
एकशब्दः संख्यायान्नित्यैकवचनान्तः (५२) ।

न बहुव्रीहौ (५३) । १ । १ । २६ ।

बहुव्रीहौ चिकीर्षिते सर्वनामसंज्ञा न स्यात् । त्वकम्पिता
यस्य स त्वत्कपित्कः । अहकम्पिता यस्य स मत्कपित्कः ।
इह समासात्प्रागेवालौकिके प्रक्रियावाक्ये सर्वनामसंज्ञा
निषिध्यते । अन्यथा लौकिके विग्रहवाक्ये इव तत्प्राप्यकच् प्रव-

प्रतिवादिनि च लक्षणा 'तेन तथा परेषां शुधि' चेत्यादि, अथापरे
प्रत्यवतिष्ठन्ते इत्यादिश्च प्रयोगः सङ्गच्छते न च लक्षणिकत्वे उपसर्जन-
नत्वं स्वार्थविशिष्टार्थान्तरसंक्रमस्त्वैव तथात्वात् तस्य च समासादि
वृत्तावेव सम्भवात् ।

(५२) 'एकोऽल्पार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा । साधारणे समानेऽपि
संख्यायाञ्च प्रयुज्यते' इत्युक्तेरेकशब्दो नानार्थस्तत्वं संख्यायामेवैकवच-
नान्ततान्यत्वं तु यथेष्टता तेन एको एकेषामित्यादि ।

(५३) न बहुव्रीहाविति । कृते तु बहुव्रीहौ निषेधो व्यर्थ उपसर्जनीभूताश्च
न सर्वादय इति (१०१ पृ०) वार्त्तिके वक्ष्यमाणत्वाद् अह चिकी-
र्षिते इति विषयसम्प्रत्याश्रयणादयमर्थो लभ्यते इति भावः ।

त्तैत स च समासेऽपि श्रूयत अतिक्रान्तो भवकन्तमतिभव-
कानिति वत् । भाष्यकारस्तु (५४) त्वकत्पित्कको मकत्पित्क
इति रूपे इष्टापत्तिं कृत्वैतत्सूत्रमप्रत्याचख्यौ । यथोत्तरं
मुनीनां प्रामाण्यम् (५५) । *संज्ञोपसर्जनीभूतास्तु न सर्वा-
दयः * (५६) । महासंज्ञाकरणेन तदनुगुणानामिव गणे सचि-
वेणात् । अतः संज्ञाकार्यमन्तर्गणकार्यञ्च (५७) तेषान्न भवति ।
सर्वी नाम कश्चित्तस्मै सर्वाय देहि । अतिक्रान्तः सर्वमति-
सर्वस्तस्मै अतिसर्वाय । अतिकतरं कुलम् । अतितत् ।

तृतीयासमासे (५८) । १ । १ । ३० ।

अत्र सर्वनामता न स्यात् । मासपूर्वाय । तृतीयासमासार्थ-
वाक्येऽपि न । मासेन पूर्वाय ।

(५४) अज्ञाते कुत्सिते वाऽर्थे अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेरित्यकचि (७०६४०)
त्वकत्पित्क इति । तद्धितार्थे के तु त्वकत्पित्क इति तत्र न वृद्धि-
हाविति निषेधात् त्वकत्पित्क इत्येव सूत्रकारमतं भाष्यकृता तु
त्वकत्पित्क इत्यादिप्रयोगस्येष्टापत्त्या एतत्सूत्रं प्रत्याचख्ये इत्याह
भाष्यकारस्त्विति ।

(५५) स्मृतिद्वयप्रामाण्यादिकल्पोऽस्त्वत आह उत्तरोत्तरमिति तथाच भाष्य-
कारस्य सर्वतोत्तरत्वान्तदुक्तव्यवस्थैव आहोति भावः ।

(५६) उपसर्जनीभूतास्त्विति उपसर्जनत्वमितरविशेषणत्वेनार्थोपस्थापकत्वम् ।

(५७) अन्तर्गणकार्यमिति अदुङ्ङुतरादिभ्यः इति (१४०४०) ल्यदादीनाम् इत्यादि
च (११५४०) कार्यम् । तत्रातिसर्वायेत्यादौ सामान्यसर्वनामकार्यं, अति-
कतरत् अतितदित्यादौ विशेषतत्कार्यमदुङ्ङाकारादेशौ नेति विवेकः ।

(५८) तृतीयासमासे इति अत्र पूर्वसदृशेति (३३६४०) सूत्रविहितः समासो

इन्द्रे च । १ । १ । ३१ ।

इन्द्रे उक्ता संज्ञा न । वर्णाश्रमेतराणाम् । समुदायस्थायं
निषेधो न त्ववयवानाम् । पूर्वपरावराणाम् । नचैवन्तदन्त-
विधिना सुट्प्रसङ्गः । सर्वनाम्नो विहितस्यामः सुडिति
व्याख्यातत्वात् (८.७५०) ।

विभाषा जसि । १ । १ । ३२ ।

जसाधारं यत्कार्यं शीभावाख्यं तत्र कर्त्तव्ये इन्द्रे उक्ता संज्ञा
वा स्यात् । वर्णाश्रमेतरे वर्णाश्रमेतराः । शीभावस्यत्येव
विभाषेत्युक्तम् अतो नाकच् किन्तु कप्रत्यय एव । वर्णा-
श्रमेतरकाः ।

प्रथमचरमेत्यादि कतिपयनेमाश्च । १ । १

। ३३ ।

एते जसः कार्यं (५८) स्यत्युक्तसंज्ञा वा स्युः । प्रथमे प्रथमाः ।
इत्यादि । शेषं रामवत् । तयप्प्रत्ययस्ततस्तदन्ताः आह्वाः ।
द्वितये द्वितयाः । नेमे नेमाः । शेषं सर्ववत् । * विभाषा-
प्रकरणे तीयस्य डित्सूपसंख्यानम्* । द्वितीयस्मै-

गृह्यते प्रतिपदोक्तत्वात् न तु कर्त्तृकरणयोः कृतीति तेन त्वयका कत-
मित्यादौ न निषेधस्तत्र त्वकृत्कृतमित्येव प्रयोगः ।

(५८) प्रथमचरमेत्यादि अत्र सूत्रे नेति न सम्बध्यते प्रथमादिष्वसम्भवात्
जसीत्यनुवृत्तेरर्थात् शीभाव एव विकल्पस्तदाह जसकार्थं प्रतीति-
ः संख्याया अवयवे तयविति (६६८५०) तयपः प्रत्ययत्वादाह तदन्ता इति ।

द्वितीयायेत्यादि । एवन्तृतीयः । अर्थवदग्रहणान्नेह । पटु-
जातीयाय (६०) ।

जराया जरसन्त्यतरस्याम् । ७ । २ । १०१ ।

जराशब्दस्य जरस् वा स्यादजादौ (६१) विभक्तौ । पदाङ्गाधि-
कारे तस्य तदन्तस्य च अनेकाल्त्वात्सर्वादौ प्राप्ते निर्दिश्य-
मानस्यादेशा (६२) भवन्ति । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्
जरशब्दस्य जरस् । निर्जरसौ । निर्जरसः । इनादीन्
बाधित्वा परत्वाज्जरस् । निर्जरसा । निर्जरसे । निर्ज-
रसः । पक्षे हलादौ च रामवत् । वृत्तिकृता तु पूर्वविप्रतिषेधेन
इनातोः कृतयोः सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वमाश्रित्य
जरसि कृते निर्जरसिन निर्जरसादिति रूपं न तु निर्जरसा
निर्जरस इति केचिदित्युक्तम् । तथा भिसि निर्जरसैरिति

(६०) हेस्तीय इति (६७० प्र०) सम्प्रसारणञ्चेति (६७१ प्र०) तीयः तस्यार्थवत्त्वाद्-
नर्थकस्यैकदेशस्य न ग्रहणमित्याह पटुजातीयायेति प्रकारवचने
जातीयरिति (७०५ प्र०) जातीयप्रत्ययैकदेशेन प्रसङ्गः इति भावः ।

(६१) जराया इति अष्टन आ विभक्तावित्यतो (१६३ प्र०) विभक्ताविति अचि
रकृत्वा इत्यतो (१३२ प्र०) ऽचीत्यनुवर्त्य यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहणे
इति परिभाषासत्त्वादाह अजादाविति विभक्तौ किं जराया इदं
जारमित्यादौ न अचि किं निर्जराभ्यामित्यादौ न ।

(६२) नन्विदमपूर्वं वचनमतः सोपसर्गस्य सर्वस्य स्थाने जरसादेश इत्या-
शङ्क्याह निर्दिश्यमानस्येति । ननु तदन्तविधिनापि जरान्तं यदङ्गं
तत्रैव निर्दिश्यमानजराशब्दस्थाने जरसादेशेन भवितव्यं नात्रेत्यत
आह एकदेशेति ।

रूपान्तरमुक्तम् । तदनुसारिभ्यः षष्ठ्येकवचने निर्जर-
स्येत्यैव रूपमिति स्वीकृतमेतच्च भाष्यविरुद्धम् (६३) ।

पहन्तोमासहृन्निशसन्पन्दोपन्यकञ् छकन्नुद-
न्नासञ्क्त्प्रभृतिषु । ६ । १ । ६३ ।

पाद, दन्त, (६४) नासिका, मास, हृदय, निशा, असृज्, यूष्,
दोष्, यक्तत्, शक्तत्, उदक, आस्य, एषां पदादय आदेशाः
स्युः शसादौ वा (६५) । यत् आसनशब्दस्य आसनादेश
इति काशिकायामुक्तन्तप्राप्तादिकम् (६६) । पादः । पादौ ।
पादाः । पादम् । पादौ । पदः-पादान् । पादेन-पदा इत्यादि ।

सुडनपुंसकस्य (६७) । १ । १ । ४३ ।

(६३) भाष्यविरुद्धमिति भाष्यकृता टाडसीति सूत्रे इनातौ प्रत्याख्याय
नादेशमदादेशञ्च विधाय नादेशे परे आडि चाप इत्यत्राडीति
योगं विभज्य एत्त्वसुक्ता साधितं तथाच निर्जरसिन निर्जरसादित्यत्र
कुतस्तराभिनस्य आतच्च सम्भव इति भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम् । अत्रैव
सूत्रे भाष्ये स्पष्टमुक्तं निर्जरैरिति भवितव्यमिति ।

(६४) गसृभृत्तयो निमित्तनयोपात्ताः पदाद्यादेशानुरूपान् प्रकृतिविशेषा-
नाक्षिपन्तीत्याशयेनाह पाददन्तेति ।

(६५) अनुदात्तस्य चर्द्धपधस्यान्यतरस्यामित्यतः (उ० १०१४०) अन्यतरस्या-
मित्यनुवर्त्यहं शसादौ वेति ।

(६६) प्राप्तादिकमिति आसन्नो वृकस्य वर्त्तिकामभीको इति मन्त्रे सुखादि-
त्यर्थे औचित्यात् वृकस्य चित् वर्त्तिकामन्तरा स्यादिति मन्वान्तर-
संवादाच्च व्याख्यातञ्च तथैव वेदभाष्ये इति । मन्त्रो० ।

(६७) स्त्रीपुंसयोरिति वक्तव्ये अनपुंसकस्येति कथनं ज्ञापयति प्रसज्य-

सुट प्रयाहारः । स्वादिष्वकवचनानि सर्वनामस्थानसंज्ञानि
स्युरक्तीवस्य ।

स्वादिष्वसर्वनामस्थाने । १ । ४ । १७ ।

कप्रत्ययावधिषु स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु परतः पूर्वम्पदसंज्ञं
स्यात् ।

यच्चि भम् । १ । ४ । १८ ।

यकारादिष्वजादिषु च कप्रत्ययावधिषु स्वादिष्वसर्वनामस्था-
नेषु परतः पूर्वम्भसंज्ञं स्यात् ।

आकडारादेका संज्ञा । १ । ४ । १९ ।

इत ऊर्ध्वं कडाराः कर्मधारय इत्यतः (३६५ पृ०) प्रागेकस्यैकैव
संज्ञा ज्ञेया । या परानवकाशा (६८) च । तेन शसादावचि
भसंज्ञैव न पदत्वम् । अतो जश्त्वन्न । दतः । दता । जश्त्वम्
दङ्गामित्यादि । मासः । मासा । भ्यामि हत्वे यत्वे च
यत्नोपः । माभ्याम् । माभिरित्यादि ।

भस्य । ६ । ४ । २६ ।

अधिकारोऽयम्—

अल्लोपोऽनः ६ । ४ । १३४ ।

प्रतिषेधेऽपि नञ्समासस्यास्तित्वं, तेनास्त्यर्थमभ्यरूपेत्यादि सिध्यतीति
कैयटः ।

(६८) या परेति उभयोः सावकाशत्वे विप्रतिषेधे परैव निरवकाशत्वे
सैव ।

अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरो (५८) वोऽन्तस्या-
कारस्य लोपः स्यात् ।

रषाभ्यां नोणः समानपदे (७०) । ८ । ४ । १ ।

एकपदस्याभ्यां रेफषकाराभ्याम्परस्य नस्य णः स्यात् । यूष्णः ।
यूष्णा । पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भाव इति (३४५०) पक्षे तु
अङ् व्यवाय (८१५०) इत्येवात्र णत्वम् । पूर्वत्रासिद्धे (७१) न
स्थानिवदिति तु इह नास्ति तस्य दोषः संयोगादिलोपल-
वणत्वेऽपि निषेधात् ।

न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य । ८ । २ । ७ ।

नेति प्रातिपदिकेति च लुप्तपष्ठौके पदे । प्रातिपदिकसंज्ञकं
यत्पदन्तदन्तस्य नकारस्य लोपः स्यात् । नलोपस्यासिद्धत्वा-
द्दीर्घमेत्वंमैस्त्वञ्च न । यूषभ्याम् । यूषभिः यूषभ्य इत्यादि ।

(६८) भस्येत्वधिकारादाह यजादिस्वादिपर इति यकाराजादिप्रत्ययपरो-
ऽजादिस्वादिपरस्येत्यर्थः ।

(७०) पदे इतीयतैव एकपदत्वलाभे समानग्रहणं ज्ञापयति समासे नायं
विधिरस्ति विशेषे प्रवर्तते इति ।

(७१) पूर्वत्रासिद्धे इति एतच्च न्यायसिद्धिम् त्रिपाद्या असिद्धत्वेन तत्त्वार्थे
अत्रः परस्मिन् (३४५०) इति प्रतिप्रसवाप्रवृत्तेः । तस्य दोष इति तस्य
पूर्वत्रासिद्धे नेत्यादिकस्य दोषस्तथाच स्थलत्वये स्थानिवदेवेति तस्य दोषो
वक्तव्य इत्यर्थः । तत्र संयोगादिलोपे । चक्रात्र इत्याचः परस्मिन्निति
यणादेशस्य स्थानिवत्त्वेन स्तोः संयोगाद्योरिति (१६६५०) न कलोपः ।
लत्वे निगाल्यते । अत्र परनिमित्तकस्य णिजलोपस्य स्थानिवत्त्वेन
अवि विभाषेति (८१५५०) गिरोरोलः । णत्वे भाषवपनीत्यत्र

विभाषा ङिश्योः । ६ । ४ । १३६ ।

अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानपरो योऽन् तस्याऽकारस्य लोपो वा स्यात् ङिश्योः परयोः । यूणि यूषणि । पक्षे रामवत् पददिति सूत्रे प्रभृतियङ्गणम्कारार्थम् । तथा च औङः श्यामपि दीषन्नादेशो भाष्ये ककुदीषणी इत्युदाहृतम् । तेन पदङ्गिद्यरणोऽस्त्रियां स्वान्तं हन्मानसम्भन इति सङ्गच्छते । आसन्त्यम्माणमूचुरिति च । आस्ये भवः आसन्त्यः । दीष्-
शब्दस्य नपुंसकत्वमतएव भाष्यात् । तेन दक्षिणन्दोर्निशाचर इति सङ्गच्छते । भुजवाह प्रवेष्टो दोरिति साहचर्यात्पुंस्त्व-
मपि । दीषन्तस्य तथाविधस्य भजत इति । द्वयोरङ्गोर्भवो
द्वयङ्गः ।

संख्याविसायपूर्वस्याङ्गस्याहन्नन्यतरस्यां ङौ ।

६ । ३ । ११० ।

संख्यादिपूर्वस्याङ्गस्याहन्नादेशो वा स्यात् ङौ । द्यङ्गि-द्यहनि
द्यङ्गे । विगतमहः । व्यङ्गः । व्यङ्गि व्यहनि व्यङ्गे ।
अङ्गः सायः । सायाङ्गः । सायाङ्गि सायाहनि सायाङ्गे ।
इत्यदन्ताः । विश्वपाः ।

दीर्घाज्जसि च । ६ । १ । १०५ ।

यस्येति (१३६८०) चेत्यङ्गोपस्य स्थानिधत्वेन नकारस्य प्रातिपदि-
कान्तत्वाभावात् न णत्वम् उत्तरपदं यत्प्रातिपदिकं तदन्त्यैवेति णत्व-
विषये नियमात् ।

दीर्घाज्जसि इचि च (७२) परे प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घा न
स्यात् । वृद्धिः । विश्वपौ । सवर्णदीर्घः । विश्वपाः । यद्य-
पोह औडि नादिधीत्येव (७७पृ०) सिद्धं जसि तु सत्यपि पूर्व-
सवर्णदीर्घं क्षतिर्नास्ति । तथापि गौर्यौ गौर्य इत्याद्यर्थं
सूत्रमिहापि न्याय्यत्वादुपन्यस्तम् ।

आतो धातोः । ६ । ४ । १४० ।

आकारान्तो यो धातुस्तदन्तस्य भस्याङ्गस्य लोपः स्यात् ।
अलोऽन्त्यस्य (२६पृ०) । विश्वपः । विश्वपाभ्यामित्यादि । एवं
ग्रहभादयः । धातोः किम् । हाहान् । टासवर्णदीर्घः ।
हाहा । ऊ वृद्धिः । हाहे । ङसिङ्सोर्दीर्घः । हाहाः २ ।
ओसि वृद्धिः चाहौः । ङौ आङ्गुणः (४२पृ०) । हाहे । शेषं
विश्वपावत् । आत इति योगविभागादधातोरेषाकार-
लोपः क्वचित् अः । क्तः । इत्यादन्ताः । हरिः । प्रथमयोःपूर्वं
सवर्णः (७७पृ०) हरी ।

जसि च । ७ । ३ । १०६ ।

ङ्खान्तस्याङ्गस्य (७३) गुणः स्याज्जसि परे । हरयः ।

ह्रस्वस्य गुणः । ७ । ३ । १०८ ।

- (७२) चकारात् नादिधीत्यनो (७७पृ०) नेतीति इचीति च प्रथमयोरिति
(७७पृ०) सूत्रज्ञानुवर्त्याह इचीत्यादि ।
(७३) जसि चेत्यत्र ह्रस्वस्य गुण इत्यनुवर्त्याह ह्रस्वान्तसेत्यादि ।

ह्रस्वस्य गुणः स्यात्सम्बुद्धौ (७४) । एङ्ङस्वादिति (८८ पृ०) सम्बुद्धिलोपः । हे हरे । हरिम् । हरौ । हरौन् ।

शेषो घसखि । १ । ४ । ७ ।

अनदीसञ्ज्ञा (७५) ऋस्वा याविवर्णावर्णौ तदन्तं सखिवर्जं घिसंज्ञं स्यात् । शेषः किम् । मत्या । एकसंज्ञाधिकारात्सिद्धे शेषग्रहणं स्पष्टार्थम् (७६) । ऋस्वौ किम् । वातप्रस्थे । यू किम् । मात्रे ।

आङो नाऽस्त्रियाम् (७७) । ७ । ३ । १२० ।

घेः परस्याङो ना स्यादस्त्रियाम् । आङिति टासंज्ञा प्राचाम् । हरिणा । अस्त्रियाङ्ङिम् । मत्या ।

घेर्ङिति (७८) । ७ । ३ । १११ ।

घिसंज्ञस्य ङिति सुपि गुणः स्यात् । हरये । घेः किम् । सख्ये । ङिति किम् । हरिभ्याम् । सुपि किम् । पट्टौ । घेर्ङितीति गुणे कृते ।

(७४) ह्रस्वस्येति सम्बुद्धौचेत्यतः (१२७ पृ०) सम्बुद्धावित्यनुवर्त्तार्हं सम्बुद्धाविति ।

(७५) यूसूप्राख्यावित्यतो (११६ पृ०) यू इत्यनुवर्त्त्य शेषपदार्थमाहानदीसंज्ञाविति ।

(७६) स्पष्टार्थमिति कङ्गाराः कर्मधारये (३६५ पृ०) इत्येतत्पर्यन्तस्य बुद्धिस्थित्वात् स्पष्टतया तन्नाभार्थमित्यर्थः ।

(७७) आङो नेति । अत्र घेरित्यतो (११० पृ०) घेरित्यनुवर्त्तते ना पुंसीति त्वनोक्तम् असुना कुलेनेत्यत्र उत्त्वस्यासिद्धतया इकोऽऽचीति (१४२ पृ०)

सुभोऽप्रसङ्गेन पुंस्त्वाभावेन नाकाराप्रवृत्तौ तद्रूपासिद्धिरिति बोध्यम् ।

(७८) घेर्ङितीति । सुपि चेत्यतः (६२ पृ०) सुपीत्यनुवर्त्तते तेन पट्टीत्यादौ ङीवादीनां ङित्वेऽपि सुप्ताभावान्न प्रसङ्गः ।

डसिडसोश्च । ६ । १ । ११० ।

एडो (७६) डसिडसोरतिपरि पूर्वरूपमिकादेशः स्यात् ।
हरिः । हरिः । हर्योः हरौणाम् ।

अच्च घेः (८०) । ७ । ३ । ११६ ।

इदुङ्गामुत्तरस्य डेरौ स्यात् घेरन्तादेशश्चाकारः । हरी ।
हर्योः । हरिषु । एवं श्रीपत्यग्निरविक्रयादयः ।

अनङ् सौ (७१) । ७ । १ । ६३ ।

सख्युरङ्गस्यानङादेशः स्यादसम्बुद्धौ सो परे । डिञ्चेल्य-
न्तादेशः (२६ पृ०) ।

अलो न्यात् पूर्व उपधा । १ । १ । ६५ ।

अन्यादलः पूर्वा वर्ण उपधासंज्ञः स्यात् ।

सर्वनामस्थाने चाऽसम्बुद्धौ । ६ । ४ । ८ ।

(७६) डसीति एङःपदान्तादतीति (५० पृ०) सूत्रम् अमिपूर्वः (६० पृ०)
इत्यनः पूर्व इति चानुवर्त्याह एङ इत्यादि ।

(८०) अच्च घेरिति । इदुङ्गामिति (१३ पृ०) औदिति च (११ पृ०) सूत्र-
द्वयमनुवर्त्य योजयन्नाह इदुङ्गामित्यादि ।

(८१) अनङ् साविति सख्युरसम्बुद्धाविति (११ पृ०) सूत्रमनुवृत्तं तेन
चासम्बुद्धाविति पर्युदासात् सूत्रे साविति प्रथमैकवचनपरम् न तु
सप्तमीवङ्गवचनपरम् । अनङित्यत्र नकारोपरि अकारस्यानुनासिकत्व-
प्रतिज्ञानादित्वम् ।

नान्तस्योपधाया दीर्घः (८२) स्यादसम्बुद्धो सर्वनामस्थाने ।

अष्टक एकाल् प्रत्ययः । १ । २ । ४१ ।

एकाल्प्रत्ययो यः सोऽष्टकसंज्ञः स्यात् ।

हल्ङाबभ्यो दीर्घात् सुतिस्यष्टकं हल् ।

६ । १ । ६८ ।

हलन्तात्परन्दीर्घो यो ङ्यापो तदन्ताच्च परं सुतिसीत्येतदष्ट-
कं हल् लुप्यते । हल्ङाबभ्यः किम् । ग्रामणीः । दीर्घात्
किम् । निष्कौशाम्बिः । अतिखट्वः । सुतिसीति किम् ।
अभैत्सीत् । तिपा सहचरितस्य ग्रहणात्सिचोयहणनास्ति ।
अष्टकमिति किम् । विभर्त्ति । हल्किम् । विभेद । प्रथम-
हल्किम् । राजा । नलोपो न स्यात् ः संयोगान्तलोपस्या-
सिद्धत्वात् । सखा । हे सखे ।

सख्युरसम्बुद्धौ । ७ । १ । ६२ ।

सख्युरङ्गात्परं सम्बुद्धिवर्जं सर्वनामस्थानं णिङ्गत् (८३) स्यात् ।

अचो ङिति । ७ । २ । ११५ ।

ङिति णिति च परेऽजन्ताऽङ्गस्य वृद्धिः (८४) स्यात् । सखायौ ।

(८२) सर्वनामेति । ढ्रलोपे इत्यतो (८०८) दीर्घ इति नोपधाया इति

(१६२८) स्तुतञ्चानुवर्त्याह नान्तस्येत्यादि ।

ः संयोगान्तलोपेन सुलोपभाणङ्ग्य तस्यासिद्धत्वात् नलोपासिद्धिमाह
नलोपो नेति ।

(८३) गोतो णिदित्यतो (१२५८) णिदित्यनुवर्त्याह णिङ्गदिति ।

(८४) ऋजोर्धृङ्गिरित्यतो (३०१२२८) वृद्धिरित्यनुवर्त्याह वृद्धिरिति ।

सखायः । सखायम् । सखायो । (१०८५०) विसंज्ञाभावात्
तत्कार्यम् । सख्या । सख्ये ।

ख्यत्यात्परस्य (८५) । ६ । १ । ११२ ।

खितिग्रन्थाभ्यां खीतीशब्दाभ्यां कृतयणादेशाभ्याम्परस्य ङसि-
ङ्सोरत उत् स्यात् । सख्युः । सख्युः ।

औत् । ७ । ३ । ११८ ।

इदुङ्गां (८६) परस्य ङेरोत् स्यात् । उकाराऽनुवृत्तिरुत्त-
रार्था । सख्यौ । शेषं हरिवत् । शोभनः सखा सुसखा
सुसखायो सुसखायः । अनङ्णिद्वद्भावयोराङ्गत्वात्तदन्तेऽपि
प्रवृत्तिः । समुदायस्य सखिरूपत्वाभावादसखीति (८७) निषे-
धाऽप्रवृत्तेर्विसंज्ञा । सुसखिना । सुसख्ये । ङसिङ्सोर्गुणे
कृते कृतयणादेशत्वाभावात् ख्यत्यादित्युत्त्वं न । सुसखेः ।
सुसखौ इत्यादि । एवमतिशयितः सखा । अतिसखा ।
परमः सखा यस्येति विग्रहे । परमसखा । परमसखा-

(८५) ख्यत्यादिति ख्यत्येत्वकारपर उच्चारणार्थः कृत उदित्यतः (१२२५०) उदिति
एङः पदान्तादतीत्यतः (१०५०) अतीति ङसिङ्सोरेति (११०५०)
सूत्रस्यानुवृत्त्यातीति विभक्तिं विपरिणमय्यङ्ङ ङसिङ्सोरत उदिति ।

(८६) इदुङ्गामिति (१२२५०) अनुवृत्त्याङ्ङ इदुङ्गामिति उदुपङ्गणस्य
व्यर्थत्वाङ्ङायासाहोत्तरार्थेति औतो विभक्तित्वेऽपि न विभक्तौ तुखा
(८८५०) इत्यस्यानित्यतायाः प्रागुक्तत्वात् सुखसुखार्थमेवोच्चारणाच्च
तकारस्येत्त्वम् ।

(८७) असखीति निषेधाप्रवृत्तेरिति शेषोध्यसखीति (१०८५०) सूत्रस्य
सखीति निषेधस्याविषयत्वादित्यर्थः ।

वावित्यादि । गीणत्वेऽप्यनङ्गित्वे प्रवर्त्तते । सखीमति-
क्रान्तोऽतिसखिः लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वात्
(२८२पृ०) टच् । हरिवत् इहानङ्गित्वे न भवतः गोस्त्रियो-
रिति (३२२पृ०) ऋस्वत्वेन सखिशब्दस्य लाक्षणिकत्वात् लक्षण-
प्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणात् ।

पतिः समास एव (८८) । १ । ४ । ८ ।

पतिशब्दः समास एव विसंज्ञः स्यात् । पत्या । पत्ये ।
पत्युः २ । पत्यौ । शेषं हरिवत् । समासे तु । भूपतिना ।
भूपतये । कतिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः (८९) ।

बहुगणवतुडति (९०) संख्या । १ । १ । २३ ।

एते संख्यासंज्ञाः स्युः ।

(८८) पतिः समास एवेति । शेषो घ्यसखीति सूत्रात् (१०६४०) घीत्यनुव-
र्त्याह विसंज्ञ इति । एवकारः साधुत्वावधारणार्थः स्मृतिपुराणेषु
पतये सखिनेत्यादिप्रयोगस्यासाधुत्वेऽपि त्रिशङ्काद्वयाज्ययाजनादाविव
तत्तत्प्रयोक्तृणां साहाय्येनैव दोषाभावस्तेषामेव तपोबलात्तदध्ययन-
कालेऽस्माकं न दोषः स्वातन्त्र्येणासाधूनासञ्चारणेऽस्माकं दोष इति
नदीसंज्ञासूत्रभाष्ये स्पष्टम् । शब्देन्दु० ।

(८९) कतिशब्द इति किमः संख्यापरिभाषा इत्यतः (६६८४०) बहुत्वसंख्याव-
च्छिन्नसंख्येयविशेषप्रश्ने एव उतिप्रत्यय इतिभाष्ये उक्तत्वादिति भावः ।

(९०) बहुगणयोर्नियतविषयगतपरिच्छेदेतत्त्वाभावेनासंख्यात्वादितिदेशार्थं
बहुगण्येति सूत्रं त्रित्वादिव्यापकधर्मविशेषो बहुत्वादि तस्मिन्नेवा-
र्थेऽतिदेशो न सङ्गवैपुल्यार्थे इति बोध्यम् अत्र बहुसाहचर्यात्
तज्ज्ञित एव उतिर्नतु पातेर्डतिरित्युणादिकोऽपीति बोध्यम् ।

डति च (६१) । १ । १ । २५ ।

ह्रस्वन्ता संख्या षट्संज्ञा स्यात् ।

प्रत्ययस्य (६२) लुक्शुलुपः । १ । १ । ६ ।

लुक्, शु, लुप् एतैः शब्दैः कृतं प्रत्ययादर्शनं क्रमात्तत्तत्संज्ञं स्यात् ।

षड्भ्यो लुक् (६३) । ७ । १ । २२ ।

षड्भ्यः परयोर्ज्जशोर्लुक् स्यात् ।

प्रत्ययलोपे (६४) प्रत्ययलक्षणम् । १ । १ । ६२ ।

प्रत्यये लुप्तेऽपि तदाश्रितं कार्यं स्यात् । इति । जसि चेति (१०८४०) गुणे प्राप्ते ।

न लुमताऽङ्गस्य । १ । १ । ६३ ।

लुक्शुलुप् एते लुमन्तः । लुमता शब्देन लुप्ते तन्निमित्तम्-

(६१) डति चेति षणान्ताः षडित्यतः (१६२४०) षडिति बहुगणेत्यतः

(११३४०) संख्येति चाबुवर्त्याह संख्येति ।

(६२) प्रत्ययस्येति अदर्शनं लोपः (३६४०) इत्यतोऽदर्शनमबुवर्त्याह प्रत्यय-
स्यादर्शनमिति लोपात् एथक् संज्ञा प्रत्ययालक्षणार्था ।

(६३) षड्भ्य इति । जश्शसोः श्रितित्यतो (१३६४०) जश्शसोरित्यनुवर्त्तते ।
इदञ्च गौणं न प्रवर्त्तते इति भाष्ये स्थितम् ।

(६४) प्रत्ययलोप इति प्रत्ययस्यानुवृत्त्या लाभेऽपि पुनर्ग्रहणं तदवयवे यथा
न स्यादिति । लक्षणमिति विशेषाभिधानात् प्रत्ययनिमित्तकमेव
कार्यम् न तु प्रत्ययस्यानिकमिति विशेषोऽवगन्तव्यः ।

ङ्कार्यं न स्यात् । कति२ । कतिभिः । कतिभ्यः २ । कती-
नाम् । कतिषु । अस्मद्युष्मत्संख्यास्त्रिषु सरूपाः (८५) ।
त्रिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । त्रयः । त्रीन् । त्रिभिः ।
त्रिभ्यः २ ।

त्रैस्त्रयः । ७ । १ । ५३ ।

त्रिशब्दस्य त्रयादेशः स्यादामि । त्रयाणाम् । परमत्रया-
णाम् । गौणत्वे तु नेति केचित् । प्रियत्रीणाम् । वस्तुतस्तु
प्रियत्रयाणाम् । त्रिषु । द्विशब्दो द्विवचनान्तः ।

त्यदादीनामः (८६) । ७ । २ । १०२ ।

एषामकारोऽन्तादेशः स्याद्विभक्तौ । (८७४०) द्विपर्यन्तानामेवेष्टिः
(८७) । द्वौ२ । द्वाभ्यां३ । द्वयोः२ । द्विपर्यन्तानामिति किम् ।
भवान् । भवन्तौ । भवन्तः । संज्ञायाम्, उपसर्जनत्वे च
नात्वम् सर्वाद्यन्तर्गणकार्यत्वात् । द्विर्नाम कश्चित् । द्विः ।
द्वौ । द्वयः । द्वावतिक्रान्तोऽतिद्विः । हरिवत् । प्राधान्ये
तु परमद्वौ इत्यादि । औडुलोमिः । औडुलोमी । उडु-
लोमाः) । लोन्नोऽपत्येषु बहुष्वकारो वक्तव्यः* । वाह्यादीञो
(४८८४०)ऽपवादः । औडुलोमिम् । औडुलोमी । उडुलोमान् ।

(८५) सरूपा इति लिङ्गविशेषबोधककार्यानुत्पत्त्या अविशिष्टा । पदान्तर-
सन्निधानं विनासदादेर्लिङ्गविशेषबोधकत्वसिद्धान्तात् ।

(८६) त्यदादीनाम इति । अष्टन आ विभक्तावित्यतो (१६३४०) विभक्ता-
वित्यनुवर्तते आदेशे सवर्णग्रहणाभावादाहाकार इति ।

(८७) इष्टिर्भाष्यकारादीनामिच्छा ।

इतोदन्ताः वातप्रमौरिति उणादिसूत्रेण (८०४१२४०) माङ्ङि-
 प्रत्ययः कित् (६८) । वातप्रमिमौते इति वातप्रमौः । दीर्घा-
 ज्जसि च (१०७४०) । वातप्रम्यौ । वातप्रम्यः । हे वातप्रमौः । अमि-
 पूर्वः (६०४०) । वातप्रमौम् । वातप्रम्यौ । वातप्रमौन् । वात-
 प्रम्या । वातप्रमौभ्याम् । वातप्रम्ये । वातप्रम्यः २ । वात-
 प्रम्योः । वातप्रम्याम् । दीर्घत्वान्न नुट् । ङौ तु सवर्णदीर्घः ।
 वातप्रमौ । वातप्रमौष । एवं ययीपप्यादयः । यान्त्यनेनेति
 ययीमार्गः । पाति लोकमिति पपोः सूर्यः । यापोः किट्टे
 चेति (८०४१२४०) ईप्रत्ययः । क्तिवन्तवातप्रमौशब्दस्य तु अमि
 शसि ङौ च विशेषः । वातप्रम्यम् । वातप्रम्यः । वातप्रम्यि ।
 एरनेकाच इति (११८४०) वक्ष्यमाणो यण् प्रधीवत् । वक्षः
 श्रेयस्यो यस्य स बहुश्रेयसी (६६) । दीर्घव्यन्तत्वाद्बलव्याविति
 (१३१४०) सुलोपः ।

यू स्त्राख्यायौ (१००) नदी । १ । ४ । ३ ।

ईदूदन्तौ नित्यस्त्रीलिङ्गी नदीसंज्ञौ स्तः । प्रथमलिङ्गग्रह-
 णञ्च । * । पूर्वस्याख्यास्योपसर्जनत्वेऽपि नदीत्वं वक्तव्य-
 मित्यर्थः ।

(६८) किदिति । तेन आतो लोप इटि चेति (८६४४०) आलोपः ।

(६६) बहुश्रेयसीति ईयसश्चेति (४०६४०) न कप् ईयसोवङ्गनीहेनेति
 वाच्यमिति (४०७४०) नोपसर्जनत्वे इति द्रष्टव्यम् ।

(१००) यू स्त्राख्याविति । ईय ऊञ्च अविभक्तिकत्वेन निर्देशात् यू इति ।
 स्त्रियाविति वक्तव्ये स्त्राख्यावित्युक्तिर्नित्यस्त्रीत्वकथनार्थम् ।

अम्बार्थ (१०१) नद्योर्द्वयः । ७ । ३ । १०७ ।

अम्बार्थानान्नद्यन्तानाञ्च ऋसः स्यात् सम्बुद्धौ । हे बहु-
अयेयसि । असि बहुयेयसीन् ।

आण् नद्याः । ७ । ३ । ११२ ।

नद्यन्तात्परेषां ङितामाडा (१०२) गमः स्यात् ।

आटश्च (१०३) । ६ । १ । ६० ।

आटोऽचि परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । बहुयेयस्यै । बहुये-
यस्याः २ । नद्यन्तात्परत्वान्नुट् । बहुयेयसीनाम् ।

ङे (१०४) रान्नद्याम्नीभ्यः । ७ । ३ । ११६ ।

नद्यन्तादावन्तान्नीशब्दाच्च ङेराम् स्यात् । इह परत्वादाटा
नुट् बाध्यते (१०५) । बहुयेयस्याम् । शेषमीप्रत्ययान्त-
वातप्रमीवत् । अष्ट्यन्तत्वान्न सुलोपः । अतिलक्ष्मीः ।

(१०१) अम्बेति सम्बुद्धौ चेत्यतः (१२७८०) सम्बुद्धावित्यनुवर्त्तते । इह ऋस-
प्रहणसामर्थ्यात् गुणो न प्रवर्त्ततेऽन्यथा गुण इत्येवोच्येत ।

(१०२) घेर्ङितीत्यतो (१०६८०) ङितीत्यनुवर्त्य विभक्तिं विपरिणमय्याह
ङितामिति ।

(१०३) आटश्चेति । इको यणचोतीत्यतोऽचीति (३२८०) वृद्धिरेचीत्यतो वृद्धिरिति
(४३८०) चानुवर्त्याहाचि परे इत्यादि ।

(१०४) ङेरिति सप्तम्येकवचनं न तु ङेर्य (६३८०) इति वञ्चत्यर्थेकवचनं
त्रिचतुरोः, स्त्रियामिति (१३२८०) निर्देशात् ।

(१०५) आटा नुट् बाध्यते इति कते तु आटि पञ्चात् न प्रवर्त्तते सङ्गति-
न्यायादिति बोध्यम् ।

शेषस्वद्वयेयसीवत् । कुमारीमिच्छन् कुमारीवाचरन्वा
ब्राह्मणः । कुमारी (१०६) । क्यजन्तादाचारकिबन्ताद्वा
कर्त्तरि क्तिप् । हल्ङ्याविति (१११पृ०) सुलोपः ।

अचि (१०७) शुधातुभुवां योरियङुवडौ ।

६ । ४ । ७७ ।

शुप्रत्ययान्तस्य इवर्णोवर्णान्तधातोर्भू इत्यस्य चाऽङ्गस्य यङुवडौ
स्तोऽजादौ प्रत्यये परे । डिच्चेति (२८पृ०) अन्तादेशः । आन्तर-
तस्यात् (२७पृ०) एरियङ् ओरुवङ् । इतीयङि प्राप्ते ।

एर(१०८)नेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य । ६ । ४ । ८२ ।

धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति यइवर्णस्तदन्तो यो धातुस्त-
दन्तस्याऽनेकाचोऽङ्गस्य यण् स्यादजादौ प्रत्यये परे । इति
यण् । कुमार्यौ । कुमार्यः । हे कुमारि । अमि शसि च ।
कुमार्यम् । कुमार्यः । कुमार्यै । कुमार्याः २ । कुमारी-

(१०६) कुमारीति क्तिबन्तं प्रति डग्रन्तस्योपसर्जनत्वेऽपि न ह्रस्वः गोस्त्रियो
रूपसर्जनस्थेति (१२२पृ०) सूत्रे कृत्विमोपसर्जनस्यैव ह्रस्वविधानात् एतस्या
प्रधानत्वमात्रं न ह्रस्वसर्जनत्वं केनचित् सूत्रेण विहितमिति विशेषः
तेन हरीतक्याः फलेति वाच्ये तद्वितर्क्यपि हरीतक्या अप्रधानत्वे-
ऽपि न ह्रस्वः ।

(१०७) अचीति । योरिति धातोरेव विशेषणं योग्यत्वान्नतु शुभ्रुवोरित्याशः
येनाह इवर्णोवर्णान्तधातोरिति ।

(१०८) एरिति इको यणित्यनो (१२पृ०) यणिति अवि शु धात्वित्यतोऽचीति
धातुमात्रं च योग्यत्वादनुवर्तते इत्याह धात्ववयव इति ।

णाम् । कुमार्याम् । कुमार्योः । प्रधोः (१०६) । प्रधौ । प्रध्यः ।
प्रध्यम् । प्रध्यः । उन्नयतोऽनुन्नोः । धातुना संयोगस्य विशे-
षणादिह स्यादेव यण् । उन्नौ उन्नयः । हे उन्नोः । उन्नम् ।
हेराम् । उन्न्याम् । एवं ग्रामणोः (११०) । अनेकाचः
किम् । नौः । नियौ । नियः । अमिं शसि च परत्वादियङ् ।
नियम् । नियः । हेराम् । नियाम् । असंयोगपूर्वस्य किम् ।
सुत्रियो । यवक्रियो । गति (१११) कारकेतरपूर्वपदस्य
यण् नैष्यते । शुद्धधियो । परमधियो । कथं (११२) तर्हि
दुर्धियो वृश्चिकभियेत्यादि । उच्यते । दुस्थिता (११३) धीर्यो-
षामिति विग्रहे दुरित्यस्य धीशब्दोऽस्ति गतित्वमेव नास्ति ।
यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तस्मैव गत्युपसर्गसंज्ञाः । वृश्चिक-

(१०६) प्रधीरिति प्रकटं ध्यायतीति कसोऽपि किप् प्रधीरिति प्रकटा धीर्यस्येति
विग्रहे तु धीशब्दस्य नित्यस्वीत्वात् प्रथमलिङ्गप्रकरणेति (११६८०)
तस्यां नदीत्वभादाय यथासम्भवं कार्यमिति विवेकः ।

(११०) अपग्न्यामाभ्यां नयनेरिति णत्वम् ।

(१११) गतीति गतिकारकपूर्वपदकभिन्नस्य न भवेतीति नियस्यते इत्याह
शुद्धधियाविति शुद्धा धीर्यस्येति विग्रहे भावक्तिवन्तधीशब्दस्य
सत्त्वरूपतया तद्विशेषणस्य शुद्धत्वस्य कसत्त्वं भूतार्थक्रियाविशेषण-
त्वाभावेनाकारकत्वात् न यण् । शुद्धं ध्यायतीति वाक्ये तु स्यादेवेति-
विवेकः । प्रकटं ध्यायतीति वाक्ये तु प्रकर्षः धानक्रियाया एवेति
यणिति बोध्यम् ।

(११२) कथमिति दुष्टं ध्यायतीति वृश्चिकादुच्यतेति विग्रहाभिप्रायेण शुद्धा ।

(११३) दुःस्थितेति दुःशब्दोपासदुष्टत्वं स्थितावेव विशेषणं न तु धीशब्दार्थ-
इति तत्क्रियाया अगतिवमिति भावः ।

शब्दस्य वृद्धिकृतमपादानत्वं नेह (११४) विवक्षितम् । वृद्धिक-
सम्बन्धिनी (११५) भोः वृद्धिकभौरित्युत्तरपदलोपो वा ।

न भूसुधियोः (११६) । ६ । ४ । ८५ ।

एतयोर्थेण न स्यादचि सुपि । सुधियौ । सुधियः इत्यादि ।
सखायमिच्छति सखीयति ततः क्तिप् । अन्नोपयलोपो ।
अन्नोपस्य स्थानिवत्त्वाद्यणि प्राप्ते । कौ लुप्तं न स्थानिवत्* ।
एकदेशविकृतस्याऽनन्यतयाऽनङ्गित्वे । सखा । सखायौ ।
सखायः । हे सखीः । अमि पूर्वरूपात् (६० प्र०) परत्वाद्यणि प्राप्ते ।
ततोऽपि परत्वात्सख्युरसम्बुद्धाविति (१११ प्र०) प्रवर्त्तते । सखा-
यम् । सखायौ । असि यण् । सख्यः । सह खेन वर्त्तत इति
सखः । तमिच्छतीति । सखीः । सुखमिच्छतीति । सुखीः ।
सुतमिच्छतीति । सुतीः । सख्यौ । सुख्यौ । सुत्यौ । ख्यत्या-
दिति (११२ प्र०) दीर्घस्याऽपि ग्रहणादुकारः । सख्युः । सुख्युः ।
सुत्युः । लूनमिच्छतीति लूनौः । चाममिच्छतीति चामीः ।
प्रस्तीममिच्छतीति प्रस्तीमीः । एषां ङसिङ्सोर्यण् । नत्व-
मत्वयोरसिद्धत्वात् ख्यत्यात् (११३ प्र०) इत्युत्त्वम् । लून्युः । चाम्युः ।

(११४) नेहेति । ततश्च सम्बन्धसामान्यप्रत्ययैव समासः ।

(११५) वृद्धिकसम्बन्धिनीनि पूर्वपदोत्तरभागलोपः शाकपार्थिवादित्वाति
भावः ।

(११६) न भूसुधियोरिति सन्निकृष्टतया प्रथमोपस्थितत्वात् एरनेकाच इति
(११८ प्र०) ओः सुपीति (१२३ प्र०) एतावेवेदं बाधते ।

प्रस्तौम्यः । शक्नीयते । शक्नीः (११७) । पक्नीः । इयङ् ।
शक्वियो । शक्वियः । ङसिङ्सोः शक्विय इत्यादि । इति
ईदन्ताः । शङ्खरिवत् । एवं विष्णुवायुभान्वादयः ।

तज्वत् क्रोष्टुः (११८) । ७ । १ । ६५ ।

क्रोष्टुस्तृजन्तेन तुल्यं वर्तते असम्बद्धौ सर्वनामस्थाने परे
क्रोष्टुशब्दस्थाने क्रोष्टुशब्दः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः ।

ऋतो ङि सर्वनामस्थानयोः । ७ । ३ । ११० ।

ङौ सर्वनामस्थाने च परे ऋदन्ताऽङ्गस्य गुणः (११८) स्यात् ।
इति प्राप्ते ।

ऋदुशन स्पृ रुदंशोऽनेहसान्च । ७ । १ । ६४ ।

- (११७) शुक्नोरिति शुष्कः पक्षो व इति निष्ठा तस्य कत्ववत्वे । धातोः सं
योगपूर्वकान्न यणिति (११८८) व्याप्तरत्वाभावेन न उदिति बोध्यम् ।
(११८) क्रुश आह्वाने रोदने चेत्यस्मात् सितनिगमोत्यादिना (८०३८७८०)
औणादिके तुनि क्रोष्टुशब्दः तच्च तु क्रोष्टुशब्दः द्वावपि ष्ढगालवाचकौ
हयोरप्यविशेषेण सर्वत्र प्रयोगे प्रसक्ते असम्बद्धिसर्वनामस्थाने स्त्रियाञ्च
तज्जन्त एव तृतीयाद्वचि तु उभयमन्यत्र भ्यानादौ तुज्जन्त एवेति
प्रयोगनियमार्थं लिखन्ती प्रवर्तते । क्रोष्टुरिति प्रथमैकवचनम् । प्राधा-
न्यात् व्याख्यानाच्च रूपातिदेशार्थं वत्करणमिति बोध्यम् । सर्व-
नामस्थाने चासम्बद्धाविति (११०८०) दूरस्थमेवान्वेति व्याख्यानात् ।
(११९) ऋन इति ङस्यस्य गुण इत्यतो (१०८८०) गुणइत्यनुवर्तते तत्प्रकरण-
मनुकरणदीर्घककारवारणार्थम् ।

ऋदन्तानामुगनमादीनाञ्चाऽनङ् (१२०) स्यादसम्बुद्धौ सो परे ।

अमृ नृ च खट्वनमृ नेष्टृ त्वष्टृ चित्तृ होत्वपोत्व
प्रशास्तृणाम् । ६ । ४ । ११ ।

अवादीनामुपधाया दीर्घः स्यादसम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने परे
(१२१) नम्रादिग्रहणं व्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थम् । तेन पितृ
भ्रातृप्रभृतीनां न । उद्गातृगच्छस्य भवत्येव । समर्थसूत्रे
उद्गातार इति भाष्यप्रयोगात् । क्रोष्टा । क्रोष्टारौ ।
क्रोष्टारः । क्रोष्टारम् । क्रोष्टारौ । क्रोष्टृन् ।

विभाषा तृतीयादिष्वचि । ७ । १ । ६७ ।

अजादिषु तृतीयादिषु क्रोष्टृर्वा तज्जत् । क्रोष्टा । क्रोष्टे ।

ऋत उत् (१२२) । ६ । १ । १११ ।

ऋदन्तत् ङसिङ्सोरतिपरि उकार एकादेशः स्यात् ।
रपरत्वम् ।

रात्स्य । (१२३) ङ । २ । २४ ।

(१२०) अनङ् साहिति स्तत्वं (११०ष्ट०) सम्बुद्धौ (११२ष्ट०) इत्यतोऽङ्गसं-
सुद्धाहिति चानुवर्त्य व्याचष्टेऽनङिति ।

(१२१) ढलोपे दीर्घ इत्यतो (८०ष्ट०) दीर्घ इति नोपधाया इत्यतः (१६०ष्ट०)
उपधाया इति सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धाविति (१११ष्ट०) हत्वञ्चानुवर्तते ।

(१२२) ऋत् उत्ति । ङसिङ्सोद्येति (११०ष्ट०) हत्वम्, एङः प्रदानादनीत्यतः
(५०ष्ट०) अनीति चानुवर्तते ।

(१२३) रादिनि । स्तत्वं संयोगान्तलोपेनैव सिद्धे रात्स्ययैवेति नियमार्थं पुमान्
स्त्रियेति (४४५ष्ट०) सिद्धेणाम् रादेश स्येति निप्ररीतनियमोन ।

रेफात्मयोगान्तस्य सस्यैव लोपो नान्यस्य । रेफस्य विसर्गः ।
 क्रीष्टः । आमि परत्वात्तृज्जडावे प्राप्ते* नुमचिरत्तृज्जडावेभ्यो
 नुट् पूर्वविप्रतिषेधेन (१२४)* । क्रीष्टूनाम् । क्रीष्टरि ।
 क्रीष्टो । पक्षे हलादौ च शश्वत् । इत्यदन्ताः । ह्रहः ।
 ह्रडो । ह्रद्वः । ह्रहम् । ह्रड्वी । हुह्नित्यादि । अति-
 चमूशब्दे तु नदीकार्थं विशेषः । शेषन्तु क्तिबन्तवातप्रमी-
 यत् । हे अतिचसु । अतिचम्बै । अतिचम्बाः । अतिचमूनाम् ।
 अतिचम्बाम् । खलपूः ।

ओः सुपि (१२५) । ६ । ४ । ८३ ।

धात्ववयवसंयोगपूर्वी न भवति य उवर्णस्तदन्तो यो धातुस्तद-
 न्तस्याऽनेकाचोऽङ्गस्य यण् स्यादजादौ सुपि । गतिकारकेतर
 पूर्वपदस्य यण् नेष्यते । खलष्वी । खलष्व इत्यादि । एवं
 सुल्वाटयः । अनेकाचः किम् । लूः । लुवी । लुवः । धात्ववय-
 वेति किम् । उल्लूः । उल्ल्वी । उल्ल्वः । असंयोगपूर्वस्य
 किम् । कटप्र्वी । कटप्र्वः । गतीत्यादि किम् परमलुवी ।
 सुपि किम् । ललुवतुः । सुभूः । न भूसुधियोः (१२०४) । सुभुवी ।
 सुभुवः ।

(१२४) नुमचिरेति । इकोचीति (१४२४०) नुम्, अचिर क्त इति (१३०४०)
 रः तृज्जडावेत्येति (१२१४०) परत्वात् प्राप्ता अपि नुटा बाध्यन्ते पूर्व-
 विप्रतिषेधेन पूर्वैश्वर्ये नुटा परेषां विप्रतिषेधात् बाधात् तद्बाधं क्त्वा
 नुटा भविष्यमित्यर्थः ।

(१२५) ओः सुपीति । एरनेकाच इति (११८४०) सूत्रमेरिति पदं विहाय
 सासुष्टत्तिकमनुवर्तते इत्याशयेनाह धात्ववयवेत्यादि ।

वर्षाभ्यश्च (१२६) । ६ । ४ । ८४ ।

अस्योवर्णस्य यण् स्यादचि सुपि । वर्षाभ्यो । वर्षाभ्यः । दृभ-
तीति दृभः (१२७) । अद् दृभ् जस्वूकफेलूककभूदिधिषूरिलु-
णादिसूत्रेण (८०२८६०) व्युत्पादितः । दृभौ । दृभूः । दृभूम् ।
दृभौ । दृभून् । शेषं ह्रस्ववत् । दृन्निति नान्ते हिंसार्थेऽव्यये
भूवः क्तिप् । दृन्भूः । दृन्करपुनःपूर्वस्य भुवो यण् वक्तव्यः* ।
दृन्भौ । दृन्भ्व इत्यादि । खलपूर्ववत् । करभ्यौ । करभ्यः ।
दीर्घपाठे तु कर एव कारः । स्वार्थिकः प्रज्ञाद्यण् । कारभ्यौ ।
कारभ्यः । पुनर्भूयौगिकः पुंसि । पुनर्भावित्यादि । दृन्भू-
काराभूश्चौ स्वयंभूवत् । इत्युदन्ताः । धाता । हे धातः ।
धातारौ । धातारः । ऋवर्णान्नस्य णत्वं वाच्यम्* । धातृणा-
मित्यादि । एवं नम्रादयः । उद्गातारौ । पिता । व्युत्पत्ति-
पक्षेऽपि नम्रादिग्रहणस्य नियमार्थत्वान्न दीर्घः । पितरौ ।
पितरः । पितरम् । पितरौ । शेषभ्यावत् । एवञ्ज्ञानाह-
भ्रातादयः । ना । नरौ । नरः । हे नः ।

नृ च (१२८) । ६ । ४ । ६ ।

नृइत्येतस्य नामि वा दीर्घः स्यात् । नृणाम्—नृणाम् । इति

(१२६) वर्षाभ्यश्चेति । न भृशुधितेरिति (१००६०) निषेधे पुनर्विधानार्थं तत्सूत्रस्य
सानुवृत्तिकं सकलं पदमनुवर्त्याह यणित्यादि । चकारोऽनुक्तसंज्ञयार्थः
तेन दृन्करपुनःपूर्वेति वार्त्तिकोक्ततत्तत्पूर्णेऽपि भूशब्दोपगच्छः ।

(१२७) दृभूरिति अस्यौणादिकतया धातृत्वाभावेन नोवङ्प्रसङ्गः ।

(१२८) नृ चेति । नृ इति लुप्रपठिकं नामीति सूत्रं (६४६०) सानुवृत्तिकं छन्द-
सुभययेत्यनः उभययेति (६।४।५६०) सानुवर्त्याह नृइत्यस्य नामीत्यादि ।

ऋदन्ताः । कृ तृ अनयोरनुकरणे प्रकृतिवदनुकरणमिति वैक-
ल्पिकाऽतिदेशादित्वे रपरत्वम् । कीः । किरौ । किरः । तीः ।
तिरी । तिरः । इत्यादि गौर्वत् । इत्वाभावपक्षे तु ऋदुशन इति
(१२१ष्ट०) ऋतो ङीति (१२१ष्ट०) च तपरकरणादनङ्गुणी न । कृः ।
क्रौ । क्रः । कृम् । क्रौ । कृन् । क्रा । क्रै । इत्यादि । इति
ऋदन्ताः । गन्तृशक्तृ अनयोरनुकरणेऽनङ् । गमा । शका ।
शुणविषये तु लपरत्वं गमलौ । गमलः । गमलम् । गमलौ ।
गमृन् । गन्ता । गन्ते । ङसिङ्सोस्तु । ऋत उदिति (१२०ष्ट०)
उत्त्वे लपरत्वे संयोगान्तस्य (२६ष्ट०) लोपः । गमुल् । शकुल् ।
इत्यादि । इति लृदन्ताः । सेः । सयी । सयः । स्मृतेः ।
स्मृतयो । स्मृतयः । इत्येदन्ताः ।

गोतो णित् । ७ । १ । ६० ।

गोशब्दात्परं सर्वनामस्थानं (१२८) णित्त्व्यात् । गौः ।
गावौ । गावः ।

ओतोऽम्शसोः । ६ । १ । ६३ ।

आ ओत इति क्तेदः । ओकारादम्शसोरचि परे आकार
एकादेशः स्यात् । शसा साहचर्यात् सुबेव अम् गृह्यते नेह ।

(१२८) इतोऽत्त्वर्वात्मस्थाने इत्यतः (१६१ष्ट०) सर्वनामस्थाने इत्यनुवर्त्य
विभक्तिं विपरिणमय्याङ् सर्वनामस्थानमिति ।

अचिनवम् (१३०) । असुनवम् । गाम् । गावौ । गाः । गवा ।
 गवे । गोः । इत्यादि । ओतो णिदिति वाच्यम्* । विहित
 विशेषणञ्च* । तेन । सुद्यौः । सुद्यावौ । ओकारान्ताद्धितं
 सर्वनामस्थानमिति व्याख्यानावेष्ट । हे भानो ! भानवः ।
 उः शम्भुः स्मृतो येन सः स्मृतौः । स्मृतावौ स्मृतावः ।
 स्मताम् । स्मृतावौ । स्मृताः । इत्यादि । इत्योदन्ताः ।

रायो हलि (१३१) । ७। २ । ८५ ।

रैशब्दस्याऽऽकारोऽन्तादेशः स्याद्वलि विभक्तौ । राः । अचिं
 (४०) आयादेशः । रायौ । रायः । रायम् । रायौ । रायः ।
 राया । राभ्यामित्यादि । इत्योदन्ताः । ग्लौः । ग्लावौ ।
 ग्लावः । ग्लावम् । ग्लावौ । ग्लावः । इत्यादि । ओतोऽम्-
 शसोरिति (१५४०) इह न प्रवर्तते । ऐशौ (१४०) च सूत्रेण
 ओदीतोः सावर्ण्याभावज्ञापनात् ।

इत्यजन्ताः पुलिङ्गाः ।

(११०) अचिनवमिति चिनोतेः नोर्गुण्ये ओकारान्ततया मत्परस्य लङोऽथो
 ऽवि परे मा भूदिति ।

(१११) रायो हलीति । अष्टम आ विभक्तावित्यतः (१६३४०) विभक्ता-
 वित्यनुवर्त्याह हलि विभक्ताविति । हलादावित्यर्थः ।

रमा ।

औड आपः । ७ । १ । १८ ।

आवन्तादङ्गात्परस्यौडः शी (१) स्यात् । औडित्यौकार-
विभक्तेः संज्ञा प्राचाम् । रमे । रमाः ।

सम्बुद्धौ च । ७ । ३ । १०६ ।

आप एकारः (२) स्यात्सम्बुद्धौ । एङ्ङस्त्रादिति (८८५०)
सम्बुद्धिलोपः । हे रमे । हे रमे । हे रमाः । रमाम् । रमे ।
रमाः । स्त्रीत्वान्नत्वाभावः ।

आडि चापः (३) । ७ । ३ । १०५ ।

आडि ओसि च परे आवन्तस्याऽङ्गस्य एकारः स्यात् ।
रमया । रमाभ्याम् । रमाभिः ।

याडापः । ७ । ३ । ११३ ।

आपः परस्य डिङचनस्य (४) याडागमः स्यात् । वृद्धिरेचि
(४३५०) । रमायै । सवर्णदीर्घः । रमायाः २ । रमयोः रमा-
णाम् । रमायाम् । रमयोः । रमासु । एवं दुर्गादयः ।

(१) औडः आप इति । जशः शीत्यतः (६४५०) शीतिपदमनुवर्त्याह शीति ।

(२) वङ्गवचने ऋत्येदित्यतः (६३५०) एदिति आडि चाप इत्यतः, आप
इति चानुवर्त्याह आप एकार इति ।

(३) आडिः चाप इति चकारेण ओसि चेत्यतः ओसीति (६४५०) वङ्गवचने
ऋत्येदित्यतः, (६३५०) एदिति चानुवर्त्याह ओसि चेत्यादि ।

(४) घेडितीत्यनो (१०६५०) डितीत्यनुवर्त्य विभक्तिं विपरिणमय्याह
डिङ्गचनस्येति ।

सर्वनाम्नः स्याद्दृक्खञ्च । ७ । ३ । ११४ ।

आवन्तात् सर्वनाम्नः परस्य ङितः स्यात् (५) स्यादापच ङस्यः ।
याटोऽपवादः । सर्वस्यै । सर्वस्याः २ । एकादेशस्य (६) पूर्वाऽन्त-
त्वेन ग्रहणात् आसि सर्वनाम्न इति (८. ७ पृ०) सुट् । सर्वासाम् ।
सर्वस्याम् । सर्वयोः । सर्वासु । एवं विखादय आवन्ताः ।

विभाषा (७) दिक्समासे वज्रब्रीहौ । १।१।२८

अत्र सर्वनामता वा स्यात् । उत्तरपूर्वस्यै उत्तरपूर्वायै । दिङ्मा-
मान्यन्तराले इति (४११ पृ०) (८) प्रतिपदोक्तस्य दिक्समासस्य
ग्रहणाच्चेह । योत्तरा सा पूर्वा यस्या उद्युग्धायास्तस्यै उत्तर-
पूर्वायै इत्यर्थः । अपुरीत्युक्तेः (६८ पृ०) नेह अन्तरायै न गर्थ्ये ।

विभाषा द्वितीयाहतीयाभ्याम् । ७।३।११५।

-
- (५) याडाप इत्यत्र आप तस्य तत्पूर्वेऽनुष्ठितङित्यानुकर्षणादाह आवन्ता-
दिति ङित इति च ।
- (६) आवन्तस्य गणे पाठाभावात् कथं सर्वनामत्वमित्याशङ्क्याह एका-
देशस्येति टापा सहादन्तसर्वनामैकादेशस्येत्यर्थः । ग्रहणात् सर्व-
नामशब्देन ग्रहणात् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया सर्वनामत्वमित्येव तु
छाद्यः ।
- (७) विभाषेति । सर्वादीनि सर्वनामानित्यतः (६५ पृ०) सर्वनामानित्यनुवर्त्य-
योग्यतया योजयन्नाह सर्वनामतेति ।
- (८) दिक्समास इति दिक्शब्दशुद्ध्यर्थं विहितः समासो दिक्समासो न
त्यन्यविध इति दर्शयितुमाह दिग्नामान्यन्तराले इति ।

आभ्यां ङितः (६) स्याडापच ङस्वः । इदं सूत्रं त्यक्तुं शक्यम्
 तीयस्य ङित्सूपसंख्यानात् (१०२पृ०) । द्वितीयस्यै द्वितीयायै
 द्वितीयस्याः २ द्वितीयायाः २ । द्वितीयस्यां—द्वितीयायाम् ।
 शेषं रमावत् । एवन्तृतीया । अम्बार्थनद्योर्ङ्गस्वः (११७पृ०) । हे
 अम्ब । हे अक् । हे अक् । असंयुक्ता (१०) ये डलकास्तद्वताम्
 ङस्वः । हे अम्बाले । हे अम्बाङ्गे । हे अम्बिके । जरा । जर-
 सो । श्रीभावात्परत्वाज्जरस् । आभि लुटः परत्वाज्जरस् ।
 जरसामित्यादि । पक्षे हलादौ च रमावत् । इह पूर्वप्रतिषे-
 धेन श्रीभावं कृत्वा सन्निपातपरिभाषाया अनित्यताञ्चाश्रित्य
 जरसो इति केचिदाहुस्तन्निर्मूलम् । यद्यपि जरसादेशस्य स्था-
 निवद्भावेनावन्ततामाश्रित्य औङ आपः (१२७पृ०) आङि चापः
 (१२७पृ०) याङापः (१२७) ङस्वनद्यापः (६४पृ०) ङेराम् इति (११७पृ०) च
 पञ्चाऽपि विधयः प्राप्ताः एवं न सन्निष्पृक्तुं, तथाऽप्यनल्लिधावि-
 त्युक्तेः (१२७पृ०) न भवन्ति आ आविति प्रक्षिप्य आकाररूपस्यैवापः
 सर्वत्र ग्रहणात् । एवं हल्ङादि (१११पृ०) सूत्रेऽपि आ आप् ङी
 ई इति प्रक्षेपादतिखटुः निष्कौशाभिरित्यादिसिद्धेर्दीर्घग्रहणं
 (११) प्रत्याख्येयम् । न चैवमप्यतिखटुयेत्यत्र स्वाश्रयमाकारत्वं

(६) घेर्ङित्यतो (१०६पृ०) ङित्यनुवर्त्य षष्ठा विपरिणमस्य च याङाप
 इत्यतः (१२७पृ०) आप इति, सर्वान्तः स्यात् ङस्वयेत्यतः (१२८पृ०)
 स्याङिति ङस्व इति चानुवर्त्याङ्ङ ङित इत्यादि ।

(१०) अम्बार्थे ह्यक्षरं यदीति भाष्योक्तेर्ह्यक्षरस्यैवाम्बार्थस्य ग्रहणं नान्येषा-
 मित्याशयेन फलितमाहासंयुक्ता इति ।

(११) दीर्घप्रहणं ङ्यापस्थानिकोदीर्घमिन्न आदेशो 'न' स्यान्निवदित्यर्थो
 ङ्यावग्रहणोऽदीर्घ इति १।१।५६ सूत्रस्ये । वार्त्तिके इति बोध्यम् ।

स्थानिवद्भावेनापत्वञ्चाग्रित्य याट् स्यादिति वाच्यम् । आवन्तं
यदङ्गन्तःपरस्य याड्विधानात् उपसर्जनस्त्रीप्रत्यये (१२)
तदादिनियमात् । पट्दिति (१०४४) नासिकाया नस् । नसः ।
नसा । नोभ्यामित्यादि । पक्षे सुटि च रमावत् । निशायाः
निश् । निशः । निशा ।

ब्रश्चभ्रस्जस्जृजमृजयजराजभाजकृशां षः । ट

। २ । ३६ ।

ब्रश्चादीनां सप्तानां कृशान्तयोश्च षकारोऽन्तादेशः स्याज्झलि-
पदान्ते (१३) च । षस्य जश्त्वेन डकारः । निड्भ्याम् ।
निड्भिः । सुपि डःसीति (६४४) पक्षे धुट् चत्वंम् चत्वंस्याऽसिद्ध-
त्वात् (६४४) च यो द्वितीया इति (६४४) टतयोष्ठथौ (१४)
न, न पदान्ताद्गोरिति (५६४) न ण्वत्वम् । निट्सु । निट्सु ।

(१२) उपसर्जनेति । अङ्गसंज्ञायां यस्मात् प्रत्ययविधिक्षुदादेस्तदन्तस्य
ग्रहणमिति नियमेऽपि स्त्रीप्रत्यये तदादिविधिनियमाभावादतिषङ्ग-
शब्दस्यावन्तत्वेन याट्प्रसङ्ग इत्याशङ्क्य उपसर्जनेत्यादिकसुक्तं तथा च
स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने न इति अनुपसर्जने स्त्रीप्रत्यय एव तदा-
दिनियमप्रतिषेधो न त्वपसर्जनेऽपीत्यर्थो वार्तिकस्येति भावः ।

(१३) ब्रश्चेति झलो झलीत्यतो (७४०) झलीति स्त्रोःसंयोगाद्योरन्ते चेत्यतः
(१६१) अन्त इति चानुवर्त्य योग्यत्वात्पदस्यैवान्त इत्याह झली-
त्यादि । अत्र राजग्रहणेनैव भ्राजलाभेऽपि भ्राजग्रहणमर्थवद्ग्रहणे
नानर्थक्येति परिभाषाद्योतनाय । तथाच भ्राजघटकराजभागस्यानर्थ-
कत्वाच्च राजग्रहणेन तन्नामः सार्थकराजशब्दस्यैव ग्रहणादिति बोध्यम्

(१४) टतयोष्ठयाविति धुड्भावपक्षे टकारस्य ठकारः धुट्पक्षे तु तकारस्य
थकार इति विवेकः ।

षढोः कः सि । ट । २ । ४१ ।

अस्य ढस्य च कः स्यात्सकारे परे । इति तु न भवति (१५)
जश्त्वं प्रत्यसिद्धत्वात् । केचित्तु (१६) वद्यादिसूत्रे दादेर्धातो-
रिति (१४६४०) सूत्रादातोः रित्यनुवर्त्तयन्ति । तन्मते जश्त्वेन
जकारे । निज्भ्याम् । निज्भिः । जश्त्वं यत्वं चर्त्तम् ।
निच्श् । चोः कुरिति (१६५४०) कुत्वम् न भवति जश्त्वस्या-
सिद्धत्वात् । मांसपृतनासानूनां मांसपृत्स्ततो वाचाः * ।
शसादो वा । पृतः । पृता । पृज्जाम् । पजे सुटि च रमावत् ।
गोपा विश्वपावत् । मतिः प्रायेण हरिवत् । स्त्रीत्वान्नत्वा-
भावः । मतीः । नात्वन्न । मत्या ।

ङिति (१७) ह्रस्वश्च । १ । ४ । ६ ।

इयङुवङ् स्थानी स्त्रीशब्दभिन्नी नित्यस्त्रीलिङ्गावीदूती, ऋस्त्री
च इवर्णोवर्णी स्त्रियां वा नदीसञ्ज्ञी स्तो ङिति परे । आण्-
नद्याः (११७४०) । मत्यै-मतये । मत्याः मतेः २ । नदीत्वपक्षे
औदिति डेरौत्वे प्राप्ते ।

(१५) न भवतीति जश्त्वात् प्राक् पकारस्य स्थाने इत्यर्थः कते तु जश्
प्राप्तिरेव नास्ति अनल्लिधौ (३३४०) इत्युत्तेरिति भावः ।

(१६) केचित्त्विति । दादेर्धातोरिति (१४६४०) धातुपदस्य एकाचो वयोभणित्यत्र
(१४६४०) अनुवर्त्तनीयतया मध्ये विच्छेदोऽनुचित इति भावः ।

(१७) ङिति चित्वा वाक्यद्वयभावे यू स्त्रयाख्याविति (११६४०) अस्तीति,
इयङुवङ् स्थानाविति, वेति च (११५४०) तत्तत्पूत्रादनुवर्त्तते अन्ये तु
यू इति, स्त्रयाख्याविति, वेति चानुवर्त्तते इत्याशयेनाह इयङित्यादि ।

इदुङ्गाम् (१८) । ७ । ३ । ११७ ।

नदीसंज्ञकाभ्यामिदुङ्गां परस्य डेराम् स्यात् । पक्षे अ-
च घेः (११० पृ०) । मत्वाम् मतौ । एवं शुतिस्मृतिबुद्ध्यादयः ।

त्रिचतुरोः स्त्रियान्तिष्ठचतसृ । ७ । २ । ६६ ।

स्त्रीलिङ्गयोरितयोरितावादेशौ स्तो (१६) विभक्तौ परतः ।

अचि र ऋतः । ७ । २ । १०० ।

तिष्ठचतसृ एतयोर्ऋकारस्य रेफादेशः स्यादचि । गुणदीर्घी-
त्वानामपवादः । तिस्रः २ । तिष्ठभिः । तिष्ठभ्यः २ ।
आमि नुमचिरिति (१२३ पृ०) नुट् ।

न तिष्ठचतसृ (२०) । ६ । ४ । ४ ।

एतयोर्नामि दीर्घी न स्यात् । तिष्ठणाम् । तिष्ठषु । स्त्रिया-
मिति त्रिचतुरोर्विशेषणान्नेह प्रियास्त्रयस्त्रीणि वा यस्याः
सा प्रियत्रिः । इत्यादि सतिवत् । आमि प्रियत्रयाणामिति

(१८) इदुङ्गामौदञ्च घेरित्येकमेव सूत्रं योगविभागेन त्रिधा विभज्य सूत्र-
त्वं कल्पितम् तेन डेरामित्यतो (११७ पृ०) नदीति, डेरिति,
आभिति च, पदत्रयमनुवर्त्याह नदीसंज्ञकाभ्यामित्यादि ।

(१६) त्रिचतुरोरित्यत्र अटन आ विभक्तावित्यतो (१६३ पृ०) विभक्तावित्यनुवर्तते
स्त्रियामित्यस्य विवरणं स्त्रीलिङ्गयोरिति स्त्रीलिङ्गसंख्याबोधकयोरित्यर्थः
तेन त्रिचतुःशब्दयोः पुंनपुंसकत्वेऽपि ससुदायस्य स्त्रीबोधकत्वेनाऽङ्ग-
तया नादेश आदेशश्चावयवस्य स्त्रीत्वबोधकत्वे इति बोध्यम् ।

(२०) तिष्ठचतसृ इति लुप्तप्रथी द्विवचनं पदं नामीति (६४ पृ०) सानुवृत्तिक-
मनुवर्तते तदाह नामि दीर्घ इति ।

विशेषः । प्रियास्त्रिस्तो यस्येति विग्रहे तु प्रियतिसा । प्रिय-
तिस्री । प्रियतिस्रः । प्रियतिस्रमित्यादि । प्रियास्त्रिस्तो यस्य
तत्कुलम् । प्रियत्रि । स्वमोर्लुका लुप्तत्वेन (११४५०) प्रत्ययलक्षणा-
भावात् तिस्रादेयः । न लुप्ततेति (११४५०) निषेधस्याऽनित्यत्वपक्षे
प्रियतिस्रः । रादेशात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुम् । प्रियतिसृणी ।
प्रियतिमृणि । तृतीयादिषु (१४२५०) वक्ष्यमाणपञ्चङ्गावविक-
ल्पात्पर्यायेण नुम्रभावी । प्रियतिस्रा प्रियतिसृणा इत्यादि ।
हेरत्वे सत्याप । हे २ । द्वाभ्याम् ३ । द्वयोः २ । गौरी ।
गौर्यौः गौर्यः । नदीकार्यम् हे गौरि । गौर्ये । इत्यादि ।
एवं वाणीनद्यादयः । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्याऽपि
ग्रहणादनङि (११०५०) णिङ्गज्ञावे (१११५०) च प्राप्ते । विभक्तौ (२१)
लिङ्गविशिष्टग्रहणम् । सखी । सख्यी । सख्यः इत्यादि
गौरीवत् । अजन्तत्वाच्चऽसुलोपः । लक्ष्मीः । शेषङ्गीरीवत् ।
एवन्तरीतन्यादयः । स्त्री हे स्त्रि ।

स्त्रियाः । ६ । ४ । ७६ ।

स्त्रीशब्दस्य द्वयङ् (२२) स्यादजादौ प्रत्यये परे । स्त्रियौ । स्त्रियः ।

वाम्शसोः । ६ । ४ । ८० ।

अभि शसि च स्त्रिया द्वयङ् वा स्यात्-स्त्रियाम् । स्त्रीम् ।

(२१) विभक्तिनिमित्तके कार्ये लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अग्रहणम् एतच्च

युवोरनाकाविति सूत्रभाष्ये पठितमिति बोध्यम् ।

ऽलक्षणेर्नुट् चेति (७४१२५०) ईप्रत्ययान्तत्वात् न ङीवन्ता ।

(२२) अत्रि शुधात्वित्यादिभूत्वात् (११८५०) द्वयङ्वात्तुवर्तते स्त्रीशब्द-

संकारान्तत्वाच्चीत्यनुवर्तते एवेत्याहेयङिति ।

स्त्रियो । स्त्रियः—स्त्रीः । स्त्रिया । स्त्रियै । स्त्रियाः २ ।
स्त्रियोः परत्वानुट् । स्त्रीणाम् । स्त्रियाम् । स्त्रियोः ।
स्त्रीषु । स्त्रियमतिक्रान्तः । अतिस्त्रिः अतिस्त्रियो ।

गुणना (२३) भावौत्वनुङ्भिः परत्वात् पुंसि बाध्यते ।

क्लौवे नुमा च स्त्रीशब्दस्येयङित्यवधार्यताम् ॥ १

जसि च (१०८५०) । अतिस्त्रियः हे अतिस्त्रे । अतिस्त्रियो । अति-
स्त्रयः । वामशसोः (१११५०) । अतिस्त्रिम्—अतिस्त्रियम् । अति-
स्त्रियो । अतिस्त्रियः—अतिस्त्रीन् । अतिस्त्रिणा । घेङितीति
(१०८५०) । अतिस्त्रये । अतिस्त्रेः २ । अतिस्त्रियोः २ । अति-
स्त्रीणाम् । अच्च घेः (११०५०) । अतिस्त्री ।

(२४) ओस्यौकारे च नित्यं स्यादमृशसोस्तु विभाषया ।

इयादेशोऽचि नान्यत्र स्त्रियाः पुंस्युपसर्जने ॥ २

अतिस्त्रि । क्लौवे तु नुम् । अतिस्त्रिणी । अतिस्त्रीणि । अति-
स्त्रिणा । अतिस्त्रिणे । ङे प्रभृतावजादौ वक्ष्यमाणपुंवद्भावात्
(१४१५०) पक्षे प्राग्वद्रूपम् । अतिस्त्रये अतिस्त्रिणे अतिस्त्रेः २
अतिस्त्रिणः २ । अतिस्त्रिणोः अतिस्त्रियोरित्यादि ।

(२३) गुणनेत्यादि । जसि चेति (१०८५०) घेङितीति च (१०८५०) गुणः आङो
नेति (१०८५०) नाभावः अच्च घेरित्यौत्त्व (११०५०) ह्रस्वनद्यापोनुङिति
(८४५०) नुट्चैतैः कार्यैः परयास्त्रीयत्वात् स्त्रीशब्दस्य इयादेशो बाध्यते
इत्यन्वयः । इकोऽचीति (१४१५०) नुमा चकारात् स एव बाध्यते इत्यर्थः ।

(२४) पूर्वकारिकोक्तबाधविषयं परिहृत्येयादेशविषयमाह ओसाविति
अजादौ य इयादेशो विहितः स उपसर्जने उपसर्जनतया पुंसि
विद्यमानस्य स्त्रीशब्दस्य ओसादिषु चतुर्ष्वेव भवति नान्यत्र गुणादि-
भिस्तेषु इयङो बाधनादिति भावः ।

स्त्रियान्तु प्रायेण पुंवत् । शसि । अतिस्त्रीः । अतिस्त्रिया ।
 ङिति ऋखयेति (१३१ पृ०) ऋखान्तत्वप्रयुक्तो विकल्पः । अस्त्रोति
 तु २५) इयङ्वङ्स्थानावित्यस्यैव पर्युदासः तत्सम्बन्ध-
 स्यैव चानुवृत्तिः । दीर्घस्यायं निषेधो नतु ऋखस्य । अति-
 स्त्रियैः अतिस्त्रिये अतिस्त्रियाः-अतिस्त्रीः २ । अतिस्त्रीणाम् ।
 अतिस्त्रियाम्-अतिस्त्री । श्रीः श्रियौ । श्रियः ।

नेयङ्वङ्स्थानावस्त्री । १ । ४ । ४ ।

इयङ्वङ्गोः (२६) स्थितिर्ययोस्तावौदूतौ नदीसंज्ञौ न स्तौ नतु
 स्त्री । हे श्रीः । श्रियौ । श्रियैः-श्रिये । श्रियाः-श्रियः ।

वामि । १ । ४ । ५ ।

इयङ्वङ्स्थानी स्त्र्यास्त्री यू आमि वा नदीसंज्ञौ स्तौ नतु

२५) ङिति ऋखयेति स्त्रुत्वे ऋखे वर्णविषयेऽप्यस्त्रीत्वस्य सम्भवात् स्त्रीष-
 ण्दावयवभिन्ने वर्णान्तादित्यर्थलाभात् न तत्र प्राप्तिरित्याशङ्क्याह
 अस्त्रीति त्विति । तत्र धीजमाह तत्सम्बन्धस्यैवेति ।

२६) नेयङिति अत्र स्थितिरूपलक्षणरूपा तेन हे श्रीरित्यादौ निषे-
 धाच्च ह्रस्वः अत्र यङोऽस्थितावपि अजादौ तत्त्वत्वात् । सा च बाध-
 काविषय एवेति बोध्यम् तेन प्रकृष्टा धीः प्रधीरित्यादौ एरणेकाव
 इत्यपवादेन (११८ पृ०) बाधकेन इयङ्गोवाधेऽपि न निषेधस्तदवयवस्य इय-
 ङाश्रयत्वात् तथाच नदीकार्याश्रयेऽङ्गे बाधकाबाधितेयङादिस्थितिर्यस्य
 कचिदपि दृष्टा तस्य तदवयवस्य च निषेध इति फलितमतएव प्र-
 कृष्टा धीः प्रधीरित्यत्रावयवधीशब्दस्य नदीत्वं तदुक्तं भाष्ये इय-
 ङादिप्रतिषेधे यङ्स्थानप्रतिषेधोऽपि प्राप्तोति अवयवस्योऽङ्यादि-
 स्थानत्वादिति आध्वै प्रध्वै इति सिद्धान्तं अङ्गरूपमङ्गणादु वङ्गा-
 ङस्ये युवौ भवतस्तस्येदं मङ्गणं न चेदमङ्गस्ये युवाविति ।

स्त्री । श्रीणाम्-श्रियाम् । श्रियि-श्रियाम् । प्रवीणवद्स्य तु (२७)
 वृत्तिकारादीनां मते लक्ष्मीवद्रूपम् पदान्तरं विनापि
 स्त्रियां वर्त्तमानत्वं नित्यस्त्रीत्वमिति स्त्रीकारात् लिङ्गा-
 न्तरानभिधायकत्वन्तदिति कैयटमते पुं वद्रूपम् (२८) ।
 प्रकृष्टा धीरिति विग्रहे तु (२९) लक्ष्मीवत् । अमि शसि
 च । प्रध्यम् । प्रध्यः इति विशेषः । सुष्ठुधीर्यस्याः सुष्ठु ध्यायति
 वेति विग्रहे वृत्तिकारमते सुधीः श्रीवत् (३०) मतान्तरे

२७) प्रवीणवद्स्येति प्रकृष्टं ध्यायतीत्यर्थकस्येत्यर्थः तत्र च कैयटोक्तनित्य-
 स्त्रीत्वाभावेन नदीत्वाप्राप्त्रा भाष्यासङ्गतिरतः स्त्रीविषयावेव यौ
 यू नित्यमिति भाष्ये एवकारोभिन्नक्रमे नित्यमेव यौ यू स्त्रीविष-
 यावित्यर्थः नित्यनित्यस्य तु पदान्तरं विनापीत्यर्थः खलपूकटप्रूपा-
 मणीप्रवृत्तिशब्दानां क्रियाशब्दतया पुंसि सुख्या वृत्तिः पुंसां शक्त-
 त्वाङ्गयरहितत्वाच्च तद्धर्मत्वौचित्यात् अतस्तेषां पदान्तरं विना न स्त्री-
 बोधकत्वं ध्यानादिकं तु स्त्रीपुंससाधारणमिति पदान्तरं विनाऽपि
 तथात्वमिति विवेकः ।

२८) पुं वद्रूपमिति उक्तविग्रहे स्त्रोक्तनित्यस्त्रीत्वाभावात् पुंसीव स्त्रिया-
 मपि नदीत्वाभावादिति भावः ।

२९) प्रकृष्टा धीरिति विग्रहे इति एतत्पदवटितविग्रह इत्यर्थस्तेन प्रकृष्टा
 धीर्यस्या इति वङ्गदीहेरपि संग्रहस्तस्यापि तत्पदवटितत्वात् उभय-
 समासस्थले मतद्वयेऽपि स्त्रीवृत्तित्वे लक्ष्मीवदिति प्रथमलिङ्गग्रहणञ्च
 (११६५०) इत्यवयवस्य नदीत्वात् नेयङिति निषेधस्य भाष्योक्तरीत्या-
 ऽन्ताप्रवृत्तेरिति भावः ।

३०) श्रीवदिति स्त्रियामिति शेषः । विविष्टस्येयङ्स्थानत्वेन डिदामो-
 र्निक्तस्यस्यान्यत्र निषेधस्य च प्राप्तेः । पुंसि त्वीदृशवङ्गदीहौ न नदीत्वं
 नेयङित्यवयवस्य निषेधात् यमुदायस्य चाप्राप्तेरिति भावः ।

पुं वत् (३१) । सुष्ठु धीरिति विग्रहे तु (३२) औवदेव ।
यामणीः पुं वत् यामनयनस्त्रीत्सर्गतः पुंस्त्वन्मतिवा यदा-
न्तरं विनापि स्त्रियामप्रवृत्तेः । एवं खलप्वादेरपि पुंस्त्वन्मत्व-
मौत्सर्गिकस्त्वोध्यम् । धनुस्मतिवत् ।

स्त्रियाञ्च (३३) । ७ । १ । ६६ ।

स्त्रीवाची क्रोष्टुशब्दसृजन्तवद्रूपं लभते ।

ऋन्तेभ्यो ङीप् । ४ । १ । ५ ।

ऋदन्तेभ्यो नान्तेभ्यश्च स्त्रियां ङीप् स्यात् । क्रोष्ट्री ।
क्रोष्ट्री । क्रोष्ट्रः । वधूगौरोवत् । भूः औवत् । हे सुभूः ।
कथन्तर्हि (३४) हा पितः कासि हे सुभू इति भट्टिः । प्रमाद
(३५) एवायमिति ववहः । खलपूः पुं वत् । पुनर्भूः । टन्-

(३१) मतान्तरे पुं वदिति सुष्ठु ध्यायतीति विग्रहे इति शेषः कौयटमते तस्य
लिङ्गान्तराभिधायितया नित्यस्त्रीत्वाभावात् पुंस्त्रीव स्त्रियामपि नदीत्वं
नास्तीति भावः ।

(३२) सुष्ठु धीरिति विग्रह इति ईदृशपदघटितविग्रहे इत्यर्थस्तेन पूर्ववत्
बहुव्रीहेरपि संग्रहस्तथा च बहुव्रीहावयवस्य, कर्मधारये ससुदायस्य,
नेयङिति निषेधस्य डिदामोर्विकल्पस्य च प्राप्तेरिति भावः ।

(३३) अत्र टञ्चत् क्रोष्टुरिति (१२१४०) सूत्रमेषानुवर्तते न तु सर्वनामस्यान
इत्यपि तथात्वे सूत्रवैयर्थ्यापत्तेः ।

(३४) कथमिति नेयङित्यनेनावयवस्य ससुदायस्य च नदीत्वनिषेधात् प्रश्नः ।

(३५) प्रमाद इति विरहपीडितस्य रामस्यैवानवधानबलक्षयः प्रमादो न तु
कोः स च काव्ये विरहपोषकतया गुणायैव कविना तथा निबद्ध इति
विभावनीयम् ।

करेति (१२४५०) यण् । उवङो बाधनाच्चेयङुवङिति निषेधो
न । हे पुनर्भू । पुनर्भूम् । पुनर्भूवौ । पुनर्भूः ।

एकाजुत्तरपदे णः । ८ । ४ । १२ ।

एकाजुत्तरपदं यस्य तस्मिन् समासे पूर्वपदस्थान्निमित्ता-
त्परस्य प्रातिपदिकान्तनुसृविभक्तिस्थस्य (३६) नस्य नित्यं णत्वम्
स्यात् । आरम्भसामर्थ्यान्नित्यणत्वेसिद्धे पुनर्णग्रहणं स्पष्टार्थम् ।
यणं बाधित्वा परत्वान्नुट् । पुनर्भूणाम् । वर्षाभूः । भेक-
जाती नित्यस्त्रीत्वाभावात् । हे वर्षाभूः । कैयटमते ।
मतान्तरे तु हे वर्षाभू । पुनर्नवयान्तु हे वर्षाभू । भेक्या-
म्पुनर्नवायां स्त्री वर्षाभूर्दुर्दुरे पुमानिति यादवः । वर्षाभवश्च
(१२४५०) । वर्षाभूवौ । वर्षाभवः । स्वयभूः पुंवत् ।

न षट् स्वस्त्रादिभ्यः । ४ । १ । १० ।

षट्संज्ञकेभ्यः स्वस्त्रादिभ्यश्च डीप्टापी न स्तः ।

स्वसा तिस्रश्चतस्रश्च ननन्दा दुहिता तथा ।

याता मातेति (३७) समैते स्वस्त्रादय उदाहृताः ॥ १ ॥

अमृन्निति (१२२५०) दीर्घः । स्वसा । स्वसारौ । स्वसारः ।
माता पितृवत् । शसि । मातृः । द्यौर्गोवत् । राः पुंवत् ।
नीर्गोवत् । इत्यजन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ।

(३६) प्रातिपदिकान्तनुसृविभक्तिषु चेत्यतः (४८२५०) प्रातिपदिकान्तादेरनु-
वर्त्तनेन विभक्तिविपरिणामेन बाह्व प्रातिपदिकान्तेत्यादि ।

(३७) स्वस्त्रादिगणे मातृगणो ननन्दादिसाहचर्यात् स्वसम्बन्धिकार्यपरतया ।
स्वजननीभावको बाह्याः न तु परिच्छेत्तृवाचकः ।

अतोऽ(१)ऽम् । ७ । १ । २४ ।

अतोऽङ्गात् क्लीवात्स्वमोरम् स्यात् । अमि पूर्वः (६०४०) ।
ज्ञानम् । एङ्ङ्स्वादिति (८६४०) हल्मात्रलोपः । हे ज्ञान ।

नपुंसकाच्च । ७ । १ । १६ ।

क्लीवात्परस्यौङः शी (२) स्यात् । भसंज्ञायाम् ।

यस्येति (३) च । ६ । ४ । १४८ ।

भस्येवर्णवर्णयोर्लोपः स्यादीकारे तद्धिते च परे । इत्यकार-
लोपे प्राप्ते । औङः श्याम्प्रतिषेधो वक्तव्यः * । ज्ञाने ।

जश्शसोः शि । ७ । १ । २० ।

क्लीवादनयोः शि स्यात् ।

शि सर्व्वेनामस्थानम् । १ । १ । ४२ ।

शि इत्ये तदुक्तसंज्ञं स्यात् ।

नपुंसकस्य भलचः । ७ । १ । ७२ ।

(१) अत इति अधिकृतस्याङ्गस्य विभेक्षणं स्वमोर्नपुंसकादिति (१४२४०) वानु-
वर्तते अयञ्चाम् लुक्को, बाधको येन नाप्राप्त इति न्यायात् ।

(२) जसःशीति (६३४०) सूत्रात् शीति औङ् व्याप इत्यन (१२७४०) औङिति
चानुवर्त्याह औङः शीति ।

(३) यस्येतीति इष्य अथ यं तस्य इत् दीकार तद्धित् भस्येत्यधिकारः
(६ । ४ । १२६४०) तेन नक्तद्धितः इत्यनः (१२४४०) तद्धितोऽनुवर्त्यते
इत्याह भस्येत्यादि ।

अलन्तस्यऽजन्तस्य च क्लोवस्य लुमागमः (४) स्यात्सर्वनामस्थाने
परे । उपधादीर्घः (११० पृ०) ज्ञानानि । पुनस्तद्वत् । शेषं
रामवत् । एवन्धनवनफलादयः ।

अद्दुडुडतरादिभ्यः पञ्चभ्यः । ७ । १ । २५ ।

एभ्यः क्लोवेभ्यः खमोरदु डादेशः (५) स्यात् ।

टैः (१) । ६ । ४ । १४३ ।

डिति परेभ्य टेलोपः स्यात् । वावसाने (६१४०) । कतरत् कत-
रदु । कतरे । कतराणि भस्येति किम् । पञ्चमः (७) । टेलुस-
त्वात् (८) प्रथमयोरिति (७०४०) पूर्वसवर्णदीर्घः, एङ्ङस्वादिति
(८६ पृ०) । सम्बुद्धिलोपश्च न भवति । हे कतरत् । पुनस्तद्वत् ।
शेषम्पुवत् । कतमत् । इतरत् । अन्यत् । अन्यतरत् । अन्यतम-
शब्दस्य तु अन्यतममित्येव । एकतरात्प्रतिषेधो वक्तव्यः * ।
एकतरम् । सोरमादेशे कृते सन्निपातपरिभाषया न जरस् ।

- (४) इदितोलुमित्यतो (८१३४०) लुमिति उगिदचां सर्वनामस्थाने इत्यतः
(१५६ पृ०) सर्वनामस्थान इति चानुवर्त्याङ् लुमागम इत्यादि ।
- (५) अद्दुडुडेति सूत्रे खमोर्नपुंसकादिति (१४२ पृ०) अनुवर्त्ततेऽत्र दकारस्य
टुत्वं संयोगान्तलोपश्च स्वरूपभेदभिया न कृतम् ।
- (६) टेरिति अक्लोपोऽन इत्यतो (१०५ पृ०) लोप इति ति विंशतेर्द्वितीयतो
(४१० पृ०) डितीति चानुवर्त्तते भस्येत्यधिकारः ६ । ४ । १२६ ।
- (७) पञ्चम इत्यत्र उटि सुडागमे याजादित्वाभावेन भत्वाभावाच्च डिलोपः
किन्तु पदत्वान्नलोप एवेति भावः ।
- (८) अद्दुडु डिकरणफलमाह टेरिति दादेशमात्रे कृते पूर्वसवर्णदीर्घा-
भावेन एङ्ङस्वादिति (१०६ पृ०) सम्बुद्धिलोपः स्यादिति भावः ।

अजरम् । अजरसी । अजरे । परत्वाज्जरसि कृते भलन्त-
त्वानुम् ।

सान्त (६) महतः संयोगस्य । ६ । ४ । १० ।

सान्तसंयोगस्य महतश्च यो नकारस्तस्योपधाया दीर्घः स्यादस-
म्बुद्धौ सर्वनामस्थाने परे । अजरांसि अजराणि । अमि लुको-
ऽपवादममभावम्बाधित्वा परत्वा ज्जरस् । परत्वाज्जरस् । ततः
सन्निपातपरिभाषया न लुक्ऽ । अजरसम् । अजरम् । अज-
रसी । अजरे । अजरांसि, अजराणि । शेषम्भुवत् । पट्टदिति
(१०५४०) हृदयोदकास्यमांसानां हृद् उदन् आसन् मांस । हृन्दि ।
हृदा । हृदयामित्यादि । उदानि । उज्ञा । उदभ्यामित्यादि ।
आसानि । आस्रा । आसभ्यामित्यादि । मांसि । मांसा । मांभ्या-
मित्यादि । वस्तुतस्तु प्रभृतिग्रहणं प्रकारार्थं मित्युक्तम् (१०७४०)
अतएव भाष्ये मांस्यचन्या (१०) उखाया इत्युदाहृतम् अय-
स्मयादित्वेन (११४।२०४०) भत्वात्संयोगान्तलोपो न । पट्टदित्यत्र
हि कृन्दसीत्यनुवर्त्तितं वृत्तौ । तथापि अपो भीत्यत्र (१८२४०)

(६) सान्तेति लुप्रषष्ठीकं प्रथक् पदं संयोगविशेषणम् नोपधाया इति (१६२४०)
सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धाविति (११०४०) चानुवर्त्तते उपधाग्रहणञ्चेदं
पूर्वमात्रोपलक्षणं न तु पारिभाषिकं तस्यासम्भावदतएवानेहांसि
शिरांसीत्यादिसिद्धिः ।

३ जरसोऽदन्तत्वाभावात् खभोरिति (१४२४०) नामोलुक् ।

(१०) पच्यतेऽस्याभित्याधारे ल्युटि पचनी मांसस्य पचनीति विग्रहे समासे
उसो लुका लुप्लवात् प्रत्ययलक्षणं नेति बोध्यम् । पट्टदित्यादिसूत्रे
(१०५४०) प्रभृतिशब्दस्य प्रकारार्थतया मांस्यशब्दस्य मांसादेश इति भावः ।

मासम्बन्धसीति वार्तिके (११) छन्दोग्रहणसामर्थ्यान्नोकेऽपि कचिदिति कैयटोक्तरीत्या प्रयोगमनुसृत्य पदादयः प्रयोक्तव्या इति बोध्यम् ।

ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य । १ । २ । ४७ ।

लौवे प्रातिपदिकस्याऽजन्तस्य ह्रस्वः (१२) स्यात् । औपं ज्ञानवत् । औपाय । अत्र सन्निपातपरिभाषया (१३) आतो धातोरिति (१०८७०) आकारलोपो न ।

खमोर्नपुंसकात् (१४) : ७ । १ । २३ ।

लौवादङ्गात्परयोः खमोर्लुक् स्यात् । वारि ।

इकोऽचि (१५) विभक्तौ । ७ । १ । ७३ ।

इजन्तस्य लौवस्य नुमागमः स्यादचि विभक्तौ । वारिणी । वारीणि । न लुमतेति (११४७०) निषेधस्यानित्यत्वात्पक्षे सम्बुद्धिनिमित्तो गुणः । हे वारि हे वारे । आङो ना (१०८७०) । वारिणा ।

(११) मासम्बन्धसीति (७ । ४ । ४८ सू०) मासस्तकारः स्यात् भादौ प्रत्यये बन्धसीत्यर्थः यथा माह्नः शरद्विर्दोदरमित्यादि ।

(१२) ह्रस्व इति । ह्रस्वपदेन ह्रस्वविधानादच्येति (७५) परिभाषया उपस्थितस्य तस्य च प्रातिपदिकविशेषणत्वात्तदन्तर्विधेज्ञाजन्तस्येति लाभः ।

(१३) सन्निपातेति अवर्णनिमित्तो यादेशः कथमवर्णलोपे निमित्तं स्यादिति भावः ।

(१४) खमोरिति षड्भ्योऽनुगित्यतो (११४७०) अनुगित्यनुवर्तते व्ययश्च लुक् । त्यदाद्यत्वस्य किमः कादेशस्य च बाधकः ।

(१५) इदितोलुमित्यतः (उ ३३७०) लुभिति पदमनुवर्त्याह नुमागम इति विभक्ताविति किं सपुनो मध्यस्थे दं बाधवमित्यत्राणि वा भूत् ।

घेर्ङितीति (१०६४०) गुणे प्राप्ते । वृद्धौ च तज्ज्वावगुणेभ्यो (१६)
नुम् पूर्वविप्रतिषेधेन * । वारिणे । वारिणः । वारिणीः ।
नुमचिरेति (१०२४०) नुट, नामीति (६४४०) (१७) दीर्घः । वारी-
णाम् । वारिणि । वारिणोः । हलादी हरिवत् ।

तृतीयादिषु भाषितपुंस्त्वमुंवाङ्गालवस्य । ७।

१ । ७४ ।

प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये (१८) भाषितपुंस्त्वमिगन्तं क्लीवं पुंवाङ्ग
स्याद्यादावचि । अनादये—अनादिने । इत्यादि । शेषं
वारिवत् । पीलुर्वाचस्तफलम्पीलु तस्मै पीलुने । अत्र न
पुंवत् प्रवृत्तिनिमित्तभेदात् (२६) ।

(१६) वृद्धौ चेत्येति । अतिसखीनीत्यत्र सख्युरसन्नुदाविति (१११४०) णित्वाद्बुद्धिः
वारिणीत्यत्र अच् घेरिति (११०४०) औत्स्वं, प्रियक्रोदुनीत्यत्र
तज्ज्वावः वारिणे इत्यत्र घेर्ङितीति (१०६४०) गुणस्य प्राप्तौ
चान्यत्र चरितार्थतया सावकाशत्वात् लुभा बाध्यन्ते इति भावः ।

(१७) नुम्नुटोः स्वरूपे विशेषाभावेऽपि लुभोऽङ्गावयवतया नामीति न
दीर्घोऽतोदीर्घार्थमेव नुटा लुभो बाधनाय लुमचिरेत्यादारम्भः ।

(१८) भाषितः पुमान् वेनेति विग्रहे पीलुशब्देऽतिप्रसङ्गः फलवाचकस्य
तस्यैव वृद्धवाचित्वे पुंस्वादतः भाषितः पुमान् यस्मिन्नर्थे प्रवृत्ति-
निमित्तरूपे इत्येव विग्रहस्ततोऽर्थ आदित्वादचि शब्दपरत्वमित्या-
शयेन व्याचष्टे प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये इति तथा च तल्लार्थबोधकत्वे सति
पुंस्त्वबोधकत्वं तथात्वमिति फलितम् इकोयणचीत्यतो (३२४०)
अचौत्यलुवर्त्तते । पुंवदिति लुखलुभोरभावातिदेशः ।

(१९) प्रवृत्तिनिमित्तभेदादिति पीलुशब्दस्य वृत्ते प्रवृत्तौ तदुबोधक-

अस्थिदधि(२०) सक्य्यऽक्षणा मनङ्कुदात्तः ।

७।१।७५।

एषामनङ्कुदादावचि स चीदात्तः । अक्षोपोऽनः (१०५४०) ।
 दध्ना । दध्ने । दध्नः २ । दध्नोः २ । दध्नाम् । दध्नि दधनि शेषं
 वारिवत् । एवमस्थिमकथ्यच्चि । तदन्तस्याम्यनङ् । अति-
 दध्ना । सुधि । सुधिनो । सुधीनि । हे सुधि-सुधे । सुधिया-
 सुधिना । सुधियान्-सुधीनाम् । प्रध्या-प्रधिना । मधु ।
 मधुनी । मधूनि । हे मधो हे मधु । एवमम्बुदयः । सानु-
 शब्दस्य स्तूर्वा । स्तुनि-सानूनि । प्रियक्रोष्टु । प्रियक्रोष्टुनी ।
 तज्जडावात्पूर्वविप्रतिषेधेन (१४३४०) नुम् । प्रियक्रोष्टूनि । टादौ
 पुं वत्पक्षे-प्रियक्रोष्ट्रा-प्रियक्रोष्टुना । प्रियक्रोष्ट्रे-प्रियक्रोष्टवे ।
 अन्यत्र तज्जडावात् पूर्वविप्रतिषेधेन नुमेव । प्रियक्रोष्टुना ।
 प्रियक्रोष्टुने । नुमचिरिति (१२३४०) नुट् । प्रियक्रोष्टूनाम् ।
 सुलु । सुलुनी । सुलूनि । पुनस्तद्वत् । सुलुना-सुल्व । धाट् ।
 धाटणी । धाटूणि । हे धातः हे धाट् । धात्रा-धाटणा ।
 एवं ज्ञाटकर्त्तादयः ।

एच इग्प्रस्तादेशे । १।१।४८।

आदिश्वमानेषु ऋक्षेषु मध्ये एच इगेव स्थात् । प्रद्यु ।

तायान् वृक्षत्वव्याप्यजातिरेव निमित्तं फले तु फलत्वव्याप्यजातिरित्य-
 नयोर्भेदादित्यर्थः । पीलुशब्दात् विकारार्थे व्यष् तस्य च फले लुगिति
 (१।३। १६३४०) लुगिति तस्य फलवाचकता ।
 (२०) अस्थिदधीति अस्थिहाहचर्यात् प्रकरणाच्च दधीति नपुंसकमेव आहं
 न तु धाजः किप्रत्यवशिद्धमिति बोध्यम् ।

प्रदुनी । प्रदूनि । प्रदुनेत्यादि । इह न पुंवत् यदि-
 गन्तं (२१) प्रदु इति तस्य भाषितपुंस्कात्वाभावात् । एवमग्रेऽपि ।
 प्ररि । प्ररिणी । प्ररीणि । प्ररिणा । एकदेशविकृतस्या-
 ऽनन्यत्वाद्राद्यो हलीति (१०६४०) आत्वन् प्रराभ्याम् । प्रराभिः ।
 नुमचिरेति (१०२४०) नुव्यात्वे प्रराणामिति माधवः । वस्तुतस्तु
 सन्निपातपरिभाषया नुव्यात्वन्न । नामीति (६४४०) दीर्घस्वारभ-
 सामर्थ्यात्परिभाषां बाधत इत्युक्तम् । प्ररीणाम् । सुनु ।
 सुनुनी । सुनूनि । सुनुना । सुनुने इत्यादि* ।

इत्यजन्ता जपुंसकलिङ्गाः ।

- (२१) यदिगन्तमित्यादि एतच्च साधवसते प्राचीनमते तु प्रकृष्टस्वर्गवत्त्वादि-
 रूपनिमित्तैक्यात् प्रदोशब्दो भाषितपुंस्काः स एव क्लीवे इगन्त इति
 न तयोर्भेदः अन्यथा सुधीशब्दादिष्वपि न स्यात् दीर्घान्तस्यैव भाषित-
 पुंस्कात्वेन क्लीवस्य च ह्रस्वतया तयोर्भेदादिति सूक्ष्मसीचणीयमिति
 तत्त्वबोधिनाद्यनुसारिणः । तत्त्व० ।

होढ । ट । २ । ३१ ।

हस्य ढः स्याज्भलि (१) पदान्ते च । हल्ङ्याविति (११४०)
सलोपः । पदान्तत्वात् हस्य ढः । जश्त्वचत्वे । लिट्—लिह ।
लिहौ । लिहः । लिहम् । लिहौ । लिहः । लिहा । लिह्-
भ्याम् । लिट् सु—लिट् लु ।

दादेर्धातोर्घः । ट । २ । ३२ ।

उपदेशे दादेर्धातोर्हस्य घः स्याज्भलि पदान्ते च । उपदे-
शे किम् । अधोगित्यत्र यथा स्यात् । दामलिहमात्मन इ-
च्छति दामलिह्यति । ततः क्किपि दामलिट् । अत्र मा भूत् ।

एकाचो वशो भष् भषन्तस्य सध्वोः । ट । २ ।

। ३७ ।

धातोर्वयवो य एकाच् भषन्तस्तद्वयवस्य वशः स्थाने भष्
स्थानकारे, ध्वग्वदे, पदान्ते च । एकाचो धातोरिति सामा-
नाधिकरण्येनाऽन्वये तु इह न स्यात् गर्हभमाचष्टे गर्हभयति ।
ततः क्किपि णिलोपः गर्हप् । भलीति निवृत्तं सध्वोर्ग्रहण-
सामर्थ्यात्ति नेह न । दुग्धम् । दोग्धा । व्यपदेशिवद्भावेन (२)

(१) भली भलीत्यतो (उ४०४०) भलीति स्तोः संयोगाद्योरन्ते चेत्यतोः
(१६६४०) अन्ते इति चानुवर्त्य पदस्य (ट । १ । १६६४०) अधिकारादाह
भलीत्यादि तल भलि परतः पूर्वस्य पदान्ते विद्यमानस्य च हस्येत्यर्थः
एवमन्यत्रापि पदान्त इति पदस्य व्याख्या बोध्या ।

(२) ननु धातोर्वयव इति वैयधिकरण्येनान्वये क्तिन्नदुहेर्दादेरिति वत्वेन

धात्ववयवत्वाद्भूभावः जश्त्वचत्वे । धुक् (२) । धुग् । दुहौ ।
दुहः । षत्वचत्वे । धुक्षु ।

वा (४) द्रुहसुहणुहणिहाम् । ८ । २ । ३३ ।

एषां हस्य वा घः स्याज्जलि पदान्ते च । पक्षे ढः । ध्रुक् ध्रग्
ध्रुट्-ध्रुङ् । द्रुहौ । द्रुहः । ध्रुग्भ्याम् ध्रुङ्भ्याम् । ध्रुक्षु
ध्रुक्षु ध्रुङ्क्षु । एवं सुहणुहणिहाम् ।

इग्यणः सम्प्रसारणम् । १ । १ । ४५ ।

यणः स्थाने प्रयुज्यमानो य इक् स सम्प्रसारणसंज्ञः स्यात् ।

वाह (५) जठ । ६ । ४ । १३२ ।

भस्य वाहः सम्प्रसारणजठ स्यात् ।

अधन्तत्वेऽपि भष्भावो न स्यात् दुषिति मसुदायस्य यः पूर्वभाग
एकाच् दु इति भागस्तस्य अधन्तत्वाभावात् अन्यभागस्य च लुषि-
त्यस्य एकाचः अधन्तत्वेऽपि न तत्र वशः सम्भव इत्याशङ्काह व्यप-
देशवद्भावेनेति विशिष्टोऽपदेशो मुख्यव्यवहारो व्यपदेशः सोऽस्या-
स्तीति व्यपदेशी तेन तुल्यमित्यर्थः भष्भाव इति क्षिपः प्राक् प्रह-
तायां धातुसंज्ञायां निरपवादत्वेनावस्थितत्वाद्वादेरिति वादेशे कृते
अधन्तत्वाच्चेति भावः ।

(३) धुगिति अत्वसन्त्येति (१८२४०) सूत्रेऽधातोरिति निषेधेन क्तिबन्तस्या-
प्यप्रधानक्रियावाचितया धातुत्वादिति भावः । एकाचः किं दामलिट् ।

वशः किं क्रोत्यति । अधन्तस्य किं दास्यतीत्यादौ षो भूत् ।

(४) द्रुहेर्दादित्वात् प्राप्ते अन्येषामप्राप्ते इत्युभयत्र विभाज्यम् ।

(५) वाह इति वसोः सम्प्रसारणमित्यतः (१८७४०) सम्प्रसारणमनुवृत्त-
श्रुते विशेषणं तेनात्वालोऽन्यस्येति (२६४०) न प्रवर्तते ।

सम्यसारणाच्च (६) । ६ । १ । १०८ ।

सम्यसारणादचि पूर्व रूपमेकादेशः स्यात् । एत्वेधत्सु (४२४०) ।
विश्वीहः । विश्वीहेत्यादि । छन्दस्येव (७) शिवरिति पक्षे
णिजन्ताद्विच् ।

चतुरनडुहोरासुदात्तः । ७ । १ । ६८ ।

अनयोराम् स्यात्सर्वनामस्थाने (८) परे स चोदात्तः ।

सावनडुहः (६) । ७ । १ । ८२ ।

अस्य नुम् स्यात्सौ परे । आत् () इत्यधिकारादवर्णात्परी-
ऽयम् (१०) नुम् ।

अतोविशेषविहितेनाऽपि नुमाऽम् न बाध्यते । अमा (११)

(६) सम्यसारणाच्चेति अत्र अमि पूर्वरूप इत्यतः (६०४०) पूर्वरूप इति
इकोऽयणचीत्यतो (२२४०) अचीति चानुवर्त्तते एकः पूर्वपरयोः (४२४०)
इत्यधिकारः ।

(७) छन्दस्येवेति । बह्वच्चेति (१२।६४४०) स्तत्वे भजो शिवः, छन्दसि सह
(३ । २ । ६२। ६२४०) इत्यतो शिवप्रत्ययस्य छन्दसीत्यस्य चानुवर्त्तेरिति
भावः । अकारान्तोपपद एव बाह्वः साधुतेति कैयटादवस्तेन भुवं
बह्वतोत्यादौ भूवाडित्यादिः प्रयोगोऽसाधुरिति । भाष्ये तु प्रथौह
आगतः प्रथवाड् रूयमिति प्रयोगात् लोकेऽपि बह्वः क्विविति द्योत-
नाय पक्षे इत्यस्तरसः सूचितः ।

(८) इतोऽत् सर्वनामस्थाने इत्यतः (१६६४०) सर्वनामस्थान इत्यनुवर्त्तते ।

(९) साविति । आन्धीनद्योर्नुमित्यतः (१६६४०) आदित्यधिकारात् नुमित्यनुवर्त्तते

(१०) आदित्यधिकारादिति । यासुटा (उ१६४०) सोयुड्वि (उ२८४०) विशेष-
विहितेन नुमा अम् बाध्यतामित्याशङ्काहवर्णात् पर इति उप-
जीव्योपजीवकभावेनाविरोधात् बाध्यबाधकभावो नास्तीति भावः ।

(११) अमा चेति अम् सम्बुद्धाविति (१४६४०) विशेषविहितेनापीत्यर्थः । पुनः-
प्रसङ्गविज्ञानात् समावेशादुभयस्यपि भवतीत्यर्थः । अमा वेति आकारा-

च तुम् न बाध्यते । सोर्लोपः । तुम्-(१२)-विधिसामर्थ्याद-
सुस्रंसिति दत्वन् । संयोगान्तलोपस्याऽसिद्धत्वान्नलोपो न ।
अनङ्गान् ।

अम् सम्बद्धौ । ७ । १ । ६६ ।

चतुरनङ्गहोरम् स्यात्सम्बद्धौ । आमोऽपवादः । हे अनङ्गन् ।
अनङ्गाहौ । अनङ्गाहः । अनङ्गहः । अलङ्गाहा ।

वसु स्रं सुध्वस्वनङ्गहान्दः । ८ । २ । ७२ ।

सान्तवस्वन्तस्य (१३) स्रं सादेव दः स्यात्पदान्ते । अनङ्गदुभ्या-
मित्यादि । सान्तेति किं विद्वान् । पदान्ते इति किं स्रस्तम् ।
ध्वस्तम् ।

सहेः साङः सः । ८ । ३ । ५६ ।

साङ् रूपस्य सहेः सस्य मूर्धन्यादेशः । तुराषाट् । तुराषाङ् ।
तुरासाहौ । तुरासाहः । तुराषाङ् भ्यामित्यादि । तुरं सहते
इत्यर्थे छन्दसि सह इति (३।२।६३स्र) ण्विः । लोके तु साहयतेः
क्विप् । अन्ये पामपीति (६।३।१३७सू०) पूर्वपदस्य दीर्घः ।

दिपाठे बह्वनङ्गांहीत्यत्र परत्वादाभि कृते पुनःप्रसङ्गविज्ञानात्
नपुंसकस्य अलच (१३६ष्ट०) इति तुम् नाम्ना बाध्यते इत्यर्थः ।

(१२) तुम्विधिसामर्थ्यादिति सर्वत्राविहते तुमा भवितव्यं न तु दत्व-
संयोगान्तलोपनिमित्तेनेति भावः । किन्तु पदान्तरवर्णसन्निधाने
सन्धिकार्यं स्यादेव तेन अनङ्गांस्तत्वेत्यादौ नञ्कव्यम् परे प्रश्नान् इत्यतः
(६८ष्ट०) कृत्वमिति बोध्यम् ।

(१३) वसिति प्रत्ययस्तेन तदन्तं ग्राह्यं ससजुषोरित्यतः (७७ष्ट०) सेत्यनुवृत्त-
वस्वन्तस्य विशेषणं तदेतदाह सान्तवस्वन्तस्येति पदान्त इत्युक्तिः भाष्या-
दिव्याख्यानात् ।

दिव औत् । ७ । १ । ८४ ।

दिविति प्रातिपदिकस्यौत्स्यात्सौ (१४) परे । अल्विधित्वे न (३२८०) (१५) स्थानिवत्त्वाभावाद्बल्ल्यादिलोपो (१११८०) न । सुद्यौः । सुदिवौ । सुदिवः । सुदिवम् । सुदिवौ ।

दिव उत् । ६ । १ । १३१ ।

दिवोऽन्तादेश उकारः स्यात्पदान्ते (१६) । सुद्युभ्याम् । सुद्युभिः । चत्वारः । चतुरः । चतुभिः । चतुर्थः २ ।

षट्चतुर्थश्च । ७ । १ । ५५ ।

षट्संज्ञकेभ्यश्चतुरश्च परस्यामो नुडागमः स्यात् । णत्वं द्वित्वञ्च । चतुर्णाम् ।

रोः सुपि । ८ । ३ । १६ ।

सप्तमीबहुवचने रोरेव (१७) विसर्जनीयो नान्यरेफस्य । षत्वं षस्य द्वित्वे प्राप्ते ।

(१४) दिव औदिति सावन्नुडुह इत्यतः (१४८८०) सावित्यनुवर्त्तते तपरकरणं सुखसुखार्थम् ।

(१५) अल्विधित्वेनेति स्थानिवदादेशोऽनल्विधावित्यत्रालोविधिरल्विधिरिति पञ्चस्यन्तत्पुरुषस्याप्याश्रयीयतायाः (३३८०) प्रायुक्तत्वादिति ।

(१६) पदान्तात् (६।१।७६८०) इत्यनुवृत्तस्य विभक्तिविपरिणामेनाव्यादाह पदान्ते इति ।

(१७) रोरेवेति अत्र विपरीतनियमस्तु न भवति ह्रलोऽन्तराः संयोग इत्यत्रासुपि विसर्गनिर्देशज्ञापनादिति भावः ।

शरोऽचि । ८ । ४ । ४६ ।

अचि परे शरो न द्वेस्तः । चतुर्षु । प्रियचत्वाः । हे प्रिय-
चत्वः प्रियचत्वारौ । गौणत्वे तु नुट् नेष्यते । प्रियचतु-
राम् । प्राधान्ये तु स्यादेव । परमचतुर्णाम् । कमलङ्गमलां
वा आचचाणः । कमल् । कमली । कमलः । षत्वं कमलषु ।

मो नो धातोः । ८ । २ । ६४ ।

धातोर्मस्य नः स्यात्पदान्ते । नत्वस्याऽसिद्धत्वान्नलोपो न ।
प्रशाम्यतीति । प्रशान् । प्रशामी । प्रशामः । प्रशान्भ्या-
मित्यादि ।

किमः कः । ७ । २ । १०३ ।

किमः कः स्याद्विभक्तौ (१८) । अकच्सहितस्याप्ययमादेशः ।
कः । कौ । के । कम् । कौ । कान् । इत्यादि । सर्ववत् ।

इदमो मः । ७ । २ । १०८ ।

इदमो मस्य मः स्यात्सौ परे । त्वदायत्वापवादः ।

इदोऽय् पुंसि । ७ । २ । १११ ।

(१८) अएन आ विभक्तावित्यतो (१६३४०) विभक्तावित्यनुवर्त्तते । तन्मध्यपति-
तस्तद्गृहणेन गृह्यते इति न्यायादाह अकच्सहितस्तेति । अन्या-
नपेक्षत्वेन अन्तरङ्गतयाऽकचएव प्राक् प्रवृत्तेस्तत्सहितस्यैवायसादेशः
इति बोध्यम् ।

इदम इदः स्थानेऽयं स्यात् सौ (१८) पुंसि । सौलीपः । अयम् ।
त्यदाद्यत्वपरूपत्वञ्च ।

दृश्य । ७ । २ । १०६ ।

इदमो दृश्य मः स्याद्विभक्तौ (२०) । इमौ । इमे । त्यदादेः
सम्बोधनं नास्तीत्युत्सर्गः (२१) ।

अनायकः । ७ । २ । ११२ ।

अककारस्येदम इदोऽन् स्यादापि विभक्तौ । आविति टा
इत्यारभ्य सप्तः पकारेण प्रत्याहारः (२२) । अनेन ।

(१८) इदोऽयं पुंसीत्यत्र तदोः सः साविन्यतः (१६०८०) साविचचुवर्त्तते ।

(२०) दृश्येति तदोः सः सावित्वाः सावित्यस्यैवापकर्षसम्भवेऽपि इदोऽवित्यनेन
सावयादेगात् दृष्टासम्भवात् दृष्टव्यतमपि अएन आ विभक्ता-
वित्यतो (१६२८०) विभक्तावितिपदमनुवर्त्तते इत्याह विभक्ताविति ।

(२१) उत्सर्ग इति तेन तदोः सः साविति सूत्रभाष्ये अनन्त्यबोरेति
किं, हे स इति भो अच्युत इति संसृष्टुनाहरणं न विरुध्यो इति
भावः । नास्तीत्यत्र मूलान्तु प्रचुरप्रयोगेऽवदर्शनमेवाहुः ।

इदमस्तु रुचिकटं समीपतरवर्त्तं चैः दोरूपम् ।

अदमस्तु विप्रकटं तदिति परोक्षे विजागीयादिणि ॥

वचनादेवंविधस्यार्थसाभिमुखीकरणानर्हत्वादित्येतदेव मूलमिति ।

यत्नाहुः तदापगतः सन्निकटादिशब्दानामिव इदमादीनामपि
सम्बोधपरत्वे बाधकाभावात् निप्रकटस्यापि बुद्ध्या रुचिका-
पितस्य वज्रशः सम्बोधनदर्शनाच्च । तथाह भट्टिः हे पितः क्वासि
हे तुभु वज्रेऽभिल्लाप स इति ।

(२२) प्रत्याहार इति न तु केवलं टापि, विभक्ताविति विशेषणाय सच्च
काएन आ विभक्तावित्यतो (१६३८०) (ऽनुवृत्तम् । सौ) ।

हलि लोपः । ७ । २ । ११३ ।

अककारस्येदम् इदो लोपः स्यादापि हलादौ । नानर्थके (२२)
ऽलोऽन्त्यविधिरनभ्यासविकारे ।

आद्यन्तवदेकस्मिन् (२४) । १ । १ । ११ ।

एकस्मिन् क्रियमाणङ्कार्यमादाविव (२५) अन्त इव स्यात् ।
आभ्याम् ।

नेदमदसोरकोः । ७ । १ । ११ ।

अककारयोरिदमदसोर्भिस ऐस् (२६) न स्यात् । एत्वम् ।

(२२) हलि लोपः इति सूत्रभाष्ये अलोऽन्त्यस्येति (२६४०) परिभाषया इदोऽन्त्यस्य
लोपः स्यादित्याशङ्क्य नानार्थके इत्यादि परिभाषा सूचिता । अनर्थके
ऽलोऽन्त्यस्येति विधिर्न इति तदर्थः तथाच इदंशब्दस्यावयवे इदभागे-
ऽर्थवत्त्वाभावाच्चालोऽन्त्यस्येति परिभाषाप्रवृत्तिरिति भावः । पिपत्तीत्यादौ
भजामिदिति (उ० १२६४०) अर्त्तिपूर्त्योश्चेति (उ० १२६४०) इत्त्वं सर्वाभ्यासस्य
स्यात् द्वित्वाभावे केवलसार्थवत्त्वेऽपि सति द्वित्वे सप्तदायस्यैव तथात्वा-
दित्याशङ्कायामाहानभ्यासविकारे इति ।

(२४) आद्यन्तवदिति सत्यन्यस्मिन् यस्य पूर्वोऽन्यो नास्ति स आदिः तथा
यस्य परोऽन्यो नास्ति सोऽन्त इति अन्यसत्त्वएव आद्यन्तव्यवहारो
लोके प्रसिद्धः स च एकस्मिन्नसहाये न सम्भवतीति तत्राद्यन्तव्यपदेशानि
कार्याणि न स्युरतोऽयमतिदेशरत्नः । भाष्ये तु आद्यन्तवदित्यपहाद
व्यपदेशिवदेकस्मिन्निति सूत्रसूहितं विशिष्टोऽपदेशोऽप्यपदेशो मुख्य-
व्यवहारः सोऽस्मिन्नस्तीति व्यपदेशो मुख्य इति यावत् । तेन मुख्य-
मेकस्मिन्नसहायेऽपि कार्यं स्यादिति तदर्थः ।

(२५) एकस्मिन्नित्युपमेये सप्तमीदर्शनादुपमानस्यापि सप्तम्यन्तताया आव-
श्यकतया अत्र सप्तम्यन्तादिवाच्ये वतिरिति फलितमाहादाविवेति ।

(२६) अत्र अतो भिस ऐस्चितो (६३४०) भिस ऐस् इत्यनुवर्तते ।

एभिः । १ अत्वं नित्यत्वात् (२७) छेस्मै पश्चाद्वलि लोपः ।
 अस्मै । आभ्याम् एभ्यः । अस्मात् । आभ्याम् । एभ्यः ।
 अस्य । अनयोः । एषाम् । अस्मिन् । अनयोः । एष ।
 ककारयोगे तु । अयकम् । इमकौ । इमके । इमकम् ।
 इमकौ । इमकान् । इमकेन । इमकाभ्याम् । इमकैः ।

इदमोऽन्वादेशोऽनुदात्तसृतीयौ । २ । ४ ।

३२ ।

अन्वादेशविषयस्येदमोऽनुदात्तोऽश् आदेशः स्यात्तृतीयादौ ।
 अश्वचनं (२८) साकच्कार्यम् ।

द्वितीयादौःष्वेनः । २ । ४ । ३४ ।

द्वितीयायां टौसोश्च परत इदमेतदोरेनादेशः स्यादन्वादेशे ।
 किञ्चित्कार्यं (२९) विधातुमुपात्तस्य कार्यान्तरं विधातुम्-
 नरुपादानमन्वादेशः । यथाऽनेन व्याकरणमधीतम् एनं
 छन्दोऽध्यापयेति । अनयोः पवित्रं कुलम् एनयोः प्रभूतं

(२७) इद ए इति स्थिते सौभावात् पूर्वं परत्वात् अनादेशः स्यादत आह
 नित्यत्वादिति परनित्यादीनामुत्तरोत्तरबलीयस्त्वात् (३०४०) परबाधः ।
 हते तु सौभावे न अनादेशो हलि लोपेन बाधात् बाधकाबाधित-
 कतप्रसङ्गस्यैव नित्यत्वादिति भावः ।

(२८) इदमोऽनुदात्तमात्रविधानेनैव हलि लोपेनाभ्यामित्यादिरूपसिद्धेरण-
 म्पहणं किमर्थमित्याशङ्क्याह श्वचनमिति ।

(२९) किञ्चित् कार्यमिति अपूर्वं विधातुं बोधयितुमित्यर्थः आपन्नरूपस्यैवा-
 त्र विधानस्यापेक्षणाकृत प्रवर्त्तनाविप्रत्ययनस्येति बोध्यम् ।

स्वमिति । एनम् । एनी । एनान् । एनेन । एनयोः ।
गणयतेर्विच् । सुगण् । सुगणी । सुगणः । सुगण्ट्सु—
सुगण्ट्सु — सुगण्सु । क्विप् । अनुनासिकस्य (३०)
क्विभ्लोरिति (उ०२२५५०) दीर्घः । सुगाण् । सुगाणी ।
सुगाणः । सुगाण्सु । परत्वादुपधादीर्घः हलङ्गादीति
(१११ पृ०) सुलोपः । ततो नलोपः । राजा ।

न ङिसम्बुद्धोः । ट । २ । ट ।

नस्य लोपो न स्यात् ङी सम्बुद्धौ च । हे राजन् । ङी तु
कृन्दस्युदाहरणम् । सुपां सुलुगिति (उ५१७५०) ङेर्लुक् । निषेध-
सामर्थ्यात्प्रत्ययलक्षणम् (३१) परमे व्योमन् । डावुत्तरपदे प्रति-
षेधो वक्तव्यः* । चर्मणि तिला अस्य चर्मतिलः । ब्रह्मनिष्ठः ।
राजानः । राजानम् । राजानौ । अल्लोपोऽनः (१०५५०) । श्रुत्वम् ।
नचाल्लोपः (३२) स्थानिवत्, पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधात् ।

(२०) अनुनासिकस्येति दीर्घे कर्तव्ये अल्लोपणिलोपयोर्न स्थानिवत्त्वं दीर्घविधौ
(१५५०) तन्निषेधात् कौ विधिं प्रति च तन्निषेधादित्यपि दृष्टव्यम् ।

(३१) प्रत्ययलक्षणमिति लुका लुप्राया अपि सप्रस्था नङिसंबुद्धोरिति नलोप-
निषेधलक्षणता न लुमतेति (११४५०) निषेधस्थानित्वकल्पनादिति
भावः ।

(३२) न चाल्लोप इति । अत्रः परन्तिन् पूर्वविधावितिसूत्रे (३४५०) परनिमित्त-
तत्काजादेशः पूर्वविधौ स्थानिवदित्यर्थके पूर्वविधिशब्देन पूर्वस्मादपि
विधिरिति पञ्चमीसमासाश्रयणपक्षे अजादिप्रत्ययनिमित्तकस्याल्लोपस्य
पूर्वस्मात् ववर्गात् जकारात् तवर्गनकारस्य श्रुत्वविधौ कर्तव्ये स्थानि-
वत्त्वेन श्रुत्वं न स्यादित्यागङ्कार्पः । समाधत्ते पूर्वत्रासिद्धे इत्यादि ।

नापि (३३) वहिरङ्गतयाऽसिद्धः यथोद्देशपक्षे (३४) घाष्टो-
म्यरिभाषास्मति युत्वस्यासिद्धतयाऽन्तरङ्गाभावे परिभाषाया
अप्रवृत्तेः । जजोर्ज्ञः (३५) । राज्ञः । राज्ञा ।

नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृतिः ॥ ८॥ २॥ २॥
सुप्विधौ (३६) स्वरविधौ संज्ञाविधौ कृतिः तुग्विधौ च

(३३) नापीति । युत्वापेक्षयाऽलोपस्य वहिरङ्गत्वं याव्यजदिप्रत्ययसामेज-
त्वादिति बोध्यम् असिद्ध इत्यत्र लोप इत्यनुपपद्यते । तथाच तस्या-
सिद्धत्वेन न युत्वप्रसङ्ग इत्याशङ्कार्थः ।

(३४) यथोद्देशेति । सूत्राणां सपरिकराणासुद्देशमनतिक्रम्य यथोद्देशं
तत्पक्षे उद्देशक्रमेणैव कार्योत्पत्तिक्रमपक्षे न तु कार्यकालपक्षे
इत्यर्थः घाष्टोमिति षष्ठाध्याये बाह उठिति सूत्रभाष्ये ज्ञापितां
घाष्टोम् असिद्धं वहिरङ्गमन्तरङ्गे इत्येतां परिभाषां प्रति युत्व-
स्याभिज्ञवात् पूर्वत्वासिद्धमिति (१२८०) शास्त्रेण असिद्धत्वबोधनात् । स्तोः
चुना चुरिति (५६८०) सूत्रस्याटभाष्यायीयतया तदपेक्षया घाष्ट्याः
परिभाषायाः पूर्वत्वेन पूर्वत्वासिद्धमिति शास्त्रस्य तत्रापि प्रवृत्तेः सूत्र
इव तत्परिकरेऽपि पूर्व्यापरत्वतोल्ल्यात् तस्य चासिद्धत्वेऽन्तरङ्गस्यैवा-
भावात् कथमसिद्धमित्यादिपरिभाषायाः प्रवृत्तिरिति भावः ।

(३५) जजोर्ज्ञ इति अनयोर्योगे लोकवेदप्रसिद्धनाट्यध्वनेर्लिपिविशेषस्य
चातुवादकमभियुक्तवचनमिदं नत्वचरान्तरविधायकं तेन तज्ज्ञान-
मित्यादौ युत्वसिद्धिरिति । शब्देन्दु० ।

(३६) सुप्विधावित्यत्र सुपा विधिः सुपोविधिरित्यादिरीत्या सर्वविभ-
क्तान्तावयवकः समासो भाष्येऽभिहितः । पूर्वत्वासिद्धमित्येव सिद्धे
अन्यत्र निरासफलको नियमोऽयं पञ्चपञ्चनखभक्षणवदित्याह
नान्यत्वेति । तत्र सुपःस्थाने विधौ वया राजभिरित्यादौ भिस-
येत्वं न । सुपि विधौ राजभ्यां राजभ्य इत्यादौ दीर्घत्व-
मेत्यञ्च न । स्वरविधौ पञ्चार्म दशार्ममित्यादौ नलोपस्यासिद्धतया

नलोपोऽसिद्धौ नान्यत्र राजाश्च इत्यादौ । इत्यसिद्धत्वादा-
त्वमेत्वमैस्त्वञ्च न । राजभिः । राज्ञे । राजभ्याम् । राजभ्यः ।
राज्ञः । राज्ञाम् । राज्ञि राजनि । प्रतिदौश्चतीति
प्रतिदिवा । प्रतिदिवानी । प्रतिदिवानः । अस्य भविष्ये-
ऽस्मोपे क्तने ।

हलि च (३७) । ८ । २ । ७७ ।

रेफवकारान्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घः स्याद्वलि । न
चाऽस्मोपस्य स्थानिवत्त्वं दीर्घविधौ तन्निषेधात् (३८) ।
बहिरङ्गपरिभाषा तूक्तन्यायेन (३९) न प्रवर्तते । प्रतिदीवूः ।
प्रतिदौवेत्यादि । यज्वा । यज्वानी । यज्वानः ।

न संयोगाद्मन्तात् । ६ । ४ । १३७ ।

अर्गे चार्णमिति (६।२।६० सू०) अर्णान्तपूर्वपदस्य नाद्युदात्तत्वम् ।
संज्ञाविधौ पञ्च दश वा ब्राह्मण्य इत्यादौ नलोपस्यासिद्धतया णान्ता
घडिति (१६० प्र०) षट्सञ्चायां न षट्स्रस्तित्यादिना (१२८ प्र०) डीष्टापो-
र्निषेधः । सति तु सिद्धत्वे गान्तत्वाभावेन षट्सञ्चाविरहात् तत्प्रसङ्गः ।
इति तु द्विधौ इत्वहभ्यामित्यादौ नलोपस्यासिद्धतया सुखस्य
पितीति (उ० १०५ प्र०) न तुक् । अत्र कतीति विशेषणात् रुन्विकार्यं तुक्
भषत्येव तेन इत्वहभ्यामित्यादौ क्वे चेति (१० प्र०) तुक् । राजाश्च इत्यादि-
यदेन राजीयति राजायते इत्यादि याच्यम् तत्र नलोपस्य सिद्धतया
इत्वदीर्घ सवर्णदीर्घकादेशा भवतीति बोध्यम् ।

(३७) अत्र अर्गेरुपधाया दीर्घ इक इति (८८ प्र०) सूत्रं, सिपि घातोरित्यग्रे
(उ० १२६ प्र०) घातोऽिति चानुवर्तते ।

(३८) तन्निषेधादिति न पदान्तिर्वचनेत्यादि (३५ प्र०) स्थानिवत्त्वनिषेधात् ।

(३९) उक्तन्यायेन षडाध्यायीयायास्तस्या अष्टनाध्यायीवैतसूत्रामेवया पूर्व-
त्वात् पूर्वत्वासिद्धमिति न्यायेन यथोद्देशपक्षे साठी परिभाषां प्रती-
त्यादौ दर्शनेनेत्यर्थः ।

वकारमकारान्तसंयोगात्परस्याऽनोऽकारस्य लोपो न स्यात् ।
यज्वनः । यज्वना । यज्वभ्यामित्यादि । ब्रह्मणः । ब्रह्मणा ।
ब्रह्मभ्यामित्यादि ।

इन्हन्पूर्वाभ्यामृणां शौ । ६ । ४ । १२ ।

एषां शावेवोपधाया दीर्घो नान्यत्र (४०) । इति निषेधे प्राप्ते ।

सौ च । ६ । ४ । १३ ।

इन्नादीनामुपधाया दीर्घः स्यादसम्बुद्धौ (४१) सौ परे ।
ब्रह्महा । हे ब्रह्महन् । एकाजुत्तरपद इति (१३८५०) णत्वम् ।
ब्रह्महणौ । ब्रह्महणः । ब्रह्महणम् । ब्रह्महणौ ।

हो हन्तेर्जिण्णेषु । ७ । ३ । ५४ ।

जिति णिति प्रत्यये नकारे च परे हन्तेर्हकारस्य कुत्वं स्यात् ।

हन्तेः (४२) । ८ । ४ । २२ ।

उपसर्गस्यान्निमित्तात्परस्य हन्तेर्नस्य णत्वं स्यात् । ग्रहण्यात् ।

अत्पूर्वस्य । ८ । ४ । २२ ।

हन्तेरत्पूर्वस्यैव नस्य णत्वं नान्यस्य । प्रध्नन्ति । योगविभा-

(४०) इन्हनिति । सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धावित्यनेनैव (११०४०) दीर्घसिद्धौ
परिसंख्यारूपनियमार्थमिदं सूत्रमित्याह शावेवेति नान्यत्वेति च ।

(४१) अत्र सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धावित्यतोऽसम्बुद्धाविति (१११४०) पदमनुवर्तते

(४२) हन्तेरत्पूर्वस्येत्येकमेव सूत्रं योगं विभज्य व्याचष्टे हन्तेरिति ।

गसामर्थ्यादनन्तरस्य विधिर्वा प्रतिषेधो वेति न्यायस्याधित्वा
एकाजुत्तरपदे इति (१३८८०) (४३) एत्वमपि निवर्त्तते (४४) ।
नकारे परे कुत्वविधिसामर्थ्यादलोपो न स्थानिवत् । वृत्रघ्नः ।
वृत्रघ्ना । इत्यादि । यत्तु वृत्रघ्न इत्यादौ वैकल्पिकं एत्वं
माधवेनोक्तम् । तद्भाष्यवार्त्तिकविरुद्धम् । एवं शार्ङ्गिन्यश्वि
नर्थ्यमनुपपन्नम् । यशस्विन्निति विन्प्रत्यये इनोऽनर्थकत्वेऽपि
इन्हन्नित्यत्र ग्रहणस्यवत्येव “अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता
चानर्थकेन च तदन्तर्विधिसंयोजयन्तीति, (४५) वचनात् ।
अर्थ्यमणि अर्थ्यमणि । पूणि पूणि ।

मघवा वज्रलम् । ६ । ४ । १२८ ।

मघवनशब्दस्य (४६) वा त इत्यन्तादेशः स्यात् । ऋ इत् ।

उगिदचां (४७) सर्वनामस्थानेऽधातोः । ७

। १ । ७० ।

- (४३) अत्पूर्वस्येति उपसर्गादित्यस्य निवृत्त्या गत्वमात्रस्यायं नियम इत्या-
हैकाजुत्तरेति ।
- (४४) अपिभिन्नक्रमे एकाजुत्तरपदेऽद्वयपीत्यर्थः अपिना प्रातिपदिकान्ते-
त्यस्य (४८२८०) कुमति चेत्यस्य (४८२८०) च संग्रहः बाध्यसामान्य-
चिन्तया सर्वबाध इति भावः ।
- (४५) अनिनस्मन्निति राज्ञेत्यर्थवता साम्नेत्यनर्थकेन दण्डीत्यर्थवता वाग्मी-
त्यनर्थकेन सुपया इत्यर्थवता सुतोता इत्यनर्थकेन सुपर्मेत्यर्थवता
प्रथितेत्यनर्थकेन तदन्तग्रहणमित्युदाहार्यम् ।
- (४६) मघवेति अर्घ्यस्तथावित्यतः (१६१८०) तद्वत्तुवर्त्तते त्वभावपक्षे
स्त्वो मघवेति पदं तच्च लुप्रघञीकमित्याह मघवनशब्दस्येति ।
- (४७) उगिदचांमिति अञ्जतिग्रहण निवमार्थम् उगितो धातोर्ध्वगति
उगित्कार्थं तर्ज्यतेरेवेति ।

अधातोरुगितो नलोपिनोऽश्चतैश्च नुमागमः स्यात्सर्वनाम-
स्थाने परे । उपधादीर्घः ॥ मघवान् । इह दीर्घं कर्त्तव्यं
संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वेन भवति बहुलग्रहणात् । तथाच
श्वन्मुल्लविति ॥ निपातनाम्नघशब्दान्तुपा च भाषायामपि
शब्दद्वयसिद्धिमाश्रित्येतत् सूत्रम्यत्याख्यातमाकरे । “हविर्ज-
न्तिति निःशब्दो मखेषु मघवानसाविति” भट्टिः । मघवन्ती ।
मघवन्तः । हं मघवन् । मघवन्तम् । मघवन्ती । मघवतः ।
मघवता । मघवद्गामित्यादि । 'तत्त्वाभावे । मघवा । कृन्द-
सीवनिपौ (४८) चेति वनिवन्तमध्योदात्तं कृन्दस्येव (४९) ।
अन्तोदात्तन्तु लोकेऽपीति विशेषः । मघवानो । मघवानः ।
सुटि राजवत् ।

श्वयुवमघोनामतद्धिते । इ । ४ । १३३ ।

अन्नन्तानां भसंज्ञकानांमेषामतद्धिते परे सम्प्रसारणं स्यात् ।
सम्प्रसारणाच्च (१४८ प्र०) । आहुणः (४२ प्र०) । मघोनः । अन्न-
न्तानाद्धिम् । मघवतः । मघवता । स्त्रियां मघवती । अत-
द्धिते किम् । माघवनम् । मघोना ॥ मघवभ्यामित्यादि ।
शुनः । शुना । श्वभ्यामित्यादि । युवन्शब्दवस्योत्वे कृते ।

(४८) कृन्दसीति सत्यर्थे देवनिपौ स्तः कृन्दसीत्यर्थः । इ सुमङ्गलीरियं वधूः ।

वनिप् मघवानमीमहे इत्युदाहरिष्यते स्वयमेव मूलकृता वैदिकप्रकरणे ।

(४९) कृन्दस्येवेति ।

अर्थः सृष्ट् मघोनस्य न शिष्यं कृन्दसं हि तत् ।

मत्तवन्त्योर्विधानाच्च कृन्दस्युभयदर्शनादिति ॥

कृनिवन्तं मध्योदात्तं मघवन् शब्दविषयकमिति भाष्ये उक्तम् । मनो० ।

न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम् । ६ । १ । ३७ ।

सम्प्रसारणे परतः पूर्वस्य यणः सम्प्रसारणं न स्यात् । इति
यकारस्य नेत्वम् । अतएव ज्ञापकादन्त्यस्य यणः पूर्वं सम्प्र-
सारणम् । यूतः । यूना । युवभ्यामित्यादि । अर्वा । हे
अर्वन् ।

अर्वणस्त्वसावऽनजः । ६ । ४ । १२७ ।

नजा रहितस्यार्वन्तस्याऽङ्गस्य ह इत्यन्तादेशः स्यान्नतु
सौ (५०) । उगित्वान्नुम् । अर्वन्ती । अर्वन्तः । अर्वन्तम् ।
अर्वन्ती । अर्वतः । अर्वता । अर्वङ्गामित्यादि । अनजः
किम् । अनर्वा (५१) यज्ववत् ।

पथिमथ्यभुक्षामात् । ७ । १ । ८५ ।

एषामाकारोऽन्तादेशः स्यात्सौ परे । आ आदिति प्रक्षेपेण
शुद्धाया एव व्यक्तेर्विधानान्मानुनासिकः ।

इतोत्सर्वनामस्थाने । ७ । १ । ८६ ।

पथादेरिकारस्याकारः स्यात्सर्वनामस्थाने परे ।

योम्यः । ७ । १ । ८७ ।

(५०) असादिति पर्युदासे सुबुद्धिं सुप्रसङ्गो विभक्तिरूपे एव प्रत्यये स्यात्त-
तश्चावर्तीयमित्यादि न स्यादतः प्रतिषेधपरतयाह न तु साविति ।

(५१) अनजः किमिति अनज इत्यस्य कः शब्दो व्यावर्त्य इति प्रश्नः । अन-
नेति यज्वनुशब्दसदृशोऽनर्वनुशब्दो व्यावर्त्य इत्युक्तमेवम् सर्वत्र ।

पथिमथोस्थस्य न्यादेश स्यात् सर्वनामस्थाने परे । पथ्याः ।
पथ्यानी । पथ्यानः । पथ्यानम् । पथ्यानी ।

भस्य टेलोपः । ७ । १ । ८८ ।

भसंज्ञस्य पथ्यादेशे लोपः स्यात् । पथः । पथा । पथिभ्यामित्यादि । एवमन्याः ऋभुक्षाः । स्त्रियान्त्रान्तलक्षणे ङोपि भत्वाङ्लोपः । सुपथो नगरौ । अनृभुक्षो सेना । 'आत्वन्नपुंसके न भवति न लुमतेति (११४४०) प्रत्ययलक्षणनिषेधात् । सुपथि वनम् । सम्बुद्धौ नपुंसकानान्नलोपो वा वाच्यः* । हे सुपथिन् हे सुपथि । नलोपः सुप्स्वरेति (१५६४०) नलोपस्याऽसिद्धत्वाद्भ्रस्वस्य गुणो न । द्विवचने भत्वाङ्लोपः । सुपथी । शौ सर्वनामस्थानत्वात् । सुपथ्यानि । पुनरपि । सुपथि । सुपथी । सुपथ्यानि । सुपथा । सुपथे । सुपथिभ्यामित्यादि ।

षणान्ता षट् । १ । १ । २४ ।

षणान्ता नान्ता च संख्या षट्संज्ञा स्यात् । षड्भ्यो लुक् । (११४४०) पञ्च २ । संख्या किम् । विप्रुषः । यामानः । शतानि सहस्राणीत्यत्र सन्निपातपरिभाषया न लुक् सर्वनामस्थानसन्निपातेन कृतस्य लुमस्तद्विधातकत्वात् । पञ्चभिः । पञ्चभ्यः २ । षट्चतुर्भ्यश्चेति (१५०६०) नुट् ।

नोपधायाः । ६ । ४ । ७ ।

नान्तस्योपधाया दीर्घः स्यान्नामि परे । नलोपः ङः । पञ्चानाम् । पञ्चसु । परमपञ्चानाम् । गौणत्वे तु न लुगनुटौ ।

ङः स्वादिभिति (१०५४०) पदत्वे न लोप इति (१०६४०) सूत्रेण ।

प्रियपञ्चा । प्रियपञ्चानी । प्रियपञ्चानः । प्रियपञ्चानम् ।
एवं सप्तन् नवन् दशन् ।

अष्टन आ विभक्तौ । ७ । २ । ८४ ।

अष्टन आत्वं स्याद्वलादौ (५२) विभक्तौ ।

अष्टाभ्य औश् । ७ । १ । २१ ।

कृताकारादष्टनः परयोर्जश्शसोरीम् स्यात् । अष्टभ्य इति
वक्तव्ये (५३) कृतात्वनिर्देशो जश्शसोर्विषये आत्वं ज्ञापयति
वैकल्पिकं चेदमष्टन आत्वम् अष्टनो (५४) दीर्घादिति (६११७०)
सूत्रे दीर्घग्रहणाज्ज्ञापकात् । अष्टौ२ । परमाष्टौ । अष्टाभिः ।
अष्टाभ्यः२ । अष्टानाम् । अष्टासु । आत्वाभावे । अष्ट२ ।
इत्यादि पञ्चवत् । गौणत्वे त्वात्वाभावे राजवत् । शसि
प्रियाष्टः । इह पूर्वस्मादपि विधावल्लोपस्य स्थानिवद्भावात्

(५२) रायोहलीत्यती (१२६४०) हलीत्यपठ्याह हलादाविति तदकरणे अष्टा-
नामित्यादि न सिद्धयति तत्र परत्वात् नित्यत्वाच्च नुटः प्रागात्वे कृते
अनान्तत्वेन षट्संज्ञाभावात् नुटोऽपद्यतेः । कृते तु नुटि हलादि-
परत्वेनात्वमिति बोध्यम् ।

(५३) ननु हलीत्यपकर्षेऽपि जश्शसोर्हलादित्वाभावेन कथं कृताकारतेत्यत
आह अष्टभ्य इति वक्तव्ये इति । तथाच कृतात्वस्यैवेदमनुकरणं नत
लक्षणसम्पन्नं तथा सति अनन्तरीकृतापत्तेन तस्यैव वैकल्पिकत्वलाभाच्च-
मष्टभ्य इत्येव ब्रूयादिति भावः ।

(५४) अष्टन इति । दीर्घान्तादष्टनः परा असर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता
स्यादित्यर्थः तेन शसि अष्टौ भिषि अष्टाभिरित्यस्योदात्तता दीर्घात्
किमष्टभिरिति मध्योदात्तम् । तच्च ।

टुत्वम् कार्यकालपक्षे वहिरङ्गस्याऽलोपस्याऽसिद्धत्वाद्वा ।
 प्रियाष्टा । इत्यादि । जग्शसोरनुमीयमानमात्वं प्राधान्य-
 एव (५५) नतु गौणतायाम् । तेन प्रियाष्टो हलादावेव वैकल्पि-
 कमात्वम् । प्रियाष्टाभ्याम् । प्रियाष्टाभिः । प्रियाष्टाभ्यः २-
 प्रियाष्टासु ।

प्रियाष्टो राजवत्सर्वं हाहावच्चापरं हलि ।
 भष्भावः । जश्त्वचत्वे । भुत् — भुद् । बुधौ । बुधः ।

ऋत्विग्दधक्सगिद्युषिणगञ्जुयुजिक्रुञ्चाश्च ॥

३ । २ । ५६ ।

एभ्यः क्तिन् स्यात् । अनाक्षणिकमपि किञ्चित्कार्यं निपातना-
 स्रभ्यते निरुपपदाद्युजेः क्तिन् स्यात् कनावितौ

कृदतिङ् । ३ । १ । ६३ ।

सन्निहिते धात्वधिकारे तिङ्भिन्नः प्रत्ययः क्तसंज्ञः स्यात् ।

वेरष्टक्तस्य । ६ । १ । ६७ ।

अष्टक्तस्य वस्य लोपः स्यात् । क्तञितेति प्रातिपदिकत्वात्
 स्वादयः ।

युजेरऽसमासे । ७ । १ । ७१ ।

(५५) प्राधान्य एवेति औश्वं हि लुग्लुटाविव प्राधान्य एव भवति नतु गौ-
 णत्वे अष्टाभ्य इति बहुवचननिर्देशात् तथाच औश्विधौ कृतात्-
 निर्देशवत्तेनानुमीयमानमात्वं प्राधान्य एवेति भावः ।

यजेः (५६) सर्वनामस्थाने नुम् स्यादसमासे । सुलोपः
संयोगान्तस्य लोपः ।

किन्प्रत्ययस्य कुः । ८ । २ । ६२ ।

किन्प्रत्ययो यस्मात्तस्य कवर्गोऽन्तादेशः स्यात्पदान्ते । नस्य
कुत्वेनानुनासिको ङकारः । युङ् । नघापदान्तस्येति (६३४०)
नुमोऽनुस्वारः परसवर्णः तस्याऽसिद्धत्वाच्चोः कुरिति कुत्वं न ।
युञ्चो । युञ्जः । युञ्जम् । युञ्जौ । युजः । युजेत्यादि ।
असमासे किम् ।

चोः कुः । ८ । २ । ३० ।

चवर्गस्य कवर्गः स्याज्झलि पदान्ते च । इति कुत्वम् । किन्-
प्रत्ययस्येति कुत्वस्यासिद्धत्वात् । सुयुक् सुयुग् । सुयुजो ।
सुयुजः । युजेरिति धातुपाठपठितेकारविशिष्टस्याऽनुकरणं
नत्विका निर्देशः । तेनेह न युज्यते समाधत्ते इति युक् । युज-
समाधौ देवादिक आत्मनेपदी । संयोगान्तस्य लोपः । खन् ।
खञ्चो । खञ्जः । इत्यादि । व्रश्चेति (१२०४०) षत्वम् । जश्त्वचत्वे ।
राट्-राड् । राजौ । राजः । राट्सु—राट्सु । एवं
विभ्राट् । देवेट् । देवेजौ । विश्वसृट् । इह यजिसृज्योः कुत्वं
नेति क्लीवे (१६४४०) वक्ष्यते । परिमृट् । षत्वविधौ राजिसाह-
चर्यात् ट्भ्राजृदीप्ताविति फणादिरेव गृह्यते । नतु राजृ भ्रा-
जृ दीप्ताविति तस्य कुत्वमेव । विभ्राक् विभ्राग्भ्यामित्यादि ।

(५६) अत्र उगिदचां सर्वनामस्थाने इत्यतः (१५६४०) सर्वनामस्थान इति
इदितोऽनुमित्यतो (उ० ३३४०) उमिति आनुवर्त्तते ।

परो व्रजे षः पदान्ते * । परावुपपदे व्रजेः क्तिप् स्याद्दीर्घश्च
पदान्तविषये षत्वञ्च । परित्यज्य सर्वं व्रजतीति परिव्राट् ।
परिव्राजौ । परिव्राजः ।

विश्वस्य (५७) वसुराटोः । ६ । ३ । १२८ ।

विश्वशब्दस्य दीर्घोऽन्तादेशः स्यादसौ राट्शब्दे च परे । विश्वं
वसु यस्य स विश्वावसुः । राडिति पदान्तोपलक्षणार्थम् ।
चत्वार्षमविवक्षितम् । विश्वाराट्—विश्वाराड् । विश्वराजौ ।
विश्वराजः विश्वाराड्भ्यामित्यादि ।

स्कोः संयोगाद्योरन्ते च । ८ । २ । २६ ।

पदान्ते (५८) भलि च परे यः संयोगस्तदाद्योः सकारकका-
रयोर्लोपः स्यात् । भट्—भट् । सस्य सुत्वेन थः । तस्य जश्-
त्वेन जः । भज्जौ । भज्जः । ऋत्वितिदिना (१६४८०) ऋता-
वुपपदे यजेः क्तिन् क्तिन्नन्तत्वात्कत्वम् । ऋत्विक्—ऋत्विग् ।
ऋत्विजौ । ऋत्विजः । रात्सस्येति (१२२८०) नियमान्न संयोगा-
न्तस्य लोपः । ऊर्क्—ऊर्ग (५०) । ऊर्जौ । ऊर्जः ।
त्यदाद्यत्वं पररूपञ्च ।

(५७) विश्वस्येत्यत्र ढ्रलोपे दीर्घ इत्यतो (८०८०) दीर्घ इत्यनुवर्तते ।

(५८) स्कोरित्यत्र पदस्येत्यधिकारः भलो भलोत्यतो (३४०८०) भलीत्यनुवर्तते
संयोगेति लुप्रपञ्चीकं पदं भलन्ताभ्यां विशिष्यते इत्याह पदान्ते भलि
चेति भलि किं भट् । भज्जतीति भट् व्रज्जेत्यादिना (१२०८०) षत्वम् ।

(५०) ऊर्गिति । ऊर्जं बलप्राप्त्यनयोरित्यस्मात् चुरादेः क्तिप् णिलोपः
एव चोः कृत्वे न स्थानिवत्, पदान्तविधित्वात् पूर्वलापिद्वत्वाच्च ।

तदोः (६०) सः सावनन्ययोः । ७ । २ ।

त्यदादीनान्तकारदकारयोरनन्ययोः सः स्यात्तो । स्युः ।
त्यौ । त्ये । त्यम् । त्यौ । त्यान् । सः । तौ । ते । परमसः ।
परमतौ । परमते । द्विपर्यन्तानामित्येव । नेह । त्वम् ।
नच तकारोच्चारणसामर्थ्याच्चेति वाच्यम् । अतित्वमिति गौणे
चरितार्थत्वात् । संज्ञायां गौणत्वे चात्वमत्वे न । अतित्वद् ।
अतित्वदौ । अतित्वदः । यः । यौ । ये । एषः । एतौ । एते ।
अन्वादेशे तु । एनम् । एनौ । एनान् । एनेन । एनयोः २ ।

उपेप्रथमयोरम् । ७ । १ । २८ ।

युष्मदस्मद्भ्यां परस्य ऊ (६१) इत्येतस्य प्रथमाद्वितीययोश्चा-
सादेशः स्यात् ।

मपर्यन्तस्य । ७ । २ । ६१ ।

इत्यधिकृत्य ।

(६०) तदोरित्यत्र त्यदादीनाम् इत्यतः (११५४०) त्यदादीनामित्यनुवर्तते
त्यदादीनां किमातपः दारक इत्यादौ न । तदोः किं य इति अनन्ययोः
किं हे स । अत्र परत्वात् त्यदाद्यत्वं बाधित्वा पूर्वमन्यस्य
दकारस्य सकारे कते हल्ङ्गादिना (१११४०) सुलोमे च हत्वविसर्गौ
स्यातां तथा च हे स इति सन्निर्गमं रूपं स्यादिति भावः ।

(६१) उपेप्रथमयोरित्यत्र युष्मदस्मद्भ्यां ङलोऽश्रित्यतो (१७२४०) युष्मदस्मद्भ्या-
मित्यनुवर्तते ऊ इति लुप्रपञ्चीकं पृथक्पदं प्रथमाशब्दश्च प्रथमा
द्वितीयासमुदाये गौण इत्याशयेनाह ऊ इत्यस्येत्यादि ।

त्वाहौ (६२) सौ । ७ । २ । ६४ ।

युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्व अह इत्येतावादेशौ स्तः सौ परे ।

शेषे (६३) लोपः । ७ । २ । ६० ।

आत्वयत्वनिमित्तेतरविभक्तौ परतो युष्मदस्मदोरन्त्यस्य (६४)
लोपः स्यात् । अतो गुणे (८८४०) (६५) । अस्मि पूर्वः । (८०४०)
त्वम् । अहम् । ननु त्वं स्त्री अहं स्त्री इत्यत्र त्व अम्, अह अम्
इति स्थिते अस्मि पूर्वरूपत्वं परमपि बाधित्वाऽन्तरङ्गत्वाद्याप्
प्राप्नोति । सत्यम् । 'अलिङ्गे युष्मदस्मदी' तेन स्त्रीत्वाभावान्न
टाय । यद्वा शेष इति सप्तमी स्थानिनोऽधिकरणत्वविवक्षया
(६६) तेन मपर्यन्ताच्छेषस्य अट् इत्यस्य लोपः स्यात् । स च परो-

(६२). त्वाद्याविति त्वभावेकवचने इत्यनेनैव (१७०४०) युष्मदस्मदादेशसिद्धावपि
युवां युष्मान् वा अतिक्रान्त इति वाक्ये अतित्वमित्यादौ त्वादेशसिद्ध्यर्थ-
मिदं सूत्रं तादृशस्यञ्च युष्मद् एकार्थवाचित्वाभावेन तत्सूत्रेणादेशा-
सम्भवादिति बोध्यम् ।

(६३) प्रायुक्तात्वयत्वातिरिक्तविभक्तिरिह शेषशब्दार्थ इत्याहतात्वयत्वेति ।

प्रश्नस्याच चतुर्थ्याच षष्ठाः प्रथमयोरपि

यान्यद्विवचनान्यत्र शेषे लोपो विधीयते इति काशिका ।

(६४) अलोऽन्त्यस्येति (२६४०) परिभाषालभ्यमाहान्यस्येति ।

(६५) त्वादयोऽकारान्ता इति वृत्त्यनुसारेणाह अतो गुण इति वस्तुतस्तु
भाष्ये ह्रस्वन्तास्ते इति स्थितम् ।

(६६) अधिकरणत्वविवक्षयेति यदि शेष इति विभक्तिविशेषणं स्यात् तर्हि
व्यर्थमेव स्यात् आत्वयत्वाभ्यां विशेषविहिताभ्यां स्वविषये लोपस्य
बाधसम्भवात् परिशेषात् तदतिरिक्तविषय एव लोप इति लाभात्
अतः शेषशब्दार्थमन्यमेवेह मन्यामहे इति भावः ।

ऽप्यन्तरङ्गे अतो गुणे (८८४०) कृते (६७) प्रवर्त्तते । अदन्तत्वा-
भावान्न टाप् । परमत्वम् । परमाहम् । अतित्वम् । अत्यहम् ।

युवावौ द्विवचने । ७ । २ । ६२ ।

द्वयोरुक्ती (६८) युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य युवावौ स्तौ विभक्तौ ।

प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम् । ७ । २ । ८८ ।

इह युष्मदस्मदोराकारोऽन्तादेशः स्यात् । औडीत्वैव सुब-
चम् । भाषायां किम् । युवं वस्त्राणि । युवाम् । आवाम् ।
मपर्यन्तस्य किम् (६९) । साकच्कस्य मा भूत् । युवकाम् ।
आवकाम् । त्वया मयेत्यत्र च त्वा म्येति (७०) मा भूत् ।
युवकाभ्यामावकाभ्यामिति च न सिद्धेत् ।

(६७) अतो गुणे इति । वर्णादाङ्गं वलीय इत्येतत् समानविधौ एव,
इह तु शेषे लोपे विभक्तिर्निमित्तं, पररूपे लकार इति विभिन्नविष-
यत्वाच्चास्य प्रवृत्तिरिति बोध्यम् ।

(६८) द्वयोर्वचनं बोधनं तत्र समर्थयोरित्यर्थे द्विवचनशब्दोगौण इत्याह द्वयो-
रुक्ताविति तत्फलन्तु गौणेऽप्यादेश इति मूलोदाहरणे सप्तम् ।

(६९) मपर्यन्तस्य किमिति अधिकारसूत्रमेव किमर्थमिति प्रश्नः ।

(७०) ननु ससुदायादेशस्वीकारेऽपि ओकारसकारभकारादौ, सुपि सर्वनाम्ना-
मकच् प्राक्टेरित्यत्र (७०६४०) सुबन्तस्य टः प्रागकजिति व्यवस्थाया
युष्मद्विषये त्वयकेत्यादिसिद्धये वक्ष्यमाणत्वात् अन्तरङ्गत्वात् युवामिति
सिद्धात्तरमकज् भविष्यतीति न तत्र दोष इत्यत्र आह त्वाभ्येति ।
त्वमयोर्हलन्तत्वपक्षे योऽचीति (१०७१४०) यादेशे तयोः संयोगात् तथाह-
पापत्तिरिति भावः । नन्वत्रापि योऽचीत्युक्ता अव्ये इति सूत्रकस्य-
नेन एकारादेशे अयादेशे च तत्तदसिद्धिरित आह युवकाभ्यामिति

यूयवयौ जसि । ७।२।६३।

स्यष्टम् । यूयम् । वयम् । परमयूयम् । परमवयम् । अति-
यूयम् । अतिवयम् । इह शिषे लोपोऽन्त्यलोप इति पञ्च
जसःशौ प्राप्तः अङ्गकार्ये (७१) कृते पुनर्नाङ्गकार्यमिति न
भवति, हेप्रथमयोरित्यत्र (१६७४०) मकारान्तरं प्रक्षिप्य अम्
भान्तएवावशिष्यते नतु विक्रियत इति व्याख्यानाहा ।

त्वमावेकवचने । ७।२।६७।

एकवचनस्योक्तौ युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्वमौ सौ विभक्तौ ।

द्वितीयायाञ्च । ७।२।८७।

युष्मदस्मदोराकारः स्यात् । त्वाम् । माम् । युवाम् । आवाम् ।

शसो न । ७।१।२६।

नेत्यविभक्तिकम् युष्मदस्मद्व्यां परस्य शसो नकारः स्यात् यो-

सर्वादेशस्वीकारे साक्ष्ययोरपि स्थाने युवाद्यादेशापत्तौ तदुपासि-
द्विरिति भावः । हलन्ताः त्वाद्यादेशा इति पञ्चे सर्वादेशे त्वयेत्वाद्य-
सिद्धिश्च मपर्यन्तानभिधाने स्यादित्यपि बोध्यम् । भाष्ये तु मपर्यन्त-
स्येत्वभिधानेन किञ्चित्छेषसहितयोरेव तयोर्मपर्यन्तस्थाने आदेश
इत्युक्त्या यत्र निरवशेषत्वं युज्यते अक्षयते इत्यादौ नादेश इति

फलान्तरमभिहितम् ।

(७१) अङ्गद्वन्द्वे पुनर्द्वन्तावविधिरिति परिभाषामर्चतो दर्शयति अङ्गकार्ये
इति अङ्गे अङ्गाधिकारे षत् यत्तन्नं यस्य तदङ्गद्वन्द्वं शास्त्रं तस्मिन्
कृते षट्छे सति पुनरन्त्यस्य षट्सौ प्राप्तायावविधिरपठतिरिति

ऽपवादः । आदेः परस्य (२८४०) (७२) । संयोगान्तलोपः ।
युष्मान् । अस्मान् ।

योऽचि । ७ । २ । ८६ ।

अनयोर्थकारादेशः स्यादनादेशेऽजादौ परतः । त्वया । मया ।

युष्मदस्मदोरनादेशे । ७ । २ । ८६ ।

अनयोराकारः स्यादनादेशे हलादौ विभक्तौ । युवाभ्याम् ।
आवाभ्याम् । युष्माभिः । अस्माभिः ।

तुभ्यमह्यौ ङयि । ७ । २ । ८५ ।

अनयोर्मपर्यन्तस्य तुभ्यमह्यौ स्तो ङयि । अमादेशः । शेषे
लोपः (१६८४०) । तुभ्यम् । मह्यम् । परमतुभ्यम् । परम-
मह्यम् । अतितुभ्यम् । अतिमह्यम् । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् ।

भ्यसो भ्यम् । ७ । १ । ३० ।

भ्यसो भ्यम् अभ्यम् वा आदेशः स्यात् । आद्ये शेषे लोपो-
ऽन्त्यलोप एव तत्राऽङ्गवृत्तपरिभाषाया एत्वं न । अभ्यम् तु
यक्षद्वयेऽपि साधुः । युष्मभ्यम् । अस्मभ्यम् ।

एकवचनस्य च । ७ । १ । ३२ ।

तदर्थः तेषां जसः स्थानेऽम्पठत्तौ न पुनः तस्य स्थाने शीघ्रवृत्ति-
रिति भावः ।

(७२) आदेः परस्येति (२८४०) परिभाषया शस आदेरकारस्य स्थाने
नकारादेशो तेन संयुक्तस्य नृस् इत्यस्य अन्तलोपः ।

आभ्यां पञ्चम्येकवचनस्य अत् स्यात् । त्वत् । मत् । ङसे
 सेति सुवचम् । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् ।

पञ्चम्या अत् । ७ । १ । ३१ ।

आभ्यां पञ्चम्या भ्यसोऽत् स्यात् । युष्मत् । अस्मत् ।

तवममौ ङसि । ७ । २ । ६६ ।

अनयोर्मपर्यन्तस्य तव ममौ स्तो ङसि ।

युष्मदस्मद्ग्रां ङसोऽश् । ७ । १ । २७ ।

तव । मम । युवयोः । आवयोः ।

साम आकम् । ७ । १ । ३३ ।

आभ्याम्परस्य साम आकम् स्यात् । भाविनः (७३) सुटो निवृ-
 त्यर्थं ससुट्कनिर्देशः । युष्माकम् । अस्माकम् । त्वयि ।
 मयि । युवयोः । आवयोः । युष्मासु । अस्मासु ।

समस्यमाने (७४) । द्वैकत्ववाचिनी युष्मदस्मदी ।

(७३) आकमादेशात् पूर्वं योऽवीति (१७१ प्र०) यत्वेन भाव्यं ततश्च शेषे लोपा-
 भावात् । अवर्णान्नादिहितस्य सुटोऽप्रसक्तग्रासामइति ससुट्कनिर्देशः
 कथमित्याशङ्क्याह भाविन इति कृते हि शेषे लोपेऽकारान्नायं प्राप्तः
 सुट् ससुट्कस्य स्थानिष्वेन निर्देशान्निवर्त्तते इति भावः ।

(७४) द्विवचनैकवचनयोरर्थपरत्वोक्तेः फलं दर्शयति समस्यमाने इत्यादि ।
 पञ्चकं प्रातिपदिकार्थं इति पक्षे संख्याया अपि प्रातिपदिकार्थत्वा-
 दाह द्वैकत्ववाचिनी इति अर्थपरत्वाश्रयणसामर्थ्यादेव भूतपूर्व
 गतेरपि द्वित्वैकत्वसंख्याया ग्रहणेन युवाद्यादेश इति भावः ।

समासार्थोऽन्यसंख्यश्चेत् स्तो युवावौ त्वमावपि (७५) ॥ १ ॥
 सुजस्डेङ्सु परतः आदेशाः स्युस्मदैव ते ।
 त्वाहौ यूयवयौ तुभ्यमह्यौ तवममावपि ॥ २ ॥
 एते परत्वादुवाधन्ते युवावौ विषये स्वके ।
 त्वमावपि प्रवाधन्ते पूर्वविप्रतिषेधतः ॥ ३ ॥
 द्वौ कसंख्यः समासार्थो बह्वर्थे युष्मदस्मदी ।
 तयोरद्वौ कतार्थत्वान्न युवावौ त्वमौ न च ॥ ४ ॥
 त्वां मां वा अतिक्रान्त इति वियहे । अतित्वम् । अत्वहम् ।
 अतित्वाम् । अतिमाम् । अतियूयम् । अतिवयम् । अति-
 त्वाम् । अतिमाम् । अतित्वान् । अतिमान् । अतिवया ।
 अतिमया । अतिवाभ्याम् । अतिमाभ्यास् । अतिवाभिः ।
 अतिमाभिः । अतितुभ्यम् । अतिमह्यम् । अतिवाभ्याम् ।
 अतिमाभ्याम् । अतिवभ्यम् । अतिमभ्यम् । ङसिभ्यसोः ।
 अतित्वत् । अतिमत् । भ्यामि प्राग्वत् । अतितव । अति-
 मम । अतिवयोः । अतिमयोः । अतिवाकम् (७६) ।
 अतिमाकम् । अतिवयि । अतिमयि । अतिवयोः । अति-
 मयोः । अतिवासु । अतिमासु । युवाभावां वा अतिक्रान्त

- (७५) त्वाहादिभिः परत्वेन युवावयोर्वाधनेऽपि तेभ्यः परौ त्वमौ बर्थं
 तैर्वाध्येयातामित्याशङ्काह त्वमावपीति । विप्रतिषेधे परमित्यत्र
 (८१४) परशब्दस्येष्टविधयेऽकार प्रक्षेपेण पूर्वार्थकत्वान्तयेति भावः ।
 (७६) अतिवाकमिति प्राञ्चस्तु यस्यामः सुडग्रे भावो तस्यैवान्न आकम्
 भवितव्यं मच्च तद्वौणत्वे भवतीति तवाकम् न प्रवर्तते तथाच तत्त्वं
 अतिवयाम् अतिमयामिभ्यो रूपमित्याहुः ।

इति विग्रहे । सुजस्डेङ्सु प्राग्वत् । औ अम् औट्सु अति-
 युवाम् । अत्यावाम् । अतियुवान् । अत्यावान् । अति-
 युवया । अत्यावया । अतियुवाभ्याम् ३ । अत्यावाभ्याम् ३ ।
 अतियुवाभिः । अत्यावाभिः । भ्यसि अतियुवभ्यम् । अत्या-
 वभ्यम् । ङसिभ्यसोः । अतियुवत् । अत्यावत् । औसोः ।
 अतियुवयोः । अत्यावयोः । अतियुवाकम् । अत्यावाकम् ।
 अतियुवयि । अत्यावयि । अतियुवासु । अत्यावासु । युष्मा-
 नऽस्मान्वाऽतिक्रान्त इति विग्रहे । सुजस्डेङ्सु प्राग्वत् ।
 औअमौट्सु । अतियुष्माम् । अत्यस्माम् । अतियुष्मान् ।
 अत्यास्मान् । अतियुष्मया अत्यस्मया । अतियुष्माभ्याम् ३ ।
 अत्यस्माभ्याम् ३ । अतियुष्माभिः । अत्यस्माभिः । भ्यसि ।
 अतियुष्मभ्यम् । अत्यस्मभ्यम् । ङसिभ्यसोः । अतियुष्मत् ।
 अत्यस्मत् । औसोः । अतियुष्मयोः । अत्यस्मयोः । अति-
 युष्माकम् । अत्यस्माकम् । अतियुष्मयि । अत्यस्मयि ।
 अतियुष्मासु अत्यस्मासु ।

पदस्य (७७) । ट । १ । १६ ।

पदात् (७८) । ट । ११७ ।

अनुदात्तसर्वमपादादौ । ट । १ । १८ ।

इत्यधिकृत्य (७९)

(७७) अपदान्तस्य मूर्धन्य इति (८।३।५५ सू०) विशेषनिर्देशात्ततः प्राक्
 पदस्येत्यधिकारः ।

(७८) कृत्ये च सुषगोत्रादित्यतः (८।१।६९ सू०) प्राक् पदादित्यधिकारः ।

(७९) अनुदात्तं सर्वमपादादाविति पदत्वस्य आपादसमाप्तेरधिकारः ।

युष्मदच्चादोः षष्ठौचतुर्थीद्वितीयास्यचोर्वान्नावौ
। ८ । १ । २० ।

पदात्परयोरपादादौ स्थितयोरनयोः षष्ठ्यादिविशिष्टयोर्वा-
चावित्थादेशौ स्तस्तौ चानुदात्तौ ।

बहुवचनस्य वस्नसौ । ८ । १ । २१ ।

उक्तविधयोरनयोः षष्ठ्यादिवहुवचनान्तयोर्वस्नसौ स्तः ।
बान्नावोरपवादः ।

तेमयावेकवचनस्य । ८ । १ । २२ ।

उक्तविधयोरनयोः षष्ठौचतुर्थ्येकवचनान्तयोस्तेमे एतौ स्तः ।

त्वामौ द्वितीयायाः । ८ । १ । २३ ।

द्वितीयेकवचनान्तयोस्त्वामा एतौ स्तः ।

श्रीशस्वाऽवतु मापीह दत्तात्ते मेऽपि शर्मा सः ।

त्वामौ ते मेऽपि स हरिः पातु वामपि नो विभुः ॥ १ ॥

मुखं वां नो ददात्वौशः पतिर्वामपि नो हरिः ॥

सोऽव्याहो नः शिवं वो नो दद्यात्सेव्योऽन्न वः स नः २ ।

पदात्परयोः किम् । वाक्यादौ मा भूत् । त्वां पातु माम्पातु ।

अपादादौ किम् । वेदैरश्वैः संवेद्योऽस्मान् कृष्णः सर्वदा-

ऽवतु । स्थग्रहणात् (८०) श्रूयमाणविभक्तिकयोरेव । नेह ।

(८०) स्वग्रहणादिति तिष्ठतिरिहाह्वानी समये तिष्ठ सुपीतिवत् (सकृद्यं
मा हारीरिति तदर्घः) तथा च षष्ठ्यादीन् अजहतीरेव तयोरेते आ-
देशा इत्यर्थः ।

विभाषितं विशेषवचने । ८ । १ । ४७ ॥ अत्रमाध्यम् । बहुवचनमि
ति वक्ष्यामि । बहुवचनानां विशेष्यं समानाधिकरणे आस
न्निते विशेषणे परे अविद्यमानवद्वा । घूयं प्रभवः देवाः वा
रण्या युष्मानू भजे । वो भेजे इति वा । इहान्वा देवेषु वैक
ल्यिका आदेयान् इत्येतत्पुस्तके विभाषितमित्यादि सानुव
र्तिकं न्यूनतादोषपरिहारार्थं पूरणीयम् ॥ = ॥ ८१ ।

इति ॥ युष्मत्पुत्रो ब्रवीति । इत्यस्मत्पुत्रो ब्रवीति । समान-
वाक्ये निघात (८१) युष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः * । एकतिङ्
वाक्यं तेनेह न । ओदनस्य च तव (८२) भविष्यति । इह तु
स्यादेव । शालीनान्ते ओदनन्दास्यामीति । एते वांनावाद्व
आदेशा अनन्दादेशे वा वक्तव्याः * । अनन्दादेशे तु नित्यं
स्युः । धाता ते भक्तोऽस्ति धाता तव भक्तोऽस्तीति वा ।
तस्मै ते नम इत्येव ।

न चवाहाऽहैवयुक्ते । ८ । १ । २४ ।

चादिपञ्चकयोगे नैते आदेशाः स्युः । हरिस्त्वां माञ्च रक्षतु ।
कथं त्वां मां वा न रक्षेदित्यादि । युक्तग्रहणात् (८३) साक्षा-

॥ प्रत्युदाहरणे पदात् परत्वसम्बन्धे उभयत्वादौ इति शब्दः ।

(८१) उदात्तादिह्रननपूर्वमनुदात्तकरणं निघातः । आसन्नितस्य चेति
(८ । १ । १६) कृत्वेण पदात् परस्मादादिस्थस्य सम्बोधनस्यानुदात्तता
स्यादित्यर्थकेन सम्बोधनान्तस्य निघातो विहितः । यथा ब्रूहि देव-
दत्ते त्वादौ ब्रूहीतिपदात् परस्य देवदत्तेति सम्बोधनस्यानुदात्तताङ्गो
निघातः । तत्र ब्रूहीतिपदं सम्बोधनवाक्यमेव न तु भिन्नवाक्यं वयात्वे
विभिन्नवाक्यस्यतया तस्मात् परत्वेऽपि नादेशप्रसङ्गः अतएवोक्तं हरिणा
सम्बोधनपदं यच्च तत् क्रियायां किञ्चिन्नम् ।

ब्रजानि देवदत्तेति निघातोऽल तथासति ।

(८२) एवं युष्मदाद्यादेशा अपि समानवाक्य एव ओदनं पचेति पचपदस्य
भिन्नवाक्यतया ततः परस्य युष्मदादेः स्थाने नादेश इति प्रत्युदाहरति

तवेति तथा च तस्य समानवाक्यान्तर्गतपदात् परत्वाभावेन नादेशः ।

(८३) तृतीययापि युक्तत्वलाभसम्भवे युक्तग्रहणं व्यर्थमित्याशङ्क्य सार्थक-
यति युक्तग्रहणादिति साक्षादिति यत्र युष्मदस्मदतसमुच्चयादीन्
चादयो द्योतयन्ति तत्रैव साक्षाद्योगः हरोहरित्येतत् त्व हरि-
गतसमुच्चयद्योतकत्वाच्च ताभ्यां साक्षाद्योग इति बोध्यम् ।

योगेऽयं निषेधः । परम्परासम्बन्धे तु आदेशः स्वादेव हरो
हरिश्च मे स्वामी ।

पश्चाद्वैज्ञानालोचने । ८ । १ । २५ ।

अचाक्षुषज्ञानार्थेर्धातुभिर्योगे एते आदेशा न स्युः । चेतसा
त्वां समीचते । परम्परासम्बन्धेऽप्ययं निषेधः । भक्तस्त्व
त्वं ध्यावति । आलोचने तु भक्तस्त्वा पश्यति चक्षुषा ।

संपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा । ८ । १ । २६ ।

विद्यमानपूर्वाख्यमन्तात्परयोरन्त्योरन्वादेशेऽप्येते आदेशा
वा स्युः । भक्तस्त्वमप्रहन्तेन हरिस्त्वान्नायते स माम् त्वा
मेति वा ।

साऽऽमन्त्रितम् (८४) । २ । ३ । ४८ ।

सम्बोधने या प्रथमा तदन्तमामन्त्रितसंज्ञं स्यात् ।

आमन्त्रितम्पूर्वमविद्यमानवत् । ८ । १ । ७२ ।

खष्टम् । अग्ने । तव (८५) देवास्मान् पाहि । अग्ने ! नय अग्ने !
इन्द्रवरुण । इह युष्मदस्मदोरादेशः तिङन्तनिघात आम-

(८४) सम्बोधने सेव्यत (२४७४) सम्बोधने इत्यनुवर्तते सेतिपदेन प्रथमोप-
स्थाप्यते ।

(८५) अग्ने तवेति देवास्मानित्यत्र च युष्मदाद्यादेशो न । अग्ने नयेत्यत्र
तिङ्तिङ् इत्यादिना (८१।२८) नयेत्यत्र तिङन्तनिघातो न । अग्ने
इन्द्रवरुणोत्यादौ आमन्त्रितस्य वेति (८१।१८) इन्द्रेति सम्बोधननिघातो
नेति विवेकः ।

न्वितनिघातश्च न । सर्वदा रच देव ! न इत्यत्र तु देवेत्यस्या-
विद्यमानवद्भावेऽपि ततः प्राचीनं रचेत्येतदाश्रित्यादेशः । एवं
इमं मे गङ्गेयमुने इति मन्ते यमुने इत्यादिभ्यः प्राचीनाम-
न्विताविद्यमानवद्भावेऽपि मेशब्दमेवाश्रित्य सर्वेषान्निघातः ।

नामन्विते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् ।

८ । १ । ७३ ।

विशेष्यम् समानाधिकरणे विशेषणे आसन्निते परे न अविद्य-
मानवत् स्यात् । हरे ! दयालो ! नः पाहि अग्ने तेजस्विन् (८६)
सुपात् सुपाद् । सुपादौ । सुपादः । सुपादम् । सुपादौ ।

पादः पत् । ६ । ४ । १३० ।

पाच्छब्दान्तं यदङ्गभन्तदवयवस्य पाच्छब्दस्य पदादेशः
स्यात् । सुपदः । सुपदा । सुपाङ्गामित्यादि । अग्निं मन्यति
इत्यग्निमत्—अग्निमद् । अग्निमथौ । अग्निमथः । अग्नि-
मङ्गामित्यादि । ऋत्विगादिसूत्रेण (१६४४०) अग्नेः सुप्युपपदे क्तिन् ।

अनिदितां हल उपधायाः किङ्कति । ६ । ४ । २४ ।

हलन्तानामनिदितामङ्गानामुपधाया नस्य लोपः स्यात्किञ्चि-
दिति च । उगिदचामिति (१५६४०) तुम् । संयोगान्तस्य (२६४०) लोपः ।
नुमो नकारस्य क्तिन्प्रत्ययस्य कुरिति (१६५४०) कुत्वेन ङकारः ।
प्राङ् । अनुस्वारपरसवर्णौ । प्राचौ । प्राञ्चः । प्राञ्चम् । प्राचौ ।

(८६) अग्ने तेजस्विन्नित्यत्र पदात् परत्वात् तेजस्विन्नित्यस्य आसन्नितस्य
चेत्याहमिकनिघातः ।

अचः (८७) । ६ । ४ । १३८ ।

लुप्तनकारस्याञ्चतेर्भस्याकारस्य लोपः स्यात् ।

चौ । ६ । ३ । १३८ ।

लुप्ताकारनकारेऽञ्चतौ परे पूर्वस्याऽणो दीर्घः (८८) स्यात् ।
प्राचः । प्राचा । प्राग्भ्यामित्यादि । प्रत्यङ् । प्रत्यञ्चौ । प्रत्यञ्चः ।
प्रत्यञ्चम् । प्रत्यञ्चौ । अच इति लोपस्य विषयेऽन्तरङ्गोऽपि
यण् न प्रवर्तते अकृतव्यूहा इति (११४०) परिभाषया । प्रतीचः ।
प्रतीचा । अमुमञ्चतीति विग्रहे । अदस् अच् इति स्थिते ।

विष्वग्देवयोश्च (८९) टेरद्राञ्चतौ वप्रत्यये । ६

। ३ । ६२ ।

अनयोः सर्वनाम्नश्च टेरद्रादेशः स्यादप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे ।
अदद्रि अच् इति स्थिते यण् ।

अदसोऽसेर्हाडु दो मः । ८ । २ । ८० ।

(८७) भस्येत्यधिकारः अलोपोऽन इत्यतो (१०५) ऽलोप इत्यनुवर्तते अङ्गाव-
यवोऽसर्वनामस्थानयाजादिसादिपरो योऽञ्चतिस्तस्याकारस्य लोपः
स्यादित्यर्थः । तत्त्व० ।

(८८) द्रलोप इत्यतो (८०४०) ऽणो दीर्घः इत्यनुवर्तते ।

(८९) चकारेण आ सर्वनाम्न इत्यतः (१८४४०) सर्वनाम्न इत्यनुवर्तते
सञ्ज्ञीयते । अप्रत्यय इति पाठे अविद्यमानः षेरष्टस्येत्यनेन (१६४४०)
लुप्तः किन्तुकिवादिः प्रत्ययो यस्मात् अप्रत्ययस्तदन्ते ऽञ्चतावित्यर्थः ।

अदसोऽसान्तस्य (८०) दात्परस्य उदूतो स्तो हस्य मद्य । उ
इति ऋस्वदीर्घयोः समाहारद्वन्द्वः । आन्तरतम्याद्, स्व (८१)
व्यञ्जनयोर्ऋस्वौ दीर्घस्य च दीर्घः । असुमुयङ् । असुमु-
यञ्चौ । असुमुयञ्चः । असुमुयञ्चम् । असुमुयञ्चो । असुमु-
इचः । असुमुइचा । असुमुयङ्भ्यामित्यादि । सुत्वस्याऽस्मि-
द्धत्वान्न यण् । अन्त्यवाधेऽन्त्यसदेशस्तेति (८२) परिभाषामा-
श्रित्य परस्यैव सुत्वं वदतां मते । अदमुयङ् । असेः सका-
रस्य स्थाने यस्य अः स असिरिति व्याख्यानात् त्यदायत्व-
विषय एव सुत्वम् नान्यत्वेति पक्षे अदद्राङ् । उक्तञ्च (८३)

अदसोऽद्रेः पृथङ् सुत्वं केचिदिच्छन्ति लत्ववत् ।

केचिदन्वसदेशस्य नेत्येकेऽसेर्हि दृश्यत इति ॥

विष्वग्देवयोः किम् । अश्वाचौ । अञ्चतो किम् विष्वग्ग्युक् ।

(८०) असेरितीकारः उच्चारणार्थ इति द्योतयन्नाहसान्तस्तेति । असे-
रिति किम् असुमात्मन इच्छति अदस्यतीत्यादौ मा भूत् । दात्-
परस्य किम् असुया असुयोरित्यत्र यकारात् परस्य मा भूत् ।

(८१) ह्रस्वेति व्यञ्जनस्यार्द्धमात्रतया ह्रस्व ईषत्सदृशो दीर्घस्तु द्विमात्र-
त्वादत्यन्तासदृश इति भावः । असुस्यङित्यत्रादसोद्रेऽरिति वक्ष्य-
माणवार्तिकेनोभयोर्भत्वम् ।

(८२) अदस इति पठौ नावयवे किन्तु स्थाने एवञ्चालोऽन्त्यस्तेति परिभाषो-
पतिष्ठते तथा च अदसः सकारस्याकारव्यवधानेन दात्परत्वाभावात्
दात्परस्य चाकारस्थानान्त्यत्वात् अन्यस्येत्यस्य वाधे गङ्गायां घोषद्वयादौ
तोर्वाधे तत्त्वभीषस्यैवान्त्यसदेशस्यान्त्यसभीषस्य ग्रहणमिति भावः । तत्त्व०

(८३) उक्तञ्चेति वार्तिककृततेतिशेषः क्वचित्तथैव पाठः । लत्ववत् कपो रो
व इत्यनेन (उ८०८०) चलीकृत्यते इत्यादौ क्वरीकारवोर्यथा लत्वं तथेत्यर्थः ।

वप्रत्यये किम् विष्वगञ्चनम् । वप्रत्ययग्रहणं ज्ञापयति । अन्यत्र
धातुग्रहणे तदादिविधिरिति । तेनाऽयस्कारः । अतः कृक-
मीति (२७६४०) सः । उदङ् । उदञ्चौ । उदञ्चः । शसादावचि ।

उद ईत् । ६ । ४ । १३६ ।

उच्छब्दात्परस्य लुप्तनकारस्याऽञ्चतेर्भस्याकारस्य ईत् स्यात् ।
उदीचः । उदीचा । उदग्भ्यामित्यादि ।

समः समि । ६ । ३ । ६३ ।

वप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे । सम्यङ् । सम्यञ्चौ । सम्यञ्चः ।
समीचः । समीचा ।

सहस्य सध्रिः । ६ । ३ । ६५ ।

वप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे । सध्राङ् ।

तिरसस्तिर्यलोपे । ६ । ३ । ६४ ।

अलुप्ताऽकारेऽञ्चतौ वप्रत्ययान्ते परे तिरसस्तिर्यादेशः स्यात् ।
तिर्यङ् । तिर्यञ्चौ । तिर्यञ्चः । तिर्यञ्चम् । तिर्यञ्चौ । तिरञ्चः ।
(६४) तिरञ्चा । तिर्यग्भ्यामित्यादि ।

नाञ्चेः पूजायाम् । ६ । ४ । ३० ।

पूजार्थस्याऽञ्चतेरुपधाया नस्य लोपो न स्यात् । अलुप्तनकार-

(६४) भविष्ये अचः (१७६४०) इत्यनेनाकारलोपात् तिर्यादेशाभावे तिरञ्च
इत्यादिरूपसिद्धिः ।

त्वान्न नुम् । प्राङ् । प्राची । प्राञ्चः । नलोपाभावाद-
 कारलोपो न । प्राञ्चः । प्राञ्चा । प्राङ्भ्याम् । प्राङ्क्षु प्राङ्क्षु ।
 एवं पूजार्थं प्रत्यङ्ङादयः । क्रुञ्च कोटिल्याल्पीभावयोः ।
 अस्य ऋत्विगादिना (१६४८०) नलोपाभावोऽपि निपात्यते ।
 क्रुङ् । क्रुञ्चौ । क्रुञ्चः । क्रुङ्भ्यामित्यादि । चोः । कुः । पयोमुक्
 पयोमुग् । पयोमुचौ । पयोमुचः । व्रथेति (१२०८०) पत्वम् । स्त्री-
 रिति (१६६८०) सलोपः । जश्त्वचत्वे । सुवट्-सुवट् । सुवट्यौ ।
 सुवट्यः । सुवट्सु सुवट्सु । मह पूजायाम् । वर्त्तमाने
 प्रपन्नहट्टहज्जगच्छटवच्च* । एते निपात्यन्ते शटवच्चैषां
 कार्यं स्यात् । उगित्वान्नुम् । सान्तमहत इति (१४१८०) दीर्घः ।
 मङ्गते पूज्यते । महान् । महान्तौ । महान्तः । हे महन् ।
 महतः । महता । महद्भ्यामित्यादि ।

अत्वसन्तस्य चाधातोः । ६ । ४ । १४ ।

अत्वन्तस्योपधाया दीर्घः स्यादातुभिन्नासन्तस्य (८५) चास-
 स्बुद्धौ सौ परे । परन्त्रित्यञ्च नुमन्वाधित्वा वचनसामर्थ्यादादौ
 दीर्घः । ततो नुम् । धीमान् । धीमन्तौ । धीमन्तः । हे
 धीमन् । शसादौ महवत् धातोरप्यत्वन्तस्य दीर्घः ।
 गोमन्तमिच्छति, गोमानिवाचरति वा व्यजन्तादाचार-

- (८५) सर्वनामस्थाने चासस्बुद्धावित्यतो (११०८०) ऽसस्बुद्धाविति, सौ चेत्यतः
 (१५८८०) साविति, द्रलोप इत्यतो (८०८०) दीर्घ इति, नोपधाया इत्यत
 (१६२८०) उपधाया इति चानुवर्त्तते । अत्राधातोरिति योगो विभज्यते
 तत्त्वामर्थान्नन्तरस्यैवासन्तस्य मतिप्रेषो नत्वत्पत्नस्येत्वाह धातुभिन्ना-
 सन्तस्येति ।

क्विवन्तादा कर्तरि क्विप् । उगिदचामिति (१५८५०) सूत्रेऽज्-
ग्रहणं नियमार्थम् धातोश्च दुगित्कार्यन्तर्ह्यञ्चतेरेवेति । तेन
स्रत्- ध्वत् इत्यादौ न । अधातोरिति तु अधातुभूतपूर्व-
स्यापि नुमर्थम् । गोमान् । गोमन्ती । गोमन्त इत्यादि ।
भातेड्ड्वत्तुप् । भवान् । भवन्ती । भवन्तः । अचन्तस्य त्वन्त-
त्वाभावान्न दीर्घो भवतीति भवन् ।

उभे अभ्यस्तम् । ६ । १ । ५ ।

षाष्ठदित्वप्रकरणे ये द्वे विहिते ते उभे समुदिते (८६) अभ्यस्त-
संज्ञे स्तः ।

नाभ्यस्ताच्छतः । ७ । १ । ७८ ।

अभ्यस्तात्परस्य शतुर्कुम् न (८७) स्यात् । ददत् ददद् ।
ददतो । ददतः ।

जक्षित्यादयः षट् । ६ । १ । ६ ।

षड् धातवोऽग्ये जक्षितिश्च सप्तम एतेऽभ्यस्तसंज्ञाः स्युः । जक्षत्
जक्षद् । जक्षतो । जक्षतः । एवं जायत् । हरिद्रत् ।
यासत् । चकासत् । दीधीवेव्योडिंस्त्रेऽपि ह्यान्तसत्वाद्वा-
त्ययेन परस्मैपदम् । दीध्यत् । वेव्यत् । गुप् गुब् । गुपौ ।
गुपः । गुब्भ्यामित्यादि ।

(८६) समुदिते इति न प्रत्येकमित्यर्थेन नेनिजतीत्यादौ अभ्यस्तावासा-
दिरिति आद्युदात्तत्वं न प्रत्येकं पर्यायेण अनि त्वसमुदितस्येति बोध्यम् ।
(८७) व्यवहितोऽपि नूस् प्रतिषिध्यते अन्येषामप्रसक्तेरित्याशयेनाह छम् नेति

त्यदादिषु दृशेरनालोचने (६८) कञ्च । ३ ।

२ । ६० ।

त्यदादिषूपपदेष्वज्ञानार्थाद्दृष्टेर्भातोः कञ् स्याच्चात् क्तिन् ।

आ सर्वनाम्नः । ६ । ३ । ६१ ।

सर्वनाम्न आकारोऽन्तादेशः स्यादृदृग्दृगवतुषु (६६) । कुस्व-
स्यासिद्धत्वात् व्रथेति (१०४)पः । तस्य जश्त्वेन डस्तस्य कुत्वेन
गः । तस्य चत्वेन पच्चे कः । तादृक्-तादृग् । तादृगौ । तादृगः ।
षत्वापवादत्वात्कुत्वेन खकार (१००) इति कैयटमते । हरद-
त्तादिमते तु चत्वाभावपक्षे खपव श्रूयते । न तु गः जश्त्वं
प्रति कुत्वस्यासिद्धत्वात् (१०१) दिगादिभ्यो यदिति (५७६४)पः
निर्देशान्नासिद्धत्वमिति बोध्यम् । व्रथेति षत्वम् । जश्त्व-
चत्वे । विट्विड् । विगौ । विगः । विगम् ।

(६८) कञ्चन्त्याजन्ततया हलन्तप्रकरणे नोदाहरणम् । आलोचनं ज्ञान-
मात्रम् । अनालोचने किं तं पश्यतीति तद्दर्शः कर्मण्यण् । तादृ-
गादयस्तु रुदिशब्दाः अकृतान्यवयवार्थेन व्युत्पाद्यन्ते अतएवाज्ञाना-
र्थाद् दृशेरित्यवयवार्थकथनं सङ्गच्छते भाष्ये तु कर्मकर्त्तरि व्युत्पत्ति-
र्दर्शिता तन्निवेमं पश्यन्ति जनाः स इवायं पश्यति ज्ञानविषयीभव-
तीत्यर्थः ।

(६६) दृग्दृगवतुष्विति (४८३४)पः स्तत्वेनानुवर्त्याह दृग्दृशेति ।

(१००) खकार इति अयोपमहामाणादिप्रयत्नसास्यादिति भावः ।

(१०१) असिद्धत्वादिति शस्यानिकजश्त्वस्यैव कुत्वापवादत्वं न तु खस्यानि-
कस्यापीति भावः ।

नशेर्वा । ८ । २ । ६३ ।

नशः कवर्गोऽन्तादेशो वा स्यात्पदान्ते । नक्—नग् नट्—
नङ् । नशौ । नशः । नग्भ्यां—नङ्भ्यामित्यादि ।

सृशोऽनुदके किन् । ३ । २ । ५८ ।

अनुदके सुप्यपपदे सृशः किन् स्यात् । घृतसृक्-घृतसृग् । घृत-
सृशौ । घृतसृशः । किन्प्रत्ययो यस्माद्वहुव्रीह्याश्रयणात् (१००)
क्षिप्यपि कुत्वं सृक् । षड्गकाः (१०३) प्राग्वत् । जिघृषा-
प्रागल्भ्ये अस्मात् ऋत्विगादिना (१६४८०) किन् । द्वित्वमन्तोदात्त-
त्वञ्च निपात्यते । कुत्वात् पूर्वञ्चश्वेन ङःकः घृणोतीति ।
दधक्—दधग् । दधौ । दधषः । दधग्भ्यामित्यादि । रत्नानि
मुष्णातीति—रत्नमुट्-रत्नमुङ् । रत्नमुषौ । रत्नमुषः । षड्भ्यो-
लुक् (११४८०) । षट्-षङ् । षड्भिः । षड्भ्यः २ । षट् चतुर्भ्य-
श्चेति (१५०८) नुट् । अनामिति (५६४०) पर्युदासात् छुत्वनिषेधः ।
यरोऽनुनासिक इति (६०४०) विकल्पं बाधित्वा प्रत्यये नित्यमिति
(६०४०) नित्यवचनान्नित्यमनुनासिकः । षष्णाम् । षट्सु—षट्सु ।
तदन्तविधिः । परमषट् परमषष्णाम् । गौणत्वे तु प्रियषषः ।
प्रियषष्णाम् । रुत्वं प्रति षत्वस्यासिद्धत्वात्सजुषोरुति
(७७४०) रुत्वम् ।

व्रीहपधाया दीर्घ इकः । ८ । २ । ७६ ।

(१००) किन्प्रत्ययस्य कुरिति (१६५४०) स्वत्वे किन् प्रत्ययो यस्मादिति
वङ्नीहेराश्रयणादित्यर्थः ।

(१०३) षड्गका इति विषयविशेषे षत्वङ्त्वगात्वक्तृत्वानि यथा भवन्ति
तथेहापीत्यर्थः ।

रेफादान्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घः स्वात्पदान्ते ।
पिपठौः । पिपठिषौ । पिपठिषः । पिपठौर्भ्याम् । वा शरीति
(७२५०) वा विसर्जनीयः ।

सुम्बिसर्जनीयशब्दं वायेऽपि । ८ । ३ । ५८ ।

एतैः प्रत्येकं व्यवधानेऽपि इण्कुभ्यां परस्य सस्य मूर्धन्यादेशः
स्यात् । दृत्वेन पूर्वस्य षत्वम् (१०४) । पिपठौःषु—पिपठौष्षु
प्रत्येकमिति व्याख्यानादनेकव्यवधाने षत्वम् । निस्स्र (१०५) ।
निस्स्रे । सुम्बहणन्सुम्स्थानिकाऽनुस्वारोपलक्षणार्थमिति व्याख्या-
नात्तेनेह न । सुहिंसु । पुंसु (१०६) । अतएव (१०७) न शर्-
ग्रहणेन गतार्थता । रात्स्येति (१०८) सलोपे विसर्गः । चिकीः ।
चिकीर्षौ । चिकीर्षः । रोः सुपीति (१५०५०) नियमान्न विसर्गः ।

(१०४) दृत्वेन पूर्वस्येति । पिपठौष्षु इत्यत्र सनः सस्य पदान्ततया पदा-
न्तस्येति (६१५०) निषेधात् दृत्वेनैव षत्वम् एतच्च इत्वविसर्गयोः कृतयो-
रपि वा शरीति (७२५०) विकल्पपक्षे सकारादेश इति पक्षे बोध्यम् तद्व्यव-
धानेऽपि सुपः सकारस्य इण्कोरिति (६५५०) षत्वम् सुम्बिसर्जनीयशब्दं
वाये इति विधानादिनि भावः ।

(१०५) निस्स्रेत्यादावाद्यसकारस्य सुम्बालव्यवधानेऽपि आदेशप्रत्यययो-
रिति (६५५०) नियमेन तदुभयत्वाभावात् न षत्वम्, अन्यस्य प्रत्यय-
त्वेऽपि सुमा शरा बोभाभ्यां व्यवधानाच्च षत्वमिति भावः ।

(१०६) सुहिंसु पुंस्त्रियादावनुस्वारसत्त्वेऽपि तस्य सुम्स्थानिकत्वाभावाच्च
षत्वमिति भावः ।

(१०७) अतएव सुम्स्थानिकत्वेवानुस्वारस्य ग्रहणादेवेत्यर्थः तेन शर्ग्रहणे-
नैवायोगवाहानां शर्षपसंख्यातया ग्रहणसम्भवेऽपि सुमिति घृषग्-
गिर्देशो सुम्भिन्नस्थानिकनिवारणार्थ इति विभावनीयम् ।

चिकीर्षु । दमेडोस् डित्त्वसामर्थ्यादिलोपः षत्वस्याऽसिद्धत्वा-
दुत्वविसर्गौ । दोः । दोषौ । दोषः । पद्ददिति (१०४४०) वा दोषन् ।
दोष्णः-दोषः । दोष्णा-दोषा । विश् प्रवेशने सन्नन्तात्
क्लिप् षत्वस्यासिद्धत्वात् (१०८) संयोगान्तलोपः । व्रजेति (११०४०)
षः । जश्त्वचत्वे । विविट्-विविड् । विविचौ । विविक्षः ।
स्कोरिति (१६६४०) कलोपः । तट्-तड् । तचौ । तचः । गोरट्
गोरड् । गोरचौ । गोरचः । तच्चिरत्तिभ्यां ण्यन्ताभ्यां
क्लिपि तु स्कोरिति न प्रवर्तते णिलोपस्य स्थानिवद्भावात् ।
पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति तु इह नास्ति तस्य दोषः
संयोगादिलोपलक्षणत्वेऽपि () निषेधात् । तस्मात्संयो-
गान्तलोप एव । तक्-तग् । गोरक्-गोरग् । स्कोरिति कलोपं
प्रति कुत्वस्यासिद्धत्वात् संयोगान्तलोपः । पिपक्-पिपग् ।
एवं विवक्-दिधक् । पिस गती सुष्ठु पेसतीति सुपीः ।
सुपिसौ । सुपिसः । सुपिसा । सुपीभ्याम् । सुपीषु
सुपीःषु । एवं सुतृः । तुस खण्डने । विहान् । विहांसौ
विहांसः । हे विद्वन् । विहांसम् । विहांसौ ।

वसोः सम्प्रसारणम् । ६ । ४ । १३१ ।

वसन्तस्य भस्य सम्प्रसारणं स्यात् । पूर्वरूपत्वम् षत्वम् ।
विदुषः । विदुषा । वसुसंस्थिति (१४६४०) दत्वम् । विद्वद्भाभि-
त्यादि । सेदिवान् । सेदिवींसौ । सेदिवींसः । सेदिवींसम् । अन्त-

(१०८) असिद्धत्वादिति इतरथा स्कोःसंयोगाद्योरिति कलोपः स्यादिति
भावः ।

रङ्गोऽपौडागमः सम्प्रसारणविशये न प्रवर्तते अकृतव्यूहा इति
 (११४०) परिभाषया । सेदुपः । सेदुषा । सेदिवङ्गामित्यादि ।
 सान्तानहृत इत्यत्र (१४१४०) सान्तसंयोगोऽपि प्रातिपदिकस्यैव
 गृह्यते न तु धातोः महच्छब्दसाहचर्यात् । सुष्ठु हि नस्तीति ।
 सहिन् (१०६) । सहिंसौ । सहिंसः । सहिन्भ्याम् । सहिन्सु
 सहिन्सु । ध्वत्—ध्वद् । ध्वसौ । ध्वसः । ध्वङ्गाम् । एवं सत् ।

पुंसोऽसुङ् । ७ । १ । ८६ ।

सर्वनामस्थाने (११०) विवक्षितेऽसुङ् स्यात् । उकार उच्चार-
 णार्थः बहुपुंसौत्यत्र उगितश्चेति (२०८४०) डीवर्धकत्वेन (१११) पूजो-
 ऽसुङ् निति (३४२४४०) प्रत्ययस्योगित्वेनैव नुम्सिद्धेः । पुमान् । हे
 पुमन् । पुमांसौ । पुमांसः । पुंसः । पुंसा । पुंभ्याम् ।
 पुम्भिः । पुंसु । ऋदुश्चन इति (१२१४०) अनङ् । उश्चना । उश्चनसौ ।
 उश्चनसः । अस्य सम्बुद्धौ वानङ् नलोपश्च वा वाच्यः* । हे
 उश्चनन् हे उश्चन हे उश्चनः । उश्चनोभ्यामित्यादि । अनेहा ।
 अनेहसौ । अनेहसः । हे अनेहः । अनेहोभ्यामित्यादि ।

(१०६) सुहिञ्चिति संयोगान्तलोपस्यासिद्धतया नोपधादीर्घ इति बोध्यम् ।

(११०) इतोऽस्त्वर्चानामस्थाने इत्यत्रः (१६१४०) सर्वनामस्थाने इत्यनुवर्तते ।

विवक्षित इति तेन परमपुमानित्यत्र परत्वादसुङि कृते समासान्तोदा-
 त्तत्वं भवदसुङ् एकाकारस्य भवति परसप्रसीयहण्ये तु नैतत्सिद्धेत्
 सर्वनामस्थानोत्पत्तेः प्रागेव पुंशब्दोकारस्योदात्तत्वे कृते संसनधर्मा-
 णोऽहलः स्थाने तद्वर्ध्मणोऽनुदात्तादेशस्यैव प्रसङ्गः स्यात्ततश्च परसप्रसीं
 विहाय विवक्षितार्थिका सप्रसीत्यभिहितम् ।

(१११) पातेऽसुङ् निति स्वत्वे (३४५००१७७४०) पूज इति पाठान्तश्च
 दाह पूज इति ।

वेधाः । वेधसौ । वेधसः । हे वेधः । वेधोभ्यामित्यादि ।
अधातोरित्युक्तेः (१८२४०) न दीर्घः । सुष्ठु वस्ते । सुवः । सुवसौ ।
सुवसः । पिण्डं यसते । ग्वसते । पिण्डग्रः । पिण्डग्नः । यसु
ग्वसु अदने ।

अदस औः सुलोपश्च । ७ । २ । १०७ ।

अदस औकारोऽन्तादेशः (११२) स्यात्सौ परे सुलोपश्च । तदोः
सः साविति (१६७४०) दस्य सः । असी । औत्वप्रतिषेधः साकच्-
कस्य वा वक्तव्यः सादुत्वञ्च । प्रतिषेधसन्नियोग (११३)
शिष्टसुत्वन्तदभावे न प्रवर्तते । असकौ । असुकः (११४) ।
त्यदाद्यत्वं पररूपं वृद्धिः । अदसोऽसेरिति (१७६४०) मत्वौत्वे ।
असू । जसः शी (६६४०) । आहुणः (४२४०) ।

एत ईद्ववज्जवचने । ८ । २ । ८१ ।

अदसो दात्परस्यैत ईत्यादस्य च मी वद्धर्थोक्तौ (११५) ।

(११२) तदोः सः सावित्यतः (१६७४०) सावित्यनुवर्तते । अदस इति पक्षी ।

असोऽन्यस्यैति (२६४०) अभिधानादाहान्तादेश इति ।

(११३) प्रतिषेधस्य साकच्कस्य औत्वाभावप्रतिषेधस्य यः सन्नियोगः निया-
मकशास्त्रं तेन शिष्टं विहितसुत्वं तदभावे औत्वप्रतिषेधाभावे औत्व-
पक्षे इति यावत् न प्रवर्तते तथा च असकाविति रूपसिद्धिः ।

(११४) असुक इति औत्वाभावे त्यदाद्यत्वं सादुत्वञ्च । स्त्रियान्तु असुकेति
एवञ्च असुकी स्त्री असुको जनः असुकशर्माद्यादिप्रयोगोऽसाधुरेव
सत्त्वेन सुत्वस्य बाधादिति भावः ।

(११५) पारिभाषिकवज्जवचनग्रहणे जसि अ.ी इति न सिध्यते एकारस्य
वज्जवचनसंज्ञकत्वाभावादतो व्यावर्ते वद्धर्थोक्ताविति ।

अमी । पूर्वत्रासिद्धमिति (१२४०) विभक्तिकार्यम् प्राक्, यथादुत्व-
मेव । अमुम् । अमू । अमून् । कृते कृते विसंज्ञायान्नाभावः ।

न सु ने । ट । २ । ३ ।

नाभावे कर्त्तव्ये (११६) कृते च (११७) सुभावो नासिद्धः स्यात् ।
अमुना । अमूभ्याम् ३ । अमीभिः । अमुष्मै । अमीभ्यः ।
अमुष्मात् । अमुथ्य । अमुयोः २ । अमीषाम् । अमुष्मिन् ।
अमीषु ।

इति हलन्ताः पुंलिङ्गाः ।

(११६) न सु ने इत्यत्र ने इति विषयप्रतीत्याह नाभावे कर्त्तव्ये इति
अन्यथा चेः परत्वाभावात् नाभावो न स्यादिति भावः ।

(११७) ननु कृते नाभावे सुप्ति चेति (१२४०) दीर्घः स्यात् दीर्घं प्रति सत्वस्या-
सिद्धत्वाद्वाह कृते चेति सन्निपातपरिभाषया दीर्घो न भवतीति
समाधेयमिति भावः ।

नहो धः । ८ । २ । ३४ ।

नहो हस्य धः स्यात् भलि(१)पदान्ते च । उपानत्-उपानद् ।
उपानही । उपानहः । उपानङ्गाम् । उपानत्सु । उत्पू-
र्वात् स्निह प्रीतावित्यस्मादृत्विगादिना (१६४४०) क्तिन्निपातना-
त्तलोप षत्वे क्तिन्नन्तत्वात्कुत्वेन हस्य घः जश्च चत्वे । जष्णिक्
उष्णिग् । उष्णिही । उष्णिहः । उष्णिग्भ्याम् । उष्णिक्षु ।
द्यौः । दिवौ । दिवः । द्युषु । गौः गिरौ । गिरः ।
एवं पूः । चतुरश्वतस्त्रादेशः । चतस्रः २ । चतस्रणाम् ।
किमः कादेशे टाप् । का । के । काः । सर्वावत् ।

यः सौ । ७ । २ । ११० ।

इदमो दस्य यः (२) स्यात्सौ । इदमो मः (१५१४०) । इयम् ।
त्यदाद्यत्वं टाप् दद्येति (१५२४०) मः । इमे इमाः । इमाम् ।
इमे इमाः । अनया । हलि लोपः (१५२४०) । आभ्याम् ३ ।
आभिः । अस्मै । अस्याः । अनयोः २ । आसाम् । अस्याम् ।
आसु । अन्वादेशे तु । एनाम् । एने । एनाः । एनया ।
एनयोः २ । ऋत्विगादिना सृजेः क्तिन् अमागमस्य निपा-
तितः । स्रक् स्रग् । स्रजौ । स्रजः स्रग्भ्याम् । स्रक्षु । त्यदा

(१) नहो ध इत्यत्र भलो भलीत्यतो (उ०४०४०) भलीति पदस्येति दूरस्थं
(८ । १ । १६) स्तवम्, स्त्रीः संयोगाद्योरन्ते वेत्यतः (१६६४०) अन्ते
इति चानुवर्तते अलोऽन्त्यस्येत्यनेन (२६४०) हस्येति लाभः भलि परे
पदान्ते विद्यमानस्य हस्येत्यर्थः ।

(२) इदोऽय् पुंसीति (१५१४०) पुंसीति विशेषग्रहणात् क्लीने च
सोर्लुका लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणाभावात् परिशेषात् स्त्रियामेव यत्वम् ।

द्यत्वं टाप् । स्या । ल्ये । त्याः । एवन्तद् यद् एतद् । वाक्-
वाग् । वाची । वाचः । वाग्भ्याम् । वाचु । अप्शब्दो नित्यं
बहुवचनान्तः । अमृन्निति (१२२४०) दीर्घः । आपः अपः ।

अपो भि । ७ । ४ । ४८ ।

अपस्तकारः (३) स्याज्जादौ प्रत्यये परे । अद्भिः । अद्भिः २ ।
अपाम् अपु । दिक् दिग् । दिशौ । दिग् । दिग्भ्याम् ।
दिनु । त्वदादिष्विति (१८४४०) दृश्येः क्तिन्विधानादन्यत्रापि
कुलं दृक्-दृग् । दृशौ । दृशः । त्विट्-त्विङ् । त्विषौ । त्विषः ।
त्विङ्भ्याम् । त्विट्सु । सङ् सजुषते इति सजूः । सजुषौ ।
सजुषः । सजूर्भ्याम् । सजूष्षु सजूषु । पत्वस्थासिङ्त्व-
द्वत्वम् । आशीः । आशिषौ । आशिषः । आशीर्भ्याम् ।
असौ (४) । त्वदाद्यत्वं टाप् औङः शी । उत्त्वमत्वे । अमू ।
अमूः । अमूम् । अमू । अमूः । अमुया । अमूभ्याम् ।
अमूभिः । अमुय्ये । अमूभ्याम् । अमूभ्यः । अमुय्याः २ ।
अमुयोः २ । अमूषाम् । अमुष्याम् । अमूषु ।

इति हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ।

(३) अलोऽन्यस्येति (२६४०) परिभाषया प्रकारस्याने तकारादेशः ।

(४) असावित्यत्र अदस औसुलोपचेति (१८६४०) विशेषविधानात् औत्वमेव
न तु त्वदाद्यत्वटापौ ।

स्वमोलुक्(१४२४०)।दत्वम्।स्वनहुत् स्वनहुद्।स्वनहुही।चतुरन-
हुहोरित्याम्(१४८४०)।स्वनहुहि।पुनस्तद्वत्।शेषं पुंवत्।दिव
उत्(१५०४०)।विमलद्यु अहः।अन्तर्वर्त्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य
पूर्वपद(१)स्येवोत्तरखण्डस्यापि पदसंज्ञायां प्राप्तायाम्।उत्त-
रपदत्वे(२)चापदादिविधौ प्रतिषेध इति प्रत्ययलक्षणम्।
विमलदिवी।विमलदिवि।अपदादिविधौ किम्।दधि-
सेचौ।इह षत्वनिषेधे कर्त्तव्ये पदत्वमस्येव।चकारस्य
कुत्वे तु न।वाः।वारौ।अभलन्तत्वान् लुम्।वारि।
चत्वारि।न लुमतेति(११४४०)कादेशे न।(३)किम्।के।कानि।
इदम्।इमे।इमानि।अन्वादेशे(४)नपुंसके एनद्-
वक्तव्यः*।एनत्।एने।एनानि।एनेन।एनयोः२।
ब्रह्म।सम्बुद्धौ नपुंसकानाम् वा वाच्यः*।हे ब्रह्मन् हे
ब्रह्म।ब्रह्मणी।ब्रह्माणि।रोऽसुषि(८०४०)।अहर्भाति।
विभाषाङिष्ठोः(१०७४०)।अह्नी अहनी।अहानि।

अहन्।८।२।इ८।

अहन्नित्यस्य रुः स्यात्पदान्ते।अहोभ्याम्।अहोभिः।
इह अहः अहोभ्यामित्यादौ रत्वरत्वरयोरसिद्धत्वान्नलोपे

(१) पूर्वपदस्येवेति पूर्वपदस्य पदत्वाभावे राजपुरुषः वागीश इत्यादौ नलोप
कुत्वयोरसम्भवः।

(२) उत्तरपदत्व इति उत्तरभागस्य पदत्वे पदव्यपदेशे कर्त्तव्ये प्रत्ययलक्षणं न।

(३) किमः कः(१५१४०) इति स्तुतेयेति शेषः।

(४) अन्वादेशे इतीदमस्येव व्याख्यानात् तस्य लुका लुप्तत्वेऽपि वधनवलात्

प्रत्ययलक्षणादेनादेशः।।

प्राप्ते अहन्नित्यावर्त्य नलोपाभावननिपात्य द्वितीयेन क्वि-
 धेयः । तदन्तस्याऽपि रत्वरत्वे दीर्घाण्यहानि यस्मिन्दीर्घाहा
 निदाघः । इह हल्ङ्यादिलोपि (१११४०) प्रत्ययलक्षणोऽस्यपीति
 (८०४०) निषेधाद्रत्वाभावे कस्तस्यासिद्धत्वान्तलक्षण उपधा-
 दीर्घः । सम्बुद्धौ तु हे दीर्घाहो निदाघः । दीर्घाहाणौ ।
 दीर्घाहाणः । दीर्घाक्का । दीर्घाहोभ्याम् । दण्डि । दण्डिनी ।
 दण्डिनी । स्रग्वि । स्रग्विणी । स्रग्वीणि । वाग्मि । वाग्मिनी ।
 वाग्मीनि । बहुवृत्तह । बहुवृत्तघ्नी । बहुवृत्तहाणि । बहु-
 धूषाणि । बहुवृत्तमाणि । असृजः पदान्ते कुत्वं सृजेः (१६४४०) किनो
 विधानात् । विश्वसृष्टादौ न सृजिदृशोरिति सूत्रे रज्जु-
 सृष्टभ्यामिति भाष्यप्रयोगात् । यद्वा व्रश्चादिसूत्रे (१२०४०) सृजि-
 यज्योः पदान्ते प्रत्वं कुत्वापवादः । स्रष्टृत्विकशब्दयोस्तु निपा-
 तनादेव कुत्वम् । असृक्शब्दस्तु अस्यतेरौणादिक ऋजप्रत्यये
 बोध्यः । असृक्श्रसृग् । असृजौ । असृज्जि । पट्टदिति
 (१०४४०) वा असन् । असानि । असृजा अस्ना । असृग्भ्याम् ।
 असभ्यामित्यादि । ऊर्कं ऊर्गं । ऊर्जी । ऊर्गर्जि । नरजानां
 संयोगः । बहूर्जि नुम्प्रतिषेधः* । अन्त्यात्पूर्वी वा नुम्* ।
 बहूर्जि—बहूर्जि वा कुलानि । त्यत् त्यद् । त्ये । त्यानि ।
 तत् तद् । ते । तानि । यद् यत् । ये । यानि । एतत्
 एतद् । एते । एतानि । अन्वादेशे तु एनत् । वेभिद्यतेः
 क्विप् । वेभित् वेभिद् । वेभिदी । शावल्लोपस्य स्थानिवत्तात्
 अभ्रलन्तत्वान्न नुम् अजन्तलक्षणस्तु नुम् स्वरविधौ (११४०)
 स्थानिवत्त्वाभावात् । वेभिदि ब्राह्मणकुलानि चेच्छिति ।

गवाक्गव्यस्य रूपाणि लीवेऽर्चागतिभेदतः (५) ।

असन्धावङ्पूर्वरूपैर्नवाधिकशतं मतम् ॥ १ ॥

स्वम्सुप्सु नव षट् भादौ (६) षट्के, स्युस्त्रीणि जशश्सोः ।

चत्वारि शेषे (७) दशके रूपाणीति विभावय ॥ १ ॥

तथाहि । गामश्चतीति विग्रहे । ऋत्विगादिना (१६४४०) क्तिन् ।
 गतौ नलोपः । अवङ्स्फोटायनस्येत्ववङ् (५१४०) । गवाक्-गवाग् ।
 सर्वत्र विभाषेति (५०४०) प्रकृतिभावे । गोअक्-गोअग् । पूर्वरूपे ।
 गोक्-गोग् । पूजायान्नस्य कृत्वेन ङः । गवाङ्-गोअङ्-गोङ् ।
 अस्यपि एतान्येव नव । औङः शी भत्वादच इति (१७६४०)
 अलोपः । गोची । पूजायान्तु । गवाञ्ची गोअञ्ची गोञ्ची ।
 जशश्सोः शिः शिः सर्वनामस्थानत्वान्नुम् । गवाञ्चि गो-
 अञ्चि गोञ्चि । गतिपूजनयोस्त्रीत्येव । सोचा गवाञ्चा गोञ्चा
 गोअञ्चा । गवाग्भ्याम् गोअग्भ्याम् गोग्भ्याम् । गवाङ्-
 भ्याम् गोअङ्भ्याम् गोङ्भ्याम् । इत्यादि । सुपि तु डान्तानां
 पक्षे ङ्णोः (६४४०) कुगिति कुक् । गवाङ्क्षु गोअङ्क्षु गोङ्क्षु
 गवाङ्ष् गोअङ्ष् गोङ्ष् गवाक्षु गोअक्षु गोक्षु । नचेह चयो
 द्वितीया इति (६४४०) पक्षे ककारस्य खकारेण प्रस्मात्माधिक्यं
 शब्दम् चत्वंस्यासिद्धत्वात् । कुक्पक्षे तु तस्याऽसिद्धत्वाज्ज-
 त्वाभावपक्षे चयो द्वितीयादेशात्त्रीणि रूपाणि वर्जन्त एव ।

(५) अर्चायां पूजायां नलोपाभावेन गतौ च तल्लोपेन रूपभेदादित्यर्थः ।

(६) भादौ भ्याम्भिसादौ षट्के प्रत्येकं षट् भेदास्तेन ३६ । नव त्रीणीत्य-
 नयोरपि प्रत्येकं नव त्रीणीत्यर्थः ।

(७) शेषे उक्तातिरिक्ते स्वाद्येकादशकमिद्वे औक्कौट्टादौ दशके । त्वेकं
 चत्वारोति मिलितानि नवाधिकं शतम् १०६ ।

ऊह्यमेषां दिवचनानुनासिकविकल्पात् ।

रूपाण्यश्वाच्चिभूतानि (८) ५२ ७ भवन्तीति मनीषिभिः ॥ १ ॥

तिर्यक् । तिर्य्यौ । तिर्य्यच्चि । पूजायान्तु । तिर्य्यङ् ।

तिर्य्यच्चौ । तिर्य्यच्चि । यक्तत् । यक्तती । यक्तन्ति । पट्टदिति

(१०४५०) वायकन् । यकानि । यक्ता-यक्ता । यक्तत् । यक्तती ।

यक्तन्ति । यकानि । यक्ता—यक्ता । ददत् । ददती ।

वा नपुंसकस्य । ७ । १ । ७६ ।

अभ्यस्तात्परो यः शता तदन्तस्य क्लीवस्य नुम् वा स्यात् सर्व-
नामस्थाने । ददन्ति—ददति । तुदत् ।

आच्छीनद्योर्नुम् । ७ । १ । ८० ।

- (८) अश्वाच्चिभूतानीति सप्तविंशत्यधिकपञ्चशतानीत्यर्थः । तथाहि सौ
नवानामन्त्यस्य द्वित्वे १८ । औडि चतुर्णां मध्ये पूजायां त्रयाणां
अकारद्वित्वे षट् गतौ त्वेकमिति सप्त । तयोः प्रष्टृत्वाच्चानुसिक-
त्वम् । जग्गुशोः द्वित्वविकल्पानुनासिकाननुनासिकत्वभेदात् प्रत्येकं १२
इति मिलिताः २४ । अमि सुवत् १८ । टायां ङस्यादिषट्के चाजादौ
त्रयाणां पूजार्थे अद्वित्वविकल्पात् षट् अनुनासिकाननुनासिकत्वा-
भ्याम् १२ । गत्यर्थे नकारलोपेन द्वित्वाभावात् केवलानुनासिकाननु-
नासिक विकल्पात् द्वे इति प्रत्येकम् १४ । डेविभक्तौ तु अनुनासिक-
त्वाभावात् ततोऽर्द्धम् ७ । भ्याम्भ्यस्पर्शके जभयानां द्वित्वात् प्रत्येकं
१२ । द्वित्वाभावपक्षे १२ । नलोपपक्षे तु गभयानां द्वित्वविकल्पात् १२४ ।
इति १४८ । भिसि भप्राग्वर्णगयोर्द्वित्वात् १२४ । सुपि गत्यर्थे त्रयाणां
ककारप्रकारयोर्द्वित्वे उकारस्थानुनासिकत्वे च २४ । एवं पूजार्थे
कुक्षपक्षे षणां ङप्रयोर्द्वित्वे अनुनासिकत्वे च ४८ । कुगभावे त्रयाणां
ङकारद्वित्वे अनुनासिकत्वे १२ इति मिलिताः ८४ । सर्वसमष्टिः ५२७ ।

हलन्तक्रीवलङ्गप्रकरणम् । १६७

अवर्णान्तादङ्गात्परो यः शतुरवयवस्तदन्तस्याङ्गस्य नुम् वा
स्याच्छीनद्योः परतः । तुदन्तो तुदतो । तुदन्ति । भात् ।
भान्ती-भातो । भान्ति । पचत् ।

शप्श्यनोर्नित्यम् । ७ । १ । ८१ ।

शप्श्यनोरात्परो यः शतुरवयवस्तदन्तस्य नित्यं नुम् स्याच्छी-
नद्योः परतः । पचन्तोः । पचन्ति । दीव्यत् । दीव्यन्ती ।
दीव्यन्ति । स्वप्-स्वप् । स्वप् । नित्यात्परादपि नुमः प्राक्
अमृन्निति (१२२ष्ट०) दीर्घः प्रतिपदोक्तत्वात् । स्वाम्पि । निरव-
काशत्वं प्रतिपदोक्तत्वमिति मत्ते तु प्रकृते तद्विरहानुमेव ।
स्वम्पि । स्वपा । अपोभिः (१६२ष्ट०) । खङ्गाम् । खङ्गिः । अर्त्त-
त्यादिना धनेरुस् रत्वम् । धनुः । धनुषी । सान्तेति (१००ष्ट०) दीर्घः ।
नुम्विसर्जनीयेति (१८६ष्ट०) पत्वम् । धनूंषि धनुषा । धनुर्भ्याम् ।
एवञ्चक्षुर्हविरादयः । पिपठिषतेः क्षिप् वीरिति (१८५ष्ट०)
दीर्घः । पिपठीः । पिपठिषी । अलोपस्य स्थानिवत्त्वाज्जलन्त-
लक्षणोऽनुम् न स्वरविधौ स्थानिवत्त्वाभावादजन्तलक्षणोऽपि
नुम् न । पिपटिषि । पिपठीर्भ्यामित्यादि । पयः । पयसी ।
पयांसि । पयसा । पयोर्भ्यामित्यादि । सुपुम् । सुपुंसी ।
सुपुमांसि । अदः । विभक्तिकार्यम् उत्त्वमत्वे । अमू । अमूनि ।
घेषं पुंवत् ।

इति हलन्ता नपुंसकलिङ्गाः ।

खरादिनिपातम(१)ययम् । १ । १ । ३७ ।

खरादयो निपाताद्याव्यवसंज्ञाः स्खुः । खर् १ । अन्तर् २ ।
 प्रातर् ३ । पुनर् ४ । सनुतर् ५ । उच्चैस् ६ । नीचैस् ७ ।
 शनैस् ८ । ऋधक् ९ । ऋते १० । युगपत् ११ । आरात् १२ ।
 पृथक् १३ । ह्यस् १४ । खस् १५ । दिवा १६ । रात्रौ १७ ।
 सायम् १८ । चिरम् १९ । मनाक् २० । ईषत् २१ । जोषम्
 २२ । तूष्णीम् २३ । वहिस् २४ । अवस् २५ । सभया २६ ।
 निकषा २७ । स्वयम् २८ । वृथा २९ । नक्तम् ३० । नज् ३१ ।
 हेतौ ३२ । इद्वा ३३ । अद्वा ३४ । सामि ३५ । वत् ३६ ।

- (१) खरादिनिपातमिति समाहारद्वन्द्वः । खरादीनाह खरित्यादि ।
 खरिति स्वर्गे परलोके च । १ । अन्तरिति मध्ये । २ । प्रातरिति
 प्रत्युषे । ३ । पुनरित्यप्रथमे विशेषे च । ४ । सनुतरित्यनन्तर्धाने । ५ ।
 खराद्याः पञ्चरेफान्ताः । सान्तत्वे खर्यातीत्यादि न सिद्ध्यत् ।
 उच्चैस् सहति ६ । नीचैस् अल्पे । ७ । शनैस् क्रियामान्द्ये । ८ ।
 ऋधक् सत्ये वियोगशीघ्रसामीप्यलाघवेष्वित्यन्ये । ९ । ऋते वर्ज्जने ।
 १० । युगपत् एककाले । ११ । आरात् दूरसमीपयोः । १२ । पृथक् भिन्ने
 । १३ । ह्यस् अतीतेऽहनि । १४ । खस् अनागतेऽहनि । १५ । दिवा
 दिवसे । १६ । रात्रौ निशि । १७ । सायम् निशासुखे । १८ । चिरम्
 बहुकाले । १९ । मनाक् । २० । ईषत् । २१ । इमावल्पे । जोषम् सुखे
 मौने च ॥ २२ । तूष्णीम् मौने । २३ । वहिस् । २४ । अवस् । २५ । इमौ
 वाद्ये । सभया समीपे मध्ये च । २६ । निकषा अन्निके । २७ । स्वयम्
 आत्मनेत्यर्थे । २८ । वृथेति व्यर्थे । २९ । नक्तम् रात्रौ । ३० । नज्
 निषेधे । ३१ । हेतौ निमित्ते । ३२ । इद्वा प्रकाशे । ३३ । अद्वा
 स्फुटावधारणयोः तच्चातिशययोरित्येके । ३४ । सामि अर्द्धजुगुप्सितयोः
 । ३५ । वत् तेन तत्स्यं क्रिया वेत् वतिरित्यादिस्त्वत्वे (६५।१४०) विहितो-

ब्राह्मणवत् चतुर्विधवत् । सना ३७ । सनत् ३८ । सनात् ३९ । उपधा ५० । तिरस् ४१ । अन्तरा ४२ । अन्तरेण ४३ । ज्योक् ४४ । कम् ४५ । शम् ४६ । सहस्र ४७ । विना ४८ । नाना ४९ । स्वस्ति ५० । स्वधा ५१ । अलम् ५२ । वषट् ५३ । औषट् ५४ । वौषट् ५५ । अन्यत् ५६ । अस्ति ५७ । उपांशु ५८ । क्षमा ५९ । विहायसा ६० । दोषा ६१ । श्रुधा ६२ । मिथ्या ६३ । सुधा ६४ । पुरा ६५ । मिथो ६६ । मिथम् ६७ । प्रायस् ६८ । मुहुस् ६९ । प्रवाहुकम् ७० । प्रवाहिका ७१ । आर्यहलम् ७२ ।

वतिप्रत्ययो गृह्यते इत्युदाहरणेन दर्शयति ब्राह्मणवदित्यादि । न तु खरादिवत् । पृथक्पदमेवञ्च प्रत्ययत्वेन प्रकृत्युत्तरत्वेनैव प्रयोगः इति द्रष्टव्यम् । ३६ । सना । ३७ । सनत् । ३८ । सनात् । ३९ । नित्ये । उपधा भेदे । ४० । तिरस् अन्तर्हीतिर्थगर्थे परिभवे च । ४१ । अन्तरा मध्ये विनार्थे च । ४२ । अन्तरेण वर्जने । ४३ । ज्योक्काल भूयस्स प्रअशीघ्रांसस्यत्ययेषु । ४४ । कम् वारिमूर्धनिन्दासुखेषु । ४५ । शम् सुखे । ४६ । सहस्र आकस्मिकाविसर्गयोः । ४७ । विना वर्जने । ४८ । नाना अनेकविनार्थयोः । ४९ । स्वस्ति मङ्गले । ५० । स्वधा पितृदाने । ५१ । अलम् भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणनिषेधेषु । ५२ । वषट् । ५३ । औषट् । ५४ । वौषट् । ५५ । हविर्दाने । अन्यत् अन्यार्थे । ५६ । अस्ति सत्तावाम् । ५७ । उपांशु अप्रकाशोच्चारणरहस्ययोः । ५८ । क्षमा जान्ता । ५९ । विहायसा विवदर्थे । ६० । दोषा रात्रौ । ६१ । श्रुधा । ६२ । मिथ्या । ६३ । वितथे । सुधा व्यर्थे । ६४ । पुरा अविरते विरातीते भविष्यदासन्ने च । ६५ । मिथो । ६६ । मिथस् रहःसहायार्थयोः । ६७ । प्रायस् वाङ्मये । ६८ । मुहुस् पुनरर्थे । ६९ । प्रवाहुकम् समकाले कर्तव्ये च । ७० । प्रवाहिका पाठान्तरम् । ७१ । आर्यहलम्

अभीक्ष्णम् ७३ । साकम् ७४ । सार्धम् ७५ । नमस् ७६ ।
 हिरूक् ७७ । धिक् ७८ । अथ ७९ । अम् ८० । आम्
 ८१ । प्रताम् ८२ । प्रशाम् ८३ । प्रतान् ८४ । मा ८५ ।
 माङ् ८६ । आकृतिगणीयऽम् ।

बलात्कारे । शकटायनस्तु आर्थे प्रतिबन्धे हलस् प्रतिषेधविवादयो-
 रित्याह । ७२ । अभीक्ष्णम् पौनःपुन्ये । ७३ । साकम् । ७४ । सार्धम् ।
 ७५ । सहार्थे । नमस् नतौ । ७६ । हिरूक् वर्जने । ७७ । धिक्
 निन्दाभर्त्सनयोः । ७८ । अथ मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्तन्त्राधि-
 कारप्रतिज्ञासमुच्चयेषु ७९ । अम् शैष्येऽत्येव । ८० । आम् अङ्गीकारे ।
 किमेत्तिङव्ययवादासु (५।४।११ सू०) इत्यादिविहितोऽयाम् गृह्यते इत्येके
 किन्नराम् प्राह्णेतरामित्यादि । ८१ । प्रताम् ग्लानौ । ८२ । प्रशाम् सामर्थ्ये
 । ८३ । प्रतान् विस्तारे । ८४ । मा । ८५ । माङ् । ८६ । शङ्कानिषेधयोः ।
 आकृतिगण इति तेनान्येऽपि ज्ञेयाः । तथाहि कामम् स्वाच्छन्द्ये ।
 प्रकाशम् अतिशये । भूयस् पुनरर्थे । साम्प्रतम् न्याय्ये । परम् किन्त्वर्थे
 साक्षात् प्रत्यक्षे । साचि तिर्य्यगर्थे । सत्यम् अङ्गीकारे । मङ्-न्तु शैघ्र्ये
 संवत् वर्षे । अवश्यम् निश्चये । सपदि शैघ्र्ये । बलवत् अतिशये । प्राड
 स् आविस् प्रकाशे । अनिशम् नित्यम् नित्यदा सदा अजस्रम् सत-
 तम् एते सातत्ये । उषा रात्रौ । रोदसी द्यावापृथिव्योः । ओम्
 अङ्गीकारे ब्रह्मणि च भूर् पृथिव्याम् । भुवर् अन्तरिक्षे । भटिति
 भक् तरभा शैघ्र्ये । सुष्ठु प्रशंसायाम् । दुष्ठु कटे । सु पूजायाम् ।
 कु कुत्सितेपदर्थयोः । अहह आश्चर्य्ये खेदे च । अञ्जसा तत्त्वशीघ्रयोः ।
 मिथु द्विवित्त्वर्थे । भ्राजक् शैघ्र्ये । चिराय चिररात्राय चिरस्य चिरम्
 चिरेण चिरात् एते चिरार्थकाः । अस्तम् विनाशे । आनुषक् आनु-
 पूर्व्ये । अन्वक् अनुमाने अन्वम् शीघ्रसाम्प्रतिकयोः । स्थाने युक्ते ।
 वरम् दीपदुत्कर्षे । सुदि शुक्लपक्षे । वदि कृष्णपक्षे । एवं सह सत्त्वं
 वादमित्यादयोऽपि आह्वयः । न० ।

(२) च १ । वा २ । ह ३ । अह ४ । एव ५ । एवम् ६ । नूनम् ७ ।
 शश्वत् ८ । युगपत् ९ । भूयस् १० । कूपत् ११ । सूपत् १२ । कुवित्
 १३ । नेत् १४ । चेत् १५ । चण् १६ । कञ्चित् १७ । यत्र १८ । नह
 १९ । हन्त २० । माकिम् २१ । माकीम् २२ । नकीम् २३ ।
 नकिम् २४ । नकिर् २५ । माङ् २६ । नज् २७ । यावत् २८ ।
 तावत् २९ । त्वै ३० । द्वै ३१ । रै ३२ । औषट् ३३ । वषट् ३४ ।
 स्वाहा ३५ । स्वधा ३६ । वौषट् ३७ । तुम् ३८ । तथाहि ३९ ।

(२) च समुच्चयादिषु । १। वा वा स्वाद्विकल्पोपमयोरेवार्थे च समुच्चये इत्यु-
 क्तार्थेषु । २। ह प्रविष्टौ । ३। अह पूजायाम् । ४। एव अवधारणे-
 नवकृतौ च । ५। एवम् उक्तपरामर्शे । ६। नूनम् निश्चये वितर्के च । ७।
 शश्वत् पौनःपुन्ये नित्ये सहार्थे च । युगपत् ऐककाल्ये । ८।
 भूयस् पुनरर्थे आधिक्ये च । १०। कूपत् सूपत् एतौ प्रश्ने प्रशंसा-
 याश्च । ११। १२। कुवित् भूर्यर्थे प्रशंसायाश्च । १३। नेत् शङ्काप्रतिषेध-
 समुच्चयेषु । १४। चेत् यदर्थे । १५। चण् णित् चेदर्थे समुच्चयादौ
 त्वननुबन्धः । १६। कञ्चित् इष्टप्रश्ने । १७। यत्र अवबक्तृत्वनवमर्षगर्हा-
 द्यर्थेषु । यथा नावकल्पयामि न मर्षये गह्वे आश्वर्थे वा यत्र भवान्
 हृषलं याजयेदित्यादि । १८। नह प्रत्यारम्भे । १९। हन्त हर्ष-
 विषादानुकम्पावाक्यारम्भेषु । २०। माकिम् माकीम् नकीम् नकिम्
 नकिर् एते वर्जने । २१-२५। माङ् नजौ खरादिषूक्तार्थौ इह
 काठस्तु निपातत्वार्थः तेन निपाता आद्युदात्ता इति स्वरविशेष
 एवमन्यत्रापि बोध्यम् । २६। २७। यावत्तावत् एतौ साकल्ये । २८।
 २९। त्वै विशेषवितर्कयोः । ३०। द्वै वितर्के अत्र त्वै इति पाठा-
 न्नरम् । ३१। रै दाने अनादरे च । ३२। औषट् वषट् खरादि-
 षूक्तार्थौ । ३३। ३४। स्वाहा देवताभ्यो दाने । ३६। स्वधा वौषट्
 व्याख्यातौ । ३६। ३७। तुम् तद्धारे यथा गुरुं तुङ्गं तुङ्गं तुङ्गं
 प्रयोगः । ३८। तथाहि निदर्शने । ३९। खलु निषेधे वाक्यालङ्कारे

खलु ४० । किल ४१ । अथ ४२ । सुष्ठु ४३ । स्म ४४ । आदह ४५ ।
 उपसर्गसुप्स्वरविभक्तिप्रतिरूपकाश्च । अवदत्तम् अहंयुः अस्ति-
 क्षीरा ४६ । अ ४७ । आ ४८ । इ ४९ । ई ५० । उ ५१ ।
 ऊ ५२ । ए ५३ । ऐ ५४ । ओ ५५ । औ ५६ । पशु ५७ ।
 शुकम् ५८ । यथा ५९ । कथा च ६० । घ्याट् ६१ । पाट् ६२ ।
 अङ्ग ६३ । है ६४ । हि ६५ । भोः ६६ । अये ६७ । व्य ६८ ।
 विष्णु ६९ । एकपदे ७० । युत् ७१ । आतः ७२ । चादि-
 रप्याकृतिगणः (३) ।

नियमे च । ४० । किल वार्त्तायामनीके च । ४१ । अथ स्वरादिपू-
 ञ्कार्थः । ४२ । सुष्ठु स्वरादिषु व्याख्यातार्थः । ४३ । स्म अतीते पाद-
 पूरणे च । ४४ । आदह उपक्रमहिंसाकुत्सनेषु । ४५ ।
 अवदत्तमित्यादीन्मुदाहरणानि तत्प्रायशब्दस्योपसर्गप्रतिरूपकतवानुप-
 सर्गात्वात् अत्र उपसर्गाच्च इत्यनेन । तत्कारो न भवति । अहमिति
 स्वप्नप्रतिरूपकम् तेन न विभक्तिलोपः । एतेन गेये केन विनीतौ वा
 भिति पाठेऽपि युवामित्यर्थे वानित्यव्ययं दृश्यम् । अस्तीति तिङन्त
 प्रतिरूपकम् एवम् अस्मि अहमित्यर्थे तेन त्यामस्मि वच्मीत्यादि
 सिद्धाति आह्वेत्युवाचेत्यर्थे आसेति वभूवेत्यर्थे इवास यत्न इति कु० ४६ ।
 स्वरप्रतिरूपकाग्राह । अ सम्बोधने अधिलेप्ते निषेधे च । ४७ । आ
 वाक्यकरणयोः । ४८ । इ सम्बोधनजुगुप्साविशेषेषु । ४९ । ई
 उ ऊ ए ऐ ओ औ एते सम्बोधने । ५०-५६ । पशु सम्यगर्थे । ५७ ।
 शुकम् शैब्ये । ५८ । यथा कथा च अनादरे । ५९ । ६० । घाहादयः
 सप्त सम्बोधने । ६१-६७ । व्य हिंसाप्रातिजोष्ययोः पादपूरणे च । ६८ ।
 विष्णु नानार्थे । ६९ । एकपदे द्रव्यस्मादित्यर्थे । ७० । युत् कुत्सायाम् । ७१ ।
 आतः इतोऽपीत्यर्थे । ७२ ।

(३) आकृतिगण इति तेनान्येऽपि सन्तीत्यर्थः । ते च यथा । यत्तत् हेतौ
 आहोस्तिन् विकल्पो सीन् सर्वतोभवे । कम् पादपूरणे । शुकम् अति-

तद्धितश्चाऽसर्वविभक्तिः । १ । १ । ३८ ।

यस्मात्सर्वा (४) विभक्तिर्नोत्पद्यते स तद्धितान्तोऽव्ययं स्यात् ।
परिगणनं कर्त्तव्यम् । तसिलादयः (५) प्राक् पाशयः शस्प्रभृ-
तयः (६) प्राक्समासान्तेभ्यः । अम् (७) । आम् (८) ।
कृत्वोर्थाः (९) । तसिवती (१०) । नानाजाविति (११) ।
तेनेह न । पचतिकल्पं पचतिरूपम् ।

शये । अनुक्रमं वितर्के । शंट् अन्तःकरणे अभिसृष्टे च । व पादरूपे
द्वार्ये च । दिष्ट्या आनन्दे । वटु चाटु प्रिये वाक्ये । ऊम् भर्त्-
सने । इव सादृश्ये । अद्यत्वे इदानीमित्यर्थे । एवम् अरे जातुश्चदाद-
योऽपि ग्राह्याः । अत्रेदमवधेयं स्वरादिचाद्योराकृतिगणत्वाविशेषे-
ऽपि येषां निपातस्वर इष्टस्ते चादिषु अन्ये स्वरादिषु उभयस्वरभाज-
स्तभयत्वं पठिता इत्येतत् सर्वम् मनोरमायां स्थितम् ।

(४) सर्वेति वचनत्वमित्यर्थः किन्तु लृगादेकवचनमेवोत्पद्यते इति भावः ।
(५) पञ्चम्यास्तस्मिन् ५ । १ । ७ । इत्यारभ्य याव्ये पाशम् ५ । १ । ७ ।
इत्यतः प्राक् ये तद्धितप्रत्यया विहितास्ते इत्यर्थः ।

(६) बहुल्यार्थाच्छम् ५ । ४ । ४२ सू० । इत्यारभ्य समासान्ताः ५ । ४ । ६८ ।
इति सूत्रात् प्राक् डाच्पर्यन्ता ये विहितास्ते इत्यर्थः ।

(७) अस्मि च्छन्दसीति ५ । ४ । १२ सूत्रेण विहितोऽम् ।

(८) किमेत्तिङ्प्रत्ययघादात् ५ । ४ । ११ इत्यादि सूत्रेण विहितं आम् ।

(९) संख्यायाः क्रियाभ्याकृतिगणने कत्वसुजिति ४ । ४ । १७ सूत्रेण
विहितः कत्वसुच् तत्तुल्यार्थाः सुजादयश्च ।

(१०) तेनैका दिक् नसिञ्चेति ४ । ३ । ११ । १२ । सूत्राभ्यां विहितस्तसिः ।

तेन तुल्यं क्रिया चेत् वतिरित्यादि ५ । ११ । १५ । सूत्रैर्विहितो वतिः ।

(११) विनञ्भ्यां नानाजाविति ५ । १ । २७ सूत्रविहितौ नानाजा-
वित्यर्थः ।

कृन्मेजन्तः । १ । १ । ३६ ।

कृद्यो मान्त (१२) एजन्तश्च तदन्तमव्ययं स्यात् ।

स्सारंस्सारम् । जीवसे (१३) । पिवध्वै (१४) ।

क्वातोसुन्कसुनः । १ । १ । ४० ।

एतदन्तमव्ययं स्यात् । कृत्वा । उदेतोः (१५) । विसृपः (१६) ।

अव्ययीभावश्च । १ । १ । ४१ ।

अधिहरि ।

अव्ययादाप्सुपः । २ । ४ । ८२ ।

अव्ययाद्विहितस्यापः सुपश्च लुक् (१७) स्यात् । तत्र शालायाम्
अथ । विहितविशेषणान्नेह । अत्युच्चैसौ । अव्ययसंज्ञायां
यद्यपि तदन्तविधिरस्ति । तथापि न गौणे । आम्ग्रहणं (१७)
व्यर्थमलिङ्गत्वात् ।

(१२) कृद्यो मान्त इति । कारयामासेत्यादावामः कृत्वादव्ययत्वमिति भाव्यम् ।

(१३) जीवसे इति तुमर्थे सेसेनसेऽसेनित्यादि ३।४।८ सूत्रेण असेनप्रत्ययः ।

(१४) पिवध्वै इत्यपि तेनैव सूत्रेण शध्यैप्रत्ययः ।

(१५) उदेतोरिति उत्पूर्वकादिष्वातोः भावलक्षणे स्थैर्य इत्यादि ।

३ । ४ । १६ सूत्रेण तोसुन्प्रत्ययः ।

(१६) विसृपइति वृषिष्टदोः कसुनिति ३।४।१७ सूत्रेण विहितः कसुन् ।

(१७) गत्यव्ययार्थवितोयूनि लुगित्यतो (५।४२।४०) लुगित्यलुवर्त्तते ।

(१८) अव्ययादापो लुग्वचनानर्थक्यं लिङ्गाभावादिति वार्त्तिकमर्थतो दर्शयति

आम्ग्रहणमिति ।

सदृशान्त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।

वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययमिति ॥

श्रुतिः लिङ्गकारकसंख्याभावपरा (१८) ।

वष्टि भागुरिरक्तोपमवाय्योरुपसर्गयोः ।

आपञ्चैव हस्तन्तानां यथा वाचा निशादिशा (२०) ॥ १ ॥

वगाहः । अवगाहः । पिधानम् । अपिधानम् ।

इत्यव्ययानि ।

(१८) अलिङ्गत्वे आद्यवर्णश्रुतिविरोधमाशङ्क्याह लिङ्गकारकसंख्याभावप-
रेति । इह विभक्तिवचनशब्दौकारकसंख्यापरौ अव्ययान्यतरवैयर्थ्य-
यत्तेरिति भावः । उपक्रमोपसंहाराभ्यामस्याः श्रुतेर्ब्रह्मपरत्वेऽपि
भाष्यकारवचनप्रामाण्यादेवाव्ययपरत्वमिति बोध्यम् ।

(२०) यथा वाचा नि शा दिशेत्यादि परिगणनार्थं दिग्मात्रमिहोपात्तम् ।
इति सरलाख्यायां कौस्तुभ्याख्यायामव्ययप्रकरणम् ।

सिद्धान्तकौमुदी।

स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम् ।

स्त्रियाम् । ४ । १ । ३ ।

अधिकारोऽयं समर्थानामिति (४८८पृ०) यावत् ।

अजाद्यतष्टाप् । ४ । १ । ४ ।

अजादीनाम्(१)अकारान्तस्य च वाच्यं यत् स्त्रीत्वं तत्र योत्ये
टाप् स्यात् । अजाद्युक्तिर्डीघोडीपश्च बाधनाय । अजा । अतः
खट्वा । अजादिभिः स्त्रीत्वस्य विशेषणान्नेह । पञ्चाजी (२)
अत्र हि समासार्थसमाहारनिष्ठं स्त्रीत्वम् । अजा । एङका ।
अश्वः । चटका । मूषिका । एषु जातिलक्षणो ङीष् प्राप्तः

(१) अजाद्यत इति षष्ठी वाच्यवाचकभावसम्बन्धद्वयः स्त्रियामित्य-
धिकारलब्धस्य धर्मप्रधाननिर्देशात् स्त्रीत्वे इत्यर्थस्तदेतदाह अजा-
दीनामित्यादि । कस्माद्भवतीत्याकाङ्क्षायां सन्निधानादजादिभ्य
इत्यर्थाङ्गभ्यत इति बोध्यम् । टावादीनां प्रकारः स्वरार्थः । तत्त्व०
अजा एङका कोकिला चटका मूषिका अश्वः बाला होडा पाकान्ता
वल्गा मन्दा विजाता पूर्वपहाणा अपरापहाणा कुशु उष्णिहा
देवविशा ज्वेडा कनिष्ठा नध्यमा । अजादिराकृतिगणः ।

(२) पञ्चाजिती । अत्र हि समासोऽजशब्दसत्त्वेऽपि समाहारनिष्ठं स्त्रीत्वं

वाला । वला । होडा । मन्दा । विलाता । एषु वयसि
 प्रथम इति (२१६४०) डीप् प्राप्तः । सस्त्रस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः
 फलात् (ग०) । सम्फला । भस्त्रफला (३) । व्यापोरिति (४६८४०)
 ऋस्त्रः । सदच् (४) काण्डप्रान्तगतैकेभ्यः पुष्यात् (ग०) । सत्पुष्या ।
 प्राक्पुष्या । प्रत्यक्पुष्या । शूद्रा चाऽमहत्पूर्वा जातिः (ग) ।
 पुंयोगे तु शूद्री (५) । अमहत्पूर्वा किम् । महाशूद्री । कुष्ठा ।
 उष्णिहा । देवविशा । ज्येष्ठा । कनिष्ठा । मध्यमेति पुंयो-
 गेऽपि कोकिला जातावपि । मूलान्नजः (ग०) । असूला ।
 ऋन्नेभ्यो (१३७४०) डीप् । कर्त्री । दण्डिनी ।

उगितञ्च । ४ । १ । ६ ।

उगिदन्ताव्यातिपदिकात् स्त्रियां डीप् स्यात् । भवन्ती ।
 पचन्ती । शप्श्यनोरिति (१६७४०) तुम् । उगिदचामिति (१५६४०)
 सूत्रेऽजग्रहणेन धातोश्चेदुगित्कार्यन्तर्ह्यञ्चतेरेवेति नियम्यते
 तेनेह न । उखाश्चत् । क्तिप् । अनिदितामिति (१७८४०)
 नलोपः । पर्णध्वत् । अञ्चतेस्तु स्यादेव । प्राची । । प्रतीची ।

ससदायरूपसमासवाच्यं न त्वजशब्दमात्रवाच्यमिति न टापः प्रसङ्ग
 इति भावः ।

(३) भस्त्रेव फलानि यस्या इति भस्त्रफला ओपधिः ।

(४) अजिति कृतनकारलोपकृत्वलाञ्छतिषामान्यग्रहणम् ।

(५) शूद्रा चेत्यत्र जातिरित्यभिधानात् जातिलक्षणडीप एवाग्रवादी न तु
 पुंयोगलक्षणस्यापीत्याह पुंयोगे त्विति एतन्नोपलक्षणं पञ्चशूद्रीत्यपि
 भवत्येव ।

वनो र च (६) । ४ । १ । ७ ।

वन्नन्तात्तदन्ताच्च प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप् स्यात् । रश्मा-
न्तादेशः । वन्निति ङुनिप्कनिव्वनिपां सामान्यग्रहणम् ।
प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम् । तेन
प्रातिपदिकविशेषणात्तदन्तान्तमपि लभ्यते । सुत्वानमति-
क्रान्ता अतिसुत्वरी । अतिधोवरी । शर्वरी । वनो न
हश्च (७) इति वक्तव्यम् * । इयन्ताङातोर्विहिती यो वन्
तदन्तात्तदन्तान्ताच्च प्रातिपदिकात् ङीप् रश्च नेत्यर्थः । ओणृ
अपनयने वनिप् विङ्वनोरिति (उ० ३३६४०) आत्वम् । अवावा
ब्राह्मणी । राजयुध्वा । बहुव्रीही वा * । बहुधोवरी—
बहुधोवा । पक्षे डाप् वक्ष्यते ।

पादोऽन्यतरस्याम् । ४ । १ । ८ ।

पाच्छब्दः कृतसमासान्तस्तदन्तात्प्रातिपदिकान् ङीप् वा
स्यात् । द्विपदी-द्विपाद ।

टावृचि (८) । ४ । १ । ९ ।

ऋचि वाचायां पादन्ताद्वाप् स्यात् । द्विपदा ऋक् । एकपदा ।

(६) वनोर वेति सार्धकस्यैव वनोग्रहणात् मघोनीत्यादौ न प्रसङ्गः । इदञ्च
सूत्रं न ङीवविधायकम् ऋक्षेभ्योङीविल्यनेनैव (१३७४०) तत्सिद्धेः किन्तु
तत्सूत्रविहितङीपोऽनुवादेन रत्वमात्रविधायकमिति बोध्यम् ।

(७) वनो न हश्च इति सूत्रमवङ्गव्रीह्यर्थम् उदाहरणेन तदाह अवावेति ।

(८) टावृचीति सूत्रं अकारान्तपदशब्देन धिग्रहेऽपि ऋचि वाचायां द्विपदी
द्विपदीत्यादिप्रयोगनिवारणाय । तत्त्व० ।

न षट्स्वस्त्रादिभ्यः (१२८८) । पञ्च । चतस्रः । पञ्चेत्यत्र (६) नलोपे
कृतेऽपि णान्ता षडिति (१६०८) षट्संज्ञां प्रति (१२८८) नलोपः
सुप्स्वरेति नलोपस्यासिद्धत्वात् न षट्स्वस्त्रादिभ्य इति (नटाप् ।

मनः (१०) । ४ । १ । ११ ।

मन्नन्तान्न डीप् । सीमा सीमानौ ।

अनो बहुव्रीहेः । ४ । १ । १२ ।

अन्नन्तादुबहुव्रीहेर्न डीप् । बहुयज्वा । बहुयज्वानौ ।

डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् । ४ । १ । १३ ।

सूत्रद्वयोपात्ताभ्यां ण्वाप् वा स्यात् । सीमा । सीमे सीमानौ ।
दामा । दामे दामानौ । न पुंसि दामेत्यमरः । बहुयज्वा ।
बहुयज्वे बहुयज्वानौ ।

अनउपधालोपिनोऽन्यतरस्याम् । ४ । १ । १४ ।

अन्नन्तादुबहुव्रीहेरुपधालोपिनो वा डीप् स्यात् । पक्षे डाब्-
डीबिषेधौ । बहुराज्ञौ । बहुराज्ञौ बहुराजे बहुराजानौ ।

(६) न षडिति सूत्रे डीप् इव टापोऽपि निषेध इत्याह पञ्चेत्यत्रेत्यादिना ।
असिद्धत्वादिति तथा च सुप्स्वरादिषु टापोऽपरिगणनात् टापं प्रत्य-
सिद्धत्वमिति टापि प्रसक्ते न षडित्यादिना टापोऽपि निषेध इति
भावः । अयञ्च निषेधः प्रियपञ्चा द्रौपदीत्यादौ गौण्ये न प्रवर्तते तद-
न्तस्य स्त्रीत्वेऽपि यञ्चनशब्दस्य स्त्रीत्वाभावादिति बोध्यम् ।

(१०) मन इति, अन उपधेत्यादि चेते सूत्रे डाब्डीपोरुभयोरपि नि-

प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात् इदायसुपः । ७ । ३

। ४४ ।

प्रत्ययस्थात्कारात्पूर्वस्याकारस्येकारः स्यादपि परे स
आप् सुपः परो न चेत् । सर्विका । कारिका । अतः किं
नौका । प्रत्ययस्थात्किम् । शक्नोतीति शका । असुपः किम्
बहुपरिव्राजका (११) नगरी । कात्किम् नन्दना । पूर्वस्य
किम् परस्य मा भूत् । कटुका (१२) । तपरः किम् राका ।
आपि किम् कारकः । मामक (१३) नरकयोरुपसंख्यानम् * ।
मामिका । नरान् कायतीति नरिका । त्यक्त्यपोष * ।
दाक्षिणात्यिका । इहल्यिका ।

न यासयोः । ७ । ३ । ४५ ।

यत्तदोरस्येन्न स्यात् । यका । सका । यकाम् । सकाम् ।
त्यकनश्च निषेधः * । अधित्यका । उपत्यका । आशिषि वुनश्च
न * । जीवका । भवका । उत्तरपदलोपे न * । देवदत्तिका ।

-
- प्रेषके, तेन सीमभ्यां बहुपञ्चभ्यां बहुधीतभ्यामित्यादौ डाब्डीपोर-
भावेऽपि नलोपेऽन्ततया न टाप्प्रसङ्ग इति बोध्यम् । शब्देन्दु० ।
(११) बहुपरिव्राजकेति बहुव्रीहौ उत्तरपदस्य सुपो लुक्चापि प्रत्ययलक्षणे-
नाप्यः सुबन्तात्परत्वमिति न तत्रेत्त्वप्रसङ्गः असुप इति निषेधादिति
भावः ।
(१२) कटुकेति टापा सह सयर्णदीर्घात् पूर्व, वर्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वादपवा-
दत्वाच्च प्रत्ययस्थकारात् परस्थिताकारस्य नेत्वं स्यादिति भावः ।
(१३) मामकेति तवकममकावेकवचने इति (१६८४०) समकादेशस्याप्रत्ययत्वा-
दमात्रे विधानम् ।

देवका(१४) । क्षिपकादीनाञ्च न(१५) * । क्षिपका । ध्रुवका ।
 कन्यका । चटका । तारका ज्योतिषि(ग०) । अन्यत्र तारिका ।
 वर्णकातान्तवे(ग०) । अन्यत्र वर्णिका । वर्त्तका शकुनी प्राचाम्(ग०)
 उदीचान्तु वर्त्तिका । अष्टका पितृदैवत्ये (ग०) । अष्टिकान्या ।
 सूतिकापुत्रिकावन्दारिकाणां वेति वक्तव्यम्* । इह वा अ
 इति केदः । कात्पूर्वस्य वाऽकारादेश इत्यर्थः । तेन पुत्रिका-
 शब्दे ङीन (१६) इवर्णस्य पच्चेऽकारः । अन्यत्रेत्त्वबाधनार्थ-
 मकारस्यैव पच्चेऽकारः । सूतिका—सूतकेत्यादि ।

उद्दिचामातः स्थाने य क पूर्वायाः । ७।३।४६

यकपूर्वस्य स्त्रीप्रत्ययाऽऽकारस्य स्थाने योऽकारस्तस्य कात्पूर्व-
 स्येवास्यादापि परे । केऽणइति(४०४८०)ङ्गस्वः आर्यका आर्यिका
 चटकका चटकिका । आतः किं साङ्गाश्ये भवा साङ्गा-
 श्यिका (१७) । यकेति किम् अश्विका । स्त्रीप्रत्ययेति (१८)

(१४) ठाजादावूर्द्धं द्वितीयादच इति(७०७८०)सूत्रेण दत्तभागलोपात् देवकेति ।

(१५) क्षिपका ध्रुवका चरका सेवका करका चटका अवका लङ्का अलका
 कन्यका ध्रुवका एङका । आकृतिगणः ।

(१६) ङीन इति शाङ्गरवादिवात् (२४१८०) जातस्य ङीन इत्यर्थः ।

(१७) अर्थगतं स्त्रीत्वमाकारे आरोप्य यकपूर्वकस्त्रीत्वबोधकाकारस्येति व्या-
 ख्यातं तेन साङ्गाश्रियेत्यत्र न विकल्पस्तत्वाकारस्य प्रत्ययावयवत्वेन
 स्त्रीत्वाबोधकत्वादिति भावः ।

(१८) स्त्रीप्रत्ययेति किमिति । यकपूर्वाया इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः किमर्थं
 इति प्रश्नः ।

किम् शुभं यातीति शुभंया अज्ञाता शुभंया शुभंयिका ।
धात्वन्तयकोसु (१८) नित्यम् । सुनयिका (२०) । सुपाकिका ।

भस्त्रैषाजान्नाद्यास्वा नञ्पूर्वाणामपि (२१)

७।३।४७।

स्वेत्यन्तं लुप्तघठीकम्पदम् । एषामत इदृवा स्यात् तदन्तविधि-
नैव सिद्धे नञ् पूर्वाणामपीति स्पष्टार्थम् । भस्त्रायहणमुप-
सर्जनार्थम् । अन्यस्य (२२) तूत्तरसूत्रेण सिद्धम् । एषा द्वा
एतयोसु (२३) सपूर्वयोर्नित्यम् अन्तर्वर्त्तिनीं (२४) विभक्ति-

(१८) धात्वन्तेति धात्वन्तयकारककारपूर्वस्थाकारस्य इत्त्वं भवतीति शेषः ।

(२०) सुष्टुनयो यस्याः सुष्टु पाको यस्या इति विग्रहे शैपिके कपि केऽण्य
इति (४०४८०) ह्रस्वे अकारस्य स्त्रीबोधकत्वादित्यम् ।

(२१) भस्त्रैषेति अत्र आतः स्थाने इत्यनुवर्त्तते तच्च योग्यत्वात् भस्त्राज्ञाऽज्ञा-
स्वानामेव विशेषणं प्रत्ययस्यादित्यतः (२११८०) अत इति अनुवर्त्तते
अपिना नञ् भिन्नपूर्वाणामविद्यमानपूर्वाणाञ्च संग्रहः ।

(२२) अन्यस्यानुपसर्जनस्य । उत्तरसूत्रेणाभाषितपुंस्काञ्चेत्यनेन (२१४८०) ।

(२३) एतयोस्त्विति । भस्त्राज्ञाऽज्ञास्वानां सपूर्वाणामपीत्वं भवत्येव तत्र
टाप्ः कप्रत्ययात् परत्वात् सुप्ः परत्वाभावेन असुप् इति निषेधाप्रवृ-
त्तेः चेति बोध्यम् । तत्त्व० ।

(२४) अन्तर्वर्त्तिनीमिति न, एतदसु इति स्थिते अकचिकते अकते वा नञ्
तत्पुरुषे त्वदाद्यत्वात् प्राक् सुपो लुकि ततः अकचि सामासिके वा
कपि कते पुनर्विशिष्टात् सुपि त्वदाद्यत्वे टाप् स च समासात् पूर्वो-
त्पन्नः सुप्ः पर इति न तत्र प्रवृत्तिः । वङ्गव्रीहौ तु प्रियैतत्का
प्रियैतकदित्येव रूपमिति तत्रापि न प्रवृत्तिरिति भावः ।

माश्रित्याऽसुप इति निषेधात् । अनेषका (२५) । परमेषका ।
 अद्वके । परमद्वके । स्वशब्दग्रहणं संज्ञोपसर्जनार्थम् । इह
 हि आतःस्थाने इत्यनुवृत्तम् स्वशब्दस्यातो विशेषणम् न तु
 द्वेषयोरसम्भवात् (२६) नाप्यन्येषामव्यभिचारात् । स्वशब्द-
 स्वनुपसर्जनमात्मौयवाची अकजर्हः (२७) अर्थान्तरे तु न
 स्त्री । संज्ञोपसर्जनीभूतसु कप्रत्ययान्तत्वाद् (२८) भवत्युदाह-
 रणम् । एवञ्चात्मौयायाम् स्त्रिका । परमस्त्रिकेति नित्यमे-
 वत्वम् (२९) । निर्भस्त्रिका निर्भस्त्रका । एषका एषिका ।
 कृतपत्ननिर्देशाच्चेह विकल्पः । एतिके । एतिकाः । अजका
 अजिका । ज्ञका ज्ञिका । द्विके-द्वके । निःस्त्रिका—(३०)
 निःस्त्रका ।

अभाषितपुंस्काच्च । ७ । ३ । ४८ ।

- (२५) अज्ञाता एषा एषका न एषका अनेषकेत्येव विग्रहः न तु अज्ञाता
 अनेषेति तथासति अनेषकदित्येव स्यादिति बोध्यम् ।
- (२६) असम्भवादिति ह्येतदोरकारस्य आकारस्थानिकत्वाभावादिति भावः ।
- (२७) अकजर्ह इति तेन तदकारस्य नाकारस्थानिकत्वमिति नेत्वप्रसङ्गः
 इति भावः ।
- (२८) कप्रत्ययान्तत्वादिति तत्त्वान्तर्वर्तिन्या विभक्त्या न सुपः परत्वं केन
 व्यवधानादिति भावः ।
- (२९) नित्यमेवेति अकचि कृतेऽकारस्याऽऽकारस्थानिकत्वाभावेनैतत्पूर्वा-
 प्रवृत्तेः प्रत्ययस्थादित्यादिना नित्येत्त्वसिद्धिरिति भावः ।
- (३०) निःस्त्रिकेति स्वस्या निष्क्रान्तेति विग्रहस्तेन स्वशब्दस्य संज्ञारूपत्वे-
 ष्युपसर्जनत्वात् समासान्तस्यैव टापि अज्ञातादौ कप्रत्यये केऽप्य इति
 (४०४४०) ह्रस्वः ततः टाप ।

श्रीप्रत्ययप्रकरणम् ।

२१५

एतस्माद्विहितस्यातःस्थानेऽत इवा स्यात् । गङ्गिका गङ्गाका ।
बहुव्रीहेर्भाषितपुंस्त्वात्ततो विहितस्य नित्यम् । अज्ञाता
अखट्टा अखट्टिका । शेषिके कपि तु विकल्प (३२) एव ।

आदाचार्याणाम् । ७ । ३ । ४६ ।

पूर्वसूत्रविषये आदा स्यात् । गङ्गाका । उक्तपुंस्त्वात् ।
शुभ्रिका ।

अनुपसर्जनात् । ४ । १ । १४ ।

कधिकारोऽयम् । यूनस्तिः (२४२४०) इत्यभिव्याप्य अयमेव
श्रीप्रत्ययेषु तदन्तविधिं ज्ञापयति ।

टिङ्ठाणञ् द्वयसज्दम्रञ् मालत्तयपठकठञ् कञ्
करपः । ४ । १ । १५ ।

अनुपसर्जनं यट्टिदादि (३२) तदन्तं यददन्तं प्रातिपदिकन्तः

(११) अविद्यमानां खट्टा यस्या इति विग्रहे शेषादिभाषेति (४२५४०) पाक्षिक
कबभावे उपसर्जनं ह्रस्वे अखट्टाणां अपि अज्ञातादौ के सुपो लुकि के-
ऽण (४०८४०) इति ह्रस्वे पुनपि अभाषितपुंस्त्वाद्विहिताऽऽकारस्या-
निकाकाराभावेन विकल्पस्य तत्राप्रवृत्तावुत्पत्तौ नित्यत्वम् । शेषिक-
कपपक्षे तु न, खट्टा तु इत्यवस्थायां कपि सुपो लुकि प्रत्ययलक्षणेन
अखट्टाभागे सुबन्तत्वेऽपि कबन्तस्यैव समाससंज्ञया प्रातिपदिकतया
तदुच्यते । खट्टाभागे प्रातिपदिकत्वात् गोस्त्रियोरिति (३२२४०) न
ह्रस्वः । केऽण इति ह्रस्वस्य न कपीति (४०४४०) निषेधाच्च न ह्रस्वः ।
किन्तु आपोऽन्यतरस्यामिति (४२६४०) ह्रस्वे अकारस्याऽऽकारस्यानि-
कत्वात् भाषितपुंस्त्वाभावेन विकल्प इति भावः ।

(३२) टिङ्गादयः प्रत्ययास्तै तदन्तं गृह्यते तच्चानुवर्तमानस्य प्रातिपदिकस्य

स्त्रियां ङीप् स्यात् । कुरुचरो । उपसर्जनत्वाच्चेह । बहुकु-
 रचरा । नदट् । नदी । वक्ष्यमाणेत्यत्र टित्त्वादुगित्त्वाच्च (३३)
 ङीप् प्राप्तः । यासुटो (३४) ङित्वेन साश्रयमनुबन्धकार्यं
 नादेशानामिति ज्ञापनाच्च भवति । अः (३५) शानचः शि-
 त्वेन कचिदनुबन्धकार्यंऽप्यनन्विधाविति निषेधज्ञापनाच्चा ।
 सौपर्णेयी (३६) । ऐन्द्री (३७) । औत्सी (३८) । ऊरुह-

- वियेषणम् अजाद्यत इत्यतः (२०८४०) अत इत्यनुवर्त्तते इत्याह यङि-
 दादीत्यादि । टित्वं प्रायः प्रत्ययगतम् कचित् प्रातिपदिकगतं प्रातिप-
 दिकावयवप्रकृतिगतञ्च । तच्च प्रत्यये आरोप्यदिदादीत्युक्तम् तत्र नामप्रकृति
 गतम् नदट् इति प्रत्ययगतम् कुरुचरोति धातु प्रकृतिगतं स्तनन्वयीति
 अत्र भेटधातोऽकारस्थानन्यप्रयोजनतया ङीवर्थत्वमेव व्ययस्यापितभाकरे
 (३३) टित्त्वादुगित्त्वाच्चेति लुटकारटकारेत्वात् तत्स्थानिकस्य शानचो-
 ऽपि स्यान्निवत्त्वेन तदनुबन्धवत्त्वात् न तत्र ङीप् स्यादित्याक्षेपः ।
 (३४) समाधत्ते यासुट इति आशीर्किङो ङित्वेन तदादेशयासुटोऽपि ङित्वे
 प्राप्तेऽपि यासुट् पदस्यैव पदेऽप्युदात्तो ङित्वेति (उ० १६४०) पुनर्ङित्ववि-
 धानमेव आदेशानाम् स्यान्ननुबन्धकार्यापहृयो ज्ञापकमिति भावः ।
 (३५) आप्रत्ययस्य शित्वेन तदादेशस्य शानचः शित्वसिद्धावपि हलः अः
 शानज्ज्ञाविति (उ० १६५४०) मूले शानचः शित्करणमपि तज्ज्ञापक-
 मित्याह अ इत्यादि ।
 (३६) सुपर्णीशब्दात् स्त्रीभ्यो ङिति (५०६४०) इकि आश्रयचोतीत्यादिना
 (२०८४०) इत्य एवादेशः ।
 (३७) इन्द्रो देवतास्या इति वाक्ये बाह्य देवतेत्यण् (५३०४०) इन्द्रस्यैवमिति
 वा वाक्ये तस्यैवमित्यण् (५६३४०) । अजादिवाहचर्यात् तज्ज्ञित एवाण्
 तेन कर्मण्यण् (उ० ३२३४०) इत्यणि कुम्भकारेत्वेव भवतीति बोध्यम् ।
 (३८) उक्ते भवा औत्सी उक्तादिभ्योऽङ् (४६०४०) इत्यञि सिध्यति ।

स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम् ।

२१७

यसी । ऊरुदत्तौ । ऊरुमात्रौ (३८) । यच्चतयो (४०) ।
आक्षिकौ (४१) । लावणिकौ (४२) । यादृशी (४३) ।
इत्वरौ (४४) । ताच्छीलिके षेऽपि (४५) । चोरी । नज्ज-
जीकक्षुं स्तरुणतलुनानामुपसंख्यानम् । स्त्रीणी (४६) ।
पीत्ती । शाक्तीकी (४७) । आण्डहरणी (४८) । तरुणी ।
तलुनी ।

यञञ । ४ । १ । १६ ॥

यञन्तात् स्त्रियां ङीप् स्यात् । अकारलोपे कृते ।

(३८) प्रमाणे द्वयसज्द्वयज्मात्र च इति (६६७८) प्रत्ययाः अत्र मात्रशब्दाद्वारम्भा-

अयचचकारेण मात्रजिति प्रत्याहरणेन उभयोत्पादिसिद्धिः शब्देन्दुः ।

(४०) पञ्चावयवा यस्य इति वाक्ये संख्याया अवयवे तयविति (६६८८) तयप् ।

(४१) अलोपे दीव्यतीति वाक्ये तेन दीव्यतीति (६०४८) ठकि ठख्यं कादेशः ।

(४२) लवणं पण्यमस्या इति वाक्ये तदस्य पण्यमित्यर्थे (६१४८) लवणा-

ठ्ठजिति (६१४८) ठञ् ।

(४३) त्यदादिषु ह्योरनालोपने कञ्चेति (१८४८) कजि आत्वर्तनाम्ना-

(१८४८) इत्याकारादेशः ।

(४४) इण् नञ्जिञ्जित्तिभ्यः क्वाचिति (३३७४८) क्वाप् ।

(४५) श्रीलमित्यधिकारे (६१६८) क्त्वादिभ्योऽण इति (६१६८) णप्रत्ययेऽपि

अण्कार्यं भवतीत्यर्थः तेन पुराश्रीलमस्या इति वाक्ये ताच्छीलिके

णप्रत्यये चोदीति ।

(४६) स्त्रीपुंसयोर्नङ्ज्जाविति (४६१८) क्त्वेण स्त्रियाः नञ् पुंसः कञ् ।

(४७) शक्तिः प्रहरणमस्या इति वाक्ये प्रहरणमिति (६१५८) अधिकारे

शक्तियच्चोरोकक् (६१६८) इतीकक् ।

(४८) आण्डशुभगेत्यादिना २ । २ ५६ । क्त्वेण ण्यन् युवोरनाको-

(५३४८) इत्यनादेशे अर्द्धमदित्यादिना (३३३०८) सम् ।

हलस्ताद्धितस्य । ६ । ४ । १५० ।

हल उत्तरस्य तद्धितयकारस्योपधाभूतस्य (४६) लोपः स्यादौ-
ति परे । गार्गी । अनपत्याधिकारस्यात्र ङीप् । ङीपे भवा-
द्देव्या । अधिकारग्रहणान्नेह देवस्याऽपत्यन्देव्या । देवाद्यञ-
ञाविति (४८६४०) ह्रियञ् प्राग्दीव्यतीयो न त्वपत्याधिकारपठितः ।

याचां फस्तद्धितः । ४ । १ । १७ ।

यजन्तात् फो वा स्यात् स्त्रियां स च तद्धितः ।

पः प्रत्ययस्य । १ । ३ । ६ ।

प्रत्ययस्यादिः (५०) प इत्यात् ।

आयन्नेयीनीयियः फट्खछषामप्रत्ययादीनाम्

१७ । १ । २ ।

अप्रत्ययादिभूतानां फादीनां क्रमादायनादय आदेशाः स्युः ।
तद्धितान्तत्वात्प्रातिपदिकत्वम् । पितृत्वसामर्थ्यात् (५१) फोपो-
क्तोऽपि स्त्रीत्वे पिनीरेति (२२७४०) वक्ष्यमाणो ङीष् । गार्ग्यायणी ।

(४६) स्मृत्यतिष्यागच्छेत्वादितः (२२८४०) य उपधाया इति यस्तेति चेत्तत
(१२६४०) ईतीति चानुवर्त्तते ।

(५०) उपदेशेऽजनुनासिक इहित्यत (४४०) इदिति आदिर्जिटुडव इत्यतः
(७०४२४०) आहिरिति चानुवर्त्तते ।

(५१) स्त्रियां यञ्प्रधानेन यङन्ताद्धितफस्त्यापि स्त्रीत्वबोधकत्वात् उक्ता-
र्णानामप्रयोग इत्यप्रयोगे प्राप्ते आह पितृत्वसामर्थ्यादिति विवर्जं सप्तमं
भवतीति न्यायेन तस्य प्रयोग इति भावः ।

सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः । ४ । १ । १८ ।

लोहितादिभ्यः कतशब्दान्तेभ्यो (५२) यञन्तेभ्यो नित्यं प्फा
स्यात् । लोहित्वायनी । कात्यायनी ।

कौरव्यमाण्डूकाभ्याञ्च । ४ । १ । १९ ।

आभ्यां स्फः स्यात् । क्रमेण टाप् ङोपोरपवादः (५३) ।
कुर्वीदिभ्यो खः (५१६४०) कौरव्यायनी । टक् च मण्डूकात्
(५०६४०) इत्यण् । माण्डूकायनी । आसुररूपसंख्यानम्* ।
आसुरायणी ।

वयसि प्रथमे । ४ । १ । २० ।

प्रथम (५४) वयोवाचिनोऽदन्तात् स्त्रियां ङीप् स्यात् ।
कुमारौ । वयस्यचरम इति वाच्यम्* । वधूटी । चिरण्टी ।
वधूटचिरण्टशब्दौ यौवनवाचिनौ । अतः किम् । शिशुः ।
कन्याया न । कन्यायाः कनीन चेति (५०५४०) निर्देशात् ।

(५२) लोहित संश्लिप्त वभ्रु वल्गु मण्डु गण्डु शङ्खु लिगु गुहलु सन्तु सङ्खु
व्यलिगु जिगीपु मनु तनु सनायी स्तुतु कथक कन्यक वृक्ष कृक्ष तनु
तरुक्ष तलुक्ष तण्डु वतण्डु कपि कत कुक्ष कत । गर्गाद्यन्तर्गणः
(५०४१) शकन्धादित्वात् पररूपादेशात् कतन्तेति ।

(५३) कौरव्यशब्दस्य योपधत्वाज्जातिलक्षणाङीवभावे टाप् मण्डूकशब्दे
जातित्वात् ङीप् प्राप्तस्तयोरपवादः ।

(५४) प्राणिनां कालकृतावस्था वयः तस्मिन् प्रवृत्तिनिमित्तीभूत इत्यर्थः इ-
त्याह वयोवाचिन इति व्यायुषस्त्रीन् वतरो वा भागान् प्रकल्पयन्ति
शास्त्रमतः । यथा पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।
इत्यसु स्थाविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हतीत्यादौ भागवदस्य ।

द्विगोः । ४ । १ । २१ ।

अदन्ताद्विगोर्डीप् स्यात् । त्रिलोकी । अजादित्वात् त्रिफला
(५५) । चरनीका सेना ।

अपरिमाण (५६) विस्तारितकम्बल्येभ्यो न
तद्वितलुकि । ४ । १ । २२ ।

अपरिमाणान्ताद्विस्तारयन्ताच्च द्विगोर्डीप् न स्यात्तद्वितलुकि
सति । पञ्चभिरखैः क्रीता पञ्चाखा । आर्हीयष्ठक् ।
अध्यर्देति (६३२८०) लुक् । द्वौ विस्तौ पचतीति द्विविस्ता ।
द्वाराचिता । द्विकम्बल्या । परिमाणान्तु । द्वाढकी । तद्वित-
लुकि किम् समाहारे पञ्चाखी ।

काण्डान्तात् क्षेत्रे । ४ । १ । २३ ।

क्षेत्रे यः काण्डान्तो द्विगुस्ततो न डीप् तद्वितलुकि । हे
काण्डे (५७) प्रमाणमस्याः । द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिः । प्रमाणे

आद्ये वयसि नाधीतं द्वितीये नार्जितं धनम् । तृतीये न तपस्तप्तं
चतुर्थे किं करिष्यतीत्यादौ भागचतुष्कस्य कल्पनम् । तत्र प्रथमभाग
एवेत्याह प्रथमे इति ।

(५५) अजादेराकतिगणतया त्रिफलेत्यादौ टाप् ।

(५६) अपरिमाणेति परितः सर्व्वत आरोहतः परिणामतश्च नीयते इति
परिमाणम् तद्विज्ञमपरिमाणम् सुवर्णविस्तो हेनोऽचे इति आवि-
तं दशभाराः स्युरिति कम्बल्यमूर्णापलशतमिति विस्तादीनामुक्ता-
नत्वोऽपि पृथग्व्यहणमन्येषां निरासार्थम् ।

(५७) षोडशहस्तप्रमाणो दण्डः काण्डम् ।

द्वयसजिति (६६ ७४०) विहितस्य मात्रचः प्रमाणे लो द्विगोर्नित्य-
मिति (५८) लुक् । चित्रे किं द्विकाण्डौ रज्जुः ।

पुरुषात्ममाणेऽन्यतरस्याम् । ४ । १ । २४ ।

प्रमाणे यः पुरुषस्तदन्ताद्विगोर्डीप् वा स्यात्तद्वितलुकि ।
हौ पुरुषौ (५) प्रमाणमस्याः सा द्विपुरुषौ द्विपुरुषा वा
परिखा ।

जधसोऽनङ् । ५ । ४ । १३१ ।

जधोऽन्तस्य बहुव्रीहे (६०) रन्डादेशः स्यात् स्त्रियाम् ।
इत्यनङि कृते डाब्डीन्निषेधेषु प्राप्तेषु (६१) ।

बहुव्रीहेरुधसो ङीप् । ४ । १ । २५ ।

जधोऽन्ताद्वह्व्रीहेर्डीप् स्यात् स्त्रियाम् । कुण्डोघौ ।
स्त्रियाम् किम् कुण्डोघो धैनुकम् । इहानङपि ज तद्विधौ
स्त्रियामित्युपसंख्यानत् ।

(५८) प्रमाणार्थे ये तद्वितास्ते द्विगुसमासात् लःलुप्ता नित्यं भवन्तीत्यर्थः ।

(५९) प्रमाणसामानाधिकरण्यात् पुरुषशब्दः पञ्चारलिमात्रपरिमाणं
परः पञ्चारलिः पुरुष इत्युक्तेः ।

(६०) बहुव्रीहौ सक्थ्यत्पोरित्यतः (४१४४०) बहुव्रीहानित्यनुवर्त्य विभक्ति-
विपरिणामेनान्वयः ।

(६१) डाबुभाभ्यामिति (२१०४०) वैकल्पिको डाप् अन उपधातोपिनोऽन्य-
तरस्यामिति (२१०४०) वैकल्पिको ङीप् कर्षण इत्यनेन (१७३४०)
प्राप्तस्य ङीपः अनो बहुव्रीहेरिति (२१०४०) अनेन निषेधश्च प्राप्त इति
निषेधः ।

संख्याऽव्ययादेर्डीप् । ४ । १ । २६ ।

डीपोऽपवादः । दूधो । अत्यूधो बहुव्रीहेरित्येव जधो-
ऽतिक्रान्ता अत्यूधाः ।

दामहायनाच्च । ४ । १ । २७ ।

संख्यादे (३२) बहुव्रीहेर्दामान्ताच्चायनान्ताच्च डीप् स्यात् ।
दामान्ते डाप्प्रतिषेधयोः प्राप्तयोः हायनान्ते टापि प्राप्ते
वचनम् । द्विदानी । अव्ययग्रहणानुवृत्तेरुद्दामा वडवे-
त्यत्र डाव्प्रतिषेधावपि पक्षे स्तः । द्विहायनी बाला । त्रिचतु-
र्भ्यां हायनस्य णत्वं वाच्यम्* । वयोवाचकस्यैव हायनस्य
डीप् णत्वञ्चेष्टते । त्रिहायणी । चतुर्हायणी । वयसोऽन्यत्र ।
द्विहायना त्रिहायना चतुर्हायना भाला ।

नित्यं संज्ञाच्छन्दसोः । ४ । १ । २८ ।

अन्नन्ताद्वहुव्रीहेरुपधालोपिनो डीप् स्यात् संज्ञाच्छन्दसोः ।
सुराज्ञी नाम नगरी । अन्यत्र पूर्व्वेण विकल्प एव । बेदे ।
शतमूर्ध्नी ।

केवलमामकभागधेयपापापरसमानाऽऽयकत
सुमङ्गलभेषजाच्च । ४ । १ । ३० ।

(६५) संख्याव्ययादेरित्यत्र संख्याशब्दस्य समासान्तर्गतत्वेऽपि खरितत्वप्रति-
ज्ञानाद् व्याख्यानाच्च एकदेशस्यापि अनुवृत्तिरित्याशयेनाह संख्यादेरिति

एभ्यो नवभ्यो नित्यं ङीप् स्यात् संज्ञाच्छन्दसोः । अथोत
इन्द्रकेवलोर्विशः । मामकी । भागधेयी (६३) । पापी ।
अपरी । समानी । आर्यकृती । सुमङ्गली । भेषजी । अन्यत्र
केवला इत्यादि । मामकग्रहणन्नियमार्थम् अणन्तत्वादेव
सिद्धेः तेन लोकेऽसंज्ञायां मामिका ।

अन्तर्वत्पतिवतोर्नृक् । ४ । १ । ३२ ।

एतयोः स्त्रियानुक् स्यात् । ऋतेभ्यो (११७४०) ङीप् । गर्भिण्या-
ञ्जीवद्वर्त्तकायाश्च प्रकृतिभागी निपात्यते । तत्राऽन्तरस्यस्यां
गर्भं इति विग्रहे अन्तःशब्दस्याधिकरणशक्तिप्रधानतयाऽस्ति
सामानाधिकरण्याभावादप्राप्तो मतुप् निपात्यते । पतिवन्नी-
त्यत्र तु वत्वनिपात्यते । अन्तर्वन्नी । पतिवन्नी । प्रत्युदाहरणं
तु । अन्तरस्यस्यां शालायाश्चटः । पतिमती पृथिवी ।

पत्युर्नो यज्ञसंयोगे । ४ । १ । ३३ ।

पतिशब्दस्य नकारादेशः स्याद्यज्ञेन सम्बन्धे । वशिष्ठस्य पत्नी
तत्कर्त्तृक (६४) यज्ञस्य फलभोक्त्रीत्यर्थः दम्पत्योः सहाधि-
कारात् ।

विभाषा सपू वंस्य । ४ । १ । ३४ ।

- (६२) भागशब्दात् स्वार्थिके धेयप्रत्यये कचित् स्वार्थिका अपि प्रत्ययाः प्रह-
तितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्ते इत्युक्तेः संज्ञाशब्दत्वात् स्त्रीत्वम् ।
(६४) सूत्रे संयोगपदं सन्दर्भपरम् स्त्रियाः सन्दर्भत्वात् यज्ञफलभोक्तृत्व-
मेवेत्याह तत्कर्त्तृकोति ।

पतिशब्दान्तस्य सपूर्वस्य प्रातिपदिकस्य नो वा स्यात् ।
 गृहस्य पतिः । गृहपतिः गृहपत्नी । अनुपसर्जनस्येतीहोत्त-
 रार्थमनुवृत्तमपि न पत्युर्विशेषणम् किन्तु तदन्तस्य तेन
 बहुव्रीहावपि दृढपत्नी दृढपतिः । वृषलपत्नी वृषलपतिः ।
 अथ वृषलस्य पत्नीति व्यस्ते (६५) कथमिति चेत् पत्नीव
 पत्नीत्युपचारात् (६६) । यद्वा आचारक्रियन्तात्कर्त्तरि कृप् ।
 अस्मिंश्च पत्ने । पत्नियौ । पत्नियः । इतीयङ्विषये विशेषः ।
 गवाम्पतिः स्त्री ।

नित्यं सपत्न्यादिषु (६७) । ४ । १ । ३५ ।

पूर्वविकल्पापवादः । समानस्य सभावोऽपि निपात्यते समानः
 पतिर्यस्याः सा सपत्नी । एकपत्नी वीरपत्नी ।

(६५) व्यस्ते इति विभाषा सपूर्वस्येत्यत्र (२२३४०) यत्तसंयोग इति न सम्बध्यते
 इति वृषलपत्नीति सपूर्वस्येत्यनेन सिद्धिरिति तत्र शङ्कासकत्वा वृषलत्वेन
 यत्तसम्बन्धाभावेन कथं वृषलस्य पत्नीति व्यस्तवाक्ये एव प्रश्नः कृतः ।

(६६) उपचारात् विवाहितस्त्रीत्वरूपसाधारणगुणयोगात् ।

(६७) समान एकवीर पिण्डश्च भ्रातृ भद्रपुत्र इत्येते समानादयस्तत्र समा-
 नस्य सभावनिपातनाय समानादिपूर्वस्येत्यनुज्ञा सपत्न्यादिष्वित्युक्तम्
 सपत्नीशब्दस्य समानस्त्रानिकस्त्रीविशेषस्यैव बोधकतया समानस्त्राभि-
 कदासीभूत्यादौ न प्रयोगः किन्तु समानपतिरित्येव प्रयोगः ।
 समानत्वस्य सादृश्यगर्भकयता भेदघटितत्वेऽपि प्रकृते एकार्थताप-
 रता पत्नीभेदकतसम्बन्धभेदसादाय वा पत्यौ भेद इति सादृश्यगर्भ-
 कत्वेऽपि न चेति ।

पूतक्रतोरै च । ४ । १ । ३६ ।

अस्य स्त्रियामै आदेशो ङीप् च । इयन्तिसूत्री पुंयोग एवे-
ष्यते । पूतक्रतोः स्त्री पूतक्रतायी । यया तु क्रतवः पूताः
पूतक्रतुरेव सा ।

वृषाकप्यग्निकुसितकुसिदानामुदात्तः । ४ । १ । ३७ ।

एषामुदात्त ऐ आदेशः स्यात् ङीप् च । वृषाकपेः स्त्री वृषा-
कपायी । हरविष्णू वृषाकपी इत्यमरः । वृषाकपायी श्री-
गौर्याविति च । अगनायी । कुसितायी । कुसिदायी । कु-
सिदशब्दो ऋत्वमध्यो न तु दीर्घमध्यः ।

मनोरौ वा । ४ । १ । ३८ ।

मनुशब्दस्योकारादेशः स्यादुदात्तैकारश्च वा । ताभ्यां सन्नि-
योगशिष्टो (६८) ङीप् च । मनोः स्त्री मनावीमनायीमनुः ।

वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः । ४ । १ । ३९ ।

वर्णवाची योऽनुदात्तान्तस्तोपधस्तदन्तादनुपसर्जनात्प्रातिप-
दिकाद्वा ङीप् स्यात्तकारस्य नकारादेशश्च । एनी-एता ।
रोहिता-रोहिणी । वर्णानां तणतिनितन्तानामिति (६९) फिट्

(६८) सन्नियोगशिष्ट इति तेन ऐकारौकाराभावे ङीप् निवर्तते इत्याशयः ।

(६९) वर्णानामिति (उ० ५५५ पृ० १० सू०) चेतः शेषः शितिः णिनिः पृषदिति

तणतिनितान्तां कनेखोदाहरणानि ।

सूत्रेणाद्युदात्तः (७०) । त्येऽस्या च शलत्येति गृह्यम् । त्रीष्टे-
ताव्यस्याः (७१) इति बहुव्रीहिः । अनुदात्तात् किम् खेता ।
घृतादीनाञ्च (७२) इत्यन्तोदात्तोऽयम् । अत इत्येव ।
शितिः स्त्री । पिशङ्गादुपसंख्यानम् * । पिशङ्गी-पिशङ्गा-असित
पलितयोर्न* । असिता पलिता । कृन्दसि क्लमेके* (७२) ।
असिक्ली । पलिक्ली । अवदातशब्दसु न वर्णवाची किन्तु
विशुद्धवाची तेन अवदाता इत्येव ।

अन्यतो ङीष् । ४ । १ । ४० ।

तोपधभिन्नाद् (७३) वर्णवाचिनोऽनुदात्तान्ताप्रातिपदिकात्
स्त्रियां ङीष् स्यात् । कल्भाषी । सारङ्गी । लघावन्ते (७४)

(७०) आद्युदात्त इति अनुदात्तं पदमेकवर्ज्यमिति (५३८५) शेषनिघातेना-
न्तानुदात्तत्वात् सूत्रप्रवृत्तिरिति भावः ।

(७१) त्रीणीति एतानि कर्तुराणि अवयवानीत्यर्थस्तेन शुक्लादीनां गुण-
वाचकत्वेन पुंस्त्वेऽपि न कृतिः । तत्रैतद्वत्स्योपसंजनत्वेऽपि न त-
दन्तमुपसंजनमिति द्रष्टव्यम् पूर्वपदात् संज्ञावामिति (४१५५) शत्वम्
विष्णु स्यानेषु एतेति विग्रहस्तु न्याय्यस्तत्पार्थ शत्वमिति बोध्यम् ।

(७२) उत्वर्गसमानदेशा अपवादा भवन्तीति न्यायेन वर्णादनुदात्तादिति
शत्वेण प्राप्तम् असितपलितयोर्ङीष् नकारश्च बाधित्वा क्तादेशविधा-
नात् नादेशसमानविषय एव क्तादेश इति लाभात् ङीवपि प्रवर्तते
इत्याशयेनाह असिक्ली पलिक्लीति ।

(७३) सन्निधानात् तोपधस्यैव प्रतियोगितयान्वादाह तोपधभिन्नादिति ।
घित्त्वं स्वरविशेषार्थम् ।

(७४) लघौ एकस्मिन् अन्ते द्वयोश्च लघोः परतो बहुषो बहुसकस्य गुरु-
रुदात्तः स्यादित्यर्थः अप्रति अवः संज्ञेति प्राप्तः ।

हयोय बह्वी गुरुरिति (२१५५४०६४०) मध्यादात्तावेती ।
अनुदात्तान्तात् किम् लृणा । कपिला (७५) ।

पिङ्गौरादिभ्यश्च (७६) । ४ । १ । ४१ ।

पिङ्गो गौरादिभ्यश्च ङीष् स्यात् । नर्त्तकी । गौरी । अम-

(७५) लृणागल्स्य हाचकत्वेन बह्वचकत्वाभावात् कपिलशब्दस्य बहुवच-
कत्वेऽपि गुरुरुक्तत्वाभावात् लघावन्ते इत्यस्याप्रवृत्तेरुत्तरगतः
प्रातिपदिकस्य रेखान्तीदात्ततेति भावः ।

(७६) गौरशब्दस्य तोषधभिन्नवर्णवाचित्वेऽपि प्रातिपदिकस्य रेखोत्तरगतः
लृणोतिवदन्तीदात्ततया अन्यतो ङीप्स्यस्याप्रवृत्तेर्गणे पाठः । गौर
भक्त्य भक्त्युप्य शृङ्ग पिङ्गल हय गवय सुकय कष्य पुट लृण दृण
द्रोण हरिण काकण पटर उणक आमलक कुपल विम्ब वदर कर्कर
तर्कार शर्कार पुष्कर शिखण्ड सलद शम्भण्ड समन्द सुपम सुपव
अलिन्द गडुल पाण्डुश आढक आमन्द आश्वत्थे लुपाट आप-
ञ्चिक शम्कुल स्तूर्म मूर्प सूच यूष यूथ सूप मेघ वल्लक धातक शल्लक
मालक मावत सालक वेतस वृष अतस उभय भृङ्ग मह मठ कृद पेश
मेद चनु तच्चनु अनडुह अनड्वाह एषण (करणे) देह देहल का-
कादन गवादन तेजन रजन लवण औद्गाहमानि गोतम पारक अ-
यस्थूण भौरिकि भौलिकि भौलिङ्गि यान मेघ आलम्बि आलजि
आलम्बि आलजि केवाल आपक आरट नट टोट नोट मूलाट शातन
पोतन पातन पानठ आस्तरण अधिकरण अधिकार आयहायण
प्रत्यवरोहिन् सेचन सुमङ्गलात् (मञ्जायाम्) अण्डर सुन्दर मण्डल
मन्थर मङ्गल पट पिण्ड पण्ड उर्दं गुर्दं शम सूद आर्द हृद पाण्ड
भाण्ड लोहाण्ड कदर कन्दर कदल तरुण तलुन कल्माष वृहत्
भङ्गत् सोम सौधर्भ रोहिणी (नक्षत्रे) रेवती (नक्षत्रे) विकल निष्कल
पुष्कल कटात् (ओषधिवचने) । पिप्पल्यादयश्च (२२८४०) गौरादिः ।

डुहो । अनड्वाहो । पिप्पल्यादयश्च (६७)* । आकृति-
गणोऽयम् ।

सूर्य तिष्यागस्त्यमेतस्यानां यउपधायाः । ६। ४

। १४६ ।

अङ्गस्योपधाया यस्य लोपः स्यात्स चेद्यः सूर्याद्यवयवः । मत्-
स्यस्य ड्याम्* । सूर्यागस्त्ययोश्चेव ड्याच्च* । तिष्यपुष्ययो-
र्नचत्राऽणि यलोप इति वाच्यम्* । मत्सी । मातरि पिबेति
(१११४०) शिच्चादेव सिद्धे गौरादिषु मातामहीशब्दपाठाद-
नित्यः पितां ङीष् । दंष्ट्रा ।

जानपदकुण्डगोणस्थलभाजनागकालनीलकुश
कामुककवरादृत्तामत्रावपनाकृतिमाश्राणा(७८)
स्थौल्यवर्णानाच्छादनायोविकारमैधुनेच्छाकेशवेशे
षु । ४। १। ४२ ।

एकादशभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः क्रमादृत्त्यादिष्वर्थेषु ङीष्
स्यात् । जानपदी वृत्तिश्चेत् । अन्या तु जानपदा । उक्ता-
दित्वात्(४६०४०)अचन्तत्वेन टिड्ढेति (२१५४०) ङीप्प्राद्युदात्तः ।
कुण्डी अमत्रश्चेत् । कुण्डान्या । कुडिदाहे गुरोश्च हलः
(उ० ४५१४०) इत्यप्रत्ययः । यस्तु अमृते जारजः कुण्ड

(७७) पिप्पली हरितकी कोशातकी शमी बरी शरी पुथिवी क्रोद्धी माता-
मही पितामही । आकृतिगणः ।

(७८) अमुच्छेद्या जीविका वृत्तिः । आवपनम् आ उष्यते धान्यमस्मिन्
धान्यस्थापानपातम् । आश्राणा पक्वा ।

इति मनुष्यजातिवचनस्ततो जातिलक्षणो ङीष् भवत्येव ।
अमत्रे हि स्त्रीविषयत्वाभावादप्राप्तो ङीष् विधीयते नतु
नियम्यते । गोणी आवपनश्चेत् । गोणान्या । स्थली
अकृत्रिमा चेत् । स्थलान्या । भाजी आणा चेत् । भाजान्या ।
नागी स्थूला चेत् । नागान्या । गजवाची नागशब्दः
स्थूलगुणयोगादन्यत्र प्रयुक्त उदाहरणम् । सर्पवाची तु देव्य-
गुणयोगादन्यत्र प्रयुक्तः प्रत्युदाहरणम् । काली वर्णश्चेत्
(७६) । कालान्या (८०) । नीली अनाच्छादनश्चेत् । नीला-
न्या । नील्या रक्ता शाटीत्यर्थः । नील्या अन्वक्तव्यः* (५-४८०)
इत्यन् । अनाच्छादनेऽपि न सर्वत्र किन्तु । नीलादोषधी* ।
नीली । प्राणिनि च* । नीली गीः । सञ्जायां वा* । नीली
नीला । कुशी अयोविकारश्चेत् । कुशान्या । कामुकी
मैथुनेच्छा (८१) चेत् । कामुकान्या (८२) । कवरी केशानां
सन्निवेशविशेषः । कवरान्या चित्रेत्यर्थः ।

शोणान्याचाम् । ४ । १ । ४३ ।

शोणी—शोणा ।

वोतो गुणवचनात् (८३) । ४ । १ । ४४ ।

-
- (७६) वर्णश्चेत् वर्णविशिष्टा चेदित्यर्थः गुणिलिङ्गास्तु तद्वतीत्वमरोक्तेर्वर्णवि-
शिष्टपदता ।
(८०) कालान्या क्रौर्यगुणयुक्तेत्यर्थः ।
(८१) मैथुनेच्छा तद्विशिष्टेत्यर्थः अर्थ आदित्वादप्यत्ययेन सिद्धमिति भावः ॥
(८२) कामुकान्या मैथुनेच्छातिरिक्ताभिलाषवतीत्यर्थः ।
(८३) गुणवचनादिति । सत्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते । आधेय-

उदन्तात् गुणवाचिनो वा ङीप् स्यात् । मृद्वी—मृदुः । उत
किम् । शुचिः । गुणेति किम् । आसुः खरुसंयोगोप-
धात् । खरुः पतिम्बरा (८४) कन्या । पाण्डुः ।

बहुादिभ्यश्च (८५) । ४ । १ । ४५ ।

एभ्यो वा ङीप् स्यात् । बहुी बहुः । कृदिकारादक्तिनः* ।
रात्रिः रात्री । सर्वतोऽक्तिन्नर्थान्दित्ये के* । शकटौ शकटिः ।

शाक्रियाजश्च सोऽसत्यप्रकृतिर्गुण इत्युक्तं गुणवचनादिति भाष्यमतमि-
त्येकदेशिनः । भाष्यकृता तु एतस्याव्याख्यानात् बहुविशेषणवैयर्थ्या-
च्चैकदेशिवचनेन न गुणवाचित्वनिर्णयः किन्तु समासकृतद्वितान्त
सर्वनामजातिसंख्यासंज्ञातिरिक्तशब्दो गुणवचन इति भाष्यप्रदी-
पोद्योतोक्त एव गुणवचनोऽत्र याज्ञः तत्प्राप्ययं विशेषः वैशिष्टिक-
मसिद्धगुणवाचिनां विशेषणतया गुणबोधकानामेव ग्रहणं तथा च
शुक्लादिशब्दानां गुणवचनानामेव गुणिपरत्वे एव गुणवचनता
न तु रूपादिपदानां तेषां गुणवचनत्वेऽपि गुणवचनत्वाभावात्
शब्दस्वाभाव्यादेव तत्र निर्णयः ।

(८४) पतिम्बरा पतिताभाय उत्कण्ठितेत्यर्थः ।

(८५) बहुशब्दस्य संख्यावाचितया निरुक्तगुणवचनत्वाभावेन बहुादिभ्य
इति प्रययुक्तिः ।

बहुपदमिति अक्षुति अक्षुति अक्षुति शकटि शक्ति (शक्ते) शक्ति
वारि राति राधि शाधि अहि कपि अष्टि क्षुनि इतः (प्राख-
जात्) चण्ड अराल कपय कमल विकट विशाल विशङ्कट भ्रूज
वृज चन्द्रमाणा (चन्द्राम्) कल्याण उदार पुराण अहन् क्रौड
नख खुर शिखा बाल शफ सुद । आकृतिग योऽय तेन भग गल
राग इत्यादिग्रहणम् ।

अक्षिचर्मात् किम् । अजननिः । क्षिन्नन्तत्वादप्राप्ते विध्यर्थं
प्रवृत्तिशब्दो गणो पठ्यते । हिमकापिहितिषु चेति (४६६ पृ०)
पञ्जावः ।

पुंयोगादाख्यायाम् । ४ । १ । ४८ ।

या पुमाख्या (८६) पुंयोगात् स्त्रियां वर्तते ततो ङीष् स्यात् ।
गोपस्य स्त्री गोपी । पालकान्तेन * । गोपालिका । अश्व-
पालिका । सूर्यादेवतायाश्चावाचः * । सूर्यस्य स्त्री देवता
सूर्या । देवतायाङ्गिम् । सूरी कुन्ती मानुषयीम् ।

इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रष्टङ्गिहिसारण्ययवयवन

मातुलाचार्याणामानुक् । ४ । १ । ४९ ।

एषामानुगागमः स्यात् ङीष् च । इन्द्रादीनां षष्ठांश्चातुला-
चार्ययोश्च पुंयोग एवेष्टते । तत्र ङीष् सिद्धे आनुगागम-
मात्रं विधीयते । इतरेषाञ्चतुर्णामुभयम् । इन्द्राणी ।
हिमारण्ययोर्महत्वे * । महद्भिम् हिमानी अरण्यानी ।
अवाद्दोषे * । दुष्टो यवो यवानी । यवनाङ्गिषाम् * । यव-
नानां लिपिर्यवनानी । मातुलोपाध्याययोरानुक् वा * ।
मातुलानी मातुली । उपाध्यायानी उपाध्यायी । या तु
स्वयमेवाध्यापिका तत्र वा ङीष् वाचः । उपाध्यायी उपा-
ध्याया । आचार्यादणत्वञ्च * । आचार्यस्य स्त्री आचा-

(८६) पुमाख्येति पुंस्त्वेव यः प्रसिद्धः शब्दः तस्य पुंयोगात् पुंलि प्रवृत्ति
निमित्तयोगाद्धेतोः स्त्रियां वर्तमानत्वम् न्यायं पुंलतयत्रफलभोक्तृ-
त्ववत् तद्वाचकशब्दभाक्त्वोक्तित्वादिति भावः ।

र्यानी । पुंयोग इत्येव आचार्या स्वयं व्याख्यात्री । अर्थ-
क्षत्रियाभ्यां वा * । स्वार्थे । अर्याणी अर्या स्वामिनी
वैश्या वेत्यर्थः । क्षत्रियाणी क्षत्रिया । पुंयोगे तु । अर्या
क्षत्रियी । कथं ब्रह्माणीति (८७) ब्रह्माणमानयति जीवय-
तीति कर्मण्यण् (उ३२३६०) ।

क्रीताकरणपूर्वात् (८८) । ४ । १ । ५० ।

क्रीतान्ताददन्ताकरणादेः स्त्रियां ङीप् स्यात् । वस्तुक्रीतो ।
कचिन्न । धनक्रीता ।

क्तादल्पाख्यायाम् (८९) । ४ । १ । ५१ ।

करणादेः क्तान्ताददन्तात् स्त्रियां ङीप् स्यादल्पत्वे द्यौत्वे ।
अभ्रलिप्ती द्यौः । अल्पाख्यायां किम् चन्दनलिप्ताङ्गना ।

बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात् । ४ । १ । ५२ ।

बहुव्रीहेः क्तान्तादन्तोदात्ताददन्तात् स्त्रियां ङीप् स्यात् ।
जातिपूर्वादिति वक्तव्यम्* । तेन बहुनञ्सुकालमुखा-

(८७) इन्द्राणीवत् इन्द्राण्यादीनामपि सिद्धिसम्भवेऽपि सूत्रे इन्द्रादि-
ग्रहणं पुंयोगे इन्द्रीत्यादिवारणाय ।

(८८) करणादित्यनेनैव सिद्धे पूर्वग्रहणेन गतिकारकोपपदानां लङ्घि-
समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरित्यस्या अनित्यता ज्ञायते तेन धनेन
क्रीतेत्यादौ धनक्रीतेत्यादिसिद्धिस्तदेतदाह कचिच्चेति ।

(८९) करणपूर्वादित्यनुवर्तते मसुदायद्यौत्यमल्पत्वं तच्च क्रियागतं करण-
गतं वा ।

दिपूर्वात् । उरुभिन्नी (६०) । नेह बहुकृता । जातान्तात् ।
दन्तजाता । पाणिगृहीती भार्यायाम् * । पाणिगृही-
ताऽन्या ।

अस्त्राङ्गपूर्वपदाद्वा (६१) । ४ । १ । ५३ ।

पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पोऽयम् । सुरापीती सुरापीता ।
अन्तोदात्तात् किम् । वस्तच्छन्ना । अनाच्छादनात् (उ६०५४०)
इत्युदात्तनिषेधः (६२) । अतएव पूर्वेणापि न ङीष् ।

स्त्राङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् । ४ । १ । ५४ ।

असंयोगोपधमुपसर्जनं यत् स्त्राङ्गन्तदन्ताददन्तात्प्रातिपदि-
काद्वा ङीष् । केशानतिक्रान्ता अतिकेशी-अतिकेशा (६३) ।
चन्द्रमुखी-चन्द्रमुखा । संयोगोपधात्तु सुगुल्फा । उपस-

(६०) उरुभिन्नीत्यत्र जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठेति (४२६४०) परनिपातः ।

जातिकालसुखादिभ्यो नाच्छादनात् क्त इति (उ०६०५४०) अन्तोदात्तता ।

(६१) न स्त्राङ्गमस्त्राङ्गं पूर्वञ्च तेत् पदञ्चेति पुनरस्त्राङ्गेन कर्मधारयः ।

तथा चास्त्राङ्गभूतात् पूर्वपदात् परं यत् क्तान्तं तदन्तवङ्गग्रीहेरित्यर्थः ।

अस्त्राङ्गपूर्वपदादित्यस्य जातिपूर्वादित्यर्थपरत्वं वार्त्तिके उक्तमन्यथा

वङ्गननञसुकालसुखादिपूर्वकक्तान्तस्य अस्त्राङ्गपूर्वकतया तत्र विकल्पेन

ङीष्प्राप्तः ।

(६२) निषेध इति आच्छाद्यतेऽनेनेति आच्छादनं वस्तादि तत्पूर्वकत्वा-
दित्यादि ।

(६३) वङ्गग्रीहेरुपसर्जनत्वेनानुवृत्त्यैव तस्मात् पुनरुपसर्जनग्रहणं तत्पुरुषा-
दिसंभारार्थमित्याशयेनोदाह इति अतिकेशीति ।

जनात् किम् शिखा (८४) । [शोभना शिखा । सुशिखा]
स्वाङ्गनिधा ।

अद्रवमूर्त्तिमत्स्वाङ्गं (८५) प्राणिस्थमविकारजम् ।

सुस्नेहा द्रवत्वात् । सुजाना अमूर्त्तत्वात् । सुमुखा शाला
अप्राणिस्थत्वात् । सुगोप्ता विकारजत्वात् ।

अतत्स्थन्तत्र दृष्टञ्च (८६) —

सुकेशी सुकेशा वा रथ्या अप्राणिस्थस्याऽपि प्राणिनि दृष्टत्वात् ।
तेन (८७) चेत्तत्तथा युतम् ।

सुस्तनी सुस्तना वा प्रतिमा प्राणिवत्प्राणिसदृशे स्थितत्वात् ।

नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाश्च । ४१ । १

। ५५ ।

(८४) शिखेत्येव प्रत्युदाहरणं शोभनेत्यादि सुशिखान्तं प्रक्षिप्तम् विशिष्टे-
ऽदन्तत्वाभावेनैवाप्राप्तेः । शब्देन्दु० ।

(८५) स्वाङ्गशब्दस्वावयववाचित्वे सुमुखी शालेति स्यात् द्वाररूपमुखस्य
शालाङ्गत्वात् केशानाञ्च रथ्यानङ्गतया सुकेशी रथ्येति न स्यादि-
त्यतः स्वाङ्गशब्दस्य पारिभाषिकार्थपरतां दर्शयति अद्रवमित्यादि ।

(८६) रथ्यादृत्तिकेशानामिदानीं प्राणिस्थत्वाभावात् द्वितीयलक्षणमाह
अतत्स्थमित्यादि । प्रथमलक्षणे प्राणिस्थत्वमुपलक्षणं यदा कदाचित्
प्राणिस्थितत्वेऽपि तत्त्वन्मयात् एवञ्च तस्योपलक्षणपरतायामिदं ता-
त्पर्यमाहकमिति न लक्षणान्तरमिति तु नव्याः । शब्देन्दु० ।

(८७) प्रतिमागतस्तनादेः कदाचिदपि प्राणिष्वदृत्तेर्लक्षणान्तरमाह तेन
चेदित्यादि । अप्राणिनोऽपि तत् स्वाङ्गं चेत् यदि तेन तज्जातीयेन
वस्तुना प्राणी यथा सम्बन्धस्तथाऽप्राण्यपि सम्बन्धस्तदेत्यर्थः ।

एभ्यो वा डीप् स्यात् । आद्ययो (६८) बह्वचक्षुणो निषेधो
बाध्यते पुरस्तादपवादस्यायात् । ओष्ठादीनाम्यञानान्तु असं-
योगोपधादिति (२३२४०) पर्युदासे प्राप्ते वचनं मध्येऽपवादस्यायात् ।
सहनञ्लक्षणस्तु प्रतिषेधः परत्वादस्य बाधकः । तुङ्गनासिकी
तुङ्गनासिका इत्यादि । निह । सहनासिका । अनासिका ।
अत्र वृत्तिः । अङ्गात्कण्ठेभ्यो वक्तव्यम् * । खङ्गो-खङ्गे-
त्यादि । एतच्चानुक्तसमुच्चयार्थेन चकारेण संयाह्यमिति
केचित् । भाष्याद्यनुक्तत्वादप्रमाणमिति (६६) प्रामाणिकाः ।
अत्र वार्त्तिकानि । पुच्छाच्च* । सुपुच्छी सुपुच्छा । कवरमणि-
विषशरेभ्यो नित्यम् । कवरश्चित् पुच्छं यस्याः सा कवरपुच्छी
मयूरी इत्यादि । उपमानात्पक्षात् पुच्छाच्च । नित्यमेव ।
उलूकपक्षी शाला । उलूकपुच्छी सेना ।

न क्रोडादि (१००) । बह्वचः । ४ । १ । ५६ ।

क्रोडादिर्बह्वचश्च स्वाङ्गान्न डीप् । कल्याणक्रोडा । अश्वानामु-
रः क्रोडा (१०१) । आकृतिगणोऽयम् । सुजघना ।

(६८) आद्ययोर्नासिकोदरयोर्बह्वचत्वेन न क्रोडादिबह्वच इति वक्ष्य-
माणनिषेधे प्राप्ते पुरस्तादपवादोऽनन्तरान् विधीन् बाधते इति
न्यायेन तन्निषेधो बाधितः । मध्येऽपवादस्तु पूर्वस्यैव बाधक इति
विवेकः ।

(६६) अप्रमाणमिति तेन सुगात्रीत्यादिरसाधुरेवेति भावः ।

(१००) क्रोडं नखं खुरं गाथा उखा शिखा बालं शफं शुकं । क्रोडादिरा-
कृतिगणः । तेन भगं गलं घोणं इत्यादयोऽपि आह्वयाः ।

(१०१) उरः क्रोडाण्डः स्वभाविकपात्रः ।

सहनञ् विद्यमानपूर्वाच्च । ४ । १ । ५७ ।

सहेत्यादिविकपूर्वान्न डीप् । सकेशा । अकेशा । विद्य-
माननासिका ।

नखमुखात्संज्ञायाम् । ४ । १ । ५८ ।

डीप् न स्यात् । शूर्पणखा (२०२) । गौरमुखा । संज्ञायाम्
किम् ताम्रनखी कन्या ।

दिक्पूर्वपदान् डीप् । ४ । १ । ६० ।

दिक्पूर्वपदात् स्वाङ्गान्ताव्यातिपदिकात्परस्य डीप् डीवा-
देशः स्यात् । प्राञ्चुखी । आद्युदात्तं पदम् ।

वाहः । ४ । १ । ६१ ।

वाहन्ताव्यातिपदिकात् डीप् स्यात् कृन्दसि । डीपेवानुव-
र्तते न डीप् । दित्यवाट् चमे दित्यौही चमे ।

सख्यशिखीति (१०३) भाषायाम् । ४ । १ । ६२ ।

इतिशब्दः प्रकारे भाषायामित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः । कृन्द-
स्यपि क्वचित् । सखी । अशिखी । आ धेनवो धुनय-
न्तामशिखी ।

(१०२) शूर्पणखेत्यस्य संज्ञात्वेन पूर्वपदात् संज्ञावामिति (४१५८०) शात्वं

ताम्रनखीत्यत्र तदभावाच्चेति विवेकः ।

(१०३) न विद्यते शिशुर्वस्याः सा अशिखी । अशिखी शिशुना विनेत्यमरः ।

जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् । ४ । १ । ६३ ।

जातिवाचि(१०४)यन्न च स्त्रियां नियतमयोपधन्ततः स्त्रियां ङीप् स्यात् ।

आकृतिग्रहणा जातिः (१०५) —

अनुगतसंस्थानव्यङ्ग्ये त्वर्थः । तटी (१०६) ।

(१०४) अर्थे ङीप्आदिकाव्यासम्भवेन जातिरूपार्थबोधकशब्दपरत्वमिह जातेरित्यस्येत्याह जातिवाचि यदिति विषयशब्दोऽत्रानन्यभावपरस्तदाह न च स्त्रियां नियतमिति ।

(१०५) भिन्नेष्वभिन्नाभिधानप्रत्ययनिसिक्तं, नित्यमेकमनेकानुगतं सामान्यमिति च जातिलक्षणं शुक्लादिगुणस्य नित्यत्वैकत्ववादिमते तत्र तत्वातिव्याप्तमत आहाकृतिग्रहणेति ग्रहणमिति करणे ल्युट् सामान्यत्वात् नपुंसकम् । आकृतिरवयवसन्निवेशः ग्रहणं बोधकरणं यस्याः सा अनुगतैकाकारव्यङ्ग्या जातिरित्यर्थः ईदृशाकारो गौरित्याकारदर्शनादेव तद्वोध इति भावः । बाल्याद्यवस्थाभेदभिन्नानेकदेहवृत्त्यनुगतदेवदत्तत्वादेराकारव्यङ्ग्यत्वेऽपि न जातित्वम् समानकालिकानेकव्यक्तिवृत्त्यनुगतसंस्थानव्यङ्ग्यत्वस्यैव जातित्वकल्पनात् । किञ्च देवदत्तादिदेहस्यावस्थाभेदेऽपि भेदाप्रत्ययात् स एवायमिति प्रत्यभिज्ञानात् तज्जातीयोऽयमित्यप्रतीतेश्चैकत्वमेवेति तत्र न प्रसङ्गः ।

(१०६) तटीति अनुगतसंस्थानव्यङ्ग्यमेतत् जलसमीपदेशविशेषो हि तटं तस्य च जातित्वं तटीत्यनुगताकारवत्त्वात् । एवञ्च तटं त्रिविधं त्वुक्तिः प्रामादिकी भाष्ये 'असर्वलिङ्गां बह्वर्थीं तां जातिं कवयो विदुः' इति लक्षणात्तरेऽसर्वलिङ्गत्वोक्त्या जातिवाचकानां नियतलिङ्गत्वस्वीकारात् तदेकवाक्यतया द्रष्टव्यम् लिङ्गानाञ्च न सर्वभागिति सर्वशब्दस्य सापेक्षत्वेऽपि भाष्यप्रामाण्यात् भजोऽण्विति (३१८८०) ण्विप्रत्ययः समासश्च भवतीति द्रष्टव्यम् । एतच्च उभयलक्षणविशेषणमसर्वलिङ्गमित्यनेनैकवाक्यत्वादिति सूत्रसमीक्षणीयम् । तथा च

लिङ्गानाञ्च न सर्वभाक् । सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या (१०७) ।
 असर्वलिङ्गत्वे सत्येकस्यां व्यक्तौ कथनाद्वाक्यन्तरे कथनं विना-
 पि सुग्रहा जातिरिति लक्षणान्तरम् । वृषली । सत्त्वन्तद्धिम्
 शुक्ला । सकृदित्यादि किम् देवदत्ता ।

गोत्रञ्च (१०८) चरणैः सह ।

अपत्यप्रत्ययान्तः शाखाध्येतृवाची (१०९) च शब्दो जाति-
 कायं (११०) लभत इत्यर्थः । औपगवौ । कठौ । बह्वृची । ब्राह्म-
 णीत्यत्र तु शार्ङ्गरेवादि (१११) पाठान् ङीप् बाध्यते । जातिः
 किं सुगडा । अस्त्रीविषयात्किम् । बलाका । अयोपधात्किम्
 क्षत्रिया । योपधप्रतिषेधे हयगवयसुकयमनुष्यमत्स्यानामप्रति-

शुक्लादियुगानामनेकत्वेनानुगताकारप्रतीतिविषयत्वेऽपि नियतलिङ्ग-
 त्वाभावाच्च जातित्वम् शुणिलिङ्गास्तु तद्वतीति तेषां त्रिलिङ्गत्वात् ।

शब्देन्दुः ।

(१०७) अवयवसंस्थानस्य वृषलादिष्विव ब्राह्मणादिष्विविशेषात् वृषलत्वादि-
 जातिर्न स्यादतो लक्षणान्तरमाह सकृदाख्यातेत्यादि । सकृदेकवारं
 वक्ष्यं कस्याञ्चिद्यक्तौ ब्राह्मणोऽयं वृषलोऽयमित्युपदेशेन निर्ग्राह्या
 निश्चयेन आहोत्यर्थः ।

(१०८) मुख्यजातिमभिधाय जातिकार्यकारिपारिभाषिकजातिमाह गोत्र-
 ङ्गेत्यादि । गोत्रं पुत्रपौत्रप्रभृतिवंशपरम्परा चरणो वेदशाखा ।

(१०९) वेदशाखाया नियतस्त्रीविषयत्वात् जातिकार्यप्रसक्तावाह शाखा-
 ध्येतृवाचीति यद्यपि स्त्रीणामध्ययननिषेधात्तदध्येतृत्वं नास्ति
 तथापि तद्वंशोद्भवतया तद्वाचिताऽनधीयमानेऽपि माणवके तत्तच्छा-
 खत्वमिति द्रष्टव्यम् ।

(११०) जातिकार्यं ङीप् पुंवङ्गावादिक् लभत इत्यनेन कर्त्तार्यकारितया
 पारिभाषिकभौषचारिकं वा जातित्वमिति दर्शितमिति भावः ।

धेधः * । हयो । गययी । नुययी । हलस्तदितस्येति (२१८४०)
लोपः । मानुषी । मत्स्यस्य ल्याम्* । मत्सी ।

पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालोत्तरपदाच्च । ४

। १ । ६४ ।

पाकाद्युत्तरपदाज्जातिवाचिनः स्त्रीविषयादपि ङीष् स्यात् ।
ओदनपाकी । शङ्खकर्णी । मालपर्णी । शङ्खपुष्पी । दासी-
फली । दर्भमूली । गोवाली । ओषधिविशेषे ङङा एते ।

इतोमनुष्यजातेः । ४ । १ । ६५ ।

ङीष् स्यात् । दासी । शोपधादपि * । उदमेवस्याऽपत्यम्
ओदमेयी । मनुष्येति किम् । तित्तिरिः (१११) ।

जडुतः । ४ । १ । ६६ ।

उकारान्तादयोपधाननुष्यजातिवाचिनः स्त्रियामूङ् स्यात् ।
कुरुः । कुरुनादिभ्योऽयः (५१८४०) तस्या स्त्रियामवन्तीत्या-
दिना (५२१४०) लुक् । अयोपधात्किम् अध्वर्युः (११२) । अप्राणि-
जातेश्वारज्जादीनामुपसंख्यानम्* । रज्जादिपर्युदासादु-
वर्णान्तेभ्यः (११३) एव । अलाव्या (११४) । कर्कन्धा । अनयो-

(१११) स्त्रीषु संयोरपत्यान्ता द्विवचः षट्पदोरगा इत्यभिधानात् तित्तिरि-
शब्दस्य स्त्रीत्वम् ।

(११२) अध्वर्युशाखाध्यायिवंशोज्जवा ।

(११३) अप्राणिजातेष्वेत्यत्र उत इति नाहुवर्त्तते भाष्ये अलावूकर्कन्धूशब्द-
योदीर्घयोरपि उदाहरणादेव बाह्वोऽवर्णान्तेभ्य इति ।

(११४) अलाव्या कर्कन्धेति नोङ्धात्योरिति (६।१।१७५ सू०) शब्दादिषु-

ह्रीर्वास्तत्वेऽपि नोद्धात्वोरिति (६।१।१७५ सू०) विभक्त्युदा-
त्तत्वप्रतिषेध ऊङ्ः फलम् । प्राणिजातेषु कृकवाकुः । रज्ज्वा-
देषु रज्जुः । हनुः ।

बाह्वन्तात् संज्ञायाम् । ४।१।६७ ।

लिमासूङ् स्यात् । भद्रबाह्वः । संज्ञायाह्विम् । वृत्तबाहुः ।

पङ्गोश्च । ४।१।६८ ।

पङ्गूः । श्वशुरस्योकाराकारलोपश्च * (११५) । चादूङ् ।
पुंयोगलक्षणस्य ङीपोऽपवादः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्वा-
दयः । श्वश्रूः ।

ऊरुत्तरपदादौपम्ये । ४।१।६९ ।

उपमानवाचि (११६) पूर्वपदमुरुत्तरपदं यथातिपदिकन्ता-
स्मादूङ् स्यात् । करभोरुः ।

संहितशफलक्षणवामादेश्च । ४।१।७० ।

अनौपम्यार्थं सूत्रम् । संहितोरुः । सैव शफोरुः । शफी

दात्तत्वनिषेधात् तृतीयान्तोदाहरणं तद्विभक्त्युदात्तत्वप्रदर्शनार्थं तस्यै-
वोद्धविधानफलत्वात् ।

(११५) श्वशुरः कश्चेति (४४७ सू०) निर्देशादत्र श्वशुरशब्दान्वाकारस्यैव लोपः ।

(११६) उत्तरपदाच्चिन्तनं पूर्वपदं सामेक्षतया उपमानपदमेवेत्याशयेनाह उप-
मानवाचि पूर्वपदमिति अतएव करभोपभोद्धृष्टिश्चादौ न ।

सुरी ताविव संश्लिष्टत्वादुपचारात् (११७) । लक्षणशब्दादर्थ-
आदित्वादच् । लक्षणीकः । वामोक्तः । सहितसहाभ्याच्चेति-
वक्तव्यम्* । हितेन सह सहितौ ऊरु यस्याः सा सहि-
तीकः । सहेते इति (११८) सहौ ऊरु यस्याः सा सहोक्तः ।
यहा विद्यमानवचनस्य सहशब्दस्य ऊर्वतिशयप्रतिपादनाय
प्रयोगः ।

संज्ञायाम् । ४ । १ । ७२ ।

कद्रुकमण्डलोः संज्ञायां स्त्रियामूङ् स्यात् । कद्रूः । कम-
ण्डलूः (११६) । संज्ञायां किम् । कद्रुः । कमण्डलुः । अ-
न्तोऽर्थं वचनम् (१२०) ।

शार्ङ्गरवाद्यञो (१२१) ङीन् । ४ । १ । ७३ ।

(११७) शफशब्दार्थसाधारणस्य संश्लिष्टत्वस्य ऊरुपदार्थे आरोपादित्यर्थः ।

(११८) सहेते इत्यस्य कर्माकाङ्क्षायां अनमित्यस्याध्याहारस्तेनातिशयित-
रमणीयादित्यर्थः ।

(११६) कद्रूः सर्पमाता कमण्डलूश्चतुष्पाज्जातिविशेषः । अतएव चतुष्पाज्जो
ठजित्यत्र (१०६४०) कामण्डलेय इत्युदाहरिष्यति ।

(१२०) अन्तोऽर्थमिति वेदे तु संज्ञायामसंज्ञायाम् कद्रुकमण्डलो-
न्तोऽर्थं वचनम् (४ । १ । ७१६०) ऊङ् भवतीति भावः ।

(१२१) शार्ङ्गरव कापट्य, गौगुलव द्राक्ष्य वैद गौतम कामण्डलेय आ-
क्षयकतेय आनिवेय आनिधेय आषोकेय वात्स्यायन मौञ्जायन कैकस
काव्य शैव्य एहि पर्येहि आश्वरथ्य औदपान अराव चण्डाल वत-
ण्ड भोगवत् गौरिमत् (एतौ संज्ञाभाम्) न नर । शार्ङ्गरवादिः ।

गार्ह्यरवादेरत्रयोऽकारस्तदन्ताच्च जातिवाचिनो ङीन्
स्यात् । गार्ह्यरवौ । वैदी । जातेरित्यनुवृत्तेः पुंयोगे ङीषेव ।
वृत्तरयोर्द्विषेति गणभूतम् । नारी ।

यङञाप् (१२२) । ४ । १ । ७४ ।

यङन्तात् स्त्रियाञाप् स्यात् । यङ्यङोः सामान्यग्रहणम् ।
आञ्चया । कारीपगन्ध्या । पायञञाप् वाच्यः * । पौति-
माया ।

आवञाच्च । ४ । १ । ७५ ।

अभाञाप् स्यात् । यञश्चेति (१७४) ङोपोऽपवादः । अवटग्रन्थो
गर्गादिः । आवञ्या ।

तद्धिताः । ४ । १ । ७६ ।

आपञ्चमसमाप्तेरधिकारोऽयम् ।

यूनस्तिः । ४ । १ । ७७ ।

युवन्शब्दात्तिप्रत्ययः स्यात्स च तद्धितः । लिङ्गविशिष्टपरिभा-
षया (१२२) सिद्धे तद्धिताधिकार उत्तरार्थः । युवतिः ।

(१२२) चापञ्चित्यत् स्वरार्थे प्रित्यत्तु आडाप इत्यादौ सामान्यग्रहणार्थम् ।

(१२२) लिङ्गविशिष्टेति अर्धवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकमित्यनेन (८४७०)

प्रत्ययान्तमित्यस्य प्रातिपदिकसंज्ञाविधानेन टावादीनां प्रत्ययत्वेन

तदन्तानामप्राप्तेऽपि प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहण-

मिति परिभाषया प्रातिपदिकत्ववत् तिप्रत्ययान्तस्य तथात्वं भविष्यतीति

अनुप्रसर्जनादित्येव । बहवो युवानो यस्यां सा बहुयुवा ।
युवतीति तु यीतेः शतन्तात् ङीप् बोध्यम् । । । । । । । । । । ।

इति स्त्रीप्रत्ययाः ।

किं तस्य तद्धितसंज्ञया तद्धितसंज्ञाफलीभूतस्य कत्तद्धितसमासाद्येति
(८४५०) प्रत्ययान्नस्यापि प्रातिपादिकसंज्ञात्वस्योक्तपरिभाषयैव सिद्धे-
रिति भावः । उत्तरार्धे इति अस्मिजोरनार्धयोः (४११७८) इत्या-
द्यर्थः इह करणन्तु सप्तार्धं लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यताद्यो-
तनार्थश्च ।

प्रातिपदिकार्थं (१) लिङ्गपरिमाणवचनमात्रे
प्रथमा । २ । ३ । ४इ ।

नियतोपस्थितिकः (२) प्रातिपदिकार्थः मात्रशब्दस्य प्रत्येकं (२)

(१) स्त्रीजन्मौष्ठिति (८६५) विहितत्वादीनामर्थविशेषव्यवस्थां दर्शयितु-
माह प्रातिपदिकार्थेति । प्रथमादयः सप्तस्यन्ताः प्राचां संज्ञास्ता-
भिरिहापि व्यवहारः । तथा च सर्वसिद्धत्वादस्मिन् शास्त्रे तासां
संज्ञानामनभिधानेऽपि न क्षतिरिति विभावनीयम् ।

(२) स्वार्योद्व्यञ्ज लिङ्गञ्च संख्या कर्मादिरेव च ।

यस्मी पञ्चैव लिङ्गार्थास्तयः केपञ्चिदस्मिन् ।

इत्युक्तदिशा यदि पञ्चकं प्रातिपदिकार्थस्तदा लिङ्गवचनयोः प्रातिपदि-
कार्थतया तदुग्रहणमनर्थकं प्रातिपदिकार्थ इत्यनेनैव सिद्धेः मात्र-
ग्रहणाच्च कर्मादिव्यवच्छेदो न स्यात् कर्मादीनामपि प्रातिपदिकार्था-
नतिरेकात् विक्रमजे तु लिङ्गाग्रहणमनर्थकमेवेत्याशङ्क्य विवक्षितं
दर्शयति नियतोपस्थितिक इति । यस्मिन् प्रातिपदिके उच्चारिते
यस्यार्थस्य नियमेन उपस्थितिः स तदर्थः शक्यार्थ इति यावत्
सिंहो माणवक इत्यादौ शक्यार्थमादाय प्रथमाविभक्तिरुत्पत्त्यनन्तरं
पदान्तरसमभिव्याहारेण तात्पर्यादिवशात् लक्ष्यार्थ बोधे क्षत्यभावा-
दिति लक्ष्यार्थस्य नियतोपस्थितिकत्वाभावेऽपि न क्षतिः । तटादि-
शब्दानां न तत्तत्प्रत्ययसमभिव्याहारे सकललिङ्गबोधकतया न किमपि
लिङ्गं नियतोपस्थितिकमिति न तद्वबोध्यलिङ्गस्यात्र प्रातिपदिकार्थ-
शब्देन ग्रहणमिति भावः । तथा च प्रातिपदिकार्थत्वे एकं द्विकं
त्रिकं चैव चतुष्कं पञ्चकं तथेत्यनेकपक्षाणां सत्त्वात् द्योतिका वाविका
वा स्युर्द्वित्वादीनां विभक्तय इत्युक्ते च द्वित्वादीनां विभक्तिवाच्यत्वपक्षे
प्रातिपदिकस्य द्योतकतया द्योत्यार्थमादायैव स्वार्योद्व्यञ्जित्वाद्य-
भिहितमिति द्रष्टव्यम् ।

(३) प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनाख्येयस्यैवद्वटितवाक्ये नयूरव्यञ्ज-

योगः प्रातिपदिकार्थमात्रे लिङ्गमात्राद्याधिक्ये (४) परिमाण-
मात्रे संख्यामात्रे च प्रथमा स्यात् । उच्चैः (५) । नीचैः ।
कृष्णः (६) । श्रीः । ज्ञानम् । अलिङ्गा नियतलिङ्गाश्च प्राति-
पदिकार्थमात्र इत्यस्योदाहरणम् अनियतलिङ्गास्तु लिङ्गमा-
त्राद्याधिक्यस्य । तटः (७) । तटी । तटम् । परिमाणमात्रे
द्रोणो व्रीहिः । द्रोणरूपं यत्परिमाणं (८) तत्परिच्छिन्नो
व्रीहिरित्यर्थः । प्रत्ययार्थे परिमाणे प्रकृत्यर्थोऽभेदेन संसर्गेण

कादित्वात् (२६६५०) प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रमिति
सिद्धम् इद्वान्ते श्रूयमाणस्यैवकारार्थकमात्रशब्दस्य प्रत्येकं सम्बन्धात्
प्रातिपदिकार्थमात्र इत्यादि क्रमेणान्वयः ।

(४) मात्रपदेन कर्माद्याधिक्ये प्रथमा न भवेत् किन्तु लिङ्गपरिमाणवचनानां
पृथग्ग्रहणात् तदाद्याधिक्ये एव भवेदित्याह लिङ्गमात्राद्याधिक्ये
इति आदिपदेन परिमाणमात्राधिक्ये वचनमात्राधिक्ये वेत्यस्य
ग्रहणम् । प्रातिपदिकार्थमात्रबोधेऽपि लिङ्गपरिमाणादेर्बोधा-
सम्भवादाधिक्ये इत्युक्तम् ।

(५) उच्चैरित्यादौ पदत्वेन इत्यविसर्गार्थं प्रथमोत्पत्तिलोपौ । तथा यामे
उच्चैस्तव स्वं याम उच्चैस्ते स्वमित्यादौ सपूर्वाया इति (१७७५०)
श्रुत्वेण सपूर्वप्रथमापूर्वकत्वादिकल्पेन ते इत्यादेश इत्यपि द्रष्टव्यम् ।

(६) कृष्णो वासुदेवो न तु नीलगुणविशिष्टस्तस्य त्विलिङ्गतया नियतलिङ्ग-
त्वाभावात् ।

(७) तट इत्येतच्च तटशब्दस्य सर्वलिङ्गभाक्त्वेऽपि जातित्वमनङ्गीकृतानम-
रकोपकारात्सर्वं भवेत् इति द्रष्टव्यम् ।

(८) परिमाणशब्दश्च परिच्छेदकरूपपरिमाणसामान्यपरः न तु “जडमानं
किलोन्मानं परिमाणन्तु सर्वतः । जायामस्तु प्रमाणं स्यात् संख्या-
बोधा तु सर्वतः” इत्युक्तपारिभाषिकपरिमाणपर इति बोध्यम् ।
द्रोणरूपपरिमाणस्य प्रातिपदिकार्थत्वे तस्य च व्रीह्यादौ परिच्छेद-

विशेषणम् । प्रत्ययार्थस्तु परिच्छेदपरिच्छेदकभावेन व्रीहौ
विशेषणमिति विवेकः । वचनं (८) संख्या । एकः । द्वौ ।
बहवः । इहोक्तार्थत्वाद्विभक्तिरप्राप्ती (१०) वचनम् (११) ।

परिच्छेदकभावेनान्वयो नामार्थयोर्भेदेनान्वयस्याव्युत्पत्त्याच्च सम्भव-
तीति प्रथमार्थ एव परिमाणमित्वभिहितम् पाचकादिशब्दे प्रत्य-
यधात्वर्थस्य प्रत्ययार्थ भेदेनान्वयेऽपि इन्द्रोदेवतास्तेति यावत् सास्य
देवतेति (५३०८०) तद्धितार्थदेवताया इन्द्रादिभिरभेदेनाप्यन्वयस्य दृष्ट-
चरत्वादत्रापि तथान्वय इति नाधिककल्पनेति भावः ।

(८) वचनं संख्येति वाच्यवाचकयोरभेदाध्यवसायेन तथैव पूर्वाचार्याणां
व्यवहारः ।

(१०) उक्तार्थत्वादिति उक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायेनाप्रयोगप्राप्ती प्राति-
पदिकप्रतिपादितसंख्यानराभायाच्च तदप्राप्तिस्तथा च अनन्वितार्थक-
विभक्तिप्रयोगापेक्षयाऽनुवादकविभक्तिप्रयोगस्य न्याय्यत्वात् न ह्यादि-
शब्देभ्यः सर्वविभक्तिरिति भावः ।

(११) परे तु अत्र सूत्रे प्रातिपदिकार्थशब्देन प्रवृत्तिनिमित्तं तदाश्रयच
गृह्यते स च मुख्य इवारोपिततदान्वयोऽपि अतएव लिङ्गग्रहणं सार्थ-
कमन्यथा स्वर्गोर्नपुंसकादित्यादि(१४०८०)शास्त्रप्रामाण्येन लिङ्गस्यापि
प्रातिपदिकार्थतया तद्वैयर्थ्यम् । एवञ्च प्रातिपदिकार्थ इत्यस्य अलिङ्गा
अव्ययाः लिङ्गप्रवृत्तिनिमित्तकाः पुमादयश्चोदाहरणमन्ये सर्वेऽपि
शब्दाः लिङ्गाधिक्य इत्यादेरुदाहरणानीति प्राहुः । शब्देन्दु० ।
अत्रेदमभिधीयते स्वार्थो विशेषणं द्रव्यं विशेष्यं लिङ्गं स्त्रीत्वादि
संख्या एकत्वादि कारकं कक्षादि इति पञ्चकमपि प्रातिपदिकार्थः
द्वि मध्वित्यादौ विनापि विभक्तिं प्रातिपदिकादेव तत्तदर्थप्रतीतेः
दृष्टो दृष्टा दृष्टं दृष्टेणेत्यादौ विभक्त्यर्थविशेषबोधेऽपि विभक्तीनां
क्योतकत्वेनैवोपयोग इति भाष्यकाराशयः । कैयटस्तु संख्यानचतुष्कं
प्रातिपदिकार्थ इति मन्यते । अन्यव्यतिरेकाभ्यां संख्याकारकादे-

सम्बोधने च (१२) । २ । ३ । ४७ ।

इह प्रथमा स्यात् । हे राम ।

प्रथमा (१३) ।

विभक्त्यर्थत्वनिश्चयात् त्रिकमेवेति वृत्तिकारः । संख्याकर्मादिवस्तु
विभक्तिवाच्या लिङ्गान्तु टाभादिवाच्यमिति द्विकमेवेत्यन्ये ।
जातेरेवाक्यपरपर्यायाया अन्यव्यतिरेकाभ्यां प्रातिपदिकार्थत्वं
व्यक्तिभानन्तु आक्षेपादित्येकमेवेति केचित् ।

(१२) सम्बोधने इति सम्बोधनाधिक्येऽप्राप्तावस्थारम्भः । प्रथमार्धः सम्बोधनं
सम्बोधनञ्च प्रवर्तनाविषयबोधनादिफलकाभिमुख्यं तदुक्तं हरिणा
सिद्धस्याभिमुखीभावमात्रं सम्बोधनं विदुः ।

प्राप्ताभिमुख्यः पुरुषः क्रियासु विनियुज्यते इति
अत्र क्रियासु विनियुज्यते इत्युक्तैः प्रजानि देवदत्तेत्यादावपि जानी-
हीतिपदाध्याहारेण सङ्गतिः । सिद्धस्येत्युक्ते च सम्बोधनस्यानुवादमत्र
विषयता न तु साध्यविषयता तेन राजा भव युध्य स्व, इन्द्रशत्रुर्वर्द्ध-
स्वत्यादौ राजादेर्न सम्बोध्यता । सम्बोधनञ्च प्रकृत्यर्थं प्रति विशेष्यं
क्रियां प्रति विशेष्यं राम मां पाहीत्यादौ रामसम्बन्धिसम्बोधन-
विषयो मत्कर्माकं रक्षणमिति बोधः । सम्बोधनस्य क्रियाया अविशेष-
णत्वे सम्बोधनपदस्य विभिन्नवाक्यान्तर्गतत्वात् “समानवाक्ये नि-
घातयुग्मादसदादेशा वक्तव्या” इति (१७६५) वार्त्तिकेन प्रजानि देव-
दत्तेत्यादौ निघातस्य, अत्र राम नः पाहीत्यादौ नसादेशस्य च नातप-
पत्तिरित्युक्तम् प्राक् । प्रपञ्चितञ्चैतदस्माभिः शब्दार्थरत्ने ।

(१३) अत्रोदं बोध्यम् कर्मादिषु शक्तिषु लकारजदादिभिरभिहितेषु तत्
समानाधिकरणे प्रथमैव तिङ्समानाधिकरणे प्रथमेति अभिहिते
प्रथमेति च वार्त्तिकोक्तेः । प्रकृतिविजतिस्थले तु उभयोरपि तिङ्गा

कारके (१४) । १ । ४ । २३ ।

इत्यधिकृत्य ।

कर्त्तुं रीप्सिततमं (१५) कर्म । १ । ४ । ४६ ।

कर्त्तुः क्रियया व्याप्तुमिष्टतमद्वारकं कर्मसंज्ञं स्यात् ।

अभिहितार्थत्वात् प्रथमा । परन्तु तत्र तिङ्ग प्रकृतेरेव संख्यानुवा-
देन संख्यानूद्यते न तु विजतेरपि यथोक्तं हरिणा प्रकृतेर्विजतेर्वापि
यत्नोक्तत्वं त्वयोरपि । वाचकः प्रकृतेः संख्यां गृह्णाति विजतेर्न तु
वाचकस्तिङ्गदिगन्धः प्रकृतेः संख्यां गृह्णाति अनुवदतीत्यर्थः । अत्र
यत्नेत्युक्तेः कविदुक्तत्वाभावे नामार्थे एव प्रथमेति सूचितम् तेन नौका
भूत्वा वृजो निष्ठां गत इत्यादौ नौकाया नामार्थे एव प्रथमेति बोध्यम् ।
उद्देश्यविधेयभावस्यैव तृभाभ्यामेवोक्तार्थतया प्रथमा । संख्याविशेष-
ग्रहणन्तु विवक्षावशादुभयोरेव पार्थायेण भवति तेन एको वृजः पञ्च
नौका भवतीत्यादिवत् न नियमः किन्तु वेदाः प्रमाणं भवति भवन्ति
वेत्यादि प्रयोग इति । प्रथमा ।

(१४) कारके इति । करोति कर्त्तृत्वादिव्यप्रदेशानिति कारकशब्दः क्रियाव-
चनस्तथा च क्रियायामित्यर्थः एवं चेत् परमधिकरिष्यमाणानां क्रिया-
यामेवान्वयः कारकाणां साधनत्वेन साध्यक्रियायां साधनापेक्षणात् ।

(१५) कर्त्तुरित्यादि । कर्त्तार्युमिष्यमाणं कर्मैत्यर्थः धातुपात्तव्यापाराश्रयः
कर्त्तेति (२६८८) वक्ष्यते व्याप्तिश्च सम्बन्धः स च कर्त्तृविशेषणीभूतक्रिया-
रूपव्यापारद्वारक एवोपस्थितपरित्यागेनानुपस्थितकल्पने मानाभावात्
एवञ्च कर्त्तारं स्तनिष्ठक्रियारूपव्यापारप्रयोज्यफलेन सम्बन्धुमिष्य-
माणं कर्मैत्यर्थः तदेतदाह कर्त्तुः क्रियया व्याप्तुमिति । क्रियया
धातुपात्तव्यापारेण व्याप्तुं धातुपात्तफलद्वारा सम्बन्धुं फलव्या-
पारयोर्धातुपात्तत्वं फलव्यापारयोर्धातुराश्रये तु तिङ्गः सूता
इत्यनेन सिद्धम् । तच्च कर्म सम्प्रविधम् यथोक्तं हरिणा ।

कर्तुः किम् । माघेष्वखस्वधाति । कर्मण ईसिता माघा न तु

निर्वर्त्यञ्च विकार्यञ्च प्राप्यञ्चेति त्रिधा मतम् ।

तच्चेप्सिततमं कर्म चतुर्धा न्यत्तु कल्पितम् ।

औदासीन्येन यत् प्राप्यं यच्च कर्तुरनीप्सितम् ।

संज्ञान्तरैरनाख्यातं यद्व्यञ्जान्यापूर्वकमिति ।

तत्र निर्वर्त्यादीनां लक्षणादिकमपि तेनैवोक्तं यथा ।

यदसदुजायते सदा जन्माना यत्प्रकाशते ।

प्रकृतेस्तु विवक्षायां विकार्यं, कैचिदन्यथा ।

तन्निर्वर्त्यं विकार्यञ्च कर्म द्वेधा व्यवस्थितम् ।

प्रकृत्युच्छेदसम्भूतं किञ्चित् काठादिभक्षयत् ।

किञ्चित् गुणान्तराधानात् सुवर्णादिविकारयत् ।

क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न विद्यते ।

दर्शनादनुमानाद्वा तत् प्राप्यमिह कथ्यते इति

सती वा विद्यमाना वा प्रकृतिः परिणामिनी ।

यस्य नाश्रीयते तस्य निर्वर्त्यत्वं प्रचक्षत इति च ।

तदयं लक्षणनिष्कर्षः ।

प्रकृतिवाचकप्रदोषसमभिव्याहृतपदोपस्थाप्यत्वे सति क्रियाजन्योत्पत्तिरूपफलवत्त्वं निर्वर्त्यत्वम् यथा घटं करोतीत्यादौ घटादेः क्रियाजन्योत्पत्तिसत्त्वात् निर्वर्त्यत्वम् । प्रतीयमानप्रकृतिविकृतिभावत्वे सति क्रियानिर्वाहविशिष्टासत्त्वोत्पत्तिरूपान्यतरफलवत्त्वं विकार्यत्वम् यथा सुवर्णं कुण्डलं करोतीत्यादौ सुवर्णस्य पूर्वरूपविशिष्टासत्त्वफलवत्त्वात् कुण्डलस्य चोत्पत्तिसत्त्वादुभयोरपि विकार्यत्वम् । क्रियाकृतासाधारणधर्मप्रकारकप्रतीतिविषयतानाश्रयत्वे सति क्रियाजन्यफलवत्त्वेनोद्देश्यत्वम् प्राप्यत्वं यथा ग्रामं गच्छतीत्यादौ ग्रामादेः कर्तृसाधारणसंयोगरूपफलवत्त्वेऽपि क्रियाकृतव्यमादिरूपासाधारणविशेषफलस्यासत्त्वेन तादृशफलप्रकारकबोधाविषयत्वात् प्राप्यत्वम् । निर्वर्त्यविकार्ययोस्तु क्रियाजन्योत्पत्त्यादिफलस्य कर्मसादनिरूपयः

कर्तुः । तमवग्रहणं किम् । पयसा (१६) ओदनं भुङ्क्ते ।
कर्मत्वनुवृत्ती (१७) कर्मग्रहणमाधारनिवृत्त्यर्थम् । अन्यथा
गेहं प्रविशतीत्यत्रैव स्यात् ।

अनभिहिते । २ । ३ । १ ।

इत्यधिकृत्य ।

कर्मणि द्वितीया । २ । ३ । २ ।

अनुक्ते कर्मणि द्वितीया स्यात् । हरिभजति (१८) । अभि-

असाधारण्येन तद्वत्त्वान्नातिप्रसङ्ग इति बोध्यम् । कर्तुरनुद्देश्यत्वे
सति क्रियाजन्यफलवत्त्वम् औदासीन्यं यामं गच्छन् त्वयं स्युषती-
त्यादौ त्वयादेरनुद्देश्यत्वेऽपि क्रियाजन्यसंयोगरूपफलवत्त्वेनोदासीन-
कर्मता । द्विष्टसाधनत्वे सति क्रियाजन्यफलवत्त्वं द्वेष्टत्वं यथा अन्नं
बुभुक्षुर्विप्रं भुङ्क्ते इत्यादौ विप्रस्य तथात्वम् । कारकविशेषसंज्ञा-
न्तरेणाविवक्षितत्वे सति कर्मोपकारकत्वम् संज्ञान्तरैरनाख्यातत्वम्
यथा गां पयो दोग्धीत्यादौ गवादेः कारकान्तरसंज्ञाया अविवक्षया
दुग्धोपयोगितया च कर्मत्वम् व्यक्तीभविष्यति वेदसुपरिष्ठात् ।
(२५१८०) कारकान्तरसंज्ञापूर्वकत्वसन्त्यपूर्वकत्वं यथा हरिर्जलधि-
मधिगते इत्यादौ जलधेरुदाधारसंज्ञकतया प्राप्तत्वेऽपि अधिशीङ्ख्या-
सामित्यादिना (२६०८०) कर्मसंज्ञया कर्मत्वम् ।

(१६) पयसेति भुजिक्रियां प्रति पयसः प्रकटोपकारकत्वविवक्षायां तस्यै-
वेष्टितत्वमत्वात् पयः पिबतीति स्यादेव इह तु तथा विवक्षाविरहेण
ओदनभोजनं प्रति तस्याङ्गतया कर्णत्वमात्रं विवक्षितमिति न तस्य
कर्मत्वमित्येके । सहार्थं तृतीयेति तु न्यायम् तस्याप्रधानत्वात् तमपा-
बोधयितुमशक्यत्वात् ।

(१७) कर्मत्वब्रह्मावित्यस्य अधिशीङ्ख्यायां कर्मेति (२६०८०) सूत्रादित्यादिः ।

(१८) हरिर्भजति भजनक्रियया हरौ प्रीतेत्यादात् प्रीतिविशिष्टतया

हिते(१८) तु कर्मणि प्रातिपदिकार्थमात्र इति प्रथमैव ।
अभिधानन्तु प्रायेण तिङ्कृतद्वितसमासैः । तिङ् । हरिः
सेव्यते । कृत् । लक्ष्मण सेवितः । तद्वितः । शतेन क्रीतः शत्यः ।
समासः । प्राप्त आनन्दो यं स प्राप्तानन्दः (२०) । कचिन्निपा-

क्रियाव्याप्यत्वेन हरेः कर्मत्वं हरिनिष्ठमीत्यनुकूल एकदेवदत्ता-
भिन्नाश्रयको वर्त्तमानो व्यापार इति निष्कृष्टार्थबोधः । क्रिया-
प्रधानमाख्यातमिति सिद्धान्तेन सर्वत्रैव क्रियासुखविशेष्यकताङ्गी-
कारात् तथा बोधः । विस्तरस्तु शब्दार्चरत्वेऽस्माभिरभिहितस्तत्रैव
द्रष्टव्य इत्यत्र बाहुल्यमिमां विरतम् ।

(१८) अभिहिते त्विति प्रधानक्रियापेक्षितप्रत्ययेनाभिहिते इत्यर्थस्तेन
प्रकमोदनं भुङ्क्ते इत्यादौ पचिक्रियानिरूपितकर्मशक्तेरुक्तत्वेऽपि
न प्रथमा यथोक्तम् हरिणा प्रधानेतरयोर्यत्र इव्यस्य क्रिययोः पृथक् ।
शक्तिर्गुणाश्रया तत्र प्रधानमनुबध्यते इति । ओदनस्य पचिभुजिक्रि-
यापेक्षया द्वे एव कर्मशक्ती तत्र प्रधानक्रियापेक्षितशक्तेरनभिधानाच्च
प्रथमेति बोध्यम् । अधिकसक्तं प्रथमार्चनिरूपणे(२४७, ४८, ४९) । इदन्तु
बोध्यं बहुपटुरित्यादौ बहुचप्रत्ययेनोक्तार्थत्वाद्यथा कल्पवादयो न प्रव-
र्त्तन्ते तथा क्रियते घट इत्यादौ तिङोक्तार्थत्वात् न द्वितीया भविष्य-
तीति अनभिहित इति सूत्रस्यावश्यकत्वेऽपि संख्याया विभक्त्यर्थत्वपक्षे
सूत्रस्यावश्यकता तथाहि कर्मणि द्वितीयेत्यस्यानभिहिते कर्मणि यदे-
कात् तत्र द्वितीयैकवचनमिति सूत्रार्थः स्वीकार्यः । तत्सूत्रानार-
म्भे तु कर्मणि यदेकत्वं तत्र द्वितीयैकवचनमिति हि सूत्रार्थः सम्पाद्यते
तथा सति कतः कट इत्यादौ क्तेन कर्ममालोकावपि तदेकत्वस्य क्ते-
नाहुक्ततया तत्र द्वितीयैकवचनम् दुर्वारं स्यात् परत्वेन प्रथमासमर्थ-
नन्तु कर्त्तव्यः कट इत्यादौ ततोऽपि परत्वेन कथयोगस्य प्रपञ्चा
दुर्वारत्वाप्रसङ्गकिञ्चित्तरम् ।

(२०) आनन्दकर्त्तृकप्राप्तिकर्मभूतः समासार्थः ।

तेनाभिधानम् । यथा, विपवृत्तोऽपि संवर्द्ध स्वयच्छेत्तुमसा-
म्मतम् (२१) । साम्मतमित्यस्य हि युज्यत इत्यर्थः ।

तथा युक्तञ्चानीप्सितम् (२४) । १ । ४ । ५० ।

ईप्सिततमवत् क्रियया युक्तमनीप्सितमपि कारकङ्गमसंज्ञं स्यात्
ग्रामङ्गच्छन् (२३) लृणं स्पृशति । ओदनं वुभुक्षुर्विषं भुङ्क्ते ।

अकथितञ्च (२४) । १ । ४ । ५१ ।

(२१) परे तु अत्र तुल्यः साधुत्वायेष्यत इति पदाध्याहार आवश्यकः अ-
न्यथा क्रियार्थोपपदत्वाभावाच्छकादियोगाभावाच्च तस्युत्पत्तिर्दुर्ल-
भा स्यात् । एवञ्च तस्याध्याहारे इच्छार्थयोगे तुल्यं तुल्यः । तथा
च विपवृत्तोऽपि सम्बर्द्धं छेत्तुमिष्यते इति यत्तदसाम्मतमन्याय-
मित्यर्थः सम्प्रदाये एवं चाध्याहृततिङाभिधानाज्ज्ञात द्वितीया-
प्रसक्तिरित्यनुदाहरणमेवैतत् । एतेन क्रमादम् नारद इत्यबोधोऽसौ
इत्यप्यनुदाहरणम् तत्र नारदइति श्रीकृष्णायज्ञानाकारासुकरणं
नारद इत्येतच्छब्दाभिलष्यमानाकारो बोध इत्यर्थः एवञ्चेतिशब्देन
तादृशार्थस्योक्ततया न द्वितीयेति तत्र प्रातिपदिकार्थे प्रथमेवेति दृष्ट-
व्यमित्याहुः । शब्देन्दु० ।

(२२) अनीप्सितमिति ईप्सितादन्यदिति पर्युदासात् यदुपेक्ष्यं यच्च द्वेष्यं
तदुभयमित्यर्थः तच्च द्वयं सप्तधाविभागसमये (२४९५०) दर्शितम् ।
युक्तं क्रिययेति शेषः समभिव्याहृतधात्वर्थप्रधानव्यापारजन्यधात्वर्थफल-
युक्तमित्यर्थः । पराधीनतया विषभोजने तु विषस्य क्रियाफलाश्रय-
त्वेनोद्देश्यत्वात् कर्तुरीप्सिततममित्यादिना (२४८५०) कर्मत्वम् ।

(२३) अनीप्सितस्य वैविध्यसुदाहरणेन दर्शयति व्याप्तं गच्छन्नित्यादिना
यथा ईप्सितस्य व्याप्तेः क्रियाजन्यसंयोगयोगस्तथाऽनीप्सिततद्व्याप्ते-
हेरपीति भावः । तथा च व्याप्तं गच्छतसृणस्यर्शनं नान्तरीयकमिति
तस्यानीप्सितत्वम् । उपेक्ष्यत्वञ्च इच्छादोषयोरभाव इति बोध्यम् ।

(२४) अकथितमिति । अपादानादिविशेषैस्तत्तद्रूपेणाभासमानमित्यर्थः ।

अपादानादिविशेषैरविवक्षितकारक (२५) कर्मसंज्ञं स्यात् ।

दुह्याचपज्दण्डरुधिप्रच्छिचिब्रूशासुजिमन्यमुषाम् ।

कर्मयुक् स्यादकथितन्तथा स्यान्नीहृल्लव्वहाम् ॥

दुहादीनां द्वादशानां तथा नीप्रभतीनाञ्चतुर्णां कर्मणा यद्व्यु-
ज्यते तदेवाऽकथितकर्ममिति परिगणनकर्त्तव्यमित्यर्थः । गा-
न्दीग्धि (२६) पयः । वलिं याचते (२७) वसुधाम् । अविनीतं
विनयं याचते । तण्डुलानोदनमचति (२८) । गर्गान् शतं

एवञ्च पूर्वविधिविषयप्रसक्तिपूर्वकं तद्विवक्षायां पूर्वविधेरप्रसक्तौ
चैतत्पूर्वप्रवृत्तिरिति बोध्यम् । अपादानत्वादिविवक्षायां पञ्चभ्याद्येव
गोर्दुग्धं दोग्धीति बलेर्धनं याचते इति ब्रजे गां रुणद्धीत्यादि ।

(२५) कारकमिति क्रियाजनकं क्रियान्वितं वेत्यर्थः । तेन ब्राह्मणस्य एतत्
वृक्षतीत्यादौ ब्राह्मणस्य न कर्मत्वम् । कर्मयुक् कर्मणा क्रियया
युज्यते सम्बन्धातीति कर्मयुक् कर्म क्रिया तत्सातत्ये इत्यमरोक्तेः ।
तथा च कर्मणा क्रियया सह संबध्यमानं कारकमपादानादिविशे-
षैरकथितं कर्मसंज्ञं भवतीत्यर्थः ।

(२६) अन्तःस्थितद्रव्यविभागानुकूलो व्यापारो दुहेरर्थः तत्र गोरपा-
दानत्वादिविवक्षायामनेन कर्मत्वमेवमन्यत्वापि । तद्विवक्षायां पञ्चमी
गोः पयस्यैवविवक्षायां षष्ठी तस्याश्च न क्रियायामन्यः अनभि-
धानात् षष्ठ्यन्तस्य स्वान्वययोग्यनामसमभिव्याहारे तत्रैवान्वयस्यो-
त्पन्नतो व्युत्पत्तेश्च ।

(२७) स्वत्वनिवृत्तिस्वत्वोत्पत्त्यनुकूलव्यापारो देहीत्याद्यभिधानरूपो याच-
रर्थः बलेः स्वत्वे निरूपकतयान्वयः पूर्वविषयस्य कस्याप्यभावादेवा-
विवक्षेति बलेः कर्मत्वम् ।

(२८) विकृत्यनुकूलव्यापारपूर्वकोत्पत्त्यनुकूलव्यापारः पचेरर्थः तण्डुलान्वि-
होदयन् ओदनं निर्वर्त्तयतीति भाष्ये पच्यर्थविवरणदर्शनात् तथार्थता ।

दण्डयति (२८) । व्रजमवरुणद्धि (२०) गाम् माणवकं
पन्यानमृच्छति (३१) । वृजमवचिनोति (३२) फलानि ।
माणवकन्धर्मां ब्रूते (३३) शास्ति वा (३४) । शतञ्जयति (३५)
देवदत्तम् । सुधां चौरनिधिमथ्नाति (३६) । देवदत्तं
शतं मुष्णाति ॥ ग्राममजां नयति (३७) हरति (३८)

(२८) शासनानुकूलस्तस्यदानानुकूलव्यापारो दण्डयतेरर्थः ।

(२०) निर्गमप्रतिरोधपूर्वकयत्किञ्चिदधिकरणकस्थित्यनुकूलो व्यापारो रुधे-
रर्थः । व्रजे गौस्तिष्ठति तां निर्गमप्रतिबन्धेन स्थापयतीति सम्प्लु-
यात् । अधिकरणत्वाविवक्षयाऽनेन व्रजस्य कर्मत्वम् ।

(३१) जिज्ञासाविषयार्थज्ञानानुकूलः केन पथा गन्तव्यमित्याद्यभिन्नापा-
दिरूपो व्यापारः प्रच्छेदर्थः ज्ञानविषयत्वेन पथः कर्मत्वम् तज्ज्ञा-
नाश्रयत्वात् माणवकस्य कर्मत्वम् ।

(३२) विभागपूर्वकादानं चिजोऽर्थः वृजात् फलान्यादत्ते इत्यर्थात् अपा-
दानत्वाविवक्षायां कर्मत्वम् ।

(३३) ज्ञानानुकूलः शब्दप्रयोगः ब्रूवेरर्थः ।

(३४) प्रवृत्तिजनकज्ञानानुकूलः शब्दप्रयोगः धर्मे कुर्वित्यादिविधिविप्रयो-
पदेशरूपः शास्तेरर्थः ।

(३५) अभिभवपूर्वकं सहस्रं जयतेरर्थः ।

(३६) विलोडनपूर्वकोत्थापनं मन्यतेरर्थः ।

प्रवञ्चनपूर्वकं सहस्रमुपेरेरर्थः ।

(३७) संयोगानुकूलव्यापारानुकूलो व्यापारो नयतेरर्थः ।

(३८) बलादुपग्रहणपूर्वकदेशान्तरनयनं हरतेरर्थः ।

इच्छाजित्यादिकं तु प्राचामनुरोधेन एष्वनेकेषां द्विव्यापारार्थबोधकतये-
पक्षिततमत्वे नैव द्विकर्मत्वसिद्धेरेकव्यापारार्थका एव भाष्ये गृहीता यथा

इहियाचिरुधिप्रच्छिभिजिचिजासुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ ।

युद्धियासिगुणेन च ययुः सु च ते तदकीर्तितमाचरितं कविनेति ।

कर्षति वहति वा । अर्थनिवन्धनेयं संज्ञा । वलिभिन्नते
वसुधाम् । माणवकस्यैव भाषते अभिधत्ते वक्तीत्यादि ।
कारकं किम् । माणवकस्य पितरस्यन्यानं पृच्छति । अक-
र्मक (३६) धातुभिर्योगे देशः कालो भावो गन्तव्योऽध्वा च
कर्मसंज्ञक इति वाच्यम् * । कुरुन् स्वपिति । मासमास्ते ।
गोदोहमास्ते । क्रोशमास्ते ।

तथा च दुहादीनामेकव्यापारार्थकतया पूर्वेषामाप्तेऽपूर्वविधानमि-
तरेषान्तु द्विव्यापारार्थकतया पूर्वेषु सिद्धत्वाच्चाकथितत्वमिति भावः ।
उपयोगनिमित्तमिति प्रधानकर्मापयोगीत्यर्थः । अविशासिगुणेन
अविशास्योर्निवृत्तार्थे गुणीभूजानेन यत् सचते संबध्नाति तज्-
ज्ञानवत्त्वे नोद्देश्यं यत् तदकथितं कर्मत्वर्थस्तेन माणवकादेः शानना-
द्यर्थगुणीभूतज्ञानवत्त्वे नोद्देश्यत्वेन सम्प्रदानत्वप्राप्तौ तदविवक्षायासनेन
कर्मत्वमिति बोध्यमधिकं सत्कृतशब्दार्थरत्ने द्रष्टव्यम् ।

(३६) अकर्मकेति धातोरर्धो व्यापारः फलञ्च । तत्र फलसमानाधिकरण-
व्यापारबोधकोऽकर्मकः फलव्यधिकरणव्यापारबोधकः सकर्मकः
फलव्यापारयोरेकनिष्ठतायामकर्मकः ।

धातुस्तयोर्धर्मिभेदे सकर्मक उदाहृत इति ह्युक्तौः

अस्ति भवतीत्यादौ सर्वत्रैव सत्ताकालसम्बन्धोत्पदगुणव्यापार-
योश्च बोधस्तत्रोभयोः कर्तृनिष्ठत्वादकर्मकत्वम् पचति गच्छतीत्यादौ
विकृतिस्त्रययोगादिजनकव्यापारयोर्भवनिष्ठत्वात् सकर्मकत्वम्
एवञ्च मासमास्ते इत्यादौ सर्वत्राकर्मकधातूनां सकर्मकव्याप्ता-
दिगर्भितत्वात्परतायास्तात्पर्यं ग्राहकमिदं सूत्रं तदुक्तं चरिणा

कालभावाध्वदेशानामन्तर्भूतक्रियान्तरेः ।

सर्वैरकर्मकैर्योगे कर्मत्वमुपजायते इति ।

अतस्तेः कर्मभिर्युक्तो धातुर्द्रव्यैरकर्मकः ।

लक्ष्य कर्मणि भावे च निमित्तत्वाय कल्पते इति च ।

गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकाणा-

मणिकर्त्ता स णौ । १ । ४ । ५२ ।

गत्याद्यर्थानां शब्दकर्मकाणामकर्मकाणाच्चाणौ (४०) यः
कर्त्ता स णौ कर्मसंज्ञः स्यात् ।

अस्यायं भावः मासमास्ते इत्यादौ धातोरेव सम्बन्धपूर्वकास-
नादौ आसनादिकरणकसम्बन्धे वा निरुद्धलक्षणाया ज्ञापकमेतद्वा-
क्तिकम् तत्र धातोराद्यार्थलक्षणायां प्रधानक्रियाया अकर्मकत्वात्
उहादिषु पाठाभावाच्च गौणकर्मणि लकारा सम्भवेन भाव एव ल-
कारस्तेन मासमास्यत इत्येव प्रयोगः द्वितीयार्थलक्षणायान्त प्रधान-
क्रियायाः सकर्मकतया कालादेश तत्कर्मत्वेन मुख्यकर्मण्येव लका-
रस्तेन मास आस्यते इति प्रयोग इति विवेकः । अत्र लक्षणेभि-
धानात् ऊद्योगे न तेभ्यः पठ्यति द्योतितमिति मनोरमायां स्पष्टम् ।
तथा कालादिकर्मका अकर्मका भवन्तीति भाष्योक्तेस्तोषामकर्मकतया
गतिबुद्ध्यादिसूत्रेण तेषां प्रयोज्यकर्त्तुः कर्मसंज्ञा भवतीत्यन्यत्र विस्तरः ।
अत्र देशः कुरुपाञ्चालादिनान्ना प्रसिद्धो भूभागः न तु ग्रामादिरूपै-
कदेशमात्रं तेन ग्रामं स्वपितीति न प्रयोगः । अध्वा गन्तव्यदेशः ।
कालो चन्द्रर्त्तमासादिः । भावो धात्वर्थ इति बोध्यम् ।

(४०) अणौ यः कर्त्तेति । अनुत्पन्ने णिचि अणिजनधातुवाच्यां क्रियां
प्रति यः कर्त्ता स ग्यन्तधातुवाच्यां क्रियां प्रति कर्मसंज्ञः स्यादि-
त्यर्थः । नियमार्थमिदम् सूत्रमिति प्राञ्चः ।

गुणक्रियायां स्वातन्त्र्यात् प्रेषणे कर्मतां गतः ।

नियमात् कर्मसंज्ञायाः स्वधर्मेणाभिधीयते इति

गुणक्रियायां विशेषणक्रियायामग्यन्तक्रियायां स्वातन्त्र्यात् कर्त्तृ-
त्वात् प्रेषणे ग्यन्तक्रियायां कर्मतां गतोऽपि कर्त्ता नियमात् कर्म-

शत्रूनगमयत् (४१) स्वर्गं वेदार्थं खानवेदयत् ।

आशयचामृतन्देवान्देवमध्यापयद्विधिम् ॥ १ ॥

आसयत्सलिले पृथ्वीं यः स मे श्रीहरिर्गतिः ॥ १ ॥

बतीत्यादि किम् पाचयत्योदनन्देवदत्तेन (४२) । अण्यन्ता-
नाङ्गिन् गमयति देवदत्तो यज्ञदत्तन्तमपरः प्रयुङ्क्ते गमयति

संज्ञाया धातुविशेषयोगे एव विधानात् पाचयति देवदत्तेन यज्ञदत्त
इत्यादौ स्वधर्मेणैव तृतीययैव अभिधीयते इत्यर्थः । अन्ये तु अपू-
र्वमेवेदं विधानम् ।

परत्वादन्तरङ्गत्वादुपजीव्यतयाऽपि च ।

प्रयोज्यस्यास्तु कर्तृत्वं गत्यादेर्विधितोचितेत्युक्तेरित्याहुः ।

तैषामयमाशयः कर्मापेक्षया कर्तृसंज्ञायाः परत्वात् णिजनप्रकतो-
भूतधातूपस्थाप्यक्रियायां स्वातन्त्र्येणान्तरङ्गत्वात् कर्तृरेव सर्वकार-
कप्रयोजकतयोपजीव्यतया उपजीव्यजातीयतया कर्मसंज्ञा अप्राप्तौ
गत्यादियोगे विधीयते नान्ययोगे इति ।

(४१) शत्रूनि स्वर्गकर्मकगत्वनिष्क्रमणानुद्गूलो हरिकर्तृकोऽतीतो व्या-
पार इत्यादिक्रमेण बोधः ।

(४२) अत्रेदं बोध्यं शत्रूणांमनेन कर्मत्वे लते कर्मण एवेप्सिततमः स्वर्गो न
स्तु कर्तुरिति स्वर्गादेः कर्मत्वानुपपत्तावपि गतिबुद्धीत्यादिना विहित-
कर्मत्वस्य गत्यन्तसामेक्षतया वहिरङ्गत्वात् ततः पूर्वमेवाण्यन्तधात्व-
र्थव्यापारस्यान्तरङ्गतया स्वातन्त्र्येण च तस्य कर्तृत्वात् तत्प्रयुक्तमेव
स्वर्गादेः कर्मत्वमिति बोध्यम् एवञ्चोभयरोपि कर्मत्वे धातुविशेष-
सङ्कारेण पर्यायेणोभयोरेव त्वादिविधानं यथोक्तं भाष्यकृता ।

प्रधानकर्मण्यख्ये लादीनाङ्गिर्कर्मणाम् ।

अप्रधाने इहादीनां गत्यन्ते कर्तृश्च कर्मण इति ।

द्विकर्मणां द्विव्यापारार्थकधातुभावाणाम् प्रधानकर्मणि प्रधान-
व्यापारव्याप्यकर्मण्यख्ये लादयो भवन्तीत्यर्थः । इहादीनां पुनर्द्वि-

देवदत्तेन यज्ञदत्तं विष्णुमित्रः । नीवह्योर्न * (४३) । नाय-
यति वाहयति वा भारभृत्येन । नियन्तृ (४४) कर्तृकस्य
वहेरनिषेधः * । वाहयति रथं वाहान् सूतः । आदिखा-
द्योर्न (४५) * । आदयति (४६) खादयति वानं वटुना ।

व्यापारार्थकत्वपक्षेऽप्रधाने अप्रधानव्यापारकर्मणि लादीनाञ्छ्रित्यु-
च्यते । गत्यन्तद्विकर्मकाणां पुनः कर्मसंज्ञां प्राप्तस्य कर्तृ च कर्त्त-
र्थे च कर्त्तृ रूपकर्मणीत्यर्थः । तत्राप्ययं विशेषः ।

बुद्धिभक्तार्थयोः शब्दकर्मणाञ्च निजच्छया ।

प्रयोज्यकर्मण्यारब्धे गत्यन्तानां लादयो मता इति ।

दुहादीनामपि विशेषोऽस्ति यथा

गौणे कर्मणि दुह्यादेः प्रधाने नीहृकष्वहामिति ।

अतएव मूलकारधृते दुह्याजित्यादिप्राचीनवाक्ये तथा स्यात् नी-
हृकष्वहामिति गणभेदेन पाठः । एवञ्च दुहादीनां षोडशानां मध्ये
द्विव्यापारार्थकबोधकानां दण्डिमन्यादीनां पाठः गौणकर्मणि
लकारादिविधानार्थमन्यथा प्रधानकर्मण्यारब्धे लादीनाञ्छ्रित्युक्ते-
रविशेषात् प्रधानकर्मण्येव मन्यादिभ्यो लकाराद्यापत्तिर्न च तथा
युक्तं गगाः गतं दण्डान्तामिति भाष्यप्रयोगस्य देवासुरैरस्तमम्बु-
निधिर्ममन्ये इति भारविप्रयोगस्य च गौणे कर्मण्येव लादिदर्शनात् ।

(४३) नीवह्योरिति अनयोः प्राप्पणार्थत्वेन गत्यनुकूलव्यापारस्य च प्राप्प-
णतया तन्मध्ये गतेरपि प्रवेशात् गत्यर्थतया प्राप्तौ निषेधः ।

(४४) नियन्ता पशुप्रेरकमात्रं न तु सारथिरेव तेन वाहयति बलीवर्हान्
यवानिति प्रयोगः सङ्गच्छते । तत्त्व० ।

(४५) आदिखाद्योः प्रत्यवसानार्थतया प्राप्तौ निषेधः प्रत्यवसानं भक्षणम् ।

(४६) आदयतीति निगरणचलनार्थेभ्यश्चेति (उ२६३५०)न परस्मैपदनियमः
व्यदेः प्रतिषेध इति (उ२६५५०)तस्य प्रतिषेधात् तेनात्र अकर्त्तृभिप्राये
शेषात् कर्त्तरीति (उ५५०) परस्मैपद कर्त्तृभिप्राये तु आत्मनेपदं भवत्येव

भक्षेरहिंसार्थस्य (४७) न * । भक्षयत्यन्नं वटुना । अहिंसा-
र्थस्य किम् भक्षयति बलीवर्हान् शस्यम् । जल्पति प्रभृतो-
नामुपसंख्यानम् * । जल्पयति (४८) भाषयति पुत्रदेवदत्तः ।
दृशेष्ट * । दर्शयति हरिभक्तान् । सूत्रे ज्ञानसामान्यार्थाना-
मेव ग्रहणन्न तु तद्विशेषार्थानामित्यनेन ज्ञाप्यते तेन स्मरति
जिघ्रसीत्यादीनान् । स्मारयति प्रापयति देवदत्तेन । शब्दा-
यतेर्न (४९) * । शब्दायति देवदत्तेन । धात्वर्थसंगृहीत-
कर्मकत्वेनाकर्मकत्वात्प्राप्तिः । येषान्देशकालादिभिन्नकर्म न
सम्भवति तेऽत्राकर्मकाः न त्वविवक्षित (५०) कर्मणोऽपि ।
तेन (५१) मासमासयति देवदत्तमित्यादौ कर्मत्वं भवति ।
देवदत्तेन पाचयतीत्यादौ तु न ।

खादयतीत्यत्र तु निगरणेत्यादिना (उ२६३ख०) परस्मैपदनियमात्
उभयथापि परस्मैपदमिति विवेकः ।

(४७) अहिंसार्थस्य अहिंसाङ्गस्य हिंसाप्रयोजनकमिदमेत्यर्थः परकीय-
द्रव्यादिभक्षणे हि परोऽपि हिंसितो भवतीति तत्स्वामिन एवात्र
हिंसा आह्ना एवञ्च भक्षेर्भक्षणविशेषार्थकतया प्राप्तौ निषेध इति
दृष्टव्यम् प्रत्युदाहरणेनैतदर्शयति भक्षयति बलीवर्हान् शस्यमिति ।

(४८) पुत्रो धर्मं जल्पति कथयति देवदत्तो जल्पयति धर्मं तं पुत्रमित्यर्थः ।

(४९) धातोरर्थान्तरे दृष्टेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात् ।

प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रियेत्युक्तेः ।

शब्दायतेर्गृहीतकर्मकतयाऽकर्मकत्वेन प्राप्तौ निषेधः ।

(५०) न त्वविवक्षितेति अविवक्षा द्वेधा तदन्वययोग्यधात्वर्थत्यागात् सत्त्वे च
नखिन्नार्थे तत्र सम्बन्धित्वेनान्वयाविवक्षणादित्यवधेयम् । पाच-
यतीत्यादौ अविवक्षितकर्मकत्वेनाकर्मकत्वेऽपि गत्यन्तेन कर्तुःकर्मता ।

(५१) तेनेति मासमासयतीत्यादौ यथा कर्मत्वं तथोक्तं प्राक् (२५५ष्ट०) ।

हृक्रोरन्यतरस्याम्(५२) । १ । ४ । ५३ ।

हृक्रोरणी यः कर्त्ता स णी वा कर्मसंज्ञः स्यात् । हारयति
कारयति वा भृत्यं भृत्येन वा कटम् । अभिवादि(५३)दृशो-
रात्मनेपदे वेति वाच्यम् * । अभिवादयते दर्शयते देवभक्तं
भक्तेन वा ।

अधिशीङ्स्यासाङ्कर्म । १ । ४ । ४६ ।

अधिपूर्वाणामेषामाधारः कर्म स्यात् । अधिशेते अधितिष्ठति
अध्यास्ते वा वैकुण्ठं हरिः ।

अभिनि (५४) विशञ्च । १ । ४ । ४७ ।

अभिनीत्ये तत्सङ्घातपूर्वस्य विशतेराधारः कर्म स्यात् । अभि-
निविशते सन्मार्गम् । परिक्रयणे सम्प्रदानमिति(२७६४०)सूत्रा

(५२) हृक्रोरिति अभ्यवपूर्वस्य हरतेर्भक्षणार्थतया विकारार्थकरोतेषाक-
र्मकतया च प्राप्तोऽर्थान्तरे चाप्राप्ते उभयत्र विभाषेयं तथा चोक्तार्थं
प्राप्तं नित्यविधानं निषिद्धं सर्वार्थकतद्वातयोगे विकल्पविधानम्
एतच्च न वेति विभाषेति सूत्रे भाष्यकारेण दर्शितं तेन मूलकृताऽभ्य-
वहारार्थकस्योदाहरणानुक्तावपि न क्षतिः तथा च अभ्यवहारयति
सैन्धवैः सैन्धवान् वा तृणं सैन्धवैः सैन्धवान् वा विकारयतीति ।

(५३) अभिवादयतेचुरादेरप्राप्तौ दृशेच्च प्राप्तौ आत्मनेपदविषये विकल्पः ।

(५४) नेरन्याच्क्लेन पूर्वनिपाते कर्त्तव्ये विप्ररीतोच्चारणं विशिष्टसङ्घात-
प्रवृत्तार्थं तेन प्रत्येकं विपर्ययेण वा योगे न । अतएव निविशते
यदि श्रुकणिखा पदे इत्यादि । अधिशीङ्स्यासामित्यतः आधार
इत्यनुवर्त्तते ।

दिह मण्डूकमुत्थान्यतरस्यां ग्रहणमनुवर्त्य व्यवस्थित (५५)
विभाषाश्रयणात् कचिन्न । पापेऽभिनिवेशः ।

उपान्वध्याङ्सः । १ । ४ । ४८ ।

४

उपादिपूर्वस्य वसते (५६) राधारः कर्म स्यात् । उपवसति
अनुवसति अधिवसति आवसति वा वैकुण्ठं हरिः । अभु-
क्त्यर्थस्य (५७) न * । वने उपवसति । उभ (५८) सर्वतसोः

(५५) व्यवस्थितेति समर्थस्त्वभाष्ये अर्थेष्वभिनिविष्टानामिति भाष्यप्रयोग एव
व्यवस्थाकल्पने भानिमिति भावः । अन्ये तु एतद्भाष्यप्रयोगादभिनिवि-
शेत्यानुपूर्व्या यत्र अवशं तत्र वैतत्सूलप्रवृत्तिः । अभिनिवेशश्चाप्यहस्त-
द्विन्नार्थकत्वे तु न स्यात् यथा या या संज्ञा तत्र यत्राभिनिविशत
इत्यादौ तदानुपूर्व्या अवशेऽपि न कर्मत्वम् । अभिनिविशते सन्मा-
नमित्यादौ सन्मार्गविषयक व्याप्य इत्यर्थ इति प्राहुः ।

(५६) लुग्विकरणादलुग्विकरणं बलीय इति न्यायेन वस निवासे इति
भौवादिक एवात्र गृह्यते न तु वस आच्छादने इत्यादादिकस्तस्य
शत्रूपविकरणस्य लुप्तत्वादित्याशयेन तिपा निर्दिशति वसतेरिति ।

(५७) वसेरर्थस्य प्रतिषेध इति वार्तिकमर्थतो व्याचष्टे अभुक्त्यर्थस्येति ।
मशकार्थो धूम इत्यादिवत् अर्थशब्दो निवृत्तिपरस्तथा च अग्निर्भोजनमर्थो
निवर्त्तनीयोऽर्थो यस्येति वाक्ये एकार्थशब्दलोपेन भोजननिवृत्तिरूपार्थ
कस्य नेति वार्त्तिकार्थ इति भावः । गत्यर्थकर्मकोत्यादिसूलवृत्तौ
(उ० ३६६) हरिदिनस्तपोपित इत्युदाहरिष्यमाणस्य तु वसेः स्थितिरे-
वार्थो भोजननिवृत्तिस्तु वार्त्तिकीति बोध्यम् । उपोष्य रजनीमेका-
मित्यादौ कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे इति (२६८४०) द्वितीयेति ध्येयम् ॥

(५८) एवं कारकद्वितीयां निवृत्त्य तत्प्रसङ्गादुपपदविभक्तिमाह उभेत्यादि ।
उपपदविभक्तीनां संबन्धोऽर्थः विशिष्य तत्तद्वर्णाशुक्तेः प्रत्ययवादः

कार्याधिक्य (५६) पर्यादिषु त्रिषु । (द्वितीयान्नेष्टितान्तेषु
ततोऽन्यत्रापि दृश्यते) १ । उभयतः कृष्णङ्गीपाः । सर्वतः
कृष्णम् । धिक् कृष्णाभक्तम् । उपर्युपरि लोकं हरिः ।
अध्यधि लोकम् । अधोऽधो (६०) लोकम् । अभितः परितः
समयानिकषाहाप्रतियोगेऽपि । अभितः कृष्णम् । परितः
कृष्णम् । ग्रामं समया निकषा वा । हा कृष्णाभक्तम् तस्य
शोचत इत्यर्थः । बुभुक्षितन्न प्रति भाति किञ्चित् ।

अन्तराऽन्तरेण युक्ते । २ । ३ । ४ ।

आभ्यां योगे (६१) द्वितीया स्यात् । अन्तरा त्वाभ्यां हरिः ।
अन्तरेण हरिन्न सुखम् ।

त्वेन तत्समानार्थकत्वौचित्याच्च । उभयशब्दनिष्ठं प्रकृतित्वसुभशब्दे
आरोष्य तदभिहितम् उभयशब्दात्तुकरणत्वेनात्र नायजिति इष्ट-
व्यम् । वस्तुतः उभयशब्दात् तद्विलिप्तं वृत्तिसाले उभयशब्दादयज्विधा-
नादयजिति बोध्यम् ।

(५६) धिक्तीति व्युत्पत्त्यत्वात् सुपो न लुक् । परे तु धिगित्येव पठन्ति तत्र
विभक्तप्रभावश्चिन्त्यः । धिक्शब्दो निन्दार्थकः ।

(६०) उपर्यादिशब्दानां सामीप्ये एव उपर्यध्यधसः सामीप्य (७१६५०) इति
द्वित्वविधानात् तदर्थे एव दोषे द्वितीया तेन उपर्युपरि बुद्धीनां चरन्ती-
श्वरबुद्धय इत्यादौ न द्वितीयेति बोध्यम् । अभितः परित इत्यत्र पर्य-
भिध्याच्चेति (६६१५०) तद्विद् तत्त्वाद्यस्योभयत इत्यर्थोऽन्यस्य सर्वत इत्यर्थः ।

(६१) अवधित्वरूपः सम्बन्धः सध्यत्वान्वयी सध्यार्थकान्तराशब्दयोगे द्विती-
यार्थः तस्यैव सम्बन्धत्वेन बोधे प्रतीकभावेन तदपवादिकृतया द्वितीया-
या अनेन विधानेन तत्तुल्यार्थकत्वौचित्यात् पर्यादिपदान् न द्वि-

कर्मप्रवचनीयाः (६२) । १ । ४ । ८३ ।

इत्यधिकृत्य ।

अनुलक्षणे । १ । ४ । ८४ ।

लक्षणे (६३) द्योत्येऽनुरुक्तसंज्ञः स्यात् । गत्युपसर्गसंज्ञा (२०४०) पवादः (६४) ।

कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया । २ । ३ । ८ ।

एतेन योगे द्वितीया स्यात् । जपमनु प्रावर्षत् । हेतुभूतज-
पोपलक्षितं (६५) वर्षणमित्यर्थः । परापि (६६) हेतो द्वितीया-

तीया उपपदविभक्तेः कारकविभक्तेर्गरीयस्वात् तत्राध्याहृतक्रिया-
पेक्षितया प्रथमाया एव प्राप्तोरिति द्रष्टव्यम् ।

(६२) कर्म क्रियां प्रोक्तवन्त इति कर्मप्रवचनीयाः कर्त्तरि भूते चानीय-
प्रत्ययः तेन सञ्जाति क्रियां न कथयन्ति नापि द्योतयन्ति किन्तु क्रिया-
निरूपितसम्बन्धविशेषं द्योतयन्ति यद्योक्तं हरिणा ।

क्रियाया द्योतको नायं सम्बन्धश्च न वाचकः ।

नापि क्रियापदाक्षेपी सम्बन्धश्च त्वभेदक इति ।

अभिपरी अनर्थकावित्यादेः (२६५४०) तदभावेऽपि योग्यतया तथात्वम्

(६३) लक्षण इति तत्सम्बन्धे लक्ष्यलक्षणभावेऽनुना द्योत्ये इत्यर्थः ।

(६४) अपवाद इति तद्द्योत्यसम्बन्धश्च क्रियान्वयाङ्गतित्वप्राप्तावयमपवादः
तेन गतिर्गताविति (८ । १ । ७०४०) अनेनानीर्न निघात इति बोध्यम्

(६५) अनुद्योत्य लक्षणत्वञ्च ज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वं जपज्ञानेन हि काल-
विशेषविशिष्टा दृष्टिर्ज्ञाप्यते तेन जपानिबद्धहेतुज्ञानजन्यज्ञानविषयो
वर्षणमिति बोध इत्याह हेतुभूतेत्यादि ।

(६६) कर्मप्रवचनीयसंज्ञावकाशो हेतुत्वाविवक्षायां, तद्विवक्षायां तु द्वितीया-

ऽनेन बाध्यते लक्षणित्यभूतेत्यादिना (२६१ प्र०) सिद्धे पुनःसंज्ञा-
(६७) विधानसामर्थ्यात् ।

तृतीयार्थे (६८) । १ । ४ । ८५ ।

अस्मिन् द्योत्ये ऽनुरक्तसंज्ञः स्यात् । नदीमन्ववसिता सेना ।
नद्या सह सम्बन्धेत्यर्थः । पिबन्वने त्तः ।

हीने । १ । ४ । ८६ ।

हीने द्योत्ये ऽनुप्राग्वत् । अनु (६८) हरिं सुराः हरेर्हीना
इत्यर्थः ।

उपोधिके च । १ । ४ । ८७ ।

अधिके हीने च द्योत्ये उपेत्यव्ययम्भाक्संज्ञः स्यात् ।
अधिके सप्तमी (७०) वक्ष्यते । हीने उप हरिं सुराः ।

यकाश इत्यनयोर्विषयविशेषसमावेशेन प्रकृते हेतुत्वविषयत्वा परस्या
एव तृतीयायाः प्राप्तिरित्यादित्वत् आह परामीति ।

(६७) पुनःसंज्ञेति पुनःसंज्ञाकरणबोधितद्वितीयाविधानसामर्थ्यादित्यर्थः
अथवा तद्विधानं व्यर्थं स्यादिति भावः ।

(६८) तृतीयार्थे इत्यत्र तृतीयाशब्देन तृतीयानिमित्तं सहसुक्ते (२७२ प्र०)
इत्यत्रोपात्तोऽनन्तरत्वात् सहशब्दो लक्ष्यते तदर्थं साहित्ये द्योत्य
इत्यर्थः साहित्यरूपः सम्बन्धीऽनुद्योत्यो द्वितीतार्थस्तदाह नद्येति ।

(६९) हीने इति शब्दशक्तिसाभाव्यात् उत्कृष्टादेव द्वितीया नत्वपक्ष-
स्यादित्याशयेनोदाहरति अनुहरिमिति ।

(७०) सप्तमीति यस्मादधिक (३१४ प्र०) मित्यनेनेति शेषः ।

लक्षणेत्यम्भूताख्यानभाग (७१) वीप्सासु
प्रतिपद्यन्वः । १ । ४ । ६० ।

एष्वर्थेषु विषयभूतेषु (७२) प्रत्यादय उक्तसंज्ञाः स्युः । लक्षणे ।
वृक्षमिति (७३) परि, अनु वा विद्योतते विद्युत् । इत्यम्भू-
ताख्याने भक्तो विष्णुमिति परि, अनु वा । भागे लक्ष्मीर्ह-
रिमिति परि, अनु वा हरेर्भाग इत्यर्थः । वीप्सायाम् वृक्षं
वृक्षं प्रति (७४) परि, अनु वा सिञ्चति । अत्रोपसर्गत्वा-
भावान्न घत्वम् । एषु किम् परिषिञ्चति ।

अभिरभागे । १ । ४ । ६१ ।

भागवर्जं लक्षणादावभिरुक्तसंज्ञः स्यात् । हरिमभिवर्तते ।
भक्तो हरिमभि । देवन्देवमभिसिञ्चति । अभागे किम् ।
यदत्र ममाभिष्यात्तद्दीयताम् ।

अधिपरी अनर्थकौ । १ । ४ । ६३ ।

(७१) इत्यम्भूतः कश्चिन्नकारं प्राप्तः स आख्यायतेऽनेनेति इत्यम्भूताख्यानं
प्रकारविशेषनिरूपकं, भागशब्देन च अर्थ आद्यजन्तेन तत्त्वामी उच्यते

(७२) वीप्सायां द्विर्वचनबोधत्वमाशङ्क्याह विषयभूतेष्विति तथा च वीप्सा-
यां द्विर्वचनबोधत्वेऽपि प्रत्यादीनां तत्र द्योतकतेति भावः ।

(७३) वृक्षमिति वृक्षप्रकाशेन विद्युद्विद्योतनदेशज्ञानादुच्यते लक्षणम् ।

(७४) वृक्षं वृक्षमित्यादौ द्विर्वचनबलात् वृक्षादेर्व्यपकतासम्बन्धेनात्ययः
प्रत्यादिभिर्निर्णीयते तथा च तेषां सम्बन्धपरिच्छेदकत्वमिति भावः ।

वृक्षादीनां सेवनकर्मत्वेऽपि तत्त्वोपादिव्यावाक्येन द्वितीया ।

कारकादिविभक्तिप्रकरणम् ।

२६७

यभूते भजने कर्तृदौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्यं द्योतयन्नपिशब्दः
स्यादित्यनेन सम्बध्यते सर्पिष इति षष्ठी तु अपिशब्दबलेन
गम्यमानस्य विन्दोरवयवावयविभावसम्बन्धे । इयमेव ह्यपि
शब्दस्य पदार्थद्योतकता नाम । द्वितीया तु नेह प्रवृत्तते
सर्पिषो विन्दुना योगो न त्वपिने (७६) त्युक्तत्वात् । अपि
सुयाद्विष्णुम् (८०) सम्भावनं शक्त्युत्कर्षमाविष्कर्तुमत्युक्तिः ।
अपि सुहि । अन्ववसर्गः कामचारानुज्ञा (८१) । धिग्देवद-
त्तमपि सुयादृषलम् (८२) गहर्हा । अपि सिञ्च अपि (८३)
सुहि समुच्चयः ।

विन्दोर्दौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्यसम्बन्धस्य द्योतकोऽपि । एवञ्च सर्पिरव-
यवविन्दुदौर्लभ्यप्रयुक्ता तत्कर्तृका सम्भावनाविषयः सत्तेति बोधः ।
(७६) न त्वपिनेति विन्दुना योगेऽपि अपिद्योत्यसम्बन्धेनानन्वय एवेति न
द्वितीया । कर्मप्रवचनीयद्योत्यसम्बन्धप्रतियोगित्वमेव तद्युक्तत्वं प्रकृते
व अपि द्योत्यसम्बन्धस्य विन्दुः प्रतियोगी न सर्पिरिति भावः ।
यदा तु सप्तप्रतिपत्तयेऽपि द्योत्यस्यापि विन्दोः प्रयोगस्तदापि उप-
पदविभक्तेः कारकविभक्तिर्गरीयसीत्युक्ते द्वितीयां बाधित्वैव स्यादिति
क्रियाकर्तृत्वेन प्रथमैवेति दिक् ।

(८०) अपि सुयादिति अवाङ्मनसगोचरं विष्णुमपीत्यनेन शक्त्युत्कर्षावि-
ष्करणार्था अत्युक्तिरसम्भाव्यार्थसम्भावनं सम्भावनापदस्यैव शार्थकत्वे
व्याख्यानमेव शरणमिति द्रष्टव्यम् । अशक्याया अपि विष्णुस्तुतेः श-
क्यत्वसम्भावनेऽन्यस्तुतेर्निश्चयेन कर्तुं शक्यत्वादर्थान्वातः शक्त्युत्कर्षः ।

(८१) कामचारः यथेच्छं सुहि वा यथेष्टं कुर्विति यावत् ।

(८२) क्रियागतगहर्हात्वमपि द्योत्यम् तदेव धिगित्यादिनाऽनूद्यते ।

(८३) अपिद्वयेन मिलितेन समुच्चयद्योतनात् प्रत्येकं संज्ञायासम्बन्धत्वादि
पक्षाभाव इति बोध्यम् ।

कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे (८४) । २ । ३ । ५ ।

इह द्वितीया स्यात् । मासङ्ख्याणी । मासमधीते । मासं
गुडधानाः । क्रोशं कुटिला नदी । क्रोशमधीते । क्रोशं
गिरिः । अत्यन्तसंयोगे किम् । मासस्य द्विरधीते क्रोश-
स्यैकदेशे पर्वतः ।

। द्वितीया (८५) ।

खतन्त्रः (८६) कर्त्ता । १ । ४ । ५४ ।

(८४) अत्यन्तसंयोगो निरन्तरसम्बन्धेन गुणक्रियाभ्यामभावेन च तादृश-
सम्बन्धसम्बन्धेन मासं भोजनं तदभावो जेत्यादिप्रयोगः सङ्गच्छते ।
तथा च गुणादिभिः कालाध्वनोरत्यन्तसम्बन्धे प्रत्यासत्त्या कालाध्व-
नङ्गाभ्यां द्वितीयेत्यर्थः । मासमधीते इत्यादौ बुद्धिस्य यावदवयवसम्ब-
न्धरूपा व्याप्तिर्द्वितीयायः ।

(८५) अत्रेदं बोध्यम् । फलभागित्वेनैव कर्मणः कर्मव्यपदेशभागितया
फलस्यापि व्यपदेशिवद्भावपरिभाषया कर्मत्वस्वीकारात् फलस्य च
धातूपस्याद्यतया प्रातिपदिकत्वाभावेन तत्र द्वितीयादिसत्तेरभावेऽपि
तद्विशेषणीभूतप्रातिपदिकशब्दात् द्वितीया तेन श्लोकं पञ्चतीत्यादि-
मिद्विरतएव धात्वर्थविक्रित्तिफलरूपक्रियाया विशेषणस्य श्लोकादेः
क्रियाविशेषणत्वमिति व्यवहारः । इति द्वितीया ।

(८६) खतन्त्र इति शष्प्यनादिप्रत्ययसमभिव्याहृतधातूपान्तप्रधानीभूतव्या-
पाराश्रयत्वमितरव्यापारानधीनव्यापारवत्त्वम् वा स्वातन्त्र्यं बोध्यम्
कर्मबोधकप्रत्ययसमभिव्याहारे फलस्यैव प्रधानतया बोधं तिङादि-
श्लोक्तृमते कर्त्तादिव्याहृत्यर्थं शष्प्यनादिसमभिव्याहृतेति । णिज-
न्तस्यले प्रयोज्यस्य स्वातन्त्र्यवारणाय प्रधानव्यापारेति । हरिणा तु

कारकादिविभक्तिप्रकरणम् ।

२६६

क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितो (८७) ऽर्थः कर्त्ता स्यात् ।

साधकतमङ्गकरणम् । १ । ४ । ४२ ।

क्रियासिद्धौ प्रकटोपकारकं (८८) करणसंज्ञं स्यात् । तम-
ब्रह्मणङ्गिम् । गङ्गायाङ्गोष्णः ।

स्वातन्त्र्ये विशेषो दर्शितो यथा ।

धातुपात्तक्रिये नित्यं कारके कर्त्तृतेष्यते इति सामान्यतोऽभिधाय ।
प्राधान्यतः शक्तिबाभात् प्राग्भावापादनादपि ।

तदधीनप्रवृत्तित्वात् प्रवृत्तानां निवर्त्तनात् ।

अदृष्टत्वात् प्रतिनिधेः प्रविवेके च दर्शनात् ।

आरादप्युपकारत्वात् स्वातन्त्र्यं कर्त्तृरिष्यत इति ।

अस्यायमर्थः इतरव्यापारात् प्रागपि प्राधान्येनात्मशक्तेः कर्त्तृव्यापा-
रस्य सत्त्वात् तथाच इतरव्यापारानधीनव्यापारवत्त्वादित्यर्थः । इत-
रकारकाणाञ्च व्यापारप्रवृत्तिनिवृत्त्योश्च कर्त्तुरेव प्रयोजकत्वात्
दात्वादेः कुठारादिवत् कर्त्तुः प्रतिनिध्यसम्भवात् कारकान्तराप्त-
योगेऽपि कर्त्तुः प्रयोगात् आरात् साक्षाद्भातुपात्तफलजनकव्या-
पारवत्त्वाच्च स्वातन्त्र्यं कर्त्तुरिति ।

(८७) विवक्षित इति कर्मकरणादेरपि तत्तद्व्यापारस्य धातुनाभिधाने
कर्त्तृत्वमिति द्योतनाय ।

निष्पत्तिभावे कर्त्तृत्वं सर्वत्रैवास्ति कारके ।

व्यापारभेदामेक्षायां करणत्वादिसम्भव इति ।

हरिणा विवक्षावशात् सर्वेषां कर्त्तृत्वस्य स्वीकारात् भाष्यकृता तु
पर्याप्तं करणाभिकरणकर्मणामेव कर्त्तृत्वं निदर्शितमपादानादीनां
कर्त्तृत्वानिर्दर्शनाद्येत्युक्तत्वात् करणाभिकरणकर्मणामेव विवक्षया
कर्त्तृत्वमिति विवेकः ।

(८८) प्रकटत्वञ्च स्वव्यापाराव्यवधानेन फलोत्पादकत्वं दधोक्तं हरिणा

कर्त्तृकरणयोस्तृतीया(८६) । २।३।१८।

अनभिहिते कर्त्तरि करणे च तृतीया स्यात् । रामेण वाणेन
हतो वाली । प्रकृत्यादिभ्यः(८०)उपसंख्यानम् । प्रकृत्या(८१)

क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यथापारादनन्तरम् ।

विवक्ष्यते यदा यत् करणं तत्तदा सूतमिति ।

विवक्ष्यते इत्यनेन विवक्षया अन्यस्यापि तथात्वं भवतीति सूचितं
तदप्युक्तं तेनैव

वस्तुतस्तदनिर्देश्यं न हि वस्तु व्यवस्थितम् ।

स्यान्त्या पच्यत इत्येष मयोगो दृश्यते यत् इति ।

प्रत्युदाहरणं तु गङ्गाया आधारत्वस्य विवक्षायाभेद तस्य च कर्त्तृ-
कर्मव्यवहितक्रियाधारत्वेन व्यवधानेन फलोत्पादकत्वात् न साधक-
तमत्वमिति भावः । आधारस्य यथा कर्त्तृकर्मद्वारा क्रियाधारत्वं
तथाऽपि (३०७८०) वक्ष्यते ।

(८६) कर्त्तृकरणयोरिति तृतीयायाः अर्थः कर्त्तृत्वकरणत्वशक्तिमान् जन्य-
जनकभावः सम्बन्ध इति बोध्यम् करणशक्तिमत्त्वञ्च व्यापारवत्त्वमेव
तेन हेतौ न प्रसङ्गः ।

अनाश्रिते तु व्यापारे कारणं हेतुरिष्यते ।

द्रव्यादिविषयो हेतुः करणं चरितक्रियमिति ।

हरिणा हेतोर्व्यापारानाश्रयत्वोक्त्या व्यापाराश्रयस्यैव कारणतोक्तेति
द्रष्टव्यम् । उदाहरणे तु रामकर्त्तृकवाणकरणकप्रणवियोजनफ-
लाश्रयो वालीति बोधः ।

(८०) प्रकृत्यादिभ्य इति इदञ्च यथायोगं सर्व्वविभक्त्यपवादः आक्षेपतिग-
णोऽयं तेन नास्तीत्युच्यतेन दान्त इत्यादि सिद्धम् ।

(८१) प्रकृत्येति चारुरभिरूपः क्रियाया अव्ययणेन कर्त्तृकरणत्वासम्भवात्
अधीह माप्ता तदपवादेन गम्यमानं करोति क्रियाकरणत्वात् तृतीया तथाच

कारकादिविभक्तिप्रकरणम् ।

२७१

चारः । प्रायेण (८२) याज्ञिकः । गोत्रेण (८३) गार्ग्यः ।
समेनेति (८४) विषमेणेति । द्विदोणेन (८५) धान्यं
क्रीणाति । सुखेन दुःखेन यातीत्यादि ।

दिवः कर्म च । १ । ४ । ४३ ।

दिवः (८६) साधकतमङ्गसंसर्गं स्यात् चात् करणसंज्ञम् ।
अचैरक्षान् वा दीव्यति ।

कृतौ करणान्तरम् उदासाय प्रकृत्यादेरेव करणत्वम् विवक्षितं तेन
स्वभावेनायमभिरूपः कृतः न त्वलङ्कारादिनेति प्रकृतवाक्यार्थः ।

(८२) प्रायेणेति गन्धमानज्ञानक्रियां प्रति करणत्वम् साचारादिवाङ्मयेन
याज्ञिकोऽयं ज्ञात इत्यर्थः ।

(८३) गोत्रेणेति गार्ग्योऽस्य गोत्रमित्यर्थः प्रथमात् प्राप्ता गोत्रेणार्थं
गार्ग्यो ज्ञायते इत्यर्थः ।

(८४) समेनेतीति सममेतीत्याद्यर्थे समविषमाभ्यां द्वितीया प्राप्ता तथोच्चात्
गमने करणत्वाभ्युपगमेन तृतीयेति बोध्यम् ।

(८५) द्विदोणेनेति द्वयोर्दोणयोः समाहारः द्विदोणं पात्रादित्वात् स्त्रीत्वा-
भावः दोणद्वयसम्बन्धि धान्यमित्यर्थः अत्र षष्ठी प्राप्ता द्विदोणपरि-
मितधान्यार्थे मूल्ये द्विदोणस्य क्रियां प्रति करणत्वमिति तृतीया ।

(८६) दिव इति उभयसंज्ञयोः समावेशः । तेन दिवः साधकतमस्य शक्तिद्वय-
योगो बोध्यतेतः अर्चदेवयत इत्यादौ तृतीयापरत्वेऽपि सकर्मक-
त्वात् अकर्मकप्रयुक्तपरस्मैपदाभावः तृतीययैव शक्तिद्वयगोच-
नेन अकर्मकत्वाभावात् । यदाऽक्षाणां कर्मत्वविवक्षा तदाऽक्षान्
दीव्यतीत्यादि साधु तदभिप्रायेणैव अक्षाणां देवितेत्यादौ तृतीयातः
परत्वात् तद्योगे षष्ठी । मनसादेतीत्यादौ मनसः करणत्वेऽपि तृती-
ययैव कर्मत्वगोचनान् कर्मत्वमिति अनुकूलसाधः । मनसादेव इत्यादौ

अपवर्गे ढतीया । २ । ३ । ६ ।

अपवर्गः फलप्राप्ति (८७)स्तस्यां द्यौत्यायाङ्गालाध्वनीरत्यन्त-
संयोगे ढतीया स्यात् । अङ्गा क्रोशेन वाऽनुवाकोऽधीतः ।

फलप्राप्तिः किम् । मासमधीतो नायातः (८८) ।

सहयुक्तेऽप्रधाने । २ । ३ । १६ ।

सहार्थेन (८९) युक्तेऽप्रधाने ढतीया स्यात् । पुत्रेण सहागतः
पिता (१००) । एवं साकं सार्धं समं योगेऽपि । विनापि (१०१)
तद्योगं ढतीया वृद्धी यूनेत्यादि (४४४पृ०) दर्शनात् ।

हेतुढतीया तेन पचाद्यजनदेवशब्देन समास इति विवेकः । शक्ति-
द्वयस्वीकारेऽपि लकारादिना एकस्मिन्नपि उक्तेऽत्र प्रथमैव न तु
ढतीयेति बोध्यम् ।

(८७) फलप्राप्तिरिति तस्याञ्च सत्यां प्रयोजनभावादेव न क्रियाप्रवृत्तिरिति
फलप्राप्तिशब्देन तत्पूर्वकल्याण उच्यते त्यागस्य च फलप्राप्तिर्व्यङ्ग्ये-
ति फलप्राप्तिरेवार्थसम्बन्धादपवर्गशब्दाच्चा ।

(८८) नायात इत्यनेन फलप्राप्तिरेवापवर्गवाच्येति स्फुटमुक्तम् ।

(८९) पृथग्विनानानाभिः (२६७पृ०) इतिवत् सहेनेष्वेव सिद्धे युक्तग्रहणं
शब्दविशेषं विनापि तदर्थकयोगे भवत्वित्येतदर्थमित्याह सहार्थेनेति ।

(१००) सहार्थः साहित्यं तच्च स्वसमभिव्याहृतक्रियादिसमानकालतादृश-
क्रियादिभक्त्यं क्वचित्सु समदेशक्रियावच्च तेन सापवपनकाले एक-
स्मिन् चोत्ते तिलवापे तिलैः सह सापान् वपतीति प्रयोगः । पितृ-
रत्यागमनसम्बन्धः गमघातबोध्यः पुत्रस्य ढतीयाबोध्य इत्य-
प्रधानतया ततस्तृतीया यथा चास्याप्रधानता तथा शब्दार्थरत्ने
ऽस्माभिः प्रपञ्चितम् ।

(१०१) क्वचिच्छब्दयोगं विनापि भवतीत्याह विनापीति ।

येनाङ्गविकारः । २ । ३ । २० ।

येनाङ्गेन (१०२) विकृतेनाङ्गिनो विकारो लक्ष्यते ततस्तृतीया स्यात् । अङ्गा (१०३) काणः । अक्षिसम्बन्धिकाणत्वविशिष्ट इत्यर्थः । अङ्गविकारः किम् अक्षि काणमस्य ।

इत्यस्मत्तलक्षणे । २ । ३ । २१ ।

कश्चिप्रकारं (१०४) प्राप्तस्य लक्षणे तृतीया स्यात् । जटाभि-
स्तापसः । जटाज्ञाप्यतापसत्वविशिष्ट इत्यर्थः ।

संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि । २ । ३ । २२ ।

सम्पूर्वस्य जानातेः कर्मणि तृतीया वा स्यात् । पित्रा पितरं
वा सञ्जानोते ।

हेतौ । २ । ३ । २३ ।

(१०२) येनेति सर्वनाम्ना प्रकृत्यर्थभूतोऽवयवो गृह्यते सन्निधानात् स चा-
र्थाद्विकृतएव न ह्यविकृतेनावयवेन शरीरी विकृतो भवति तदेतदाह
येनाङ्गेन विकृतेनेति अङ्गविकार इत्यत्र अङ्गशब्दोऽर्थआद्यजन्ततया
अङ्गिपरो व्याख्यानादिति ध्येयम् ।

(१०३) अङ्गेति अवयवधर्मस्य अवयविन्यारोपात् तदवच्छिन्ने व्यवहार
इति बोध्यम् । लेशतोऽपि दर्शनसामर्थ्यवत्त्वं काणत्वम् तज्जीनत्वसम्ब-
न्धमिति विवेकः ।

(१०४) इत्थं शब्दः प्रकारवाची प्राप्तर्याङ्गुवः कर्त्तरि क्तः तत इत्थंशब्देन
भूतशब्दस्य समासः लक्षणशब्दः करणसाधन कर्मवृत्तान्तेन इत्थं भूत-
शब्देन समास इत्याह कश्चिदिति गम्यमानज्ञानकरणत्वस्याविवक्षाया-
मेकैतल्लक्षणेन तृतीयेति बोध्यम् ।

हेत्वर्थे तृतीया स्यात् । द्रव्यादि साधारणं निर्व्यापार- (१०४)
 साधारणञ्च हेतुत्वम् । करणत्वन्तु क्रियामात्रविषयं व्यापार-
 नियतञ्च । दण्डेन घटः (१०६) । पुण्येन दृष्टो हरिः फल-
 मपीह (१०७) हेतुः । अध्ययनेन वसति । गम्यमानापि (१०८)
 क्रिया विभक्तौ प्रयोजिका । अलं अनेन । अनेन साध्य-
 वास्तीत्यर्थः । इह साधनक्रियां प्रति अमः करणम् । शतेन-
 शतेन वत्सान् पाययति पयः । शतेन परिच्छिद्येत्यर्थः ।
 अग्निष्टव्यवहारे (१०९) दाणः प्रवीगे चतुर्थ्यर्थे तृतीया ।
 दास्या (११०) संयच्छते कामुकः । धर्मं तु भार्यायै संयच्छति ।
 । तृतीया ।

- (१०१) निर्व्यापारेति करणन्तु व्यापारवदेवेत्युक्तम् (१०० प्र०) एतच्च करणगति-
 भिन्नौ हेतुगतिस्तृतीयार्थः ।
 (१०६) दण्डे व्यापारसत्त्वेऽपि क्रियाजनकत्वाभावाच्च करणत्वम् पुण्ये क्रिया-
 जनकत्वेऽपि निर्व्यापारत्वाच्च करणत्वमिति विवेकः ।
 (१०७) फलमपीति स्वेच्छाजनकेच्छाविषयत्वेन फलस्य हेतुत्वम् ।
 (१०८) गम्यमानापिेति अध्याहृतपदजन्यबोधविषयोऽपि न तृतीयार्थमात्रं तद-
 वाचकपदजन्यबोधविषय एवेति भावः ।
 (१०९) अग्निष्टानां सङ्कीर्णानां यो व्यवहारः क्रिया नञ्बोधकदासः प्रवीगे प्रत्वा-
 सत्या यत्समन्वयेन व्यवहारस्य सङ्कीर्णत्वं तदुवाचकपदात् चतुर्थ्यर्थे
 तृतीयेत्यर्थः ।
 (११०) दास्येति दासी सम्यग्दानेन रतिफलकं दानमिति बोधः ।

कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । ११८।३२ ।

दानस्य कर्मणा यमभिप्रैति (१११) स सम्प्रदानसंज्ञः स्यात् ।

चतुर्थी (११२) सम्प्रदाने । २ । ३ । १३ ।

मिपश्य गान्ददाति । अनभिहित इत्येव । दानीयो विप्रः ।

क्रियया (११२) यमभिप्रैति सोऽपि सम्प्रदानम् । पत्ये गेते ।

(१११) कर्त्ता दानक्रियाकर्मणा यमभिप्रैति तत्कर्मवत्त्वेन ददाति अथ
गवादिमान् भगवित्युद्दिशतीति यावत् तत्कारकं सम्प्रदानसंज्ञकं स्यादि-
त्यर्थः । दानञ्चापुनर्ब्रह्मणाय स्वस्वनिवृत्तिपूर्वकं परस्वत्वापादानं
पुनर्ब्रह्मणे तु रजकस्य वस्त्रं ददातीत्येव स्यात् ददात्वर्थस्य गौणत्वे-
ऽपि सम्प्रदानं भात्येव खण्डिकोपाध्यायः शिष्याय चपेटं ददातीति
भावप्रयोगात् । सम्प्रदानञ्च त्रिविधम्

अनिराकरणात् कर्त्तुं स्त्यागाङ्गकर्मण्येषितम् ।

प्रेरणानुमतिभ्याञ्च लभते सम्प्रदानतामिति ।

हरिणा अनिराकरणं प्रेरणानुमतिरूपविभाजकहेतुत्वयस्य चिह्नो न भेद-
त्वयस्य प्रतिपादनात् । तत्रानिराकर्त्तृ सम्प्रदानं देवाय वस्त्रं ददातीत्यादौ
देवादि तस्य कर्त्तुः प्रवृत्त्यतिबल्येऽनिराकरणात् । प्रेरकं सम्प्रदानं
द्वितीयं याचकाय धनं ददातीत्यादौ याचकादि देही याव्यभिलाषादिना
कर्त्तुः प्रेरणात् । अनुमन्तृसम्प्रदानं तृतीयं गुरवे गां ददातीत्यादौ गुर्व-
दितस्य प्रार्थनाव्यतिरेकेणापि अनुमतिमात्रेण प्रेरणादिति विवेकः ।

(११२) तादार्थ्यचतुर्थ्यैव सिद्धे चतुर्थी सूत्रं रुच्यर्थानामित्यादि (२७६४०)

सूत्राविषये चतुर्थ्यर्थम् । वस्तुतस्तदर्थ्याविवक्षायां अपि चतुर्थ्यर्थम् ।

(११३) कृत्विभाजकविषयोर्मध्ये कृत्विमे कार्यसम्बन्ध इति न्यायेन कर्मण्येति
कर्मण्यस्य पराविभाजककर्मसंज्ञापरत्वं न तु क्रियापरत्वमित्या

यजिः कर्मणः करणसंज्ञा सम्प्रदानस्य च कर्मसंज्ञा । पशुना
(११४) रुद्रं यजते । पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः ।

रुच्यर्थानाम्प्रीयमाणः । १ । ४ । ३३ ।

रुच्यर्थानां (११५) धातूनां प्रयोगे प्रीयमाणोऽर्थः सम्प्रदानं
स्यात् । हरये रोचते भक्तिः । अन्यकर्तृकोऽभिलाषी रुचिः ।
हरिनिष्ठप्रीतेर्भक्तिः कर्त्री । प्रीयमाणः किम् देवदत्ताय
रोचते मोदकः पथि ।

यथेन क्रियवेयादिवार्त्तिकारम्भः क्रिययाभिप्रेयमाणं सम्प्रदानसंज्ञं स्यात्
स्वक्रिया यत्क्रियोद्देशिका तत् सम्प्रदानमिति फलितार्थः भवति च
पत्ये शेते इत्यादौ पत्नीशयनं पतिशयनफलकमिति पत्युः सम्प्रदानता
अत्र क्रियाऽकर्मिकैवेति सम्प्रदायविदः । तत्तद्भूमिपतिः पत्युर्दृश्यन्
प्रियदर्शन इत्यादौ तु नानेन सम्प्रदानता किन्तु क्रियार्थोपपदस्य च
कर्मणि स्थानिन (२८५०) इत्यनेन तत्र चतुर्थी तेन दर्शयन्नित्यस्य
सकर्मकत्वेऽपि न जतिरिति बोध्यम् ।

(११४) पशुनेति कर्म तृतीयार्थः सम्प्रदानं द्वितीयार्थः । एतच्च दानार्थकयज-
धातुविषयमिव पूजार्थकस्य तु पशोः करणत्वमेव । इदञ्च स्थान्दसमिति
कैयटः ।

(११५) रुचिरर्थो येषां ते रुच्यर्थास्तेषां प्रीयमाणः प्रीयणकर्मैव सम्प्रदान-
संज्ञं स्यात् । अन्यकर्तृक इत्यस्यायमर्थः । प्रीत्यनुकूलस्तत्प्रमाणनाधिकर-
णव्यापारो रुचिरर्थः समवायेन प्रीत्यात्वयः सम्प्रदानम् । अभिन्नव्यतेस्तु
प्रीतिव्यधिकरणव्यापारबोधकतया न रुच्यर्थत्वमिति न तत्र सम्प्रदान-
त्वमेवञ्च कर्म संज्ञाप्राप्तौ अनेन तस्य बाधः यथोक्तं हरिणा ।

हेतुत्वे कर्मसंज्ञायां शेषत्वे चापि कारके ।

रुच्यर्थादिषु शास्त्रेण सम्प्रदानत्वमुच्यते इति

प्रत्युदाहरणे पथः प्रीत्यधिकरणत्वाभावात् न सम्प्रदानता ।

श्लाघकृङ्खाशपां (११६) ज्ञीप्स्यमानः । १।

४। ३४।

एषां प्रयोगे बोधयितुमिष्टः सम्प्रदानं स्यात् । गोपी स्मरात्
कृष्णाय श्लाघते ऋते तिष्ठते शपते वा । ज्ञीप्स्यमानः किम्
देवदत्ताय श्लाघते पथि ।

धारे (११७) रुत्तमर्णः । १। ४। ३५।

धारयतेः प्रयोगे उत्तमर्णं उक्तसंज्ञः स्यात् । भक्ताय
धारयति मोक्षं हरिः । उत्तमर्णः किम् देवदत्ताय शत-
न्धारयति ग्रामे ।

सृष्टेर्गोप्सितः । १। ४। ३६।

सृष्टयतेः (११८) प्रयोगे इष्टः सम्प्रदानं स्यात् । पुष्पेभ्यः सृष्ट-
यति । ईप्सितः किम् पुष्पेभ्यो वने सृष्टयति । ईप्सितमात्रे

(११६) बोधविषयगुणवत्त्वप्रतिपादकशब्दप्रयोगः श्लाघतेरर्थः, बोधविषय इत-
रादर्शनयोग्यदेशस्थापनं ऋतेरर्थः, स्वाभिप्रायबोधनानुकूलस्थिति-
स्तिष्ठतेरर्थः स्वाभिप्रायबोधनानुकूलशपथकरणं शपतेरर्थः कृष्णाय
श्लाघते इत्यादौ कृष्णं बोधयितुं गुणवत्त्वेन स्तौतीत्यर्थः एवं सर्वत्र
कृष्णं बोधयितुं निङ्गवादिकं बोध्यम् ।

(११७) धारेरिति । अवस्थित्यनुकूलव्यापारो धारेरर्थः स्थित्वाश्रयसम्बन्धी
सम्प्रदानम् । अवश्यदेयसृष्ट्यनुत्तमसुहृद्व्यत्वेन देयं यस्मैति व्युत्पत्त्या
अवस्थितद्रव्यदानोद्देश्य उत्तमर्ण इति क्लृप्तार्थः अवश्यदेयत्वेन
मोक्षस्थापि कृष्णत्वं विवक्षितमिति बोध्यम् ।

(११८) इच्छामात्रं सृष्ट्वा तदुविषयः सम्प्रदानम् ।

इयं संज्ञा । प्रकर्षविवक्षायां परत्वात्कर्मसंज्ञा । पुष्पाणि
सुहयति ।

क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां (११८) यस्मति कोपः ।

१।४।३७ ।

क्रुधाद्यर्थानाम्ययोगे यस्मति कोपः स उक्तसंज्ञः स्यात् । क्रुधये
क्रुध्यति द्रुह्यति ईर्ष्यति असूयति । यस्मति कोपः किम्
भार्यामीर्यति मैनामन्योऽद्राचोदिति । क्रोधोऽमर्षः ।
द्रोहोऽपकारः । ईर्ष्या अक्षमा । असूया गुणेषु दोषाविव्क-
रणम् । द्रुहादयोऽपि कोपप्रभवा एव गृह्यन्तेऽतो विशेषणं
सामान्येन यस्मति कोप इति ।

क्रुधद्रुहोरुपहृष्टयोः कर्म १।४।३८ ।

सोपसर्गयोरनयोर्यस्मति कोपस्तत्कारकां कर्मसंज्ञं स्यात् ।
क्रूरमभिक्रुध्यति अभिद्रुह्यति ।

राधीक्ष्योर्धस्य विप्रन्नः (१२०) १।४।३९ ।

(११८) बन्धाद्यनुकूलश्चित्तवृत्तिविशेषः कोपः प्ररुद्धः कोपः क्रुधेरर्थः । दुःख-
जनकक्रियारूपापकारजन्यश्चित्तवृत्तिविशेषः द्रुहेरर्थः । उत्कर्षनिरो-
धिकर्मादोपातुकूलश्चित्तवृत्तिविशेषः ईर्ष्यतेरर्थः । आचारादिगुणवि-
शेषे दम्भजनतत्वादोपातुकूलश्चित्तवृत्तिविशेषः असूयतेरर्थः । धात्व-
र्थमूलोभूतकोपस्य यत् विषयः स सम्प्रदानमित्यर्थः ।

(१२०) प्रत्यविषयशुभाशुभपर्यालोचनं राधीक्ष्योर्धस्तादृशशुभाशुभवृत्तौ
सम्प्रदानसंज्ञः स्नादित्यर्थः ।

कारकादिविभक्तिप्रकरणम् । २७६

एतयोः कारकं सम्प्रदानं स्यात् यदीयो विविधः प्रश्नः
क्रियते । कृष्णाय राध्यति ईक्षते वा पृष्टो गर्गः शुभा-
शुभं पर्यालोचयतीत्यर्थः ।

प्रत्याङ्म्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्त्ता । १ । ४ । ४० ।

आभ्याम्परस्य श्रुतेर्योगे पूर्वस्य प्रवर्त्तनारूपव्यापारस्य क-
र्त्ता (१२१) सम्प्रदानं स्यात् । विप्राय गां प्रतिश्रुणोति आश्रुणो-
ति वा विप्रेण मञ्जन्देहीति प्रवर्त्तितस्तद्व्यतिजानीत इत्यर्थः ।

अनुप्रतिगुणश्च । १ । ४ । ४१ ।

आभ्यां गृणातेः कारकं पूर्वव्यापारस्य (१२१) कर्त्तृभूतमुक्त-
संज्ञं स्यात् । होत्रेऽनुगृणाति प्रतिगृणाति वा होता प्रथमं
शंसति तमध्वर्युः प्रोत्साहयतीत्यर्थः ।

परिक्रयणे सम्प्रदानमन्यतरस्याम् । १ । ४ । ४४ ।

नियत (१२३) कालभृत्या स्वीकरणं परिक्रयणन्तस्मिन् साध-
कतमङ्गारकं सम्प्रदानसंज्ञं वा स्यात् । शतेन शताय (१२४)

(१२१) प्रवर्त्तनाजत्याभ्युपगमः प्रतिश्रुव आश्रुवश्चार्थः पूर्वस्य धात्वर्षषट्कविशे-
षणव्यापारस्य प्रवर्त्तनायाः कर्त्ता सम्प्रदानसंज्ञ इत्यर्थः ।

(१२२) शंसनविषयहर्षानुक्कलव्यापाररूपप्रोत्साहनं प्रतिगृणातेरनुगृणाते-
श्चार्थः पूर्वस्य व्यापारस्य शंसनस्य कर्त्ता सम्प्रदानसंज्ञः स्यादित्यर्थः ।

(१२३) द्रव्यदानेनात्यन्तस्वीकारः क्रयः परिशब्दस्तत्समीपवाचकः अनियत-
कालात् क्रयात् नियतकालत्वेन तस्य न्यूनतेत्याशयेनाह नियतेति ।

(१२४) शतायेति करणस्यैव सम्प्रदानतया बोधः शतव्यापारश्चात् दानरूप
एव शतं दत्त्वा क्रीत इत्याकारकबोधः ।

वा परिक्रौतः । तादर्थ्यं (१२५) चतुर्थी वाचा* । सुक्तवे
हरिभजति । कृपि सम्पद्यमाने (१२६) च* । भक्तिर्ज्ञानाय
कल्पते सम्पद्यते जायते वा इत्यादि । उत्पातेन ज्ञापिते च* ।
वाताय कपिला विद्युत् । हितयोगे च* (१२७) ब्राह्म-
णाय हितम् ।

क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः । २।

३ । १४ ।

क्रियार्था क्रिया (१२८) उपपदं यस्य तस्य स्थानिनोऽप्रयुज्य-

(१२५) तस्मै काव्यायेदं तदर्थं तस्य भावस्तादर्थ्यं कृतद्वितेभ्यः सम्बन्धाभि-
धानं भावप्रत्ययेनेति सिद्धान्तात् सम्बन्धएव तादर्थ्यं स चोपकार्योप-
कारकभाव एव यदा तु तादर्थ्यस्य सम्बन्धत्वेन भानं तदा पठी । सम्ब-
न्धस्य द्विष्टत्वेऽपि पठीव विशेषणपदादेव चतुर्थी बोध्या न तु विशे-
षात् तस्य कर्त्तृकारकादिसंज्ञया बाध्यत्वात् ।

(१२६) कृपोति कृपेर्भावे क्रिप् सम्पद्यतेरभूतस्य प्रादुर्भावोऽर्थः कृप्यर्थ-
कधातुयोगे यः सम्पद्यते तत्र चतुर्थी विकारवाचकपदाच्चतुर्थीत्यर्थः ।
एवञ्च प्रकृतिविकृतिभावेन भेदविवक्षायामेव चतुर्थी तेनाभेदविवक्षायां
भक्तिर्ज्ञानं कल्पते इत्यादौ परत्वात् प्रथमैव । जनिकर्तुः प्रकृति-
रित्युपादानत्वं चेत् विवक्ष्यते तदाऽपादानत्वमेव भक्तेर्ज्ञानं जायते
इत्यादि । अत्र च कृप्रीत्यर्थपरं तदाह सम्पद्यत इति । भक्तिर्ज्ञा-
नाय कल्पते इत्यादिप्रयोगस्य तादर्थ्यं चतुर्थ्यैव सिद्धावपि परिणा-
मप्रकारकबोधार्थं सूत्रमिति बोध्यम् ।

(१२७) चक्रारात् सुखयोगेऽपीत्यर्थः चतुर्थीतदर्थार्थवलिहितसुखैरिति (१४१ प्र०)

सूत्रे सुखयोगे चतुर्थीः समासविधानात् ज्ञापकादिति बोध्यम् ।

(१२८) क्रिया अर्थः फलं यस्य तत्क्रियार्थं तेन च स्ववाचनं लक्ष्यते एवञ्च

कारकादिविभक्तिप्रकरणम् । २८१

मानस्य तुमनः कर्मणि चतुर्थी स्यात् । फलेभ्यो याति ।
फलान्याहर्तुं यातीत्यर्थः । नमस्कृर्मी नृसिंहाय नृसिंहम-
नुकूलयितुमित्यर्थः । एवं स्वयम्भुवे नमस्कृतेत्यादावपि ।

तुमर्थाच्च (१२६) भाववचनात् । २ । ३ । १५ ।

भाववचनाच्चेति (उ४३२४०) सूत्रेण (१२०) यो विहितस्तदन्ता-
च्चतुर्थी स्यात् । यागाय याति यष्टुं यातीत्यर्थः ।

नमः स्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड् योगाच्च । २ ।

३ । १६ ।

क्रियाफलकार्यकवाचकमित्यर्थः तदुपपदं यस्य तेन क्रियार्थक्रियावाच-
कोपपदकमित्यर्थः । स्थानिशब्दश्चाप्रयुज्यमानवाची व्याकरणशास्त्रे
प्रसिद्धः क्रियार्थोपपदत्वञ्च तदुपपददेरेवेत्याशयेन व्याचष्टे क्रियार्थं
क्रियेति । फलेभ्य इत्यत्र फलकर्मकाहरणफलकं यानमिति बोधः यथा
वाक्यार्थबोधैकदेशप्रयोगस्थले प्रविश पिण्डीमित्यादौ पिण्डीमिति-
पदस्य सम्पूर्णवाक्यार्थबोधने शक्तिः तथाऽस्य सप्तदायस्य आहरणफ-
लकोक्तार्थे शक्तिः स्थानिन इति शास्त्रबलादिति भावः । पिण्डीमि-
त्यादौ अप्रयुज्यमानभक्षणक्रियाकर्मणि चतुर्थीवारणाय क्रियार्थोपप-
दस्येति अयमेवार्थाध्याहारः । नमस्कृर्न इत्यत्र नमःस्वस्तीत्यादिना न
चतुर्थी तस्या उपपदविभक्तित्वेन कारकविभक्तिद्वितीयापेक्षया दुर्बल-
तया बाधात् ।

(१२६) तुमश्ब्देन तदर्थो लक्ष्यते तेन तुम् तुमर्थोऽर्थो यस्येति तुमर्थस्तुम-
र्थार्थ इत्यर्थः ।

(१२०) भाववचनाच्चेति सूत्रेणेति भावे वे प्रत्यया वक्ष्यन्ते ते क्रियार्थक्रिया-
यासुपपदे भविष्यति काले स्युरिति तद्वस्तुत्वार्थः तदुपपदज्ञे समान-
कर्तृकत्वद्योतनात् एतच्चतुर्थ्यास्तत्त्वमानार्थकतया परार्थकक्रियायां न
प्रयोगः । अत्र च समानकर्तृकत्वबोधनात्तादर्थ्यं चतुर्थ्यानेदसिद्धिः ।

एभिर्योगे चतुर्थी स्यात् । हरये नमः । उपपदविभक्तिः
 कारकविभक्तिर्वलीयसी । नमस्करोति देवान् । प्रजाभ्यः
 स्वस्ति । अग्नये स्वाहा । पितृभ्यः स्वधा । अलमिति पर्या-
 ख्यर्थग्रहणम् । तेन दैत्येभ्यो हरिरलम्भः समर्थः शक्त
 इत्यादि । प्रभादियोगे षष्ठापि साधुः तस्य तस्यै वा प्रभवति
 स एषां ग्रामणोरिति निर्देशात् । तेन प्रभुर्बुभूषुर्भुवनतय-
 स्येति सिद्धम् । इन्द्राय वषट् । चकारः पुनर्विधानार्थः ।
 तेनाशीर्विवक्षायां परामपि चतुर्थी चाशिषीति (२०६४०) षष्ठी-
 स्वाधित्वा चतुर्थ्यैव भवति । स्वस्ति गोभ्यो भूयात् ।

मन्यशर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु । २ । ३ ।

१७ ।

प्राणिवर्जे मन्यतेः कर्मणि चतुर्थी वा स्यात्तिरस्कारे (१३१)
 न त्वां त्वणं मन्ये त्वणाय वा । श्यना निर्देशात्तानादिकयोगे
 न । न त्वान्तृणमन्ये । अप्राणिष्वित्यपनीय नौकाकान्त्रश-
 कश्चगालवर्जेष्विति वाच्यम्* । तेन न त्वान्नावमन्नं वा मन्ये
 इत्यत्राप्राणित्वेऽपि न चतुर्थी । न त्वां शुने श्वानं वा मन्ये
 इत्यत्र प्राणित्वेऽपि भवत्येव ।

(१३१) अनादरे इति आदराभावनात् न नजोऽर्थोऽपि तु अधर्मादाविव
 प्रतिपन्नवाचित्वात्तिरस्कार एवार्थ इत्याशयेनाह तिरस्कारेति । मन्यतेः
 कर्मणि विशेषण एव चतुर्थी तेन उद्देश्यीभूताच्चेति भावः । तिर-
 स्कारश्चात्र नाप्रकटसादृश्यमात्ररूपः किन्तु अप्रकटतानिरूपितोपमेय-
 त्वाभावरूप एवोपमेये गृह्यते व्याख्यानात् तत्प्रतीतिश्च नञ्सन्नि-

गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थीं चेष्टायामन-
ध्वनि । २ । ३ । १२ ।

अध्वभिन्ने गत्यर्थानाङ्गर्मणि एतेस्तच्चेष्टायाम् । ग्रामं ग्रामाय
वा गच्छति । चेष्टायाङ्गिम् (१३२) मनसा हरिं व्रजति ।
अनध्वनीति किम् पन्यानङ्गच्छति (१३३) । गन्वाधिष्ठिते (१३४)
अध्वन्तेवायन्निषेधः यदा तूत्पथात्पन्यानमेवाक्रामितुमिष्यते
तदा चतुर्थी भवत्येव । उत्पथेन पथे गच्छति ।
। चतुर्थी ।

ध्रुवमपायेऽपादानम् (१३५) । १ । ४ । २४ ।

व्याहार एव दृष्टायेत्यस्य दृष्टतुल्यमपि न मन्ये इत्यर्थः “दृष्टाय सत्त्वा
रघुनन्दन” इत्यादौ तु नञोऽश्रवणेऽपि तदध्याहारेण बोधः इत्यन्ये ।
(१३२) चेष्टायां किमिति धात्वर्थस्य क्रियारूपत्वेन चेष्टात्वात् प्रश्नः । शा-
रीरक्रियाया एव ग्रहणमित्युत्तरम् ।

(१३३) पन्यानमिति अध्वगङ्गसार्थपरत्वात् प्रसक्तौ प्रत्युदाहरणम् ।

(१३४) गन्वाधिष्ठित इति शब्दप्रयोगसमानकालगन्तुव्यापारजन्यफलान्तये
इत्यर्थः अध्वप्रदेन गन्तुमाप्तोऽर्थ उच्यते उत्पथादित्यस्य उत्पथं परि-
त्यज्येत्यर्थः । इष्यते इति न त्वाक्रान्त इत्यर्थस्तेन गन्तव्यधिष्ठितत्वान्न
चतुर्थीनिषेधः । तथा च उत्पथेन गन्तुमशक्तः पथे गन्तुं प्रवर्तते
इत्यर्थः । चतुर्थी ।

(१३५) ध्रुवमिति अपायो विभागजनकव्यापारस्तदनाश्रयोऽपादानमित्यर्थः
इत्यञ्च पञ्चमी विभागार्थकधातुयोग एव साधुः । विभागश्च न वास्तव
सम्बन्धपूर्वको न वा वास्तव एव किन्तु बुद्धिकल्पितसम्बन्धपूर्वको बुद्धि-

अपायो विश्लेषस्तस्मिन् साध्ये यदध्वमवधिभूतङ्गारकन्त-
दपादानं स्यात् ।

अपादाने पञ्चमी । २ । ३ । २८ ।

कल्पितश्च "माधुराः पाटलिपुत्रेभ्य आस्यतरा" इत्यादेः बुद्धिकल्पित
विभागाश्रयणेनैव भाष्ये पञ्चमीममर्थनात् । ध्रुवमिति कर्तृवारणाय
तथा च अपायविषये यत्कारकं विश्लेषप्रक्रियाजनकं तदपादानमिति
फलितोऽर्थः ध्रुवत्वञ्च प्रकृतधात्वर्णानाश्रयत्वे सति तज्जन्यविभागा-
श्रयत्वं तच्चावधित्वं तदेतदाह अवधिभूतमिति अत्र सोदाहरणा
विषयविशेषा हरिणा दर्शिता यथा ।

अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वाऽचलम् ।

ध्रुवमेवातदावेषात् तदपादानमुच्यते ।

पततो ध्रुव एवाश्वो यस्मादश्वात् पतत्यसौ ।

तस्याप्यचस्य पतने कुद्यादि ध्रुवमिष्यते ।

अेषान्तरक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक् पृथक् ।

अेषयोः स्वक्रियापेक्षं कर्तृत्वञ्च पृथक् पृथगिति ।

कुद्यात्पततोऽश्वात् सैलः पततोत्यादौ कुद्यावधिकपतनान्तराश्रयवधिकं
सैलादिनिष्ठं पतनमिति बोधः । अत्रायं विशेषः अवघेः पञ्चस्य-
र्थत्वे प्रकृत्यर्थस्य तत्राभेदेन विशेषणत्वम् पतनादिक्रियायान्तु सम्बन्धि-
तया पञ्चस्यर्थस्य विशेषणत्वमिति । तच्चापादानं त्रिविधम् ।

निर्दिष्टविषयं किञ्चिदुपात्तविषयं तथा ।

अपेक्षितक्रियञ्चेति त्रिधापादानमिष्यते इति हेतुर्भूतः ।

निर्दिष्टः श्रूयमाणो विषयो यस्य तत् श्रूयमाणस्वापेक्षित क्रियमि-
त्यर्थः यथा वृक्षात् पतनं पततोत्यादौ अपादानविषयीभूतं पतनं श्रूय-
माणम् । द्वितीयम् उपात्तः गृहीतः धात्वन्तरार्धघटकीभूत इति या-
वत् विषयो यस्येति व्युत्पत्त्या स्वविषयक्रियाघटितश्रूयमाणक्रियान्तर-

कारकादिविभक्तिप्रकरणम् । २८५

यामादायाति । धावतोऽश्वात्पतति । कारकङ्गिम् । वृक्षस्य
पर्यं पतति । जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम् (१६) * ।
पापाज्जुगुप्सते विरमति । धर्मात्प्रमादति ।

मित्यर्थः यथा मेघात् तद्योतते विद्युदित्यादौ निःसरणपूर्वकविद्यो-
तनार्थकविद्योततियोगे मेघादेस्तदेकदेशनिःसरणाद्युपादानत्वम् ।
अपेक्षितक्रियं तृतीयं यथा कुतो भवानिति प्रश्नवाक्ये पाटलिपुत्रा-
दित्युत्तरवाक्ये च कुत इति पाटलिपुत्रादित्यनयोरेपेक्षितगत्यादि-
क्रियामेवत्वात् अपेक्षितक्रियापादानत्वम् । पतधातोरकर्मकत्वे
वृक्षात् पत्रं पततीत्यादौ वृक्षावधिकविभागपूर्वकः पत्रवृत्तिः संयोग
इति बोधः । तस्य सकर्मकत्वे वृक्षात् भूमिं पततीत्यादौ वृक्षावधिक-
विभागपूर्वकभूमिवृत्तिसंयोगानुकूलोव्यापार इति बोधः । परस्पर-
स्नानोपावपसरत इत्यादौ मेघपदोपात्तयोरेव क्रियाश्रयत्वात् कर्तृ-
त्वम् परस्परपदोपात्तयोश्च विभागाश्रयत्वादुपादानत्वमिति विवेकः ।
विभागपूर्वकं पृष्ठतो गमनसमस्तैरर्थः । आत्मानम् आत्मना वेत्ती-
त्यादौ अन्तःकरणाद्युपाधिभेदेनौपाधिकभेदविवक्षया यथा कर्मत्वक-
र्तृत्वकरणेत्यादिव्यवस्थापनं तथा शब्दरूपोपाधिभेदतोऽपेक्षयोर्भय-
समावेश इति न किञ्चिदधिककल्पनेति बोध्यम् । यामादावातोव्यादौ
विभागपूर्वकोत्तरसंयोगानुकूलव्यापारस्य धात्वर्थतया विभागान्वयसम्भ-
वाद्युपादानत्वम् स्यन्दतेस्तु स्यन्दनमात्रार्थकतया वृक्षे स्यन्दते इत्येव
प्रयोगः । चलतेस्तु विभागपूर्वकचलनविषयायां आसनाञ्जलित इति
प्रयोगः । वृक्षं त्यजतीत्यादौ विभागस्य बोधनेऽपि तस्य व्यापारव्य-
धिकरणत्वेन कर्मतया कर्मसंज्ञयैव बाधः । स्वार्थाङ्गीयते पुरुष इत्यादौ
स्वार्थस्यैव धात्वर्थप्रधानव्यापाराश्रयत्वेऽपि अपादानेऽवाहीवरुहो-
रिति (७२७७०) ज्ञापकात् कर्मप्रत्ययान्तहीभात्ययोगे कर्तुरुपादान-
त्वम् पुरुषस्य च कर्मत्वविवक्षया कर्मत्वात्कारणोक्ततेति विवेकः ।

(१२६) जुगुप्सेत्यादि । अनिष्टसाधनताज्ञानाधीना निन्दा जुगुप्सा । कल्प

भीतार्थानां (१३७) भयहेतुः । १ । ४ । २५ ।

भयार्थानान्वाणार्थानाञ्च प्रयोगे भयहेतुरपादानं स्यात् ।
चौरादृ विभेति । चौरात्त्रायते । भयहेतुः किम् । अरण्ये
विभेति त्रायते वा ।

पराजेरसोढः (१३८) । १ । ४ । २६ ।

पराजेः प्रयोगेऽसत्त्वोऽर्थोऽपादानं स्यात् । अध्ययनात्पराज-
यते ग्लायतीत्यर्थः । असोढः किम् । शत्रून् पराजयते अभि-
भवतीत्यर्थः ।

वारणार्थानामौप्सितः । १ । ४ । २७ ।

प्रवृत्तिविघातो (१३९) वारणं वारणार्थानां प्रयोगे ईप्सितो-
ऽर्थोऽपादानं स्यात् । यवेभ्यो गां वारयति ईप्सितः किम्
यवेभ्यो गां वारयति क्षेत्रे ।

भावानुकूलव्यापारो विरामः । इष्टानिष्टसाधनयोस्तद्विपरीतत्वधिया
तत्र प्रवृत्तिनिवृत्ती प्रमादः सर्वत्र च विषयतया ज्ञानकत्वाद्दौ अन्ययो
अपादानसंज्ञः स्यादित्यर्थः ।

(१३७) भीतार्थानामिति भाव्यनिष्टस्य प्रतीकारासामर्थ्यं ज्ञानं भयम् अनिष्ट-
वारणं त्राणं तत्र भयं भयैकदेशोऽनिष्टं तद्धेतुरपादानमित्यर्थः ।

(१३८) सोढुमशक्योऽसोढः अत्र कल्पसाध्यधीहेतुकतद्विषयकोत्साहाभावः
पराजयस्ततोत्सहनाशक्योऽपादानमित्यर्थः शत्रून् पराजयतीत्यादौ
त्वभिभवार्थकत्वाच्चास्य विषयः ।

(१३९) प्रवृत्तिविघातो निवृत्तिस्तदनुकूलव्यापारो वारणं तत्र निवृत्तिविषयो-
ऽपादानं यवादिभक्ष्यण्येप्सितत्वेन यवस्यापीप्सितत्वाद्वापादानत्ववि-
भिरिति बोध्यम् ।

कारकादिविभक्तिप्रकरणम् । २८७

अन्तर्द्वौ येनादर्शनमिच्छति । १ । ४ । २८ ।

व्यवधानं सति यत्कर्तृकस्यात्मनो दर्शनस्याभावमिच्छति
(१००) तदपादानं स्यात् । मातुर्निलीयते कृष्णः । अन्तर्द्वौ
किम् चोरात्र दिदृक्षते । इच्छति ग्रहणं (१४१) किम्
अदर्शनेच्छायां सत्यां सत्यपि (१४२) दर्शने यथा स्यात् ।
देवदत्तात् यज्ञदत्तो निलीयते ।

आख्यातोपयोगे । १ । ४ । २९ ।

नियमपूर्वकविद्यास्वीकारे वक्ता प्राक्संज्ञः स्यात् । उपा-
ध्यायादधीते । उपयोगे किम् नटस्य गाथां शृणोति ।

जनिकर्तुः प्रकृतिः (१४३) । १ । ४ । ३० ।

जायमानस्य हेतुरपादानं स्यात् । ब्रह्मणः प्रजाः प्रजायन्ते

भुवः प्रभवः । १ । ४ । ३१ ।

(१४०) अन्यकर्तृकस्वकर्मकादर्शनेच्छया तदनुकूलव्यापारो व्यवहितदेशस्थि-
त्यादिरूपोऽनर्जानं तदुपलक्षणदर्शनं यत्कर्तृकमिच्छति तदपा-
दानमित्यर्थः ।

(१४१) इच्छतिग्रहणं किमिति अन्तर्द्वौ यत्कर्तृकदर्शनस्याभावस्तदपादान-
मित्यर्थोऽस्त्विति प्रश्नः ।

(१४२) सत्यपीत्यर्थः अदर्शनेच्छया तदनुकूलव्यापारकरणे दैववशात् दर्शने
सत्यपीत्यर्थः अन्यथा यत् दर्शनभाव एव तत्रैव स्यादिति भावः ।

(१४३) प्रकृतिरुपादानकारणं ब्रह्म च मायाशवलसुपादानकरणं प्रकृतिश्च दृष्टा-
न्तानुपरोधादिति शारीरकसूत्रात् विभाषेत्यत्र (२८२४०) योगविभागेनैव
सिद्धे उपादानतयापादानस्य बोधार्थं तृतीयानिरासार्थञ्चेदं सूत्रम् ।

भवन्भूः भूकर्तुः (१४४) प्रभवस्तथा । हिमवतो गङ्गा प्रभवति
तत्र प्रकाशत इत्यर्थः । ल्यबोपि (१४५) कर्मण्यधिकरणे च ।
प्रासादात्प्रेक्षते । आसनात्प्रेक्षते । प्रासादमारुह्य आसने-
उपविश्य प्रेक्षत इत्यर्थः । श्वशुराज्जिज्ञेति श्वशुरं वीक्ष्ये
त्यर्थः । गम्यमानापि (१४६) क्रिया कारकविभक्तीनामिति-
मित्युक्तम् (२८५४०) । कस्मात्त्वं नद्याः । यतश्चाध्वकालनिर्माणं
(१४७) तत्र पञ्चमी तद्युक्तादध्वनः प्रथमासप्तम्यौ कालात्मसमी
च वक्तव्या । वनात् ग्रामो योजनं योजने वा कार्त्तिक्या
आग्रहादङ्गी मासे ।

अन्यारादितरर्त्तदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहि-
युक्ते । २ । ३ । २६ ।

ऐतैर्योगे पञ्चमी स्यात् । अन्येत्यर्थग्रहणम् (१४८) । इत-

(१४४) जनिकर्तुरित्यतः कर्तुरिति पदं समस्तमपि स्वरितत्वे नानुवर्त्याह
भूकर्तुरिति प्रभवः प्रथमप्रकाशः अन्यतः सिद्धस्य प्रथमसुपलम्भ इति
यावत् “प्रभवो जनने मूले जन्महेतौ पराक्रमे । ज्ञानस्य वादिसत्त्वे
स्या” इति विद्वकोशात् । प्रकाशते इत्यस्य तु योगे न तत्र प्रथम-
प्रकाशार्थाभावादिति बोध्यम् ।

(१४५) ल्यबोप इति ल्यबन्ततया अवस्थाभावेऽपीत्यर्थः कर्मधिकरणे
प्रत्यासत्याऽचूयमाणस्याध्याहारिष्यमाणल्यबन्तस्यैवेति बोध्यम् ।

(१४६) गम्यमानापि इति विविधं तदुवाचकशब्देनानुपस्थाप्यमानापितीत्यर्थः अमे-
क्षितक्रियमिदमित्युक्तं (२८५४०) प्राक् ।

(१४७) यतो यदध्वत्वेनाध्वनः कालस्य च निर्माणं परिच्छेदस्तत इत्यर्थः ।

एवञ्च देशकालयोः परिच्छेदावधिभूतवाचकात् पञ्चमी स्यादित्यर्थः ।

(१४८) अन्येत्यर्थं ग्रहणं भेदाच्चैकशब्दभावात्ग्रहणमितरग्रहणन्तु प्रपञ्चा र्थं

रूपहणम्पञ्चार्थम् अन्यो भिन्न इतरो वा कणात् ।
आरात्(१४६)वनात् । ऋते(१५०)कणात् । पूर्वी ग्रामात् ।
दिशि दृष्टः शब्दो(१५१)दिक्शब्दः तेन सम्प्रति देशकाल-
वृत्तिना योगेऽपि भवति । चैत्रात्पूर्वः फाल्गुनः । अवयववा-
नियोगे तु न(१५२)तस्य परमास्त्रेडितमिति(४६४०)निर्देशात् ।
पूर्वज्ञायस्य । अञ्चुत्तरपदस्य (१५३) तु दिक्शब्दत्वेऽपि
पठ्यतसर्थेति(२६५४०)पठ्ठीं बाधितुं(१५४)पृथग्ग्रहणम् । प्राक्

विस्तरतः प्रदर्शनार्थम् । वस्तुन इतरग्रहणं निपातभिन्नस्य भेदार्थकस्य
ग्रहणार्थं तेन घटात् भिन्न इत्यादाविव घटः पटो नेत्यादौ नञा-
भेदबोधनेऽपि तत्र निपातत्वात् न तद्योगे पञ्चमी । पृथक्शब्दस्य
स्वरादित्वात् निपातनत्वाभावेन तद्योगे पञ्चमीप्राप्तावपि पृथग्वि-
नेत्यादिना (२६५४०) विकल्प इति बोध्यम् ।

(१४६) “आरात् दूरस्थनीपयोः” तेनैतद्योगे दूरान्तिकार्थः पठ्यन्तरस्या-
मिति (२६६४०) प्राप्तां पाणिनीं पठ्ठीं बाधित्वानेन पञ्चमी ।

(१५०) ऋते इति “फलति पुरुषाराधनं ऋते” इत्यादौ तु ततोऽन्यत्वापि
दृश्यते (२६५४०) इत्युक्तेः यावदादियोगे न हीं यावदिदं वनमित्यादि-
वत् ऋतेयोगेऽपि द्वितीयेति बोध्यम् ।

(१५१) दिशि दृष्ट इति शब्दपर्यन्तग्रहणात् कृत्वा दिग्विगेषस्यैव वाचका
एव पूर्वार्थयोः गृह्यन्ते न तु ऐन्द्रीककुभादयः ।

(१५२) नेति न पञ्चमीत्यर्थस्तत्रोदाहरणेन ज्ञापयन्नाह पूर्व कायसीति
अवयवे पूर्वत्वञ्च प्रथमकालोत्पत्तिकत्वेनैवेति बोध्यम् ।

(१५३) अञ्चुत्तरेति दिक्शब्दनाहवर्थात् दिग्वाचकस्यैवात्र अञ्चुत्तरेण नत्व-
न्यार्थकस्य तेन सप्राङ् देवदत्तेनेत्यादौ न ।

(१५४) बाधितुमिति परत्वात् प्राप्तामपि पुरस्तादपवादेन बाधितुमित्यर्थः ।

प्रत्यग् वा ग्रामात् । आच् । दक्षिणा (१५५) ग्रामात् । आहि ।
 दक्षिणाहि ग्रामात् । अपादाने पञ्चमीति सूत्रे कार्तिक्याः
 प्रभृतीति भाष्यप्रयोगात् प्रभृतियोगे (१५६) पञ्चमी । भवा-
 व्यभृति आरभ्य वा (१५७) सेव्यो हरिः । अपपरिवह-
 रिति (१५८) समासविधानात् ज्ञापकात् (१५८) वह्निर्योगे पञ्च-
 मी (१५८) ग्रामादहिः ।

अपपरौ वर्जने । १ । ४ । ८८ ।

एतौ वर्जने कर्मप्रवचनीयौ स्तः ।

(१५५) दक्षिणेत्यादिदक्षिणस्यामिष्ये दक्षिणादाजिति (६६६८०) आहि
 च दूर (६६७८०) इत्याजाही । पञ्चमर्थत्वस्यापवादः ।

(१५६) प्रभृतियोगे प्रभृत्यर्थकगण्ययोगे इत्यर्थः अन्यथा उदाहरणे आरभ्य
 वेत्युक्तिरङ्गता स्यात् प्रभृतीत्यस्यावधिमादायेत्यर्थकत्वे नारभ्येत्यस्याप्ये-
 तदर्थकता । अवधौ च पञ्चम्यन्तार्थस्याभेदेनान्वयः तद्विशेषणत्वेऽपि न
 द्वितीया प्रभृत्यर्थयोगे पञ्चमीति भाष्यप्रयोगरूपज्ञापकात् । आरभ्ये-
 त्यस्य गृहीत्वेत्यादर्थकत्वेऽवधिमारभ्येत्यादौ द्वितीयैवेति विवेकः ।

(१५७) भवादिति भवकालावधिके सरणान्तकाले भवकालमादाय वा सेव्य
 इति बोधः ।

(१५८) ज्ञापकादिति पञ्चम्यन्तेन समासविधानरूपज्ञापकादित्यर्थः । अर्थ
 भावः अत्र सूत्रे परस्परमाह्वय्यात् तत्रापपरी वर्जनार्थं कर्मप्रवच-
 नीयावेव तद्योगे पञ्चम्यपाउपरिभिरिति (७६१८०) वचनात् अपपरि-
 निमित्तत पञ्चम्यौ समासः निवृत्तमाह्वय्यात् वह्निर्योगेऽपि पञ्चम्यैक
 समासो युक्तोऽतः तद्योगे असति पञ्चमीविधाने कथं पञ्चमीसमास
 इत्याक्षेपात् तद्योगे पञ्चमीति गम्यते इति ।

(१५९) पञ्चमीति पञ्चम्यपीत्यर्थः तेन करस्य करभो वह्निरित्यादौ पञ्चपि
 साधुरिति बोध्यम् ।

आङ्मय्यादावचने । १ । ४ । ८६ ।

आङ्मय्यादायामुक्तसंज्ञः स्यात् । वचनग्रहणादभिविधा-
वपि (१६०) ।

पञ्चम्यपाङ्परिभिः । २ । ३ । १० ।

एतैः कश्चिद्वचनोद्योगे पञ्चमी स्यात् । अप हरिः
परि हरिः संसारः । परिरत्न वर्जने (१६१) लक्ष-
णादौ तु हरिस्परि । आ मुक्तिः संसारः । आ सकलात्
ब्रह्म ।

प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः । १ । ४ । ८२ ।

एतयोरर्थयोः प्रतिरुक्तसंज्ञः स्यात् ।

प्रतिनिधिप्रतिदाने (१६२) च यस्मात् । २ । ३ ।

११ ।

(१६०) उच्यतेऽनेनेति वचनं मय्यादायावचनं मय्यादाबोधकमित्यर्थः अत्र-
धीभूताया मय्यादायाः सापेक्षतया स्वप्रतियोग्यनुयोगिनोरुभयो-
रयाकाङ्क्षितत्वात् अभिव्याप्तेरपि तद्वोधे बोधादित्याशयेनाह वचन-
ग्रहणादिति । तथा च आधिभावं विवक्षितमित्युभयोः संप्रह द्रति
भावः ।

(१६१) लक्षणाद्यर्थरूपपरिग्रहयोगे द्वितीयाविधानात् अत्र पञ्चमीविधौ
वर्जनाशङ्कापशङ्काहचर्यात् वर्जन एव परिधर्माह इति भावः ।
हरिं परि परि हरेरित्युभयत्र हरिं वर्जयित्वेत्यर्थः ।

(१६२) प्रतिनिधीयते इति प्रतिनिधिः सदृशः कर्मणि कृतत्वयान्तः तुल्य-
मुख्यस्य वस्तुनः प्रतिदानं प्रत्यर्पणं भावव्युद्भूतं यस्मादिति षष्ठ्यर्थे

अत्र कर्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी स्यात् । प्रयुक्तः कृष्णः
प्रति । तिलेभ्यः प्रतियच्छति माषान् ।

अकर्तृवर्जिते पञ्चमी । २ । ३ । २४ ।

कर्तृवर्जितं (१६३) यदृणं हेतुभूतततः पञ्चमी स्यात् ।
अताद्वदः । अकर्तरि किम् शतेन (१६४) बन्धितः ।

विभाषा गुणेऽस्त्रियाम् । २ । ३ । २५ ।

गुणहेतावस्त्रोल्लिङ्गे पञ्चमी वा स्यात् । जाड्याज्जाड्येन वा
वदः । गुणे किम् धनेन कुलम् । अस्त्रियाङिम् । बुद्ध्या
मुक्तः विभाषेति योगविभागात् (१६५) अगुणे स्त्रियाश्च
क्वचित् । धूमादग्निभान् । नास्ति घटोऽनुपलब्धः (१६६) ।

पञ्चमी प्रतिनिधितिदाने यत्त्वम्बन्धिनी ततः कर्मप्रवचनीययुक्तात्
पञ्चमीत्यर्थः । अत्र यस्मादिति निर्देशलिङ्गात् तद्योगे क्वचित्
पञ्चम्यपि साधुरिति ज्ञापितं तेन कृष्णस्य कृष्णाद्वा प्रतिनिधिरि-
त्यादौ उभयो विभक्तिरिति बोध्यम् ।

(१६३) कर्तृवर्जितं कर्तृसंज्ञारहितमित्यर्थः कृष्णश्चात्र स्वरूपसन्निमित्तं
न तु वाच्योऽटिनिविटः तद्वोधतद्वद्भावेऽपि स्यादेवेति भावः ।

(१६४) हेतावित्यस्यानुवर्तनात् हेतुभूतमित्युक्तम् शतेनेत्यत्र शतस्य प्रयो-
जककर्तृतया तत्रयोजको हेतुश्चेति (उ१८६७०) हेतुत्वसन्नेऽपि कर्तृ-
संज्ञया बाध इति भावः ।

(१६५) योगविभागादिति वाङ्मूलकं प्रकृतैस्तदनुवृत्तेरिति वार्तिकप्रयोगात्
योगविभागात्प्रयुक्तमिति भावः ।

(१६६) धूमादिपदस्य तज्ज्ञाने ब्राह्मणिकत्वं तत्र गुणत्वसम्भवेनादौपेऽपि
स्त्रियामित्यस्य व्यवहारं दर्शयति अनुपलब्धेरिति ।

कारकादिविमक्तिप्रकरणम् । २६३

पृथग्विनानानाभिस्तृतीयाऽन्यतरस्याम् । २

। ३ । ३२ ।

एभिर्यागे तृतीया स्यात्पञ्चमीद्वितीये (१६७) च । अन्यतरस्यां
ग्रहणं समुच्चयार्थमपञ्चमीद्वितीये चाऽनुवर्त्तिते । पृथक्
रामेण रामात् रामं वा । एवं विना नाना ।

करणे च स्तोकात्पञ्चकृत्पयस्याऽसत्त्वव-
चनस्य । २ । ३ । ३३ ।

एभ्योऽद्रव्यवचनेभ्यः (१६८) करणे तृतीयापञ्चम्यो स्तः । स्तोकेन
स्तोकाद्वा सुक्तः । द्रव्ये तु स्तोकेन विषेण हतः ।

दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च । २ । ३ । ३५ ।

एभ्यो द्वितीया स्यात् । चात्पञ्चमीतृतीये (१६९) स्तः । प्राति-

(१६७) पञ्चमी मण्डूकश्रुत्या द्वितीया तु सन्निधानादनुवर्त्तते इत्याशयेनाह
पञ्चमीद्वितीये चेति ।

(१६८) अद्रव्येति द्रव्यवचनभिन्नेभ्य इत्यर्थः द्रव्यज्ञात सर्वनामपरामर्शयोग्यं
लिङ्गनिरूपितविशेष्यताभ्यो वा तथा च स्तोकादयः शुक्लादिशब्दवत्
धर्मवचना धर्मिवचनाश्च । करणत्वञ्चैतेषां परम्परया । ईदृशार्थ एव
तेषां साधुत्वं सूत्रवत्तादिति भावः । अतएव लुगुत्तरपद इत्यत्र कैय-
टेन करणे किं स्तोकं पचतीति क्रियाविशेषणे कर्मणि मामूत् अस-
त्त्वभूतफलसमानाधिकरणविशेषणत्वात् स्तोकशब्दस्यासत्त्ववचनत्वमित्यु-
क्तम् । शब्देन्दु० ।

(१६९) दूरान्तिकार्थेः पञ्चन्यतरस्यामित्यतः (२६६८०) समुच्चयार्थकान्यतर-
स्यां ग्रहणालुप्यैव पञ्चमीलामेऽपि चकारोऽवहिततृतीयासमुच्चयार्थ
इत्याह चात् पञ्चमीतृतीये इति । पञ्चमी ।

पदिकार्थमात्रे विविरयम् । यामस्य दूरन्दूरात् दूरेण वा ।
अन्तिकम् अन्तिकात् अन्तिकेन वा । असत्यवचनस्येत्यनुवृ-
त्तेर्नेह । दूरः पन्थाः ।

। पञ्चमी ।

पष्ठी शेषे । २ । ३ । ५० ।

कारकंप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः—(१७०) स्वस्वामिभावादिः
सम्बन्धः शेषस्तत्र पष्ठी स्यात् । राज्ञः पुरुषः । कर्मादीना-
मपि सम्बन्धमात्रविवक्षायां पष्ठेव । सताङ्गतम् । सर्पिषो

(१७०) उक्तादन्यः शेषः कर्मादयश्च प्रातिपदिकार्थान्ता उक्तास्तेषु च द्विती-
यादीनां विधानात्तदन्यत्र पष्ठीत्याशयेन व्याचष्टे कारकत्वादि ।
पष्ठ्यर्थसम्बन्धस्य सम्बन्धत्वेनैव भानमिति कारकादीनामपि सम्बन्धत्वेन
भाने पष्ठ्येवेत्याह सम्बन्धमात्रविवक्षायांमिति सम्बन्धत्वेन भाने इत्यर्थः

सम्बन्धश्च क्रियामूलक एव यथोक्तं हरिणा

सम्बन्धः कारकैभ्योऽन्यः क्रियाकारकर्तृकः ।

अश्रुतायां श्रुतायां वा क्रियायामभिधीयते इति ।

तत्र राज्ञः पुरुष इत्यादौ सेवनादिक्रियाया अश्रुतायाः कर्तृत्वादिना
उपकार्योपकारकभावः, मातुः स्मर्यते इत्यादौ तु श्रुताया एव स्मर-
णादिक्रियायाः कर्मत्वेन तद्येति विवेकः । अतएव सूत्रे अन्या-
दिपदमनुक्ता तन्मूलकत्वद्योतनार्थं शेषपदमुक्तम् ।

कर्मादिकारकेषु च शेषत्वविवक्षायां यथा पष्ठी तथाऽप्ये वक्ष्यति ।

(२६३पृ०) प्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थं प्रति विशेष्यत्वात् राज्ञः पुरुष इत्यादौ

राजनिरूपितसेवकत्वरूपसम्बन्धवान् पुरुष इति बोधः राज्ञः सेव्यत्व-

विवक्षायां पुरुषस्य राजेत्यपि भवत्येव तत्र च पुरुषनिरूपितसेव्यत्व-

सम्बन्धवान् राजेति बोधः एवञ्च सम्बन्धलोभयनिष्ठत्वेऽपि प्रति-

योगिपदादेव पष्ठीना अश्रुयोगिपदादित्यवगन्तव्यम् । यथोक्तं हरिणा

कारकादिविभक्तिप्रकरणम् । २६५

जानीते । मातुः स्मरति । एधोदकस्योपस्कुरुते भजे
शम्भोश्चरणयोः । फलानान्तृतः ।

षष्ठी हेतुप्रयोगे । २ । ३ । २६ ।

हेतुशब्दप्रयोगे हेतौ (१७१) द्योत्ये च षष्ठी स्यात् । अत्रस्य
हेतोर्वसति ।

सर्वनान्तृतृतीया च । २ । ३ । २७ ।

सर्वनान्तो हेतुशब्दप्रयोगे हेतौ द्योत्ये तृतीया स्यात् षष्ठी
च । केन हेतुना वसति कस्य हेतोः, निमित्तपथ्याय (१७२)
प्रयोगे सर्वासां प्रायो दर्शनम् । किन्निमित्तं वसति केन
निमित्तेन कस्मै निमित्तायेत्यादि । एवङ्ङिङ्कारणम् । को
हेतुः । किम्प्रयोजनमित्यादि । प्रायश्चर्यादिसर्वनान्तः
प्रथमाद्वितीये न स्तः । ज्ञानेन निमित्तेन हरिः सेव्यः
ज्ञानाय निमित्तायेत्यादि ।

षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन (१७३) । २ । ३ । ३० ।

द्विष्टोऽप्यसौ परार्थत्वात् गुणेषु व्यतिरिच्यते ।

तत्राभिधीयमानञ्च प्रधानेऽप्युपचर्यते इति ।

(१७१) हेतौ (२।३।२६ सू०) हेतावित्यनुवर्त्याह हेताविति हेतुतासम्बन्धे-
नान्वये विवक्षित इत्यर्थः तेनाहं हेतुं पश्येत्यादौ तथान्वयाभावात्
न षष्ठ्यति बोध्यम् हेतुवाचिकैव षष्ठ्यति सूत्रार्थः ।

(१७२) निमित्तेति तेभ्यस्तत्त्वमानाधिकरणशब्देभ्यश्चेत्यर्थः किं निमित्तमिति
प्रथमानन् द्वितीयान्तञ्चेति बोध्यम् ।

(१७३) दक्षिणोत्तराभ्यामतस्तुजित्यस्य (६६५ सू०) योऽर्थः दिक्देशकालरूपः

सोऽर्थो यस्य प्रत्ययस्य तेन योगे इत्यर्थः ।

एतद्योगि पठौ स्यात् । दिक्शब्देति (२८८ पृ०) पञ्चम्यपवादः
(१७४) ग्रामस्य दक्षिणतः, पुरः, पुरस्तात्, उपरि, उपरिष्ठात् ।

एनपा द्वितीया । २ । ३ । ३१ ।

एनवन्तेन योगे द्वितीया स्यात् । एनपेति योगविभागात्
षष्ठ्यपि । दक्षिणेन ग्रामं ग्रामस्य वा । एवमुत्तरेण ।

दूरान्तिकार्थः षष्ठ्यन्यतरस्याम् । २ । ३ । ३४ ।

एतैर्योगि पठौ स्यात्पञ्चमी (१७५) च । दूरत्रिकटं ग्रामस्य
ग्रामाद्वा ।

ज्ञोऽविदर्थस्य करणे । २ । ३ । ५१ ।

जानातेरज्ञानार्थस्य (१७६) करणे शेषत्वेन विवक्षिते पठौ
स्यात् । सर्पिषो ज्ञानम् (१७७) ।

(१७४) पञ्चम्यपवाद इति तेन ततः पश्चात् गम्यते भ्रम्यते वेत्यादिभाष्य-
प्रयोगात् पश्चाच्छब्दयोगेऽपि पञ्चमी भवतीति गम्यते तथा च नेयं
तदपवादिका तेन तस्य पश्चादित्यपि प्रयोगो भवतीति बोध्यम् ।
प्रत्ययग्रहणं किम् अधुनाय एवातमर्थे भवति न तु लुप्तेऽपि तेन
प्राग् व्यासादित्यादौ पञ्चम्येवेति बोध्यम् ।

(१७५) पठ्वां प्राप्तावां स्तुतेऽन्यतरस्यां ग्रहणं पञ्चमीसप्तम्यर्थं तेन
विप्रकटापि पञ्चमी सप्तमीयते न तु सन्निहिते अपि द्विनोयादतोये
व्याख्यानादित्याह पञ्चमी चेति ।

(१७६) ज्ञोऽविदर्थेऽस्तेति ज्ञः अविदर्थेऽस्तेति छेदः व्याख्यानात् ।

(१७७) सर्पिष इति जानातेः प्रवृत्तिरर्थः सर्पिःसम्बन्धिनो प्रवृत्तिरित्वर्थः ।

कारकादिविभक्तिप्रकरणम् । २६७

अधीगर्ध(१७८)दवेशाङ्गर्मणि । २ । ३ । ५२ ।
एवाङ्गर्मणि शेषे षष्ठी स्यात् । मातुः स्मरणम् । सर्पिषो
दयनमीशनं वा ।

कजः प्रतियत्ने । २ । ३ । ५३ ।

कजः कर्मणि शेषे षष्ठी स्यात् गुणाधाने । एधोदकस्योपस्करणम्

रुजार्थानाम्भाववचनानामञ्चरेः । २ । ३ । ५४ ।

भावकर्तृकाणां (१७८) ज्वरिर्वर्जितानां रुजार्थानां कर्मणि
शेषे षष्ठी स्यात् । रोगस्य चौरस्य (१८०) रुजा । अज्वरिस-

(१७८) अधीगर्धः स्मृतिः अधिगन्धोच्चारणमिङित्वावधिगन्धं न व्यभिच-
रत इति द्योतनाय । कर्मणि किं मातुर्गुणस्मरणमित्यत्र शेषषष्ठी-
समासो भवत्येव । एतत्प्रकरणेन षष्ठीप्रसङ्गे एव प्रतिपदविधाना षष्ठी
न समस्यते (१४४८०) इति निषेधः तथा च शेषे इत्यस्य सर्वत्वानुवर्त्तने-
ऽपि समासनिवृत्त्यर्थमेवैषां स्तृत्वाणां प्रवृत्तिरित्याकरे स्रष्टमिहापि
समासयोग्यताप्रदर्शनार्थं सर्वत्र कदन्नशब्देनोदाहरणमित्यनुमन्नेवम् ।

कारकव्यपदिष्टे च श्रूयमाणक्रिये पुनः ।

प्रोक्ता प्रदिपदं षष्ठी समासस्य निवृत्तये इति ।

हरिणा स्रष्टमिदसक्तं प्रतिपदं सकलप्रत्ययप्रयोगे न तु परं कदोगे ।

(१७९) रुजा व्याधिरर्थो येषां तेषां रुजार्थानां धातूनां भाववाचकत्वाव्य-
भिचारात् भावशब्देनात्र घञादिवाच्यः सिद्धरूपो भाव उच्यते
वक्तीतिवचनः बाङ्गलकात् कर्त्तरि ल्युट् प्रकृत्यर्थस्तु न विवक्षितः नहि
भावो वक्ता सम्भवति तस्मात् प्रत्ययस्य साधुतानिर्वाहयैव वक्षिरिह
प्रयुक्तः । तथा चायमर्थः भावो वचनः कर्त्ता येषां ते भाववचना
इति तदेतदाह भावकर्तृकाणामिति ।

(१८०) चौरस्येति कर्मणः शेषत्वविवक्षया षष्ठी, रोगस्येत्यत्र रुजा-

न्ताप्योरिति वाच्यम् । रोगस्य चौरज्वरः (१८१) चौरस-
न्तापो वा रोगकर्तृकचौरसस्वस्थिज्वरादिकमित्यर्थः ।

आशिषि नाथः । २ । ३ । ५५ ।

आशीरर्थस्य नाथतेःशेषे कर्मणि षष्ठी स्यात् । सर्पिषो नाथ-
नम् (१८२) । आशिषीति किम् माणवकनाथनम् तत्सस्व-
स्थिनी याञ्जित्यर्थः ।

जासिनिप्रहण(१८३)नाटक्रायपिषां हिंसा-
याम् । २ । ३ । ५६ ।

हिंसार्थानामेषां शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात् । चौरस्योज्जा-
सनम् । निप्रौ संहतौ विपर्यस्तौ व्यस्तौ वा । चौरस्य निप्र-
हणनम् प्रणिहननं निहननम् प्रहणनं वा । नट अवस्यन्दने
चुरादिः । चौरस्योनाटनञ्चौरस्य क्रायनं वृषलस्य पिषणम् ।
हिंसायाङ्गिं धानापिषणम् ।

व्यवहृपणोः समर्थयोः । २ । ३ । ५७ ।

शब्दयोगे कर्त्तृकर्मणोः कृतीति (३००४०) षष्ठीति विवेकः । भावकर्त्तृ-
काणां किं लोपाणञ्चौरज्जा इत्यत्र शेषषष्ठी तेन समासः ।

(१८१) अञ्चरीति निषेधात् चौरज्वर इत्यत्र र्ज्जार्थानामित्यस्याप्रवृत्तौ
शेषषष्ठी तेन समास इति भावः ।

(१८२) सर्पिषोनाथनमिति सर्पिर्मे भूयादित्याशासनमित्यर्थः ।

(१८३) निप्रोपवृद्धोहनोनिप्रहणः । शब्दपरत्वेऽपि सौत्वत्वात् हनोरेत्-
वंसेति (१५८४०) एत्वम् ।

कारकादिविभक्तिप्रकरणम् । २६६

शेषे कर्मणि षष्ठी स्यात् । द्यूते क्रयविक्रयव्यवहारे चानयो-
स्तुल्यार्थता (१८४) । शतस्य व्यवहरणम् पणनं वा । सम-
र्थयोः किम् मलाकाव्यवहारः गणनेत्यर्थः । ब्राह्मणपणनं
स्तुतिरित्यर्थः ।

दिवस्तदर्थस्य (१८५) । २ । ३ । ५८ ।

द्यूतार्थस्य क्रयविक्रयरूपव्यवहारार्थस्य च दिवः कर्मणि षष्ठी
स्यात् । शतस्य दौव्यति । तदर्थस्य किम् ब्राह्मणन्दौव्यति
स्तौतीत्यर्थः ।

विभाषोपसर्गे । २ । ३ । ५९ ।

पूर्वयोगाऽपवादः । शतस्य शतं वा प्रतिदौव्यति ।

प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवतासम्पदाने । २ । ३ । ६१ ।

देवतासम्पदानकेऽर्थे वर्त्तमानयोः प्रेष्य (१८६) ब्रुवोः कर्मणो

(१८४) समपर्यायसंग्रहेन समाने समशब्दस्य शक्यत्वादित्वात् पररूपे
वा कृते समर्थयोरिति सिद्धं तदेतदाह अनयोस्तुल्यार्थतेति तथा च
क्रयविक्रयव्यवहाररूपार्थकयोरेवेत्यर्थः ।

(१८५) तदर्थेति तच्छब्देन व्यवहृपणौ परास्मिन्ने द्यूतक्रयविक्रयव्यवहा-
रेषु तौ दिवस्तुल्यार्थाविद्याह द्यूतार्थस्य क्रयविक्रयेति । इह शेषे इति
न सम्बध्यते व्याख्यानात् उत्तरस्मृते विकल्पारम्भसामर्थ्याच्च अन्यथा
पक्षां विकलितायां शेषे विभक्तान्तरस्याप्राप्त्या इयमेव विकल्पारम्भः
सादित्याशयेन समासयोग्यताभावं ध्वनयन् तिङन्तेनोदाहरति शतेन
दौव्यतीति ।

(१८६) प्रेष्येति इष्यतेर्देवादिकात् लोट्मध्यमपुरुषैकवचनं तत्साहच-

हविविगेषस्य वाचकाच्छ्रदात् पठो स्यात् । अग्नये आगस्य
हविषोवपायाः मेदमः प्रेष अनुवृद्धि वा ।

कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे । २ । ३ । ६४ ।

कृत्वोऽर्थानां (१८७) प्रयोगे कालवाचिन्यधिकरणे शेषे पठो
स्यात् । पञ्चकृत्वोऽहो भोजनम् । द्विरहो भोजनम् । शेषे
किम् द्विरहन्यध्ययनम् ।

कर्तृ कर्मणोः कृति । २ । ३ । ६५ ।

कृद्योगे कर्तृरि कर्मणि च पठो स्यात् । कृणस्य कृतिः ।
जगतः कर्ता कृणः । गुणकर्मणि वेद्यते* । नेमाऽग्नस्य
सुप्तं सुप्तस्य वा । कृति किम् (१८८) । तद्धिते माभूत् ।
कृतपूर्वी कटम् (१८९) ।

र्थान् ब्रूविरपि तदन्त एव गृह्यते अतएवेह शेषग्रहणं न सम्बध्यते
तिङन्तेन सह समासाऽशक्तौ ।

(१८७) कृत्वस्तुचोऽर्थ इवार्थो येषां ते कृत्वोऽर्थाः प्रत्ययाः सुजादयः । शेषे
किमिति दिवस्तदर्थस्येत्यादिना (२६६४०) विच्छेदादधिकरणकारक
एव पठोविधानं युक्तं किं शेषग्रहणेनेति प्रश्नः । द्विरहनीत्यादिदृष्टि-
प्रयोगप्रामाण्यात् मण्डूकस्युत्पादुदृष्टिः स्वीकार्येत्युत्तराशयः ।

(१८८) कृति किमिति इह कर्तृ कर्मभ्यां क्रिया आचिद्यते तद्वाची ल घात-
रेव धातोश्च द्विधा एव प्रत्ययाः तिङः कृतश्चेति तत्र तिङ्प्रयोगे
न लोकेत्यादिना (३०३४०) पठोनिषेधेन परिशेषात् कार्यवेदं सूत्रं
प्रवर्त्तिष्यतेऽतः किं कृतीति विशेषाभिधानेनेति प्रश्नः ।

(१८९) कृतपूर्वी कटमिति अत्र करोति क्रियापेक्षमनभिहितं कर्मत्वं क-
टस्याख्येनेति ततः पठो माभूदित्येतदर्थं तद्वितान्तादिब्याहृतये क-

उभयप्राप्तौ कर्मणि । २ । ३ । ६६ ।

उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन् (१६०) कृति तत्र कर्मण्येव षष्ठौ स्यात् ।
आश्चर्यो गवान्दोहाऽगोपेन । स्तोत्रत्यययोरकाकारयोर्ना

तीति ग्रहणमिति भावः । अत्र कर्तृसाहचर्यात् कर्मापि धात्वर्थे
भेदेनान्वयेव गृह्यते तेन लोको पाचक इत्यादौ क्रियाविशेषणरूपे
अभेदान्वयिनि कर्मणि न षष्ठौति ! शब्देन्दु० ।

अत्रेदं बोध्यम् कृतपूर्वीं कटं भुक्तपूर्वीं ओदनमिच्छादिभाष्यकारप्रयो-
गा दृश्यन्ते तत्र च कृतं पूर्वमनेनेति विग्रहे सह सुमेति (३१६८०) समासे
पूर्वादिनि (६७६८०) रित्यत इनेरनुवृत्तिमता सपूर्वाच्चेति (६७६८०)
सूत्रेण इतिर्जायते तत्र यदि कृतमिति कर्मणि क्तः स्यात् तदा तस्य
कटादिकर्मरूपविशेषणतया सापेक्षत्वेन पूर्वादिप्रदेन समासो न स्यात्
एकत्र विशेषणतयोपस्थितस्यान्यत्र विशेषणतयान्वयायोगात् न वृत्तिष-
म्भवः भाष्यप्रामाण्याच्च तत्र वृत्तौ सत्यनेपा रीतिराकबनीया
तथाहि प्रथमं कर्माविवक्षयाऽकर्मकत्वेन भावे क्तप्रत्यये विहिते
तदन्तेन पूर्वादीनां सह सुमेति समासे कृते तत्पूर्वकात् पूर्वशब्दा-
दिनिप्रत्ययो भवति । पश्चाच्च कर्तृकृतक्रियायाः कर्माकाङ्क्षायां
कटादिकर्मणोऽन्वयः एतदेव हरिणा दर्शितं यथा

अकर्मकत्वे सत्येव क्तान्ते भावाभिधायिनि ।

पश्चात् क्रियावता कर्त्ता योगो भवति कर्मणा ।

अविग्रहा गतादिस्था यथा ग्रामादिकर्मभिः ।

क्रिया सम्बध्यते तदुक्तं कृतपूर्वादिषु स्थितेति ।

गमनकर्तृवाचकगतादिमध्यपातिनी गमनक्रिया कर्तृविशेषणत्वेनो-
पस्थिता यथा अविग्रहा असुबोधो तथा कृतपूर्वकर्तृबोधककृत-
पूर्वमध्यपातिन्यपीति तदर्थः । प्रपञ्चितश्चैतदस्मान्निः शब्दार्थत्वे ।

(१६०) उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन् कृति तेनैकनिमित्तसङ्गावे ओदनस्य पाकः प्रा-

यन्नियमः* (१८२) । भेदिका विभिक्षा वा रुद्रस्य जगतः ।
 शेषे (१८२) विभाषा । स्त्रीप्रत्यय इत्येके । विचित्रा जगतः
 कतिर्हरहरिणा वा । केचित् अविशेषेण (१८३) विभाषामि-
 च्छन्ति । शब्दानामनुशासनमाचार्येणाचार्यस्य वा ।

तस्य च वर्त्तमाने । २ । ३ । ६७ ।

वर्त्तमानार्थस्य तस्य योगे पठ्यी स्यात् । न लोकोत्थेति (१०३४०)
 निषेधस्यापवादः । राज्ञास्मृतो बुद्धः पूजितो वा ।

ह्याणानां प्रादुर्भाव इत्यादौ विभिन्नक्रियायाः कर्त्तृकर्मणोः पठ्यीप्राप्तौ
 नायं नियमः इति भावः । प्राप्तिपदेन बोधयप्रयोग एवायं नियम
 इति ध्वनितम् । उभयशब्देन कर्त्तृकर्मणी परामृश्यते । पूर्वस्त्वेष
 प्राप्ते नियमार्थमिदमिति ध्वनयन्नाह कर्मण्येवेति ।

(१८१) स्त्रीप्रत्यययोरिति स्त्रियां क्तिनि (उ३४८८०) ल्यधिकारविहितयो-
 रित्यर्थः । नायं नियम इति एतथोर्योगे उभयप्राप्तौ कर्मण्येव न कर्त्त-
 रीति यो नियम उक्तः स न भवति अपि तु कर्त्तृक्यपि भवतीत्यर्थः ।
 भेदनं भेदिका धात्वर्थनिर्देशेणैव लिखितं (उ३४९३४०) खलु ।

(१८२) शेषे इति कर्त्तर्येव विभाषा न तु कर्मणीति ध्वनयन्नुदाहरति
 विचित्रेत्यादि अत्रैते संग्रहलोकाः प्राचीनैरुक्ता यथा

पठ्यी सम्भाविता यत्र युगपत् कर्त्तृकर्मणोः ।

अस्त्रीविहितकदोते कर्मण्येव न कर्त्तरि ।

तत्रादीनां प्रयोगे च द्वयोरेव हि नेष्यते ।

कर्त्तृविभाषया कैश्चित् कर्मणोऽपि तथेष्यते इति ।

प्रधाने नियता पठ्यी युगे तु भयथा भवेत् ।

प्रधाने प्रत्ययाच्चेत् स्युः पठ्यी कुर्यात्तदा युगे इति च ।

(१८३) अविशेषेणेति स्त्रीप्रत्ययभिन्नेऽपि कर्त्तृत्वे इत्यर्थः ।

कारकादिविभक्तिप्रकरणम् ।

३०३

अधिकरणवाचिनश्च । २ । ३ । ६८ ।

तस्यास्य योगे षष्ठी स्यात् । इदमेवामासितम् (१८४) ।

न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्धटनां । २ । ३ । ६९ ।

एवाम्ययोगे षष्ठी न स्यात् । लादेशाः (१८५) । कुर्वन् (१८६)

कुर्वाणः सृष्टिं हरिः । उः । हरिन्दिदृक्षुः (१८७) अलङ्करी-

ण्वर्वा । उकः । दैत्यान्घातुको हरिः । कमेरनिषेधः (१८८) ।

लक्ष्म्याः कामुको हरिः । अव्ययम् । जगत् सृष्ट्वा । सुखक-
र्तुम् । निष्ठा (१८९) । विष्णुना हता दैत्याः । दैत्यान् हतवान्

(१८४) इदमेवामिति कर्त्तरि षष्ठी सकर्मकेभ्यस्त्वधिकरणे क्ते कर्त्तृकर्म-
णोर्हयोरप्यनभिहितत्वात् षष्ठी इदमेवां भुक्तमोदनस्येत्यादि । उभ-
यप्राप्ताविति तु मध्येऽपवादव्यायेन कर्त्तृकर्मणोः कृतीत्यस्यैव
नियमो नान्यस्येति बोध्यम् ।

(१८५) न इति लङादीनां सामान्यग्रहणं तेषाञ्च साक्षात्प्रयोगे न सम्भव-
तीति तदादेशा एव गृह्यन्ते इत्याह लादेशा इति उदात्तियन्ते
इति शेषः । आदेशशब्देन च तत्कार्यकारका अपि गृह्यन्ते तेन सोमं
पपिः ददिर्गा इत्यादौ आह्वयमहनजनः किकिनौ बिट् वेति (उ० १७५
पृ०) किप्रत्यययोगेऽपि निषेधः तत्र अभ्यासादिहूपबिट् कार्यतिदेशात् ।

(१८६) कुर्वन्निति तदनुप्रत्याहारघटकस्तु नायंशता तदशब्दस्य तदुघटकत्वो-
ऽपि शक्तिरिति संसदायस्य तदनन्तर्गतत्वात् बिट्देशवशादेस्तत्का-
र्यकारिकिकिनोः संप्रसारणं लप्यहणस्यावश्यकतया तेनैव गृह-
निषेधमिति ।

(१८७) सूत्रे उ उक इति शब्दस्यदाहरणेन ज्ञापयन्नाह दिदृक्षुरिति ।

(१८८) कमेरिति उक्तान्त्येति शेषः इदञ्च भाषायामेवेति भाष्यकारः ।

(१८९) निष्ठा इति निष्ठायोगे कर्मणि षष्ठी सर्वेषां निषिद्धा कर्त्तरि तु विषय-

विष्णुः । खलर्थः । ईषत्करः प्रपञ्चो हरिणा । तन्निति (२००)
 प्रत्याहारः शतशानचाविति (उ३६५८०) तद्व्यादादरभ्य (उ२६६८०)
 तृणो नकारात् । शानन् । सोमस्यवमानः । चानश् ।
 आत्मानम्भण्डयमानः । शत । वेदमधीयन् । तन् । कर्त्ता
 लोकान् । द्विषः शतुर्त्वा (२०१) । सुरस्य सुरं वा द्विषन् ।
 सर्वोऽयङ्कारकषष्ठ्याः प्रतिषेधः । शेषे षष्ठी (१०२) तु स्यादेव ।
 ब्राह्मणस्य कुर्वन् । नरकस्य जिणुः ।

अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः । २ । ३ । ७० ।

भविष्यत्यकस्य (२०३) भविष्यदाधमर्ण्यार्थेनश्च योगे षष्ठी न
 स्यात् । सतः पालकोऽवतरति । व्रजङ्गामी । शतन्दायी ।

विशेषे सम्भवति अतोऽत्र कर्मणः सम्बन्धविवक्षयापि न षष्ठीसंसाधः
 अथोक्तं हरिणा

निष्ठायां कर्मविषया षष्ठी च प्रतिषिध्यते ।

शेषलक्षणया षष्ठा समासस्तत्र नेष्यते इति ।

(२००) पूङ्ग्यजोः शाननिति (उ३६७८०) शानन् ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु
 चानशिति (उ३६७८०) चानश् इङ्धाद्यर्थैः शतकष्टिणीति (उ३६८८०)
 शत । तन्निति (उ३६६८०) तन् । खले जिह्मचितप्रत्याहारग्रहणाय
 तनामित्यत्र यत्वं न कृतमिति बोध्यम् ।

(२०१) द्विष इति द्विषोऽमित्ये इति (उ३६८८०) विहिते शतरि वा षष्ठीत्यर्थः ।

(२०२) शेषे षष्ठी त्विति शान्दबोधे वैलक्षण्यमिति भावः एवञ्चाचर्यो नवां
 दोहोऽगोपेनेत्यादौ शेषत्वविवक्षायां कर्त्तव्यं षष्ठी भवत्येवेति बोध्यम् ।

(२०३) आधमर्ण्येऽकस्याविहितत्वादाह भविष्यत्यकस्येति इनस्तूभवोर्विधाना-
 दाह भविष्यदाधमर्ण्यार्थेनश्चेति । यद्यपि भविष्यत्यको न स्मर्यते
 तथापि भविष्यति गम्यादय इत्यधिकारे (उ४११८०) विहितः तदुष्ण-
 म्पुत्राविति (उ४३२८०) अकस्यानी खुलेव गृह्यते इत्याशयेनोदाहरति

कृत्यानां (२०४) कर्त्तरि वा । २ । ३ । ७१ ।

षष्ठी वा स्यात् । मया मम वा सेव्यो हरिः । कर्त्तरीति
किम् गेयो माणवकः साम्नाम् । भव्यगेयेति (उ३१५४०) कर्त्तरि
यद्विधानादनभिहितकर्मम् । अत्र योगो विभज्यते । कृत्याना-
मुभयप्राप्ताविति नेति (२०५) चानुवर्त्तते । तेन नेतव्या
व्रजङ्गावः कृष्णेन । ततः कर्त्तरि वा । उक्तोऽर्थः ।

तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यान्तृतीयाऽन्यतरस्याम् ।

२ । ३ । ७२ ।

तुल्यार्थैर्दोगे तृतीया (२०६) वा स्यात्पक्षे षष्ठी । तुल्यः सदृशः
समो वा कृष्णस्य कृष्णेन वा । अतुलोपमाभ्यां किम् ।
तुला उपमा वा कृष्णस्य नास्ति ।

सतः प्रावकः इति यस्तु कालसामान्ये एतन्निहितस्तस्य नायं निषे-
धकः तेन ओदनस्य पावकः पुत्रस्य दर्शक इत्यादौ स्यादेवेति भावः ।
(२०४) कृत्यानामिति कर्त्तृकर्मणोरिति (१००४०) नित्यप्राप्ते विभाषा कर्त्तृ-
ग्रहणञ्च कर्मणि विकल्पे निवृत्त्यर्थम् ।

(२०५) नेतीति निषेधोऽयं कर्त्तरि कर्मणि चानुभयप्राप्तिविषय इति कैय-
टादयः । व्रजमित्यत्र गुणकर्मणि वेध्यते इति (१००४०) विकल्पस्तु
कृत्यातिरिक्ते चरितार्थस्य तस्य दोग्धव्या गावः पयः कृष्णेनेत्यादौ गुण-
कर्मण उक्तत्वेन प्रधाने चरितार्थेनानेन परत्वाद्वाभावे । तथा च
गुणकर्मणि वेध्यते इति तदुभयप्राप्तिरहितस्ये विशेषस्तु संपादक-
लोकेषु (१०२४०) मायुक्तेषु द्रष्टव्यः ।

(२०६) शेषपक्षां प्राप्तायां विकल्पेन तृतीया अनेन विधीयते । तुल्यार्थैस्तु-
ल्यार्थैरतएवातुलोपमाभ्यामिति पर्युदास उपपद्यते इति तु युक्तम् ।

चतुर्थी(२०७)चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसु-
खार्थहितैः । २ । ३ । ७३ ।

अतदर्थैर्योगे चतुर्थी वा स्यात् पक्षे षष्ठी आशिषि । आयुष्य-
श्चिरजीवितम् कृणाय कृणस्य वा भूयात् । एवमद्रभद्रं
कुशलनिरामयं सुखं शम्, अर्थः प्रयोजनं हितस्यैव भूयात् ।
आशिषि किम् । देवदत्तस्यायुष्यमस्ति । व्याख्यानात्(२०८)
सर्वत्रार्थग्रहणं भद्रमद्रपर्यायत्वादन्यतरो न पठनीयः ।

षष्ठी ।

आधारोऽधिकरणम् । १ । ४ । ४५ ।

कर्तृकर्मद्वारा (२०९) तन्निष्ठक्रियाया आधारः कारकमधि-
करणसंज्ञः स्यात् ।

अतएव च पर्युदासात्तत्त्वसादृश्यबोधकस्यानव्ययस्यैव ग्रहणम् तेन
इवादीनां सादृश्यबोधकत्वेऽपि न तद्योगेऽस्य प्रवृत्तिरिति बोध्यम् ।
तृणां यदारोहति दन्तवाससेति, स्फुटोपमं भूतिसितेन शम्भुनेत्यादौ
तु सहार्ये ढतीवेति भक्तिनाथः ।

(२०७) आशीर्विषयक्रियान्वयर्थकात् प्रातिपदिकात् तद्द्वारायुष्यादियोगे
चतुर्थी पश्चादित्यर्थः । अतएवैतदर्थकचतुर्थ्यान्तेन सुखहितादिभिर्न
समासः उभरोर्याप्ति क्रियान्वयेन परस्परसमासमर्थ्यात् । अतएव च सुखेन
चतुर्थीसमासविधानं तद्योगे चतुर्थीज्ञापकमित्युक्तमाकरे ।

(२०८) व्याख्यानादिति अर्थशब्दः प्रयोजनवाची पृथक् निमित्तमित्यायुष्या-
दिशब्दानामर्थपरत्वकल्पनमिति भावः । षष्ठी

(२०९) आश्रियतेऽस्मिन्निति अधिकरणार्थकञ्चि आधारशब्दः सिद्धः स-

सप्तम्यधिकरणे च । २ । ३ । ३६ ।

अधिकरणे सप्तमी स्यात् । चकारात् (२१०) दूरान्तिकार्थेभ्यः ।
 औपश्लेषिको वैषयिकोऽभिव्यापकश्चेत्याधारस्तिष्ठा (२११) ।
 कटे आस्ते । स्यात्स्याम्पचति । मोक्षे इच्छास्ति । सर्वस्मिन्ना-
 त्मास्ति । वनस्य दूरेऽन्तिके वा । दूरान्तिकार्थेभ्य इति (२६३८०)
 विभक्तित्रयेण सह चतस्रोऽत्र विभक्तयः फलिताः । तस्येत्वि-

चाधारः कस्येत्याकाङ्क्षायां कारके इत्यधिकारात् क्रियाया एवेति
 लभ्यते क्रियायाः साक्षादाधारयोश्च कर्त्तृकर्मणोस्तत्तत्संज्ञयैव परया
 एतस्या बाधात् परस्परया तदुद्दारा क्रियाया आधार इह साक्षा
 इत्याह कर्त्तृकर्मद्वारेति । स्पष्टसुक्तं हरिणा

कर्त्तृकर्मव्यवहितामसाक्षाद्धारयत् क्रियाम् ।

उपकुर्वत् क्रियासिद्धौ शास्त्रेऽधिकरणं सूतमिति ।

भूतले घट इत्यादौ सर्वत्वास्तीति पदाध्याहारेण शब्दबोधः । मूले
 वृक्षः कपिसंयोगीत्यादौ व्यक्तिक्रियाध्याहारे तस्याः स्वकर्त्तृकपि-
 संयोगिवृक्षद्वारा मूलवृक्षत्वादाधारत्वम् विशिष्टवृक्षस्य मूलवृक्षत्व-
 बोधेऽन्यत्वावयवे तद्विशिष्टवृक्षाभावप्रतीतेः कपिसंयोगे तद्वच्छेदकत्वं
 फलतीति बोध्यम् ।

(२१०) चकारादिति दूरान्तिकार्थकेभ्यः प्रातिपदिकार्थे एव सप्तमीति बोध्यम् ।

(२११) त्रिषेति उपसमीपे श्लेषः सम्बन्ध उपश्लेषस्तत्कृतमौपश्लेषिकम्
 एकदेशावच्छेदेन श्लेषस्य समीपसुपश्लेषं तत्कृतमौपश्लेषिकमिति वा
 सकलावयवव्यापकमभिव्यापकं तदतिरिक्तं सर्वम् वैषयिकम् । सर्वत्वा-
 धिकरणशक्तिमान् अधिकरणसप्तम्यर्थः । तत्रौपश्लेषिके, कर्त्तृद्वारा-
 धारे कटे आस्ते इति, कर्मद्वारा तु स्यात्स्यां पचतीति । वैषयिके,
 मोक्षे इति अभिव्यापके सर्वस्मिन्नित्युदाहरणविवेकः ।

धयस्य (२१२) कर्मण्युपसंख्यानम् * । अधीतो (२१३) व्याकरणे ।
 अधीतमनेनेति विग्रहे इष्टादिभ्यश्चेति (६०६८०) कर्तरौनिः ।
 साध्वसाधुप्रयोगे (२१४) च * । साधुः कृष्णो मातरि ।
 असाधुर्मातुले । निमित्तात्कर्मयोगे * । निमित्तमिह (२१५)
 फलं योगः संयोगसमवायात्मकः ।

(२१२) कृत्येति इनुविषयस्य इनो विषयस्य इनुप्रकृतेः कृत्यस्य कृतान्तस्य कर्म-
 णीत्यर्थः इनुप्रकृतेरिति व्याख्यानाच्च कृतपूर्वी कटमित्यादौ कट-
 रूपकर्मणि न तत्र सपूर्वाच्चेति, (६०६८०) सूत्रेण इनुविधानेनेनः
 सपूर्वकपूर्वशब्दस्यैव प्रकृतित्वात् । अत्र कर्मशब्देन कालाध्यादिव्यति-
 रिक्तमेव गृह्यते व्याख्यानात् तेन साधुमधीतो व्याकरणे इत्यादौ
 सासादौ नेति कैयटः ।

(११३) अधीतीति न कर्मणि क्तः तथात्वे तस्याभिहिततया सप्तम्यनुप-
 पत्तेः किन्तु भावे । अन्यत् कृतपूर्वी कटमित्यादेरिवालोच्यम् ।

(२१४) साध्वसाध्विति शेषप्रत्ययवादोऽयम् यत्तार्त्ता न विवक्षिता किन्तु
 तत्त्वकथनमात्रं तत्रापि सप्तम्यर्थं वार्तिकेऽत्र साधुग्रहणम् । साधु-
 निपुण्याभ्यामर्चायामप्रतेरिति (३११८०) सूत्रे साधुग्रहणं त्वर्चायां प्रति-
 योगे सप्तमीनिवृत्त्यर्थमिति विवेकः । तत्सूत्रे, अर्चाग्रहणं निपुणार्थ-
 मित्यपि केचित् ।

(२१५) निमित्तमिहेति यदि तु कारणमित्युच्यते तदा जाद्येन वज्र इत्या-
 दावपि स्यादिति भावः । फलञ्च क्रियाफलमेवञ्च फलं सप्तम्यर्थः ।
 चर्मणीत्यादौ चर्मणः फलत्वञ्च हननस्य तत्ताभेच्छाधीनेच्छाविषय-
 त्वात् । कर्मसम्बन्धस्य स्वरूपसन्नेव निमित्तम् तत्र द्वीपिचर्मणोर्ग-
 न्यन्तगसीन्द्रोरवयवावयविभावात् समवायः इतरयोश्च संयोग इति
 विवेकः । सूक्ताफलाय करिणमित्यादौ क्रियार्थोपपदस्येत्यादिना
 (२८०८०) चतुर्थी सूक्ताफलमाहर्तुं हन्तीत्यर्थविवक्षणात् ।

चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् ।

केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुण्ड्रको हतः ॥

हेतौ तृतीयात् प्राप्ता तन्निवारणार्थम् । सीमा अण्डकोशः
पुण्ड्रको गन्धमृगः । योगविशेषे किम् वेतनेन धान्यं
लुनाति ।

यस्य च भावेन भावलक्षणम् । २ । ३ । ३७ ।

यस्य क्रियया क्रियान्तरं लक्ष्यते ततः सममी(२१६)स्यात् ।
गोषु दुह्यमानासु गतः । अर्हाणां कर्तृत्वेऽनर्हाणामकर्तृत्वे

(२१६)यस्येति भावः क्रिया यस्य भावेन भावस्य क्रियान्तरस्य लक्षणं परिच्छेद-
करणं तद्वाचकशब्दात् चकारात् तद्विशेषणीभूतभाववाचकपदाच्च
सम्प्रतीति स्वरार्थः । तथाहि निर्जातकालादिक्रिया अनिर्जात-
कालादिक्रियायाः परिच्छेदकत्वात् लक्षणं भवति । तत्र काचित्
क्रिया स्वाधारकालेनान्यां क्रियां परिच्छिनत्ति यथा गोषु दुह्यमा-
नास्वागत इति । काचित्च स्वाधारकालाव्यवहितोत्तरकालेन यथा
गोषु धोध्यमानास्वागत इत्यादौ काचित्च स्वाधारकालाव्यवहितपूर्व-
कालेन यथा गोषु दुग्धास्वागत इत्यादौ । तत्र च क्रियासम्बन्धि-
त्वस्य सर्वत्र कारके सत्त्वेऽपि साक्षात् क्रियाधारयोः कर्तृकर्म-
णोरेव ग्रहणं व्याख्यानादिति बोध्यम् । तथाच ज्ञापकत्वं सम्प्रत्यर्थ-
स्तस्य क्रियायामेवान्वयः लक्ष्यलक्षणभावः शब्दगोध्य एवैतच्छास्त्र-
प्रवृत्तौ निमित्तं न तु तस्य भूयोदर्शनादिरूपमानान्तरेण ग्रहणामे-
वेति ध्येयम् अन्यथा उदिते आदित्ये तमो नष्टमित्यादावेव स्यात् न तु
प्रकृते । अतएव इदञ्च मानान्तरेण ज्ञातस्वरूपस्यार्थस्य काव्यविशे-
षादिज्ञापनार्थं यत्र शब्दप्रयोगस्तत्रैव प्रवर्तते इत्यत्रैव वात्यर्थं भाष्ये
वर्णितम् ।

तद्वैपरीत्ये (२१७) च ० । सत्सु (२१८) तरत्सु असन्त आसन्ते
असत्सु तिष्ठत्सु सन्तस्तरन्ति । सत्सु तिष्ठत्सु असन्तस्तरन्ति ।
असत्सु तरत्सु सन्तस्तिष्ठन्ति ।

षष्ठी चानादरे (२१६) । २ । ३ । ३८ ।

अनादराधिक्ये भावलक्षणे षष्ठीसप्तम्यौ स्तः । रुदति रुदतो
वा प्रात्राजीत् । रुदन्तं पुत्रादिकमनादृत्य सन्यस्तं (२००)
वानित्यर्थः ।

(२१७) तद्वैपरीत्ये अर्हणासककर्तृत्वेऽनर्हणां कर्तृत्वे चेति द्वयं ग्राह्यम् तत्र
बोदाहरणे वाक्यचतुष्टयम् । तथा च यस्यां क्रियायां ये उचितास्तेऽ-
र्हाः तेषां कर्तृत्वे विवक्षिते सति तत्र सप्तमी वाच्या एवं यस्यां क्रिया-
यां येषामनुचितं कर्तृत्वं तेषां कर्तृत्वे तयोरकर्तृत्वे च तथेत्यर्थः

(२१८) सत्स्वित्याद्यं सन्नोहि तरणक्रियार्हाः कर्तारश्च । असत्स्वित्यादि
द्वितीयम् असतां तरणमनुचितं तदकर्तृत्वञ्च तिष्ठत्स्वित्यनेनोच्यते ।
तृतीयं सत्सु तिष्ठत्स्विति । सतां तरणमनुचितं तेषामकर्तृत्वं तिष्ठत्-
स्वित्यनेन गम्यते । चतुर्थम् असतां तरणमनुचितं तेषां कर्तृत्वसक्तं
तरत्स्विति द्रष्टव्यम् । बोधस्तु तरणक्रियाकर्तृसत्त्वबन्धि असत्कर्तृ-
कमासनमित्येवं रीत्या सर्वतोद्भाः ।

(२१६) अनादरे इति विप्रत्ययसप्तमी यस्य च भावेनेत्याद्यनुवर्तते तथा च
यस्य क्रियाया क्रियानन्तरं लक्ष्यते ततः सप्तम्येव । अनादराधिक्ये अना-
दरे गम्यमाने सति तु षष्ठीसप्तम्याविति निष्कृष्टार्थः फलितः इत्या-
हानादराधिक्य इत्यादि । लक्ष्यलक्षणभावः षष्ठादेरर्थः एतत्त्वमभि-
व्याहारे अनादरपूर्वकस्वार्थे धातोर्लक्षणा षष्ठादि तत्र तात्पर्यमा-
हकम् अनादरश्च प्रत्यासत्त्या षष्ठादिप्रकृत्यर्थविषय एव ।

(२२०) प्रात्राजीदित्यस्याख्यातनतया क्रियाप्राधान्येनैव बोधनियमेऽपि
सन्यस्तवानिति विवरणं गुणप्रधानभावभेदेऽपि समानविषयकत्वेन ।

स्वामीश्वराधिपति(२२१)दायादसाक्षिप्रति-
भूप्रसूतैश्च । २ । ३ । ३६ ।

एतैः सप्तभिर्योगे षष्ठीसप्तम्यौ स्तः । षष्ठ्यामेव प्राप्तायाम्ना-
क्षिकसप्तम्यर्थं वचनम् । गवाङ्गोषु वा स्वामी । गवाङ्गोषु वा
प्रसूतः गा एवानुभवितुञ्जात इत्यर्थः ।

आयुक्तकुशलाभ्याञ्चासेवायाम् । २ । ३ । ४० ।

आभ्यां योगे षष्ठीसप्तम्यौ स्तस्तात्पर्यं (२२२) ऽर्थे । आयुक्ती
व्यापारितः । आयुक्तः कुशलो वा हरिपूजने हरिपूजनस्य
वा । आसेवायाहिम् । आयुक्ती गौः शकटे ईषद्युक्त इत्यर्थः ।

यतश्च निर्द्धारणम् । २ । ३ । ४१ ।

जातिगुणक्रियासंज्ञाभिः(२२३)समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं

(२२१) स्वाभ्यर्थेति षक्तव्ये स्वाभ्यादिशब्दत्वमप्रहृणं पर्यायशब्दान्तरनिवा-
रणार्थम् ।

(२२२) तात्पर्यं इति आसेवापदस्य तत्रैव हृदेरिति भावः तात्पर्यं च ह
तदेकव्यापारता ।

(२२३) जातिगुणक्रियासंज्ञाभिरिति विशेषणं तृतीया कल्पयन्त्यास्य समुदाये
एकदेशे च तथा च जात्यादिविशिष्टस्यैकदेशस्य यतः स्वघटितजात्या-
दिविशिष्टसमुदायात् निर्द्धारणं पृथक्करणं स्वेतरसमुदायव्यावृत्तधर्म-
करणकं पृथक्करणंतद्वाचकात् षष्ठीसप्तम्यौ स्त इत्यर्थः । यत इति किम्
यस्य जात्यादिविशिष्टस्य स्वेतरव्यावृत्तधर्मवत्त्वबोधनं तत एव सा भूत्
पञ्चपवादत्ववत् प्रथमापवादत्वस्यापि सम्भवात् । तथा च स्वघटितसमु-
दायावभितस्वेतरसमुदायव्यावृत्तधर्मकरणकपृथक्करणरूपनिर्द्धारण-

यतस्ततः षष्ठीसप्तम्यो स्तः । नृणां (२२४) नृषु वा ब्राह्मणः
 श्रेष्ठः । गवाङ्गोषु वा कृष्णा बहुचीरा । गच्छताङ्गच्छत्सु वा
 धावन् शीघ्रः । क्रात्राणां क्रात्रेषु वा मैत्रः पटुः ।

पञ्चमी विभक्ते । २ । ३ । ४० ।

विभागो विभक्तनिर्धार्यमाणस्य यत्र भेद एव (२२५) तत्र
 पञ्चमी स्यात् । माथुराः पाटलिपुत्रेभ्य आक्यतराः ।

विषयत्वरूपोऽवयवावयवविभावरूपस्य सम्बन्धो विभक्त्यर्थः । शब्देन्दु० ।

(२२४) नृणामिति नृससुदायावधिकविभोतरव्याहृत श्रेष्ठत्वकरणकष्टयक-
 करणरूपनिर्द्धारणविषयो नृससुदायावयवो विभः श्रेष्ठ इति बोधः
 संसर्गघटककरणञ्च समभिध्याहृतश्रेष्ठत्वादिकमेव ग्राह्यम् । उद्भूता-
 वयवभेदविवक्षाया नृणामिति बहुवचनं तिरोहितावयवभेदविवक्षाया-
 न्वेकवचनं तच्चासाधु इति कारके इति सूत्रभाष्ये स्पष्टम् । कारके
 इत्यत्र निर्द्धारणे सप्तम्यां कारकेष्विति ब्रूयादिति हि तदाशयः ।
 इन्द्रः सामासिकस्य वेत्यादौ समूहार्थे ठक् समाससमूहमध्ये इत्यर्थं
 इति बोध्यम् । शब्देन्दु० ।

(२२५) यतश्च निर्द्धारणमित्यनुवर्तते विभागोऽत्र भेदः तत्र निर्द्धारणे सर्वत्र
 यथाकथञ्चित् भेदस्य सत्त्वेऽपि विभक्त्यग्रहणसामर्थ्यात् यत्र भेद एव न
 तु केनाप्युपाध्यादिरूपेणाभेदस्तत्रैवास्य प्रवृत्तिरित्याह भेद एवेति
 न तु शब्दान्तरोपात्तसामान्याक्रान्ततेति भावः । प्रञ्चम्यर्थो निर्द्धार-
 णविषयत्वरूप एव तत्र च अवधिभक्त्यसम्बन्धेन पाटलिपुत्रस्यान्वयः
 तेन पाटलिपुत्रावधिकनिर्द्धारणविषया माथुरा आक्यतरा इति
 बोधः । न ह्यत्र निर्द्धारणावधेर्निर्द्धार्यमाणस्य च गोषु कृष्णेत्यादा-
 विषय सामान्यविशेषभावोऽस्ति प्रत्युत शब्दोपात्तयोर्धर्मयोर्विरोध एव ।

साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः । २ । ३ । ४३ ।

आभ्यां योगे सप्तमी स्यादर्चायान्न तु प्रतेः प्रयोगे (२२६)
मातरि साधुनिपुणो वा । अर्चायाङ्किम् । निपुणो राज्ञो
भृत्यः । इह तत्कथने तात्पर्यम् । अप्रत्यादिभिरिति (२२७)
वक्तव्यम्* । साधुनिपुणो वा मातरं प्रति पर्यनु वा ।

प्रसितोत्सुकाभ्यान्तृतीया च । २ । ३ । ४४ ।

आभ्यां योगे तृतीया स्याच्चात्सप्तमी । प्रसितः (२२८) उत्सुको
वा हरिणा हरी वा ।

नक्षत्रे च लुपि । २ । ३ । ४५ ।

नक्षत्रे प्रकृत्यर्थे यो लुप्तञ्जया लुप्यमानस्य प्रत्ययस्यार्थस्तत्र
वर्तमाने तृतीयासप्तम्यौ स्त्रीऽधिकरणे (२२९) । मूलेना (२३०)
वाहयेद्देवीं श्रवणेन विसर्जयेत् । मूले श्रवणे इति वा । लुपि
किम् पुण्ये शनिः ।

(२२६) साधुशब्दप्रयोगे तु अर्चनां विनापि सप्तमी भवत्येवेति साध्वसाधु-
प्रयोगे वेति वार्त्तिकादित्युक्तम् (२०८४) । प्राक्

(२२७) अप्रत्यादीत्यादिना लक्षणेत्थन्मूलेत्यादिस्त्रलोपात्तार्थौ पर्यनु ग्राह्यौ ।

(२२८) “तत्परे प्रसितासक्ता” वित्युक्तेरुक्त्या उत्सुकसाहचर्याच्चासक्तार्थक एव
प्रसितो गृह्यते न तु प्रकर्षेण सितः शुभः प्रसित इत्येवोऽपीति
बोध्यम् ।

(२२९) अधिकरणे इत्यस्यानुवृत्तिः किम् अथ पुण्य इत्यादौ मा भूत् अस-
त्यनुवर्त्तने प्रातिपदिकार्थे एव स्यात् ।

(२३०) मूलेनेति नक्षत्रेण युक्तः कालः (५२४ ४०) इत्यण् लुप्तविभक्ति (५२४ ४०)
इति लुप् ।

सप्तमीपञ्चमौ कारकमध्ये । २ । ३ । ७ ।

शक्तिद्वयमध्ये (२३१) यौ कालाध्वनौ ताभ्यामेते स्तः । अद्य
भुक्तायं वरहे वरहावा भोक्ता । कर्तृशक्तयोर्मध्येऽयत्कालः ।
इहस्थोऽयं क्रोगे क्रोगावा लक्ष्यं विध्येत् । कर्तृकर्माशक्तयो-
र्मध्येऽयन्दे शः । अधिकशब्देन (२३२) योगे सप्तमीपञ्च-
म्याविध्यते तदस्तिर्वाधिकमिति (६६६८४०) यस्मादधिकमिति
च सूत्रनिर्देशात् । लोके लोकाद्वाधिको हरिः ।

अधिरौश्वरे । १ । ४ । ६७ ।

स्वस्वामिसम्बन्धेऽधिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञः स्यात् ।

यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनन्तत्र सप्तमी ।

२ । ३ । ६ ।

(२३१) कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे (२६८४०) इत्यतः कालाध्वनोरित्यनुवर्त्तते
तच्च पञ्चम्या विपरिणम्यते मध्यस्यावधिद्वयसामेक्षतया षष्ठीद्विवचना-
न्तेन समासः कर्तृरूपकारकस्यैकत्वे भेदनिवन्धनमध्यव्यपदेशासम्भवात्
कारकशब्देन तच्छक्तियुक्त्येतेतत्पूर्वं मनसि कृत्वाह शक्तिद्वयमध्ये
इत्यादि । तथा च कर्तृत्वादिशक्तिरेव कारकं वा च क्रियाभेदेन
भिन्नेति भावः । अवध्यवधिमतोः सजातीययोरेव सामेक्षत्वनियमेन
कालाध्वनोः शक्तिमध्ये प्रवेशासम्भवेऽपि शक्तिशब्दस्य तदाधारकाला-
दिपरतया तन्मध्ये प्रवेश इति द्रष्टव्यम् स्वानन्तरकालवृत्तित्वादिकं
विभक्त्यर्थः शक्तिद्वयमध्यवर्त्तित्वं त्वार्थिकमिति बोध्यम् ।

(२३२) अधिकशब्देनेति कर्तृशक्तप्रत्ययान्ताध्याहृतस्य समानार्थकेशाधिकश-

अत्र कर्मप्रवचनीययुक्ते सप्तमी स्यात् । उप परार्द्धे (२३३)
हरिर्गुणाः परार्द्धादधिका इत्यर्थः । ऐश्वर्यं तु स्वस्वामिभ्या-
मर्थ्यायेण सप्तमी । अधि भुवि रामः अधि रामे भूः ।
सप्तमी शीण्डै (३५१४०४०) रिति समासपक्षे (२३४) तु रामा-
धीना । अषड्चेत्यादिना (७१८४०) खः ।

विभाषा छजि । १ । ४ । ६८ ।

अधिः करती प्राक्संज्ञो वा स्यादौश्वरार्थे । यदत्र माम-
धिकरिष्यति (२३५) विनियोज्यत इत्यर्थः । इह विनियोज्य-

त्वेन, न तु कर्मप्रवचनान्ताध्याहृदस्य समानार्थकेन, तेन । लोकेऽ-
धिको हरिरित्यादौ लोके इत्यत्रैव ह्यर्थादेन सप्तम्यादिरिति बोध्यम् ।
(२३१) उप परार्द्धे इति उपोऽधिके वेति (३६४४०) कर्मप्रवचनीयसंज्ञा ।
अधिरीश्वरे इत्यत्र (३१४४०) यस्येश्वरवचनमित्यत्र (३१४४०) चोभय-
त्वापीश्वरशब्दौ ईश्वरत्वेऽश्वरोभयपरौ ततश्च यस्येत्यनेन यत्सम्बन्धि
धनादिकं निर्द्दिश्यते तस्मात् ईश्वरवाचकात् सप्तमी, यस्य च धनादेः
स्वामित्वं निर्द्दिश्यते तस्मादपि धनादिवाचकात् सप्तमीति सूत्रार्थः ।
तच्च पर्थ्यायेण भवतीत्याह ऐश्वर्यं तु स्वस्वामिभ्यां पर्थ्यायेण सप्तमीति ।
अन्यतरस्मादुत्पन्नयैव सप्तम्या इतरनिष्ठसम्बन्धस्याप्यभिधानात् उक्तार्था-
नामप्रयोग इति न्यायात् न युगपदुभयां सप्तमीति भावः ।

(२३४) समासपक्षे इति विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावे तु अधिराममिति स्यादेवेति

द्योतनाय तदुक्तम् ।

(२३५) यो मामधिकरिष्यति विनियोज्यते तस्य विनियोज्य, रीश्वरत्वं गम्यत
इत्यर्थः ।

दीप्तरत्नम्यते । अगतिवत्तिङि चोदात्तवतीति (उ६२२८०)
(२३६) निघातो न ।

। सप्तमी ।

इति विभक्त्यर्थाः ।

(२३६) तिङि चोदात्तेति उदात्तवति तिङि परे गतिर्निहृत्यत इति सूत्रा-
र्थः अत्र च करिष्यतीति तिङन्त उदात्तवान् तत्परेऽधेर्न निघातः ।
तिङतिङ्ङ इत्यस्य (उ६१२८०) तु निपातैर्यद्यदित्यादिना (उ६१२८०)
निषेधान्ननिघात इत्यर्थः सामित्यत्वं द्वितीया तु कर्मणि द्वितीयेत्यने-
नैव (२५०८०) सिद्धेति भावः ।

समर्थः (१) पदविधिः । २ । १ । १ ।

(१) समर्थः पदविधिरिति । समर्थः संसृष्टार्थः सङ्गतार्थ इति यावत् ।
 सामर्थ्यञ्च द्विविधम् व्यपेक्षावत्त्वमेकार्थीभावश्च । तत्र स्वार्थपर्यवसा-
 यिपदानामाकाङ्क्षादिवशात् य परस्परं सम्बन्धः सा व्यपेक्षा । राज्ञः
 पुरुष इत्यादौ वाक्ये सत्यामाकाङ्क्षायां यो यो यस्मिन् सन्निहितो
 योग्यश्च स तेन तेन सम्बध्यते यथा राज्ञः पुरुषोऽश्वश्च राज्ञो देवद-
 क्षस्य च पुरुषः ऋद्धस्य राज्ञोऽश्वो धनश्चेत्यादि वृत्तौ तु नैवम् वृत्ती-
 नास्मेकार्थीभावात् । एकार्थीभावश्च विशेष्यविशेषणभावावगाहो-
 कोपस्थितिजनकत्वम् । तथा च राजपुरुषादिशब्देन विशिष्टैकार्थ-
 बोधकतया न तदैकदेशे ऋद्धादेरन्वयः पुरुषांश्च विशेषणतयोपस्थित-
 स्य च नाश्वादिसम्बन्धिता राजादीनाम् । जनितान्वयाच्च निराकाङ्क्ष-
 तया न देवदत्तादेः स्वाभितया पुरुषादावन्वय इति द्रष्टव्यम् ।
 देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादौ देवदत्तादेस्तु प्रधानीभूतकुलादिनैवान्वयः
 सम्बन्धस्तूपस्थितगुरुद्वारक एव पक्ष्यार्थः यथोक्तं हरिणा

ससदायेन सम्बन्धो येषां गुरुकुलादिना ।

संसृष्टावयवास्ते तु युज्यन्ते तद्वता सहेति ।

यद्वा सम्बन्धिषड्दार्थस्य पदार्थैकदेशत्वेऽपि भवत्येव केषाञ्चित् सम्ब-
 न्धान्वयः तदुक्तं तेनैव

सम्बन्धिषड्दः सामेक्षो नित्यं सर्वः समस्यते ।

वाक्यवत् सा व्यपेक्षापि वृत्तावपि न हीयते ।

अतएव वार्त्तिककृता सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न
 प्रयुज्यते इति वक्तव्यमिति सामान्यतो वृत्तिमतो विशेषणस्य स्वात-
 न्त्येण प्रयोगाभावमभिधाय अगुरुकुलपुत्रादीनां वक्तव्यमित्य-
 नेन गुरुकुलगुरुपुत्रादीनां विशेषणत्वेऽपि पृथक्प्रयोगाय नञा
 पर्युदासः कृतः । समानाधिकरणविशेषणस्य तु समानाधिकरण-
 मसमर्थवद्भवतीत्यनेन सर्वथा स्वातन्त्र्येण सामर्थ्याभावात् प्रयोगा-
 भावः भङ्गाऽभिहितः । एतन्मूलकमेव प्राचां गायत्रा

सामेचे प्रत्ययो न स्यात् समासो वा कथञ्चन ।

सामेचं तद्विजानीयादसमस्तविशेषणम् ।

प्रतियोगिपदादन्यत् यदन्यत् कारकादपि ।

वृत्तिष्वेकदेशस्य सन्ध्वन्नेन ज्ञेयते इति

अत्रायं विशेषः भवति प्रधानस्य सामेचत्वेऽपि समास इत्युक्तेः
प्रधानस्य वृत्त्युपस्थाप्यविशेषस्य राजपुरुषादेः सुन्दरादिविशेषणामेचा-
यामपि समासः । समासे चावयवशक्तौ तत्तत्पदार्थोपस्थि-
त्या विशेष्यविशेषणभावाद्यभ्युपगमे सामेचत्वादौ समासाभावादिकं
वाचनिकं कल्पम् तथान्याप्यधिककल्पना स्यादतः ससदायशक्ति-
कल्पनम् यथोक्तं हरिणा

बहूनां वृत्तिधर्माणां वचनैरेव साधने ।

स्यान्महज्जौरवं तस्मादेकार्थीभाव आश्रितः ।

चकारादिनिषेधोऽथ बहुव्यत्यतिभञ्जनम् ।

कर्तव्यं ते न्यायसिद्धं त्वस्माकं तदिति स्थितमिति ।

तथाहि वृत्तादिनिषेधवाक्ये चकारादि प्रयुज्यते समस्ते तु न तत्र व-
चनैरेव तन्निषेधः कल्पनीयः ससदायशक्तिपक्षे तु उक्तार्थानामप्रयोग
इत्युक्तन्यायादेव सिद्धम् । नामार्थयोरभेदाभ्ययः क्लृप्तः स च राजपदा-
दुपस्थापितराजादेः पुरुषे स्वस्वामिभावसन्ध्वेनान्ये परित्यक्तः
स्यात् । सन्ध्वन्लक्षणायास्तु किमपराङ्मु विशिष्टलक्षण्या । प्रकति-
प्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थः प्रधानमिति नियमश्च क्लृप्तः स च प्राप्तानन्दादौ
भज्येत आनन्दकर्तृकप्राप्तिकर्मेत्यर्थबोधस्वीभयसम्मतत्वेन कर्तु-
विहितक्तान्तार्थस्य कर्तुर्विशेष्यतौचित्येन प्रकृते तच्चैपरोत्वात् आनन्दसम्ब-
न्धादिलक्षणास्वीकारे ससदायशक्तिपक्षे एव प्रवेशः । तथा प्राप्त आन-
न्दोह यमिति विपक्षे आनन्दादौ अत्यन्तादिविशेषणयोगवत् समासे
सङ्गारणाय वृत्तस्य न विशेषणयोग इति वाचनिकत्वकल्पनाऽपि स्यात्
न्यते, मम तु न्यायसिद्धा इत्यादिवहुविधवापत्तिरतः ससदाये शक्तिदि-
त्यन्यत्र विस्तरः । वार्त्तिककृता तु अवश्यं कस्यचित् नञ्समासस्यास-
मर्थसमासस्य ममकस्य साधुत्वं वक्तव्यमित्युक्तत्वात् अस्यर्थं पश्येत्वादौ

पदसम्बन्धी यो (२) विधिः स समर्थान्वितो बोध्यः ।

प्राक् (३) कङारान्समासः । २ । १ । ३ ।

कङाराः कर्मधारय इत्यतः (३६५५) प्राक् समास इत्यधिक्रियते ।

सह सुपा । २ । १ । ४ ।

सहेति योगी (४) विभज्यते । सुबन्तं समर्थेन सह समस्यते ।

योगविभागस्येष्टसिद्धार्थत्वात् (५) कतिपयतिङन्तोत्तरपदोऽर्थ

असमर्थेन नञा बाणेन हतमारीचो राम इत्यादौ बाणादेर्विग्रहा-
र्थस्य गमकवृत्तेः सापेक्षत्वेऽपि तदर्थबोधकतयैव समीक्ष्य इति द्रष्टव्यम् ।

- (२) पदस्य पदयोः पदानां वा विधिः पदविधिरिति वचनविधेयस्याविव-
क्षितत्वं द्योतयन्नाह पदसम्बन्धीति । तत्र पदेति किम् वर्णाश्रये
कार्येऽसमर्थेऽपि यथा स्यात् तथा च तिष्ठतु दधि आनयान्नमित्यत्र
दधानयेति पदयोः सामर्थ्याभावेऽपि वर्णाश्रयं यणादिकं भवत्येव ।
सूत्रे समर्थपदं लाक्षणिकमिति द्योतयन्नाह समर्थान्वित इति समर्थेति
किं पश्यति लक्षणं त्रितोरात्ममित्यादौ समासो मा भूत् वस्तु लक्षणस्य
अपत्यं देवदत्तस्येत्यादौ च मा भूत् लक्षणशब्दादपत्यार्थकस्तद्धितः ।

इयञ्च परिभाषा समासकत्तद्धितादिवृत्तिमात्रे प्रवर्तते इति बोध्यम् ।

- (१) प्राक् कङारादिति सूत्रे प्राक् पदमावर्त्तनीयं तेन पूर्वं समाससंज्ञा
ततोऽवान्तरसमाससंज्ञा भवतीत्यर्थः । एवञ्चाव्ययीभावादेः समावेश
इति भावः । अनेकपदानामेकीभवनं समास इति निष्कृष्टार्थः ।

- (४) सहेति सूत्रं समासविधानार्थमधिकारार्थञ्च तथा च अत ऊर्ध्वं सहेति
सुपेति च पदद्वयमधिकारिण्यमाणं बोध्यम् । अत्र सहेति योगो
विभज्यते सुबानन्तिते (उ५४०५०) इत्यतश्च सुबित्यनुवर्त्तते तथा च सुबन्तं
समर्थेन सह समस्यते इति प्रथमयोगार्थः । तेन समर्थेन सुबन्तेन
तिङन्तेन नाम्ना धातुना सुपा च समास इत्यर्थः सम्पद्यते ।
तत्राद्यं भूतपूर्वं, द्वितीयमनुव्यचलत्, तृतीयं पुत्रहृती, गतिकारकोप-

समासः स च छन्दस्येव(६)पर्यभूययत्(७) । अनुव्यचलत् ।
सुपा सह(८)समस्यते । समासत्वात्प्रातिपदिकत्वम् ।

सुपोधातुप्रातिपदिकयोः । २ । ४ । ७१ ।

एतयोरवयवस्य सुपो लुक् स्यात् । भूतपूर्वे चरडिति (६८८प्र०)

पदानां कर्तृभिः सह समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तौ रित्युक्ते(३७८प्र०)नाश्रौ-
वात् समासः । चतुर्थम् कटपूरित्यादि । समर्थः समर्थेन सह समस्यते
इति द्वितीययोगार्थः तेन तिङन्तेन समर्थेन समर्थ्यतिङन्तस्य समासः
यथा पिवतस्यादता अशीतपिवतेत्यादि । तिङन्तस्य सुबन्तेन समर्थेन
च समासो यथा एहीडादयः । स्फुटी भविष्यति तत्तत्प्रकरणे चेद-
सुपरिष्ठात् (४५०प्र०) । यथा च योगविभागेनोक्तपङ्क्तिष्वसमासलाभ-
स्तथा हरिणोक्तम्

सुपां सुपा तिङा नान्ना धातुनाऽथ तिङां तिङा ।

सुबन्तेनेति च प्रोक्तः समासः पङ्क्तिष्वो बुधैरिति ।

इत्येतन्ननसि निधावाह सहेति योगो विभज्यते इति योगो योजन-
मन्वयबोधोपयोग्यासत्तिपरिकल्पनमिति यावत् विभज्यते भेद्यति विशे-
ष्यते अवान्तरानुपूर्वीविशेषेण भिन्नतया कल्प्यते इत्यर्थः एवं सर्वत्र
योगविभागार्थं उच्येयः ।

(५) इष्टसिद्धार्थत्वादिति तेन स्तोकं करोति मातुः स्मरतीत्यादौ न विशेषे-
षणपृथीसमासाविति बोध्यम् ।

(६) छन्दस्येवेति तेन लौकिके नोपसर्गस्य तिङन्तेन समासस्तथात्वे प्रकृते
इत्यादौ क्तद्वितसमासाद्येत्यनेन (८४प्र०)प्रातिपदिकसंज्ञाविधानात्
ततः सुपाद्यापत्तिः नपुंसकत्वेन स्वभोर्नुगिति(१४२प्र०)लुक्समर्थनेऽपि
ह्रस्वापत्तिः प्राकुर्वन्तित्यादौ नलोपापत्तिश्चेति दूषणमावहतीति
बोध्यम् ।

(७) पर्यभूययदित्यादौ वेदे स्मरविशेषार्थम् समासास्वीकारः ह्रस्वो नपुं-
सक इत्यादिना (१४२प्र०) ।

(८) क्वाद्ययोगनभ्यार्थमनूद्य सहार्थं संयोज्य व्याचष्टे सुपा सह समस्यते इति

निर्देशात्पूर्वनिपातः । पूर्वं भूतः भूतपूर्वः । इवेन समासे
विभक्त्यलोपश्च (८) । जीमूतस्येव ।

अव्ययीभावः (१०) । २ । १ । ५ ।

अधिकारोऽयम् ।

अव्ययं विभक्तिसमोपसमृद्धिश्चृद्धार्थाभावा-
त्ययासम्प्रतिगच्छाद्भावाद्वाहयथानुपूर्व्ययोगपद्य-
सादृश्यसम्प्रतिसाकल्यान्तवचनेषु । २ । १ । ६ ।

अव्ययमिति योगो (११) विभज्यते । अव्ययं समर्थेन सह
समस्यते सोऽव्ययीभावः ।

प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् । १ । २ ।

४३ ।

समासशास्त्रे (१२) प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनसंज्ञं स्यात् ।

(८) इवेनेति इवेन समासे विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वञ्चेति वार्त्तिकोक्त
स्वरार्थमेवेदम् । समासमध्यपातिसुपोऽनेन लोपनिषेधः समासान्त

सुपस्तु अस्याव्ययान्तत्वेनोपसर्जनत्वेन चाव्ययत्वादेव लुगिति बोध्यम् ।

(१०) न अव्ययमव्ययं भवतीति भवतेः कर्त्तरि णः । इदञ्च सूत्रं संग्राह-
सधिकारार्थञ्च ।

(११) योगो विभज्यते इति तेन अपदिशमित्यादिसिद्धिः । सामीप्यादवस्तु
उदाहरणावसरे यथासम्भवं व्याख्यास्यन्ते (२२२७०) ।

(१२) सूत्रे समासपदं समासविधायकशस्त्रपरमन्यथा कथं श्रित इत्यादौ
विग्रहे श्रितादिपदानामेव प्रथमान्ततया पूर्वनिपातापत्तेरित्याश-
येनाह समासशास्त्रे इति ।

उपसर्जनं पूर्वम् (१३) । २ । २ । ३० ।

उपसर्जनस्याक् प्रयोज्यम् ।

एकविभक्तिं चापूर्वनिपाते । १ । २ । ४४ ।

विग्रहे (१४) यनियतविभक्तिकन्तदुपसर्जनसंज्ञं स्यात् । न
तु तस्य पूर्वनिपातः (१५) ।

गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य । १ । २ । ४८ ।

उपसर्जनं यो गोशब्दः स्त्रीप्रत्ययान्तश्च (१६) तदन्तस्य प्राति-
पदिकस्य द्वयः स्यात् । अव्ययीभावश्चेति (२०४४) अव्ययत्वम् ।

नाव्ययीभावादतोऽम् त्वपञ्चम्याः । २ । ४ । ८३

(१३) पूर्वमिति अधधानमुपसर्जनमिति शास्त्रान्तरे कदाच्यतया यं प्रति
वदामर्जनं तत्तन्नात् पूर्वमिन् प्रयोज्यमित्यर्थः ।

(१४) विग्रह इति अनुवर्तमानेन समासपदेन विग्रहो लक्ष्यते इति भावः ।

(१५) न तु तस्येति अनन्तरोक्तः पूर्वनिपातोऽनेन न निषिध्यते किन्तु ह्रस्वा-
द्यर्थमिदं सूत्रमिति भावः । निष्कान्तः निष्कान्तेत्यादिक्रमेण निष्का-
न्तादिशब्दानियतविभक्तिकृत्येऽपि कौशाब्धीशब्दस्य नियतलिङ्ग-
तयोपसर्जनत्वात् निष्कौशाब्धिरित्यत्र ह्रस्व इति बोध्यम् ।

(१६) गोस्त्रियोरिति उपसर्जनमिह शास्त्रीयं ग्राह्यं न त्वप्रधानमात्रं
तेन कुमारीवाचरति मित्र इत्यादिवाक्ये आचारकिंवन्ते कुमारीशब्दे
न प्रसङ्गः । अत्र स्त्रीशब्दस्य स्त्रीधिकारीकटांवादिप्रत्ययान्तपरतया-
ऽतिनञीरित्यदौ तेल्याग्येनाह स्त्रीप्रत्ययान्तश्चेति । भाष्ये उत्तरपद-
भूतयोः गोस्त्रियोरित्यभिधानात् समासस्थान्त एवेहं प्रवर्तते तेन
राजकुमारीष्वत्र इत्यादौ समासमध्ये नेति बोध्यम् ।

अदन्तादव्ययीभावात्सुपो न लुक् तस्य तु पञ्चमीं विना अमा-
दिशश्च स्यात् (१७) । दिशयोर्मध्यमपदिशम् । क्लीवाव्ययं
त्वपदिशं दिशोर्मध्यं विदिक् स्त्रियामित्यमरः ।

तृतीयासप्तम्योर्वहुलम् । २ । ४ । ८४ ।

अदन्तादव्ययीभावात्तृतीयासप्तम्योर्वहुलमन्भावः स्यात् । अप-
दिशम् अपदिशेन । अपदिशम् अपदिशे । बहुलग्रहणा-
त्सुमद्रसुन्मत्तगङ्गमित्यादौ सप्तम्या नित्यमन्भावः । विभक्ती-
त्यादेः (१८) रयमर्थः । विभक्त्यर्थादिषु वर्त्तमानमव्ययं सुबन्तेन
सह समस्यते सोऽव्ययीभावः । विभक्ती तावत् । हरौ (१९)
इत्यधिहरि । सप्तम्यर्थस्यैवान्न द्योतकोऽधिः । हरि ङि अधि
इत्यलौकिकं विग्रहवाक्यम् । अत्र निपातेनाभिहितेऽप्यधि-
करणे वचन (२०) सामर्थ्यात्सप्तमी ।

अव्ययी भावश्च । २ । ४ । १८ ।

(१७) नाव्ययीभावादिति अत्रापञ्चम्या इति प्रतिषेधोऽम एव न तु लुक्
इति द्योतयितुं लुगञ्चः । तथा च अदन्तादव्ययीभावात् परस्य पञ्च-
मीभिन्नस्य सुपोलुक् न अस् च पञ्चम्यास्तु लुगसावुभावपि नेत्यर्थः ।

(१८) अव्ययं विभक्तीत्यादिस्त्वत्वे विभक्तीत्यादिशब्देन तदर्थो लक्ष्यते वचनश-
ब्दस्तु कर्मसाधनं प्रत्येकं सम्बोध्यते तेन विभक्तीत्यादिस्त्वार्थलाभस्तत्र
वर्त्तमानं तदर्थद्योतकमव्ययं समर्थेन सुबन्तेन सह समस्यते इति
स्त्वार्थस्तदाह द्योतकमव्ययं समर्थेन सुबन्तेन सह समस्यते इति
स्त्वार्थस्तदाह विभक्तीत्यादिष्विति । अत्र च तदुत्तरविभक्तीत्यादिस्त्व-
मविवेकौ वैकार्थीभावः ।

(१९) नित्यसमासेऽस्वपदघटितवाक्यस्यैव विग्रहत्वोचितत्वात् हरौ अव्ययी-
पहाय हरावित्युक्तम् ।

(२०) वचनेति स्त्वत्वे वचनेष्वग्रस्य तदर्थपरतया प्रत्यासत्त्या यद्विभक्तीत्यर्थवाचका-
व्ययेन सुबन्तस्य समासमन्भावस्तद्विभक्तीत्यत्र तस्य वचनेष्वग्रहणमिति भावः ।

अयं नपुंसकं स्यात् । ऋस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्या (१४२४०) ।
 गोपायतीति गाः पातीति वा गोपाः तस्मिन्नित्यधिगोपम् ।
 समीपे । कृष्णस्य समीपमुपकृष्णम् । समया (२१) ग्रामम्
 निकषा लङ्गाम् आराहनादित्यत्र तु नाव्ययीभावः अभितः
 परित इति (२६२४०) अन्यारादिति (२८८४०) द्वितीयापञ्चम्यो-
 विधानसामर्थ्यात् । मद्राणां समृद्धिः सु (२२) मद्रम् । यवनानां
 व्यृद्धिः दुर्यवनम् । विगता ऋद्धिः (२३) व्यृद्धिः । मच्चि-
 काणामभावो (२४) निर्मच्चिकम् ।

(२१) सनयानिकपाराच्छ्रद्धा अधिकरणशक्तिप्रधाना इति तेषां सामीप्यना-
 त्वावित्वाभावाच्च तैः समासः तेषां हि समीपे इत्यर्थे कृतविभक्तार्थे सा-
 मीप्यादिमात्रवृत्त्यवयवस्यैव सुबन्तेन समासः प्रकृतेः तूपपञ्चम्यस्येति-
 वाची कृष्णसामीप्यमिति बोधादिति नातिशयः । उपदृशादौ
 तूपस्य समीपवर्तिपदार्थबोधकतया सामीप्यमात्रावित्वाभावाच्चा-
 व्ययीभावः ।

(२२) वचनग्रहणात् समृद्धादिद्योतकत्वेऽव्ययीभावः सुगन्धस्त्वत् समृद्धा-
 दिद्योतकः ।

(२३) विगता ऋद्धिरित्यस्य ऋद्धेरभाव एवेत्यर्थस्तस्य नार्थाभावरूपत्वम् तद-
 ऋद्धेरैव तत्रतियोगित्वात् बोधस्तु यवननिर्धृतिप्रतियोगिकाभाव इति
 न गतार्थता ।

(२४) अर्थविरोधी अभावः अर्थाभावः अत्यन्ताभावः एव अन्योन्याभावश्च
 तु सर्वत्र प्रतियोगितावच्छेदकेनैव विरोधादित्याशयेन सूत्रेऽप्यपद-
 सुपात्तस्य व्यवञ्च समास उत्तरपदार्थाभावद्योतकः नञनञ्साधारणा-
 व्ययेन भवति । नञ्त्तत्पुरुषस्तु नञैव अन्योन्याभावबोधकः सर्वत्र
 कविदभावबोधकोऽपीत्यनयोर्विशेषः । अतएव निर्मच्चिकम् अपाप-
 मित्यादिवत् अचुपलब्ध इत्यादीनामभावबोधकत्वेऽपि न क्षतिः ।
 वस्तुतो नाशपर्यायावयवस्य पृथग्ग्रहणात् प्रागभावनिवारणार्थं
 विद्यमानपदार्थप्रतियोगिताद्योतनार्थञ्चार्थग्रहणं तेन प्रागभावाभि-

हिमस्याव्ययी निर्हिमम् (२५) । अव्ययी ध्वंसः । निद्रा
सम्प्रति (२६) न युज्यते इत्यतिनिद्रम् । हरिशब्दस्य (२७)
प्रकाशः इतिहरि । विष्णोः पश्चादनुविष्णु । पश्चाच्छब्दस्य
तु नायं समासः ततः पश्चात् (२८) स्तस्यत इति भाष्यप्रयो-
गात् । योग्यता (२९) वीप्सापदार्थानतिवृत्तिसादृश्यानि य-

प्रायेण कपालेऽघटमित्यादिर्न प्रयोगः न वाऽपदार्थस्य शब्दशब्दादेर-
भावबोधनाय निःशब्दशब्दमित्यादिरेषामलीकतवार्थत्वाभावेन तत्प्र-
तियोगिकाभावामसिद्धेः ।

(२५) अत्रैतद्विषयार्थत्वात् ध्वंसार्थत्वाभावेनातिहिममित्यनुक्ता निर्हिममि-
त्युक्तम् ।

(२६) सम्प्रतिशब्द इदानीमित्यर्थे स चाधिकरणशक्तिप्राधानत्वात् क्रियापदे-
नैवान्वयी तन्निषेधोऽपि तदानीतक्रियाया एवोचित इत्याशयेनाह
सम्प्रति न युज्यते इति तेनासम्प्रतीति सौत्वप्रयोगेऽपि युजिक्त्वान्त-
र्भावैरेव नञ्समास इति बोध्यम् ।

(२७) शब्दप्रादुर्भाव इत्यस्य शब्दविषयकप्रकाशार्थेनाव्ययेन समास इतिना ।
उदाहरणे स्वरूपपरेण हरिशब्देन प्रकाशार्थकेतिशब्दस्य समासः ।

(२८) सति च पश्चाच्छब्देनाव्ययीभावे पश्चाच्छब्दस्य पूर्वनिपातः स्वादित्यपि
द्रष्टव्यं तेन सर्वपश्चादिति न भाष्यप्रयोगासङ्गतिः । एतद्भाष्यप्रयोगा-
देवैतत्सूत्रे तत्तदर्थबोधकपदघटिततया गृहीताव्ययेन तत्तदर्थकेन
न समास इति गम्यते तत्र च पश्चाच्छब्दस्यैव स्वार्थपरस्याव्ययस्य घट-
कत्वाच्चाव्ययीभाव इति बोध्यम् ।

(२९) यथापदं व्याचष्टे योग्यतेत्यादि पदार्थानतिवृत्तिरतिरक्तः । प्रति-
शब्दमिति वृत्तौ वीप्सान्तर्भावात् न द्विर्वचनम् । तथा च यदा द्विर्वचनं
तदा प्रतिशब्दस्य वीप्साबोधकत्वाभावात् समासाप्राप्त्या वाक्यं साधु ।
वृत्तौ तु समासेन वीप्सावाद्योतितत्वात् उक्तार्थानामप्रयोग इति न
द्विर्वचनमिति बोध्यम् ।

थार्याः । अनुरूपम् रूपस्य योग्यमित्यर्थः । अर्थमर्थमप्रति-
प्रत्यर्थम् प्रतिशब्दस्य वीप्सायाङ्गस्य प्रवचनीयसंज्ञाविधान-
सामर्थ्यात्तद्योगे द्वितीयागर्भं वाक्यमपि । शक्तिसनति-
क्रम्य (३०) यथाशक्ति । हरेः सादृश्यं सहरि । वक्ष्यमाणेन
सहस्य सः । ज्येष्ठस्यानुपूर्व्येणेत्यनुज्येष्ठम् (३१) । चक्रेण
युगपदिति विग्रहे ।

अव्ययीभावे चाकाले । ६ । ३ । ८१ ।

सहस्य सः स्यादव्ययीभावे न तु काले । सचक्रम् । काले तु
सहपूर्वाह्नम् । सदृशः सख्या ससखि । यथार्थत्वेनैव सिद्धे
पुनः सादृश्यग्रहणं गुणभूतेऽपि (३२) सादृश्ये यथा स्यादित्येव-
मर्थम् । चत्राणां सम्पत्ति, सचक्रम् । ऋद्धे राधिक्यम् (३३)

(३०) शक्तिसनतिक्रम्येति परावरयोगे वेत्ति (उ४६१ष्ट०) सूत्रेण परेण पूर्व-
स्यावरेण परस्य च योगे गम्यमाने क्त्वा स्यादित्यर्थकेन क्त्वाप्रत्ययः परा-
वरयोगश्चात्र बौद्धस्तत्र गम्यमाने इत्युक्तत्वादगाद्धत्वेऽपि न क्षतिः ।

(३१) आनुपूर्व्यं क्रियाकृतम् अनुज्येष्ठं प्रणमतीत्यादौ कारणत्वेनाप्यन्वयात्
परिनिश्चितविभक्त्या समाससमिप्रेत्याह ज्येष्ठस्यानुपूर्व्येणेति आनुपूर्व्य-
क्रमः पूर्व क्रमेणेत्यनुपूर्वं स्वार्थं ध्वञ्जि आनुपूर्व्यम् । अत्र सूत्रे
आनुपूर्व्यमिति निर्द्देशात् एतदर्थकतया गृहीतेनाप्यनुना । व्ययेन समास
एव । युगपदादिशब्दयोगे तु न समासः तेनानुपूर्व्यमिति वत् युग-
पच्चक्रमित्यादिर्न प्रयोग इति दृष्टव्यम् ।

(३२) गुणभूते इति व्याख्यानादित्यवधेयं यदि सादृश्ये इति नोच्येत तर्हि
यत्र सादृश्यं प्रधानतयावगम्यते तत्रैव स्यात् अव्ययीभावेऽव्ययार्थप्रा-
प्त्यान्वयवर्गिकत्वादिति भावः ।

समृद्धिः । अनुरूप (३४) आत्मभावः सम्पत्तिरिति भेदः
 लक्षणमप्यपरित्यज्य (३५) सत्त्वमपत्ति साकल्येनेत्यर्थः । (३६)
 अन्ते (३७) । अग्निग्रन्थपर्यन्तमधीते साग्नि ।

यथाऽसादृश्ये । २ । १ । ७ ।

असादृश्ये (३८) एव यथाशब्दः समस्यते । तेनेह न । यथा

(३४) अनुरूपो योग्य आत्मनः समसमानोत्तरपदस्य भावः । सम्पत्तिनिमित्तं
 तद्वाच्यस्य वर्णाश्रमाद्युचितधर्मो वा सम्पत्तिः स च आत्मत्वादिति-
 त्वर्थः । सत्त्वमित्यस्य क्षत्रियाणां योग्यं क्षत्रियत्वमित्यर्थः ।

(३५) लक्षणमपीति साकल्यबोधकसहाव्ययेन समासः समासस्य नित्यत्वादस्त-
 पदविग्रहः । अपरित्यजेति परावरयोगे चेति (उ०४६१४०) ज्ञा-
 तद्योगश्च बौद्धः ।

(३६) सत्त्वमपत्तीत्यादौ लक्षणेन सह भुङ्क्ते इति बोधोत्तरं यस्तृणानि
 भक्षयेत् स कथमन्यत् परित्यजेदिति प्रतीतेः सक्तं भोज्यमपत्तीत्यत्रैव
 तात्पर्यमिति भावः ।

(३७) अन्त इति द्रदानीमेतावान् प्रदेशोऽध्वेय इति सङ्कल्पेन यावतो मन्वस्य
 परिग्रहस्तावतः समाप्तिरिहान्तगन्धेनोच्यते तत्समाप्तिसासाकल्येऽ-
 व्यध्ययने भवतीति साकल्यात् पृथगुक्तिः । अग्निग्रन्थस्तत्प्रतिपादक-
 मन्वपरः स च अन्तर्गताव्ययेन नित्यं समस्यते इति सूत्रार्थः । तस्य च
 नित्यसमासत्वादस्तपदविग्रहं दर्शयति अग्निग्रन्थपर्यन्तमिति । बड-
 ब्रीहौ द्वितीयान्तग्रन्थ एवान्यपदार्थः । अधीते इत्यस्य तु न समासा-
 न्तर्भावो मानाभावात् किन्तूदाहरणार्थत्वेन दिङ्मात्रतयोपदेशः ।
 अन्यत्वं साहित्यञ्च समासार्थत्वेन अन्त्याग्निग्रन्थसहितमिति बोधः ।

(३८) यथा असादृश्ये इति च्छेदस्तदाहासादृश्ये इति । यथा हरिस्तथा-
 हर इत्यादौ यथातथाशब्दस्य सादृश्यार्थकत्वेऽपि न पूर्वेण समासः सत्त्व-
 मपत्ति नियमेन प्रतियोग्याकाङ्क्षादर्शनाद् सादृश्यप्रतियोगिवाचके-
 नैव तद्बोधकाव्ययेन समासविधानेऽप्यनेन निषेधात् ।

हरिस्तथा हरः । हरेरुपमानत्वं यथाशब्दो द्योतयति (३८)
तेन सादृश्ये इति वा यथार्थ इति वा प्राप्तन्निषिध्यते ।

यावद्वधारणे (४०) । २ । १ । ८ ।

यावन्तः श्लोकास्त्वावन्तोऽच्युतप्रणामा यावच्छ्लोकम् ।

सुप् प्रतिना मात्वार्ये । २ । १ । ९ ।

शाकस्य (४१) लेशः शाकप्रति । मात्वार्ये किम् वृत्तं प्रति
विद्योतते विद्युत् ।

अक्षशलाकासंख्याः परिणा । २ । १ । १० ।

(३८) द्योतयतीति सामान्यस्य भेदको यो विशेषस्तद्रूपे प्रकारे घानि यथा-
तथाशब्दौ सिद्धौ तेन यदिशेषवान् हरिस्तद्विशेषवान् हरस्तथा च
हृष्यभिन्नो हर इति बोधयद्यत्तच्छब्दाभ्यां तयोरेकत्वावगमेऽप्यर्था-
दुपमानत्वप्रतीतिरिति भावः । सादृश्यशब्देनोपमानत्वमेव गृह्यते
यान्सूत्रे प्रकारशब्देन सादृश्यस्य ग्रहणेऽपि यत्सादृश्यवान् हरि-
स्तत्सादृश्यवान् हर इत्येव बोधः स्यात् तं हरिसदृशो हर इति नोप-
मानत्वमतो न समास इति ध्येयम् । भाष्यानुसारिणस्तु यथाऽसा-
दृश्ये इति सूत्रस्य यथाशब्दः सुबन्तेन समस्यते सादृश्ये द्योत्ये नेत्यर्थ-
सङ्गा यथाशक्ति यथावन्नमित्युदाहृत्य यथार्थत्वेन प्राप्तेऽपि यथाशब्द-
घटितसमासार्थता तदारम्भस्येत्याहुः । शब्देन्दुः ।

(४०) यावदिति सङ्ख्यादिनेवत्तापरिच्छेदोऽवधारणं तद्धीषकं यावदित्यवयवं
समर्थेन समस्यते इत्यर्थः । अवधारणे किं यावद्वृत्तं तावद्भुक्तं तच्चा-
वधारयामीत्यर्थः । विश्वहृवाक्ये यावच्छब्दस्तद्धितान्त इत्यखपद-
विग्रहः ।

(४१) सुप्ति पुनः सुवृत्तग्रहणमव्ययनिवृत्त्यर्थमिति द्योतयन्नाह शाकस्येति
तेनात्र शाकस्यानव्ययत्वेऽपि समासशब्दे प्रथमानिर्दिष्टतया पूर्व-
निपातः ।

अव्ययीभावसमासप्रकरणम् । ३२६

द्यूतव्यवहारे पराजये एवायं समासः । अक्षेण विपरीतं
वृत्तम् (४२) अक्षपरि । शलाकापरि । एकपरि ।

विभाषा । २ । १ । ११ ।

अधिकारोऽयम् । एतत्सामर्थ्यादेव प्राचीनानान्वित्यसमास-
त्वम् । सह सुपेति (३१८ पृ०) तु (४३) न नित्यसमासः अव्यय-
मित्यादि (३२१ पृ०) समासविधानात् (४४) ज्ञापकात् ।

अपपरिवहिरञ्चवः पञ्चम्या । २ । १ । १२ ।

अपविष्णु संसारः । अप विष्णीः । परिविष्णु परि विष्णीः ।
वह्निर्वनम् वह्निर्वनात् । प्राग्वनम् प्राग्वनात् ।

आङ् मर्यादाभिविध्योः । २ । १ । १३ ।

एतयोराङ् पञ्चम्यन्तेन वा समस्यते सोऽव्ययीभावः । आसु-
क्ति संसारः आ सुक्तेः । आनालं हरिभक्तिः आ बालेभ्यः ।

(४२) पराजयं द्यूतव्यवहारे विपरीतं वृत्तमित्युक्तं जने यथा वर्त्तितव्यं
तथा न वृत्तमित्यर्थः एकपरीत्यस्य एकेन विपरीतं वृत्तमित्यर्थः । तथा
हि पञ्चभिः कर्षदैः पञ्चिका नाभं द्यूतप्रति तत्पातने यदि सर्वे
उत्ताना अवाञ्चो वा पतितास्तदा पातयिता अन्यथा जयति जीयते
तत्र विपरीतवर्त्तने अक्षादेः कर्त्तृतया तृतीया । समासे पररेण तदर्थः
वैपरीत्यञ्च जयामेक्षयेति बोध्यम् ।

(४३) सह सुपेति त्विति विस्मयपटुरित्यत्र विस्मयं पटुरिति भावो विस्मय-
दर्शनान्न नित्यत्वमिति बोध्यम् ।

(४४) समासविधानादिति सहसुपेति समासासुवादेनैवाव्ययीभावादिसंज्ञा-
विधानसिद्धौ पुनस्तैः समाससंज्ञाविधानं तदनित्यताज्ञापकमिति भावः ।

लक्षण्येनाभिप्रती(४५) आभिसुख्ये । २ । १ । १४१ ।

आभिसुख्यद्योतकौ अभिप्रती चिह्नवाचिना सह प्राग्वत् ।
अभ्यग्नि शलभाः पतन्ति अग्निमभि । प्रत्यग्नि अग्निं प्रति ।

अनुर्थ्यन्मया । २ । १ । १५ ।

यस्य दार्थ्यं (४६) लस्य द्योत्यते तेन लक्षणभूतेनाऽनुः सम-
स्यते सोऽव्ययीभावः । अनुवनस्य निर्गतः । वनस्य (४७) समीपे
गत इत्यर्थः ।

यस्य चायामः । २ । १ । १६ ।

यस्य दैर्घ्यमनुना द्योत्यते तेन लक्षणभूतेनानुः समस्यते ॥
अनुगङ्गं (४८) वाराणसी गङ्गाया अनु । गङ्गादैर्घ्यं सदृश-
दैर्घ्योपलक्षितेत्यर्थः ।

(४५) लक्षण्येनेति अभिप्रती आभिसुख्यस्याग्न्यादेशार्थकत्वसम्बन्धेनान्वयस्य-
च द्योतकौ उदाहरणे अग्निज्ञाप्यं शलभकर्तृकमग्न्यभिसुखं पतन-
मिति बोधः । वाक्ये तु कर्मप्रवचनीयद्योत्यसम्बन्धेन अन्वयिनो द्वि-
तीयेत्युदाहरति अग्निमभीति । लक्षण्येनेति किं व्याप्तं प्रति गतः प्रा-
मादागत इत्यस्य तमेव प्रतिनिवृत्त इत्यर्थकतया कर्मत्वाच्च लक्षण्यता ॥
दृष्टं प्रतीत्यताभिसुख्याभावेन लक्षणत्वेऽपि न समास इति बोध्यम् ॥

(४६) लक्षण्येनेत्यनुवर्त्तते समवेत्यधिकरणशक्तिप्रधानं यदिति सामान्येन
नपुंसकं द्वितीयान्तञ्चेत्याशयेनाह यं पदार्थमित्यादि ।

(४७) वनादेर्लक्षणत्वञ्च समीपद्वारा समीपेन वनेनाग्निदेशो ज्ञायते इति
तस्य लक्षणत्वमिति बोध्यम् ।

(४८) दैर्घ्यसदृशदैर्घ्यं विगिटत्वमनोद्योत्यं तथाबोधे च गङ्गादेशार्थकत्वाच्च

तिष्ठद्गुप्रभृतौनि(४६)च । २ । १ । १७ ।

एतानि निपात्यन्ते । तिष्ठन्ति गावो यस्मिन् काले स तिष्ठद्गु
दोहनकालः । आयतीगवम् । इह शत्रादेशः पुं वद्धाव-
विरहः समासान्तश्च निपात्यते ।

पारमध्मे षष्ठ्या वा । २ । १ । १८ ।

पारामध्यशब्दो षष्ठ्यान्तेन सह वा समस्येते । एदन्तत्वज्ञाने-
योर्निपात्यते । पक्षे षष्ठ्यतत्पुरुषः । पारे गङ्गादानय गङ्गा-
पारत् । मध्ये गङ्गात् गङ्गामध्यात् । महाविकल्पेन वाक्य-
सपि गङ्गायाः पारात् । गङ्गाया मध्यात् ।

संख्या वंश्येन । २ । १ । १९ ।

वंशो (५०) द्विधा विद्यया जन्मना च तत्र भवो वंश्यः तद्वा-

क्षणत्वम् तथाच वाराणस्याः स्वरूपेण ज्ञातव्येऽपि दैर्घ्यं विशेषवै-
शिष्ट्येन न ज्ञातव्यमिति गङ्गाया तद्धोध इति बोध्यम् ।

(४६) तिष्ठद्गु प्रभृतीतीत्यत्र, चकारस्यावधारणार्थतया तेषां समासान्तरप्र-
वेशो नास्ति । आ तिष्ठद्गु जपन् सन्ध्यामित्यादौ आ इति पृथक् पद-
मिति । शब्देन्दु०

तिष्ठद्गु वहद्गु आयतीगवम् खलेयवम् खलेबुसम् लूनयवम् लूय-
मानयवम् पूतयवम् पूयमानयवम् संहृतयवम् संह्रियमाणयवम् ।
संहृतबुसम् संह्रियमाणबुसम् समभूति समपदाति सप्तमम् विषमम् ।
दःसमम् निःपमम् अपसमम् आयतीसमम् प्रौढम् पापसमम् पुण्य-
समम् प्राक्तम् परथम् प्रवृत्तम् प्रदक्षिणम् अपरदक्षिणम् सम्प्रति
असम्प्रति इच्छत्ययः समासान्तः एते तिष्ठद्गु प्रभृतयः ।

(५०) संख्येत्यादितिसूत्रे, समानाधिकरणविषया । एकस्वभावः सन्तान-

चिना सह संख्या वा समस्यते । द्वौ सुनी वंशौ द्विमुनि
व्याकरणस्य त्रिमुनि । विद्या (५१) तद्वतामभेदविवचायाम्
त्रिमुनि व्याकरणम् । एकविंशतिभारद्वाजम् (५२) ।

नदीभिश्च । २ । १ । २० ।

नदीभिः (५३) संख्या प्राग्वत् । समाहारे (५४) चायमिष्यते ।
सप्तगङ्गम् । द्वियमुनम् ।

अन्यपदार्थे च संज्ञायाम् । २ । १ । २१ ।

अन्यपदार्थे (५५) विद्यमानं सुवन्तन्नदीभिः सह नित्यं सम-

प्रबन्धो वंशो विद्याजन्मकृतोद्विधस्तत्र विद्याया समानस्वभावविषये
द्विमुनीति सुनीपाणिनिकात्यायनौ । त्रिमुनीति पतञ्जलिमहितौ तौ
(५१) त्रिमुनि व्याकरणमिति सामानाधिकरण्यानुपपत्तिमाशङ्क्याह विद्या-
ति तथा च बङ्गव्रीहौ त्रिमुनि व्याकरणम् अव्ययीभावे व्याकरणस्य
त्रिमुनीति प्रयोगः स्वरभेदश्च एवेति भावः ।

(५२) जन्मना वंशभेदे उदाहरति एकविंशतीति एकविंशतिभारद्वाजा-
वंश्या इति विग्रहः ।

(५३) नदीभिश्चेति बङ्गवचनग्रहणात् न संज्ञारूपनदीग्रहणं नापि स्वरूप-
ग्रहणं किन्तु नदीत्यर्थग्रहणं तेन सामान्यविशेषतदीवाचकशब्दमा-
त्रेऽस्य प्रवृत्तिः ।

(५४) समाहारे चेति (३५५८०) स्वरूपे एवकारार्थकश्चकारः समाहारान्यव्यव-
च्छेदकस्तेन द्विगोरपवादोऽयमव्ययीभावः ।

(५५) अन्यपदार्थे इति संख्येति निवृत्तं नदीभिरित्यनुवर्तते सुवन्तं नदी-
भिः सह नित्यं समस्यते इत्यर्थः । अन्यपदार्थे किं द्रव्यवैयर्थ्या
संज्ञायां किं शीघ्रगङ्गो देश इत्यत्र वा भूत् ।

स्यति संज्ञायाम् । विभाषाधिकारिऽपि वाक्येन संज्ञानवग-
मात् (५६) इह नित्यसमासः । उन्मत्तगङ्गं नाम देशः ।
लोहितगङ्गम् ।

समासान्ताः (५७) । ५ । ४ । ६८ ।

इत्यधिकृत्य ।

अव्ययीभावे शरत्पृथुतिभ्यः । ५ । ४ । १०७ ।

शरदादिभ्यश्च स्यात् समासान्तो (५८) ऽव्ययीभावे । शरदः
समीपमुपशरदम् । प्रतिविपाशम् । शरदृ (५८) विपाश

(५६) संज्ञाऽनवगमात् संज्ञिनो देशविशेषस्थानवगमात् नित्यसमास इति
नित्यसमाससदृश इत्यर्थः सादृश्यञ्च समाससमानार्थकवाक्याभावव-
त्त्वेन । समासघटकपदानां विग्रहस्वरूपेति बोध्यम् ।

(५७) साधारणसमासान्तानामेकस्मिन् प्रकरणे वक्ष्यमाणत्वेऽपि अव्ययी-
भावेऽसाधारणसमासान्तान् निर्द्देशुमुपक्रमते समासान्ता इति अत्र
समासान्तघटकं समासपदं तत्त्वन्वयलौकिकविग्रहवाक्यपरमेवमव्य-
यीभावादपदान्यपि तत्पराणि तथा चालौकिकविग्रहवाक्ये समास-
संज्ञासमकालमेव समासान्त इति सिद्धान्तः । अन्तशब्दश्च चरमाव-
यववाची स च समुदाय एव तेनोपशरदमित्यादौ नाव्ययीभावादित्या-
दिनाम् (३२२४०) ऽसुलोपाभावौ सिद्धौ । अन्वया पूर्वाभागाव्य-
यीभावत्वेनाव्ययत्वात् तस्य चादन्तत्वाभावेन सुलोपापत्तिरिति बोध्यम्

(५८) अव्ययीभावे उत्तरपदतया वर्तमानं यच्छरदादिप्रकृतिकं सुबलं तद-
न्तादृच् स च समाससमानार्थकविग्रहवाक्यान्तावयव इत्यर्थः । रा-
जाहः सखिभ्यः टजित्यत (३८२४०) ऽजित्यसुवर्तते । एवञ्च अनश्नेति
(३३४४०) सूत्रे अचन्तादव्ययीभावादित्युक्तिस्तु फलितार्थपरतया कथ-

ञ्चिन्नेवेति । शब्देन्दु०

(५९) शरदादिकं पठति शरदित्यादि अत्र अयन्तानां पाठो नित्यटजर्थ-

अनस् मनस् उपानह् दिव् हिमवत् अनडुह् दिग् दृग्
विग् चेतस् चतुर् त्वद् तद् यद् कियत् जराया जरस्
च । उपजरसम् । प्रतिपरसमनुभ्योऽच्चाः । यस्येति (१३६४०) च ।
प्रत्यक्षम् (६०) । अच्चाः परमिति विग्रहे समासान्तविधा-
नसामर्थ्यादव्ययीभावः । परोक्षे लिङिति (उत्पृ०) निपातना-
त्परस्योकारादेशः । परोक्षम् (६१) । परोक्षा क्रियेत्यादितु
अर्थ आद्यचि । समक्षम् । अन्वक्षम् ।

अनञ्च । ५ । ४ । १०८ ।

अनन्तादव्ययीभावाद्वाच् स्यात् ।

नस्तद्धिते । ६ । ४ । १४४ ।

नान्तस्य भस्य टेलीपः स्यात्तद्धिते । उपराजम् । अध्यात्मम् ।

नपुंसकादन्यतरस्याम् । ५ । ४ । १०६ ।

अनन्तं यत् क्लीवन्तदन्तादव्ययीभावाद्वाच् वा स्यात् । उप-
चक्षम् उपचक्षम् ।

स्त्रीने भय इत्यनेन शरदादौ न विकल्पेन टप् । अत्र गण्ये हिङ्क्
विट् सट् इत्यधिकास्तत्रयः कश्चित् दृश्यन्ते ।

(६०) प्रत्यक्षमिति लक्षणेनाभिप्रेती इत्यनेन (१३०४०) समासः अविशब्देन
इन्द्रियमात्रं लक्ष्यते इन्द्रियाणाञ्च ज्ञानं प्रत्येव हेतुत्वात् प्रत्यक्षम-
न्तेन इन्द्रियसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमुच्यते विप्रवादात् तु परोक्षादिवत्
अर्थ व्याप्यजन्यतया तस्य प्रवृत्तिः ।

(६१) परोक्षगर्भेन] तद्विपरीतमिन्द्रियाजन्यं ज्ञानमुच्यते इति विशेषः
अज्ञातयोग्यं समक्षम् अच्चाः पश्चादन्यमिति विवेकः ।

अव्ययीभावसमासप्रकरणम् । ३३५

नदी(६२) पौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः । ५ । ४ ।

११० ।

वा टच् स्यात् । उपनदम् उपनदि । उपपौर्णमासम् उप-
पौर्णमासि । उपाग्रहायणम्, उपाग्रहायणि ।

अथः । ५ । ४ । १११ ।

अयन्तादव्ययीभावाटच् वा स्यात् । उपसमिधम् उपसमिध्वा

गिरेश्च सेनकस्य । ५ । ४ । ११२ ।

गिर्यन्तादव्ययीभावाटच् वा स्यात् । सेनकप्रहणम्पूजार्थम् ।

उपगिरम् उपगिरि ।

इत्यव्ययीभावः ।

(६२) नदीति इह स्वरूपस्यैव ग्रहणं न संज्ञायाः नदीसंज्ञकस्यापि
पौर्णमासीशब्दस्य पृथग्निर्देशात् । पौर्णमासीशब्दस्य स्वरूपपरो-
न्वार्थपरस्त्रिंशेषाग्रहायण्याः पृथग्निर्देशादिति बोध्यम् ।

तत्पुरुषः । २ । १ । २२ ।

अधिकारोऽयम् । प्राग्वहुनीहे ।

द्विगुञ्च । २ । १ । २३ ।

द्विगुरपि तत्पुरुषसंज्ञः स्यात् । इदं सूत्रस्य शक्यम्
संख्यापूर्वो द्विगुश्चेति पठित्वा चकारवलेन (१) संज्ञासमावेशस्य
सुवचत्वात् । समासान्तः (२) प्रयोजनम् । पञ्चराजम् ।

द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः

। २ । १ । २४ ।

द्वितीयान्तः (३) श्रितादिप्रकृतिकैः (४) सुवन्तैः सह समस्यते वा
स च तत्पुरुषः । कृष्णं श्रितः कृष्णश्रितः । दुःखमतीतः

(१) चकारवलेनेति संख्यापूर्वो द्विगुश्चेत्यस्य संख्यापूर्वो द्विगुः स्यात् चका-
रात् तत्पुरुष इत्यर्थलाभसम्भवादिति भावः ।

(२) द्विगोस्तत्पुरुषसंज्ञायाः फलमाह समासान्त इति स च टजादिरित्यर्थः ।

(३) प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणमिति न्यायात् द्वितीयापदं द्वितीयान्तपर-
मित्याशयेनाह द्वितीयान्तमिति अत्र च समासप्रत्ययविधौ तदन्त-
विधिवाभावात् कष्टं परमश्रित इत्यादौ श्रिताद्यन्तेन न समास इति
बोध्यम् ।

(४) श्रितातीतादीनां सुवन्तत्वासम्भवेन संबोधनान्ततया कचित् तथा-
त्वेऽपि लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणनियमेन श्रिता-
दिष्वङ्गत्वमेव समासः स्यादित्याशङ्क्याह श्रितादिप्रकृतिकैरिति
सह सुवेति (३१६५०) अधिकारात्तदर्थलाभ इति भावः ।

तत्पुरुषसमासप्रकरणम् ।

३३७

दुःखातीतः । गम्यादीनामुपसंख्यानम् (५) * । ग्रामगमो
ग्रामगमो । अन्नं वुभुक्षुः अन्नवुभुक्षुः ।

स्वयं क्तेन । २ । १ । २५ ।

द्वितीयेति न (६) सम्बन्धेऽयोग्यत्वात् । स्वयं कृतस्यापत्यम्
स्वायङ्कृतिः (७) ।

खट्वा क्षेपे । २ । १ । २६ ।

खट्वाप्रकृतिकं द्वितीयान्तं क्तान्तप्रकृतिकेन सन्नन्तेन समस्यते
निन्दायाम् । खट्वाकृत्वा जाल्मः (८) । निन्दासमासोऽयम् ।
न हि वाक्येन निन्दा गम्यते ।

सामि (९) । २ । १ । २७ ।

सामिकृतम् ।

कालाः । २ । १ । २८ ।

(१) त्रिादिषु गमिगास्यादीनामुपसंख्यानान्तरात् ग्रामं गाभीति वाक्ये
ग्रामगाभीति समासः ।

(६) स्वयमित्याद्येत्यर्थकं कर्तृशक्तिप्रधानं तेनात्वायोग्यत्वात् न द्वितीया-
सम्बन्ध इत्याह द्वितीयेति नेति ।

(७) असमासे तु स्वयं कर्तुरिति स्यात् । तथेतत्पर्यन्तमपि समासफलम् ।

(८) जाल्म इति तत्र तस्य कोऽलरूपत्वं प्रतीयतेऽतो न वाक्येन तदर्थान्वयः
प्रकरणादिना योगरूपः एव तथाचोपपत्त्यनेपि कोऽलरूपः तज्जिज्ञः
सम्भव एवेति भावः ।

(९) सामिशब्दोऽङ्गवाची सामीत्येतत् क्तान्तेन सह समस्यते इत्यर्थः ।

क्तेनेत्येव अत्यन्तसंयोगार्थं (१०) वचनम् । मासप्रमितः
प्रतिपच्चन्द्रः । मासम्परिच्छेत्तु (११) मारब्धवानित्यर्थः ।

अत्यन्तसंयोगे च । २ । १ । २६ ।

काला इत्येव अक्तान्तार्थं वचनम् (१२) सुहृत् सुखं सुह-
र्त्तं सुखम् ।

तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन । २ । १ । ३० ।

तत्कृतेति लुप्ततृतीयाकां (१३) तृतीयान्तं तृतीयान्तार्थकृत-

(१०) क्तान्ताक्तान्तसाधारणेन अत्यन्तसंयोगे चेति सूत्रेण गतार्थतामाश्र-
याह्वानत्यन्तसंयोगार्थमिति ।

(११) मासं परिच्छेत्तुमिति रभधातुयोगे शकटप्रेत्यादिना (उ४३२ष्ट०) लुप्तम् ।

(१२) काला इत्यनेनैव सिद्धे इदं सूत्रं व्यर्थमित्याशङ्क्याह अक्तान्तार्थमिति
तथा च क्तेनेति नासुवर्त्तते इति भावः ।

(१३) लुप्ततृतीयाकमिति सौत्रत्यादिति शेषः । एवं च तच्छब्देन तृतीयान्तं
परामर्शसम्भवेऽपि अत्र तदन्तार्थो लब्धते तत्र च गुणवचनेनेत्यनेना-
न्वयः गुणवचनस्य च तत्कृतत्वार्थद्वारा तथा च तृतीयान्तार्थकृतो यो
गुणस्तदाचक्रेन सह समास इत्याशयेन व्याचष्टे तृतीयान्तार्थकृतगुण-
वचनेनेति । अर्थशब्देनेति सौऽपि पृथङ्निमित्तमिति बोध्यम् ।
अत्र गुणसुक्तवानिति व्युपत्त्या गुणवाचित्वे सति द्रव्यवाचिनएव
ग्रहणार्थं वचनपदसुपात्तम् गुणश्चात्र धर्मतात्वं तेन खण्डगोदस्य
क्रियापरत्वेऽपि नोदाहरणसङ्गतिः । तथा च कृतद्वारक एव सामर्थ्ये-
ऽस्य प्रवृत्तिः न साक्षात् । परस्परान्वये तु तद्योगे हेतौ तृतीयेति
न तत्र प्रसङ्गः । एतद्व्योतनायैव सूत्रं तत्कृतेत्युक्तम् । एतेन
कृतं पाठ्यं कुसुमेन कृतं रूपमित्यादौ तत्कृतत्वबोधेऽपि तृतीयया

गुणवचनेनार्थशब्देन च सह प्राग्वत् । शङ्खुलया खण्डः
शङ्खुलाखण्डः धान्येनार्थो (१४) धान्यार्थः । तत्कृतेति
किम् । अक्षणा (१५) काणः ।

पूर्वसदृश (१६) समोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्चक्षुः
। २ । १ । ३१ ।

तृतीयान्तमेतैः प्राग्वत् । मासपूर्वः । माससदृशः । पितृ-
समः । जनार्थ (१७) । माषोनङ्कृषापणम् । माषविकलम् ।
वाक्कलहः । आचारनिपुणः । गुडमिश्रः । आचारसूक्ष्णः ।
मिश्रग्रहणी सोपसर्गस्यापि ग्रहणं मिश्र (१८) चानुपसर्गमस-
न्धा (उ६००पृ०) विल्वचानुपसर्गग्रहणात् । गुडसंमिश्रा
धानाः । अवरस्योपसंख्यानम् * । मासावरो मासेनावरः ।

न समासः रूपपाटवादेर्गुणवाचित्वेऽपि द्रव्यवाचित्वाभावात् । शङ्खु-
लाखण्ड इत्यत्र शङ्खुलाकृतखण्डगुणवानिति बोधः ।

(१४) अर्थशब्दो धनपरो धान्येनेति हेतुतृतीया तेनार्थनमर्थ इत्यर्थकत्वे-
ऽस्य क्रियापरत्वेन कर्तृकरणयोरित्यनेनैव गतार्थत्वं न शङ्क्यमिति ।

(१५) अक्षणेति न ह्यक्षणा काणत्वं कृतं किन्तु कर्मादिनैवेति न तत्कृतं
काणत्वमत्र येनाङ्गविकार इत्यनेन (२७२पृ०) तृतीया ।

(१६) पूर्वसदृशेति । समसदृशाभ्यां योगे तत्त्वार्थैरिति (२०५पृ०) सूत्रेण
तृतीया षष्ठ्येभ्योऽनेनैव ज्ञापकेन हेतौ वा तृतीयेति विवेकः ।

(१७) पूर्वसूत्रे अर्थशब्दग्रहणाद्वार्थशब्दोऽभिधेयवाची स चोनेनैवान्वयो
न तु पूर्वादिभिः समसदृशयोः पृथग्विर्देशादित्याशयेनाहोनार्थ इति ।

(१८) मिश्रश्चेति पणवत्त्वेनैकार्थ्यं सन्निस्तत्वाप्रयुज्यमानो मिश्रशब्दः तृतीया-
न्तात् परः उपसर्गरहितोऽलोदात्तः स्यादिति सूत्रार्थः ।

कर्तृकरणे कृता बहुलम् । २ । १ । ३२ ।

कर्तरि करणे च तृतीया कृदन्तेन बहुलं प्राग्वत् । हरिणः ।
वातो हरिवातः । नखैर्भिन्नो नखभिन्नः । कङ्कहणे (१८)
गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम् । नखनिर्भिन्नः । कर्तृकरणे
इति किम् भिन्नाभिहितः हेतावेवा तृतीया । बहुल (२०)
ग्रहणं सर्वापाधियभिचारार्थम् । तेन दात्रेण लुनवानि-
त्यादी न । कृतेति किम् (२१) । काष्ठैः पचतितराम् (२२) ।

कृत्यैरधिकार्थवचने । २ । १ । ३३ ।

सुतिनिन्दाफलकमर्थवाद (२३) वचनमधिकार्थवचनन्तत्र क-
र्तरि करणे च तृतीया कृत्यैः सह प्राग्वत् । वातच्छेद्यन्तृणम्
काकपेया (२४) नदी ।

(१८) यत्र गतिकारकसमभिव्याहृतं कृदन्तं तत्र तत्पूर्वकस्यापि ग्रहणमपि
शङ्कात् तदसमभिव्याहारे केवलस्यापीत्यर्थः ।

(२०) बहुलमेति तेन क्वचित् न समस्यते क्वचिच्च विभक्तप्रत्ययमपि समस्यते ।
तत्र न समस्यते इत्यस्योदाहरणमाह दात्रेणेति अन्यविभक्तिसमासे
तु पादहारक इत्याद्युदाहरणम् ।

(२१) कृतेति किमिति सह सुपेयधिकारे (३१६ प्र०) तिङन्तेनाप्रसङ्गात्
कर्त्ताद्यादिप्रधात्यर्थक्रियाबोधककृदन्तेनैव समासो भविष्यतीति किं
कृदपहृष्येनेति प्रश्नः ।

(२२) पचतितरामित्यत्र तद्विज्ञानतया सुबन्तत्वात् तद्योगे समासप्रसङ्ग
इत्युत्तरम् ।

(२३) अर्थवादः आरोपितोऽर्थः । पूर्वस्त्वस्त्वैव प्रपञ्चार्थं न तु नियमार्थम् ।

(२४) काकपेयेति । शक्यार्थे कृत्यः । पूर्णान्वयेन सुतिः । वातच्छेद्यमित्यत्र
तु इवशब्देन निन्देति विवेकः ।

अन्तेन व्यञ्जनम् । २ । १ । ३४ ।

संस्कारद्रव्यवाचकं तृतीयान्तमन्त्रेन (२५) प्राग्वत् । दध्ना
ओदनो दध्योदनः । इहान्तर्भूतो (२६) उपसर्गक्रियाद्वारा
सामर्थ्यम् ।

भक्ष्येण (२७) मिश्रीकरणम् । २ । १ । ३५ ।

गुह्येन धानाः गुह्यधानाः । मिश्रणक्रियाद्वारा सामर्थ्यम् ।

चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः । २ ।

१ । ३६ ।

चतुर्थ्यन्तार्थाय (२८) यत् तद्वाचिनार्थादिभिश्च चतुर्थ्यन्तं वा

(२५) अत्रान्नशब्देन न स्वरूपग्रहणं व्याख्यानात् नापि यौगिकार्थग्रहणं
किन्तु योगादृक्पूर्विलीयसीत्युक्तेरोदनपर्यायग्रहणमिति बोध्यम् ।

(२६) अन्तर्भूतेति तां विना दध्नः संस्कार्यत्वेन प्रतीतान्नसंस्कारकत्वानुपप-
त्तेरिति भावः । भाष्ये तु युक्तार्थसम्प्रत्ययाच्च सामर्थ्यमित्युक्तं तथा च
दध्ना युक्तो योऽर्थ उपसर्गादिस्तत्सम्प्रत्ययादिति तत्सार्थः ।

(२७) खरं विशदयन्वहार्थं भक्ष्यमित्युक्तेः कठिनं विविक्तावयवं खाद्यं
यच्चङ्गव्यं तद्वाचिना मिश्रीकरणवाचि तृतीयान्तं समस्यते इति
स्वत्वार्थः मिश्रणद्वारैव तयोः सामर्थ्यम् ।

(२८) स्वत्वे तस्मै इदं तदर्थमित्यर्थं तदर्थपदं तत्र तच्छब्देन सन्निकटत्वात्
चतुर्थ्यन्तपरामर्शसम्भवेऽपि चतुर्थ्यन्तार्थो लक्ष्यते ततस्तदर्थं चतुर्थी
अर्थेन सह नित्यवसासनियमादित्याशयेनाह चतुर्थ्यन्तार्थावेति एतच्च
यदित्यनेन सम्बध्यते तथा च चतुर्थ्यन्तार्थाय फज्जाय यद्वादि तद्वाचि
सुवन्तेन अर्थादिशब्दैश्च चतुर्थ्यन्तं वा समस्यते इति स्वत्वार्थः ।

प्राग्वत् । तदर्थेन प्रकृतिविकृतिभावएव बलिरञ्जितग्रहः (२६)
 यात् ज्ञापकात् । यूपाय दारु यूपदारु । नेह रन्ध्रनाय
 स्थाली । अश्वघासादयस्तु षष्ठीसमासाः (३०) । अर्थेन नित्य-
 समासो विशेष्यलिङ्गता (३१) चेति वक्तव्यम्* । द्विजायाय
 द्विजार्थः सूपः । द्विजार्था यवागूः । द्विजार्थम्पयः । भूत-
 बलिः । गोहितम् । गोमुखम् । गोरञ्जितम् ।

पञ्चमी भयेन । २ । १ । ३७ ।

चौराद्भयम् चौरभयम् । भयभीतः (३२) भीतिभीभिरिति
 वाच्यम्* । वृकभीतः ।

अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तैरल्पशः । २ । १

। ३८ ।

एतैः सहाल्पः (३३) मध्यम्यन्तं समस्यते स तत्पुरुषः ।

(२६) बलिरञ्जितग्रहणादिति हितमुद्यग्रहणं तु न ज्ञापकं तद्योगे चतुर्थी
 चागिषीत्यनेन (३०६५०) चतुर्थीविधानात् ताभ्यां तादर्थ्ये चतुर्थ्या
 असम्भवाच्चेति बोध्यम् ।

(३०) षष्ठीसमासा इति स्वरविशेषात् शब्दबोधे सम्बन्धरूपेण बोधेन
 वैलक्षण्याच्चेति भावः ।

(३१) अर्थशब्दस्य नित्यपुंस्त्वेन परवर्त्तिक्रमित्यस्य (३६०४०) बाधायाह
 विशिष्यलिङ्गता चेति एतदेवात्र विधेयं न तु नित्यत्वं चतुर्थीव तद-
 र्थस्योक्तत्वात्तदप्रयोगेणार्थशब्देन विग्रहप्रसङ्गः ।

(३२) भयभोतेत्यादि निर्गतजुगुप्सोपरतादीनामुपलक्षणम् तेन ग्रामनि-
 र्गतः योगोपरतः अधर्मजुगुप्सित इत्यादिष्विति ।

(३३) अल्पमिति कानिचिदेव पञ्चम्यन्तानि समस्यन्ते न सर्वाणीत्यर्थस्तेन

सुखापेतः । कल्याणापीडः । चक्रसुतः । स्वर्गपतितः । तर-
ङ्गा पतस्तः । अल्पशः किम् । प्रासादात्यतितः ।

श्लोका (३४) न्तिकदूरार्थकच्छाणि क्तेन ।

२ । १ । ३६ ।

श्लोकान्मुक्तः । अल्यान्मुक्तः । अन्तिकादागतः । अभ्यासा-
दागतः । दूरादागतः । कच्छादागतः । पञ्चम्याः श्लोकादिभ्य
(४५७८०) इत्यनुक्ते ।

षष्ठी । २ । २ । ८ ।

राजः पुरुषः राजपुरुषः ।

याजकादिभिश्च (३५) । २ । २ । ६ ।

एभिः षष्ठान्तं समस्यते । तजकाभ्यां कर्तरीत्यस्य (३४७८०) न
प्रतिप्रसवोऽयम् । ब्राह्मणयाजकः । देवपूजकः । गुणश्चरेण
तरलोपश्चेति वक्तव्यम् । तरवन्तं बहुणवाचि तेन सह समा-
सस्तरलोपश्च । न निर्धारणइति पूरणगुणेति (३४८८०) च निषे-
धस्य प्रतिप्रसवोऽयम् । सर्वेषां श्वेततरः सर्व श्वेतः । सर्वेषां

प्रासादात् पतित इत्यादौ नेति बोध्यम् सकलानङ्गलसम्बन्धाभावेऽपि
अस्मादेव ज्ञापकात् निपातनादा अल्पश इति शब्दः ।
(३४) श्लोकेति अत्र श्लोकार्थीऽत्यगद् एव न तः लेशादयो व्याख्यानात् ।
(३५) याजक पूजक परिचारक परित्रेवक चैवक ज्ञापक अध्यापक उभा-
दन्त उध्वर्तक होतृ भर्तु रथगणक पत्तिगणक । एते याजकादयः ।

महत्तरः सर्वमहान् । कद्योगा (३६) षष्ठी समस्यत इति
वाच्यम्* । इक्षानो व्रश्चन इक्षव्रश्चनः ।

न निर्द्धारणे । २ । २ । १० ।

निर्द्धारणे या षष्ठी सा न समस्यते । नृणां (३७) द्विजः श्रेष्ठः ।
प्रतिपदविधाना (३८) षष्ठी न समस्यत इति वाच्यम्* ।
सर्पिषो ज्ञानम् ।

पूरणगुण (३९) सुहितार्थसद्व्ययतन्त्रसमाना-
धिकरणेन । २ । २ । ११ ।

(७६) कद्योगेति । कर्त्तृ कर्मणोः कर्तव्युक्तेः (३००८०) षष्ठीव कर्मत्वबोधनात्
कर्मषष्ठां समासाभावात् शङ्कायाभिदं स्तुत्वं प्रवृत्तम् उदाहरणेन तदेव
स्तूचयति इक्षव्रश्चन इति कर्मषष्ठा समासः ।

(७७) नृणांमिति निर्द्धारणषष्ठी । यस्मान्निर्द्धार्यते यच्च निर्द्धार्यते यच्च
निर्द्धारणहेतुरेतत्त्रितयसन्निधाने सत्येव षष्ठी तत्रैवायं निषेध इति
द्विवचने विभज्येति स्तुत्वे कैयटः । ततश्च पुरुषोत्तम इत्यादौ त्रितय-
सन्निधानाभावात् न निर्द्धारणविभक्तिः किन्तु सम्बन्धसामान्ये षष्ठीति
तया समासः ! अतएव हलादिः शेष इति स्तुत्वे हलाभादिरिति
षष्ठीसमास इति भाष्ये उक्तम् ।

(७८) प्रतिपदविधानेति पदं पदं प्रति प्रतिपदं सर्वेषु पदेषु न तु कद्योग-
माले विधानं यस्यास्तादृशो षष्ठी चोऽविदर्थस्त्वोत्पादि (२९६८०) वतुर्ह-
यस्तु स्तुत्वेऽप्यसूत्यामनुवर्त्तितेष्वपदायां विहिता या षष्ठी सा न
समस्यते इति वार्त्तिकार्थः ।

(३९) गुणेति गुणशब्देनेह यः केवलगुणवाची यच्च गुणवाची सन् गुणोप-
सर्जनद्रव्यवाची यच्च गुणबोधकप्रकृतिकभावप्रत्ययान्तः तन्त्रितय-
सपि गृह्यते व्याख्यानान्न तदेतदुदाहरणेनाह काकस्य कार्ण्यमिति ।

पूरणाद्यर्थैः सदादिभिश्च षष्ठी न समस्यते । पूरणे । सतां षष्ठः ।
गुणे । काकस्य कार्णाम् । ब्राह्मणस्य शुक्ताः । यदा प्रकरणा-
दिना दन्ताइति विशेष्यं ज्ञातन्तदेदमनुदाहरणम् । अनि-
त्योऽयं गुणेन निषेधः तदशेष्यं संज्ञाप्रमाणत्वादिति निर्दे-
शात् । तेनार्थगौरवमुद्धिमान्धमित्यादि सिद्धम् । सुहि-
तार्थास्तृमर्थार्थाः । फलानां सुहितः । तृतीया(४०) समासस्य
स्यादेव स्वरे विशेषः । सत् । द्विजस्य कुर्वन् कुर्वाणो वा
किङ्कर (४१) इत्यर्थः । अव्ययम् । ब्राह्मणस्य कृत्वा । पूर्वो-
त्तरसाहचर्यात् कृदव्ययमेव गृह्यते । तेन तदुपरीत्यादि
सिद्धमिति रचितः । तव्यः । ब्राह्मणस्य कर्त्तव्यम् । तव्यता
तु भवत्येव । स्वकर्त्तव्यम् । स्वरे भेदः । समानाधिकरणे ।
तत्त्वकस्य(४२) सर्पस्य । विशेषण(४३)समासस्त्विह बहुलग्र-

- (४०) तृतीयेति तत्र करणत्वेन भानं षष्ठीसमासे तु सम्बन्धत्वेनेति विशेषस्या
नतिप्रयोजनकतया स्वरकृतम्यौतविशेषमप्याह स्वरे इति तृतीयाकर्त्तव्यो-
ति(उ५७७८०)पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् षष्ठीसमासे त्वन्तोदात्त इति भेदः ।
(४१) द्विजस्येति षष्ठी न कुर्वन्निवृत्त्यपेक्षया न लोकेत्यादिना (३०३) निषेधात्
किन्तु शेषे इत्याह किङ्कर इति ।
(४२) तत्त्वकस्येति परिनिष्ठितविभक्त्या समास इति पक्षे । अत्र परत्वात्
समानाधिकरणसमासं बाधित्वा षष्ठीसमासः प्राप्तः स निषिध्यते ।
(४३) षष्ठीसमासनिषेधेऽपि विशेषणसमासोद्व्यार इति निषेधे फलाभाव
इत्याशङ्क्याह विशेष्येति स च विशेषणं विशेष्येति समासः । बङ्गल-
ग्रहणादिति कर्त्तृकरणे कृताबहुलमित्यत्र(३४०८०)बङ्गलग्रहणात्
कचिन्नेत्यस्यापि लाभादित्यर्थः । इदमुपलक्षणम् स्वरकृतवैलक्षण्याये-
त्यपि बोध्यं कर्त्तृधारणे पूर्वपदप्रकृतिस्वरः षष्ठीसमासे त्वन्तोदात्ततेति
विशेषस्य सत्त्वात् । प्रथमान्तपदेनैव समास इति पक्षे तु षष्ठ्यन्ततमयो-

हणात्त गोर्धेनो (४४) रित्यादिषु षोडशुवतीत्यादीनां (३६३८०)
विभक्त्यन्तरे चरितार्थानाम्परत्वाद्वाधकः षष्ठीसमासः प्राप्तः
सोऽप्यनेन वार्यते ।

क्तेन च पूजायाम् । २ । २ । १२ ।

मतिबुद्धेति (४५) सूत्रेण (उ३६३८०) विहितो यः क्तस्तदन्तेन
षष्ठी न समस्यते । राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो वा । राजपू-
जित इत्यादौ तु भूते क्तान्तेन सह षट्तीयान्तस्य समासः ।

अधिकरणवाचिना च । २ । २ । १३ ।

क्तेन षष्ठी न समस्यते । इदमेवानासितं गतभुक्तं वा ।

कर्मिण च । २ । २ । १४ ।

उभयप्राप्तौ कर्मिणीति (३०१८०) (४६) या षष्ठी सा न समस्यते ।
आश्चर्यो गवान्दोहोऽगोपेन ।

गाभाव एव । एतच्च भाष्यवृत्त्युदाहृतप्रयोगविषयमेव बोध्यम् तेना-
न्यस्य पदस्यार्थे इत्यर्थकः अन्यपदार्थे इति सूत्रप्रयोगः सङ्गच्छते
तथाच नीलोत्पलस्य गन्ध इत्यादिसिद्धिः । शब्देन्दु० ।

(४४) फलान्तरमप्याह गोर्धेनोरिति षष्ठीसमासे युगप्रवृत्तिनिमित्तकत्वेना-
प्रधानत्वात् धेनोः पूर्वनिपातो विशेषणसमासे तु गोरिति भेद इति
भावः । आदिना भोज्यस्येवस्येत्वादिसंग्रहः ।

(४५) पूजायामित्यस्य व्याख्यानात् मतिबुद्ध्यादिसूत्रपरत्वमाह मतीत्यादि
इदं सूत्रं कारकसम्बन्धयोरुभयोरपि बोधकपक्ष्या समां सन्निषेधकम् ।

(४६) कर्मिणि चेति सूत्रे क्तेनेति न सम्बध्यते पूजायां प्रतिषेधानर्थक्यात्
तदाह कर्मिणीति तथाच वशब्द इतीत्यर्थे एवं च कर्मिणीतिपदवृत्तिरिति

तजकाभ्यां कर्तरि । २ । २ । १५ ।

कर्तर्यतजकाभ्यां षष्ठा न समासः । अपां स्रष्टा । व्रजस्य भर्ता । ओदनस्य पाचकः । कर्तरि किम् इच्छूणाभक्षणमिच्छुभक्षिका (४७) । पत्यर्थभर्तृशब्दस्य याजकादित्वात्समासः । भूभर्ता । कयत्तर्हि षटानात्रिंशत्तुस्त्रिभुवनविधातुश्च कलह इति । षेषषष्ठा समास इति कैयटः ।

कर्तरि च । २ । २ । १६ ।

कर्तरि षष्ठा अकेन न समासः । भवतः शायिका । नेह तजनुवर्तते तद्योगे कर्तुरभिहितत्वेन कर्तृ षष्ठा अभावात् ।

नित्यं क्रीडाजीविकयोः । २ । २ । १७ ।

एतयोरर्थयोरकेन नित्यं षष्ठी समस्यते । उद्दालकपुष्पभक्षिका (४८) । क्रीडाविशेषस्य संज्ञा । संज्ञायामिति (१५२४०)

त्वेण वा षष्ठी सा न समस्यते इत्यर्थः । ज्ञानयोगे चोभयप्राप्त्यभावात् सर्वथैव क्तेनेत्यस्य नावृत्तिरिति भावः । अत्रेह बोध्यम् उभयप्राप्त्यविति सूत्रे (३०१४०) कत्वोऽर्थप्रयोग इत्यतः (३००४०) प्रयोगशब्दावुवर्तनात् कर्तृकर्मणोरुभयोरेव प्रयोगस्यैव उभयप्राप्तिरयोग्यकत्वमभिहारे वा कर्मणि षष्ठी सा न समस्यते इत्यर्थः । एतच्च अथ शब्दानुशासन-नित्यस्य व्याख्यायां आचार्यस्य वस्तुतः कर्तुः सत्त्वेऽपीहानुपादानेन कर्मणि चेति न निषेधावकाश इत्येवन्तात्पर्यकोष भाष्येण सिद्धम् ।

(४७) इच्छुभक्षिकेति । अत्र कर्मषष्ठा समासः कर्तृप्रयोगाभावेनोभयप्राप्त्यवित्यस्यामृत्तः कर्मणि चेति (३४६४०) निषेधो नेति भावः । भक्षिकेति धात्वर्थनिर्द्देशे ण्वुल् ।

(४८) भक्षनं भक्षिका उद्दालकस्य लेप्तातकस्य पुष्पाणि भज्यन्ते यस्यां

खुल् जीविकायाम् दन्तलेखकः । तत्र क्रीडायां विकल्पे (४६)
जीविकायां लज्जाभ्याङ्कर्त्तरीति निषेधे च प्राप्ते वचनम् ।

पूर्वापरा (५०) अरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे
। २ । २ । १ ।

अवयविना सह पूर्वादयः समस्यन्ते एकत्व (५१) संख्या-
विशिष्टश्चेदवयवौ षष्ठौ । (५२) समासापवादः । पूर्वकायस्य
पूर्वकायः । अपरकायः । एकदेशिना किम् पूर्व नामेः (५३)

क्रीडायां सा उदात्तपुष्पभञ्जिता । संज्ञायां खुलित्येव पाठः भावे
खुलिति पाठस्तु प्रामादिक उदाहरणोऽधिकरणस्यैव जीविकाया
बोध्यत्वेन तत्र भावार्थकत्वाभावात् । अतएव धात्वर्थनिर्देशे इत्यनेनैव
सिद्धे संज्ञायामिदं अधिकरणार्थत्वमिति न गतार्थता ।

(४६) क्रीडायां विकल्प इति विभाषाधिकारात् वैकल्पिकसमासे प्राप्ते इत्यर्थः

(५०) षष्ठौ समासप्रसङ्गात्तदपवादमेकदेशिसमासमाह पूर्वापरेति एकदेशो
ऽवयवे कूटस्ततो मत्वर्थीय इतिः अवयवित्वस्यावयवाकाङ्क्षायासुप-
स्थितत्वात् पूर्वादय एवावयवा इति बोध्यम् ।

(५१) अधिकरणं इत्यनेकत्वविशिष्टइत्येव वक्तुं भावेनावयववाचिनेति वाक्या-
र्थः फलितस्तदाहैकत्वेति ।

(५२) पूर्वकाय इत्यादेः कर्मधारयेत्येव गतार्थतामाशङ्क्याह षष्ठीति तथा-
च अवयवावयविर्भेदविवक्षायां शेषवक्ष्या कायस्य पूर्वमिति विशिष्ट-
कायपूर्वेत्यनिष्टप्रयोगनिवारणार्थमिदं सूत्रमिति भावः । दिग्ल-
क्षणपञ्चमी तु अतएव स्थापकात् अवयववाचिनि प्रवर्त्तते इति न
षष्ठ्यभावाशङ्का ।

(५३) पूर्व नामेः कायस्येति नामर्थः पूर्वं भागः स कायस्यावयव इत्यर्थस्तेन
नामेरवयवित्वाभावात् पूर्वशब्दयोगे पञ्चमी तथाचात्र पूर्वस्य भागस्य
नाभिरवधिर्नत्वे कदेशीति नाभ्या न षष्ठास इति भावः ।

कायस्य । एकाधिकरणे किम् । पूर्वश्चात्राणाम् । सर्वो-
ऽप्येकदेशोऽङ्गा समस्यते संख्याविसायेति (१०७४०) ज्ञापकात्
मध्याङ्गः । सायाङ्गः । केचित्तु सर्व्व एकदेशः कालेन सम-
स्यते न त्वङ्गैव ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वात् । तेन मध्यरातः
“उपारताः पश्चिमरात्रगीचरा”दित्यादि सिद्धमित्याहुः ।

अर्द्धन्नपुंसकम् । २ । २ । २ ।

समांशवाच्यर्द्धशब्दो नित्यं क्लृप्ते प्राग्वत् । एक(५४)विभक्ताव-
षष्ठान्तवचनम् * । एकदेशिसमासविषयकोऽयमुपसर्जनसं-
ज्ञानिषेधः । तेन पञ्चखट्वौ(५५)त्यादि सिध्यति । अर्द्धं पिप्प-
ल्याः अर्द्धपिप्पली । क्लृप्ते किम् ग्रामार्द्धः । द्रव्यैक्य एव ।
अर्द्धस्मिण्लीनाम् ।

द्वितीयतृतीयचतुर्थतुष्ट्याण्यन्यतरस्याम् । २ ।

२ । ३ ।

एतान्येकदेशिना सह प्राग्वद्वा । द्वितीयस्मिन्चाया द्वितीय-
भिच्चा । एकदेशिना किम् द्वितीयस्मिन्चाया भिच्चुकस्य ।
अन्यतरस्यां ग्रहणसामर्थ्यात्पूरणगुणेति(३४६४०)निषेधं बा-
धित्वा पत्रे षष्ठोसमासः । भिच्चाद्वितीयम् ।

(५४) पिप्पल्या नियतविभक्तिकत्वेनैकविभक्ति चापूर्वनिपात (३२२४०) इत्य-
नेनोपसर्जनत्वात् ह्रस्वत्वप्राप्तावाह एकविभक्ताविति ।

(५५) पञ्चानां खट्वानां समाहार इत्यादौ खट्वाशब्दस्य षष्ठ्यन्तत्वेऽपि एक-
देशिवाचकत्वाभावादुपसर्जनत्वात् ह्रस्वे ङीबित्याह पञ्चखट्वीत्यादीति ।

प्राप्तापन्ने च द्वितीयया । २ । २ । ४ ।

पक्षे द्वितीयाश्रितेति (३३६प्र०) समासः । प्राप्तो जीविकाम्
प्राप्तजीविकः (५६) जीविकां प्राप्तः जीविकाप्राप्तः आपन्न-
जीविकः जीविकापन्नः । इह सूत्रे द्वितीयया अ इति
क्वित्वा अकारोऽपि विधीयते । तेन प्राप्ता जीविका स्त्री
प्राप्तजीविका । आपन्नजीविका ।

कालाः (५७) परिमाणिना । २ । २ । ५ ।

अन्यथाऽहस्रत्वेऽदन्तत्वाभावेन डीप्रोऽप्रवृत्तेस्तथाकृपाऽसिद्धिरिति
भावः । तथाच तथासङ्कोचे पञ्चसङ्कीर्ति भाष्योदाहरणमेव प्रमाणम् ।
(५६) प्राप्तजीविक इति गोक्षियो (३२२प्र०) रित्युपसर्जनह्रस्वः । द्विगु-
प्राप्तापन्नेत्यादिना (३६१प्र०) परवर्त्तिङ्गनिषेधः स्वरभेदात् वङ्गव्रीहिण्या
न गतार्थता । किञ्च प्राप्तसुखादित्यु रूपादौ वङ्गव्रीहिस्त्रीकारे निष्ठा-
न्तस्य जातिकालसुखादित्युचेति (४२६प्र०) परनिपातविधानात् पर-
निपातापत्तिरतस्तच्चिरासायेदं सूत्रमिति द्रष्टव्यम् । प्राप्तापन्नेवेति
चकारेण विधेयसमुच्चयार्थेनाकारप्रत्ययेष्वनुमानादाह अइति क्वित्वेति
अत आ इति छेदोऽपि द्रष्टव्य स्तेन आ अः स्वादिति सूत्रार्थः
अन्यथाकारस्य स्थान्यपेक्षायां द्वितीयाया एव सन्निधानात्तदन्त्याकार-
स्यैव स्थानित्वेन कलनाप्रसक्तौ प्राप्तापदस्य आकारस्थाने अकारानु-
पपत्तिः ।

(५७) काला इति वङ्गवचनात् कालविशेषवाचका गृह्यन्ते । परिधीयते परि-
च्छिद्यते येन तत्परिमाणं परिच्छेदकं तद्वान् परिच्छेद्यस्तदाह
परिच्छेद्यवाचिनेति तथाच कालाः परिमाणिना समस्यते नतु
परिमाणी कालैरिति सूत्रार्थः । कालस्य तु परिच्छेदकत्वं क्रियादा-
रैव मासजातादिव्यवहारे जननक्षयकालान्तरालभावी मासादि-
जातादिकं पुरुषस्य परिच्छिनत्ति तेन दृष्टादिजाते न मास-

परिच्छेदवाचिना सुबन्तेन सह कालाः समस्यन्ते । मासो जातस्य यस्य स मासजातः । द्वाहजातः द्वयोरङ्गोः समाहारो द्वाहः द्वाहो जातस्येति विग्रहः । उत्तरपदेन (५८) परिमाणिना द्विगोः सिद्धये बह्वनान्तत्पुरुषस्योपसंख्यानम् * । हे अहनी जातस्य यस्य स द्वाहजातः । अङ्गोऽङ्गेति (३८२ प्र०) वक्ष्यमाणोऽङ्गादेयः । पूर्वतु तु (५९) न संख्यादेः समाहार इति (३८४ प्र०) तन्निषेधः ।

सप्तमी शौण्डैः । २ । १ । ४० ।

सप्तम्यन्तं शौण्डादिभिः (६०) प्राग्वहा । अक्षेषु शौण्डः अक्षशौण्डः । अधिशब्दोऽत्र (६१) पठ्यते । अध्युत्तरपदादिति (७१८ प्र०) खः । ईश्वराधीनः ।

जातादिव्यवहारः । इदञ्च कृतं जातस्य मास इति विग्रहे जातमास इत्यनिष्टप्रयोगनिवारणार्थम् बहुव्रीहिणा गतार्थता तु न शङ्का-
मासो जातोऽखेत्यादितो मासस्यैव जननप्रतीतेर्न त्वन्यपदार्थस्य । वृत्ति-
विग्रहयोस्तुल्यार्थत्वेऽपि सूत्रभाष्यप्रामाण्यादत्र न तथाकल्पनमतएव
न मासस्य प्रधानताऽपि तु जातस्यैवेति द्योतनाय यस्य स इत्युक्तम् ।
(५८) उत्तरपदेनेति वार्तिकमेतत्पुनर्विषयमेव तद्वितार्थेति सूत्रस्यैव एतस्य
पाठेऽप्येतद्विषय एव भाष्यकृतोदाहरणात् ।

(५९) पूर्वतु त्विति द्वाहजात इत्यत्रेत्यर्थः ।

(६०) सप्तमीति अधिकरणकारकस्य कर्तृकर्मद्वारा क्रियान्वयाच्चौण्डा-
दिभिः सामर्थ्यम् क्रिया चात्रासक्तिरन्या नेत्यत्र नाग्रहः ।

शौण्ड धूतं कितव व्याडु प्रवीण संवीत अन्नर् अधि पटु पण्डित
कुशल चपल निपुण । इत्येते शौण्डादयः । शौण्डादिभिरिति वक्त-
व्यमित्युक्तोर्गण्यग्रहणार्थं बहुवचनम् ।

(६१) अधिशब्द इति आधेयप्रधान इति शेषः अधिकरणप्रधानस्य अव्ययी-

सिद्धशुष्कपक्ववन्धैश्च । २ । १ । ४१ ।

एतौ सप्तम्यन्तं प्राग्वत् । साक्षास्य सिद्धः । आतपशुष्कः ।
स्थालीपक्वः । चक्रवन्धः ।

ध्वाङ्क्षेण क्षेपे । २ । २ । ४२ ।

ध्वाङ्क्षवाचिना सह सप्तम्यन्तं समस्यते निन्दायाम् । तीर्थं
ध्वाङ्क्ष इव तीर्थं ध्वाङ्क्षः तीर्थकाक इत्यादि (६२) ।

कृत्यै (६२) ऋणौ । २ । १ । ४३ ।

सप्तम्यन्तं कृत्यप्रत्ययान्तौः सह प्राग्वत् आवश्यकै । मासि
देयमृणम् । ऋणग्रहणनियोगोपलक्षणार्थं पूर्वात्तेग्यं साम ।

संज्ञायाम् । २ । १ । ४४ ।

सप्तम्यन्तं सुपा प्राग्वत् संज्ञायाम् । वाक्येन संज्ञानवगमाः

भाव एव । अन्तःशब्दोऽत्र पठ्यते स चाधिकारणप्रधानः मध्ये इत्यर्थकः
तद्योगेऽवयविनः आधातव्यविच्छावां सप्तमी यथा वृक्षे शाखेति ।
तथा च वनेऽन्तरित्यर्थे वनान्तर्वसतीति प्रयोगः । यस्तु अधिकरणत्व-
मात्रवृत्तिरन्तःशब्दस्तेवान्तःशब्देनाव्ययीभाव एव अन्तर्व्यभिख्यादि ।

(६२) ध्वाङ्क्षेणोत्कर्षपरं द्योतयन्नुदाहरति तीर्थकाक इति क्षेपो हि निन्दा
काकादिसादृश्यं तत्रयोजकमित्यत इवशब्देन विग्रहः ।

(६३) कृत्यैरिति वत्प्रत्ययमात्रं गृह्यते व्याख्यानात् । ऋणपदज्ञातावश्यक-
परमित्यभिसम्वायाह नियोगोपलक्षणार्थमिति । तस्य रूपे कति वङ्ग-
(४६०५०) नित्यकृत्येन सप्तम्यन्तार्थं समासस्वीकार इति बोध्यम् ।

नित्यसमासोऽयम् (६४) । अरण्ये तिलकाः । वनेकसेकाः ।
हलदन्तात्सम्या (४५०८०) इत्यलुक् ।

तौनाहोरात्रावयवाः । २ । १ । ४५ ।

अहो रात्रेष्टावयवाः समस्यन्तः क्तान्तेन सह प्राग्वत् ।
पूर्वाङ्गकृतम् । अपररात्रकृतम् । अवयवग्रहणम् किम् ।
अङ्गि दृष्टम् ।

तत्र । २ । १ । ४६ ।

तत्त्रित्येतत्सम्यन्तं क्तान्तेन सह प्राग्वत् । तत्र भुक्तम् ।

क्षेपे । २ । १ । ४७ ।

समस्यन्तं क्तान्तेन प्राग्वन्निन्दायाम् । अवतप्ते नकुलस्थितं
तत्र तदेव (६५) ।

पात्रे समितादयश्च (६६) । २ । १ । ४८ ।

(६४) नित्यसमासोऽयमिति तेन पुरुषोत्तमशब्दस्यापि संज्ञाशब्दत्वेन तत्रापि
नित्यसमासतया पुरुषोत्तम इति विग्रहस्यानुचितत्वमेवेति द्रष्टव्यम् ।

(६५) नकुलेन स्थितं नकुलस्थितमवतप्ते नकुलस्थितमितिवाक्ये तदेव समा-
सरूपमपि तथैवेत्यर्थः । गतिकारकोपपदानां कृद्ग्रहणेन ग्रहण-
मिति परिभाषया नकुलस्थितशब्दस्यापि कदन्तत्वात् तत्पुरुषे कति-
वङ्गलमिति (४६०८०) समस्यया अलुक् । अवयवस्थितत्वमतिपत्त्या निन्दा
गम्यते इति बोध्यम् ।

(६६) पात्रे समित पात्रेवङ्गल उदुम्बरमशक उदुम्बरकमि रूपकच्छप अवट-
कच्छप रूपमण्डूक कुन्निमण्डूक उदपानमण्डूक नगरकाक नगरवायस

एते निपात्यन्ते ज्ञेये । पात्रे समिताः । भोजनसमये एवं
सङ्गताः न तु कार्ये । गेहेश्वरः । गेहेनर्ही । आकृति-
गणोऽयम् । चकारोऽवधारणार्थः । तेनैषां समासान्तरे घट-
कतया प्रवेशो न । परमाः पात्रे समिताः ।

पूर्वकालैकसर्वजरत्नपुराणनवकेवलाः (६७)

समानाधिकरणेन । २ । १ । ४६ ।

विशेषणं विशेष्येणेति सिद्धे पूर्वनिपातनियमार्थं (६८) सूत्रम् ।
एकशब्दस्य द्विक्संख्ये संज्ञायामिति (३५४६०) नियमवाधनार्थञ्च
(६९) पूर्वं ज्ञातः पश्चादनुलिप्तः । ज्ञातानुलिप्तः । एकनाथः ।
सर्वयाज्ञिकाः । जरन्त्रेयायिकाः । पुराणसीमांसकाः ।
नवपाठकाः । केवलवैयाकरणाः ।

भातरिपुरुष पिण्डीश्वर पितरिश्वर गेहेश्वर गेहेनर्हीन् गेहेर्हीङ् गेहे-
विजिति गेहेव्याङ् गेहेमेहिन् गेहेदाहिन् गेहेदप्र गेहेष्टप्र गर्भेष्टप्र व्याख-
निक्रवक गोहेश्वर गोहोविजितो गोहोव्विङ् गोहोपटु गोहोपण्डित
गोहोप्रगल्भ कर्णेष्टिरिटिरा कर्णेचुरुचुरा पात्रेसमितादयः । आ-
कृतिगणोऽयम् ।

(६७) अत्र पूर्वकाल शब्दोऽर्थपरोऽन्त्ये घट् स्वरूपपरः पूर्वः कालो यस्य स
पूर्व कालः लक्षणया तद्वाचकः शब्दः प्रत्याश्रित्या परकालिकवस्तुवाचिना
समस्यते एवमन्त्येऽपीति

(६८) नियमार्थमिति एषां विशेषणत्वानैयत्येऽपि एषामेव विशेषणत्वार्थम् ।

(६९) नियमवाधनार्थञ्चेति तेन सुख्याद्यर्थकैकशब्दस्य नाल ग्रहणमिति
भावः । नवशब्दस्य पुराणसाहचर्यात् नूतनार्थकतयैकशब्दस्यैव निय-
मवाधउक्तः ।

(७०) नियमार्थमिति विशेषणं विशेष्येणेत्यनेनैव (३६०८०) सिद्धे तत्पुरुषे संज्ञा-

दिक्संख्ये संज्ञायाम् । २ । १ । ५० ।

समानाधिकरणेनेत्यापादपरिसमाप्तेरधिकारः । संज्ञाया-
मेवेति (७०) नियमार्थं सूत्रम् । पूर्वेषु कामशमी । सप्तर्षयः ।
नेह उत्तरा वृक्षाः । पञ्च ब्राह्मणाः ।

तद्वितार्थोत्तरपदसमाहारे च (७१) २ । १ । ५१ ।

तद्वितार्थे विषये उत्तरपदे च परतः समाहारे च वाच्ये

यानेव दिक्संख्ये समस्येते नान्यत्वेति नियामकमिदमिति भावः । त्रिलो-
कनाथ इत्यादौ तु उत्तरपदद्विगुरिति असंज्ञकत्वेऽपि न क्षतिः ।
पूर्वसूत्रमित्यादौ संज्ञाभावेऽपि काणवाचकत्वात् समासः । न ह्यत्र
दिग्विशेषबोधः उदयगिर्यादिसम्बन्धाया एव दिक्त्वात् एवं देशवाच-
केनापि समास इति द्रष्टव्यम् ।

- (७१) तद्वितार्थोत्तरेत्यादिस्त्रित्वे वैषयिके व्याहारे सप्तमी । विषयत्वज्ञानेक-
विधमित्याह तद्वितार्थे विषये इत्यादि तद्वितार्थे वाच्ये इति तु नोक्तं
पाञ्चनापितिरित्यादौ समासेनोक्तत्वात्तदुत्तरं तद्वितानुत्पत्तिप्रस-
ङ्गात् । अतएव दिगोस्तद्वितस्य लुग्वचनं चरितार्थमन्यथा तदर्थस्य
समासेनोक्तत्वाऽप्रयोगात् तदनुत्पत्तौ कथं लोपः स्यात् । समाहारः
समूहः स चावयवाभिन्नोऽपि बुद्धिकल्पितभेदवान् । अतएव समूहं
प्रति तस्योपसर्जनत्वं तेन पञ्चखट्वीत्यादिसिद्धिः तत्र खट्वाण्ड-
स्योपसर्जनत्वेन तस्यैकतएवादन्तत्वे सत्येव ङीष्ः प्रवृत्तेरित्यन्यत्र
विस्तरः । अत्रेदं बोध्यं समूहस्य तद्वितार्थत्वेऽपि सामूहिकस्य तद्वितस्य
लुकि पञ्चगवमित्यत्र गोस्तद्वितलुकीति (३५६३०) टन् न स्यादिति
विषये इत्युक्तमेवञ्च समाहारे वाच्ये इति तस्य पृथग्ग्रहणसामर्थ्या-
देव समासान्त इत्याशयेन वाच्ये इति व्याख्यातमिति । तथा च समा-
सेनैव समाहारस्योक्तत्वात् न सामूहिकतद्वितोत्पत्तिरिति भावः ।

दिक्संख्ये प्राग्वा । पूर्व्यां शालायाश्चवः । पूर्वशालः ।
 समासे कृते दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां जइति (५५८५०) जः ।
 सर्वनान्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः । (७२)* । आपरशालः ।
 पूर्वां शाला प्रिया यस्येति त्रिपदे बहुव्रीही कृते प्रियाशब्दे
 उत्तरपदे पूर्वयोस्तत्पुरुषः तेन शालाशब्दे आकार (७३)
 उदात्तः । पूर्वशालाप्रियः । दिक्षु समाहारो नास्त्यनभिधा-
 नात् संख्यायाम् तद्वितार्थे । षष्ठां मातृणामपत्यम् षाण्मा-
 तुरः (७४) पञ्च गावो धनं यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहाववा-
 न्तरतत्पुरुषस्य विकल्पे प्राप्ते (७५) द्वन्द्वतत्पुरुषयोर्न उत्तरपदे
 नित्य (७६) समासवचनम् ।

गोरतद्वितलुकि । ५ । ४ । ६२ ।

- (७२) एतद्वार्तिकसुत्तरपूर्वेत्यादिद्वन्द्वसिद्ध्यर्थमवश्यमारम्भणीयं तेन प्रकृते
 पुंवद्भावेनोपपत्तावपि न विफलतेति बोध्यम् ।
- (७३) उदात्त इति असति त्ववान्तरतत्पुरुषे पूर्वपदप्रकृतिसंख्येण पूर्वश-
 ब्दे स्यादुदात्तत्वमेव स्यादिति भावः ।
- (७४) षाण्मातुर इति मातृणामपत्यासम्भद्रपूर्वायाः (५०५५०) इत्युदादेशः अन-
 पत्य इत्युक्ते द्विगोरुगिति (४२१५०) न लुक् ।
- (७५) विकल्पे प्राप्ते इति सहाविभाषयेति शेषः । ततश्च टजभावे पञ्चगो-
 धन इत्यपि स्यादिति भावः ।
- (७६) एतच्चोभयत्रापि नित्यताचोपक्रमिति बोध्यम् अतएवैतद्वार्त्ति-
 कसङ्गा सप्तदायदृष्टावयवानां कदाचिद्व्यवृत्तिर्मा भूदिति प्रयोज-
 नसक्तं भाष्ये ।
 द्वन्द्वोत्तरतत्पुरुषोदाहरणन्तु वाक् च द्वयञ्च प्रिये अस्य वाक्द्वयपद-
 प्रिय एवं स्त्रीपानहप्रिय इति इह त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते पूर्व-
 नित्यद्वन्द्वत्वेन समासान्तद्वयपि नित्य एव । सनो०

गोऽन्तात् (७७) तत्पुरुषादृच् स्यात् समासान्तो न तद्धित-
लुकि । पञ्चगवधनः । पञ्चानां गवां समाहारः ।

संख्यापूर्वो द्विगुः । २ । १ । ५२ ।

तद्धितार्थे (३५५४०) त्यतोक्तः (७८) संख्यापूर्वो द्विगुः स्यात् ।

द्विगुरेकवचनम् । २ । ४ । १ ।

द्विग्वर्थः समाहार एकवत् (७९) स्यात् । स नपुंसक (८०)

मिति (३९५४०) नपुंसकत्वम् । पञ्चगवम् ।

(७७) गोऽन्तश्च तत्पुरुषस्य समासस्यान्तदृच् स्यादिति सूत्रार्थः फलितगु-
माह गोऽन्तादिति अतद्धितलुकीति किं पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगु-
रित्यत्र तद्धितठकोऽध्यर्थपूर्वेति (३३२४०) लुकि मा भूत् ।

(७८) तद्धितार्थेत्यतोक्त इति अयं भावः पूर्वसूत्रविषये एवेयं संज्ञा एतदर्थ-
मेव सूत्रद्वयं कृतमन्यथा दिक्संज्ञे संज्ञावामतद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे-
नित्येव ब्रूयात् । तेन सप्रत्यय इत्यत्र इगन्त (३५७१४०) पूर्वपदप्रज्ञ-
तिस्वरत्वं न भवति किन्तु समासान्तोदात्त एव । एवञ्च संख्यापूर्वस्ति-
विधः तद्धितार्थे विषये “उत्तरपदे च परतः” समाहारे वाच्ये चेति
तत्र संख्यापूर्वो यः समासः स इत्यर्थः । तद्धितार्थे यथा पञ्चकपालः
संख्यतं भषा (३३८४०) इत्यणः द्विगोर्लुगनपत्ये इति (४९१४०)
लुक् । उत्तरपदे यथा पञ्चनावप्रियो नावो द्विगोरिति (३८५४०)
समासान्तदृच् । समाहारे पञ्चमूली द्विगोरिति (२२०४०) डीप् ।

(७९) द्विगुरेकवचनमिति वक्तोति वचनं बाहुलकात् कर्त्तरि व्युट् साना-
न्येन नपुंसकम् द्विगुः समासः एकार्थप्रतिपादको भवतीत्यर्थः न हि
वस्तुतोऽनेकार्थस्यैकार्थं सम्भवतीत्यतोऽतिदेशोऽयमित्याशयेनाह एक-
वदिति । तथा च समाहारे यो द्विगुस्तदर्थं एकवत् स्यादित्यर्थः ।

(८०) स नपुंसकमिति परवृत्तिज्ञ (३९०४०) नित्यसापवादः । स समाहारो
द्विगुद्वन्त्र नपुंसकं स्यादिति सूत्रार्थः ।

कुत्सितानि कुत्सनैः । २ । १ । ५३ ।

कुत्स्यमानानि कुत्सनैः सह प्राग्वत् । वैयाकरणखसूचिः
(८१) मीमांसकदुर्दृष्टः (८२) ।

पापाणके(८३)कुत्सितैः । २ । १ । ५४ ।

पूर्वसूत्रापवादः । पापनापितः । अणककुलालः ।

उपमानानि(८४)सामान्यवचनैः । २ । १ । २२ ।

घन इव श्यामः घनश्यामः । इह पूर्वपदन्तत्सदृशे लाक्षणिक-

(८१) यः घृष्टः सन् प्रज्ञं विस्मारयितुं खं गगनं निर्मलत्वादिना सूचयत्यसौ
खसूचिः पूर्वनिपातार्थं सूत्रम् ।

(८२) दुर्दृष्टः दृष्टकर्मकर्तरि दृष्टोऽयं शब्दः ।

(८३) “कृप्यकुत्सितावद्यगृहीतेटाणकाः समा” इत्यमरोक्तेरणकशब्दः कुत्सित-
तवचनः प्रापशब्दोऽपि तथा प्रसिद्धः कुत्स्यमानयोरप्यनयोः परनि-
पातार्थमेतदारम्भ इति बोध्यम् ।

(८४) उपमानानीति । उपमीयते येन तदुपमानं उपपूर्वात् साहः करणे
ल्युट् उपपूर्वकञ् साहः सादृश्यहेतुके परिच्छेदे रूढः येन वस्तुना
सादृश्येन वस्त्वन्तरं परिच्छिद्यते तदुपमानमित्यर्थः समानो धर्मः
सामान्यं चातुर्वर्ण्यादित्वात् (६५७८०) स्वार्थे घञ् उपमानोपमेय-
साधारणो धर्मः सामान्यं तद्विशिष्टवचनैरित्यर्थः न तु केवलं साधा-
रणधर्मवचनैरिति । एतच्च वचनपदाक्षयते पूर्वं ये सामान्यज्ञा-
तवति इत्ये पर्थवत्यन्ति ते तथा भवन्तीति बोध्यम् । तच्च सामान्य-
विशिष्टम् उपमानस्य सम्बन्धि तेन च सम्बन्धित्वादाच्चिप्रसङ्गपमेयमेव
विज्ञाप्यते ।

मिति(८५) सूचयितुम् लौकिकविग्रहे इव शब्दः प्रयुज्यते ।
पूर्वनिपातनियमार्थम्(८६) सूत्रम् ।

उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे । २ ।

१ । ५६ ।

उपमेयं(८७) व्याघ्रादिभिः सह प्राग्वत्साधारणधर्मस्याप्रयोगे
सति । विशेषस्य पूर्वनिपातार्थम् सूत्रम् । पुरुषव्याघ्रः,
नृसोमः । व्याघ्रादिराकृतिगणः । सामान्याप्रयोगे किम्
पुरुषो व्याघ्र इव शूरः ।

(८५) लाक्षणिकमिति अतएव सामानाधिकरण्यात् सृगीव चपलेति वाक्ये
नृगचपलेति पुं वद्भावः । उत्तरपदोपस्थापितस्यासत्त्ववपलत्वादिवार-
कमेव सादृश्यं गृह्यते सन्निधानात् । लाक्षणिकत्वेऽपि भूतपूर्वगत्या
शक्यार्थबोधकत्वादुपमानपरतेत्ववस्थेयम् ।

(८६) पूर्वनिपातेति अन्यथा खञ्जकुञ्जवदनियमः स्यादिति भावः ।

(८७) उपमेयमिति उपमेयत्वसुपमानपरिच्छेद्यत्वम् । उपमानोपमेययोः स-
मभिव्याहारे उपमानस्य विशेषणतेत्याह विशेष्यस्येति । पुरुषो व्याघ्र
इव शूर इति विग्रहे शूरसापेक्षस्यापि पुरुषस्य प्रधानत्वात् राजपु-
रुषः सुन्दर इतिवत् विशेषणयोगसम्भवात् सामान्याप्रयोग इत्युक्तम् ।
अथञ्च समास उपमानोपमेययोः समानलिङ्गत्व एव भवति विभिन्नलि-
ङ्गत्वे मयूरव्यंसकादित्वात् समासः स च रूपकरूप इति । शब्देन्दुः ।
व्याघ्र सिंह ऋक्ष ऋषभ चन्दन वृक्ष वराह हस्तिन् तरु कुञ्जर
कुरु पृषत् पुण्डरीक पलाश कितव । इत्येते व्याघ्रादयः । आकृति-
गणस्तेन घनस्यामः नृसोमः सुखपद्मम् सुखकमलम् करकिसलय
कृत्यादिविभिः ।

विशेषणं(८८)विशेष्येण बहुलम् । २ । १ । ५७

भेदकं समानाधिकरणेन भेदेन बहुलं प्राग्वत् । नीलमुत्पलम् नीलोत्पलम् । बहुलगहणात् कचिन्नित्यम् । कृष्णः सर्पः । कचिन्न । रामो जामदग्न्यः ।

पूर्वापरप्रथमचरमजवन्यसमानमध्यमध्यमवी-
राश्च । २ । १ । ५८ ।

पूर्वनिपातनियमार्थमिदम् । पूर्ववैयाकरणः । अपराध्या-
यकः । अपरस्यार्धे पद्यभावो वक्तव्यः * । अपरश्चासावर्ध-
श्च । पद्यार्धः । कयमेकवीर इति पूर्वकालेकेति (३५४४००)
बाधित्वा परत्वाद्नेन समासे वीरैक इति हि स्यात् बहुल-
गहणाद् (८९) भविष्यति ।

श्रेण्यादयः(९०)कृतादिभिः । २ । १ । ५९ ।

(८८)विशेषणमिति विशेषणत्वादि विषयताविशेषरूपं गृह्यते व्याख्या-
नात् भेदभेदकशब्दाभ्यामपि तदेवाभिधीयते । अत्रेदं बोध्यं विशेष्य-
विशेषणभावे न यथेदता किन्तु शब्दस्वाभाव्यादुनियमानियमौ
तथा हि गुणक्रियाशब्दसमभिव्याहारे जातेरेव विशेष्यता यथा
नीलोत्पलं शुभवस्तं पाचकब्राह्मण इत्यादिनियमः । गुणशब्दयोः
क्रियाशब्दयोगुणक्रियाशब्दोच्च न नियमस्तेन खञ्जकुञ्जः कुञ्जखञ्जः
पाचकपाठकः पाठकपाचकः खञ्जपाठकः पाठकखञ्ज इत्यादि
प्रयोगः । मनो०

(८९) बहुनेति एकेषु सुखेषु वीरयते पराक्रमते इति वा अचि तत्प्रयोगः ।

(९०) आद्य आदिशब्दो व्यवस्थावाची द्वितीयस्तु प्रकारवाची ।

श्रेणि पूग सङ्कुन्द राशि निवय विशेष विधान पर इन्द्र देव सङ्ग

श्रेण्यादिषु चार्थवचनकर्तव्यम् । श्रेण्यः श्रेण्यः कृता
श्रेणिकृताः (८१) ।

क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ् । २ । १ । ६० ।

नञ्विशिष्टेन (८२) क्तान्ते नानञ् क्तान्तं समस्यते । कृतञ्च
तदकृतञ्च कृताकृतम् * । शाकपार्थिवादीनां सिद्धये उत्तर-
पदलोपस्योपसंख्यानम् * । शाकप्रियः पार्थिवः शाक (८३)
पार्थिवः । देवब्राह्मणः ।

भूत अमण वदान्य अध्यापक अभिरूपक ब्राह्मण क्षत्रिय विशिष्ट
पटु पण्डित कुशल चपल निपुण कपण । इत्येते श्रेण्यादयः । एकेन
श्रित्येन पण्येन वा ये जीवन्ति तेषां समूहः श्रेणिः ।

कृत मित मत भूत उक्त युक्त समाज्ञात समान्नात समाख्यात सम्भाषित
संश्लेषित अवधारित अवकल्पित निराकृत उपकृत उपाकृत दृष्ट
कलित दलित उदाहृत विस्तृत उदित । कृतादिराकृतिगणः ।

(८१) वृत्तान्तानां कुगतीत्यनेन (३७१ प्र०) क्तासे चो धेति (७३० प्र०) दीर्घः इह
हृक्कार्यानां प्रयोगाच्च चिरिति बोध्यम् ।

(८२) नञ्विशिष्टेति सावधारणपरोऽयं तेन नञ्मात्रयुक्तेन क्तान्तेन नञ्-
रहितं क्तान्तं समस्यते इत्यर्थः । सुडधिकेऽपीति वाच्यं तेन अशित-
ज्ञानशितञ्चेति अशितानशितम् । एकदेशकरणात् देशान्तरस्य चा-
करणात् असमाप्तं यत्तदेव कृताकृतमिति क्रियाऽसमाप्तिद्योतकोऽयं
नञिति बोध्यम् पूर्वनिपातनियमार्थञ्चेदम् ।

(८३) इधिव्या देवरः पार्थिवस्तखेवर (६३६) इत्यण् शाकप्रिय इति वङ्गवीहि-
स्तस्य पार्थिवश्चेन समासे पूर्वसमासोत्तरपदस्य प्रियश्चेत्य लोपः
एवं सर्वत्र शाकादिशब्दस्य शाकप्रियादौ लक्षणाया तत्प्रयोगसमर्पणेऽपि
सुखार्थे शाकप्रियपार्थिव इति प्रयोगनिवृत्त्यर्थं कृतम् ।

सन्महत्परमोत्कृष्टाः (६४) पूज्यमानैः । २ ।

१ । ६१ ।

सद्वैद्यः । वक्ष्यमाणेन (३८७४०) महत् आकारः । महावैयाक-
रणः पूज्यमानैः किम् । उत्कृष्टो गोः पञ्चादुद्धृत इत्यर्थः ।

वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम् । २ । १ । ६२ ।

गोवृन्दारकः । व्याघ्रादे (८५) राक्ततिगणत्वादेव (३५८४०)
सिद्धे सामान्यप्रयोगार्थं वचनम् ।

कतरकतमौ जाति (६६) परिग्रन्थे ! २ । १ । ६३ ।

कतरकठः । कतमकलापः । गोत्रञ्च चरण्येः सहेति (२३८४०)
जातित्वम् ।

किं क्षेपे । २ । १ । ६४ ।

कुक्षितो राजा किं राजा (८७) राजा यो न रक्षति ।

(६४) गुणक्रियाशब्दैः सदादीनां समासे पूर्वनिपातनियमार्थमिदं सूत्रम्
महापापमित्यादौ पापस्य महत्त्वेन स्वांशे पूजास्येवेति बोध्यम् ।

(६५) वृन्दारकशब्दो देवजातिवाची नागशब्दो गजसर्पोभयवाची कुञ्जरः
प्रसिद्धस्तेषामुपमानत्वेनैव पूज्यशक्तिवाङ्मतार्थत्वमाशङ्क्याह व्याघ्रादे-
रिति । तेन गोकुञ्जरः स्थूल इत्यादौ स्थूलत्वरूपसामान्यप्रयोगेऽपि
एतत्स्थूलत्वेन समास इति भावः ।

(६६) भवतां कतमः पण्डित इत्यादौ समासाभावाय जातीयुक्तम् ।

(६७) क्षेपे किम् । को राजा पाटलिपुत्रे इत्यादौ प्रश्नपदे न । प्रकतोदा-
हरण्ये किम् ; क्षेपे इति (४५५४०) समासान्तनिषेधः ।

पोटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्वपक-
यणीप्रवक्तृ श्रोत्रियाध्यापकधूर्त्तैर्जातिः । २ । १ । ६५ ।

तत्पुरुष(६८) समानाधिकरणः कर्मधारयः
। १ । २ । ४२ ।

पुं वत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु । ६ । ३ । ४२ ।
कर्मधारये जातीयदेशीययोश्च परतो भाषितपुंस्कात्पर(६६)
ऊङभावो यस्मिन् तथाभूतम्पूर्वं पुं वत् । पूरणीप्रियादिष्व-
प्राप्तः पुंवङ्गावो विधीयते । महानवमी । कृष्णचतुर्दशौ ।
महाप्रिया । तथा कोपधादेः (१००) प्रतिषिद्धः पुं वङ्गावः कर्म-
धारयादौ प्रतिप्रसूयते । पाचकस्त्री । दत्तभार्या । पञ्चम-
भार्या । स्त्रीप्लभार्या । सुकेशभार्या । ब्राह्मणभार्या । एव-
म्पाचकजातीया पाचकदेशीयेत्यादि । इभपोटा (१०१) ।

(६८) तत्पुरुषाधिकारे पुनस्तत्पुरुषग्रहणमेकसंज्ञाधिकारात् कर्मधारयसंज्ञया
तत्पुरुषसंज्ञाया नाधःखात् स सामूहिक्ये तदर्थमन्यथा तत्पुरुषे विहित-
समासान्तस्य कर्मधारये प्रवृत्तिर्नस्वादिति बोध्यम् । समानाधिकरणः
समानाधिकरणावयवक इत्यर्थो व्याख्यानात् ।

(६६) स्त्रियाः पुं वत्भाषितपुंस्कादनूङ्समानाधिकरणे इत्यतः (४०१ प्र०) स्त्रियाः,
पुं वत्, भाषितपुंस्कादनूङिति च पदान्यनुवर्त्य यथायोग्यं योजयन्नाह
भाषितपुंस्कादिति अपूरणीप्रियादिष्विति तु नानुवर्तते व्याख्यानादि-
त्याह पूरणीत्यादि । महानवमीत्यत्र पुं वत्त्वे आत्महत (३८० प्र०) इत्यात् ।
(१००) कोपधादेरिति न कोपधाया इति संज्ञापूरण्योच्चेति द्विनिमित्तस्य
चेति स्वाङ्गाच्चेति जातेच्चेति (४०८, ४०९ प्र०) पञ्चसूत्रा निषिद्धस्य पुनर्य-
हणार्थमिदम् ।

(१०१) इभीपोटेत्यादि विग्रहः । जातेः पूर्वनिपातार्थं पोटायुवतीत्यादिस्त्वम् ।

प्रोटा स्त्रीपुंसलक्षणा । इभयुवतिः । अग्निस्तोकः । उद्गृष्टिः
(१०२) कृतिपयम् । गृष्टिः सकृत्प्रसूता । गोगृष्टिः । धेनु-
नैवप्रसूतिका । गोधेनुः । वशा बन्ध्या । गोवशा । वेहन्नर्भ-
वातिनी । गोवेहत् । वक्ष्यणी अतरुणवत्सा । गोवक्ष्यणी ।
कठप्रवक्ता । कठयोत्रियः । कठाध्यापकः । कठधूर्तः (१०३) !

प्रशंसावचनैश्च (१०४) । २ । १ । ६६ ।

एतैः सह जातिः प्राग्बत् । गोमतक्षिका । गोमचर्चिका ।
गोप्रकाण्डम् । गवोर्ध्वः । गोतल्लजः । प्रशस्ती गौरित्यर्थः ।
मतक्षिकादयो नियतलिङ्गा न तु विशेष्यनिष्ठाः । जातिः
किम् कुमारी मतक्षिका ।

युवा खलुतिपलितवलिनजरतीभिः । २ । १ ।

। ६७ ।

पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया युव-

(१०२) “तक्रं ह्युदन्विन्मथितं पादाब्जं ह्यम्बुनिर्जलं” मित्यमरोक्तम् ।

(१०३) कठधूर्त इत्यत्र कठत्वं न कुत्स्यतेऽतः कुत्सितानि कुत्सनैरित्यनेन
(३५८४) न गतार्थता प्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामेव तस्य प्रवृत्तेरिति
त्रिवेकः । “जनयन्ति कुमुदभ्रान्तिं धूर्ता वक्ता बाबभत्साना” मित्यत्र
धूर्तवक्ता इति प्रामादिकमेवेति । मनो०

(१०४) प्रशंसावचनैश्चेति सूत्रे वचनग्रहणं कृदिमात्रशब्दपरिग्रहार्थं
तेन ये यौगिकाः प्रशस्तशोभनरमणीयादयः ये च विशेषवचनाः
शुचिस्तृप्तादयः ये च गौण्या हृत्या प्रशंसां बोधयन्ति सिंहोन्माणवक
इत्यादयस्ते सर्वे व्युदस्यन्ते । मनो०

तिशब्दोऽपि समस्यते । युवा खलतिः युवखलतिः । युवतिः
खलती । युवखलती । युवजरती । युवत्यामिव (१०५) जरती-
धर्मीपलम्भेन तद्पारोपात्तामानाधिकरणम् ।

कृत्यतुल्याख्या (१०६) अजात्या । २ । १ । ६८ ।

भोज्योष्णम् । तुल्यश्चेतः सदृशश्चेतः । अजात्या किम्
भोज्य ओदनः । प्रतिषेधसामर्थ्याद्विशेषणसमासोऽपि न ।

वर्णी वर्णेन (१०७) । २ । १ । ६९ ।

समानाधिकरणेन सह प्राग्वत् । कृष्णसारङ्गः (१०८) ।

कङ्काराः कर्मधारये । २ । २ । ३८ ।

कङ्कारादयः (१०९) शब्दाः कर्मधारये वा पूर्वं प्रयोज्याः ।
कङ्कारजैमिनिः जैमिनिकङ्कारः ।

(१०५) युवत्यामिवेति जरत्यां युवतिधर्मारोमे तु युवतिशब्दस्य विशेषणतया
विशेषणं विशेष्येणेति (३६०८०) समासे सिद्धेऽपि पूर्वनिपातनियमा-
सिद्धा जरतीग्रहणस्य वैयर्थ्यं स्यादित्येवकारेण तद्व्यावर्त्तयतीति भावः ।

(१०६) कृत्यतुल्येति कृत्यप्रत्ययान्तस्तुल्यवाचिनश्च जातिवाचकभिज्ञेन सम-
स्यन्ते । पूर्वनिपातनियमार्थमिदम् ।

(१०७) समानाधिकरणेन वर्णवाचिभा वर्णवाची तादृशः समस्यते इत्यर्थः ।

(१०८) सारङ्गचित्तः कृष्णशब्दस्तदवयवे लाक्षणिक इति समानाधिकरणम् ।

(१०९) बहुवचनेन गणसूचनादाह कङ्कारादय इति कर्मधारये किं कङ्का-

तपुरुषकोऽयम् इत्यादौ न ।

कङ्कार गङ्गुल खड्ग खोड काण कूण्ड खलति गौर वृक्ष भिक्षुक पिङ्ग

पिङ्गल तलु जठर वधिर मठर कङ्ग वर्णर एते कङ्कारादयः ।

कुमारः अमणादिभिः । २ । १ । ७० ।

कुमारी(११०)अमणा । कुमारअमणा । इहगणे अमणा-
प्रव्रजितागर्भिणीत्यादयः स्त्रीलिङ्गाः पठ्यन्ते । लिङ्गविशिष्ट-
परिभाषाया एतदेव (१११) ज्ञापकं बोध्यम् ।

चतुष्पादो गर्भिण्या । २ । १ । ७१ ।

चतुष्पाज्जाति(११२)वाचिनो गर्भिणीशब्देन स ह प्राग्वत् ।
गोर्गर्भिणी । चतुष्पाज्जातिरिति वक्तव्यम् । नेह स्वस्ति
मती गर्भिणी

मयूरव्यंसकादयश्च(११३) । २ । १ । ७२ ।

(११०) अमणादिगणे अमणादीनां स्त्रीत्वेन पाठात् कुमारशब्दस्य लिङ्गवि-
शिष्टपरिभाषया स्त्रीपरत्वमित्याशयेनोदाहरति कुमारीति ।

अमणा प्रव्रजिता कुलटा गर्भिणी तामसी दासी चम्बुकी अध्यापक
अभिरूपक पटु नृद पण्डित कुशल चपल निपुण । एते अमणादयः ।
(१११) एतदेवेति एतदपीत्यर्थः युवा खलतीत्यादिस्त्रुते (३६४४०) जरती-
अहणस्यापि तत्परिभाषाया ज्ञापकत्वात् ।

(११२) चतुष्पादोजातेर्ग्रहणं कर्त्तव्यमिति वार्त्तिकलब्धमर्थमाह जातीति ।

(११३) मयूर इव व्यंसक इत्युपमानसमासापवादोऽयं चकारोऽवधारणार्थः ।
तेनान्येन सह समासान्तरं वारयति ततश्च परमो मयूरव्यंसक इति
वाक्यमेव न समासः ।

मयूरव्यंसक आत्वव्यंसक कम्बोजस्रण्ड यवनस्रण्ड (कुन्दसि) हस्तगृह्य
पादगृह्य लाङ्गूलगृह्य पुनर्द्वाय । (एहीडादयोऽन्यपदार्थे) एहीडं व-
र्त्तते एहियवं वर्त्तते एहिवाणिजा क्रिया अपेहिवाणिजा मेहिवाणि-
जा एहिखागता अपेहिखागता एहिद्वितीया अपेहिद्वितीया मेहि-

यै निपात्यन्ते । मयूरो व्यंसकः मयूरव्यंसकः । व्यंसको धूर्तः । उदक् चावाक्च उच्चावचम् । निश्चितश्च प्रचितश्च निश्चप्रचम् । नास्ति किञ्चन यस्य सः अकिञ्चनः । आख्यातमाख्यातेन (११४) क्रियासातत्ये । अशीत पिवतेत्येवं सततं यत्राभिधीयते सा अशीतपिवता (११५) । पचतश्च-

द्वितीया एहिकटा अपेहिकटा मोहिकटा आहरकरटा मोहिकर्हमा मोहिकर्हमा विधमबुडा उद्धरबुडा आहरवेना आहरवसना आहरसेना आहरवितना कन्तविचक्षणा उद्धरोत्सृजा उद्धरा वसृजा उद्धमविधमा उत्पचनिपच उत्पतनिपता उच्चावचम् उच्चनीचम् आचोपचम् आचपराचम् नखाचम् निश्चप्रचम् अकिञ्चन स्नात्वाकालक पीत्वास्थिरक भुक्तासुहित मोक्षपापीयान् उत्पत्तपा कला निपत्यरोहिणी निपत्यस्थामा अमेहिप्रघसा एहिविधसा इहपञ्चमी इह द्वितीया । जहिकर्मणा बद्धलसाभीक्ष्ण्यं कर्तारं चाभिदधाति । जहजोडम् जहस्तम्बम् उज्जहस्तम्बम् । आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये । अशीतपिवता पचतश्चञ्जता खादतसोदता खादताचमता आहरनिवपा आवपनिष्किरा उत्पचविपचा भिक्षितव्येणा कन्तविचक्षणा पचलवणा पचप्रकूटा । आकृतिगणोऽयम् । तेन अकृतोभयः कान्दिशीकः आहोपुरुषिका अहमहमिका यहक्का एहिदेयाहिरा उन्मृजावसृजा द्रव्यान्तरम् अवस्थकार्यमित्यादि ।

(११४) मयूरव्यंसकान्तर्गणस्य तावदाख्यातमिति क्रियाप्रधानमित्यर्थः एहीडादय इत्यतोऽन्यपदार्थे इत्यनुवर्तते गणे तस्यैव पूर्वं पाठादिह तु तस्य असातत्यार्थतां ध्वनयितुं व्युत्क्रमेण पाठस्तदाह सततं यत्राभिधीयते इति ।

(११५) अशीतपिवतेति अन्यपदार्थस्य क्रीडादिभूषणेन स्वीत्वात् समासत्वेन प्रातिपदिकतयात्वात् टाप् ।

ज्जता । खादतमोदता (११६) । एहीडादयोऽन्यपदार्थः । ए-
हीडे इति यस्मिन् कर्मणि तत् एहीडम् (११७) । एहियवम् ।
उडर (११८) कोठादुत्सृज देहीति यस्यां क्रियायां सा ।
उडरोत्सृजा । उडमविधमा । असातत्यार्थमिह पाठः (११९) ।
जहिकर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्यं कर्त्तारश्चाभिदधाति । जही-
त्येतत्कर्मणा बहुलं समस्यते आभीक्ष्ण्यं गम्ये समासेन
चेत्कर्त्ता (१२०) अभिधीयत इत्यर्थः । जहिजोडः । जहिस्तम्बः ।
नास्ति कुतो भयं यस्य सोऽकुतोभयः (१२१) अन्यो राजा
राजान्तरम् । चिदेव चिन्मातम् ।

ईषद्व्यता । २ । २ । ७ ।

ईषत्पिङ्गलः । ईषद् गुणवचनेनेति वाच्यम् । ईषद्रक्तम् ।

(११६) खादतमोदतेत्यत्र मोदनामित्यस्य स्थाने मोदतेत्यादेशः ।

(११७) एहीडमित्यत्र लुङुत्तमपुरुषैकवचनान्तस्योडधातोः स्थाने ईडादेशः ।

एहियवमित्यत्र यौमीत्यस्य स्थाने यवादेशः ।

(११८) उडर कोठादित्यत्र उडरोत्सृजेत्येव विग्रहः उत्सृजेत्यस्य विवरणं
देहीति उडरेत्यस्याकाङ्क्षापूरणाय कोठादिति न तु तस्य विग्रहः
वाक्यघटकत्वम् ।

(११९) इह एहीडादिषु पाठ इत्यस्य तिङन्तपूर्वपदोत्तरपदकसञ्चदायान-
नानिति शेषः ।

(१२०) कर्त्ता तद्वचनस्य कर्त्तृत्वर्थस्तथा च जहि जोडमित्याभीक्ष्ण्येन य-
च्चाह स जहीजोड इत्यर्थः । अत्र जहिजोडेति वचनकर्त्तुरेव
समासेनाभिधानमिति बोध्यम् ।

(१२१) अनरण्यद्वो भिक्षुगोची भावं ज्ञात्वा स्वधारणे इत्यवधारणार्थकमात्रं
तद्वचनार्थां नित्यसमासस्तदन्तस्य नपुंसकता ज्ञातव्यपरेऽनुना-
सिकनिमित्ता च निपात्यते इति विशेषः ।

नञ् । २ । २ । ६ ।

नञ् (१२२) सुपा सह समस्यते ।

नलोपो नञः । ६ । ३ । ७३ ।

नञो नस्य लोपः स्यादुत्तरपदे । न ब्राह्मणः अब्राह्मणः ।

तस्मान्नुङचि । ६ । ३ । ७४ ।

लुप्तनकारावञ उत्तरपदस्याऽजादेर्नुङागमः स्यात् । अनञः ।

अर्थाभावे (१२३) व्ययीभावेन सहायं विकल्पाते (१२४)

(१२२) नञित उत्तरपदार्थप्रधानोऽयं समासः । आरोपितत्वं नञा द्योत्यते
आरोपमात्रं वा विषयत्वं तु संसर्गः । तथा च अब्राह्मणशब्दादारो-
पितो ब्राह्मण इति बोधे अर्थात् ब्राह्मणभिन्न इति पर्यवस्यति ।
अतएवानुपसर्जनत्वादतस्मिन्नित्यादौ सर्वनामकार्यं सिद्ध्यति तस्य
रूपसौत्वर्गिकोत्तरपदप्रधानत्वञ्चाव्याहृतमेव यथोक्तं हरिणा

नञ्समासे चापरस्य प्राधान्यात् सर्वनामता ।

आरोपितत्वं नञ्द्योत्यं नञसोऽप्यति सर्ववदिति ।

हि यतोऽतिसर्ववत् अत्र ज्ञत्यादौ न सर्वनामकार्याभावोऽत उत्तर-
पदप्राधान्यमित्यर्थः । अभावो वा नञर्थः स च विशेषणं विशेष्यो वा
न्यायादप्येवो यथोक्तं हरिणा

अभावो वा तदर्थोऽस्तु भाष्यस्य हि तदाशयात् ।

विशेषणं विशेष्यो वा न्यायतत्त्ववधार्यतामिति ।

(१२३) अर्थाभावे इति तत्रापि आरोपितो घट इत्येव बोधः भेदेन तदा-
रोपबोधेऽत्यन्ताभावबोधस्तादात्म्येन तदारोपबोधे भेदबोधोऽत्र च
प्रकरणादिकं निवासकमिति भावः ।

(१२४) विकल्पाते इति पूर्वपदार्थप्राधान्येऽव्ययीभाव उत्तरपदार्थप्राधान्ये
नञ्समास इत्येवं रीत्या व्यवस्थयेति भावः ।

रचोहागमलघुसन्देहाः (१२५) प्रयोजनमिति अद्रुतायाम-
संहितमिति च भाष्यवार्तिकप्रयोगात् । तेनानुपलब्धिर-
विवादोऽविघ्नमित्यादि सिद्धम् । नञो नलोपस्तिष्ठि चेपे ।
अपचसि (१२६) त्वञ्जालम् । नैकधेत्यादौ तु नशब्देन (१२७)
सह सुपेति (पू० ३१९) समासः ।

नभ्राण, नपा, नवेदा, नासत्या (१२८) नमुचिनकुल
नख, नपुंसक, नक्षत्र, नक्र, नाकेषु प्रकृत्या । ३। ७५।
पादिति शत्रन्तः । वेदा इत्यसुन्नतः । न सत्याः असत्याः न
असत्यानासत्याः । न मुञ्चतीति न मुचिः । न कुलमस्य ।

(१२५) न्यायसिद्धेऽर्थे लिङ्गमयाह रचोहेति व्याकरणस्य प्रयोजनाकाङ्-
क्षायां भाष्यकारेण रच्यदीनां प्रयोजनत्वं दर्शितं तत्रासन्देहं चारो-
पितसन्देहः सन्देहाभावो वा प्रयोजनमित्यर्थः । अव्ययीभावे तु
तस्याव्ययगत्या रज्जादिभिः सह द्वन्द्वसंज्ञासामुपपत्तिः द्वन्द्वतत्पुरुषयो-
रेव परवर्त्तिङ्गतया असन्देहा इति पुंलिङ्गनिर्द्देशानुपपत्तिश्चेति भावः ।
अद्रुतायामित्यस्य द्रुताभिन्नायां सध्यविलम्बितायामावृत्तौ असंहितं
संहिताभाव इति वार्तिकस्यार्थस्तेन असंहितमित्यव्ययीभावोऽभावार्थ-
स्तोऽनयोर्विकल्प इति बोध्यम् ।

(१२६) तिङन्तं न बह्व समासाभावादप्राप्तौ इदं वार्तिकम् । अपचसीति
कुत्सितं पचसीत्यर्थः ।

(१२७) नशब्देनेति नञा समासे तु अनेकधेति स्यादिति भावः । एवमेव
नचैकानाराचनान्तरीयकादयः साधवः ।

(१२८) न भ्राजते इति नभ्राट् क्तिन्नन्तः न पातीति नपात् शत्रन्तः नवेति
न वेदा असुनूपत्ययान्तः नासत्या इति वडवचनमविवक्षितम् । एत-
दन्ताः गज्जाः सप्तस्थे प्रथमान्ताः । नमुचिरौष्णभदिकतिप्रत्ययान्तः ।

न खमस्य । न स्त्री पुमान् । स्त्रीपुंसयोः पुंसकभावो निपा-
तनात् । न चरतीति न चरम् । च्रीयतेः चरतेर्वा चरमिति
निपात्यते । न कामतीति नक्रः । क्रमेर्ङः । न अक्रमसि-
निति नाकः ।

नगोऽप्राणिष्वन्यतरस्याम् । ६ । ३ । ७७ ।

नग इत्यत्र नञ् प्रकृत्या वा । नगाः अगाः पर्वताः । अप्रा-
णिष्विति किम् । अगो हृषलः शीतेन । नित्यं क्रीडेत्यतो
(३४७पृ०) नित्यमित्यनुवर्त्तमाने ।

बु(१२६)गतिप्रादयः । १ । २ । १८ ।

एते समर्थेन(१३०) नित्यं समस्यन्ते । कुत्सितः पुरुषः कुपु-
रुषः । गतिश्चेत्य (२०पृ०) अनुवर्त्तमाने ।

जय्यादि(१३१)चिडावञ्च । १ । ४ । ६१ ।

(१२६) कृगतीति सूत्रे कुशब्दः कुत्सितार्थोऽव्ययमेव गृह्यते गत्वादिसाह-
चर्यात् तेनाव्ययपूर्वपदप्रकृतिसंखरः ।

(१३०) समर्थेनेति समर्थपदविधिरिति(३१७पृ०)परिभाषयोपस्थितं समर्थ-
पदं तृतीयया विपरिणस्यते इति भावः ।

(१३१) ऊरो उररो तस्यो ताली आताली वेताली धूली धूसी शकला
संशकला ध्वंसकला भ्रंसकला गुलुगुधा सजूस फन फली बिल्ली
आल्ली आलोटी केवाली केवासी पर्याली शेवाली धर्वाली अथ मृशा
वध्रमवा मखसा ससमसा औषट् वौषट् वषट् स्वाहा स्वधा वध्वा
प्राडस् अथ आविस् । एते जय्यादयः ।

चिडावौ कश्चित्स्थितयोः गतिसंज्ञौ जय्यादयोऽपि शब्दस्वाभाव्यात्तत्रैव
प्रयुज्यन्ते प्रायेण सजातीयाः सहचरा भवन्तीति न्यायेनैषां तथासा-

एते क्रियायोगे गतिसंज्ञाः स्युः । ऊरोक्त्य (१३२) शुक्लौ ।
कृत्य । पटपटाक्त्य । कारिकाशब्दस्योपसंख्यानम् * ।

कारिका क्रिया (१३३) । कारिकाक्त्य ।

अनुकरणञ्चानितिपरम् । १ । ४ । ६२ ।

खाट्कृत्य । अनितिपरं किम् खाडिति कृत्वा निरुद्धोवत् ।

आहरानादरयोः सदसतौ । १ । ४ । ६३ ।

सत्कृत्य असत्कृत्य ।

भूषणेऽलम् । १ । ४ । ६४ ।

अलङ्कृत्य । भूषणे किम् अलं कृत्वोदनङ्गतः । पर्याप्तमि-
त्यर्थः । अनुकरणमित्यादि त्रिमूर्त्ती स्वभावात् कञ्विषया ।

अन्तरपरिग्रहे । १ । ४ । ६५ ।

अन्तर्हृत्य मध्ये हलेत्यर्थः अपरिग्रहे किम् अन्तर्हृत्वा गतः
हृतम्परिगृह्य गत इत्यर्थः (१३४) ।

दृष्ट्यावगमात् तत्रापि आविःप्राङ्ःशब्दौ विहावाच्येषां करोति-
नैव योग इति व्यवस्था । मनो० ।

(१३२) तथैवोदाहरति । ऊरोक्त्येति एतेषां च गत्यादिसंज्ञाफलं समानं
सस्तत्फलं च वक्ष्यतीति बोध्यम् । प्राङ्ःशब्दस्य साक्षात्प्रभृतिषु
पाठात् कञ्योगे गतिसंज्ञाधिकृत्य इति ध्येयम् ।

(१३३) कारिका क्रियेति अर्थादास्थितिर्यत्ररूपेत्यर्थः धात्वर्थनिर्देशे शुक्लौ ।
दासील्लोकवाचिनी तु न गृह्यते व्याख्यानात् ।

(१३४) हृत्वा गमनं हि द्विवा हृतं यत्रा हृतं गृहीत्वा वा तत्राद्युदाहरणं

कणेमनसी(१३५)यद्वाप्रतिघाते । १ । ४ । ६६ ।

कणेहृत्य पयः पिवति । मनोहृत्य । कणेशब्दः सप्तमीप्रति-
रूपको निपातोऽभिलाषातिशये वर्तते । मनःशब्दोऽप्यत्रैव ।
अद्वाप्रतिघाते किं कणे हत्वा (१३६) ।

पुरोययम् । १ । ४ । ६७ ।

पुरस्कृत्य (१३७) ।

अस्तञ्च । १ । ४ । ६८ ।

अस्तमिति मान्तमव्ययं (१३८) गतिसंज्ञं स्यात् । अस्तङ्गत्वं ।

अच्छ गत्यर्थवदेषु । १ । ४ । ६९ ।

अव्ययमित्येव । अच्छगत्य अच्छोद्य । अभिमुखं गत्वा उक्त्वा
वैत्यर्थः । अव्ययं किम् जलमच्छ (१३९) झच्छति ।

रणमन्त्यं प्रत्युदाहरणम् तथा चापरिग्रह इति प्रयोगोपाधिर्न तु
वाच्यकोटौ प्रविष्टमिति भावः ।

(१३५) कणेमनसी शब्दलक्षणे । कणेहृत्येति परावरयोगे (उ३६१५०) क्ताप्र-
त्ययः । अतिशयेनाभिलाष तन्निवृत्तिपर्यन्तं पयः पिवतीत्यर्थः ।

ततश्च अद्वाया अपगमात् प्रतिघातो गम्यते ।

(१३६) कणे हृत्येति सूत्रात्तण्डुलावयवः कणस्तस्मिन् हृत्येत्यर्थः ।

(१३७) पुरस्कृत्येति पुरोभूय पुरोगत्येत्याद्युदाहरणं कज्ज्योग एवेति
नियमे मानाभावात् । शब्देन्दु० ।

(१३८) अव्ययमित्यनुवर्त्य व्याख्यानात् न निप्रार्थकान्तशब्दयोगे तेनै
काण्डमन्त्रं कत्वेत्यादि प्रयोगः ।

(१३९) अच्छमिति प्राप्तीवरादित्य (१९५०) भिक्ताराक्षिपातत्वेऽव्ययत्वे न
विभक्तिलोपः स्यादिति भावः ।

अदोऽनुपदेशे । १ । ४ । ७० ।

अदः कृत्वादः कृतम् (१४०) । परम्प्रत्युपदेशे प्रत्युदाहरणम् ।
अदः कृत्वाऽदः कुरु ।

तिरोऽन्तर्द्धौ (१४१) । १ । ४ । ७१ ।

तिरोभूय ।

विभाषा कृजि । १ । ४ । ७२ ।

तिरः (१४२) कृत्य तिरस्कृत्य तिरः कृत्वा ।

उपाजेऽन्वाजे (१४३) । १ । ४ । ७३ ।

एतो कृजि वा गतिसंज्ञौ स्तः । उपाजेकृत्य उपाजे कृत्वा ।
अन्वाजेकृत्य अन्वाजे कृत्वा दुर्बलस्य बलमाधायेत्यर्थः ।

साक्षात्प्रभृतीनि (१४४) च । १ । ४ । ७४ ।

(१४०) अदःकृत्येति यदा स्वयमेव कृत्वा पर्यालोचयति तदेदमुदाहरणम् ।

(१४१) अन्तर्द्धाविति किं तिरो भूत्वा स्थितः पार्श्वतो भूत्वेत्यर्थः ।

(१४२) तिरःकृत्येत्यत्र गतित्वाभावात् सत्वमपि न तिरसोऽन्यतरस्या-
मिति (७४५०) सत्वविधौ गतित्वाबुद्धत्तेः । साधवस्तु पराभवे तिर-
स्कारशब्दप्रयोगाद्गतियहणाबुद्धिर्नाङ्गीचकारेति । मनो० ।

(१४३) उपाजेऽन्वाजेशब्दौ एदन्तौ विभक्तिप्रतिरूपकौ निपातौ दुर्बलस्य
बलमाधाने वर्त्तेते ।

(१४४) साक्षात् मिथ्या विन्ना भद्रा रोचता आस्था अमा अङ्गा प्राजया-
प्राजरुहा बीज्या बीजरुहा संसर्गा अर्थे लवणम् उष्णम् शीतम्
उदकम् आर्द्रम् असौ वशे विकसने प्रसहने प्रतपने प्राडम् नमस् ।
साक्षात्प्रभृतीनि ।

कृजि वा गतिसंज्ञानि स्युः । च्यर्थ इति (१४५) वाच्यम्* ।
साचात्कृत्य साचात् कृत्वा । लवणं कृत्य लवणं कृत्वा ।
मान्तत्वं (१४६) निपातनात् ।

अनत्याधान उरसिमनसौ(१४७) । १।४।

। ७५ ।

उरसिकृत्य उरसि कृत्वा । अभ्युपगम्येत्यर्थः मनसि कृत्य
मनसि कृत्वा निश्चित्येत्यर्थः । अनत्याधानमुपक्षेपणन्तश्च न
उरसि कृत्वा पाणिं शेते ।

मध्येपदेनिवचने च(१४८) । १।४। ७६ ।

एते कृजि वा गतिसंज्ञाः स्युरनत्याधाने । मध्ये कृत्य मध्ये
कृत्वा । पदे कृत्य पदे कृत्वा । निवचनेकृत्य निवचने कृत्वा ।
वाचन्नियम्येत्यर्थः ।

नित्यं हस्ते पाणानुपयमने । १।४। ७७ ।

(१४५) च्यर्थ इति च्युक्ते तु पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यैव संज्ञा । इदञ्च प्रायिक-
मत एव नभस्कारोतीत्यादौ च्युर्धाभावेऽपि गतित्वमिति द्रष्टव्यम् ।
(१४६) मान्तत्वं गतिसंज्ञासन्निधौ लवणमुदकमुष्णं शीतमार्द्रमित्येतेषां
पञ्चानामपीत्यर्थः ।

(१४७) उरसिमनसौ विभक्तिप्रतिरूपकौ निपातौ । विभाज्यत्वमुपसर्तते ।
(१४८) मध्येपदेनिवचने अपि तथा । विभाषा कर्जीत्यतो(२७४प्र०)विभाषेति
अनत्याधाने इति वाच्यवर्तते एदन्तत्वं च निपातयते न तु सप्तमी ।
मध्येपदं कृत्वा वाचं निवच्येतिप्रत्ययेन तस्या अनन्तित्वात् । निवचनं

उपयमनं विवाहः । स्त्रीकारमात्रमित्यन्ते । हस्तेकृत्य ।
पाणीकृत्य (१४८) ।

प्राध्वम्बन्धने । १ । ४ । ७८ ।

प्राध्वमित्यव्ययम् (१५०) । प्राध्वं कृत्य । बन्धनेनानुकूल्यं कृत्वे-
त्यर्थः । प्रार्थनादिना त्वानुकूल्यकरणे प्राध्वङ्कृत्वा ।

जीविकोपनिषदावौपम्ये । १ । ४ । ७९ ।

जीविकामिव कृत्वा जीविकाकृत्य उपनिषदमिव कृत्वा उप-
निषत्कृत्य । औपम्ये किम् जीविकां कृत्वा । प्रादि (१५१)
ग्रहणमगत्यर्थम् । सुपुरुषः । अत्र (१५२) वार्त्तिकानि ।
प्रादयः गताद्यर्थे प्रथमया * । प्रगत (१५३) आचार्यः
प्राचार्यः । अत्यादयः (१५४) क्षान्ताद्यर्थे द्वितीयया ।

वचना भावः अर्थाभावेऽव्ययीभावः । अनत्याधाने इति किं हस्तिनः
पदे कृत्वा शिरः श्येते इत्यादौ न ।

(१४८) हस्ते पाण्याविति सम्प्रत्यन्तम् तत्पुरुषे कृति वङ्गल (४६० पृ०) मित्यनुक् ।
उपयमने किं हस्ते कृत्वा कार्मापणं गत इत्यादौ न ।

(१५०) प्राध्वमित्यव्ययं मान्तं बन्धनेनानुकूल्ये वर्त्तते ।

(१५१) कुगतिप्रादय इति कृत्वे (२७१ पृ०) प्रादीनां पृथग्ग्रहणफलमाह प्रादिमह-
णमिति तेन सुपुरुष इत्यादौ क्रियायोगाभावेनागतित्वेऽपि संभावः ।

(१५२) अत्रेति अव्यवस्थया समासप्राप्तौ वार्त्तिकानि व्यवस्थापकानीति भावः ।

(१५३) प्रगत इत्यनेन गतार्थे वृत्तौ अक्षपदविग्रहेण नित्यसमासता दर्शिता ।

(१५४) अत्यादय इत्यादिना अभिगतो सुखमभिमुखः उन्नतो वेलाद्यादौ चः

प्रतिगतोऽर्चं प्रत्यञ्च इत्यादि ग्राह्यम् ।

अतिक्रान्तो मालामतिमालः । अवाद्यः (१५५) क्रुष्टाद्यर्थे
तृतीयया* । अवक्रुष्टः कोकिलया अवकोकिलः । पर्याद-
यो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या* । परिग्लानोऽध्ययनाय पर्यध्ययनः ।
निरादयः (१५६) क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या* । निष्क्रान्तः कौशा-
म्बाः निष्कौशाम्बिः । कर्मप्रवचनीयानाम्प्रतिषेधः (१५७)* ।
वृक्षम्यति (१५८) ।

तत्पुपपदं (१५९) सप्तमीस्थम् । ३ । १ । ६२ ।

सप्तम्यन्ते पदे कर्मणीत्यादौ (उ३२३) वाच्यत्वेन स्थितं कुम्भादि
तद्वाचकं (१६०) पदमुपपदसंज्ञं स्यात् । तस्मिंश्च सत्येव वक्ष्य-
माणः प्रत्ययः स्यात् ।

(१५५) आदिपदात् परिणङ्गो वीरुधा परिवीरुत् सज्जङ्गो वर्मणा संव-
र्मेत्यादि आहम् ।

(१५६) निरादय इत्यादिपदात् उत्क्रान्ता कृणाडुत्कृणा इत्यादौ उदादिक्रा-
न्तादीत्यादि पदात् निर्गतमङ्गुलिभ्यो निरङ्गुलमित्याद्यौगतादेः आहम् ।

(१५७) प्रतिषेध इति कर्गतिप्रादय इत्यनेन (३७१ प्र०) प्राप्तसमासस्य प्रतिषेधो
वक्तव्यः स च सुराजा अतिराजेति भाष्ये प्रयोगात् स्वतिभिन्नानामेव
तेषामिति बोध्यम् ।

(१५८) वृक्षं प्रतीत्यादौ लक्षणाद्यर्थकप्रतेः कर्मप्रवचनीयतया न तेन तत्-
पुरुषसमासः । प्रतिस्तवनमित्यादौ पत्वनिषेधः एवं फलं बोध्यम् ।

(१५९) तत्पुपपदमित्यधिकारः । तथाच कर्मण्यणित्यादौ (उ३२३ प्र०) सप्तमी
प्रथमार्थे स्तत्त्वत्वात् धातोरण् भवति कर्म चोपपदसंज्ञं भवतीत्येवं
रीत्या तत्तत्त्वार्थः अत स्तत्त्वं सप्तमीपदं तदन्तपरं तत्स्वञ्च तद्वाच्य-
मित्याह सप्तम्यन्तपदे इति ।

(१६०) तत्तत्त्वत्वं प्रथमार्थे सप्तमीवलेन लक्ष्मणमार्थाह तद्वाचकं पदमिति ।

उपपदमतिङ् । २ । २ । १६ ।

उपपदं सुबन्तं समर्थेन नित्यं समस्यते । अतिङन्तश्चाऽयं
समासः । कुम्भजरोतीति कुम्भकारः । इह कुम्भ अम् कार
इत्यलौकिकं (१६१) प्रक्रियावाक्यम् । अतिङ् किम् मा भवान्
भूत् । माङि लुङिति (उ१८५०) सप्तमी निर्देशान्माङु-
पपदम् । अतिङ्ग्रहणं (१६२) ज्ञापयति । सुपेत्यन्तेहानुवर्तत
इति पूर्वसूत्रेऽपि (३७१५०) (१६३) गतिग्रहणं पृथक्त्वाऽतिङ्-
ग्रहणन्तज्ञापकयते सुपेति च निवृत्तम् । तथा च (१६४) गति-
कारकोपपदानां कङिः सह समासवचनं प्राक् सुव-

उपपदशब्दान्तरकः उप सप्तमीषे उच्चारितं पदस्य उपपदं सप्तमीष्यञ्च
सप्तम्यन्तपदघटितसूत्रविधेयप्रत्ययमकत्वार्थेऽन्वयित्वं न त्वात्पूर्वव्यवधानं
कर्मण्यणिङिति (उ१२३५०) सूत्रे उद्गमणाय इति भाष्योदाहरणात् तथा
आलोपसर्गव्यवधानेऽपि उपपदत्वमिति बोध्यम् ।

(१६१) अलौकिकमित्यस्य समासप्रवृत्तियोग्यं लोके प्रयोगानर्हमित्यर्थः ।

(१६२) सह सुपेत्यधिकारात् (३१८५०) तिङन्तेन समासो न भविष्यति कत-
मतिङ्ग्रहणेनेत्याशङ्कातिङ्ग्रहणस्य ज्ञापकतयैव सार्थक्यं दर्शयति
अतिङ्ग्रहणमिति ।

(१६३) पूर्वसूत्रेऽपीति तथा च तत्र योगं विभज्य कुमादयः सुबन्ताः सुबन्तेन
सह समस्यन्ते गतिश्च सुबन्तः तिङन्तेन समस्यते इति व्याख्येयमित्यर्थः ।

(१६४) तथा चेति यद्यप्युक्तीत्या गत्युपपदयोरेव लाभस्तथापि त्वितयविष-
यिणी प्राचां परिभाषा एकदेशालुसितन्वाजेन द्रव्यापि ज्ञाप्यते इति
भावः । प्रागिति कदन्ताच्चरमपदात् चुत्तुत्तः पूर्वं समास इत्यर्थः ।
अत्र चरमपदादित्युक्तेः पूर्वपदे चुत्तुत्तित्वावश्यकीति ज्ञाप्यतेऽन्वया
राजदर्शीत्यादौ नलोपाद्युपपत्तिः सादिति द्रष्टव्यम् ।

त्यत्तेरिति सिद्धम् । व्याघ्री (१६५) अश्वक्रीती (१६६) ।
कच्छपी (१६७) ।

अमैवाव्ययेन । २ । २ । २० ।

अमैव (१६८) तुल्यविधानं यदुपपदं तदेवाव्ययेन सह सम-
स्यते । स्वादुङ्कारम् । नेह कालसमयवेलासु तुमुन् (७४३२८०) कालः

(१६५) परिभाषाफलं दर्शयन् गतिसुदाहरति व्याघ्रीति व्याजिघ्रतीति
व्याघ्री व्यातद्योपसर्गे (१६८०) कः । तत्र व्याङ्गेर्गत्वोर्ध्वशब्देन समासो
यदि घृणश्च सुबन्ततामपेक्षेत तर्हि सुबुत्पत्तये सङ्ख्याद्यपेक्षेत ततश्च
बिङ्गाद्यपेक्षायां टापा भाव्यम् न तु ङीष् घ्राणश्च मातृस्य जाति-
वाचित्वाभावात् । ततश्च घृतिनामभावेणैव समासेऽदन्तत्वात् जाति-
लक्षणो (२३७८०) ङीषिति स्थितम् ।

(१६६) कारकसुदाहरति अश्वक्रीतीति अश्वेन क्रीयते स्मिति वाक्ये कर्तृक-
करणे कृतेति (३४०८०) तृतीयासमासः ततोत्तरपदे सुबुत्पत्तये प्रागेव
समासे क्रीतात् करणपूर्वादिति (२३२८०) ङीष् । सुबन्तेन समासे तु
टापा भाव्यमिति क्रीताशब्दादन्तत्वाभावात् क्रीतादित्यादिना ङीष्
न स्यात् ।

(१६७) उपपदसुदाहरति कच्छपीति कच्छे जलप्राये पिवतीति कच्छपी
सुपि वेति (७३२४८०) योगविभागात् कः । इहापि व्याघ्रीवत्
सुबुत्पत्तये पूर्व समासः । अतएव हरिणा सुपां सुपा तिङा नाम्ने-
त्यादिना (३२०८०) नाम्नैव समासो दर्शित इति स्मर्तव्यम् ।

(१६८) अमैवेति यस्मिन्नुपपदे येन वाक्येन अमैव विहितस्तदेवोपपदमव्ययेन
सह समस्यते नान्यदित्यर्थः पूर्वोऽपि सिद्धे नियमार्थम् । अव्ययेनेति किं
कुम्भकारः असति ह्यव्ययग्रहणे अमैव तुल्यविधानं यत्तत् समर्थेन
केनचित् समस्यते इत्यर्थः स्यात् । तथा सति स्वादुङ्कारमित्यत्रैव
स्यान्न तु कुम्भकार इत्यादि । पूर्वसूत्रवैयर्थ्यभीत्याऽव्ययविषय एवायं

समयो वेत्ता वा भोक्तुम् । अमैवेति किम् अये भोजम् अये
भुक्ता । विभाषायै प्रथमपूर्वेष्विति (३४६७४०) क्ता णमुलौ
अमा चान्येन च तुल्यविधानमेतत् ।

तृतीयाप्रभृतौन्यन्यतरस्याम् । २ । २ । २१ ।

उपदंशस्तृतीयाया (३४७२४०)मित्यादीन्युपपदान्यमन्तेनाव्य-
येन (१६६) सह वा समस्यन्ते । मूलकोनोपदंशभुङ्क्ते
मूलकोपदंशम् ।

क्ता च । २ । २ । २२ ।

तृतीयाप्रभृतौन्युपपदानि क्तान्तेन सह वा समस्यन्ते । उच्चैः-
कृत्य उच्चैः क्त्वा । अव्ययेऽयथाभिप्रेतेति (३४७६४०) क्ता ।
तृतीयाप्रभृतीनीति किम् । अलं क्त्वा । खलु क्त्वा ।

तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्ययादेः । ५ । ४ । ८६ ।

नियम इति चेत् तर्हि अमन्तविप्रयक्त एव किं न स्यात् अमन्तेन यः
समासः सोऽमैव तुल्यविधानस्येति नियमसम्भवात् तथा चान्ये भोज-
मित्यत्र समासो मा भूत् अये भुक्ता कालो भोक्तुमित्यत्र स्यादेवेति
भावः । तदेवेति किं कालोभोक्तुमित्यत्र न । अमैवेत्येवकारेणामा
चान्येन तुल्यविधानस्योपपदस्य समासवारणोऽपि तुमुना तुल्य-
विधानस्य स्यादेवातस्तन्निवारणाय तदेवेत्युक्तम् । तत्त्व० ।

(१६६) तृतीयेति । अमैव तुल्यविधानस्य प्राप्तोऽमा चान्येन तुल्यविधानस्या-
प्राप्ते इयं विभाषा । तत्र प्राप्ते यथा उपदंशस्तृतीयायामिति अमा-
प्ते यथा अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्यान इति क्ताणमुलौ । उच्चैःकारमिति
इह समासपक्षे कटुसरप्रकृतिसरः आदिर्गुणस्यन्यतरस्या (३५४५४०)
मित्याद्युदात्तत्वम् असमासे तु धातो (३५४४४०) रित्यन्तोदात्तमिति
विवेकः । तत्त्व० ।

संख्याव्ययादेरङ्गुल्यन्तस्य तत्पुरुषस्य (१७०) समासान्तोऽच्
स्यात् । द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्य द्वाङ्गुलं (१७१) दारु । निर्गत-
मङ्गुलिभ्यो निरङ्गुलम् ।

अहःसर्वकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः । ५ । १४

। ८७ ।

एभ्यो रात्रेरच् स्यात् चात्संख्याव्ययादेः । अहर्ग्रहणं द्वन्वा-
र्यम् (१७२) । अहश्च रात्रिश्चाऽहोरात्रः (१७३) सर्वा रात्रिः
सर्वरात्रः । पूर्वं रात्रेः पूर्वरात्रः संख्यातरात्रः । पुण्य-
रात्रः । द्वयो रात्रयोः समाहारः द्विरात्रम् (१७४) । अति-
क्रान्तो रात्रिम् अतिरात्रः ।

(१७०) तत्पुरुषप्रसङ्गात्तत्पुरुषासाधारणसमासान्तानाह तत्पुरुषस्येति
तत्पुरुषादङ्गुलेरिति वक्तव्ये समासान्तापेक्षयाऽवयवप्रती निर्दिष्टेति
बोध्यम् ।

(१७१) द्वाङ्गुलमिति तद्वितार्थे द्वियुक्तदत्तरसमन्वयस्यो द्विगोर्लुगिति
(४६१४०) लुक् ।

(१७२) द्वन्वार्थमिति अहःपदस्य ब्रह्माहपरतया रात्रिपदस्य मानुषरात्रि-
परतया च ब्रह्मणोऽङ्गोऽवयवीभूता मानुषी रात्रिरित्येवं सार्धक्ये-
ऽवयवप्रख्यातत्पुरुषानभिधानात् अन्यतत्पुरुषस्यासम्भवात् अह-
श्चासौ रात्रिश्चेति कर्मधारये एकस्य गौणत्वकल्पनया यथाकथञ्चित्
सम्भवेऽपि हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च कन्दसीति (२ । ४ । २८६०)
द्वन्विषये एव समासान्तयानिदेशाच्च द्वन्विषयमिदमित्यर्थः ।

(१७३) अहोरात्र इति जातिरप्राणिनमिति (४२१४०) समाहारद्वन्वः
रात्राङ्गाह इति (२६१४०) पुंस्त्वम् ।

(१७४) द्विरात्रमिति संख्यापूर्वं रात्रं लीवमिति (२६१४०) वक्ष्यमाणेन
लीवत्वम् (२६१४०) ।

राजाहः सखिभ्यष्टच् । ५ । ४ । ८१ ।

एतदन्तात्तत्पुरुषाष्टच् स्यात् । परमराजः । अति (१७५)
राजी । कृष्णसखः ।

अह्णष्टयोरेव । ६ । ४ । १४५ ।

एतयोरेव परतोऽह्णः टिलोपः स्यान्नान्यत्र । उत्तमाहः । द्वे
अह्णनी भृतो ब्रह्मणः (१७६) क्रतुः । तद्वितार्थो द्विगुः तमधी
ष्टद्वत्यधिकारे (६४३ष्ट०) द्विगोर्वेत्यनुवृत्ती रात्राहः संवत्सरा-
च्चेति (६४५ष्ट०) खः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वान्नेह
(१७७) । मद्राणां राज्ञी मद्रराज्ञी ।

अह्णोऽह्ण एतेभ्यः । ५ । ४ । ८८ ।

सर्वादिभ्यः परस्याऽहन्शब्दस्याह्णादेशः स्यात्तमासान्ते परे ।

अह्णोऽदन्तात् । ८ । ४ । ७ ।

अदन्तपूर्वपदस्याद्रे फात्परस्याऽह्णोऽह्णादेशस्य नस्य णः स्यात् ।

(१७५) टित्करणस्य फलप्रदर्शनायोदाहृति अतिराजीति टित्त्वात् डीष् ।

(१७६) ब्रह्मण इति समासान्तविधेरनित्यत्वात् न टच् तेन ब्रह्मणि इत्य-
निष्टाप्रयोगो नेति बोध्यम् । अतएव द्विगोर्वेत्यनुवृत्तसमये रात्र्याहः
संवत्सराच्चेति परितार्थं समासान्ते हि रात्र्यन्तद्विगोरप्रसिद्धेः तथा
निर्देशो न स्यात् इत्येतज्ज्ञापकमात्रित्वेन समासान्ताभाव इति ल-
ब्धायम् ।

(१७७) अनित्यत्वादिति अन्वयात् मद्रराज्ञीत्यत्र टचि पुंशब्दे टिलोपे च
मद्रराजीति स्यादिति भावः ।

सर्वाङ्गः । पूर्वाङ्गः । संख्याताङ्गः । द्वयोरङ्गोर्भवः । कालाष्टव
(५६६८८०) द्विगोलुङ्गनपत्य इति (४६१८०) ठञो लुक् । द्यङ्गः ।
स्त्रियामदन्तत्वाद्वाप । द्यङ्गा (१७८) । द्यङ्गप्रियः । अत्यङ्गः ।

क्षुभ्रादिषु (१७६) च । ८ । ४ । ३६ ।

एषु णत्वन् स्यात् । दीर्घाङ्गौ प्रावृट् । एवञ्चैतदर्थमङ्ग इत्य-
दन्तानुकरणक्षेपौ (१८०) न कर्त्तव्यः । प्रातिपदिकान्तेति
णत्ववारणाय क्षुभ्रादिषु पाठस्य वश्यकत्वात् अदन्तादिति
तत्परकरणान्नेह । परागतमहः पराङ्गः ।

(१७८) द्यङ्गैति इदञ्च तद्वितार्थद्विगोर्विशिष्टनिष्पत्तावादिसते वस्तुतोऽस्य
स्त्रीत्वमेव नास्ति रात्राङ्गाच्चा इति सूत्रेण (३६१८०) पुंस्त्वविधायकेन
तस्य बाधात् तद्वितार्थे द्वियुः संख्या सर्वनामतदन्तका इत्यमरोक्तिस्तु
रात्राङ्गातिरिक्तविषयेति । शब्देन्दु० ।

(१७६) क्षुभ्रादिष्विति अविहितवच्यणो णत्वप्रतिषेधः क्षुभ्रादिषु द्रष्टव्यं
इति भाष्यम् न भाभूपकमीत्यादयः (३३००८०) स्वस्वैव प्रपन्न इति कैयटः ।
क्षुभ्रा नृनमन नन्दिन् नन्दन नगर । एतान्युत्तरपदानि संज्ञायाश्च-
योजयन्ति । हरिनन्दी हरिनन्दनः गिरिनगरम् । नृतिर्वर्द्धिः प्रयो-
जयति । नरीनृत्यते । नर्त्तन गृह्णन् नन्दन निवेश निवास अग्नि
अनूप एतान्युत्तरपदानि प्रयोजयन्ति । परिनर्त्तनम् परिगृह्णन्
परिनन्दनम् शरनिवेशः शरनिवासः शराग्निः दर्भानूप । आचार्यार्थ-
दणत्वञ्च । आचार्यभोगीनः । आकृतिगणोऽयम् क्षुभ्रादिः ।

पाठान्तरम् क्षुभ्रा त्वन् नृनमन नर नगर नन्दन (यङ्-नृनि) गिरि-
नदी गृह्णन्मन निवेश निवास अग्नि अनूप आचार्यभोगीनं चतु-
र्हायन इरिकादीनि (वनोत्तरपदानि संज्ञायास्) इरिका तिमिर
समीर कुवेर हरि कर्मार । क्षुभ्रादिः ।

(१८०) अङ्गोऽदन्तादिति (३८२) सूत्रे अङ्ग इत्यदन्तानुकरणं प्रत्यर्थं प्रथमा तेन

न संख्यादेः समाहारे । ५ । ४ । ८६ ।

समाहारे वर्त्तमानस्य संख्यादेरङ्गादेशो न स्यात् । संख्या-
देरिति स्पष्टार्थम् । द्वयोरङ्गोः समाहारः द्वाहः । त्रयहः ।

उत्तमैकाभ्याञ्च । ५ । ४ । ६० ।

आभ्यामङ्गादेशो न । उत्तमशब्दोऽन्त्यार्थः । (१८१) पुण्यशब्द-
माह । पुण्यैकाभ्यामित्येव सूत्रयितुमुचितम् । पुण्याहम् ।
एकाहः । उत्तमशब्दमुपान्त्यस्यापि संग्रहार्थमित्येके । सं-
ख्याताहः ।

अग्न्याख्यायाः (१८२) सुरसः । ५ । ४ । ६३ ।

टच् स्यात् । अश्वानामुर इव अश्वोरसम् मुख्योऽश्व इत्यर्थः ।

अनोऽश्वायः सरसाञ्जातिसंज्ञयोः । ५ । ४ । ६४ ।

टच् स्याज्जातौ संज्ञायाञ्च । उपानसम् (१८३) । अमृताश्मः ।

कालायसम् । मण्डूकसरसमिति जातिः । महानसम् ।

पिण्डाश्मः । लोहितायसम् । जलसरसमिति संज्ञा ।

दीर्घाङ्गी प्रावृद्धित्यादौ अदन्तत्वाभावात् न णत्वमिति प्राचानाशब्द-

स्तथा व्याख्याकोषं परिजिहीर्षुराह अङ्गइत्यदन्तानुकरणमिति ।

(१८१) अहः सर्वैकदेशेति (३८१) सूत्रे सर्वोत्तरतया पुण्यशब्दस्य निर्हेणादि-

होत्तमशब्दस्य तत्परत्वमित्याह अन्त्यार्थ इति । पुण्यसुदिनाभ्या-

मिति (३६५ प्र०) क्लीबत्वस्य वक्ष्यमाणतया पुण्याहमिति क्लीबम् ।

(१८२) अग्न्याख्यायामिति अयं प्रश्नश्चानं तद्वाचिनं उरःशब्दात् तत्पुरुषा-

न्नावयवात् टच् स्यादित्यर्थः ।

(१८३) उपानसमित्यत्र प्रादिसंज्ञाः । अन्यत्र यथायथं संज्ञाः ।

ग्रामकौटाध्याञ्च तद्वत् । ५ । ४ । ६५ ।

ग्रामस्य तच्चा ग्रामतचः । साधारण इत्यर्थः । कुव्याभावः
कौटः स्वतन्त्रः । स चासौ तच्चा च कौटतचः ।

अतिः शुनः । ५ । ४ । ६६ ।

अतिशो (१८४) वराहः अतिशो सेवा ।

उपमानादप्राणिषु । ५ । ४ । ६७ ।

अप्राणिविषयकोपमानवाचिनः शुनष्टच् स्यात् । आकर्षः (१८५)
श्वे व आकर्षश्वः । अप्राणिषु किम् वानरः श्वे व वानरश्वा ।

उत्तरमृगपूर्वाच्च सकृद्युः । ५ । ४ । ६८ ।

चादुपमानात् । उत्तरसकथम् । मृगसकथम् । पूर्वसकथम् ।
फलकमिव (१८६) सकृद्यि फलकसकथम् ।

नाबोद्विगोः । ५ । ४ । ६९ ।

नौशब्दान्तात् द्विगोष्टच् स्यान्न तु तद्वितलुकि (१८७) । हा-

(१८४) अतिव इति अतिक्रान्तीवानमित्यतिवस्तुतोऽधिकवेगवानित्यर्थः ।

सेवा नीचसेवा न श्रुत्या कदाचनेत्युक्ता सकलसेवा वा ।

(१८५) आकर्षः पञ्चाङ्गुलो धान्यादिकर्षकः काठविशेषः । उपमानात् किं

निष्क्रान्तः शुन इति वाक्ये निःश्वेत्यादौ न ।

(१८६) फलकमिवेत्येवमृगस्य मयूरव्यंशकादित्वात् लोपः ।

(१८७) नाव इत्यत्र गोरनद्वित लु कीत्यनः (२५६४०) मण्डूकसुत्या अतद्वितलु-
कीत्यनुवर्तते ।

भ्यान्नौभ्यामीगतः द्विनावरूपः । द्विगोर्लुगनपत्य इत्यत्र (४६१८०)
 (१८८) अचीत्यस्याऽपकर्षणावलादेर्न लुक् । पञ्चनावप्रियः ।
 द्विनावम् । त्रिनावम् । अतद्वितलुकीति किम् । पञ्चभिर्नौभिः
 क्रीतः पञ्चनौः (१८९) ।

अर्धानावः । ५ । ४ । १०० ।

अर्धानावश्च स्यात् । अर्धं नावः अर्धनावम् । क्रीत्वत्
 लोकात् (१९०) ।

खार्याः (१९१) प्राचाम् । ५ । ४ । १०१ ।

द्विगोरर्धानावश्च खार्याश्च स्यात् । द्विखारम् । द्विखारि ।
 अर्धखारम् । अर्धखारि (१९२) ।

द्वित्विभ्यामञ्जलेः । ५ । ४ । १०२ ।

(१८८) द्विनावरूप इत्यत्र हेतुमत्तुभ्यश्च इति (१८१८०) रूपः तस्य द्विगोर्लु-
 गनपत्य इत्येतेन लोपस्यापेक्षायामाह द्विगोरित्यादि । एतच्च तद्वि-
 —तार्थे विषये द्विगोरुदाहरणम् पञ्चनावप्रिय इत्युत्तरपदस्य, द्विनाव-
 िमिति सप्ताहारस्य उदाहरणम् ।

(१८९) पञ्चनौरिति आर्हीयश्च अर्धार्धपूर्वेत्यादिना (६३२८०) तस्य लुक् ।

(१९०) अर्धनावमित्यत्र परस्मैकृतया क्रीत्वप्राप्तावाच्च क्रीत्वमिति लिङ्गम-
 शिष्यं लोकावयत्वादित्युक्तिरेवाल्लानमिति भावः ।

(१९१) खार्या इत्यादौ अतद्वितलुकीत्यत्र तेन द्वौभ्यां खारीभ्यां क्रीत इत्या-
 दौ तद्वितलुकि द्विखारि रित्येव ।

(१९२) अर्धखारीति एकविभक्तावप्यन्तवचनादुपसर्जनत्वाभावेन न ह्रस्व-
 रेवन्तत्वात् लोपः चतुष्पाठे लोकार्जपुंसकतया ह्रस्व इति भेदः ।

टच्चा स्यात् द्विगौ । द्रञ्जलं द्रञ्जलि । अतद्वितलुकोल्येव
द्वाभ्यामञ्जलिभ्यां (१८३) क्रीतः द्रञ्जलिः ।

ब्राह्मणो जानपदाख्यायाम् । ५ । ४ । १०४ ।

ब्रह्मान्तात्तत्पुरुषादृच् स्यात्समासेन जानपदत्व (१८४) माख्या-
यते चित् । सुराद्रे (१८५) ब्रह्मा सुराद्ब्रह्माः ।

कुमहद्ब्रह्मन्यतरस्याम् । ५ । ४ । १०५ ।

आभ्यां ब्रह्मणो वा टच् स्यात्तत्पुरुषे । कुत्सितो ब्रह्मा
कुब्रह्माः (१८६) कुब्रह्मा ।

आन्महतः (१८७) समानाधिकरणजातीययोः

। ६ । ३ । ४६ ।

(१८३) अञ्जलिभ्यामिति तत्परिमितान्यादिनेत्यर्थः तथा च तस्य परिमा-
आर्धतया तदर्थकतद्वितस्य ठकः अर्धर्हेत्यादिना (६३२४०) लुक् ।

(१८४) जानपदे भवो जानपदत्वस्य भावप्रधाननिर्देश इत्याशयेन व्याचष्टे
जानपदत्वमिति कस्येत्याकाङ्क्षायां सन्निधानात् ब्रह्मण एवेति लभ्यते
इति बोध्यम् ।

(१८५) सुराद्रे इति अधिकरणस्य शेषत्वविवक्षयात् प्रतीसमास एव युक्तः
न तु सम्प्रतीसमासः ब्रह्मण्यस्य शौण्डादिगणे पाठाभावात् । जान-
पदे इति किं हेवब्रह्मा नारद इत्यादौ न । शब्देन्दुः ।

(१८६) कुब्रह्मा इति ब्राह्मणपर्यायोऽल ब्रह्मण्यस्यः ब्रह्मणानादिकर्मस्य विनि-
युक्तो वेदो वा ब्राह्मण्यस्यार्थः ।

(१८७) पदाधिकारे तदन्तर्वापि अहणविधानात् महच्छब्दान्तस्यापि अ-
हणं तेन परममहापुरुषं इत्यादिशक्तिः तदन्तमहणेऽपि मौल्यस्य

महत आकारोऽन्तादेशः स्यात्समानाधिकरणे उत्तरपदे जा-
 तीये च परे । महाब्रह्मः महाब्रह्मा । महादेवः महाजा-
 तीयः । समानाधिकरणे किम् महतः सेवा महत्सेवा । लाक्ष-
 णिकं विहाय प्रतिपदोक्तः सन्नहदिति (३६२४०) समासो
 ग्रहीष्यत इति चेत् । महाबाहुर्न (१८८) स्यात् । तस्मात्तच्च-
 णप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्येति परिभाषा नेह प्रवर्तते स-
 मानाधिकरणग्रहणसामर्थ्यात् । आदिति योगविभागादात्त्वं
 प्रागेकादशस्य इति (१८८) निर्देशाद्वा । एकादश । महतीश-
 व्दस्य पुंवक्कर्मधारयेति (३६३४) पुंवद्भावे कृते आत्वम् ।
 महाजातीया । महदात्वे घासकरविशिष्टेषूपसंख्यानं पुंवद्भा-
 वश्च* । असमानाधिकरणस्यार्थमिदम् । महतो महत्या (२००)
 वा घासः । महाघासः । महाकरः । महाविशिष्टः । अष्टनः
 कपाले हविषि* । अष्टाकपालः । गवि च युक्ते* । गोशब्दे
 परे युक्त इत्यर्थे गम्येऽष्टन आत्वं स्यात् । अष्टागवं शकटम् ।

न ग्रहणं भाष्ये सहज्जन्तश्चन्द्रमा इत्युदाहरणे ज्ञान्ते गौणत्वाच्चात्त्व-
 मित्युक्तत्वात् तेन अतिमहद्वाङ्मरित्येव । शब्देन्दु०

(१८८) महाव ऊरिति बहुव्रीहिरयं स च सामान्यशास्त्रानिर्दिष्टत्वाच्चा-
 णिक एवेति तत्र न प्रसङ्गः स्यादिति भावः ।

(१८८) प्रागेकादशस्योऽच्छन्दसीति सूत्रे एकादशेत्यत्र कृतात्त्वपूर्वपदनिर्दे-
 शादित्यर्थः ।

(२००) महतो महत्या वेति तत्रा वात् आकारोऽन्ताच्चय एव समुच्चयपरत्वे
 पुंवद्भावसंज्ञियोगशिष्टतया स्तिशामेव प्रवृत्तिः स्यात्तत्त्वन्तत् तत्र
 पुंवद्भावप्रसङ्गेति भावः ।

अच पत्यन्ववेत्यत्राजिति (४५० पृ०) योगविभागाद्वहुव्रीहावप्यच
अष्टानङ्गवां (२०१) समाहारः अष्टगवम् । तद्युक्तत्वाच्छक-
टमष्टागवमिति वा ।

द्व्यष्टनः संख्यायामवज्ज्वीक्षणीत्योः । ६ । ३

। ४७ ।

आख्यात् । द्वौ च दश च द्वादश द्वाधिका (००) दशेति वा ।
द्वाविंशतिः । अष्टादश । अष्टाविंशतिः । अवहुव्रीक्षणीत्योः
किम् । द्विचाः । द्वाग्रीतिः । प्राक् शतादित्यम् * । नेह
द्विशतम् । द्विसहस्रम् ।

त्रेस्त्रयः । ६ । ३ । ४८ ।

त्रिशब्दस्य त्रयः स्यात्पूर्वविषये । त्रयोदश । त्रयोविंशतिः ।
बहुव्रीही तु । त्रिदश त्रिदशाः । सुजर्थं बहुव्रीहिः (२०३) ।
अशीती तु त्रशीतिः । प्राक् शतादित्यम् । त्रिशतम् । त्रि-
सहस्रम् ।

विभाषा चत्वारिंशत्पञ्चतौ सर्वेषाम् । ६ । ३

। ४९ ।

(२०१) योगविभागस्य भाष्येऽदर्शनात् प्रकारान्तरेण प्रयोगं समर्थयति अ-
ष्टानां गवामिति ।

(२०२) द्वाधिकेत्यत्र सङ्ख्या सङ्ख्येयं वाऽन्यपदार्थः एकादीनां दृष्टिविषय
इव विंशत्यादीनां सर्वत्र सङ्ख्यासङ्ख्येयोभयपरत्वस्य स्वीकारात् तेन
द्वाविंशतिर्गावः गवां वा द्वाविंशतिरित्युभयथा प्रयोगः ।

(२०३) सुजर्थे इति सङ्ख्ययाव्यवेत्तादिना (४१० पृ०) बहुव्रीहिरिति बोध्यम् ।

वाष्टनोस्त्रिय प्रागुक्तं वा स्याच्चत्वारिंशदादी परे । द्विचत्वारिंशत् वाचत्वारिंशत् । अष्टचत्वारिंशत् अष्टाचत्वारिंशत् त्रिचत्वारिंशत् त्रयचत्वारिंशत् एवं पञ्चाशत्षष्टिसप्तति-
नवतिषु ।

एकादिश्चैकस्य चादुक् । ६ । ३ । ७६ ।

एकादिर्नञप्रकृत्या स्यादेकस्यादुगागमश्च । नञो विंशत्या समाप्ते कृते एकाग्रद्धे न सह तृतीयेति (३३ पृ०) योगविभागा-
त्समासः । अनुनासिकविकल्पः । एकेन न विंशतिः एकान-
विंशतिः । एकाद्विंशतिः एकोनविंशतिरित्यर्थः । षष्प-
त्वंदत्तदशधासूत्ररपदादेः षुत्वञ्च धासु वेति वाच्यम् ।
घोड़न् (२०४) । घोड़श । घोड़ा षड्धा (२०५) ।

परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः । २ । ४ । २६ ।

एतयोः परपदस्येव लिङ्गं (२०६) स्यात् । कुक्कुटमयूर्याविम

(२०४) घोड़शमित्यत्र बहुव्रीहौ वयसि दन्तस्य इति (४२३ पृ०) दत्तादेशः ।

(२०५) धासु वेत्वतोच्चवच्चियोगशित्तया षुत्वस्योच्चाभावाच्चे न प्रवृत्तिरि-

त्याशवेनोदाहरति षड्धेति ।

(२०६) परवल्लिङ्गमिति । समाहारविषयकोण स नपुंसकमित्यनेन (३६५ पृ०)

परत्वादेतस्य बाधात् परिशेषात् इतरैतरयोगद्वन्द्वविषयमेतत् । तत्र
चोङ्गूतावयवभेदकसमुदायस्य इतरैतरद्वन्द्वार्थतयाऽवयवलिङ्गेन तल्लिङ्गत्वे
प्राप्ते पूर्वस्य परस्य वा लिङ्गासुसारेण प्रयोग इत्याशङ्कायां नियमार्थ-
सिद्धिस्तत्पुरुषे तु प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायेन प्राप्तवध्य-
कदेशिसमाप्ते पूर्वपदार्थप्राधान्येन परलिङ्गाप्राप्त्या विध्यर्थसिद्धिमिति
विवेकः । सूत्रे द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति षष्ठ्यन्तसमर्थपरं शब्दार्थयोरभे-

मयूरीकुक्कुटाविमौ । अर्धपिप्पली । द्विगुप्राप्तापन्नालम्पूर्व-
गतिसमासेषु (२०७) प्रतिषेधो वाच्यः * । पञ्चसु कपालेषु
संस्कृतः पञ्चकपालः पुरोडाशः । प्राप्तो जीविकाम्
प्राप्तजीविकः । आपन्नजीविकः । अलं कुमार्यै अलं कुमारिः ।
अतएव ज्ञापकात्ममासः । निष्कौशाब्धिः ।

पूर्ववदश्ववड़वौ । २ । ४ । २७ ।

दिवचनमतन्त्रम् (२०८) अश्ववड़वौ अश्ववड़वान् अश्ववड़वैः ।

रात्राङ्गाहाः पुंसि । २ । ४ । २६ ।

एतदन्ती इन्द्रतत्पुरुषो (२०९) पुंस्त्वेव । अनन्तरत्वात्परव-
त्त्रिङ्गतापवादीऽध्ययम्परत्वात्समाहारनपुंसकतां बाधते । अ-
होरात्रः । रात्रेः पूर्वभागः पूर्वरात्रः । पूर्वाह्नः । द्यौः ।
संख्यापूर्वं (२१०) रात्रं क्लीबम्* । द्विरात्रम् । त्रिरा-
त्रम् । गणरात्रम् ।

दात् तथा च इन्द्रतत्पुरुषपदार्थस्य उत्तरावयवार्थलिङ्गवत्त्रिङ्गमित्यर्थं
इत्याह परपदस्येवेति ।

(२०७) गतिसमासपदं गतेः समासो येनेति बहुव्रीहिणा गतिसमासविधा-
यकसूत्रपरं तच्च कुगतिरादय इति (२७१ प्र०) सूत्रम् । तस्मिंश्च कुग-
त्योरलोदाहरणसम्भवात् प्रादाबुदाहरति निष्कौशाब्धिरिति ।

(२०८) दिवचनमतन्त्रमविवक्षितं तेन बहुवचनेऽपि स्यादित्याशयः । अश्वव-
डवसमासार्थः पूर्वपदवत्त्रिङ्गं लभत इत्यर्थः ।

(२०९) रात्राङ्गाहा इत्यत्र इन्द्रतत्पुरुषयोरेत्युक्तं । इदञ्च प्राप्तापन्ना-
लिसमासेऽपि प्रवर्तते । तेन प्राह्नः पराह्न इत्यादेः पुंस्त्वमिति बोध्यम् ।

(२१०) संख्यापूर्वमिति दं समाहारद्विगावेव प्रवृत्तसंख्येयासम्भवात् । गण-
दात्वमिति संख्यापूर्वकतया समाहारे द्वियुः ।

अपयन्नपुंसकम् । २ । ४ । ३० ।

तत्पुरुष इत्येव (२११) । अन्यत्र तु अपयो देगः । कृतसमा-
सान्तनिर्देशान्नेह । अपन्याः (२१२) ।

अर्द्धर्चाः पुंसि च । २ । ४ । ३१ ।

अर्द्धर्चादयः (२१३) शब्दाः पुंसि क्लीबे च स्युः । अर्द्धर्चाः अर्द्ध-
र्चम् । ध्वजः ध्वजम् । एवन्तीर्थगरीरमण्डपयूपदेहाङ्गुश-
कलशादि ।

(२११) तत्पुरुष इत्येवेति तादृशवन्त्वासम्भवादिति भावः ।

(२१२) अपन्या इति पथो विभाषेति (४५६८०) पाक्षिकसमासान्ताभावः ।

(२१३) अर्द्धर्चा इति वल्लवचनं गणस्तूवनार्थं तदाह अर्द्धादय इति ।

अर्द्धर्चा गोमय कपाय कार्पाषण कुतप कुणप कपाट शङ्ख मूष यूथ
ध्वज कवच पद्म गृह सरक कंस दिवस यूष अश्वकार दण्ड कम-
ण्डलु मण्ड भूत हीप द्यूत चक्र धर्म कर्मन् मोदक शतमान यान
मख नखर चरण पुच्छ दाडिम हिम रजत सक्तु पिधान सार पाल-
हत सैन्धव औषध आहक चपक द्रोण खलीन पालीव (पालीर)
घटिक वारवाण मोघ कपित्थ शुष्क शाल शील शुल्क शीघ्र कवच
रेणु ऋण कपट शीकर सुसल सुवर्ण वर्ष पूर्व चमस क्षीर कर्ष
आकाश अटपद सङ्कल निधन निर्यास जृम्हा वृत्त पुस्त वुस्त क्षे-
डित शृङ्ग निगड खल मधु मूल मूलक स्थूल शराव नाल वप्र
विद्यान सुख प्रसीव मूल वज्र कटक कण्टक कर्पट शिखर कल्क
नाट सक्त वलय कुसुम तण्य पङ्क कुण्डल किरीट कुसुद अर्बुद
अङ्गुश तिकिर आचम भूषण इक्ष्वास सुजल वसन्त तडाग पिटक
विटङ्क विडङ्क पिण्याक माघ कोश फलक दिन दैवत पिनाक
समर स्थाणु अनीक उपवास शाक कर्पास विशाल चमाल खण्ड

जात्याख्याया(२१४)मेकस्मिन् बहुवचनमन्य-
तरस्याम् । १ । २ । ५८ ।

एकोऽप्यर्थो वा बहुवद्भवति । ब्राह्मणाः पूज्याः ब्राह्मणः
पूज्यः ।

दरं विटप रणं बलं सकं सृणुष्व हस्तं आर्द्रं हस्तं स्त्रुतं ताण्डुलं
गाण्डीयं मण्डपं पटहं सौधं योधं पाश्वं शरीरं फलं छलं पुरं राष्ट्रं
विश्वं अश्वरं कुट्टिमं कुक्कुटं कुडपं ककुदं खण्डुलं तोमरं तोरणं
मञ्चकं पञ्चकं पुङ्खं मध्यं बालं छालं वल्मीकं वर्जं वस्त्रं वसु-देहं
उद्यानं उद्योगं स्नेहं स्तनं स्तनं स्तरं सङ्गमं निष्ठां चोमं शुकं चतुः
पवित्तं यौवनं कलहं पालकं सूपिकं मण्डुलं वल्कलं कुङ्कुमं विहारं लो-
हितं विषाणं भवनं अरंख्यं पुलिनं वटं आसनं शिरावतं नूपं तीर्थं
लोमशं तमालं लोहं दण्डकं शपथं प्रतिशरं दारुं धनुष्मानं कर्षस्त्रं
कूर्चं तण्डुकं मठं सहस्रं ओदनं प्रवालं शकटं अपराह्णं नीडं शकलं
तण्डुलं । अर्धर्चादिः ।

इह जेषास्त्रिदर्यभेदेन लिङ्गव्यवस्थया शास्त्रकारैरङ्गीकृता । तथा च
आश्रितः ।

मकरन्दस्य सदस्य माच्छिकस्य च वाचकः ।

अर्धर्चादिगणे पाठात् पुंनपुंसकयोर्भेदधुरिति ।

तथा च मकरन्दादिवाचकत्वे द्विलिङ्गता सैतवाचित्वे पुंस्त्वमेव स्याच्चै-
तस्यैतिको मधुरित्यसरोक्तेः ।

(२१४) जात्याख्यायामिति प्राधान्येन जातेर्वाच्यतायामित्यर्थः । गवादिभ्यो
ब्धानां भावप्रत्ययं विना प्राधान्येन जातिबोधने इदमेव सूत्रं प्रसा-
णम् । एकस्या अपि तस्माद्विशेष्यत्वे व बहुत्वाद्यन्वयो व्यक्तिघटित
परस्परया बोध्यः । एवञ्च जातेरेकत्वेन तदाश्रयव्यक्तेर्वाङ्मयस्यैकव-
चनमेव प्रयोज्यमिति ज्ञापनाय सूत्रमिदं तथा चैकस्मिन्नर्थे वर्तमानो
जातिशब्दो बहुलां वचनं बोधकं भवतीत्यर्थातिदेशोऽयमित्यवश्यम् । एक-
स्मिन् बहुवचनमित्युक्तेरेकत्वमेव बहुवचनप्रत्ययार्थ इति तु न्यायम् ।

अस्मदो द्वयोश्च । १ । २ । ५६ ।

एकत्वे द्वित्वे च विवक्षितेऽस्मदो बहुवचनं वा स्यात् । वयं
ब्रूमः पक्षेऽहं ब्रवीमि आवां ब्रुव इति वा । सविशेषणस्य
प्रतिषेधः * । पटुरहं ब्रवीमि ।

फल्गुनीप्रोष्ठपदानाञ्च नचत्वे । १ । २ । ६० ।

द्वित्वे (२१५) बहुत्वप्रयुक्तार्थं वा स्यात् । पूर्वं फल्गुनी
पूर्वाः फल्गुन्यः । पूर्वं प्रोष्ठपदे पूर्वाः प्रोष्ठपदाः । नचत्वे
किम् पूर्वफल्गुनी माणविका ।

तिथ्यपुनर्वसोर्नचत्वदन्धे (२१६) बहुवचनस्य

द्विवचनं नित्यम् । १ । २ । ६३ ।

बहुत्वं द्वित्ववद्भवति । तिथ्यश्च पुनर्वसू (२१७) च तिथ्यपुनर्वसू ।
तिथ्येति किम् विशाखाचानुराधाः (२१८) । नचत्वे किम् तिथ्य-
पुनर्वसवो माणवकाः ।

(२१५) चकारेण अस्मदो द्वयोश्चेत्यतो द्वयोरित्यस्मानुक्त्यर्थादाह द्वित्वे इति
उङ्गतावयवभेदे सप्तदाय एषानयोर्द्वत्वादेकस्यां न प्रयोगः ।

(२१६) तिथ्येत्यत्र नचत्व इत्यनुवर्त्तते तिथ्यपुनर्वसुशब्दतुल्यार्थयोरर्थे नचत्वं
वर्त्तमानो यो नचत्ववाचकानां दन्धस्तस्येत्यर्थः । एवञ्च तत्तुल्यार्थ-
कयोः सिध्यपुष्यशब्दयोरपि समासे तथेति बोध्यम् ।

(२१७) पुनर्वसू इति पुनर्वसू द्वे तारे तिथ्य एका तारा इति तद्वन्धे बहुवचने-
ऽपि अनेन द्विवचनविधानात् द्विवचनान्तता ।

(२१८) विशाखे चानुराधाश्चेति विग्रहे विग्रहीतानां बहुत्वात् प्राप्ति-
प्रसङ्गेऽपि तिथ्यादिभिन्नत्वान्न प्रसङ्गः ।

स नपुंसकम् । २ । ४ । १७ ।

समाहारे द्विगुर्वन्वद्य नपुंसकं स्यात् । परवलिङ्गापवादः ।
पञ्चगवम् । दन्तोष्ठम् । अकारान्तोत्तरपदो (२१६) द्विगुः
स्त्रियामिष्टः । पञ्चमूली । आवन्तो वा । पञ्चखट्वी पञ्च-
खट्वम् अनो नलोपश्च वा च द्विगुः स्त्रियाम् * । पञ्चतची
पञ्चतक्षम् पात्राद्यन्तस्य (२२०) न । पञ्चपात्रम् । त्रिशु-
वनम् । चतुर्युगम् । पुण्यसुदिनाभ्यामङ्गः क्लीवतेष्टा ।
पुण्याहम् । सुदिनाहम् । पथः संख्याव्ययादेः * । संख्या-
व्ययादेः परः कृतसमासान्तः पथशब्दः क्लीवमित्यर्थः । तया-
णाम्पन्यास्त्रिपथम् (२२१) । विरूपः पन्याः विपथम् । कृतस-
मासान्तनिर्देशान्नेह । सुपन्याः । अतिपन्याः । सामान्ये (२२२)
नपुंसकम् * । ऋदु पचति (२२३) । प्रातः कमनीयम् ।

(२१६) अकारान्तोत्तरेति । अत्र द्विगुः समाहारद्विगुरेव स नपुंसकमित्य-
स्यापवादत्वेन तस्यैव ग्राह्यत्वौचित्यात् ।

(२२०) पात्राद्यन्तस्येति स्त्रीत्वं नेत्यर्थः अकारान्तोत्तरसमाहारद्विगोः
स्त्रीत्वस्यैव विधानेन तन्निपेक्षस्यैवोचितत्वात् ।

(२२१) तयाणां पन्या इति वाक्ये विपथमित्यत्र ऋक्पूरित्यादिना (४५१४०)
समासान्तः । कापथविपथौ तु अर्जुनावमित्यादिवत् लिङ्गस्य लोकाश्रय-
त्वात् पुमांसावेव । विपथा नगरीत्यादौ तु बहुव्रीहेर्लान्घनिकतया
प्रतिपदोक्तपरिभाषयैतस्य न गृह्यतिरिति बोध्यम् । शब्देन्दु०

(२२२) सामान्ये इति एतच्चानियतलिङ्गविषयमेवाल्लिङ्गानां नियतलिङ्गा-
नाञ्च नपुंसकत्वं नास्त्येव । एतच्च न्यायसिद्धं विशेष्यविशेषासन्निधाने
सर्वानान्न इव सर्वस्य नपुंसकत्वस्यैवोचितत्वादिति । शब्देन्दु०

(२२३) ऋदु पचतीति । क्रियाविशेषणत्वादुद्धृतीभान्तम् । तथाहि धातु-

तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयः । २ । ४ । १९ ।

अधिकारोऽयम् (२२४) ।

संज्ञायाङ्ग्योशीनरेषु । २ । ४ । २० ।

कन्यान्तस्तत्पुरुषः क्लीवं स्यात्ता चेदुशीनरदेशोत्पन्नायाः क-
न्यायाः संज्ञा । सुगमस्याऽपत्यानि सौगम्यः । तेषां कन्या
सौगमिक्यम् । संज्ञायाम् किम् वीरणकन्या । उशीनरेषु
किम् दाक्षिकन्या ।

उपज्ञोपक्रमन्तदाद्याचिख्यासायाम् (२२५) ।

२ । ४ । २१ ।

प्राप्तभावनारूपव्यापारं प्रति व्यपदेशिवद्भावपरिभाषया फलांशः
कस्मीर्भूतः तथा च तत्सामानाधिकरण्यात् कर्मविशेषण इव तत्र द्वि-
तीया । अतएव सकलत्वाविव्यादौ कारकपूर्वकत्वेन यण् । यत् त
भावनां प्रति कारणतया धात्वर्थविशेषोऽन्वेति तत्र तद्विशेषणतां द्विती-
यान्ततैव अश्वमेधेन यजेतेत्यादौ तथा प्रयोगात् । ज्योतिष्टोमेन भक्ति-
पूर्वकं यजेतेत्यादौ तु भावनारविशेषणस्य दर्शनादिक्रियाव्याप्यतया
क्रियाया अपि कतिमकर्मसंज्ञावत्त्वेन तद्विवक्षायां द्वितीयान्तता
तथा विवक्षाभावे तु प्रथमान्ततैवेति हिक् । मनो ।

(२२४) आरोपस्याभावस्य वा नञा द्योतनात् तद्व्योत्यर्थेनोत्तरपदार्थस्य
सामानाधिकरण्याभावात् कर्मधारयात् षष्ठ्युक्तिरनञ्कर्मधारय
इति । नञ्कर्मधारयभिन्न एव तत्पुरुष इति अङ्गुलिमधिकरिष्यते य
च वक्ष्यमाणनसत्कार्यं लभते इत्यर्थः । इदञ्च प्रकरणं परवृत्ति-
त्वस्य विशेष्यनिमित्तत्वस्य चापवादकम् ।

(२२५) आख्यातमिच्छा आचिख्यासा । अत्र सना विवक्षैवाभिधीयते इह
शास्त्रे विवक्षैव निवाभिक्ता न तु वस्तुमिति । विवक्षा च न प्रयोक्तृ-

उपज्ञान्त उपक्रमान्तश्च तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात् । तयोरुप-
ज्ञायमानोपक्रम्यमाणयोरिति प्राथम्येदाख्यातुमिच्छते । पा-
णिनेरुपज्ञा (२२६) पाणिन्युपज्ञं गत्यः । नन्दीपक्रमन्तोरणः ।

छाया वाङ्मये । २ । ४ । २२ ।

छायान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात् पूर्वपदार्थं (२२७) वाङ्मये ।
इच्छूणाच्छाया । इच्छुच्छायम् विभाषा सेनेति (२६८४) विक-
ल्पस्यायमपवादः । इच्छुच्छायानिषादिन्य इत्यतः तु आ सम-
न्तान्निषादिन्य इत्याङ्प्रज्ञेयो बोध्यः ।

सभा राजाऽमनुष्यपूर्वा । २ । ४ । २३ ।

राजपर्यायपूर्वाऽमनुष्यपूर्वश्च सभान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं
स्यात् । इनसभम् । ईश्वरसभम् । पर्यायस्यैवेत्यते (२२८)

सासान्यस्य किन्तु शिष्टानामेव तेराज्ञं यस्मिन्नर्थे धर्मबुद्ध्या यादृशश-
ब्दप्रयोगे इच्छा सैवेह ग्राह्या । सर्वत्राभिधानानभिधाने अपि शिष्टा-
नामेवेति नातिप्रसङ्गः । शब्देन्दु०

(२२६) पाणिनेरुपज्ञेति उपज्ञायते इति कर्मण्यङ् पाणिनिसम्बन्धाद्य-
ज्ञानविषय इति समासार्थः ।

(२२७) वाङ्मये इति कस्य वाङ्मयमित्यपेक्षायां छायाया निमित्तीभूता
वरकद्रव्याणामेव वाङ्मयमर्थाच्चिह्नं तच्च पठितवपुरुषे पूर्वपदार्थ-
निष्ठमित्याशयेनाह पूर्वपदार्थेति ।

(२२८) पर्यायस्यैवेति पर्यायवचनस्यैवेत्यर्थः । एवकारेण स्वरूपस्य विशेष-
भाषाया व्यावृत्तिः ।

नेह राजसभा चन्द्रगुप्तसभा । अमनुष्यगन्दी कृत्वा (२२८)
रत्नःपिशाचादीनाह । रत्नःसभम् । पिशाचसभम् ।

अगाला (२३०) च । २ । ४ । २४ ।

सङ्घातार्था या सभा तदन्तस्तत्पुरुषः क्लीबं स्यात् । स्त्रीसभम्,
स्त्रीसङ्घात इत्यर्थः । अगाला किम् धर्मसभा धर्मशालेत्यर्थः ।

विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम् । २ ।

४ । २५ ।

एतदन्तस्तत्पुरुषः क्लीबं वा स्यात् । ब्राह्मणसेनम्—ब्राह्मण-
सेना । यवसुरम्—यवसुरा । कुक्षच्छायम्—कुक्षच्छाया ।
गोशालम्—गोशाला । श्वनिशम्—श्वनिशा । तत्पुरुषोऽनञ्
कर्मधारयः (३८६४) इत्यनुवृत्तेर्नेह । दृढसेनो राजा । असेना ।
परमसेना ।

इति तत्पुरुषः ।

(२२८) कृत्वेति । परे तु पर्युदासनजाऽपि तत्त्विति ।

तत्सादृश्यसमावच्च तदन्यत्वं तदल्यता ।

अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थः घट् प्रकीर्त्तिताः ।

इत्युक्तेः सादृश्यविरोधसहितभेदस्य प्रकृते नञर्थत्वस्वीकारेण राज-
सपिशाचानाञ्च तथात्वादभ्युपगम्यशब्देन तेषामेव अहणसन्ध्या काष्ठसभ-
मित्यपि स्यादित्याहुः ।

(२३०) सभाशब्दस्य शालासङ्घातार्थकत्वेन तदर्थे प्रवृत्तौ निषेधाभावेन तत्र
अगालेति पर्युदासः । शालार्थभिन्नत्वार्थः ।

शेषो (१) बहुव्रीहिः । २ । २ । २३ ।

अधिकारोऽयम् । द्वितीया श्रितेत्यादिना (३३६४०) यस्य त्रिकस्य विशिष्य समासो नीतः स शेषः प्रथमान्त इत्यर्थः ।

अनेकमन्यपदार्थे । २ । २ । २४ ।

अनेकं (२) प्रथमान्तमन्यपदार्थं वर्तमानं वा समस्यते स बहुव्रीहिः अगथमाविभक्त्यर्थे (३) बहुव्रीहिरिति समानाधिकर-

(१) शेष इति उक्तादन्यः शेषः द्वितीयादीनां तत्तत्पदैः समासोऽभिहितो नैवं प्रथमेतिशब्देन प्रथमान्ततया प्रथमायाः केनचित् समासोऽभिहितोऽतः प्रथमान्त एव शेषशब्दार्थः विशेषणं विशेष्येत्येति (३६०४०) वास्तविकप्रथमान्तपदेन समासविधानेऽपि प्रथमेति पदोक्तेः स्वाभावेन न तेनोक्तता शङ्का । तथा चान्न सूत्रे शेष इति प्रथमान्तं पदमेतत्पूर्वसूत्रे प्रथमान्तपदोपात्तानामेव द्वितीयादीनां स्वामेक्षयावधित्वात् तद्विषेक्षया प्रथमान्तस्यैव शेषत्वं गम्यते । एतदभिप्रायेण व्याचष्टे यस्य त्रिकस्येति । संख्याकारकयोरन्यत्रस्यतया स्वार्थद्रव्यलिङ्गात्मकस्यानन्यत्रस्यत्वेन प्रातिपदिकार्थत्वात् प्रातिपदिकार्थे एव प्रथमाया उक्तत्वेन प्रथमान्तपदोपात्तस्य यस्य त्रिकस्येत्यर्थः । सप्तोच्चरेण तदेवाहं प्रथमान्त इति ।

(२) द्वैकशेषयोरपि प्रथमान्तपदघटिततया ततो विशेषार्थमाह्वानेकमित्यादि । समर्थम् इति सुबिति चानुवर्तते अनेकं समर्थं परस्परकाङ्क्षं शेषपदप्रतिपाद्यं प्रथमान्तं सुबन्तमन्यस्य पदस्यार्थे । वर्तमानं च बहुव्रीहिरित्यर्थः । अत्रान्यत्वं चोपस्थितसमस्यनानप्रथमान्तपदार्थेण तथा च समस्यमानपदातिरिक्तत्वमित्यर्थः ।

(३) कलितमाह्वप्रथमाविभक्त्यर्थे इति प्रथमाभिज्ञाया द्वितीयादिविभक्त्यर्थे इत्यर्थः पदेन हि प्रकृत्यर्थोपसर्जनः क्रियाकारकभावादिरूपः

णानामिति (४) च फलितम् । प्राप्तमुदकं यं ग्रामम् प्राप्नोदको
ग्रामः । ऊटरथोऽनङ्गान् । उपहृतपशून् । उद्धृतीदना-
स्थाली । पीताम्बरो हरिः । वीरपुरुषो ग्रामः । प्रथमार्थे
तु न । दृष्टे देवे गतः । व्यधिकरणानामपि न । पञ्चभिर्भु-

सम्बन्धो विभक्त्यर्थे प्राधान्येन बोध्यतेऽतस्तस्यैव वङ्गव्रीह्यर्थत्वे वङ्गव्री-
हिनियन्त्रपदेन देवदत्तादिपदानां सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरतस्तद्वा-
रणाय तत्तद्विभक्त्यर्थार्थिप्रसङ्गव्यन्तर्भावेणैव शक्तिकल्पनमिति बोध्यम् ।
एवञ्च चित्वा गावो यस्तीति विग्रहवाक्येन चित्वाभिरुक्तानां गवां
प्राधान्येन बोधनेऽपि समासे विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासस्तथैव
शिष्टानां व्यवहारात् यथोक्तं हरिणा

समासतद्धितकृतं यत्किञ्चिदुपदर्शकम् ।

युष्मद्धानभावे च तत्र दृष्टो विपर्यय इति ।

एवञ्च विषयतासाभ्याम् तयोस्तुल्यत्वमिति । अत्रान्यस्य पदस्यार्थे वर्त-
मानमित्युक्त्या तत्तदन्यपदार्थः समासघटकसमुदायपदशक्यः परस्परस-
म्भिव्याहार एव तत्तच्छक्तुर्बुधक इति समासेऽतिरिक्तैव शक्तिरिति
द्योतितम् सा च योगरूढिरेव यथोक्तं हरिणा

समासे खलु भिन्नैव शक्तिः पङ्कजशब्दवदिति ।

विपक्षे नाधकादिकसम्भिकसङ्गतं (१८८०) प्राक् ।

- (४) सामानाधिकरणानामिति एतच्च शेषपदादेव लभ्यते समस्यमानपदानां
व्यधिकरणत्वे शेषपदाभिधेयत्वासम्भवात् तथा च सामानाधिकरण्यप्र-
मानपदघटितत्वे सति अन्यपदार्थबोधकत्वमिति फलितं तेन समा-
नाधिकरण्ये कर्मधारये न प्रसङ्गः । अत्र च वङ्गवचननिर्देशः सूत्रे-
ऽनेकपदव्यवस्थानुसारेण त्रिपदेऽपि वङ्गव्रीहिर्भवतीति द्योतनाय ।
एवञ्च उन्नतगङ्गमित्याद्यव्ययीभावस्य द्विपदमात्रविषयकत्वान्न तत्र
प्रसङ्गः । वस्तुतः शेषो वङ्गव्रीहिरित्यधिकारविहितत्वं वङ्गव्रीहिन-

क्तमस्य । प्रादिभ्यो (५) धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलो-
पः* । प्रपतितपर्णः प्रपर्णः । नञोऽस्त्वर्थानां (६) वा चोत्त-
रपदलोपः* । अविद्यमानपुत्रः अपुत्रः । अस्तीति (७)
विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम् । अस्तिचीरा गौः ।

स्त्रियाः पुं वङ्गापितपुं स्कादनूङ् समानाधिक-
रणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु । ६ । ३ । ३४ ।

भाषितपुंस्कादनूङ् ऊङोऽभावोऽस्यामिति वङ्गव्रीहिर्निपात
नात् (८) पञ्चम्या अलुक् षष्ठ्याश्च लुक् । तुल्ये (९) प्रवृत्ति-

मित्येव लक्षणं वैयाकरणभूषणग्रन्थकृतोक्तं तदेवेह ग्राह्यमित्यवसे-
यम् । अनेकं प्रथमान्मित्युक्ताया च सुपेति तृतीयान्तं नेह सम्बध्यते
तथा सति द्वयोः समासानुपपत्तिः स्यादेकभिन्नय द्वित्वेन द्वयोरपि
समासस्वीकारेण सुपेति तृतीयान्तपदोपस्थाप्यस्यान्यस्य तत्रासम्भवा-
दिति बोध्यम् ।

- (५) पूर्वपदान्तर्गतस्य प्रादिभ्य उत्तरभागस्य धातुजस्य लोप इत्यर्थः प्रपतित-
पर्णं यस्मादिति वाक्ये पतितभागस्य तयामूतस्य लोप एवमन्यत्रापि ॥
- (६) नञः परेषामस्त्वर्थगचिनां पदान्तरेण वङ्गव्रीहिर्वाच्यः अस्त्वर्थवा-
चिनां तु वा लोप इत्यर्थः ।
- (७) अस्तोत्यस्य विङन्तत्वेन सुवित्यनुवृत्तेः समासो न स्यादत आह विभ-
क्तीति । तिङन्तपदस्यापि कर्तृबोधकतया कर्त्रा सहभावेदान्वयस्वी-
कारात् तत्रतिरूपकास्तिप्रदसामानाधिकरण्यं चीरादेर्नानुपपन्नम् ।
- (८) निपातनादिति अन्यथाप्राप्तस्यान्यथोच्चारणं निपातनमत्र प्रवृज्यमति-
सेधार्थकनञा समासोऽपि निपातनविज्ञः वैयधिकरण्ये वङ्गव्रीहेः
स्वरसतोऽस्मिन्नेत्यापि तथैवेति बोध्यम् ।
- (९) भाषितः पुमान् यस्मिन्नर्थे तङ्गापितपुंस्कां प्रवृत्तिनिमित्तस्वधारत्वः

निमित्ते यदुक्तपुंस्त्वान्तस्मात्पर जङोऽभावो यत्र तथाभूतस्य
 स्तोवाचकस्य शब्दस्य पुंवाचकस्यैव रूपं (१०) स्यात्समाजा-
 धिकारिणी स्त्रीलिङ्गे उत्तरपदे न तु पूरण्यां प्रियादी च परतः ।
 गोस्त्रियोरिति (१२२४०) क्लृप्तः । चित्रा गावो यस्येति लौकि-
 कविग्रहे । चित्रा जम् (११) गो ङस् इत्यलौकिकविग्रहे ।
 चित्रगुः । रूपवद्भाष्यः । चित्रा जरती गौर्यस्येति विग्रहे
 अनेकोक्तिर्वद्भनामपि बहुव्रीहिः । अत्र केचित् । चित्राज-
 रतीगुः । जरतीचित्रागुर्वा । एवन्दीर्घातन्वीजङ्गुः । तन्वी-
 दीर्घाजङ्गुः । त्रिपदे बहुव्रीही प्रथमस्य पुंवत् उत्तरपदस्य
 मध्यमेन व्यवधानात् द्वितीयमपि न पुंवत् पूर्वपदत्वाभा-
 वात् उत्तरपदशब्दो हि समासस्य चरमावयवे कूटः पूर्वपद-
 शब्दस्य प्रथमावयव इति वदन्ति । वस्तुतस्तु नह पूर्वपद-
 साक्षिष्यते आनङ् ऋत (४४०४०) इत्यत्र (१२) यथा । तेनोपा-

विग्रहा समसो तत्तत्तदस्यास्तीत्यर्थे अर्थ आद्यन् । यदर्थज्ञानेन
 तद्विशिष्टे शब्दस्य प्रवृत्तिस्तत् निमित्तं शक्यतावच्छेदकमिति यावाद्-
 त्याशयेन व्याचष्टे तुल्ये इति ।

(१०) पुंवाचकस्य पुंस्त्वान्तस्मात्परः शब्दस्य प्रयोगान्तरे पुंसांसमाचक्षायस्य
 बहुपुं तदेव भवतीत्यर्थतो कृपातिदेशोऽवस्य ।

(११) चित्रा जस्मिन् वृत्तौ संख्याविशेषाभावेऽपि गोत्वेनात्मानेकव्यक्ति-
 भानात् भूयस्त्वप्यन्तरे बहुव्रीहिरिति द्योतनाय ।

(१२) आनङ् इति तत्राच समर्थत्वात् भाष्ये होतृकीलनेष्टोद्गातार इत्यत्र च-
 त्वेनां वन्दे तृतीयस्यानाङ्गुदाहृतः पूर्वपदार्थे तु तच्च सिद्धेऽस्य
 बहुव्रीहिः नेश पूर्वपदं होतरेव पूर्वपदत्वादिति भावः ।

न्यस्य पुंवदेव । चित्राजरहुरित्यादि । अतएव (१३) चित्रा-
जरत्वी गावो यस्येति वृद्धगर्भेऽपि चित्राजरहुरिति भा-
ष्यम् (१४) । कर्मधारयपूर्वपदे तु द्वयोरपि (१५) पुंवत् ।
जरच्चित्रगुः । कर्मधारयोत्तरपदे तु चित्र जरद्वीकः (१६) ।
स्त्रियाः किम् । ग्रामणि कुलं तच्च दृष्टिरस्य ग्रामणिदृष्टिः ।
भाषितपुंस्त्वात्किम् । गङ्गाभार्यः अनूङ् किम् । वामोरू-
भार्यः । समानाधिकरणे किम् । कल्याण्याः माता कल्या-
णीमाता । स्त्रियाङ्किम् कल्याणी प्रधानं यस्य स कल्याणी
प्रधानः । पूरयान्तु ।

अप् पूरणौप्रमाणयोः । पू । ४ । ११६ ।

पूरणार्थप्रत्ययान्तं यत् स्त्रीलिङ्गन्तदन्तात्प्रमाण्यन्ताच्च बहु-

- (१३) अतएवेति पूर्वपदाच्चेपाभावादेवेत्यर्थः । चित्राजरत्वावित्यादिविधहे
चित्राशब्दस्य समानाधिकरणस्त्रीलिङ्गशब्दोत्तरत्वाभावात् न पुंव-
दिति बोध्यम् ।
- (१४) भाष्यमित्यस्य सूचयतीति शेषः । पङ्कीन्द्वौ भार्ये यस्येति वृद्ध-
गर्भवज्रवीहौ पङ्कीन्द्वुभार्य इत्युदाहरता भाष्यकारेणैवं ध्वनित-
मित्यर्थः ।
- (१५) द्वयोरपीति पूर्वपदान्तर्गतस्योत्तरपदस्य समानाधिकरण्यविवक्षया
विशेषणं विशेष्येति (३६०ष्ट०) समासात् तदाश्रयेण पूर्वपदस्य
पुंवङ्गावः पुनस्तोत्तरपदस्य समानाधिकरण्यात् वज्रवीहौ पुंवङ्गाव
इति द्वयोरपीत्यर्थः ।
- (१६) जरद्वीक्यत्वं गोरतद्धितेति (३५६ष्ट०) टचि स्त्रियां डीप् ततश्चित्रा-
शब्देन वज्रवीहौ न द्यूतश्चेति (४०४ष्ट०) कप् । अतएवादृष्टसदृशप्रज-
नितिमययोगशिद्धिरित्यनुशब्धेयम् ।

त्रौहैरप् स्यात् । कल्याणी पञ्चमी यासां रात्रीणान्ताः कल्या-
णीपञ्चमा रात्रयः (१७) स्त्री प्रमाणी (१८) यस्य स स्त्रीप्रमाणः ।
पुं वङ्गावप्रतिषेधोऽप्यप्रत्ययश्च प्रधानपूरण्यामेव (१९) । रात्रिः
पूरणी वाच्या (२०) चेत्पुंकोदाहरणे सुख्या । अन्यत्र तु (२१)

नद्युत्तरपदाच्च । ५ । ४ । १५३ ।

नद्युत्तरपदाच्चदन्तोत्तरपदाच्च बहुव्रीहेः कप् स्यात् । पुं वङ्गावः

केऽणः । (२२) । ७ । ४ । १३ ।

कै परेऽणो ऋत्वः स्यात् । इति प्राप्ते ।

न कपि । ७ । ४ । १४ ।

कपि परे ऋत्वो न स्यात् । कल्याणपञ्चमीकः पञ्चः । अत्र

(१७) रात्रय इति उङ्गूतावयवभेदो रात्रिमसुदायोऽन्यपदार्थः ।

(१८) प्रमाणीति करणल्युङ्गन्तया विशेष्यनिम्नत्वात् ङीप् ।

(१९) प्रधानपूरण्यामेवेति पुं वङ्गावविधौ वार्त्तिके तथाऽभिधानात् क-
ल्याणपञ्चमीकः पञ्च इति भाष्योदाहरणाच्च पुं वङ्गावः समाधानस्त-
त्त्वैवेति भावः ।

(२०) वाच्या चेति अन्यपदार्थघटकतया समासवाच्येत्यर्थः । उङ्गूतावयवभे-
दस्य रात्रिमसूहस्य प्रधानत्वेन यथा प्रथमाद्या रात्रयः समासाभि-
धेयास्तथा पञ्चम्यपीति रात्रिपदार्थस्यान्यपदार्थेऽसुप्रवेशात् प्राधान्य-
मिति भावः ।

(२१) अत्रत्य त्वित्यत्र, अग्निमस्य पुं वङ्गाव इत्यत्रान्वयः कल्याणपञ्चमीक-
इत्यत्र पूरण्या अप्रधानत्वात् निषेधाप्राप्तेरिति भावः ।

(२२) केऽण इत्यत्र कस्तद्धित एव व्याख्यानात् तेन राकेत्यादौ न ह्रस्वः ।

तिरोहितावयवभेदस्य पक्षस्यान्यपदार्थतवा रात्रिरप्रधानम् ।
बहुकर्तृकः । अप्रियादिषु किम् कल्याणीप्रियः । प्रिया
मनोज्ञा कल्याणी सुभंगा दुर्भंगा भक्तिः सचिवा स्वसा-
कान्ता चान्ता समा चपला दुहिता वामा अवला तनया ।
सामान्ये (२३) नपुंसकम् । दृढभक्तिर्यस्य स दृढभक्तिः ।
स्त्रीत्वविवक्षायान्तु दृढाभक्तिः ।

तसिलादिष्वाकृत्वसुचः । ६ । ३ । ३५ ।

तसिलादिषु कृत्वसुजन्तेषु परेषु स्त्रियाः पुंवत् स्यात् ।
परिगणनङ्कर्तव्यम् अव्याप्तप्रतिव्याप्तिपरीहाराय । तत्तसौ
तरप्तमपौ चरट्जातीयरी कल्पदेशीयरी रूपपाशपौ
धाल् तिलथनी । बहुषु बहुव बहुतः । दर्शनीयतरां ।
दर्शनीयतमा । धरूपेति (४६४४०) वक्ष्यमाणो ऋषः परत्वात्
पुंवद्भावं बाधते । पट्वितरा । पट्वितमा । पटुचरी । पटु-
जातीया । दर्शनीयकल्पा । दर्शनीयदेशीया । दर्शनीयरूपा
दर्शनीयपाशा । बहुधा । प्रशस्ता वृकी वृकतिः । अजाभ्यो
हिता अजथ्या । शसि बहुल्यार्थस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः * ।
बह्वीभ्यो देहि बहुशः । अल्पाभ्यो देहि अल्पशः । त्वतलोर्गु-
णवचनस्य (२४)* । शुक्ताया भावः शुक्लत्वम् । गुणवचनस्य

(२३) सामान्ये इति अदार्थमात्रनिवृत्तिपरत्वेन लिङ्गविशेषविवक्षा
नास्तीति भावः । तथा च तद्विवक्षायां दृढाभक्तिरित्यादिसिद्ध्यर्थं
प्रियादिषु तस्याः पाठः ।

(२४) त्वतलोर्गुणवचनस्येति । सत्त्वे निवेशत इत्यादि (२२६४०) प्रसिद्धगुण-
वचनस्येत्यर्थः । अत्र जालाख्यातिरिति धर्ममात्रं गुणोपाद्ध्यः तत्र च

किम् कत्रा भावः कर्त्तृत्वम् । शरदः कृतार्थतत्त्वादी तु सामान्ये नपुंसकम् । भस्याऽडे तद्धिते । हस्तिनीनां समूहो हास्तिकम् । (२५) । अडे किम् रौहिणेयः (२६) । स्त्रीभ्योऽङिगिति (५०६४०) ङोऽत गृह्यते । अग्नेर्ङगिति (५१२४०) ङकि तु पुंवदेव । अग्नायी (२७) देवतास्य स्थालीपाकस्याग्नेयः । सपत्नीशब्दस्त्रिधा । शलुपर्यायात्सपत्नशब्दाच्छार्ङ्गरवादित्वात् (२४१४०) ङो नित्येकः । सभानः पतिर्यस्या इति विग्रहे विवाहनिबन्धनस्य पतिशब्दमाश्रित्य नित्यस्त्रीलिङ्गो द्वितीयः स्वामिपर्यायपतिशब्देन भाषितपुंस्कस्तृतीयः आद्ययोः शिवादित्वा (५०४४०) ङ्ण सपत्न्या अपत्यं सापत्नः । तृतीयात्तु लिङ्गविशिष्टपरिभाषया पत्युत्तर (४८६४०) पदलक्षणो न्यएव नत्वण् शिवादौ रुढ

शरदः कृतार्थतानित्यादौ न कश्चित् यत्रो भवतीति प्राचीनपक्षस्य भाष्यविरुद्धत्वादुपेक्षणीयतया गत्यन्तरमाह सामान्ये नपुंसकमिति ।

(२५) हास्तिकमित्यत्र यस्मिन् (१२६४०) चेतोऽपि कर्तेऽपि नकारलोपात्तुपपत्तिस्तन्मोपस्थाभीयत्वेनासिद्धत्वात् स्यान्निवत्ताच्चातः पुंवद्भावाभावयनारम्भः ।

(२६) रौहिणेय इति रोहितशब्दात् वर्णाद्वहुदात्तादिति (२२५४०) ङीवचनकारौ । सति तु पुंवत्त्वे असिद्धञ्च प्रत्ययविभाषित्युक्ता प्रत्ययोत्पत्तेः पूर्वमेव तयोर्निवृत्तिरिति रोहितिरिति स्यादिति भावः । स्त्रीभ्योऽङिगित्यस्य अङ्गणे व्याख्यानमेव मूलम् ।

(२७) अग्नायीति प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये एव भाषितपुंस्कत्वस्योक्तत्वेन (४०४०) पुंसि प्रवृत्तावग्निशब्दस्याग्नित्वमेव प्रवृत्तिनिमित्तं तत्स्त्रियां प्रवृत्तौ त्वग्निसम्बन्ध इति प्रवृत्तिनिमित्तभेदेऽपि अत्रारोपितशक्यतावच्छेदकस्यैव स्त्रियां लक्ष्यतावच्छेदकतया स्त्रीकाराच्च दोषः । गङ्गादिशब्दास्तु लक्ष्यं तटं बोधयन्तः शास्त्रीयस्त्रीत्वविशिष्टमेव बोधयन्ति शब्दस्याभाव्यादिति न गङ्गागङ्गादीनां भाषितपुंस्कतेति हिक् । शब्देन्दु० ।

योरिव ग्रहणात् । सापत्यः (२८) । ठक्कुसोच* । भवत्याः
छात्राः । भावत्काः । भवदीयाः । एतद्वार्त्तिकमेकतद्धिते चेति
सूत्रञ्च न कर्त्तव्यम् सर्वानां वृत्तिमान् पुंवद्भाव इति
भाष्यकारेणा गतार्थत्वात् । सर्वमयः (२९) । सर्वकाम्यति
सर्विका भार्या यस्य सर्वकभार्यः (३०) सर्वप्रियः (३१)
इत्यादि । पूर्वस्यैवेदं (३२) भस्त्रैषादिति (३३) लिङ्गात् (३३) ।
तेनाकचि एकशेषवृत्तौ च न । सर्विका सर्वाः । कुकुव्यादी-
नामण्डादिषु* । ककुव्या अण्डम् कुकुटाण्डम् । मृग्याः पदम्
मृगपदम् । मृगक्षीरम् । काकशावः ।

कण्डमानिनोश्च । ६ । ३ । ३६ ।

एतयोः परतः पुंवत् । एनीवाचरति एतायते । श्वेनीवा-

(२८) सापत्य इति भाषितपुंस्कत्वात् पुंवद्भावे कते यस्येति (३२९८०) चेतो
लोपः ।

(२९) सर्वमय इति मयडादीनां परिगणिततसिलादिवहिर्भावात् न तत्
स्त्रुत्वेण गतार्थतेति ध्येयमतएव सर्वत्वेत्यादि नोदाहृतम् ।

(३०) सर्वकभार्य इति स्त्रियाः पुंवदित्यनेन (४०१८०) गतार्थता न शङ्का न
कोपधाया इति (४०८८०) निषेधात् न कोपधाया इत्यादेश स्त्रियाः पुंव-
दित्यादिप्रकरणोक्तस्यैव पुंवद्भावस्य निषेधकत्वान्नान् प्रवृत्तिरिति बोध्यम् ।

(३१) सर्वप्रिय इति अपूरणीप्रियादिवृत्ति (४०१८०) पर्युदासादमात्रेण पुंवत्

(३२) पूर्वस्यैवेति वृत्तिषट्कानेकपदभागमध्ये किञ्चिदपेक्षया पूर्वस्यैवेत्यर्थः
अतएव तदितरेत्यादौ परस्य न पुंवदिति बोध्यम् ।

(३३) लिङ्गादिति अन्यथा एषा वा एतयोः कपूर्वके आपि विधीयमानमित्यं
निर्विषयं स्यादिति भावः ।

चरति श्वेतायते । स्वभिन्ना(३४)ङ्गाच्चिदर्शनीयां मन्यते दर्शनीयमानिनी । दर्शनीयां स्त्रियं मन्यते दर्शनीयमानो चैतः ।

न कोपधायाः । ६ । ३ । ३७ ।

कोपधायाः स्त्रियाः न पुं वत् । पाचिकाभार्यः । रसिकाभार्यः । मद्विकायते (३५) मद्विकामानिनी । कोपधप्रतिषेधे तद्धितवुग्ग्रहणम् * । नेह पाका (३६)भार्या यस्य स पाकभार्यः ।

संज्ञापूरण्योच्च । ६ । ३ । ३८ ।

अनयोर्न पुं वत् । दत्ताभार्यः दत्तामानिनी । दानक्रिया निमित्तः स्त्रियां पुंसि च संज्ञाभूतोऽयमिति भाषितपुंस्त्वमस्ति । पञ्चमीभार्यः । पञ्चमीपाशा ।

वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितसारक्तविकारे । ६

। ३ । ३९ ।

वृद्धिगृह्येन विहिता या वृद्धिस्तद्धेतुर्यस्तद्धितोऽरक्तविकारार्थस्तदन्ता स्त्री न पुं वत् । स्त्रीघोभार्यः । माथुरीयते माथुरी-

(३४) स्वभिन्नामिति या त्वात्मानमेव दर्शनीयां मन्यते तत्र स्त्रियाः पुं वदित्यनेन (४०१४०) सिद्धम् एकस्या एव रूपभेदेन कर्मकर्तृत्वयोः सत्त्वेऽपि वास्तवाभेदेन सामानाधिकरण्यादिति भावः । मनो०

(३५) मद्रेषु भवा मद्विका मद्रवृज्योः कनिति (५६५४०) कन् सेवाचरतीति क्यङ् ।

(३६) दण्भीकामेत्यादिना (३४०५४०) औष्णादिककन्प्रत्ययः । नायं तद्धितो न वा वुक् इति न निषेधः ।

मानिनी । वृद्धिनिमित्तस्य किम् मध्यमभार्यः । तद्धितस्य
किम् काण्डलावभार्यः । वृद्धिशब्देन किम् (३७) तावन्नार्थः ।
रक्ते तु काषायी कथ्या यस्य स काषायकथः । विकारे तु
हेमी मुद्रिका यस्येति हेममुद्रिकः । वृद्धिशब्देन (३८) वृद्धिं
प्रति फलोपधानाभावादिह पुंवत् । वैयाकरणभार्यः । सौव-
श्वभार्यः ।

खाङ्गाच्चेतः । ६ । ३ । ४० ।

खाङ्गाय ईकारस्तदन्ता स्त्री न पुंवत् । सुकेशीभार्यः ।
खाङ्गाकिष्पटुभार्यः । इतः किम् अकेशभार्यः (३९) ।
अमानिनीति वक्तव्यम्* । सुकेशमानिनी ।

जातेऽस्य । ६ । ३ । ४१ ।

जातेः परो (४०) यः स्त्रीप्रत्ययस्तदन्ता न पुंवत् । शूद्रा-

- (३७) वृद्धिशब्देन किमिति तावती भार्या यस्येत्यत्र तावच्छब्दस्य व्या सर्वनाम्न
(१८४४०) इत्याकारविधानेऽपि वृद्धिशब्देन तद्विधानाभावाच्च निषेधः ।
(३८) वृद्धिनिमित्तस्येत्यत्र निमित्तशब्दः फलोपहितपरः स्वरूपयोग्यपर-
त्वे तु वैयाकरणभार्यः सौवश्वभार्य इति न सिद्धेत् । उभयत्र न
व्याभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैजिति (४६६४०) सूत्रेण पदान्ताभ्यां
यकारवकाराभ्यां परस्मै न वृद्धिः किन्तु पूर्वौ क्रमादेजादेशौ स इत्य-
र्थेन वृद्धिनिषेधेन ऐजविधानाच्च वृद्धिरतो न फलोपधायितेति भावः
(३९) अकेशेति सहजवृद्धिमानपूर्वाच्चेत्यनेन (२३६४०) जीप्निषेधः ।
(४०) जातेः पर इति जातिवाचकात् परत्वमालम्बिह विवक्षितं न तु जाति-
वाचित्वेन विहितत्वमपि तेन ज्ञातृणीशब्दस्य शार्ङ्गरवादिवाङ्

भार्यः । ब्राह्मणीभार्यः । सौत्रस्येवायन्निषेधः । तेन हस्तिनी-
नां समूहो हास्तिकमित्यत्र भस्याह इति (४०६४०) तु भवत्येव ।

संख्यया (४१) व्ययासनादूराधिकसंख्याः संख्ये
१२ । २ । २ । २५ ।

संख्येयार्थया संख्यया व्ययादयः समस्यन्ते स बहुव्रीहिः ।
दशानां समीपे ये सन्ति ते उपदशाः (४२) नव एकादश
वेत्यर्थः । बहुव्रीहौ संख्येये इति (४१३४०) वक्ष्यमाणो उच्यते ।

ति विंशतेर्ङिति । ६ । ४ । १४२ ।

विंशतेर्भस्य तिगण्डस्य (४३) लोपः स्याड्डिति । आसन्नविंशाः ।
विंशतेरासन्ना इत्यर्थः । अदूरविंशाः । अधिकचत्वारिंशाः ।

ङीनन्तत्वेन जातिवृत्त्यङीघन्तत्वाभावेऽपि न पुं वङ्गाव इत्युदाहर-
णेन ज्ञापितम् ।

(३१) संख्याया व्यययैः सामानाधिकरण्यस्यान्यपदार्थे वृत्ते च विरहात् पूर्वेणा-
प्राप्तौ विधायकमेतत् ।

(३२) उपदशा इति उपशब्दः समीपे समीपवर्त्तिनि च वर्त्तते तत्र सामी-
प्यार्थे व्ययीभावविधानात् परिशेषात् समीपिन्यर्थे बहुव्रीहिसंज्ञाया च
दशसमीपवर्त्तिन इति बोधः सामीप्यञ्च स्ववृत्तिदशत्वसंख्यासमीपव-
र्त्तिसंख्यावन्त्येन तदेतदाह नवैकादश वेति एवञ्च नित्यवृत्तवचनान्तो-
ऽयं शब्दस्त्वाभावात् ।

(३३) ऋतेतीति लुप्तप्रणीकं पदं तदाह तिगण्डस्येति ।

द्वौ (४४) वा तयो वा द्विवाः । द्विरावृत्ता (४५) दश द्विदशाः ।
विंशतिरित्यर्थः ।

दिङ्नामान्यन्तराले । २ । २ । २६ ।

दिशो नामान्यन्तराले (४६) वाच्ये प्राग्वत् । दक्षिणस्याः पूर्व-
स्याश्च दिशोऽन्तरालं दक्षिणपूर्वा । नामग्रहणायौगि-
कानान्न । ऐन्द्राश्च कौवेर्याश्चान्तरालम् ।

तत्र तेनेदमिति सरूपे । २ । २ । २७ ।

सप्तम्यन्ते (४७) ग्रहणविषये सरूपे पदे तृतीयान्ते च प्रहरण-

(४४) द्वौ वा तयो वेति । वार्धेऽयं वज्रग्रीहिः वार्धश्च नेह विकल्पः पक्षे
द्विवचनस्याप्यपत्तेः किन्तु संशय एव संशयविषयो हि नियमेन परस्पर-
प्रतिषेधोऽत एव परस्परप्रतिषेधकानेकधर्मवत्त्वं धर्मिणि गृह्यते
तदेव विषयनिष्ठं वाशब्दस्यार्थः । संशये तु कचित् बलवत्प्रमाणेनैका
कोटिर्वाध्यते कचिद् द्वैकोटी । इह तु नोभयबाधः सूत्रपामाण्या-
दतएव नियमतो वज्रत्वस्यैव बोधात् वज्रवचनमिति बोध्यम् वस्तुतस्तु
द्विवचन्यतरा इत्येव रीत्या बोधः ।

(४४) द्विरावृत्ता इति शब्दशक्तिस्वाभाव्यात् सुजघर्णान्तर्भावेणैव पूर्वपदस्य
वृत्त्याश्रयणात् सुचोऽप्रयोगः द्वित्वसंख्योत्पत्तिका वृत्तिविषया दशेति
बोधः । सूत्रे संख्येति किं चत्वारो विप्रा इत्यत्र अव्ययेत्यादि
किं विप्राः पञ्चेत्यत्र संख्येये इति किमधिका विंशतेर्गवां संख्येत्यादौ
च ना भूत् ।

(४६) अन्तरालशब्देन दिगेव गृह्यते प्रत्यासत्तेरतएव नित्यस्त्रीलिङ्गता
इदं समानाधिकरणार्थं कबभावावर्धयेति द्रष्टव्यम् । शब्देन्दु०

(४७) सप्तम्यन्ते इत्यादीनि प्रथमादिवचनानि ग्रहणविषये ग्रहणादि-
क्रियान्तर्भावेण वृत्तिविषयतामापन्नो इत्यर्थः इदं युज्यमित्यादि तत्र
विशेष्ये इत्यर्थः ।

विषये इदं युद्धं प्रवृत्तमित्यर्थं समस्येते कर्मव्यतिहारे व्योत्ये
 स बहुव्रीहिः । इति शब्दादयं विषयविशेषो (४८) लभ्यते ।
 अन्येषामपि दृश्यते* । दीर्घ इत्यनुवर्तते इचि कर्मव्यतिहारे
 बहुव्रीहौ पूर्वपदान्तस्य दीर्घः । इच्समासान्तो (४१६८०)
 वक्ष्यते । तिष्ठद्गुप्रभृतिष्विच्प्रत्ययस्य (३११८०) पाठादव्ययीभाव-
 त्वमव्ययत्वञ्च । केशेषु केशेषु गृहीत्वेदं (४९) युद्धं प्रवृत्तम्
 केशाकेशि । दण्डेय दण्डेय प्रवृत्त्येदं युद्धमवृत्तम् दण्डा-
 दण्डि मुष्टीमुष्टिः ।

ओर्गुणः । ई । ४ । १४६ ।

उवर्णान्तस्य भस्य गुणः स्यात्तद्धिते । अवादेशः । बाह-
 बाहवि । ओरोदिति वक्तव्ये गुणोक्तिः संज्ञापूर्वको विधि-
 रनित्य इति ज्ञापयितुन्तेन स्वायम्भुवमित्यादि सिद्धम्
 सरूपे इति किम् । हलेन मुशलेन ।

(४८) विषयविशेष इति अहणादिहोऽन्यपदार्थक्रियारूपः कर्मव्यतिहा-
 र इत्यर्थः इतिशब्दात् प्रकाशे स च लोकसिद्धकर्मव्यतिहार
 एव अतएवोक्तमितिशब्दो लौकिकीं विवक्षामनुसारयतीति एवञ्च
 कर्णाकर्णप्रवितनपरा इत्यादेः हस्ताहस्ति भिषात् स्पृशन् कुचतटी-
 मित्यादेच सिद्धिः ।

(४९) गृहीत्वेति ज्ञाप्रत्ययोऽध्याहृतस्थित्यादिक्रियामादाय बोध्यः केशेषु
 केशेषु गृहीत्वा स्थितयोरिदं युद्धं प्रवृत्तमित्यर्थः अहणकर्मत्वं
 च प्रत्यासत्या केशादिविशिष्टपुरुषाणामेव युद्धस्यानेककर्तृत्वात् ।
 इदं स्तत्वं वैयधिकरणस्यार्थम् सरूपत्वात्प्राप्तस्यैकशेषस्थानवकाशेना-
 नेन बाधार्थं चेति बोध्यम् ।

तेन(५०)सहेति तुल्ययोगे । २ । २ । २८ ।

तुल्ययोगे वर्तमानं सहेत्ये तत्तृतीयान्ते न प्राग्वत् ।

वोपसर्जनस्य । ६ । ३ । ८२ ।

वङ्गव्रीह्यवयवस्य (५१) सहस्य सः स्याद्वा । पुत्रेण सह स-
पुत्रः सहपुत्रो वा आगतः । तुल्ययोगवचनम्यायिकम्(५२) ।
सकर्मकः । सलोमकः ।

प्रकृत्याऽऽशिषि । ६ । ३ । ८३ ।

सहशब्दः प्रकृत्या स्यादाशिषि । स्वस्ति राज्ञे सहपुत्राय ।
सहामात्याय । अगोवत्सहलेष्विति वाच्यम्* । सगवे । सव-
त्साय । सहलाय ।

वङ्गव्रीहौ संख्येये उजवङ्गगणात् । ५ । ४ । ७३ ।

(५०) तेन सहेति तुल्येन गमनादिना योगस्तुल्ययोगस्तद्योतकं सहेत्यर्थः ।
तुल्ययोगे इति किं सहेव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्हभीत्यादौ
विद्यमानवाचिसहशब्दे सा भूत् ।

(५१) उपसर्जनस्येति न सहशब्दविशेषणमव्यभिचारात् किन्तुत्तरपदेन
सन्निधापितस्य समासस्यैवमस्य तथात्वं च समासस्यावयवद्वारेण तथै-
वोपसर्जनसर्वावयवकस्य समासस्य वङ्गव्रीहेरित्यर्थस्तदेतदाह वङ्ग-
व्रीह्यवयवस्येति । तेनेह सहकृत्वा सहयुध्येत्यादौ न तत्र सर्वावयव-
स्योपसर्जनत्वाभावात् ।

(५२) मायिकमिति सपूर्वायाः प्रथमाया इति (१७७८०) उद्धारः सकर्मका-
दिति (उ२५३८०) भू सूत्रनिर्देशप्रापकादिति भावः ।

संख्येये यो बहुव्रीहि (५३) स्तस्माज्जच् स्यात् । उपदशाः ।
अबहुगणात्किम् । उपबहवः । उपगणाः । अत्र स्वरः (५४)
विशेषः । संख्यायास्तत्पुरुषस्य वाच्यः (५५) * । निर्गतानि
त्रिंशतो निस्त्रिंशानि वर्षाणि चैत्रस्य । निर्गतस्त्रिंशतोऽङ्गु-
लिभ्यो निस्त्रिंशः खड्गः ।

बहुव्रीहौ सकथ्यच्छोः स्वाङ्गात् षच् । ५।४।

। ११३ ।

व्यत्ययेन (५६) षष्ठी । स्वाङ्गवाचिसकथ्यच्छन्ताबहुव्रीहेः षच्
स्यात् । दीर्घं सकथिनी यस्य स दीर्घं सकथ्यः जलजाची ।
स्वाङ्गात्किम् दीर्घं सकथि शकटम् स्थूलाचा वेणुयष्टिः ।
अच्छोऽदर्शनादित्यच् (४५२४०) ।

(५३) बहुव्रीहाविति सप्तमी पञ्चम्यर्थे इत्याह संख्येये यो बहुव्रीहिसंख्या-
दिति संख्येये वर्तमानसंख्यावचनान्तबहुव्रीहेरित्यर्थः ।

(५४) उपगणा इत्यत्र उचि रूपातिप्रसङ्गाभावात् त्रौतातिप्रसङ्गमाह
स्वर इति उचि सति चित्वादन्तोदात्तताऽसति पूर्वपदप्रकृतिस्वर
इति विशेषः । बहुवचनन्तु त्रिचतुरादिसामीप्यवाचित्वाभिप्रायेण ।
अत्र शैषिकः कवपि न भवति विहितनिषिद्धसमासान्तकबहुव्रीह्या-
मेवैव शेषात् तस्य विधानात् । शब्देन्दु०

(५५) सङ्ख्याया इति सङ्ख्यान्तस्य तत्पुरुषस्यान्तावयवो उच् वाच्य इत्यर्थः ।
एकविंशतिरित्यादौ तु न अन्यत्वाधिकलोपादिति वार्त्तिककृता
निषेधात् ।

(५६) व्यत्ययेन षष्ठीति सप्तम्येवमेवेत्याशयेन व्याचष्टे बहुव्रीहेरिति ।
स्वाङ्गश्च (अद्वयं) मूर्त्तिर्मदित्वाद्युक्तावयवम् (२१४४०) । षच्ः पितृ-
ङीर्घन्तदुदाहरति जलजाचीति ।

अङ्गुलेर्हानि । ५ । ४ । ११४ ।

अङ्गुल्यन्ताद्बहुव्रीहेः षच् स्यादङ्गुल्यर्थे । पञ्चाङ्गुलयो यस्य
तत्पञ्चाङ्गुलं दारु । अङ्गुलिसदृशावयवधानादिविलेपण-
काष्ठमुच्यते । बहुव्रीहेः किम् हे अङ्गुली प्रमाणमस्याः
द्व्यङ्गुला (५७) यष्टिः । तद्वितार्थं तत्पुरुषे तत्पुरुषस्याङ्गु-
लीः (३८०४०) इत्यच् । दारुणि किम् पञ्चाङ्गुलिर्हस्तः ।

द्वित्रिभ्यां षोमूर्धः । ५ । ४ । ११५ ।

आभ्यां मूर्धः षः स्याद्बहुव्रीही । द्विमूर्धः । त्रिमूर्धः ।
नेतु (५८) नक्षत्रे अप् वक्तव्यः * । शृगो नेता यासान्ताः
शृगनेत्रा रात्रयः । पुण्यनेत्राः ।

अन्तर्वहिभ्याञ्च लोन्तः । ५ । ४ । ११६ ।

आभ्यां लोन्तोऽप् स्याद्बहुव्रीही । अन्तर्लोमः । वहिर्लोमः ।

अञ्जनासिकायास्त्रायां नसञ्चास्यूलान् । ५ ।

४ । ११८ ।

नासिकान्ताद्बहुव्रीहेरच् स्यात् नासिकाशब्दश्च नसं प्राप्नोति
न तु स्थूलपूर्वात् ।

पूर्वपदात्सञ्चायामगः । ८ । ४ । ३ ।

(५७) द्वाङ्गुल्येत्यत्र मातृवो द्वयस्य वा तद्वितर्था द्विगोर्बुगिति (४६१४०) बुक् ।

(५८) नेतरिति नक्षत्रं यो नेत्रशब्दस्तदन्ताद् बहुव्रीहेरित्यर्थः ।

पूर्वपदस्थात्(५६)निमित्तात्परस्य नस्य णः स्यात्तज्जायान् तु
गकारव्यवधाने । दुरिव नासिकाऽस्य दृणसः । खरणसः ।
अगः किम् ऋचामयनम् ऋगयनम् । अट्टगयनादिभ्य इति
निपातनात् णत्वाभावमात्रित्य अग इति प्रत्याख्यातं भाष्ये ।
अस्थूलात्किम् स्थूलनासिकः । खुरखराभ्यां वा नस्(६०) ।
खुरणाः खुरणाः । पक्षेऽजपीष्यते । खुरणसः खुरणसः ।

उपसर्गाच्च । ५ । ४ । ११६ ।

प्रादेर्थी नासिकाशब्दश्चादन्ताद्बहुव्रीहेरच् नासिकाया नसा-
देशश्च । असंज्ञार्थं वचनम् । उन्नता नासिका यस्य स
उन्नसः । उपसर्गादनोत्पर इति (६१) सूत्रन्तद्भङ्गा भा-
ष्यकार आह ।

(६६) अङ्गोऽदन्तादित्यत्र (१२२५०) अदन्तग्रहणरूपज्ञापकादत्र प्रकरणे वर्ण-
ग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्तीत्याशयेनाह पूर्वपदस्यादिति । समानपदे
(१०६५०) इत्यस्याधिकारतश्चाह अखण्डपदे इत्यर्थात् समासेऽप्राप्तौ
विध्यर्थमिदमिति भाष्ये स्थितम् । रघुनाथलिनेलादिगङ्गे तु णत्वं
संज्ञाभङ्गापत्तेर्न णत्वं णत्वे कृते वेत् संज्ञा रूढ्यर्थो वा गम्यते तदे-
त्यर्थादुक्तम् । एतस्मै लूकनेवाभियुक्तैः पठ्यते संज्ञाशब्दा अनादिप्रयुक्ता
नियतानुपूर्वीका इदानीं कलद्विपरीतं प्रयोक्तुमर्हतीति । शब्देन्दुः ।
(६०) खुरेति नासिकाया इत्यनुवर्तते । अजेव विकल्प्यते न तु नसादेशे-
त्याह पक्षेऽजपीति ।

(६१) उपसर्गादनोत्पर इत्यस्य उपसर्गस्याङ्गात् परस्य नस्यङ्गस्यावयवस्य
न इत्यस्य णः स्यात् ओकारे परतः ओकाराद्वा परस्य न भवतीत्यर्थः ।
नस्यङ्गश्च अक्षरङ्गादेशनससाधारणः । य नः सञ्च इति वाक्ये न
उ नः सञ्च इति वाक्ये वा प्रनो सञ्च, प्रीनो सञ्चेत्यादौ अक्षरादेशः

उपसर्गाद्वलम् । ८ । ४ । २८ ।

उपसर्गस्यान्निमित्तात्परस्य नसो नस्य एः स्याद्वलम् ।
प्रणसः । वेयी वक्तव्यः * । विगता नासिकाऽस्य विगः ।
स्थश्च* । विख्यः । कथन्तर्हि “विनसा हतबान्धवेति”
भट्टिः । विगतया न.सिकयोपलक्षितेति व्याख्येयम् ।

सुप्रातसुखसुदिवशारिकुक्षचतुरश्रैणीपदाऽज-
पदप्रोष्ठपदाः । ५ । ४ । १२० ।

एते बहुव्रीहयोऽच्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । शोभनम्प्रातरस्य
सुप्रातः (६२) शोभनं श्वोऽस्य सुखः । शोभनन्दिवाऽस्य
सुदिवः । शारेरिव कुक्षिरस्य शारिकुक्षः । चतस्रोऽश्वयो-
ऽस्य चतुरश्रः । एण्या इव पादावस्य एणीपदः (६३)
अजपदः । प्रोष्ठो गौः तस्येव पादावस्य प्रोष्ठपदः ।

नञ्दुःसुभोहलिसक्थनोरन्यतरस्याम् । ५ । ११ ।

१२१ ।

नञ्शब्दसामान्यग्रहणात् तदीयनकारस्य न णत्वं तस्य ओत्परत्वात्
ओकारात् परत्वाच्चेत्याकारे स्थितम् । अत्र चोपसर्गग्रहणं प्राद्युप-
लक्षणार्थं तेन सम्प्रति क्रियायोगाभावेऽपि न क्षतिः । भाव्यकार-
स्त्वत् सूत्रेऽनोत्पर इत्यपनीय बहुलं जग्याह ।

(६२) सुप्रात इति प्रातःशब्देन तद्विहितं कर्म लक्ष्यते अन्यथा प्रातः-
शब्दस्याधिकरणप्रधानतया सुशब्देन सामानाधिकरण्यासम्भवः ।

(६३) एणीपदादिषु त्रिषु पञ्जावएण्याः पञ्जानामाभावश्च निपातनात् चतु-
रश्वशब्दोक्तव्यमध्य इति । शब्देन्दु० ।

अच् स्यात् । अहलः अहलिः । असक्थः असक्थिः ।
एवं सुदुर्धाम् । शक्त्योरिति पाठान्तरम् । अगक्तः अगक्तिः ।

नित्यमसिच् प्रजामेधयोः । ५ । ४ । १२२ ।

नज्दुःसुभ्य इत्येव । अप्रजाः । दुःप्रजाः । सुप्रजाः । अमेधाः ।
दुर्मेधाः सुमेधाः ।

धर्मादनिच् केवलात् । ५ । ४ । १२४ ।

केवलात् (६४) पूर्वपदात्परो यो धर्मगच्छदन्ताद्वहुव्रीहिर-
निच् स्यात् । कल्याणधर्मा । केवलार्त्तिकम् परमः स्त्री धर्मी
यस्येति निपदे बहुव्रीहौ मा भूत् । स्वगच्छो ह्रीह न केव-
लस्यूर्वपदम् किन्तु मध्यमत्वादापेक्षिकम् । सन्दिग्धसाध्य-
धर्मोत्यादौ तु कर्मधारयपूर्वपदो बहुव्रीहिः । एवञ्च (६५)
परमस्वधर्मोत्यपि साध्ये व निवृत्तिधर्मा अनुच्छित्तिधर्मोत्या-
दिवत् । पूर्वपदन्तु बहुव्रीहिणाऽऽक्षिप्यते ।

(६४) केवलादिति केवलगच्छोच्चवहायवचनस्तस्य धर्मादियस्य समानाधिक-
रणविशेषणत्वे बहुव्रीहिरेव न स्यात् बहुव्रीहिरेनेकसुबन्तघटितत्वेन
केवलधर्मगच्छान्तत्वे तद्रूपासिद्धेरतो बहुव्रीहिणाऽऽक्षिप्यस्य पूर्वपदस्यैव
केवलपदं विशेषणमित्याशयेनाह पूर्वपदात् केवलादिति केवलादित्यस्य
व्यावर्त्यं दर्शयितुमाह केवलात् किमिति । निपदबहुव्रीहौ मध्यपद-
रूपस्य स्वपदस्य तत्पूर्ववृत्तिपरमपदसहायत्वेन केवलत्वाभावात् नात्
समासान्तोऽनिजिनि भावः ।

(६५) एवञ्चेति समानविभक्तिकपदपूर्ववृत्तिमन्त्रत्वस्यैव केवलगच्छार्थत्वविवक्ष-
यात् परमस्वधर्मोत्यादौ स्वस्य धर्मः स्वधर्मः स्वः स्त्रीयो वा धर्मः स्वः

जम्भा सुहरितटणसोमेभ्यः । ५ । ४ । १२५ ।

जम्भेति कृतसमासान्तत्रिपात्यते । जम्भो भक्ष्ये दन्ते च ।
शोभनो जम्भोऽस्य सुजम्भा । हरितजम्भा । टणभक्ष्यं यस्य
टणमिव दन्ता यस्येति वा टणजम्भा । सोमजम्भा । स्वादिभ्यः
किम् पतितजम्भः ।

दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे । ५ । ४ । १२६ ।

दक्षिणे इमं व्रणं यस्य दक्षिणेर्मा मृगः । व्याघ्रेण कृतव्रण
इत्यर्थः ।

इच् कमेत्यतिहारे । ५ । ४ । १२७ ।

कमेत्यतिहारे यो बहुव्रीहिसमासदिच् स्यात्समासान्तः ।
केशाकेणि । सुसलासुसलि ।

द्विदण्डादि(६६)भ्यश्च । ५ । ४ । १२८ ।

धर्म्म इति तत्पुरुषोत्तरं कर्म्मधारयोत्तरं वा परमशब्देन बहुव्रीहौ
स्वधर्म्मशब्दस्य धर्म्मान्ततया अनिच् । सन्दिग्धसाध्यं धर्म्मो यस्येत्यत्र
तु साध्यपदस्य पूर्वपदवत्त्वेऽपि समानविभक्तिपदसून्यत्वात् केवलत्वे
तथा वानुक्तिधर्म्मोत्यादावपि उक्तितेः पूर्वं नञादिस्थितावपि
न तस्य समानविभक्तिकत्वमिति नोदाहरणसङ्गतिः । लिपदे तु
परम इत्यस्य समानविभक्तितया तत्पूर्वपदस्य स्वपदस्य निरुक्तं केच-
नत्वाभावात् प्रसङ्ग इति भावः ।

(६६) द्विदण्ड द्विसुसलि उभाञ्जलि उभयाञ्जलि उभादन्ति उभयादन्ति
उभाहन्ति उभयाहन्ति उभाकर्ण्य उभयाकर्ण्य उभापाणि उभ-

तादर्थ्यं चतुर्थ्येवा । एषां सिद्धार्थमिच्छप्रत्ययः स्यात् । द्वौ
दण्डौ यस्मिन् प्रहरणे (६७) तत् द्विदण्डि प्रहरणम् । द्वि-
सुसन्ति । उभाहस्ति (६८) । उभयाहस्ति ।

प्रसंभ्याञ्जानुनोर्जुः । ५ । ४ । १२६ ।

आभ्याम्परयोर्जानुशब्दयो (६९) जुरादेशः स्याद्वहुव्रीहौ ।
प्रगते जानुनो यस्य प्रजुः । संजुः ।

जर्वादिभाषा । ५ । ४ । १३० ।

जर्जुः जर्जुजानुः ।

धनुषश्च । ५ । ४ । १३२ ।

धनुरन्तस्य बहुव्रीहेरनडादेशः स्यात् । शार्ङ्गधन्वा ।

यापाणि उभावाह उभयावाहु एकपदि तोडापदि आक्षपदि स-
पदि निक्तव्यकर्णि संहतपुच्छि अन्तेवासि । द्विदण्डादि ।

(६७) प्रहरणे इत्यनेन द्विदण्डा शालेत्यत्र तु इव नेति ज्ञाप्यते निपातनस्य
विप्रत्ययविशेषपरिप्रहार्थत्वात् ।

(६८) उभाहस्तीत्यत्र निपातनादेवायत्वं विनापि प्रयोगो भवतीति ज्ञापितम्
निपातनस्य सर्व्वगतिमत्त्वात् ।

(६९) जानुशब्दस्यैकत्वेऽपि अनेगतत्त्वप्रसर्गनिवन्धनं वा द्वित्वभात्रिय जानु-
नोरिति द्विवचननिर्देशः तत्फलवन्तु स्थानप्रतीत्यस्फुटीकरणमन्वया
जानुन इति निर्देशे पञ्चमीयमित्याशङ्क्येत तथा च प्रत्ययाधिकारात्
जानुनः परोक्षः प्रत्ययः स्यादित्यनिष्टार्थो भवेत् स सा भूदित्याशयेन
पश्यन्तेति धनयज्ञाह जानुशब्दयोर्जुःरिति ।

वा संज्ञायाम् । ५ । ४ । १३३ ।

गतधन्वा शतधनुः ।

जायाया निङ् । ५ । ४ । १३४ ।

जायान्तस्य बहुव्रीहेर्निङादेशः स्यात् ।

लोपो व्योर्लिति । ६ । १ । ६६ ।

वकारयकारयोर्लोपः स्यादिति । सुवज्ञावः । युवतिर्जाया-
ऽस्य युवजानिः ।

गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः । ५ । ४ । १३५ ।

एभ्यो गन्धस्य इकारोऽन्तादेशः स्यात् । उद्गन्धिः । पूति-
गन्धिः । सुगन्धिः । सुरभिगन्धिः । गन्धस्येत्वे तदेकान्त-
ग्रहणम्* । एकान्त एकदेश इव अविभागेन (७०) लक्ष्यमाण
इत्यर्थः । सुगन्धि पुष्पम्, सलिलं वा । सुगन्धिर्वायुः । नेह
श्रीभना गन्धाः द्रव्याणि (७१) अस्य सुगन्ध आपणिकः ।

(७०) अविभागेनेति एवञ्च गुणवाचिन एवेह ग्रहणं न द्रव्यवाचिन इति
फलितोऽर्थः ।

(७१) द्रव्याणीति अस्ति च गन्धशब्दो द्रव्यवचनः “गन्धस्तु सौरभे नृत्ये
गन्धके गर्वलेखयोः । स एव द्रव्यवचनो बहुत्वे पुंलि च कृत” इति को-
षात् “वहति जलमियं पिनष्टि गन्धानियमियस्रद्धयते स्रजोविविता”
इत्यादिप्रयोगाच्च । केचित्तु एकान्तशब्देन स्वाभाविकत्वं विवक्षित्वा
व्यागन्तुकस्य नेत्याहुः ।

अल्पाख्यायाम् । ५ । ४ । १३६ ।

सूपस्य (७२) गन्धो लेशो यस्मिन् तत् सूपगन्धि भोजनम् ।
घृतगन्धि । “गन्धो गन्धक ग्रामोदे लेशे सम्बन्धगर्वयो” रिति
विश्वः ।

उपमानाच्च । ५ । ४ । १३७ ।

पद्मस्येव गन्धोऽस्य पद्मगन्धिः ।

पादस्य लोपोऽहस्यादिभ्यः । ५ । ४ । १३८ ।

हस्यादिवर्जितादुपमानात्परस्य पादशब्दस्य लोपः स्यादव-
हुव्रीहौ । स्थानिद्वारेणाऽयं समासान्तः (७३) । व्याघ्रस्येव
पादावस्य व्याघ्रपात् । अहस्यादिभ्यः (७४) किम् हस्ति-
पादः । कुक्षलपादः ।

(७२) सूपस्येति व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिरतएव ज्ञापकात् । यद्वा सूपो
गन्धोलेहोऽस्मिन्नित्येव विग्रहः गन्धगन्धश्चाल लेशवाची गृह्यते तस्य
च विशेषणत्वेऽयतएव ज्ञापकात् परनिपातः । मनौ०

(७३) अयं यदि समासान्तो न स्यात् तदाऽहस्यादिभ्यः परस्य इति निर्द्देशेन
आदेः परस्येति (२६५) परिभाषया पादशब्दस्यादेराकारलोपः स्यात्
स्याच्च इतरसमासान्ताभावे ज्ञेयात् विभाषेति (४२५) कप्प्रत्यय इत्या-
शयेनाह अयं समासान्त इति अभावस्यापि भावावयवत्वमौपचारिकं
स्वरवलादेव कल्पयते इत्याह स्थानिद्वारेणेति ।

(७४) हस्तिन् कुहाल अत्र कुशिक कुरुत कटील कटोलक गण्डोल गण्डो-
लक कण्डोल कण्डोलक व्यज कपोत जाल गण्ड महेला दासी ग-
णिका कुक्षल । हस्यादि ।

कुम्भपदौषु(७५) च । ५ । ४ । १३६ ।

कुम्भपद्यादिषु पादस्य लोपो ङीप् च निपात्यते स्त्रियाम् ।
मादः पत्(७८५०) । कुम्भपदी । स्त्रियां किम् कुम्भपादः ।

संख्यासुपूर्वस्य । ५ । ४ । १४० ।

पादस्य लोपः स्यात्समासान्तो बहुव्रीहौ । द्विपात् । सुपात् ।

वयसि दन्तस्य दट् । ५ । ४ । १४१ ।

संख्यासुपूर्वस्य दन्तस्य दट् इत्यादिभ्यः स्याद्वयसि । द्विदन् ।
चतुर्दन् । षट् दन्ता अस्य षोडशन् । सुदन् । सुदन्ती । वयसि
किम् द्विदन्तः करौ । सुदन्तो नटः ।

स्त्रियां संज्ञायाम् । ५ । ४ । १४३ ।

दन्तस्य दट् स्यात्समासान्तो बहुव्रीहौ । अयोदती । फाल-
दती । संज्ञायां किम् समदन्ती ।

विभाषा श्यावारोकाभ्याम् । ५ । ४ । १४४ ।

(७५) कुम्भपदी इत्येवमादिषु बहुव्रीहिषु पादस्य लोपः स्त्रियां नित्यं ङीप्
च निपात्यते । कुम्भस्यैव पादौ यस्याः सा कुम्भपदी ।

कुम्भपदी एकपदी जालपदी मूलपदी मुनिपदी गुणपदी शतपदी
सूत्रपदी गोधापदी कलशीपदी विपदी तृणपदी द्विपदी त्रिपदी
षट्पदी दासीपदी शितपदी विष्णुपदी छपदी निम्नपदी आर्द्रपदी
कुण्डिपदी कृष्णपदी शुचिपदी द्रोणपदी द्रुपदी मूकरपदी शतपदी
बटापदी स्थूणापदी अपदी सूचीपदी । कुम्भपद्यादि ।

दन्तस्य दद बहुव्रीही । श्यावदन्—श्यावदन्तः । अरीक-
दन्—अरीकदन्तः ।

अग्रान्तशुद्धशुभ्रपवराहेभ्यश्च । ५ । ४ । १४५ ।

एभ्यो दन्तस्य दद वा । कुट्मलाग्रदन् कुट्मलाग्रदन्तः ।

ककुदस्याऽवस्थाशां लोपः । ५ । ४ । १४६ ।

अजातककुत् (७६) । पूर्णककुत् ।

त्रिककुत्पर्वते । ५ । ४ । १४७ ।

त्रीणि ककुदान्यस्य त्रिककुत् । संज्ञेषा पर्वतविशेषस्य । त्रि
ककुदोऽन्यः ।

उद्विभ्यां काकुदस्य । ५ । ४ । १४८ ।

लोपः स्यात् । उल्काकुत् । विकाकुत् । काकुदं तालु ।

पूर्णाद्विभाषा । ५ । ४ । १४९ ।

पूर्णकाकुत्—पूर्णकाकुदः ।

सुहृदुर्हदौ मित्रामित्रयोः । ५ । ४ । १५० ।

सुदुभ्यां हृदयस्य हृद्भावो निपात्यते । सहन्मित्रम् । दुर्ह-
दमितः । अन्यत्र सुहृदयः । दुर्हृदयः ।

(७६) कालाहारादिक्ता अवयवोपचयादयो वस्तुधर्मा अवस्थित्युच्यते
अजातककुत्त्वेन बाल्यं पूर्णककुत्त्वेन तारुण्यं गम्यते अवस्थायां किं
चैतककुद इत्यादौ न ।

उरःप्रभृतिभ्यः (७७) कप् । पू । ४ । १५१ ।

व्यूढोरस्कः । प्रियसर्पिष्कः । इह पुमान् अनङ्गान् पयः नौः
लक्ष्मीरिति (७८) एकवचनान्तानि पठ्यन्ते । द्विवचन (७९)
बहुवचनान्तेभ्यस्तु शेषादिभाषेति विकल्पेन कप् । द्विपुमान्
द्विपु स्कः । अर्थान्नजः ग० । अनर्थकम् । नजः किम् अपा-
र्थम् अपार्थकम् ।

इनः स्त्रियाम् । पू । ४ । १५२ ।

बहुदण्डिका नगरी । अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थ-
केनाऽपि तदन्तविधिम्प्रयोजयन्ति । बहुवाग्मिका । स्त्रियां
किम् बहुदण्डी बहुदण्डिको ग्रामः ।

शेषादिभाषा । पू । ४ । १५४ ।

अनुक्तसमासान्ता (८०) च्छेषाधिकारस्याबहुव्रीहेः कप् वा

(७७) उरश् सर्पिस् उपानह् पुमान् अनङ्गान् पयः नौः लक्ष्मीः दधि-
मधु शालि अर्थान्नजः । इत्येते उरः प्रभृतयः ।

(७८) लक्ष्मीशब्दस्य ग्रहणं नद्युत्पत्त्यनेन (४०४४०) चिर्जे नियमार्थ-
मेकवचनान्तस्यैव नित्यो भवति अन्यवचनस्य तु शेषादिति वैक-
ल्पिकः कप् । अत अकशमकशलक्ष्मीश्चेतसा शंसितं स इत्यादौ अकशा-
लक्ष्मीयोयस्येति विग्रहेण कवभाव इति । मनो०

(७९) सर्वत्र गण्ये निर्विभक्तिकपाठस्यैव दृष्टत्वेन कोषाद्विभक्तिकानां
पाठस्तत्संख्याविवक्षार्थस्तदाह द्विवचनेत्यादि ।

(८०) अनुक्तसमासान्तादिति समासान्तापेक्षयैव शेष इत्याशयः । परे तु
नैवेह कवपेक्षया शेषग्रहणं नापि समासान्तभाषापेक्षया किन्तु अन-

स्यात् । महाबशस्कः महायशाः । अनुक्तेत्यादि किम्
व्याघ्रपात् । सुगन्धिः । प्रियपथः । शेषाधिकारस्यात् किम्
उपबहवः । उत्तरपूर्वा । सपुत्रः । तन्नादिना (८१) शेष-
शब्दोऽर्थव्यपारः ।

आपोऽन्यतरस्याम् । ७ । ४ । १५ ।

कपि (८२) आवन्तस्य ऋखो वा स्यात् । बहुमालाकः —
बहुमालकः । कवभावे बहुमालः ।

न संज्ञायाम् । ५ । ४ । १५५ ।

शिषादिति (८३) प्राप्तः कप् न स्यात्संज्ञायाम् । विश्वे देवा
अस्य विश्वदेवः ।

इयसश्च (८४) । ५ । ४ । १५६ ।

नरं यो वज्रवीर्यधिकार उक्तः शेषो वज्रवीर्यहिरिति (३६६५०) तदपे-
क्षयैव शेषोऽप्याह इत्याहुः । शब्देन्दु०

(८१) सकृच्छ्रुतस्य शेषशब्दस्य अतुक्तसमासान्तपरत्वे शेषो वज्रवीर्यहिरित्ये-
तत्परत्वे च सकृद्व्यारितः शब्दः सकृदर्धं गमयतीति न्यायविरोधमा-
लक्ष्य तन्नादिनेत्युक्तम् ।

(८२) न कपीत्यतः (४०४५०) कपीत्यनुवर्त्याह कपीति ।

(८३) अनन्तरेति न्यायाच्चेपादित्यस्यैव निषेध इत्याशयेनाह शेषादिति
विश्वाम्ना देवगणविशेषा इत्यर्थः उक्तं तावद्यवभेदत्वाद्बहुवचनम् ।

(८४) इयसोरिति वक्तव्ये इयस इति निर्द्देशात् शैषिकस्य कप इव स्त्री-
लिङ्गि नद्युतश्चेति (४०४५०) कपो निषेध इति बोध्यम् । तत्राच

इयसन्तोत्तरपदान् कप् । बहवः श्रेयांसोऽस्य बहुश्रेयान् ।
गोस्त्रियोरिति (३२२४०) ऋस्त्विति प्राप्ते । इयसो बहुव्रीहेर्वेति
वाच्यं । बह्नाः श्रेयस्योऽस्य । बहुश्रेयसी । बहुव्रीहेः किम्
अतिश्रेयसिः ।

वन्दिते भ्रातुः । ५ । ४ । १५७ ।

पूजिते (८५) ऽर्थे यो भ्रातृशब्दस्तदन्तान् कप् स्यात् । प्रशस्ती
भ्राता यस्य । प्रशस्तभ्राता । न पूजनादिति (४५५४०)
निषेधस्तु बहुव्रीहौ सकृद्यत्नोरित्यतः (४१४४) प्रागेवेति
(४५५४०) वक्ष्यते । वन्दिते किम् मूर्खभ्रातृकः ।

नाडीतन्त्रीशब्दोः स्वाङ्गे । ५ । ४ । १५८ ।

स्वाङ्गे यौ नाडीतन्त्रीशब्दौ तदन्तात्कप् न स्यात् । बहु-
नाडिः (८६) कायः । बहुतन्त्रीः श्रीवा । बहुतन्त्रीर्धमनी ।
स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावाद्भ्रुवो न । स्वाङ्गे किम् बहुनाडिकः
स्तम्भः ।

निष्प्रवाणिञ्च । ५ । ४ । १६० ।

इयसो बहुव्रीहे इतिवार्तिके इयसः परस्य स्त्रीप्रत्ययस्य पुं वत्विष्ण-
यकस्य कारस्य यथा न ह्रस्व इत्यर्थस्तथास्यापि स्त्रत्वस्यार्थस्तदेतदाह
इयसन्तोत्तरेति ।

(८५) अभिवादनस्तुतिरूपोभयार्थकवन्दिभ्रातृनोभयसाधारणपूजा लक्ष्यत
इत्याशयेनाह पूजिते इति ।

(८६) बहुनाडिरित्यत्र स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाद्भ्रुवसर्जनह्रस्वः तन्त्रीशब्दस्यौष्णः
दिकप्रत्ययान्तत्वाच्च ह्रस्व इति भेदः ।

कवभावोऽत्र निपात्यते । प्रपूर्वाद्दयतेल्युट् (८७) प्रवाणी
तन्तुवायशलाका । निर्गता प्रवाण्यस्मात् निष्प्रवाणिः पटः ।
समाप्तवान् (८८) नव इत्यर्थः ।

सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ । २ । २ । ३५ ।

सप्तम्यन्त (८९) विशेषणं च बहुव्रीहौ पूर्वम्प्रयोज्यम् । कण्ठे
कालः । अतएव (९०) ज्ञापकाद्वाधिकरणपदो बहुव्रीहिः ।
चित्तगुः (९१) । सर्व्व नामसंख्ययोरुपसंख्यानम् * । सर्व्व-
श्वेतः । विशुक्तः । मियोऽनयोः समासे संख्या पूर्वा शब्द-
परस्य (९२) विप्रतिषेधात् । दान्यः । संख्याया अल्पी (९३)

(८७) वयते ल्युट् इति प्रोयतेऽस्याभित्यधिकरणे ल्युट् ।

(८८) समाप्तवानिति समाप्तभावपनं क्रिया यस्येत्यर्थे सतृप् ।

(८९) सप्तम्यन्तस्य तु कर्त्तृाद्यन्वयद्वारैव क्रियान्वयाद्विशेषणत्वे सिद्धे सप्तमी-
ग्रहणं वैयधिकरणस्येत्यत्र समासं ज्ञापयति ।

(९०) विशेषणपदञ्चात्र ब्राह्मणवसिष्ठन्यायेन तदतिरिक्तविशेषणपरं तदा-
ह्यात एवेति ।

(९१) चित्तगुरिति उभयोरपि प्रथमानिर्द्दिष्टत्वेन अनियमे प्राप्ते उभयपदार्थ-
योर्मध्ये विशेषणस्यैव पूर्वनिपातार्थं विशेषणग्रहणमिति भावः ।
उदाहरणे क्रमेण सर्व्वनामसंख्ययोः श्वेतगुक्तविशेषणत्वात् पूर्व-
निपातः ।

(९२) शब्दपरस्येति । अतएव सर्व्वनामसंख्ययोरित्यत्रात्माचोऽपि संख्यायाः
शब्दपरत्वेनैव न पूर्वनिपातः ।

(९३) संख्यावाचकानां समासेऽल्पसंख्यावाचिकायाः पूर्वनिपात इत्यर्थः

यस्याः । द्विचाः । हन्तेऽपि * । हादग । वा प्रियस्य * ।
गुडप्रियः प्रियगुडः । गड्वादिभ्यः परा सप्तमी * । गडु-
कण्ठः । कचिन्न वह्नेगडुः ।

निष्ठा । २ । २ । ३६ ।

निष्ठान्तं बहुव्रीहौ पूर्वं स्यात् । कृतकत्वः (८४) । जाति-
कालसुखादिभ्यः परा निष्ठा वाचा * । सारङ्गजग्धी (८५)
मासजाता । सुखजाता । प्रायिकश्चेदम् । कृतकटः ।
पीतोदकः ।

वाहिताग्न्यादिषु (८६) । २ । २ । ३७ ।

आहिताग्निः अग्न्याहितः । आकृतिगणोऽयम् । प्रहर-
णार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ * । अस्युद्यतः । दण्डपाणिः ।
कचिन्न । विवृतासिः ।

इति बहुव्रीहिः ।

(८४) कृतकत्वशब्दयोः क्रियाशब्दत्वादनियमे प्राप्तं वचनम् ।

(८५) सारङ्गजग्धीति अस्वाङ्गपूर्वपदादेति (२३२४०) लीप् ।

(८६) आहिताग्निं जातपुत्रं जातदन्तं जातश्लेष्मं तैलपीतं घृतपीतं मद्य-
पीतं जडभार्यगतार्थं । आकृतिगणोऽयम् तेन अस्युद्यतगडुकण्ठं
दण्डपाणिप्रभृतयोऽपि ।

चार्थे (१) इन्द्रः । २ । २ । २६ ।

अनेकं सुबन्तञ्चार्थं वर्त्तमानं वा समस्यते स इन्द्रः । समुच्च-
यान्वाचयेतरैतरयोगसमाहाराच्चार्याः । परस्पर (२) निर-
पेक्षस्याऽनेकस्य (३) एकस्मिन् (४) अन्यः समुच्चयः । अन्य-
तरस्यानुषङ्गिक (५) त्वेऽन्वाचयः । मिलिताना (६) मन्वय-

(१) चार्थे इति अनेकमन्यपदार्थे (३६६४०) इत्यतोऽनेकमित्यनुवर्त्तते
तत्तु फलं स्वदागृहपदमित्यत्रान्ते समासान्तः होतपोहनेदोहातार
इत्यादावुपान्ते आनङ्गप्रवृत्तिश्च । इन्द्रश्च प्रथमान्नानां परिनिमित्तः
विभक्तप्रन्नानां वेति पक्षद्वयम् ।

(२) परस्परनिरपेक्षस्येति एकस्य क्रियान्वयोत्तरमपरस्यावृत्त्या तदन्वय-
इति न तयोः परस्परकाङ्क्षा ।

(३) अनेकस्येति तेनैकस्य सापेक्षत्वेऽपि न दोष उभयोस्तथात्वाभावात् ।
समुच्चये च शब्देन स्वसमभिव्याहृतपदार्थोत्तरसापेक्षत्वं बोध्यते तद्-
स्वसमभिव्याहारे तु न । अतएवात्रैक एव च शब्दः प्रयुज्यते तेन यच्छ
दोत्तरं च शब्दस्तस्यैव समभिव्याहृतक्रियादाबन्धये इतरसापेक्षत्वं
न त्वन्यस्येति बोध्यम् ।

(४) एकस्मिन् एकधर्मावच्छिन्ने इत्यर्थः अन्य इत्यस्य यत्वेत्यादिस्तथाच
यत्नैवमन्वयस्तत्र समुच्चयश्च शक्यार्थ इति भावः न त्वन्वय एव समुच्चय
इति भ्रमितव्यम् । अन्यश्च विशेष्यतया विशेषणतया वा तत्ताद्य
चैवो गच्छति पचति चेत्यादौ क्रियासमुच्चये, अन्यम् ईश्वरं गुरुं
भजस्वेत्यादि द्रव्यसमुच्चये ।

(५) आनुषङ्गिकत्वमनुद्देश्यत्वमन्यतरस्य प्राधान्यञ्च तत्सम्बन्धिक्रियाया
अवश्यकर्तव्यत्वरूपं तथाच समभिव्याहृतक्रियादिगतमानुषङ्गिक-
त्वव्याप्यत्वमन्वाचयचकारार्थः ।

(६) मिलितानामिति परस्परसापेक्षाणां अनुद्भूतावयवभेदकसमूहरूपाणामित्य-
र्थः । अन्य इत्यस्यैकधर्मावच्छिन्नेनान्य इत्यर्थः । तेन नीधातो

इतरेतरयोगः । समूहः (७) समाहारः । तत्रेश्वरं गुरुञ्च
भजस्वेति समुच्चये, भिक्षामष्ट गाञ्चानयेत्यन्वाचये च न
समासोऽसामर्थ्यात् (८) । धवखदिरौ । संज्ञापरिभाषम् ।
अनेकोक्तेः होतपोतनेष्टोद्गातारः । हयोर्हयोर्द्वन्द्वं कृत्वा
पुनर्द्वन्द्वे तु होतापोतानेष्टोद्गातारः ।

संयोगजनकव्यापार जनकव्यापारबोधकतया द्विकर्मकत्वेन अजां
यामं नयतीत्यादौ अजायामयोरुभयोरपि धातुपान्तक्रियायामन्वयेन
तत्र न चकारयोगो नापि समासः तयोरेकस्य संयोगेऽपरस्य संयो-
गाद्युक्तव्यापारेऽन्यथादेकत्वान्वाभावात् । अतएव चातानेकचका-
रामयोगः । यत्तैवसन्वयस्तत्रेतेतरयोगस्तादृशसमूहश्च चार्थ इत्यर्थः ।

(७) अद्यङ्गतावयवभेदः समूहः समाहार इत्यर्थः । तत्रेतेतरयोगे उद्भू-
तावयवभेदसमूहस्य प्रतीत्या प्रत्येकावयववृत्तिधर्म एव प्रवृत्तिनिमित्तं-
समाहारे तु द्वित्वत्रित्वादिनैव समूहस्य भानात् समूहत्वमेव प्रवृत्ति-
निमित्तमिति विशेषः । एवञ्च उभयत्रैव समूहस्य बोधः ।

(८) असामर्थ्यादिति एकार्थीभावाभावादित्यर्थः । तथाहि बहुव्रीहि-
घटकपदानां कर्माद्यन्तर्भावेणैव द्वन्द्वघटकपदानां चार्थान्तर्भावेणैव
एकार्थीभाव आवश्यकः समर्थः पदविधिरिति (३१७७) परिभाषितत्वात्
चार्थे द्वन्द्व इत्युक्तेः । न चेतरान्वये परस्परनिरपेक्षाणामेकार्थीभावः
सम्भवति येन समुच्चयान्वाचसावेकार्थीभावेऽन्तर्भूतो स्याताम् । ततश्चो-
त्तरेतरयोगे समाहारे च साहित्यस्य सत्त्वादेकार्थीभावस्तयोस्तदसत्त्वं
न तथेति बोध्यम् । इत्यांस्तु विशेषः इतरेतरयोगे साहित्यं विशेषणं
द्रव्यं विशेष्यं समाहारे तु साहित्यं प्रधानं द्रव्यं विशेषणमिति तथा
ज्ञानबोर्वोर्ध्ववैलक्षण्यमनुपपद्यते तथोक्तं प्राक् ।

राजदन्तादिषु(६)परम् । २ । २ । ३१ ।

एषु पूर्वप्रयोगार्हम्परं स्यात् । दन्तानां राजा राजदन्तः ।
धर्मादिष्वनियमः (१०) । अर्थधर्मा । धर्मार्थौ । दम्पती ।
जम्पती । जायापती (११) । जायाशब्दस्य जन्मावो दम्भावश्च
वा निपात्यते । आकृतिगणोऽयम् ।

इन्द्रे षि । २ । २ । ३२ ।

इन्द्रे षिसंज्ञं पूर्वं स्यात् । हरिय हरय हरिहरी । अनेक-
प्राप्तावेकत्र नियमोऽनियमः शेषे । हरिगुरुहराः । हरि-
हरगुरवः ।

(६) राजदन्तादिष्विति इदञ्च सर्वसमासविषयं षष्ठीसमासकर्माधारयद्वन्त
समासनिष्पन्नानां गणे पाठात् ।

राजदन्तः अश्वेषणम् लिप्तवासितम् नग्नसुषितम् सिक्तसंमृष्टम् मृ-
ष्टलुञ्चितम् अवक्लिन्नपक्षम् अर्पितोप्तम् उप्तगाढम् उल्लूखलसुसलम्
तण्डुलकिण्वम् दृढदुपलम् आरग्वायनचञ्चकी चित्ररथवाह्नीकम्
अवन्यप्रक्षकम् मूढार्थम् स्नातकराजानौ विष्वक्सेनाञ्जुनौ अन्विभुवम्
दारगवम् शङ्कार्थौ धर्मार्यौ कामार्थौ अर्थशब्दौ अर्थधर्माौ अर्थ-
कामौ वैकारिमतम् गोजवाजम् गोपालधानीपूलासम् पूलासककु-
रण्डम् स्थूलपूलासम् उशीरवीजम् जिह्वास्थि सिञ्जान्द्यम् चित्वा-
स्वाती भार्यापती दम्पती जम्पती जायापती पुत्रपती पुत्रपञ्च केश
प्रक्षु शिरोवीजम् शिरोजाञ्च सर्पिर्म्मधुनी मधुसर्पिणी आद्यन्तौ
अन्तादी गुणद्वि वृद्धिगुणौ । आकृतिगणोऽयम् ।

(१०) धर्मादिष्विति द्वन्द्वविषयमेतत् । ते च राजदन्ताद्यन्तर्गणाः ।

(११) जायापती इति अभ्यर्हितत्वेऽपि पत्युर्न पूर्वनिपातः राजदन्तादि-
गणे पाठादिति बोध्यम् ।

अजाद्यदन्तम् । २ । २ । ३३ ।

इदं हन्ते पूर्वं स्यात् । ईशकृष्णी । बहुष्वनियमः । अश्वर-
थेन्द्राः इन्द्राश्वरथाः । घ्यन्तादजाद्यदन्तं विप्रतिषेधेन ।
इन्द्राग्नी ।

अत्याचतरम् (१२) । २ । २ । ३४ ।

शिवकेशवौ । ऋतुनक्षत्राणां समाचराणामानुपूर्व्येण (१३)* ।
हेमन्तशिशिरवसन्ताः । कृत्तिकारीहिष्यौ । समाचराणां
किम् ग्रीष्मवसन्तौ । लघुचरन्मूर्ध्वम्* । कुशकाशम् ।
अभ्यर्हितञ्च (१४)* । तापसपर्वतौ । वर्षाणामानुपूर्व्येण* ।
ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राः । भ्रातुर्ज्यायसः* । बुधिशिरा-
र्ज्जनी ।

इन्द्रश्च प्राणितूर्थ्यसेनाङ्गानाम् (१५) । २ । ४ । २ ।

(१२) अत्याचतरमिति कुत्वाभावो निपातनादसन्देहार्थञ्च तथा निर्देशः
अत्रापि बहुष्वनियमः अनित्यमिदं लक्षणहेत्वोरिति (उ० १६६५०)
सूत्रनिर्देशज्ञापकात् ।

(१३) ऋतूनामानुपूर्व्यं प्रादुर्भावकृतं नक्षत्राणानुदयकृतमिति बोध्यम् ।
(१४) हन्ते षीत्यादिभ्यः पञ्चभ्योऽभ्यर्हितमित्यस्य परत्वात् सर्वपिवादत्वम्
तेन वासुदेवार्जुनावित्यवार्जुनस्याजाद्यदन्तत्वेऽपि अत्याचतरत्वेऽपि
च न पूर्वनिपातः । एवमन्यत्रापि बोध्यम् ।

(१५) प्राणितूर्थ्यसेनाङ्गानामित्यवार्जुनस्य प्रत्येकमन्यस्तत्र आदानयो-
रवयवपक्षा मध्यस्य कार्यं उपकारकप्रतीति तेन तूर्थाङ्गपदेन वाद्य-

एषां द्वन्द्व एकवक्ष्यात् । पाणिपादम् (१६) । सार्द्धङ्गिकपा-
णविकम् । रथिकाश्वारोहम् समाहारस्यैकत्वादेकत्वे
सिद्धे नियमार्थं (१७) प्रकरणम् प्राण्यङ्गादीनां समाहार
एव (१८) यथा स्यात् ।

अनुवादे चरणानाम् । २ । ४ । ३ ।

चरणानां द्वन्द्व एक वक्ष्यात्सिद्धस्योपन्यासे (१९) । स्थेणीर्लु-
डोति वक्तव्यम् (२०) * । उदगात्कठकालापम् प्रत्यष्ठा-
कठकौथुमम् ।

अध्वर्युक्रतुरनपुंसकम् । २ । ४ । ४ ।

कारा एवोच्यन्ते तदेतदुदाहरणेन ज्ञापयति सार्द्धङ्गिकपाणविकमिति ।
एषाञ्च प्राण्यङ्गानां प्राण्यङ्गेन, तूर्याङ्गाणां च तूर्याङ्गेणैव नियम-
स्तेन सार्द्धङ्गिकरथिकौ सार्द्धङ्गिकाश्वारोहावित्यादिः स्यादेव ।

(१६) पाणिपादमिति प्राण्यङ्गत्वोपचारेण प्राणित्वात् जातिरप्राणि-
नामित्यनेन (४३१ प्र०) न गतार्थता ।

(१७) चौर्यं द्वन्द्वः (४३० प्र०) इत्यस्य समाहारद्वन्द्वपरतया प्राण्यङ्गाद्यनुवादेनै-
कवद्भावविधानं नियमार्थमित्याह समाहारस्यैकत्वादि ।

(१८) समाहार एनेति समाहारे प्राण्यङ्गादीनामेवैकवद्भाव इति नियमः ।
विपरीतनियमस्तु न भवितुमर्हति तिष्यपुनर्वसोरिति (३६४ प्र०) बहु-
वचननिर्देशात् ।

(१९) प्रमाण्यान्तरावगतत्वं सिद्धत्वं तस्योपन्यासः प्रकृते उदयप्रतिष्ठयोरनु-
वादः । सिद्धत्वज्ञापने तु उदयः कठकालापा इति बहुत्वं स्यात् ।
कठेषु कलापेषूदितेषु प्रतिष्ठितेषु वा आवाभ्यां गन्तव्यमिति समर्थं
कृत्वा विश्रुत्य स्थितं तं प्रत्येवोपदेशादुदाहरणम् ।

(२०) स्थेणोरिति लुडन्तस्य स्थाधातोरिणधातोश्च मयोगे सतीत्यर्थः ।

यजुर्वेदे (२१) विहितो यः क्रतुस्तदाचिनामनपुंसकलिङ्गानां
इन्द्र एकवत्यात् । अर्काश्वमेधम् । अध्ययुःक्रतुः किम् । इषु
वज्री । सामवेदे विहितो । अनपुंसकङ्गिम् राजसूयवा-
जपेयो । अर्द्धर्चादौ ।

अध्ययनतोऽविप्रकृष्टाख्यानाम् । २ । ४ । ५ ।

अध्ययनेन प्रत्यासन्ना (२२) आख्या येषान्तेषां इन्द्र एकवत् ।
पदक्रमकम् (२३) ।

जातिरप्राणिनाम् । २ । ४ । ६ ।

प्राणिवर्जजातिवाचिनां (२४) इन्द्र एकवत् । धानाशक्नुलि ।
प्राणिनान्तु । विट्शुद्राः । द्रव्यजातीनामेव (२५) नेह

(२१) अध्ययुःक्रतरिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा । अध्ययुःशब्दोयजुर्वेदं लक्षयति तदाह
यजुर्वेदे इति । ।

(२२) अध्ययनेन प्रत्यासन्नेति अध्ययनगता प्रत्यासत्तिरध्वेत्यारोप्यते
इति भावः ।

(२३) पदक्रमशब्दयोस्तु जातित्वादेव सिद्धेऽपि तदध्वेत्यवाचकोऽस्य प्रवृत्ति-
रिति बोध्यम् ।

(२४) जातिरिति षष्ठ्यर्थे प्रथमेति तदाह जातिवाचिनामिति । इह प्राणि-
शब्देन सख्यस्यैव ग्रहणम् । जातिः किं नन्दकपाञ्चजन्यौ हरेः
तयोः संज्ञात्वादेकत्वाच्च गगनत्वादिवच्च जातित्वम् ।

(२५) अप्राणिनामिति पर्युदासेन तत्सदृशग्रहणादाह द्रव्यजातीनामेवेति ।

रूपरसी । गमनाकुञ्चने । जातिप्राधान्य (२६) एवायमेकव-
द्भावः । द्रव्यविशेषविवक्षायान्तु । वदरामलकानि (२७) ।

विशिष्टलिङ्गो नदीदेशोऽग्रामाः । २ । ४ । ७ ।

ग्रामवर्जनदीदेशवाचिनाभिन्नलिङ्गानां (२८) समाहारे द्वन्द्वः
स्यात् । उदाद्य इरावती च उद्ये इरावति । गङ्गा च शोणय ।
गङ्गाशोणम् । कुरवश्च कुरुक्षेत्रं च कुरुकुरुक्षेत्रम् । भिन्नलि-
ङ्गानां किम् । गङ्गायमुने मद्रकेकयाः । अग्रामाः किम् ।
जाम्बवन्नगरम् । शालूकिनी ग्रामः । जाम्बवच्छालूकिन्यौ ।

क्षुद्रजन्तवः । २ । ४ । ८ ।

एषां समाहारे द्वन्द्वः स्यात् । यूकालिचम् । आ नकुलात्
क्षुद्रजन्तवः (२९) ।

(२६) जातिप्राधान्य इति जात्याद्यवसकलव्यक्तिबोधनाभिप्राये जातेरेव यत्
प्राधान्यं तत्रैव । यदा जातेः शब्दार्थतया जातेरेव यदा प्राधान्यं
विशेष्यत्वं तदेतत्सूत्रं प्रवर्त्तते ।

(२७) वदरामलकानि फलत्वव्याप्यजातिवाचिनावेतौ सत् जातेर्न प्राधान्य-
विवक्षा ।

(२८) नद्या नदीवाचकेन देशस्य च देशवाचकेन द्वन्द्व इत्यर्थस्तेन गङ्गापाट-
लिपुत्रे इत्येव । ग्रामपदेन नेह नगरं गृह्यते तेन मथुरापाटलिपुत्र-
मित्येव नदीपदेन नदस्यापि ग्रहणसम्यग्वा भिन्नलिङ्गत्वासम्भवात् ।

(२९) अल्पपरिमाणस्य क्षुद्रपदार्थत्वे तस्यापेक्षिकत्वादनवस्थितिरतः
“क्षुद्रजन्तुरनस्थिः स्नादयवा क्षुद्र एव यः । शतं वा प्रवृत्तौ वेपथु-
केतिदानकुलावधी” त्युक्तिमनुसृत्याहानकुलादिति ।

येषाञ्च विरोधः (३०) शाश्वतिकः । २ । ४ । ६ ।

एषाम्माग्वत् । अहिनकुलम् । गोव्याघ्रम् । काकोलूकमि-
त्यादौ परत्वाहिभाषा वृचसृगेति प्राप्ता चकारेण बाध्यते ।

शूद्राणामनिरवसितानाम् । २ । ४ । १० ।

अवहिष्कृतानां शूद्राणाम्माग्वत् । तचायस्कारम् । पाता-
द्वहिः) ३१) कृतानान्तु । चाण्डालसृतपाः ।

गवाश्व (३२) प्रभृतीनि च । २ । ४ । ११ ।

यथोच्चारितानि ३३) साधूनि स्युः । गवाश्वम् । दासीदास-
मित्यादि ।

विभाषा वृचसृगृहणधान्यव्यञ्जनप्रशुशकुन्यश्व

वडवपूर्वापराधरोत्तराणाम् । २ । ४ । १२ ।

(३०) विरोधो विद्वेधो न तु सहानवस्थानं तेन ज्ञायातपाविति सिद्धम् ।

(३१) पातादिति “भक्षणा शुद्ध्यते कांसमित्यादि” सृष्ट्युक्तसंस्तारेण यैर्भुक्ते
पातं न शुद्ध्यति तेषामित्यर्थः ।

(३२) गवाश्चेति । गवाश्वम् गवाविकम् गवैडकम् अजाविकम् अजैडकम्
कुजवामनम् कुजकिरातम् पुत्रपौत्रम् श्ववण्डालम् स्त्रीकुमारम् दा-
सीमाणवकम् शाटीपटीरम् शाटीप्रच्छदम् शाटीपट्टिकम् उद्वस्त्रम्
उद्वशशम् मूलशकत् मूलपुरीषम् यजन्नेदः मांसशोणितम् दर्भं
शरम् दर्भपूतीकम् अर्जुनशिरीषम् अर्जुनप्ररूपम् तण्डोलपम् दासीदासम्
कुटीकुटम् भागवतीभागवतम् । एतानि गवाश्वप्रभृतीनि ।

(३३) यथोच्चारितानीति गणपाठे यथापठितानि तथैव नान्यथेत्यर्थः तेन
गवाश्वमित्यत्र पररूपसन्निपन्नादौ गोऽश्वा गो अश्वा इत्येवेति बोध्यम् ।

वृक्षादीनां समानां वृक्षः । अश्ववडवेत्यादिद्वन्द्वत्रयञ्च प्राश्व-
 वा । वृक्षादी विशेषणानिव (३४) ग्रहणम् । प्लक्षन्यग्रोधम्-
 प्लक्षन्यग्रोधाः । कुरुपृषतम्-कुरुपृषताः । कुशकाशम्-कुश-
 काशाः । व्रीहियवम्-व्रीहियवाः । दधिघृतम्-दधिघृते ।
 गोमहिषम्-गोमहिषाः । शुकवकम्-शुकवकाः । अश्ववड्वम्-
 अश्ववड्वौ । पूर्वापरम्-पूर्वापरः । अधरोत्तरम्-अधरोत्तरे ।
 फलसेनावनस्यतिसृगशकुनिक्षुद्रजन्तुधान्यटणानां बहुप्रकृति-
 रेव (३५) द्वन्द्व एकवदिति वाच्यम् । बदराणि चाऽऽमलकानि
 च बदरामलकम् । जातिरप्राणिना (४३५.४०) नित्येकवद्भावो
 नैह । बदरामलके । रथिकाश्वारोही । प्लक्षन्यग्रोधी । इत्या-
 दि । विभाषा वृत्तेति सूत्रे येऽप्राणिनस्तेषां ग्रहणम् जातिरप्रा-
 णिनामिति (४३५.४०) नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थम् । पशुग्रहणं हस्त्य-
 श्वादिषु सेनाङ्गत्वान्नित्ये प्राप्ते सृगाणां सृगैरेव शकुनीनान्तरे
 बोधयन्न द्वन्द्वः । अन्यैस्तु सह इतरेतरयोग एवेति नियमार्थं
 सृगशकुनियहणम् । एवं पूर्वापरमधरोत्तरमित्यपि । अश्वव

द्रुह गणे पाठाञ्च पशुद्वन्द्वे गवाश्चादौ विभाषा बाध्यते बाध्यते च
 दासीदासमित्यादौ पुमान् स्त्रिवा (४४५.४०) इत्यशेषः ।

(३४) विशेषणामिति खं रूपं शब्दस्येति सूत्रभाष्ये वृक्षादीनां वृक्षविशेष-
 वाचित्वस्यैवोक्तत्वात्तथाकल्पनमिति भावः । अत्र च वृक्षादिसप्तकं
 वृक्षादिसर्वावयवकसमुदाये एव न तु विभिन्नावयवकेऽपि तेन
 व्रीहिकुशवृक्षमित्यादौ नास्य प्रवृत्तिरिति द्रष्टव्यम् ।

(३५) बहुप्रकृतिरिति बहुवचनान्तसर्वावयवक इत्यर्थः । तेनैकद्विप्रकृतिके
 इतरेतरयोग एवातएव “पातितैरथ नागाञ्च” रित्यादि प्रयोगसिद्धिः ।

इवग्रहणं तु पक्षे नपुंसकत्वार्थम् अन्यथा परत्वात्पूर्ववद-
श्ववङ्गवाचिति(३८१५०)स्यात् ।

विप्रतिषिद्धज्ञानधिकरणवाचि । २ । ४ । १३ ।

विरुद्धार्थानामद्रव्यवाचिनां(२६)इन्द्र एकवद्वा स्यात् । शीतोष्णं-
शीतोष्णे । वैकल्पिकः समाहारः । इन्द्रः चार्थे(४३०५०)इति
सूत्रेण प्राप्तः स विरुद्धार्थानां यदि भवति तर्हि अद्रव्यवाचि-
नामेवेति नियमार्थमिदम् । तेन(३७)द्रव्यवाचिनामितरेतर-
योग एव । शीतोष्णे उदके स्तः । विप्रतिषिद्धिम् नन्दक-
पाञ्चजन्यौ । इह पाञ्चिकसमाहारइन्द्रो भवत्येव ।

न दधिपय आदीनि(३८) । २ । ४ । १४ ।

एतानि नैकवत् स्युः । दधिपयसी । इध्मावर्हिषी । निपात-
नादीर्घः । ऋक्सामे । वाङ्मनसे ।

(२६) अधिकरणसत्त्वं द्रव्यं चकारो विभावास्तु कर्षणार्थं इत्याशयेन व्याचष्टे
अद्रव्येति । विरोधोऽत्र सहानवस्थानं तेन गुणपरत्वे शीतोष्णे
शीतोष्णमेवं सुखदुःखे सुखदुःखमित्याद्युदाहरणम् ।

(३७) तेनेति विरुद्धार्थानां द्रव्यवाचिनामितरेतरयोग एव न समाहारे
इन्द्र इत्यर्थः ।

(३८) दधिपयसी सर्पिर्माधुनी मधुसर्पिणी ब्रह्ममजापती शिववैश्रवण्यौ
स्वाम्दविशाखौ परित्राट्कौशिकौ प्रवर्ग्योपसदौ शुक्लकण्ठौ इध्मा-
वर्हिषी दीक्षातपसी अज्ञातपसी मेधातपसी अध्ययनतपसी उलू-
खलससले आद्यवसाने अज्ञाने च ऋक्सामे वाङ्मनसे । एतानि
दधिपय आदीनि । एषु गणेषु पठितानां येन केनचित् विधायकेन
नियामकेन वाऽन्यथाविधानेऽपि तत्तत्कार्यं न भवतीत्यर्थः ।

अधिकरणैतावत्त्वे च । २ । ४ । १५ ।

इत्यसंख्यावगमे एकवदेवेति नियमो न (३६) स्यात् । दश
दन्तोष्ठाः ।

विभाषा समीपे । २ । ४ । १६ ।

अधिकरणैतावत्त्वस्य (४०) सामीप्येन परिच्छेदे समाहार
एवैते वंरूपी नियमो वा स्यात् । उपदशम् दन्तोष्ठम् ।
उपदशाः दन्तोष्ठाः ।

आनङ्गतो द्वन्द्वे । ६ । ३ । २५ ।

विद्यायोनिसम्बन्धवाचिनामृदन्तानां (४२) द्वन्द्वे आनङ्ग् स्यात्
दुत्तरपदे परे । होतापोतारी । होत्पोत्तनेष्टोक्तातारः ।

(३६) इदञ्च चार्थे द्वन्द्व इति (४२० प्र०) सामान्यतः प्राप्तस्य नियमप्राप्तस्य च
द्वन्द्वस्य निषेधार्थमित्याह नियमो नेति ।

(४०) समीपे इत्यस्य सामीप्येन परिच्छेदे लक्षणा अनुवृत्तस्याधिकरणैतावत्त्वे
इत्यस्य च यस्या विपरिणाम इत्याशयेन व्याचष्टे अधिकरणेत्यादि ।
उपदशमिति नवैकादश वा दन्तोष्ठसमूह इत्यर्थः ।

(४२) आनङ्गिति ऋतो विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यः (४६२ प्र०) इत्यतो विद्यायोनिस-
म्बन्धेभ्य इत्यनुवर्त्तते विभक्तिविपरिणामः विद्याकृतसम्बन्धः योनिकृत-
सम्बन्धश्चेति तदर्थः । अत्र ऋत इत्यस्य तत एवानुवृत्तिसम्बन्धेऽपि पुन-
स्तदु ग्रहणम् ऋतसर्वविषयताद्योतनार्थं तेन पितृपितामहावि-
त्यादौ नेति बोध्यम् । आनङ्गोडित्वादन्त्यादेशे नलोपः नपरत्वर-
त्तान्तु उरख् उपद इति (४२ प्र०) उपरत्ववारण्यात् । अत्र च यथाक्रमसम्ब-
न्धात् विद्यासम्बन्धेन योनिसम्बन्धवतः समाशे नानङ्ग् सम्बन्धस्य द्विष्ट-
त्वात् एकस्य तथात्वेऽथरस्य तथात्वाभावात् तेन होत्पोत्तराविति
पितृहोत्तरावित्यादौ न ।

जातापितरौ । पुत्रेऽन्यतरस्यामित्यतो (४६२पृ०) मण्डूकस्य त्याह
पुत्र इत्यनुवृत्तेः (४२) । पितापुत्री ।

देवता(४३)इन्द्रे च । ६ । ३ । २६ ।

इहोत्तरपदे परे आनङ् । मित्रावरुणी । वायुश्चन्द्रप्रयोगे
प्रतिषेधः* । अग्निवायू । वायुग्नी । पुनर्इन्द्रग्रहणं प्रसि-
द्धसाहचर्यस्य परिग्रहार्थम् । तेन ब्रह्मप्रजापती इत्यादौ
नानङ् । एतद्वि नैकहविर्भागित्वेन श्रुतत्रापि लोके प्रसिद्धं
साहचर्यम् ।

इदग्नेः सोमवरुणयोः । ६ । ३ । २७ ।

देवताइन्द्रे इत्येव ।

अग्नेः स्तुतस्सोमसोमाः । ८ । ३ । ८२ ।

अग्नेः परेषामेषां सस्य वः स्यात्समासे । अग्निष्टुत्(४४) ।
अग्निष्टोमः । अग्नीषोमी । अग्नीवरुणी ।

(४२) पुत्रे इत्यनुवृत्तेरिति कदन्तस्य पुत्रे उत्तरपदे आनङ् सादिति वाच्यं
तेन तातपुत्रावित्यादौ न ।

(४३) देवतेति कदन्तभिन्नार्थं विद्यायीनिसम्बन्धभिन्नार्थश्चेदम् । अधि-
कारादेव इन्द्रलाभे इन्द्रग्रहणं विशेषइन्द्रबोधनार्थं तथा चात्र
इन्द्रशब्दो नित्यसाहचर्यवाची दम्बं रहस्यत्वादिरूपा (७४०पृ०) इन्द्र-
शब्दव्युत्पत्तौ अभिव्यक्तेस्तदर्थत्वाभिधानात् अभिव्यक्तिशब्देन च साह-
चर्यस्यैव बोधनादिस्वाशयेन स्वयमेवाप्ये वक्ष्यति(७४०पृ०)नित्यसाह-
चर्येणेति ।

(४४) अग्निः स्तूयतेऽग्निं सोऽग्निष्टुत् ऋतुविशेषः ।

इदृङ्गो । ६ । ३ । २८ ।

वृद्धिमत्युत्तरपदे (४५) अग्नेरिदादेशः स्यादेवताहन्ते । अग्नी-
मरुतो देवते अस्य अग्निमाहृतं कर्म । अग्नीवरुणौ देवते
अस्य अग्निवारुणं । देवताहन्ते (५३२४०) चेत्युभयपदवृद्धिः अलो-
किकवाक्ये (४६) आनङ्गमीत्त्वञ्च बाधित्वा इत् । वृद्धौ किम्
अग्नेन्द्रः । नेन्द्रस्य परस्ये (५३३४०) ल्युत्तरपदवृद्धिनिषेधः ।
विष्णो न * । अग्नावैष्णवम् (४७) ।

दिवो द्यावा । ६ । ३ । २९ ।

देवताहन्ते उत्तरपदे । द्यावाभूमी । द्यावाचमे ।

दिवसश्च पृथिव्याम् । ६ । ३ । ३० ।

दिव इत्येव चात् द्यावा । आदेशे अकारोच्चारणम्, सका-
रस्य क्वत्वं (४८) मा भूदित्येतदर्थम् । यौश्च पृथिवी च दिव-

(४५) देवताहन्ते वृद्धिरूपोत्तरपदासम्भवात् वृद्धिपदस्य वृद्धिमिति लक्षणे-
त्याशयेन व्याचष्टे वृद्धिमतीति ।

(४६) अन्तरत्वात् पूर्वमानङ्गीत्ये स्यातामत आह्वालौकिकवाक्य इति तद्वि-
तार्थप्रकाशकालौकिकवाक्ये इत्यर्थः तथा च वृद्धिमत्त्वसुत्तरपरपदस्य
भाव्येवेति नेत्वमिति भावः

(४७) अग्नावैष्णवमिति इत्त्वे प्रतिषिद्धे तयोरेकहविर्भोक्तृत्वेन साहचर्यात्
देवताहन्ते च (४४१४०) इत्यनेनानङ् ।

(४८) क्वत्वमिति अकारे सति यथा सकारश्चरणं तथैव अचरणं तेन प्रयोग-
कावेऽप्यविकृत एव सकारः श्रूयते इत्यर्थः ।

स्पृथिवी दद्यावापृथिवी । छन्दसि दृष्टानुविधिः । दद्यावा
चिदस्मे(४६)पृथिवी । दिवस्पृथिव्योरवतिरित्यत्र पदकारा(५०)
अविसर्गम्यठन्ति ।

उषासोषसः । ६ । ३ । ३१ ।

उषसश्चस्योषासादेशो देवताद्वन्द्वे । उषासासूर्यम् ।

मातरपितरावुदीचाम् । ६ । ३ । ३२ ।

मातरपितरौ (५१) । उदीचाङ्गिम् मातापितरौ ।

द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्समाहारे । ५ । ४ । १०६ ।

चवर्गान्तादृषहान्ताच्च द्वन्द्वाट्च् स्यात्समाहारे । वाक्च त्वक्च
वाक्त्वचम् (५२) । त्वक्सजम् । शमीदृषदम् । वाक्-
त्विषम् । छातोपानहम् । समाहारे किम् प्रावृट्शरदौ ।

इति द्वन्द्वः ।

(४६) दद्यावाचिदस्मे इत्यत्र चिदस्मे इति पदव्यवधानेन समासाभावेऽपि वेदे-
ऽयमादेश इत्यर्थः अस्मै इति सुपांसुबुगित्यादिना (उ५१७८०)भ्यम-
श्च अस्मभ्यमित्यर्थः ।

(५०) अविसर्गमिति कापि सविसर्गं नेत्यनुमेयमित्यर्थः ।

(५१) मातरपितराविति एकशेषविकल्पे द्वन्द्वप्राप्तौ रूपमिदं मातररडा-
देशनिपातार्थञ्च ।

(५२) वाक्त्वचमिति वङ्गनां द्वन्द्वे वाक्स्त्वचमिति द्वन्द्वगर्भद्वन्द्वे त्व-
वाक्स्त्वजत्वचमिति विशेषः । मनो०

अथैकशेषः ।

सरूपाणाम् (८७५) (१) । रामौ रामाः । विरूपाणामपि
(२) समानार्थानाम् * । वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्च वक्र-
दण्डी । कुटिलदण्डी ।

वृद्धो यूना तल्लक्षणश्च देव विशेषः । १ । २ । ६५ ।

यूना सहोक्तौ गोत्रं (३) शिष्यते गोत्रयुवप्रत्ययमात्र (४)
कृतश्चेत्तयोः कृतज्ञं वैरूप्यं स्यात् । गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च
गार्ग्यौ । वृद्धः किम् गर्गगार्ग्यायणौ । यूना किम् गार्ग्यगर्ग्यौ ।

(१) सरूपाणामिति सूत्रप्रतीकम् । सरूपाणां समानार्थानां समानानु-
पूर्वीकाणां च मध्ये एक एव शिष्यमाणस्तत्तत्समुदायव्यक्तिबोधकः
अपराङ्गो लुप्यते इत्यर्थः । अथैकशेषः प्रत्यर्थं शब्दनिवेश इतिमते
व्यक्तिभेदापेक्षया वृद्धप्राप्तौ तदपवादकः । एष च सुवृत्त्युत्तेः पूर्व-
मेवोत्पद्यतेऽतः पदनिमित्तकवृद्धवाधक इत्युक्ते । सुवृत्त्यनन्तरस्य उत्पद्यत
इत्यन्ये । तत्र पदनिमित्तकत्वाभावे समासत्वं नास्तीत्यतः कृतञ्च कृत-
समासैकशेषेत्यादि (४४६) वृत्तिभेदगणने पृथङ्निर्द्देशस्तथाच समास-
त्वाभावेन पन्थानावित्यत्र न समासान्त इति एकः पक्षः । अथ पदनिमि-
त्तकत्वेऽपि गोवर्णीवर्द्धन्यायेन वृत्तिभेदगणने पृथङ्ग्रहणं समासान्ता-
भावश्च तत्तत्सूत्रे एकशेषमिदमेव निवेशनाच्चेति पक्षान्तरम् ।

(२) विरूपाणामिति एकार्थकत्वे सति विभिन्नानुपूर्वीकाणामित्यर्थः ।

(३) अपत्यनन्तर्हितं वृद्धमिति पूर्वाचार्यैः परिभाषितस्य गोत्रापरपर्या-
यस्य वृद्धपदेन ग्रहणमित्याह गोत्रमिति ।

(४) मात्रपदेन प्रत्ययार्थकुञ्जनादेः प्रकृत्यर्थस्य च व्यवच्छेदस्तदाह कृत-
ञ्चमिति । एतदेवकारणं तत्कृत एव विशेषश्चेन्न त्वं तत्कृतता-
तिरिक्त इत्यर्थात् ।

तल्लक्षणः किम् (५) भागवित्तिभागवित्तिकी (६) । तत्स्त्रं
किम् (७) गार्ग्यायत्यायनी (८) ।

स्त्री पुं वच्च । १ । २ । ६६ ।

यूना सहोक्ती वृद्धा स्त्री शिष्यते तदर्थं पुं वत् (९) । गार्गी
च गार्ग्यायणी (१०) च गार्गीः । अस्त्रियामित्यनुवर्त्तमाने (११)
यजजोद्येति (५००४०) लुक् । दाक्षी च दाक्षायणश्च दाक्षी ।

पुमान् स्त्रिया (१२) । १ । २ । ६७ ।

- (५) तल्लक्षणः किमिति तल्लक्षण एव किमिति प्रश्नार्थः ।
(६) भागवित्तस्य गोत्रापत्यं भागवित्तिरित्यस्मात् यूनं वृद्धाद्वक्तृसौवीरेण
वृद्धवृत्तिमिति (५१५४०) कुत्सायां ठक् । इह कुत्सासौवीरत्वाधिक्यमपे-
क्ष्यते न तु युवत्वमात्रकृतं वैरूप्यमिति न प्रसङ्ग इति भावः ।
(७) तत्स्त्रं किमिति । एवकारेण प्रकृत्यर्थस्यापि व्यावृत्तिः किमिति प्रश्नः ।
(८) गार्ग्यायत्यायनयोः प्रकृत्यंशे वैरूप्यं न प्रत्ययादिकृतमिति न प्रस-
ङ्ग इत्युत्तराशयः ।
(९) स्त्रीत्वस्य वैरूप्यकारणस्याधिक्यात् पूर्वेषामप्राप्तौ वचनम् तल्लक्षणे-
दित्यादीहपि सम्बध्यते तेन भागवित्तिकश्च गार्गी च वात्स्यायन-
श्चेत्यादौ न ।
(१०) पुं वज्जावप्रयुक्तं वैलक्षण्यं स्फुटीकर्तुं द्विवचनान्तेन विग्रहमाह गार्ग्याय-
णाविति ।
(११) अर्थे पुं वत्त्वातिदेशफलमाह अनुवर्त्तमाने इति अस्त्रियामित्यस्मात्-
वृत्तिश्च तद्भाजस्य वृद्धसु तेनैव स्त्रियामिति (५२०४०) सूत्रादिति शेषः
(१२) अलैकविभक्ता (८७४०) वित्यनुवर्त्तते एकविभक्तौ तदितरकृतविरह-
श्चेदित्यर्थः । अतएव जननीं परिच्छेदकवाचकमाह शब्दयोर्नैकशेषस्तयो-
रेकविभक्तौ मातरौ मातारावित्यादिरूपमन्त्रेण विशेषात् ।

स्त्रिया सहोक्तौ पुमान् शिष्यते तल्लक्षण एव विशेषयेत् (१३) ।
हंसी च हंसश्च हंसी (१४) ।

भातपुत्रौ सदुद्दिष्टभ्याम् । १ । २ । ६८ ।

भाता च स्वसा च भातरौ । पुत्रश्च दुहिता च पुत्रौ ।

नपुंसकमनपुंसकेनैकवचनान्यतरस्याम् । १ । २ । ६९ ।

शक्तीवेन सहोक्तौ क्लीवं शिष्यते तच्च (१५) वा एकवत् (१६)
स्यात्तल्लक्षण एव विशेषयेत् । शुक्तः षट् शुक्ता षटी
शुक्तं वस्त्रम् तदिदं शुक्तम् । तानीमानि शुक्तानि ।

पिता माता । १ । २ । ७० ।

माता सहोक्तौ पिता वा शिष्यते । माता च पिता च पितरौ
मातापितरौ (१७) वा ।

(१३) तल्लक्षण एव विशेषयेदिति किम् इन्द्रेन्द्राण्यौ अत्रेन्द्राण्याः पुंयोग-
निमित्तकविशेषाच्च तल्लक्षणत्वम् ।

(१४) हंसाविति स्त्रीव्यक्तेरपि हंसत्वेन बोधाविशेषेऽपि स्त्रीत्वमालेख-
विशेषात् ङीप् । अत्र च सरूपाणामेवेत्युत्तरेर्वरटा च हंसश्च-
त्यादौ विरूपैकशेषे नास्य प्रवृत्तिः ।

(१५) अन्यतरस्यामित्यस्यैकवचनमित्यनेनैव सम्बन्ध आनन्तर्यात् त्वर्थकच-
शब्दादेत्याह तच्च वेति । अत्र अनपुंसकेनेति किं शुक्तं शुक्तञ्च शुक्लौ इति
(१६) एकवदिति अस्यैकवच्चावबोधनार्थमिदं तेनान्यत्त्वात्मा समाहार-
द्वन्द्वविषये न प्रवृत्तिस्तेन षट्मित्यादि नेति बोध्यम् । अत्र तल्लक्षण-
कृत इति किं हिमहिमान्यौ अत्र सहत्वादिकृतो विशेषः ।

(१७) मातापितराविति “पितृदंशगुणं माता गौरवेणातिरिच्यते” इत्युक्ते-
र्मातृरभ्यर्हितत्वात् पूर्वनिपातः ।

श्वशुरः शश्वत् । १ । २ । ७१ ।

श्वश्व सहीक्ती श्वशुरो वा शिष्यते तल्लक्षण एव विशेषचेत् ।
श्वशुरी । श्वश्वश्वशुरी ।

त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम् । १ । २ । ७२ ।

सर्वैः (१८) सहीक्ती त्यदादीनि नित्यं शिष्यन्ते । स च देवदत्तश्च तो । त्यदादीनां मियः सहीक्ती यत् परं (१९) तच्छिष्यते । स च यश्रयो । पूर्वशेषोऽपि दृश्यते इति भाष्यम् । स च यश्र । तो । त्यदादितः (२०) शेषे पुनपुंसकतो लिङ्गवचनानि * । सा च देवदत्तश्च । तो । तच्च देवदत्तश्च वज्रदत्ता च तानि । पुनपुंसकयोस्तु परत्वानपुंसकं शिष्यते । तच्च देवदत्तश्च ते । अद्वन्द्वतत्परुष (२१) विशेषणानामिति वक्तव्यम् * । कुकुटमयूथ्याविमै । मयूरोकुकुटाविमौ । तच्च सा च ते अर्द्धपिप्पल्या (२२) ।

(१८) सर्वैर्यदादिभिरन्यैश्चेत्यर्थः । सर्वैः किं प्रत्यासत्त्या त्यदादिभिरित्यर्थो मा भूत् ।

(१९) यत् परमिति गणीयमत्र परत्वम् द्विष्यन्तानामिति नियमो नास्ति अहं च भवाञ्चावामिति भाष्योक्तः ।

(२०) त्यदादित इति त्यदादीनां शेषे सह विवक्षिते यः पुमान् यश्च नपुंसकं तद्वशेन लिङ्गप्रतिपादकानि भवन्त्ययात् त्यदादीन्येवेत्यर्थः । उन्पुंसकत इत्युक्तीः स्त्रिया सहैकशेषेऽपि न तथेति भावः ।

(२१) अद्वन्द्वेति वजादिविशेषणानान्तु न प्रायुक्तं किन्तु विशेष्यनिज्ञतैवेति भावः ।

(२२) तच्च पिप्पल्या अर्द्धं, सा च अर्द्धं पिप्पलीति विग्रहः ।

ग्राम्यपशुसङ्घेष्वतरुणेषु स्त्री । १ । २ । ७३ । १

एषु सह विवक्षायां स्त्री शिष्यते । पुमान् स्त्रिये (४४१.४०)
 त्वस्यापवादः । गाव इमाः । ग्राम्येति किम् रुरव इमे । पशु-
 ग्रहणं किम् ब्राह्मणा इमे । सङ्घेव किम् एतौ गावौ । अत-
 रुणेषु किम् वत्सा इमे । अनेकशफेष्विति वाच्यम्* । अश्वौ
 इमे । इह सर्वत्र (२३) एकशेषे कृतेऽनेकसुबन्ताभावादुहन्तौ
 न । तेन (२४) गिरसौ गिरांसौत्यादौ समासस्ये (३५६.४०)
 त्यन्तोदात्तः प्राण्यङ्गत्वादिकवद्भावश्च (२५) न । पयानौ पय्या-
 न इत्यादौ समासान्तो न ।

इत्ये कशेषः ।

(२३) इह सर्वत्रेति चत्तरङ्गात् सुबुल्लतेः प्रागेवैकशेष इत्यर्थः ।

(२४) तेनेति द्वन्द्वसमासत्वयोरभावेनेत्यर्थः ।

(२५) एकवदिति द्वन्द्वश्च प्राची (४३३.४०) त्ये तत्कृतनिवस इत्यर्थः ।

कृतमितिसमासैकशेषमनाद्यन्तधातुरूपाः पञ्च वृत्तयः । परा-
र्याभिधानं (१) वृत्तिः । वृत्त्यर्थावबोधकं वाक्यं विग्रहः ।
स द्विधः लौकिकोऽलौकिकश्च । परिनिष्ठितत्वात्साधुर्लौ-
किकः । प्रयोगानर्होऽसाधुरलौकिकः । यथा राज्ञः पुरुषः ।
राजन् उस् पुरुष सु इति । अविग्रहो (२) नित्यसमासः अस्वप-
दविग्रहो (३) वा । समासश्चतुर्विध इति प्रायोवादः अ-
व्ययीभावतत्पुरुषबहुव्रीहिद्वन्द्वधिकारवहिर्भूतानामपि सह
सुपेति (३१६४०) विधानात् । पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः उत्त-
रपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः उभय-
पदार्थप्रधानो द्वन्द्वः इत्यपि प्राचां प्रवादः प्रायोऽभिप्रायः सू-
प्रति (४) उक्तसगङ्गमित्याद्यव्ययीभावे, अतिमालादौ तत्पु-
रुषे, द्वित्रा इत्यादिवहुव्रीहौ, दन्तोष्ठमित्यादिवन्द्वे, चाभा-

(१) परार्थेति प्रत्ययावांन्तर्भावेण परपदार्थांन्तर्भावेण वा यो विशिष्टोऽर्थः
स परार्थः सोऽभिधीयते येन तत्परार्थाभिधानम् इतरार्थान्वितस्वार्थ-
बोधकोपस्थितिर्बाधनमित्यर्थः । एषु च अतिरिक्तशक्तिस्वीकारात्
समुदाये वृत्तित्वारोपाद्वा वृत्तित्वव्यवहार औपचारिकः ।

(२) अविग्रह इति लौकिकविग्रहरहित इत्यर्थः । नित्यप्रधिकारीयसमा-
से समासघटकपदानां व्यपेक्षाया अभावेन लौकिकवाक्याभावादिति
भावः । एवञ्च वृत्तिवैकल्यकत्वबोधनं वृत्तिघटकपदसङ्ख्यबोधनं तदर्थ-
बोधनं च विग्रहप्रदर्शनफलमिति बोध्यम् ।

(३) अस्वपदेति समसमानयावत्पदाघटित इत्यर्थः ।

(४) सूप्रतीयादौ पूर्वपदार्थप्रधानत्वाभावात् अतिमालादौ पूर्वपदार्थप्राधान-
त्येनोत्तरपदार्थप्राधान्याभावात् द्वित्रा इत्यादावन्यपदार्थप्रधानत्वाभावात्
दन्तोष्ठमित्यादौ समूहस्यैव प्राधान्याच्च तत्तत्प्रत्ययव्याप्तिरिति भावः ॥

वात् । तत्पुरुषविशेषः कर्मधारयः तद्विशेषो द्विगुः । अनेक-
प्रदत्तं द्वन्द्वबहुव्रीह्योरिव तत्पुरुषस्य कचिदे (५) वेत्युक्तम् ।
(१५१४०) किञ्च (६)

सुपां सुपा तिङा नान्ना धातुनाऽथ तिङान्तिङा ।

सुबन्तेनेति विज्ञेयः समासः षड्विधो बुधैः ॥ १ ॥

सुपां, सुपा । राजपुरुषः । तिङा । पर्यभूषयत् । नान्ना ।
कुम्भकारः । धातुना । कटप्रूः । अजस्रम् । तिङांतिङा ।
पियतखादता खादतमोदता । तिङां सुपा । क्तन्तविचक्षणेति
यस्यां क्रियायां सा क्तन्तविचक्षणा । एहीडादयोऽन्यपदार्थं
चेति (१६८४०) मयूरव्यंसकादौ पाठात्समासः ।

इति सर्व्वसमासशेषः ।

(५) कचिदिति द्वन्द्वजातादावित्यर्थस्तेनैतेषां प्रायोवादत्वेन न विभाजकत्व-
मिति भावः ।

(६) सिद्धान्ते समासविभाजकोपाधिर्नास्ति । तत्प्रापरितोषचोदियं हरि-
कारिकोक्तिर्गृह्यतामित्याशयेनाह किञ्चेति । सुपामिति चतुर्षु संव-
ध्यते अधिकसक्तं (३२०४०) प्राक् ।

ऋक्पूरञ्चूः प्रयामानच्चे । ५ । ४ । ७४ ।

अ अनच्चे इति छेदः । ऋगाद्यन्तस्य (१) समासस्य अपत्ययोऽन्तावयवः स्यात् । अच्चे या धूः तदन्तस्य तु न । अर्धचः । अट्चवहृच्चावध्येत्येव (२) । नेह । अट्क् साम । बहृक् सूक्तम् । विष्णोः पूः विष्णुपुरम् । क्लीवत्वं लोकात् । विमलापं सरः ।

द्वान्तरूपसर्गेभ्योऽप ईत् । ६ । ३ । ६७ ।

अप इति कृतसमासान्तस्यानुकरणम् षष्ठ्यर्थे प्रथमा । एभ्योऽपस्य ईत्स्यात् । द्विर्गता आपो यस्मिन्निति द्वीपम् । अन्तरीपम् (३) । प्रतीपम् समीपम् । समापो देवयजनमिति तु समा (४) आपो यस्मिन्निति बोध्यम् । कृतसमासान्तग्रहणान्नेह । स्वप् । स्वपो । अवर्षान्तादा* । प्रेपम् प्रापम् । परेपम् परापम् ।

ऊदनोर्देशे । ६ । ३ । ६८ ।

(१) साधारणसमासान्तानाह ऋगित्यादि अच्चे येति अत्रसम्बन्धिनो या

धूरित्यर्थः सम्बन्धिनोऽधिकरणत्वविवक्षया सप्तमी । योग्यत्वादत्र इत्यस्य धूरित्यनेनैव सम्बन्धः ।

(२) अच्चे तर्थावेति अच्चे तत्त्वयोग्यतावत् इत्यर्थः । अध्ययनं चोपस्थितत्वादृक्सम्बन्धेव ।

(३) अन्तरोपनिषादित्यस्य अन्तर्गताः, प्रतिकूलाः सङ्गताच्चापो यस्मिन्निति विग्रहवयम् ।

(४) वना इत्युक्ता उपसर्गत्वाभावेन द्वान्तरित्यादिप्रवृत्त्यभापो दर्शितः ।

अतोः परस्यापस्य जस्यदिशे अनू गो देशः । राजधुरा ।

अक्षे तु । अक्षधूः दृढधूरक्षः । सखिपथो रम्यपथो देशः ।

अव् प्रत्यन्त्वपूर्वात्सामलोन्तः । ५ । ४ । ७५ ।

एतत्पूर्वात्सामतोमात्तासमासादच् स्यात् । प्रतिसात्मम् ।

अनुसामम् । अवसामम् । प्रतिलोमम् । अनुलोमम् । कृष्णो-

दकपाण्डुसंख्यापूर्वाया भूमेरजिष्यते (५) । कृष्णभूमः ।

उदग्भूमः । पाण्डुभूमः । द्विभूमः प्रासादः । संख्याया

नदीगोदावरोस्याच्च । पञ्चनदम् । सप्तगोदावरम् । अजि-

ति योगविभागादन्यत्रापि । पञ्चनाभः ।

अक्षोऽदृग्गनात् । ५ । ४ । ७६ ।

अचक्षुः पर्यायादक्षोऽच् स्यात्समासान्तः । गवामक्षीव (६)

गवाक्षः ।

अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीषु सधेन्वनङ् हर्कसा-

मशङ्मनसाक्षिभुवदारगवोर्वष्टोवप दष्टीवनक्तान्दि-

वरात्रिन्दिवाहर्दिवसरजसनिःश्रेयसपुरुषायुषद्या-

युषयायुषम्यं जुषजातोक्षमहोक्षष्टङ्कोक्षोपशुन-

गोष्ठश्वाः । ५ । ४ । ७७ ।

(५) अव्प्रत्यन्त्वादिति सूत्रेऽजिति योगविभागात् विषयभेदे स इत्यते तेन
कृष्णभूमेत्यादिसिद्धिरित्याशयेनाह कृष्णोदगित्यादि ।

(६) कर्णल्युङन्तदर्शनशब्दो योगरूढिभ्यां चक्षुःपरस्तमर्थ्युदासेऽक्षिपदं
तत्त्वदशपरमित्याशयेनाह गवामक्षीव ।

एते पञ्चविंशतिरजन्ता निपात्यन्ते । आद्यास्त्रयो बहुव्री-
हयः । अविद्यमानानि चत्वार्यस्य अचतुरः । विचतुरः ।
सुचतुरः । त्रुपाभ्याञ्चतुरोऽजिष्यते । त्रिचतुरः । चतुर्णां
समीपे उपचतुराः । तत एकादश द्वन्द्वाः । स्तोपुंसी । धेन्व-
नडुही । ऋक्सामे । वाक्मनसे । अक्षिणी च भ्रुवी च अक्षि-
भ्रुवम् । दाराश्च गावश्च दारगवम् । ऊरू च अष्टीवन्ती (७)
च ऊर्ध्वष्टीवम् । निपातनाट्टिलोपः । पदष्टीवम् । निपात-
नात्पादशब्दस्य पद्मावश्च । नक्तञ्च दिवा च नक्तन्दिवम् ।
रात्री च दिवा च रात्रिन्दिवम् । रात्रेर्मान्तत्वननिपात्यते ।
अहनि च दिवा च अहर्दिवम् । वीप्सार्था द्वन्द्वो निपात्यते ।
अहन्यहनीत्यर्थः । सरजसमिति साकल्येऽव्ययीभावः । बहु-
व्रीही तु । सरजः पङ्कजम् । निश्चितं श्रेयः निःश्रेयसम् ।
तत्पुरुष एव नेह । निःश्रेयान् पुरुषः पुरुषस्यायुः पुरुषायु-
वम् । ततो द्विगुः । द्वायुषम् । त्रयायुषम् । ततो द्वन्द्वः ।
ऋग्यजुषम् । ततस्त्रयः कर्मधारयाः । जातोच्चः । महोच्चः ।
वृद्धोच्चः । शुनः समीपम् उपशुनम् । टिलोपाभावः सम्प्र-
सारणञ्च निपात्यते । गोष्ठेऽश्वा गोष्ठश्च ।

ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः । ५ । ४ । ७८ ।

अच् स्यात् । ब्रह्मवर्चसम् (८) । हस्तिवर्चसम् । पल्यरा-
जभ्याञ्चेति वक्तव्यम् * । पल्यवर्चसम् ।

(७) जानूरूपार्थं षीवदस्त्रियाम् ।

(८) ब्रह्म वर्चसमित्यत्र षष्ठीतत्पुरुषः ।

अवसमन्वेभ्यस्तमसः । ५ । ४ । ७६ ।

अवतमसम् (६) । सन्तमसम् । अन्वयतोऽन्वम् । पचा-
द्यच् । अन्वन्तमः । अन्वतमसम् ।

श्वसो वसौयः श्रेयसः । ५ । ४ । ८० ।

वसुशब्दः प्रशस्तवाची । तत ईगसुनि वसौयः । श्वसुशब्द-
उत्तरपदार्थप्रशंसामाशीर्विषयतामाह । मयूरव्यंसकादि-
त्वात्समासः श्वोवसौयमम । श्वः श्रेयसन्ते भूयात् ।

अन्ववतप्ताद्रहसः । ५ । ४ । ८१ ।

अनुरहसम् । अवरहसम् । तप्तरहसम् (१०) ।

प्रतेरुरसः सप्तमीस्थात् । ५ । ४ । ८२ ।

उरसि प्रति प्रत्युरसम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः ।

अनुगवमायामि । ५ । ४ । ८३ ।

एतन्निपात्यते दीर्घत्वे । अनुगवं यानम् । यस्य चायाम इति
(३३० पृ०) समासः ।

विस्तावा विस्तावा वेदिः । ५ । ४ । ८४ ।

(६) अवहीनं सन्ततञ्च तम इति विग्रहे क्रमेण अवतमसं सन्तमसमिति
अन्वं गाढमिति फलितार्थः ।

(१०) अनुगतमवहीनं च रह इति प्रादिसमासः तप्तमिव रहः यथोक्तम् ।

परेष्णानधिगम्यं हि यद्रहो वज्रितमवत् ।

तप्तं च तद्रहश्चेति तत्तप्तरहसं विदुरिति ।

अच्प्रत्ययष्टिलोपः समासश्च निपात्यते । यावती प्रकृतौ
वेदिः ततो (११) द्विगुणा त्रिगुणा वाऽश्वमेधादौ तत्रेदन्नि-
पातनम् । वेदिरिति किम् द्विस्तावती त्रिस्तावती रज्जुः ।

उपसर्गाद्ध्वनः । ५ । ४ । ८५ ।

प्रगतोऽध्वानम् प्राध्वोरथः ।

न पूजनात् । ५ । ४ । ६६ ।

पूजनार्थात्यरेभ्यः समासान्ता न स्युः । सुराजा । अति-
राजा । स्वतिभ्यामेव* । नेह । परमराजः । पूजनात्किम् ।
गामतिक्रान्तोऽतिगवः । बहुव्रीहौ सकृच्छणोरित्यतः (४१४५०)
प्रागिवायं (१२) निषेधः । नेह । सुसकृथः, स्वचः ।

किम् चेषे । ५ । ४ । ७० ।

क्षेपे यः किम्-शब्दस्ततः परं यत्, तदन्तात्समासान्ता न स्युः ।
कुक्षितो राजा । किंराजा । किंसखा । किंगीः । क्षेपे
किम् किंराजः । किंसखः । किंगवः ।

नजस्त्युरुपात् । ५ । ४ । ७१ ।

(११) द्विरावृत्ता तावतीत्यर्थे सुच् आवृत्तिक्रियान्तभावेण पूर्वपदस्य
वृत्तिः । द्विगुणेति फलितकथनम् ।

(१२) इत्यतः प्रागिति । प्राग्बहुव्रीहिग्रहणं कर्तव्यमिति* वार्त्तिकोक्ते-
रिति भावः ।

समासान्तो न । अराजा । असखा । तत्पुरुषात्किम् अधुरं
शकटम् ।

पथो विभाषा । ५ । ४ । ७२ ।

नञ् पूर्वात्पथो वा समासान्तः । अपथम् । अपथ्याः ।
तत्पुरुषादित्येव । अपथो देशः अपथं वर्त्तते ।

इति समासान्ताः ।

अलुगुत्तरपदे (१) । ६ । ३ । १ ।

अलुगधिकारः प्रागानङः उत्तरपदाधिकारस्त्वा पादस-
माप्तेः ।

पञ्चम्याः स्लोकादिभ्यः । ६ । ३ । २ ।

एभ्यः पञ्चम्या अलुक् स्यादुत्तरपदे । स्लोकाभ्युक्तः । एवम् (२)
अन्तिकार्थदूरार्थकच्छेभ्यः । उत्तरपदे किम् ? निःक्रान्तः
स्लोकात् निःस्लोकः । ब्राह्मणाकंसिन उपसंख्यानम् * ।
ब्राह्मणे विहितानि शस्त्राणि उपचारात् ब्राह्मणानि तानि
शंसतीति । ब्राह्मणाकंसोति ऋत्विग्विशेषः । द्वितीयार्थे
पञ्चमी उपसंख्यानादेव ।

ओजःसहोऽन्मस्तमसस्तृतीयायाः । ६ । ३ । ३ ।

ओजसा कृतमित्यादि । अञ्जस उपसंख्यानम् * । अञ्जसा
कृतम् । आर्जवेन कृतमित्यर्थः । पुंसानुजो (३) अनुषान्व इति
च * । यस्याग्रजः पुमान् स पुंसानुजः । अनुषान्वः जात्यन्वः ।

मनसः संज्ञायाम् । ६ । ३ । ४ ।

(१) उत्तरपदगङ्घः समासचरभावयवे रूढः । समासप्रयोजनं तु स्लोका-
न्मुक्तस्यापत्यं स्लोकाभ्युक्तिरित्यादिसिद्धिः ।

(२) इह स्लोकान्तिकदूरार्थकच्छेपाणि कर्त्तनेति (३४३४०) समासशास्त्रे ये
पठितास्त एवादिशब्देनेह गृह्यन्ते इत्याशयेनाह एवमिति ।

(३) पुंसानुजः पुंसा हेतुनानुज इत्यर्थः अनुषान्वः तद्वेतुनान्वो जात्यन्व-
इत्यर्थः ।

मनसागुप्ता ।

आज्ञायिनि च । ६ । ३ । ५ ।

मनस इत्येव । मनसा ज्ञातुं शीलमस्य मनसाज्ञायी ।

आत्मनश्च । ६ । ३ । ६ ।

आत्मनस्तृतीयाया अलुक् स्यात् । पूरण(४) इति वक्तव्यम् ।

पूरणप्रत्ययान्ते उत्तरपदे इत्यर्थः । आत्मनापञ्चमः ।

“जनादं न स्वात्मचतुर्थ्येवेति,” बहुव्रीहिर्बोधः । पूरणे

किम् ? आत्मकृतम् ।

वैयाकरणाख्यायान्चतुर्थ्याः । ६ । ३ । ७ ।

आत्मन इत्येव । आत्मनेपदम् । आत्मनेभाषा (५) तादर्थ्ये

चतुर्थी । चतुर्थीति (३४१५०) योगविभागात्ममासः ।

परस्य च । ६ । ३ । ८ ।

परस्मैपदम् । परस्मैभाषा ।

(४) पूरणे इति स्वरितत्ववृत्तान्तदधिकारविहितप्रत्ययग्रहणमित्याह पूरणे
इति तस्य पूरणे (६००५०) इत्यधिकृतविहितप्रत्ययान्त इत्यर्थः ।

(५) आत्मनेभाषेति धातुस्वरगणोष्ठादिलिङ्गातुशासनात्मकं पञ्चमस्थानं
व्याकरणं तल धातुपाठे भाषाशब्दस्य दृष्टत्वात् वैयाकरणखलम् वैया-
करणाख्यायामित्यत्र पूर्वस्वरस्यस्यैवात्मन इत्यस्यानुवृत्तिर्बोधेत्याशये-
नाह आत्मन इत्येवेति मङ्गतिविकृतिभावाभावेन चतुर्थीसमासाभावना-
शङ्काह योगविभागादिति ।

हलऽदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायाम् । ६ । ३ । ६ ।

हलन्ताददन्ताच्च सप्तम्या अलुक् संज्ञायाम् । त्वचिसारः ।

गवियुधिभ्यां स्थिरः । ८ । ३ । ६५ ।

आभ्यां स्थिरस्य सप्तम्या स्यात् । गविष्ठिरः । अत्र गवीति (६)
वचनादेवालुक् । युधिष्ठिरः । अरख्येतिलकः । अत्र संज्ञा-
यामिति (३५२४०) सप्तमीसमासः । 'हृद्दुद्वाभ्याञ्च * । हृदि-
स्थुक् (७) । दिविसृक् ।

कार नान्ति च प्राचां हलादौ । ६ । ३ । १० ।

प्राचादेशे यकारनाम (८) तत्र हलादावुत्तरपदे हलदन्ता-
त्सप्तम्या अलुक् । मुकुटेकार्षापणम् । दृषदिमाषकः । पूर्वेषु
सिद्धे नियमार्थम् । कारनान्ति इव प्राचामेव हलादावेवेति ।
कारनान्ति किम् । अभ्याहितपशुः । कारादन्यस्यैतद्देयस्य
नाम । प्राचाङ्गिम् । यूथपशुः (६) । हलादौ किम् अविकटो
(१०) रणः । हलदन्तात्किम् । नद्यां दोहः नदीदोहः (११) ।

(६) गवीत्यत्र अनादेयात् पूर्वं लुक् प्राप्नो हलन्ताभावेन हलदन्तादित्य-
स्याप्राप्तेरत आह गवीतिवचनादेवेति ।

(७) हृदीति अलुग्विज्ञापकात् कर्मणीयं सप्तमी ।

(८) वणिक्पशुपालकर्मकेभ्यो राजप्राज्ञो भागः करः स एव कारः ।

(९) यूथपशुः यूथे पशुरूप उद्गद्ग्रे कररूपेण देय इति न तत्रालुक् ।

(१०) अविशब्दात् सङ्घाते कट्वप्रत्ययः उरणो मेघः अविकटे उरण इति
विप्रहे तस्य हलादित्वाभावाच्चालुक् । सप्तमीति (३५१४०) योग-
विभागात् समासः ।

(११) नद्यामिति नद्युत्तरणे देयः दोहरूपः कर इत्यर्थः ।

मध्याह्नुरौ । ६ । ३ । ११ ।

मध्येगुरुः । अन्ताच्च * । अन्तेगुरुः ।

अमूर्ध्वमस्तकात् स्वाङ्गादकामे । ६ । ३ । १२ ।

कण्ठेकालः । उरसिलोमा । अमूर्ध्वमस्तकात्किम् मूर्ध्व-
शिखः । मस्तकशिखः । अकामे किम् मुखे कामोऽस्य
मुखकामः ।

बन्धे च विभाषा । ६ । ३ । १३ ।

हलदन्तात्सप्तम्या अलुक् । हस्तेबन्धः—हस्तबन्धः । हलद-
न्तेति किम् गुप्तिबन्धः ।

तत्पुरुषे इति वज्रलम् । ६ । ३ । १४ ।

स्तम्बेरमः—स्तम्बरमः । कर्णेजपः—कर्णजपः । कचिन्न (१२) ।

कुरुचरः ।

प्राट्शरत्कालदिवाञ्जे । ६ । ३ । १५ ।

प्राट्षिजः । शरदिजः । कालेजः । दिविजः । पूर्वस्यायं
प्रपञ्चः ।

विभाषा वर्षक्षरशरवरात् । ६ । ३ । १६ ।

(१२) तत्पुरुषे इति सूत्रे हलदन्तादित्यस्यालुवर्त्तनेऽपि नैतस्य सार्वत्रि-
कत्वं वज्रल्यहणादेवान्यत्र न भविष्यतीति ध्वनयन्नाह कचिन्नेति
तेन गोपु चर इति वाक्ये गोचर इत्यादि सिद्धिः ।

एभ्यः सप्तम्या अलुक् जे । वर्णेजः-वर्षजः । चरेजः-चरजः ।
शरेजः शरजः । वरेजः वरजः ।

घकालतनेषु(१३)कालनाम्नः । ६ । ३ । १७ ।

सप्तम्या विभाषा लुक् स्यात् । घ । पूर्वाह्नितरे-पूर्वाह्नतरे ।
पूर्वाह्नितमे-पूर्वाह्नतमे । काल । पूर्वाह्णेकाले-पूर्वाह्ण-
काले । तन । पूर्वाह्णे तने-पूर्वाह्नतने ।

शयवासवासिष्वकालात् । ६ । ३ । १८ ।

खेशयः-खशयः । ग्रामेवासः-ग्रामवासः । ग्रामेवासी-ग्राम-
वासी । हलदन्तादित्येव । भूमिशयः । अपो योनियन्म-
तुषु * । अप्सु योनिरुत्पत्तिर्यस्य सोऽप्सु योनिः । अप्सु
भवोऽप्सव्यः । अप्सु मन्तावाऽऽज्यभागी ।

नेनुसिद्धवधातिषु च । ६ । ३ । १९ ।

इन्नन्तादिषु सप्तम्या अलुग्न । स्थण्डिलशायी । साङ्गाश्व-
सिद्धः चक्रवद्धः ।

स्थे च भाषायाम् । ६ । ३ । २० ।

सप्तम्या अलुग्न । समस्यः । भाषायां किम् कृष्णोऽस्याखरेष्ठः ।

षष्ठ्या आक्रोशे । ६ । ३ । २१ ।

(१२) घशब्देन तरप्तमपौ गृह्येते तरप्तत्वौ च इति (७००४०) शब्द-
शास्त्रसंज्ञात्वात् । कालशब्दस्य सङ्ख्यपरत्वम् ।

चौरस्यकुलम् । आक्रोशे किम् ब्राह्मणकुलम् वाग्दिक-
पश्यदुभ्योयुक्तिदण्डहरेषु * । वाचोयुक्तिः । दिशोदण्डः ।
पश्यतोहरः । (१४) । आमुष्यायणाऽऽमुष्यपुत्रिकाऽऽमुष्यकु-
लिकेति च * । अमुष्यापत्यम् । आमुष्यायणः । नडादित्वात्
(४६६८०)फक् । अमुष्यपुत्रस्य भाव आमुष्यपुत्रिका । मनोज्ञादि-
(६५७८०)त्वाद्गुञ् । एवमाऽमुष्यकुलिका । देवानां प्रिय(१५) इति
च मूर्खे * । अन्यत्र देवप्रियः । शेफपुच्छलाङ्गूलेषु शुनः * ।
शुनःशेफः (१६) । शुनःपुच्छः । शुनोलाङ्गूलः । दिवस
दासे * । दिवोदासः ।

पुत्रेऽन्यतरस्याम् । ६ । ३ । २२ ।

षष्ठ्याः पुत्रे परेऽलुग्वानिन्दायाम् । दास्याःपुत्रः दासी
पुत्रः । निन्दायां किम् ब्राह्मणीपुत्रः ।

ऋतो विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यः । ६ । ३ । २३ ।

विद्यासम्बन्धयोनिसम्बन्धवाचिनऋदन्तात् षष्ठ्याअलुक् । हो-
तुरन्तेवासी होतुःपुत्रः । पितुरन्तेवासी पितुःपुत्रः (१७) ।

(१४) पश्यतोहर इति पश्यन्मनादृत्ये यर्थः षष्ठी चानादरे इति (३१०८०) षष्ठी ।

(१५) देवानामिति पशवो हि देवानां प्रीतिं जनयन्ति इति तत् प्रिया-
स्तथा च तत् प्रियत्वेन पशुत्वव्यता प्रतीयते इति पशुवन्मूर्ख इत्यर्थः ।

(१६) शुन इव शेफस्य शुनः शेफः एवं पुच्छलाङ्गूलाभ्यामपि बद्धप्रीतिः
एते च बह्वृच मखिज्ञा ऋषिभेदाः ।

(१७) पितुः पुत्रः प्रख्यातात् पितृरूपेण इत्यर्थः ।

विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यस्तत्पूर्वोत्तरपद(१८) ग्रहणम् * । नेह ।
होतृधनम् ।

विभाषा खट्वपत्योः । ६ । ३ । २४ ।

कृदन्तात् षष्ठ्या अलुक् वा खट्वपत्योः परयोः ।

मातुःपितृभ्यां(१६)मन्यतरस्याम् । ८ । ३ । ८५ ।

आभ्यां खसुः सस्य षो वा स्यात् समासे । मातुःषसा-मातुः-
षसा । पितुःषसा पितुःखसा । लुक्पठे तु ।

मातृपितृभ्यां खसा । ८ । ३ । ८४ ।

आभ्याम्परस्य खसुः सस्य षः स्यात् समासे । मातृषसा ।
पितृषसा । असमासे तु (२०) । मातुः खसा । पितुः खसा ।
इत्यलुक्समासः ।

(१८) तत्पूर्वोत्तरेति । विद्यायोनिसम्बन्धवाचकान्यतरपूर्वोत्तरपदस्य ग्रह-
णमित्यर्थस्तेन होतृः पुत्र इत्यादि सिद्धम् ।

(१६) मातुःपितृभ्यामिति रेफान्तालुकरणं विसर्गादावप्येकदेशविकृतन्यायेन
तत्त्वमस्तीति बोधनाय ।

(२०) मातुःपितृभ्यामिति सूत्रे समास इत्यनुवर्तितं तत्फलमाह असमासे
त्विति ।

वरूपकल्पचेलङ्ब्रुवगोलमतहतेषु ङोऽनेका-

चो ह्रस्वः । ६ । ३ । ४३ ।

भाषितपुंस्काद्यो ङी तदन्तस्याऽनेकाचो ऋस्वः स्याद् वरूप-
कल्पप्रत्ययेषु (१) चेलडादिषु चोत्तरपदेषु परेषु । ब्राह्मणि-
तरा (२) । ब्राह्मणितमा । ब्राह्मणिरूपा । ब्राह्मणिकल्पा ।
ब्राह्मणिचेली । ब्राह्मणिब्रुवा । ब्राह्मणिगोलेत्यादि
ब्रुवः पचाद्यचि वचादेशगुणयोरभावोऽपि निपात्यते ।
चेलडादीनि वृत्तिविषये कुक्षनवाचीनि । तेः कुक्षितानि
कुक्षनैरिति (३५८०) समासः । ङः किम् दत्तातरा । भाषि-
तपुंस्काङ्किम् आमलकौतरा (३) । कुवलोतरा (४) ।

नद्याः शेषस्याऽत्यन्तरस्याम् । ६ । ३ । ४४ ।

अङ्गन्तनद्याः ङन्तस्यैकाचय घादिषु ऋसो वा स्यात् ।
ब्रह्मबन्धुतरा ब्रह्मबन्धुतरा । स्त्रितरा (५) स्त्रीतरा । कन्नद्या-
न * । लक्ष्मीतरा ।

(१) उत्तरपदाधिकारे कचित्प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्तीत्याशयेनाह
प्रत्ययेष्विति ।

(२) ब्राह्मणितरेति जातिपरङ्गीनप्रत्ययान्तत्वेन जातेत्येति (४०६८०) निषे-
धात् तद्विलाद्विवृति (४०५८०) पुंवङ्गायो नेति बोध्यम् ।

(३) आमलकौशब्दो वृत्ते नित्यस्त्रीलिङ्गः कुवलीशब्दोऽपि तथेत्याशयेनोदा-
हरणम् । मनो०

(४) आमलक्यादयो भाषितपुंस्का नेत्यनुचराह कुवलीति । शब्देन्दु०

(५) नद्या इत्यत्र भाषितपुंस्कादितीह न सम्बध्यते इत्याशयेनोदाहरति
स्त्रितरेति ।

उगितञ्च । ६ । ३ । ४५ ।

उगितः परा या नदी तदन्तस्य घादिषु ऋखो वा स्यात् ।
विदुषितरा । ऋखाभावपक्षे तसिलादिष्विति (४० पु०) पुंवत् ।
विदुत्तरा । वृत्त्यादिषु विदुषीतरेष्वप्युदाहृतं तन्निर्मूलम् (६) ।

हृदयस्य (७) हृल्लेखयदणुलासेषु । ६ । ३ । ५० ।

हृदयं लिखतीति हृल्लेखः । हृदयस्य प्रियम् हृदयम् ।
हृदयस्येदम् हार्दम् । हृल्लासः । लेखित्यणन्तस्य ग्रहणम् ।
वञि तु । हृदयलेखः । लेखग्रहणमेव ज्ञापकम् (८) ।
उत्तरपदाधिकारे तदन्तविधिर्नास्तीति ।

वा शोकप्यज्जरोगेषु । ६ । ३ । ५१ ।

हृच्छोकः — हृदयशोकः । सौहार्दम् — सौहृदम् । हृद्रोगः
हृदयरोगः । हृदयशब्दपर्यायो हृच्छब्दोऽप्यस्ति तेन सिद्धे
प्रपञ्चार्थं (९) मिदम् ।

(६) निर्मूलमिति नहि स्वयमप्रवर्तमानोऽपि हृल्लेखः पुंवत्त्वं बाधते इति
न्यायमेवेति भावः ।

(७) हृच्छब्देनैव हृल्लेखादिपदसिद्धौ कृतमिदं हृदयलेखादिप्रयोगवारणा-
र्थम् ।

(८) ज्ञापकमिति उत्तरपदं विशेष्यं कृत्वा तदन्तविधिर्नेत्यर्थः एवञ्च तदंशे
उत्तरपदे इत्यस्य न संशयः ।

(९) प्रपञ्चार्थमिति अत्र प्रयोगद्वयमन्यत्र हृदयशब्दप्रयोग एवेति व्यवस्थार्थ-
मिति भावः ।

पादस्य पदाऽऽज्यातिगोपहतेषु । ६।३।५२ ।

एषूत्तरपदेषु पादस्य पद इत्यदन्त आदेशः (१०) स्यात् । पादा-
भ्यामजतोति पदानिः पदातिः । अज्यतिभ्याञ्च पादे चेतीण-
(३४२२४०) प्रत्ययः अजैर्ज्यभावो निपातनात् । पदगः । पदोपहतः

पद्यात्यस्तदर्थे । ६ । ३ । ५३ ।

पादस्य पद्यादतदर्थे यति परे । पादौ विध्यन्ति पद्याः
शर्कराः । अतदर्थे किम् पादार्थमुदकम्याद्यम् । पादार्था-
भ्याञ्चेति (७२३४०) यत् । इके चरतावुपसंख्यानम्* । पादाभ्यां
चरति पदिकः । पर्पादित्वात् (६०६४०) ठन् ।

हिमकापिहतिषु च । ६ । ३ । ५४ ।

पञ्चिमम् । पत्कापी (११) । पद्धतिः ।

ऋचः शे । ६ । ३ । ५५ ।

ऋचः पादस्य (१२) पत्स्याच्छे परे । गायत्रीमच्छः शंसति
पादस्यादमित्यर्थः । ऋचः किम् पादशः कार्मापणन्ददाति ।

वा घोषमिश्रशब्देषु । ६ । ३ । ५६ ।

(१०) उत्तररूढे पदग्रहणादल पदेत्यदन्तं लुप्रविभक्तिकमित्याशयेनाहा-
दन्त आदेश इति ।

(११) पत्कापीति सुष्यजाताविति (३३४१) णिनिः पञ्चतिरित्यल कर्मणि क्तिन् ।

(१२) ऋच इति अल चतुर्थ्यांवापी पादशब्दः पूर्वरूढेषु सर्वत्र स्थाङ्गवा-
चीति विवेकः ।

पादस्य पत् । पद्मोपः पादघोषः । पन्मिथः पादमिथः ।
पच्छब्दः-पादशब्दः । निष्के चेति वाच्यम् * । पन्मिथः-
पादनिष्कः ।

उदकस्योदः संज्ञायाम् । ६ । ३ । ५७ ।

उदमेवः । उत्तरपदस्य चेति वक्तव्यम् * । क्षीरोदः ।

प्रेषंवासवाहनधिषु च । ६ । ३ । ५८ ।

उदप्रेषमिनष्टि । उदवासः । उदवाहनः । उदधिघंटः ।
समुद्रे तु पूर्वेण सिद्धम् ।

एकहलादौ (१३) पूरयितव्येऽन्यतरस्याम् । ६

। ३ । ५९ ।

उदकुम्भः-उदककुम्भः । एकेति किम् उदकस्थाली । पूरयित-
व्ये इति किम् उदकपर्वतः ।

मन्यौदनसक्तुविन्दुवज्रमारहारवीवधगाहेषु

च । ६ । ३ । ६० ।

उदमन्यः- (१४) उदकमन्यः । उदौदनः-उदकौदनः ।

(१३) एकहलादावित्यत्र एकशब्दोऽसहायवाची एकसंख्यावाची च सहा-
यश्च तल्यजातीयो हलेव व्यञ्जित्यते तथाचैकहलसञ्चार्य यत्वाजुच्चा-
र्यते तत्रैवास्य प्रवृत्तिरिति भावः । पूरयितव्यं पूरणार्हम् ।

(१४) उदमन्य इति द्रवद्रव्यसंस्कृताः सक्तवो मन्य इत्युच्यते । मनो०

इको ह्रस्वोऽङ्गो गालवत्य । ६ । ३ । ६१ ।

इगन्तस्याजन्तस्य ऋस्वी वा स्यादुत्तरपदे । ग्रामणीपुत्रः
ग्रामणिपुत्रः । इकः किम् रमापतिः । अङ्ग इति किम्
गौरीपतिः । गालवग्रहणं पूजार्थम् अन्यतरस्यामित्यनु-
वृत्तेः । इयङुवङ्भाविनामऽव्ययानाञ्च नेति वाच्यम् * ।
श्रीमद्ः । भू भङ्गः । शुक्लीभावः (१५) । अभ्रुकुंसादौनामिति
वक्तव्यम् * । भ्रुकुंसः भ्रुकुंसः । भ्रुकुटिः भ्रुकुटिः । अकारो-
ऽनेन विधीयत इति व्याख्यान्तरम् । भ्रुकुंसः । भ्रुकुटिः ।
भ्रुवा कुंसा भाषणं शोभा वा यस्य । स्त्रीवेषधारी नर्तकः ।
भ्रुवः कुटिः कौटिल्यम् ।

एक तद्धिते च । ६ । ३ । ६२ ।

एकाशब्दस्य ऋसः स्यात्तद्धिते उत्तरपदे च । एकस्या आगतम् ।
एकरूप्यम् । एकचौरम् ।

ङ्गापोः संज्ञाछन्दसोर्वज्रलम् । ६ । ३ । ६३ ।

रेवतिपुत्रः । अजचौरम् ।

त्वे च । ६ । ३ । ६४ ।

त्वप्रत्यये ङ्गापोर्वा ऋसः । अजत्वम् अजात्वम् रोहि-
णित्वम् रोहिणीत्वम् ।

(१५) शुक्लीभाव इत्यत्र शुक्लीत्यस्य विप्रत्ययान्तत्वादव्ययत्वाच्च ऋसः ।

ष्यङः सम्प्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे । ६ । १।

। १३ ।

ष्यङन्तस्य पूर्वपदस्य सम्प्रसारणं स्यात्पुत्रपत्योस्तत्तरपदयो-
स्तत्पुरुषे ।

सम्प्रसारणस्य । ६ । ३। १३६ ।

सम्प्रसारणस्य दीर्घः (१६) । स्यादुत्तरपदे । कौमुदगन्ध्यायाः
पुत्रः । कौमुदगन्धीपुत्रः (१७) । कौमुदगन्धीपतिः । व्यव-
स्थितविभाषया ङस्यो न । स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने नेति
तदादिनियमप्रतिषेधात् । परमकारीषगन्धीपुत्रः । उपस-
र्जने तु तदादिनियमानेह । अतिकारीषगन्ध्यापुत्रः (१८) ।

बन्धुनि बहुव्रीहौ । ६ । १। १४ ।

बन्धुशब्दे उत्तरपदे ष्यङः सम्प्रसारणं स्याद्बहुव्रीहौ । कारी-
षगन्ध्या बन्धुरस्येति । कारीषगन्धीबन्धुः । बहुव्रीहाविति
किम् कारीषगन्ध्याया बन्धुः कारीषगन्ध्याबन्धुः । क्लीबनिर्ह-
शसु शब्दस्वरूपापेक्षया । मातज् मातृकमातृषु वा * ।

(१६) सम्प्रसारणस्यैतत्तु द्रुलोप इत्यतो दीर्घः (८०४०) इत्यनुवर्तते उत्तरपदे

(४५७४०) इत्यधिकाराक्तम् ।

(१७) कुमुदगन्धेरपत्यं स्त्रीत्यर्थे ष्यङि ष्यङ्चाविति (२५२४०) चावन्तस्यऽपि
ष्यङन्तत्वात् सम्प्रसारणम् ।

(१८) अतिकारीषेति अत्यादय इति (२७६४०) समासे पुनस्तत्पुरुषे ष्यङन्तं
न पूर्वपदनिति भावः ।

कारौषगन्ध्यामातः कारौषगन्धीमातः । कारौषगन्ध्यामाटकः-
कारौषगन्धीमाटकः । कारौषगन्ध्यामाता—कारौषगन्धी-
माता । अस्मादेव निपातनान्माटशब्दस्य मातजादेशो नय-
तयेति (४०४४०) कव्विकल्पश्च बहुव्रीहावेवेदम् । नेह । कारौष-
गन्ध्याया माता । कारौषगन्ध्यामाता चित्त्वसामर्थ्याच्चित्
स्वरो बहुव्रीहिसरम्बाधते ।

इष्टकेषीकामालानाञ्चिततूलभारिषु । ६ । ३ ।

। ६५ ।

इष्टकादीनान्तदन्तानाञ्च (१६) पूर्वपदानाञ्चितादिषु क्रमा-
दुत्तरपदेषु इक्षः स्यात् । इष्टकचितम् । पक्षेष्टकचितम् ।
इषीकतूलम् । मुञ्जेषीकतूलम् । मालभारी (२०)
उत्पलमालभारी ।

कारे (२१) सत्याऽगदस्य । ६ । ३ । ७० ।

मुम् स्यात् । सत्यङ्कारः । अगदङ्कारः । अस्तोथेति वृत्ता-
व्यम् * । अस्तुङ्कारः (२२) धेनोर्भव्यायाम् * । धेनु (२३)

(१६) उत्तरपदानि प्राक् पूर्वपदं विशेष्यीकृत्य तदन्तविधिरित्याशयेनाह तद-
न्तानामिति ।

(२०) मालां विभर्त्तीति ताच्छील्ये णिनिः । अत्र सूत्रे इति ष्विति कचित्
पाठः । मनो०

(२१) कारे इत्यत्र अर्द्धिपदजन्तस्य सुमित्यतो (७३१०४०) सुमित्यनुवर्त्तते ।
सत्यङ्कारः समयकरणम् । अशपथेऽपि परत्वात् डाच् वाधित्वा सुम् ।

(२२) अस्तुङ्कारोऽभ्युपगमः । अस्त्विति विङ्ङन्प्रतिरूपकसव्ययम् ।

(२३) धेनुश्चासौ भव्या चेति विग्रहः भविष्यती धेनुरित्यर्थः । परनिपातः ।

भव्या । लोकस्य पृणे * । लोकमृणः । पृण इति मूलविभु-
जादित्वात्(उ०३२५८०)कः । इत्येऽनभ्यासस्य । अनभ्यासमित्यः ।
दूरतः परिहर्त्तव्य इत्यर्थः । भ्राष्ट्रान्योरित्ये * । भ्राष्ट्रमित्यः ।
अग्निमित्यः । गिलेऽगिलस्य * । तिमिङ्गिलः । अगिलस्य
किम् । गिलगिलः । गिलगिले च * । तिमिङ्गिलगिलः ।
उष्णभद्रयोः करणे * । उष्णङ्करणम् । भद्रङ्करणम् ।

रात्रेः कृति विभाषा । ६ । ३ । ७२ ।

रात्रिचरः रात्रिचरः । रात्रिमटः रात्रमटः । अखिदर्थ-
मिदं सूत्रम् खिति तु अरुर्विषदिति(उ०३२०८०)नित्यमेव वक्ष्यते
रात्रिस्मृत्यः ।

सहस्य सः संज्ञायाम् । ६ । २ । ७८ ।

उत्तरपदे । सपलाशम् । संज्ञायां किम् । सहयुध्वा ।

ग्रन्थान्ताऽधिके च । ६ । ३ । ७६ ।

अनयोः परयोः सहस्य सः स्यादुत्तरपदे । ससुहर्त्तं (३४)
ज्योतिषमधीते । सद्रोणा खारी ।

द्वितीये चाऽनुपाख्ये(२५) । ६ । ३ । ८० ।

(२४) ससुहर्त्तमित्यन्तवचनेऽव्ययीभावः सुहर्त्तादिशब्दानां कालवाचितया
प्रसिद्धानामपि तत्प्रतिपादकग्रन्थे कालत्वारोमेण प्रहत्तेरव्ययीभावे
चाकाळे इति(३२८८०)निषेधादनेन सादेशः । ज्योतिषमिति ज्योतिष
इदमित्यर्थे अण् ।

(२५) उपाख्य प्रत्यक्षं तद्विज्ञेऽनुमेये द्वितीये सहायवाचिन्युत्तरपदे
इत्यर्थः । अप्रधानं सहाय्यं द्वितीयशब्दार्थः ।

अनुमेये द्वितीये सहस्र सः स्यात् । सराचसीका निशा ।
राचसी साचादनुपलभ्यमाना निशयानुमीयते ।

समानस्य छन्दस्यऽमूर्द्धप्रभृत्युदर्केषु । ६ । ३ ।

८४ ।

समानस्य सः स्यादुत्तरपदे न तु मूर्द्धादिषु । अनुभ्राता
सगर्भः । अनुसखा सयूथः । यौनः सनुत्यः । तत्र भव इत्यर्थे
सगर्भसयूथसनुताद्यत् । अमूर्द्धादिषु किम् । समानमूर्द्धा ।
समानप्रभृतयः । समानोदर्काः । समानस्येति योगो विभ-
ज्यते । तेन सपक्षः साधर्म्यम् सजातीयमित्यादि सिद्ध-
मिति काशिका । अथवा सहशब्दः सहशवचनोऽस्ति । सह-
शस्त्वस्या ससखीति यथा । तेनायमस्यपदविग्रहो बहु-
व्रीहिः । समानः पक्षो यस्त्वित्यादि ।

ज्योतिर्जनपदराशिनाभिनामगोलरूपस्यान

वर्णवयोवचनबन्धुषु । ६ । ३ । ८५ ।

एषु द्वादशसूत्रपदेषु समानस्य सः स्यात् । सज्योतिः (२६) ।
सजनपद इत्यादि ।

चरणे ब्रह्मचारिणि । ६ । ३ । ८६ ।

(२६) समानं ज्योतिरस्येति बहुव्रीहिः समकालवचनः । यस्मिन्
ज्योतिषि आदित्ये न चत्वे वा उपनिषत्तितं तदस्मन्नपथ्यन्तमनुवर्त्तमान-
मशौचादि सज्योतिरित्युच्यते ।

ब्रह्मचारिण्युत्तरपदे समानस्य सः स्याच्चरणे समानत्वेन
गम्यमाने । चरणः शाखा, ब्रह्म वेदः तदध्ययनार्थं व्रत-
मपि ब्रह्म । तच्चरतीति ब्रह्मचारी । समानः सः (२७) ।
सब्रह्मचारी ।

तीर्थे ये । ६ । ३ । ८७ ।

तीर्थे उत्तरपदे यादौ प्रत्यये विवक्षिते समानस्य सः स्यात् ।
सतीर्थः एकगुरुकः । समानतीर्थे वासीति (६७४) व्यत्ययः ।

विभाषोदरे (२८) । ६ । ३ । ८८ ।

यादौ प्रत्यये विवक्षिते इत्येव । समानीदर्थः सोदर्थः ।

दृग्दृश्वतुषु । ६ । ३ । ८९ ।

सदृक् । सदृशः । दृक्षे चेति वक्तव्यम्* । सदृक्षः । वतुर-
त्तरार्थः ।

इदङ्गिमोरीशकी । ६ । ३ । ९० ।

दृग्दृश्वतुषु इदम् ईश् किमः की स्यात् । ईदृक् ईदृशः ।
कीदृक् कीदृशः । वतूदाहरणं (६६८) व्यत्यये । दृक्षे चेति वक्त-
व्यम्* । ईदृक्षः । कीदृक्षः । आ सर्वनाम्नः (६८४) दृक्षे च* ।

(२७) स इति ब्रह्मचारीत्यर्थः तस्य समानत्वं वेदस्य व्रतस्य वा समानत्वात्
समानवेदाध्ययननिमित्तव्रतचारीत्यर्थः ।

(२८) सोदरसहोदरगृहौ तु समानसुदरं यस्मिन् विमर्शे सहशब्देन समासे
वोपसर्जनस्येत्यनेन (४१३) वादेशात् सिद्धौ ।

तादृक् तादृगः । तावान् । तादृचः । दीर्घः, मत्तोत्वे । अमू-
दृगः अमूदृक् अमूदृचः ।

समासेऽङ्गलेः सङ्गः । ८ । ३ । ८० ।

अङ्गुलिशब्दात्सङ्गस्य मूर्धन्यः स्यात्समासे । अङ्गुलिषङ्गः ।
समासे किम् । अङ्गुलेः सङ्गः ।

भीरोः स्थानम् । ८ । ३ । ८१ ।

भीरुशब्दात् स्थानस्य सस्य मूर्धन्यः स्यात्समासे । भीरुष्ठा-
नम् । असमासे तु । भीरीः स्थानम् ।

ज्योतिरायुषस्तीमः । ८ । ३ । ८३ ।

आभ्यां स्तीमस्य सस्य मूर्धन्यः समासे । ज्योतिष्टीमः ।
आयुष्टीमः । समासे किम्, ज्योतिषः स्तीमः ।

सुप्रामादिषु (२६) च । ८ । ३ । ८८ ।

सस्य मूर्धन्यः । शोभनं साम यस्य सुप्रामा । सुषन्धिः ।

एति संज्ञायामगात् । ८ । ३ । ८९ ।

सस्य मूर्धन्यः । हरिषेणः । एति किम्, हरिसक्थम् । संज्ञा-

(२६) सुप्रामा निःप्रामा दुःप्रामा सुषेधः निषेधः दुःषेधः सुषन्धिः निःष-
न्धिः दुःषन्धिः छुटु डटु गौरिपक्षः (संज्ञायास्) प्रतिष्ठाका जला-
वाहम् नौषेचनम् इन्दुभिषेवणम् (एतिसंज्ञायामगात्) हरिषेणः
(नक्तवादा) रोहिणीषेणः आकृतिगणोऽयम् सुप्रामादिः । एति संज्ञा-
यामित्यादि सूत्रद्वयं गणसूत्रमेव सूत्रपाठे तदुद्भवं मभादेन निश्चिप्रम् ।

यां किम् पृथुसेनः । अगकारात्किम् विष्वक्सेना । इण्को
(६५ पृ०) रित्येव सर्वसेनः ।

नक्षत्राद्वा । ८ । ३ । १०० ।

एति सस्य संज्ञायामगकारान्मूर्धन्यो वा । रोहिणीषेणः
रोहिणीसेनः । अगकारात्किम् शतभिषक्सेनः । आकृति-
गणोऽयम् ।

अषष्ठ्यऽतृतीयास्यस्याऽन्यस्य दुगाशीराशास्या
स्थितोन्मूकोतिकारकरागच्छेषु । ६ । ३ । ६६ ।

अन्यशब्दस्य दुगागमः स्यादाशीरादिषु परेषु । अन्यदाशीः ।
अन्यदाशा । अन्यदास्या । अन्यदास्थितः । अन्यदुत्सुकः ।
अन्यदूतिः । अन्यद्रागः । अन्यदीयः । अषष्ठौत्वादि किम्
अन्यस्याऽन्येन वाशीः अन्याशीः । कारके छे च नायज्रिवेधः ।
अन्यस्य कारकः अन्यत्कारकः । अन्यस्यायम् अन्यदीयः ।
गहादेराकृति (५६६ पृ०) गणत्वाच्चः ।

अर्थे विभाषा । ६ । ३ । १०० ।

अन्यदर्थः अन्यार्थः ।

कोः कत्तत्पुरुषेऽचि । ६ । ३ । १०१ ।

अजादावुत्तरपदे । कुत्सितोऽश्वः कदम्बः । कदम्बम् । तत्पु-
रुषे किम् कृद्गो राजा । त्री च * । कुत्सितास्त्रयः कत्तयः ।

रथवदयोश्च । ६ । ३ । १०२ ।

कद्वयः । कद्वदः ।

टणे च जातौ । ६ । ३ । १०३ ।

कत्तृणम् ।

का पथ्यक्षयोः । ६ । ३ । १०४ ।

कापथः । काक्षः । अक्षशब्देन तत्पुरुषः । अक्षिशब्देन बहुव्रीहिर्वा ।

ईषदर्थे । ६ । ३ । १०५ ।

ईषज्जलम् काजलम् । अजादावपि परत्वात्कादेशः । काञ्जम् ।

विभाषा पुरुषे । ६ । ३ । १०६ ।

कापुरुषः—कुपुरुषः । अप्राप्तविभाषेयम् । ईषदर्थे हि पूर्ववि-
प्रतिषेधान्नित्यमेव । ईषत्पुरुषः कापुरुषः ।

कवं चोष्णेः । ६ । ३ । १०७ ।

उष्णशब्दे उत्तरपदे कवं का च वा स्यात् । कवोष्णम्—
कोष्णम्—कदुष्णम् ।

ष्टप्रोदरादीनि(३०)यथोपदिष्टम् । ६ । ३ । १०८ ।

(२०) ष्टप्रोदर ष्टप्रोल्यान बलाहक जीमूत प्रसंगान् उलूखल पिशाच वृषी
मयूर । ष्टप्रोदरादिराकृतिगणः ।

वर्णागमोवर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ ।

धातोस्तदर्थान्तिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम् ।

एतच्च समासविप्रत्ययमेवेति नियमो न, प्राचीनकारिकायां हंससिंहा-
दिशब्दानामपि ष्टप्रोदरादित्वेन सिद्धत्वोक्तः ।

पृषोदरप्रकाराणि शिष्टैर्यथोच्चारितानि तथैव साधूनि स्युः ।
पृषत् उदरम् पृषोदरम् । तलोपः । वारिवाहको वलाहकः ।
पूर्वपदस्य वः उत्तरपदादेश लत्वम् ।

भवेद्वर्णागमात् हंसः (३१) सिंहो वर्णविपर्ययात् ।

गूढोत्मा वर्णविकृतेर्वर्णनाशात्पृषोदरम् ॥ १ ॥

दिक्शब्देभ्यस्तीरस्य तारभावो वा ग० । दक्षिणतारम् दक्षि-
णतीरम् । उत्तरतारम्—उत्तरतीरम् । दुरो दाशनाश-
दमध्येषूत्त्वमुत्तरपदादेष्टुत्वञ्च ग० । दुःखेन दाश्यते दूडाशः ।
दुःखेन नाश्यते दूणाशः । दुःखेन दभ्यते दूडभः । खल-
त्रिभ्यः । दग्धेर्नलोपो निपात्यते । दुष्टं ध्यायतीति । दूढ्यः ।
आतश्चेति (उ१०८०) कः । बुवन्तोऽस्यां सीदन्तीति वृषौ । बुव-
च्छब्दस्य व आदेशः । सदेरधिकरणे डट् । आकृतिगणोऽयम् ।

(३१) हन्तिः पचाद्यचि सुगागमे हंस इति हिंसेख पचाद्यचि हकारसका-
रयोः स्थानव्यत्ययात् सिंह इति गूढोत्मात्त्वत् आकारविकृत्या उ-
कारादेशः पृषोदरमित्यत्र तकारवर्णलोपः इत्येवं रीत्या सर्वत्र
बोध्यम् । एतन्मूलकमेव ।

लुम्मेदवश्यमः कृत्ये तस्मात् काममनसोरपि ।

समो वा हितततयोर्मांसस्य पचि युज्षजोरिति ।

अन्त इति शेषः कृत्यप्रत्ययान्ते उत्तरपदे अवश्यम् शब्दस्यान्तो मकारः
लुम्मेत् । अवश्यमेव तथा कामशब्दमनः शब्दयोः परतः तस्माद्-
स्यान्तः । गन्तुकामः गन्तुमनाः तमिति पष्ठ्यर्थे प्रथमा । हितततश-
ब्दयोः परतः समोऽन्तो मकारो लुम्मेत् । सहितः-संहितः-सततः
सन्ततः । युज्षजपरपचि धातौ परे मांसशब्दस्यान्याकारो लुम्मेत् ।
मांसपचनः मांसपचनः मांसपाकः—मांसाकः इत्यादि ।

संहितायाम् । ६ । ३ । ११४ ।

अधिकारीऽयम् ।

कर्णे लक्षणस्याविष्टापञ्चमणिभिन्नच्छिन्न-
च्छिद्रसुवस्वस्तिकस्य । ६ । ३ । ११५ ।

कर्णशब्दे परे लक्षणवाचकस्य दीर्घः । द्विगुणाकर्णः ।
लक्षणस्य किम् शोभनकर्णः । अविष्टादीनाङ्गिम् विष्टकर्णः ।
अष्टकर्णः । पञ्चकर्णः । मणिकर्णः । भिन्नकर्णः । छिन्न-
कर्णः । छिद्रकर्णः । सुवकर्णः । स्वस्तिककर्णः ।

नहिष्टतिष्टपिष्यधिरुचिसहितनिषु कौ । ६
। ३ । ११६ ।

क्विवन्तेषु परेषु पूर्वपदस्य दीर्घः । उपानत् । नोवृत् ।
ग्रावट् । मर्मावित् । नीरुक् । अभीरुक् । ऋतीषट् । परी-
तत् । कविति किम् परिणहनम् । विभाषा पुरुष (४७६ प्र०)
द्रव्यतो मण्डूकप्लुत्या विभाषाऽनुवर्तते । सा च व्यवस्थिता ।
तेन गतिकारकयोरेव नेह । पटुरुक् । तिग्मरुक् ।

वनगिर्थीक्षंज्ञायाक्कोटर(१२)किंशुलुकादी-
(१३) नाम् । ६ । ३ । ११७ ।

(१२) कोटरं भिन्नक सिद्धक पुरग शारिक । कोटरादिः ।

(१३) किंशुलुकं शान नड सञ्ज्ञत भञ्जन लोहित अकुट । किंशुलुकादिः ।

कोटरादीनां वने परे किंशुलकादीनाङ्गिरो परे च दीर्घः
स्यात् संज्ञायाम् ।

वनं पुरगामिश्रकासिध्रकासारिकाकोटराग्रे-
भ्यः । ८ । ४ । ४ ।

वनशब्दस्योत्तरपदस्य एभ्य एव णत्वं नान्येभ्यः । इह कोट-
रान्ताः पञ्च दीर्घविधौ कोटरादयो बोध्याः । तेषां कृतदी-
र्घाणां णत्वविधौ निर्देशो नियमार्थः अग्रे शब्दस्य तु विध्यर्थः ।
पुरगावणम् । मिश्रकावणम् । सिध्रकावणम् । सारिकावणम् ।
कोटरावणम् । एभ्य एवेति किम् असिपञ्चवनम् । वनस्याग्रे
अग्रे वणम् । राजदन्तादिषु (४३२४) निपातनात्मस्य अलुक्
प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमा । किंशुलकागिरिः ।

बले । ६ । ३ । ११८ ।

बलप्रत्यये परे दीर्घः स्यात्संज्ञायाम् । कषीबलः ।

मतौ बह्वचोऽनजिरादी (३४) नाम् । ६ । ३ ।

११६ ।

अमरावती । अनजिरादीनाङ्गिम् । अजिरवती । बह्वचः
किम् व्रीहिमतौ । संज्ञायामित्येव । नेह बलयवती ।

शरादीनाञ्च (३५) । ६ । ३ । १२० ।

(३४) अजिर खदिर पुलिन हंस कारण्डव चक्रवाक । अजिरादिः ।

(३५) शर वंश धूम आर्हि कपि कृष्णि मुनि शुचि हनु । शरादिः ।

अरावती ।

इको वहेऽपीलोः । ६ । ३ । १२१ ।

इगन्तस्य दीर्घः स्याद्वहे । ऋषीवहम् । कपीवहम् । इकः
किम् पिण्डवहम् । अपीलोः किम् पीलुवहम् । अपील्वा-
दीनामिति वाच्यम् * । दारुवहम् ।

उपसर्गस्य घञऽमनुष्ये बहुलम् । ६ । ३ । १२२ ।

उपसर्गस्य बहुलन्दीर्घः स्याद्वजन्ते परे न तु मनुष्ये । परी-
पाकः—परिपाकः । अमनुष्ये किम् । निषादः ।

इकः काशे । ६ । ३ । १२३ ।

इगन्तस्योपसर्गस्य दीर्घः स्यात् काशे । वीकाशः नीकाशः
इकः किम् प्रकाशः ।

अष्टनः संज्ञायाम् । ६ । ३ । १२४ ।

उत्तरपदे दीर्घः । अष्टापदम् । संज्ञायाङ्गिम् । अष्टपुत्रः ।

चित्तेः कपि । ६ । ३ । १२५ ।

एकचित्तीकः ।

नरे संज्ञायाम् । ६ । ३ । १२६ ।

विश्वानरः ।

मिते चर्षी । ६ । ३ । १२७ ।

विश्वामित्रः । ऋषी किम् । विश्वामित्रो माणवकः । शनो
दन्तदंष्ट्राकसंकुन्दवराहपुच्छपदेषु दीर्घो वाचः * । खादन्तः ।
इत्यादि ।

प्रनिरन्तःशरेक्षु लक्ष्मन्कार्ष्यखदिरपीयूषाभ्यो

ऽसंज्ञायामपि । ८ । ४ । ५ ।

एभ्यो वनस्य णत्वं स्यात् । प्रवणम् । कार्ष्यवणम् । इह घात्य
रत्वात् णत्वम् ।

विभाषोषधिवनस्यतिथः । ८ । ४ । ६ ।

एभ्यो वनस्य णत्वं वा स्यात् । दूर्वावणम्—दूर्वावनम् ।
शिरीषवणम्—शिरीषवनम् (३६) । द्वाचत्राज्यामेव * । नेह
देवदातवनम् । इरिकाभ्यः (३७) प्रतिषेधो वक्तव्यः * ।
इरिकावनम् । मिरिकावनम् ।

वाहनमाहितात् । ८ । ४ । ८ ।

आरोप्य यदुह्यते तद्वाचिस्थान्निमित्तात्परस्य वाहननकारस्य
णत्वं स्यात् । इक्षुवाहनम् । आहितात्किम् । इन्द्रवाहनम् ।
इन्द्रस्वामिकं वाहनमित्यर्थः । वहतेत्युटि वृद्धिरिहैव सूत्रे
निपातनात् ।

(३६) वनस्यतिशब्दः वृक्षमात्रवाची न तु पारिभाषिकपुष्पान्दन्यफलवद्बृक्ष-
मात्रपरस्तदुदाहरणेनाह शिरीषवनमिति ।

(३७) ओषधित्वात् मापौ प्रतिषेधः । इरिका मिरिका तिमिरा । इरिका-
दिशक्तिगणः ।

पानन्देशे । ८ । ४ । ६ ।

पूर्वपदस्थानिमित्तात्परस्य पाननस्य णत्वं स्याद्विशेषे गम्ये ।
चौरपानं येषाम् तं चौरपाणाः उशीनराः (३८) । सुरा-
पाणाः प्राच्याः । पीयते इति पानम् । कर्मणि ल्युट् ।

वा भावकरणयोः । ८ । ४ । ६० ।

पानस्येत्वेव । चौरपाणम्—चौरपानम् । गिरिनद्यादीनां (३९)
वा । गिरिणदी—गिरिनदी । चक्रनितम्बा—चक्रणितम्बा ।

प्रातिपदिकान्तनुम्बिभक्तिषु च । ८ । ४ । ११ ।

पूर्वपदस्थानिमित्तात्परस्य एषु स्थितस्य नस्य णो वा स्यात् ।
प्रातिपदिकान्ते । मापवापिणौ । नुमि । ब्रीहिवापाणि ।
बिभक्तौ । मापवापेण । पत्ते मापवापिनावित्यादि । उत्तर-
पदम् यत्प्रातिपदिकान्तइत्यस्यैव णत्वम् । नेह । गर्गाणाम्
भगिनी गर्गभगिनी । अतएव (४०) नुम्यहणं कृतम् । अङ्गस्य
नुम्विधानात्तद्वक्तो हि नुम् न उत्तरपदस्य । किञ्च (४१)
प्रहिण्वन्नित्यादौ हि हेनुंमो णत्वार्थमपि नुम्यहणं

(३८) उशीनरपक्षो देशवाची तद्वासिषूपधारत् वर्त्तते ।

(३९) गिरिनदी गिरिनद्य गिरिनद् गिरिनितम्ब चक्रनदी ।

मान मापोन आगिदन । आप्रतिपदोऽयम् गिरिन-

(४०) अतएवेति पूर्वपदाक्षिप्तेनोत्तरपदेन प्रातिपदिकस्य ।

उत्तरपदशब्दस्य समासचरनावयवे कृदत्वात् मापवापिणाः ।

उत्तरस्य पदत्वमिति भावः ।

(४१) एषपदाक्षिप्तसमासकृतप्रातिपदिकान्तस्येति व्याख्याय भाष्ये नुम्-

मेव न (४२) मित्यादौ तु क्षुब्धादि (२८३४०) त्वान्न । युवादेर्न
रस्ययूना । परिपक्वानि । एकाजुत्तरपदे णः (१३८४०) (४३)
नित्यमित्युक्तम् । ह्रस्वह्रस्वी । हरिन्मानयतीति या सा हरि-
माणी । नुमि । चौरपाणि । विभक्तौ । चौरपेण रस्यविणा (४४)

कुमति (४५) च । ८ । ४ । १३ ।

कवर्गवत्युत्तरपदे प्राग्वत् । हरिकामिणी । हरिकामाणि ।
हरिकामेण ।

पदव्यवायेऽपि । ८ । ४ । ३८ ।

पदेन व्यवधानेऽपि (४६) णत्वं न स्यात् । माघकुम्भवापेन

प्रहणं प्रत्याख्यातमित्युक्तेराह किञ्चेति णत्वार्थमपीति णत्वार्थमे-
वेत्यर्थः ।

(४२) मेव नमित्यादौ त्विति प्रत्ययसम्बन्धिनो नखेव धातुमध्येवर्त्तितुमोऽपि-
नस्य न णत्वमित्यर्थः ।

(४३) अनेकाजित्युत्तरपदार्थमिदम् । अत्र कवर्गऽनुत्तरपदाच्चिप्रसङ्गास्य
विभक्त्याचिप्रकृतेच प्रत्यासत्त्यैकत्वाश्रयणेऽपि चित्तगवीणामित्या-
दौ णत्वं भवत्येव विभक्तिप्रकृतेः समासत्वात् ।

(४४) रस्यविणेत्यतान्नवर्त्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य विशब्दस्य पदत्वेऽपि पद-
व्यवाये इति निषेधस्य न प्रसङ्गः तस्य अतद्धित इति (४८४४०) वार्त्ति-
कैकवाक्यतया णत्वाश्रयातिरिक्ततद्धितभिन्नपरेण पदेन व्यवधाने न
भवतीत्यर्थकृत्वेनात्र तथात्वाभावात् ।

(४५) कादावित्यर्थकत्वापत्तेः कावित्यनुक्ता कुमतीत्युक्तम् ।

(४६) निमित्तनिमित्तिनोर्मध्ये पदेन व्यवधाने इत्यर्थः । व्यवधायकपदे ण
णत्वाश्रयातिरिक्तभिन्नपरत्वेन विशेषणीयमिति भावः ।

चतुरङ्गयोगेन । अतद्वित (४७) इति वाच्यम्* । आर्द्र गो-
मयेण । शुष्कगोमयेण ।

कुसुम्बुरुणि जातिः । ६ । १ । १४३ ।

अत्र सुण् निपात्यते । कुसुम्बुरुधान्यकम् । क्लृप्तत्वमतन्त्रम् ।
जातिः किम् । कुतुम्बुरुणि कुत्सितानि तिन्दुकोफला-
नीत्यर्थः ।

अपरस्पराः क्रियासातत्ये । ६ । १ । १४४ ।

सुण् निपात्यते । अपरस्पराः सार्धा गच्छन्ति । सततमवि-
च्छेदेन गच्छन्तीत्यर्थः । क्रियेति किम् । अपरपरा गच्छन्ति
अपरे च परे च सकृदेव गच्छन्तीत्यर्थः ।

गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु । ६ । १ । १४५ ।

सुट् सस्य षत्वञ्च निपात्यते । गावः पद्यन्तेऽस्मिन्देष्टे स गोभिः
सेवितो गोष्पदः । असेविते । अगोष्पदान्यरण्यानि (४८) ।
प्रमाणे । गोष्पदमात्रं चेतनं (४९) । सेवितेत्यादि किम् ।
गोः षदम् गोपदम् ।

(४७) अतद्वित इति व्यवधायकस्य णत्वान्ध्यातिरिक्ततद्वितभिन्नपरत्वे
निषेधः तद्वितपरत्वे तु भवत्येवेत्यर्थः ।

(४८) गवां सञ्चारो नैव यत्न कदाचित् तत्तैव नञ्पूर्वे सुडिति भाष्ये स्थित-
सुडाह्वरणेन तदाहागोष्पदान्यरण्यानीति ।

(४९) चेतनमिति चेतान्तरपरिभाषणत्वमनेन द्योत्यते तेन चेतस्य गोष्पदाभि-
क्षेऽपि न क्षतिः ।

आस्यदम्प्रतिष्ठायाम् । ई । १ । १३ई ।

आत्मयापनाय (५०) स्थाने सुट् निपात्यते । आस्यदम् ।
अति किम् आपदापदम् ।

आश्चर्य्यमनित्ये । ई । १ । १४७ ।

अङ्गुते (५१) सुट् । आश्चर्य्यं यदि स भुञ्जीत । अनित्ये
किम् आश्चर्य्यं कर्म शोभनम् ।

वर्चस्केऽवस्करः । ई । १ । १४८ ।

कुत्सितं वर्चः वर्चस्कमन्नमलम् । तस्मिन् सुट् । अवकी-
र्य्यत इति अवस्करः । वर्चस्के किम् । अवकरः ।

अपस्करो रथाङ्गम् । ई । १ । १४९ ।

अपस्करोऽन्यः ।

विकिरः शकुनिर्विकिरो वा । ई । १ । १५० ।

पक्षे विकिरः । वावचनेनैव सुद्धिकले सिद्धे विकिरग्रहण-
न्तस्यापि शकुनेरन्यत्र प्रयोगो मा भूदिति वृत्तिस्तत्र भाष्य-
विरोधात् ।

(५०) आत्मयापनं शरीररक्षणमित्यर्थः तत्फलकस्थानलाभः प्रतिष्ठा ।

प्रकृते च लाभविषयः स्थानं तथा चास्यदमनेन लब्धमित्यस्य शरीर-
रक्षणाय स्थानं लब्धमित्यर्थः ।

(५१) अनित्यस्य कादाचित्कतयाऽङ्गुतलचक्रत्वादाहाङ्गते इति ।

प्रतिष्कशश्च कशेः । ६ । १ । १५२ ।

कश गतिशासनयोरित्यस्य प्रतिपूर्वस्य पचाद्यचि सुट् निपा-
त्यते षत्वञ्च । सहायः पुरोयायी वा प्रतिष्कश इत्युच्यते ।
कशेः किम् प्रतिगतः कशां प्रतिकगोऽश्वः । यद्यपि कशे-
रेव कशा । तथापि कशेरिति धातोर्यहणसुपसर्गस्य प्रते-
र्यहणार्थम् । तेन धात्वन्तरोपसर्गान्न ।

प्रस्कण्वहरिचन्द्राट्षी । ६ । १ । १५३ ।

हरिचन्द्रग्रहणममन्त्रार्थम् (५१) । ऋषी इति किम् प्रकण्वो
देशः । हरिचन्द्रो माणवकाः ।

मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः । ६ । १ । १५४ ।

मस्करशब्दोऽव्युत्पन्नः तस्य सुडिनिश्च निपात्यते । वेण्विति
किम् न्करो ग्राहः । मकरो समुद्रः ।

कास्तौराजसुन्दे नगरे । ६ । १ । १५५ ।

वैषत्तौरमस्यास्तीति कास्तौरं नाम नगरम् । अजस्येव
तुन्दमस्येति अजसुन्दनाम नगरम् । नगरे किम् कात्तौ-
रम् । अजतुन्दम् ।

(५२) अमन्त्रार्थमिति मन्त्रे तु ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्र । (८५११७०)

इत्यनेनैव ह्रस्वेण सम्बन्धितभावः । हरिचन्द्रो राजर्षिः ।

कारस्करो वृचः । ६ । १ । १५ ६ ।

कारङ्करोतीति । कारस्करो वृचः । अन्यत्र कारकरः ।
केचित्तु कस्कादिष्विद(६६४०) स्पठन्ति न सूत्रेषु ।

पारस्करप्रभृतौनि च संज्ञायाम् । ६ । १ । १५ ७ ।

एतानि (५३) ससुट्कानि निपात्यन्ते नान्ति । पारस्करः ।
किष्किन्ध्या । तद्वृहतोः । करपत्न्यौरदेवतयोः सुट् तलो-
पश्च* । तात्पर्वं चत्वेन दकारो बोध्यः । तद्वृहतोर्दकार-
तकारौ लुप्येते करपत्न्योस्तु सुट् चौरदेवतयोरिति समुदायो-
पाधिः । तस्करः । बृहस्पतिः (५४) । प्रायस्य चित्तिचि-
त्तयोः* । प्रायश्चित्तिः । प्रायश्चित्तम् (५५) । वनस्पतिरि-
त्यादि । आकृतिगणोऽयम् ।

इति समासाश्रयविधयः ।

(५३) पारं करोतीति कजो हेतुताच्चीत्येत्यादिना (उ३२८४०) टः । पारस्क-
रोदेशो नगरं वा । सोऽभिजनोऽस्य अन् पारस्करो सुनिर्भेदः किष्कु,
प्रमाणा युहा किष्किन्ध्या तस्करचौरः बृहस्पतिः सुराचार्यः । वन-
स्पतिर्दृक्षः । पारस्करादिराकृतिगणोऽयम् ।

(५४) बृहत्या वाचः पतिः बृहस्पतिः वाग्वै वृहती तस्या एव पतिरिति श्रुतेः
(५५) प्राय इत्यकारान्तपुंलिङ्गस्तपोवाची “प्रायोनाम तमः प्रोक्तं चित्तं
निश्चय उच्यते” इति सूत्रेः ।

इति समाप्तं समासाश्रयप्रकरणम् ।

समर्थानाम्प्रथमाद्वा (१) । ४ । १ । ८२ ।

इदम्पदत्रय (२) सधिक्रियते प्राग्दिश इति (६६०४०) यावत् । सामर्थ्यम् परिनिष्ठितम् कृतसन्धिकार्यत्वमिति यावत् ।

प्राग्दीव्यतोऽण् । ४ । १ । ८३ ।

तेन (३) दीव्यतीत्यतः (६०४४०) प्रागणधिक्रियते ।

अश्वपत्यादिभ्य (४) श्च । ४ । १ । ८४ ।

एभ्योऽण् स्यात् । प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु (५) वक्ष्यमाणस्य स्थस्यापवादः ।

- (१) व्यवसरसङ्ख्या तद्धितप्रकरणभारभङ्गे समर्थानामिति समर्थानां मध्ये सूत्रे प्रथमोपात्तात्प्रत्ययो वेदितव्यः स च वा । प्रथमतस्तु तत्तत्सूत्रे प्रथमोच्चारितशब्दप्रतिपाद्यत्वम् ।
- (२) पदत्रयमिति प्रत्येकं पदानां स्मरितत्वात् । वेत्यस्य तु प्राग्दिशङ्त्वुत्तरमपि सङ्ख्यः अवधिप्रदर्शनं तु विशिष्टस्य पदत्विकस्येति बोध्यम् । तद्धितानामेकार्थीभाव एव प्रवृत्तिः समर्थः पदविधि (३१७४०) रित्युक्तेरित्युक्तमतः समर्थानामित्यस्येहार्थान्तरं तथाच समर्थशब्दः शक्तपर्थ्यायः शक्त्यवधारणप्रतिपादकत्वं तच्च परिनिष्ठितस्यैवेति तदाह परिनिष्ठितत्वमिति ।
- (३) प्राग्दीव्यत इत्यत्र तेन दीव्यतीतिस्त्वपठितदीव्यतिशब्दघटकदीव्यच्छब्दो ग्राह्य इत्याह तेनेति ।
- (४) अश्वपति ज्ञानपति शतपति धनपति गणपति स्थानपति यज्ञपति राष्ट्रपति कुलपति गृहपति धान्यपति धन्यपति वन्धुपति धर्मपति सभापति प्राणपति ज्ञेयपति । अश्वपत्यादिः ।
- (५) प्राग्दीव्यतीति प्रकरणे ये ये प्रत्यया यस्मिन् यस्मिन्नर्थे भवन्ति तेषु तेष्वर्थेष्वित्यर्थः ।

तद्धितेष्वचामादेः । ७ । २ । ११७ ।

चिति णिति च तद्धिते परेऽचामादेरचो वृद्धिः स्यात् ।

किति च । ७ । २ । ११८ ।

किति च तद्धिते तथा । अश्वपतेरपत्यादि आश्वपतम् ।
गाणपतम् । गाणपत्यो (६) मन्त्र इति तु प्रामादिकमेव ।

दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदास्यः । ४ । १ ।

८५ ।

दित्यादिभ्यः पत्युत्तरपदाच्च (७) प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु स्यः स्यात् ।
अणोऽपवादः । दैत्यः (८) । अदितेरादित्यस्य वा आदित्यः ।
प्राजापत्यः । यमाच्चेति काशिकायाम् । याम्यः । पृथिव्या-
जाजौ * । पार्थिवा पार्थिवी । देवाद्यजजौ * । दैव्यम्
देवम् । वह्निषष्टिलोपो (९) यच्च * । बाह्यः । ईकक् च * ।
वाहीकः । स्यान्नोऽकारः * । अश्वत्यामः (१०) । पृषोदरा-

(६) गाणपत्य इति देवतार्थकाण्यन्ताच्चतुर्वर्णादेराकृतिगणत्वेन व्यञ्जितं
तथा भवत्येवेति । मनो०

(७) पत्युत्तरपदाच्चेत्यनेन बहुवचनपूर्वकपत्यन्ताच्च भवति अन्यथा पत्यन्तादित्ये-
वोक्तं स्यात् तेन बहुवचनशब्दाच्चेति । मनो०

(८) दैत्य इति दितिशब्दात् कदिकारादक्तिन इति (२३० पृ०) डीमि कते स्त्री-
भ्योऽङ्कि (५०६ पृ०) दैतेय इति सिद्धम् ।

(९) वह्निषष्टिलोपवचनमव्ययानां भभाव इत्यस्यानित्यताज्ञापनार्थं तेनारा-
तीय इत्यादौ न टिलोपः ।

(१०) अश्वस्येव स्याम वलं यस्येति बहुव्रीहौ पृषोदरादित्वात् सस्य तः ।

द्वित्वात्(४०६५) सस्य तः । भवार्थे तु लुग्व्याचः । अश्वत्यामा ।
लोम्नोऽपत्येषु बहुष्वकारः (११) * । बाह्वादीजो (४६८५०)
ऽपवादः । उडुलोमाः । उडुलोमान् । बहुषु किम् औड-
लोमिः । गोरजादिप्रसङ्गे यत्(१२) * । गव्यम् । अजादिप्रस-
ङ्गे किम् गोम्य हेतुभ्य आगतम् गोरूप्यम् गोमयम् ।

उत्सादिभ्यो(१३) ऽञ् । ४ । १ । ८६ ।

औत्सः । अग्निकलिभ्यां ढग्वत्तव्यः * । अग्नेरपत्यादि आग्ने-
यम् । कालेयम् । इत्यपत्यादि (१४) विकारान्तार्थसाधा-
रणाः प्रत्ययाः ।

(११) केवललोम्नोऽपत्येन योगाभावात् तदन्तेऽयं विधिः ।

(१२) गोरिति न केवलमपत्येव किन्तु प्राग्दीव्यतीयेषु सर्वेष्वपि तेन गोरिदं,
नवि भवं, गौर्देवताऽस्तीति सर्वत्र गव्यमित्येव ।

(१३) उत्स उदपान विकर विनद सहानद सहानस सहप्राण तरुण तनुन
वृक्षया (असे)ष्टधिवी धेनु पङ्क्ति जगती त्रिष्टुप् अतुष्टुप् जनपद भरत
उशीनर पीष्ण पीलुकुण उदस्थान (देशे) ष्टगदेश भल्लकीय रथन्तर
मध्यन्दिन वृहत् सहत् सत्त्वत् कुस पञ्चाल इन्द्रावसान उष्णिह
ककुम् सुवर्ण देव पीष्णाद् बन्दसि । उत्सादिः ।

अत्र वृक्षया (असे) इति प्रयते असे असमासे वृक्षयस्यापत्यं वास्तव्यः
समासे तु गौर्वृक्षयिरिति अत्सासे इति निषेधज्ञापकात् तदन्तविधि-
रत्वास्ति तेन धेनुशब्दस्यात्र पाठेन अधेनूनां समूह इत्यर्थे आधेनव-
मिति सिद्धम् । मनो०

(१४) अपत्यादीत्यादिना अग्नेरागतमग्नौ भवमग्निना दृष्टं साक्ष अग्नेरिदं
मित्येतेषां ग्रहणम् ।

स्त्रीपुंसाभ्यान्जञौ भवनात् । ४।१।८७।

धान्यानाम्भवन (६५८५०) इत्यतः प्रागर्थेषु स्त्रीपुंसाभ्यां क्रमा-
न्नज् जञौ स्तः । स्त्रैणः । पौंस्रः । वत्यर्थे न स्त्रीपुंवच्चेति
(४४५५०) ज्ञापकात् । स्त्रीवत् । पुंवत् ।

द्विगोर्लुगनपत्ये । ४।१।८८।

द्विगोर्निमित्तं यस्तद्वितोऽजादिः (१५) अनपत्यार्थः प्राग्दीव्य-
तीयस्तस्य लुक् स्यात् । पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशः
पञ्चकपालः । द्विगुनिमित्तस्येति किम् पञ्चकपालस्य दृष्ट्वाण्डम्
पाञ्चकपालम् । अजादिः किम् पञ्चगर्गकूप्यम् । अनपत्ये
किम् द्वयोर्निमित्तयोरपत्यम् हैमितिः ।

गोत्रेऽलुगचि । ४।१।८९।

अजादौ प्राग्दीव्यतीये विवक्षिते गोत्रप्रत्ययस्याऽलुक् स्यात् ।
गर्गाणाञ्छात्राः । वृद्धाच्छः (५६०५०) ।

आपत्यस्य च तद्वितेऽनाति (१६) । ६।४।

१५१ ।

(१५) अजादिरिति एतच्चोत्तरसूत्रात् गोत्रेऽलुगचीत्यतोऽचीत्यस्यापकर्षा-
ल्लभ्यते इति बोध्यम् ।

गर्गस्यापत्यादि यजि गार्ग्यशब्दस्य दृष्टत्वात् ततश्चः

(१६) आपत्यस्येति किं सङ्काशादिभ्योभवाद्यर्थे साङ्काश्याक इत्यादौ मा भूत्
तद्विते किं गार्ग्य इति स्त्रियां जञि मा भूत् अनातीति किं गार्ग्या-
यण इत्यादौ मा भूत् ।

हलः (१७) परस्यापत्यकारस्य लोपः स्यात्तद्विते न त्वाकारे ।
गार्गीयाः । प्राग्दोष्यतीये किम् गर्गेभ्यो हितम् गर्गीयम् ।
अचि किम् गर्गेभ्य आगतम् गर्गरूप्यम् ।

यूनि लुक् । ४ । १ । ६० ।

प्राग्दोष्यतीये अजादौ प्रत्यये विवक्षिते युवप्रत्ययस्य लुक्
स्यात् । ग्लुचुकस्य गोत्रापत्यम् ग्लुचुकायनिः । वक्ष्यमाणः
फिन् ततो यून्यण् । ग्लौचुकायनः । तस्य क्वात्रोऽपि ग्लौचु-
कायनः । अणोलुकि वृद्धत्वाभावाच्चो न ।

पैलादिभ्यश्च (१८) । २ । ४ । ५६ ।

एभ्यो युवप्रत्ययस्य लुक् । पीलाया वि (५०६४०) त्यण् । तस्मात्
अणो व्रश्च इति (५१८४०) फिज् तस्य लुक् । पैलः पितापुत्रश्च ।
तद्राजाच्चाणः* । व्रज्मगधे (५१६४०) त्यणन्तादाङ्गशब्दादणो
व्रश्च इति (५१८४०) फिजो लुक् । आङ्गः पिता पुत्रश्च ।

व्रजः प्राचाम् । २ । ४ । ६० ।

(१७) सूर्यतिष्येत्यतो (२२८४०) य इति हलस्तद्धितस्येत्यतो (२१८४०) हल
इति चानुवर्त्याह हल इत्यादि । गर्गीयमिति मानुक्तीताच्छ
(६३५४०) इति ।

(१८) पैल शालङ्कि सात्यकि सात्यङ्गानि राहवि रावणि औदक्षी औद-
व्रजि औदमेवि औदमज्जि औदभज्जि दैवस्थानि पैङ्गलोदायनि
राहजति भौलिङ्गि राणि औदन्यि औद्गाहमानि औज्जिहानि
औदशुद्धि (तद्राजाच्चाणः) आकतिगणोऽयम् ।
तद्राजसंज्ञकान् परस्य युवप्रत्ययस्य लुगित्यर्थः ।

गोत्रे यः (१६) इज् तदन्ताद्युवप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । तच्चेद्गोत्रं प्राचाम्भवति । पन्नागारस्यापत्यम् । अत इज् (४६८४०) । यजिजोश्चेति (५००४०) फक् । पान्नागारिः पिता पुत्रश्च । प्राचाङ्गिम् दाक्षिः पिता । दाक्षायणः (२०) पुत्रः ।

न तौल्वलिभ्यः । २ । ४ । ६१ ।

तौल्वल्यादिभ्यः (२१) परस्य युवप्रत्ययस्य लुक् न स्यात् । पूर्वेषु प्राप्तः । तुल्वन्तः तत इजि फक् । तौल्वलिः पिता । तौल्वलायनः पुत्रः ।

फक्फिजोरन्यतरस्याम् । ४ । १ । ६१ ।

यनि लुगिति (४६२४०) नित्ये लुकि प्राप्ते विकल्पार्थं सूत्रम् कात्यायनस्य वृत्ताः कातीयाः कात्यायनीयाः । यस्कास्यापत्यम् यास्कः । शिवाद्यण् (५०४४०) तस्यापत्यं युवा यास्कायनिः । अणो हाचइति (५१८४०) फिज् । तस्य वृत्ताः यास्कीयाः यास्कायनीयाः ।

तस्यापत्यम् । ४ । १ । ६२ ।

(१६) इजन्ताद्युवप्रत्ययस्य गोत्रार्थ एव सम्भवेनाह गोत्रे यइति प्राचामिति गोत्रविशेषणमित्याशयेन तच्चेत् गोत्रं प्राचामित्युक्तम् ।

(२०) दक्षस्य गोत्रापत्यं पुमान् दाक्षिः युवापत्यं तु दाक्षायण इति ।

(२१) तौल्वलि धारणि पारणि रावणि दैवीपि दैवपि वार्कलि नैवकि दैवमति दैवयज्ञि चाफट्टकि वैल्वकि वैङ्कि अहुराहति पौष्करसादि आहुरोहति आहुरि प्रादोहनि नैमिन्नि प्राङ्गाहति वान्मकि वैशीति आशिनासि आहिंसि आहुरि नैमिपि आशिवन्मकि पौष्मि कारेणुप्राशि वैकर्ण्य वैरकि वैहति । तौल्वल्यादिः ।

षष्ठ्यन्तात् कृतसन्धेः समर्थीदपत्येऽथ उक्ताः वक्ष्यमाणस्य
प्रत्यया वा स्युः । उपगौरपत्यम् औपगवः । आदिवृद्धिः-(२२)
रन्त्योपधावृद्धौ बाधते ।

तस्येदमित्यपत्येऽपि बाधनार्थं (२२) कृतम्भवेत् ।

उत्सर्गः शेषएवासी तुद्धान्यस्य प्रयोजनम् ॥ १ ॥

योगविभागसु । भानोरपत्यम् भानवः । कृतसन्धेः किम्-(२४)
सौत्यितिः-(२५) । अकृतव्युहपरिभाषया सावुत्यितिर्मा भूत् ।

(२२) उपसु अथ इति स्थिते ओर्गुण(४१२प्र०) इति गुणं बाधित्वा परत्वादौ-
ञ्णितीति(१११प्र०) वृद्धा भवितव्यं गुणस्य पिचव्य इत्यादौ सावका-
शत्वात् किञ्च गुणे कृते अवादेशे च अत उपधाया(उ४०प्र०) इति वृद्धा
भवितव्यमित्याशङ्क्याहादिवृद्धिरिति । परत्वादिति भावः । तथाच गौः
गात्रावित्वादौ अन्यस्य पाचक इत्यादावुपाधायाः सौख्यत इत्यादौ
चादेर्द्विरिति विषयविशेषसमावेश इति भावः ।

(२३) अपत्यसमूहविकारादीनां संबद्धत्वाविशेषात् इदमर्थेऽन्तर्भावेण तस्येद-
(५६३प्र०) मित्यनेनैवास्य सूत्रस्य गतार्थत्वेऽपि तस्येदमित्यस्य बाधक-
भूतस्य वृद्धाच्छ(५६०प्र०) इत्यस्य बाधनार्थमिदं सूत्रं कृतम् । वृद्धाच्छ
इत्यस्य शेषविषयत्वेऽपि उत्सर्गतः शेषत्वस्यात्वापि सत्त्वादाह उत्सर्गशेष
एवासाविति तथावापत्वादित्वात्तरथीपर्यन्तप्रत्ययार्थभिन्नत्वं शेषत्वमि-
त्यस्य तत्र विवक्षितत्वेऽपि अत्र सूत्रे तस्यापत्यमित्यनुक्त्या अदन्तवाह्या-
दिप्रकृतिकापत्यार्थकसोक्तत्वेन तद्विज्ञतयैतस्य शेषपदार्थत्वप्रसङ्गादिति
भावः । तथाच वृद्धानि वृद्धिर्यस्याचानादेरिति(५६०प्र०) परिभाषितानि
प्रातिपदिकान्येवास्य सूत्रस्य प्रयोजनं विषय इत्यर्थः ।

(२४) कृतसन्धेः किमिति अन्तरङ्गत्वात् सन्धौ कृते एव तदुत्तरं प्रत्ययो
भवित्यतीति कृतसन्धिकार्यार्थकसमर्थग्रहणं किमिति प्रश्नः ।

(२५) सावुत्यितिर्मा भूदित्येव समर्थग्रहणमित्युत्तरम् । तथाहि च उत्यित

तद्धितापत्याधिकारप्रकरणम् । ४६५

समर्थपरिभाषया नेह वस्तुमुपगोः, अपत्यचैतस्य । प्रथमा-
त्किम् अपत्यवाचकात् (२६) षष्ठ्यर्थे मा भूत् । वाग्रहणाद्वा-
क्यमपि । दैवयज्ञीति (५२२७०) सूत्रादन्यतरस्यां ग्रहणानुवृत्तेः
समासोऽपि । उपपत्त्यम् । जातित्वात् ङीष् । औपगवी ।
आश्वपतः । दैत्यः । औत्सः । स्त्रैणः । पौत्तः ।

अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् (२७) । ४।१।१६३।
अपत्यत्वेन विवक्षितं पौत्रादि गोत्रसंज्ञं स्यात् ।

जीवति तु वंश्ये युवा । ४।१।१६३।

इति स्थिते अन्तरङ्गतया प्रथमतः सम्भौ कर्त्तव्ये अन्तरङ्गपरिभाषा-
तोऽपि परया अकृतव्यूहपरिभाषया तस्या बाधात् न सन्धिकार्य-
प्रसङ्गः सु इत्यस्य वृद्धिसम्भावनाया निमित्तं विनाशोन्मुखं दृष्ट्वा कत-
मपि सन्धिं नोच्चारयतीति तदर्थतया वृत्त्यैव प्रथमं भवितव्यमिति
तदर्थं समर्थग्रहणमिति भावः ।

(२६) समर्थानां प्रथमादित्यत्र प्रथमादित्यस्य प्रयोजनमनुयुज्योत्तरयति
अपत्यवाचकादिति इन्द्रो देवता यस्येति वाक्ये यथा इन्द्रशब्दादेव
प्रत्ययस्तथा देवदत्ताऽपत्यं यस्येति वाक्ये उपगुरपत्यं यस्येति वाक्ये
च देवदत्तादिरूपापत्यवाचकात् षष्ठ्यर्थे मा भूदित्यर्थं प्रथमादिव्युक्तं
तथा च प्रत्ययविधायकसूत्रे यत् पदं प्रथममुपात्तं तस्मादेव प्रत्ययो
भवति तस्यापत्य (४६३७०) मित्यादौ च तच्छब्दोपस्थाप्योपपत्तादेरुपात्त-
तया ततएव प्रत्ययः साऽस्य देवता (५३०७०) इत्यादौ तु इन्द्रादेव
तस्य प्रथमोपात्तत्वादिति सर्वं सुस्पष्टमिति ।

(२७) प्रवराध्यायप्रसिद्धं लोके गोत्रमिह तु तदप्रसिद्धस्यापि संज्ञार्थमिदम्
पौत्रादेरपत्यत्वाव्यभिचारादपत्यपदवाच्यत्वादाहापत्यत्वेन विवक्षित-
मिति तेन पौत्रादेस्तत्त्वेन विवक्षावानेव गोत्रत्वम् । पौत्रापत्यश-
ब्दयोः समन्वितकृतया यदीयपौत्रादि तं प्रत्येव तस्य गोत्रत्वम् ।

वंशे(२८) पित्रादौ जीवति पौत्रादेर्यदपत्यं चतुर्थादि तद्युव-
संज्ञमेव स्यान्न तु गोत्रसंज्ञम् ।

भ्रातरि च ज्यायसि । ४ । १ । १६४ ।

ज्येष्ठे भ्रातरि जीवति कनीयान् चतुर्थादिर्युवसंज्ञो वा स्यात् ।

वाऽन्यस्मिन् सपिण्डे स्थविरतरे जीवति । ४ ।

१ । १६५ ।

भ्रातुरन्यस्मिन् सपिण्डे स्थविरतरे जीवति पौत्रप्रभृतेरपत्यम्-
जीवदेव युवसंज्ञं वा स्यात् । एकस्मिन् जीवति ग्रहणमपत्यस्य विग्रे-
षणम् द्वितीयं सपिण्डस्य । तरपा निर्देश उभयो (२९)
कृत्कर्षार्थः । स्थानेन वयसा चोत्कृष्टे पितृव्ये मातामह-
भ्रातरि(३०)वा जीवति । गर्गस्यापत्यम् गार्ग्यायणः गार्ग्यौ
वा । स्थविरिति किम् । स्थानवयो न्यूने(३१) गार्ग्य एव ।
जीवति किम् मृते मृतो वा गार्ग्य एव । वृद्धस्य च पूजाया-
मिति वाच्यम् * । गोत्रस्यैव वृद्धसंज्ञा प्राचाम् । गोत्रस्य

(२८) पितृपितृनामहादिकृत्पादकप्रत्ययः वंशस्तत्र भवः वंशः । पौत्रप्रभृ-
तीत्यनुष्ठुप्ते पञ्चा विपरिणामस्याह पौत्रादेरिति । तृशब्द एवकारार्थः
सु च भिन्नक्रम इत्याशयेनाह युवसंज्ञमेवेति ।

(२९) उभयोः स्थानवयसोरित्यर्थः स्थानञ्च पितृव्यत्वादिकं तद्रूपेणैव तेषां
पूज्यत्वात् ।

(३०) मातामहभ्रातरीति भ्रातृसापिण्डानुसमीह गृह्यते इति मतेनेदम्
कचित्पितामहभ्रातरीत्येव पाठः । शब्देन्दुः ।

(३१) स्थानवयो न्यून इति स्वज्येष्ठो भ्रातृपुत्रादिः स्थानन्यूनः ।

युवसंज्ञा पूजायाङ्गम्यमानायाम् । तत्र भवान् गार्ग्यायणः
पूजेति किम् गार्ग्यः । यून्श्च कुत्सायां गोत्रसंज्ञेति वा-
च्यम्* । गार्ग्यो जात्नः । कुत्सेति किं गार्ग्यायणः ।

एको गोत्रे । ४ । १ । ६३ ।

गोत्रे एक एवापत्यप्रत्ययः स्यात् । उपगोर्गोत्रापत्यम् औप-
गवः । गार्ग्यः । नाडायनः ।

गोत्रे (३२) स्त्रैकोनसंख्यानां प्रत्ययानाम्परम्परा ।

यद्वा स्त्रयूनसंख्येभ्योऽनिष्टोत्पत्तिः प्रसज्यते ॥ १ ॥

अपत्यमितुरेव स्यात्ततः प्राचामपीति च ।

मतभेदेन तद्व्याख्ये सूत्रमेतत्तथोत्तरम् ॥ २ ॥

पितुरेवापत्यमिति पक्षे हि उपगोस्त्रुतीये वाच्ये औपगवा-
दिज् स्यात् । चतुर्थे त्वजीवज्जोष्ठे मृतवंशे औपगवेः फक् ।
इत्यमिज्-फकोः परम्परायां मूलाच्छततमे गोत्रे एकोनश-
तम्प्रत्ययाः स्युः । पितामहादीनामपीति (३३) मुख्यपक्षे तु
तृतीये वाच्ये उपगोरणा इष्टे सिद्धेऽपि अणन्तादिजपि स्यात्
चतुर्थे फगिति ततः फगिजोः परम्परायां शततमे गोत्रेऽष्ट-
नवतिरनिष्टप्रत्ययाः स्युः । अतो नियमार्थमिदं सूत्रम् ।
एवमुत्तरसूत्रेऽप्युच्यम् ।

(३२) एतत्सूत्रानारम्भे इति शेषः गोत्रेऽर्थे विहितानां प्रत्ययानां स्वस्य मूल-
पुरुषस्य यावन्तोऽधस्तनाः पुरुषाः एकोनतावत्संख्यकानां परम्परा
स्यात् पौत्रादेरपत्यत्वपक्षे तु द्यूनतावत्संख्यकानामिति भेदः ।

(३३) पितामहादीनामपीति अपत्यमित्युपज्यते स च मुख्यपक्षः अपत्यं
पौत्रप्रभृतीति (४६५५०) सूत्रसंख्यात् ।

गोत्राद्यन्यस्त्रियाम् । ४ । १ । ६४ ।

यून्यपत्ये गोत्रप्रत्ययान्तादेव प्रत्ययः स्यात् । स्त्रियान्तु न युव-
संज्ञा । गर्गस्य युवाऽपत्यम् गार्ग्यायणः । स्त्रियां गोत्रत्वा-
देक एव प्रत्ययः ।

अत इज् । ४ । १ । ६५ ।

अदन्तं यत्प्रातिपदिकन्तप्रकृतिकात् षष्ठ्यन्तादिज् स्यात् ।
अपत्येऽर्थे । दाक्षिः ।

बाह्यादिभ्यश्च (३४) । ४ । १ । ६५ ।

बाहविः । औडलोमिः । आकृतिगणोऽयम् ।

सुधातुरकङ् च । ४ । १ । ६७ ।

चादिज् । सुधातुरपत्यं सौधातकिः । व्यासवरुडनिषाद-
चाण्डालविम्बानाञ्चेति वक्तव्यम् * ।

३४) बाह उपबाह उपवाकु निवाकु शिवाकु वटाकु उपविन्दु हृपली
वृकला चूडा बलाका मूर्षिका कुशला लगला ध्रुवका ध्रुवका सुमि-
त्वा इर्मित्वा पुष्करमद् अमुहुरत् देवशर्मन् अग्निशर्मन् भद्रश-
र्मन् सुशर्मन् कुनामन् सुनामन् पञ्चन् सप्तन् अष्टन् (अमितौजसः
सलोपश्च) सुधावेत् उदङ्गु गिरस् माघ शराविन् मरीची ज्येष्ठजिन्
शृङ्खलतोदिन् खरनादिन् नगरमर्दिन् प्राकारमर्दिन् लोमन् अजी-
गर्त्त, कण्ण युधिष्ठिर अर्जुन साख्य गद प्रद्युम्न राम उदङ्ग (उदकः
(संज्ञायाम्) सम्भूयोऽम्भसोः सलोपश्च । बाह्यादिः आकृतिगणोऽयम् ।
तेन सात्वकिः जाह्नविः ऐन्द्रशर्मिः आजघेनविः ।

न व्याभ्याम्पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच् ७

। ३ । ३ ।

पदान्ताभ्यां यकारवकाराभ्याम्परस्य न वृद्धिः किन्तु ताभ्यां पूर्वौ क्रमादेजागमौ स्तः । वैयासकिः । वारुडकिरित्यादि ।

गोत्रे कुञ्जादिभ्यः(३५)च्फञ् ४।१। ६८।

व्रातच्फञोरस्त्रियाम् । ५ । ३ । ११३ ।

व्रातवाचिभ्यः च्फजन्तेभ्यश्च स्त्रिये ज्ञः स्यात्तु स्त्रियाम् ।
कौञ्जायन्यः । बहुल्ये तद्राजत्वात्(५२०५०) लुग्वच्यते ।
व्राधायन्यः । स्त्रियाङ्कौञ्जायनी गोत्रत्वेन जातित्वात् ङीष् ।
अनन्तरापत्ये । कौञ्जिः ।

नडादिभ्यः(३६)फक् । ४ । १ । ६६ ।

गोत्र इत्येव । नाडायनः चारायणः । अनन्तरी नाडिः ।

(३५) कुञ्ज ब्रह्म शङ्ख भस्मन् गण लोमन् शठ शाक शुण्डा शुभ विपाश
स्कन्द स्कन्ध । कुञ्जादिः ।

(३६) नड इत्येवमादिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यो गोत्रेऽपत्ये फक् स्यात् नाडा-
यनः । नड चर वक सुञ्ज इतिक इतिश उपक एक लमक शलङ्क
शलङ्कश्च सप्तल वाजप्य तिक अग्निशर्मन् दृष(गण्ये) प्राण नर साय-
क दास मित द्वीप पिङ्गर पिङ्गल किङ्कर किङ्कल कातर कातल
काश्यप काश्य काव्य अज असुध क्षणरणौ (व्राह्मणवाशिष्ठे)
अमित लिय चित कुमार क्रोष्टु क्रोष्टश्च लोह दुर्ग स्तम्भ शिंशपा
अय तण शकट सुमनस् सुमत मिमत कृच् जलन्धर अन्धर

हरितादिभ्यो(३७)ऽजः । ४ । १ । १०० ।

एभ्योऽजन्तेभ्यो यूनि फक् । हरितायनः । इह गोत्राधि-
कारेऽपि सामर्थ्याद्यून्ययम् । न हि गोत्रादपरो गोत्रप्रत्ययः ।
विदा(५०१८०)द्यन्तगणो हरितादिः ।

यजिजोश्च । ४ । १ । १०१ ।

गोत्रे यी यजिजो तदन्तात् फक् स्यात् । अनातीत्युक्ते रा-
प्रत्यस्येति (४६१८०) यलोपो न । गार्ग्यायणः । दाच्यायणः ।

शरद्वच्चुनकदर्भाङ्गुवत्साग्रायणेषु । ४ । १ ।

१०२ ।

गोत्रे फक् । अजिजोरपवादः । आदौ विदादौ । शारदता-
यनो भार्गवश्चेत् शारदतोऽन्यः । शौनकायनो वात्स्यश्चेत्
शौनकोऽन्यः । दार्भायणः आग्रायणश्चेत् दार्भिरन्यः ।

द्रोणपर्वतजीवन्तादन्यतरस्याम् । ४ । १ । १०३ ।

युगम्बर हंसक दण्डिन् हस्तिन् पिण्ड पञ्चाल चमसिन् सुकृत्य
स्थिरक ब्राह्मण चटक बंदर अश्वत्थ खरप लङ्क इन्द्र अक्ष कासुक
ब्रह्मदत्त उदुम्बर शोण अलोह दण्डप । नडादिः ।

(३७) हरित किन्दास बह्यस्त अर्कलूप बध्योग विष्णु वज्र प्रतिबोध
रथीतर रथनर गवित्रि निपाद शबर अलस मठर ऋडाकु
सृपाकु सृड पुनर्मू पुल दुहिते जनन्द परस्त्री परशु च हरितादिः ।
अत्र परशुशब्दः पठ्यते स च परस्त्रीवाचकः तज्जातः पारशवः
ब्राह्मणाच्छूद्रायास्तत्तत्र इत्यर्थः ।

तद्धितापत्याधिकारप्रकरणम् । ५०१

एभ्यो गोत्रे फक्त्वा । द्रौणायणः द्रौणिः । पार्वतायनः पार्वतिः । जैवन्तायनः जैवन्तिः । अनादिरिह (३८) द्रौणः । अश्वत्थामान्नान्तरे तूपचारात् ।

अनृष्यानन्तर्ये विदादिभ्यो (३६) ऽज् । ४ ।

१ । १०४ ।

एभ्यो ऽज् स्यात् गोत्रे ये त्वच्चाऽनृषयः पुत्रादयस्तेभ्य अनन्तर्ये । सूत्रे स्वार्थे थज् । विदस्य गोत्रम् वैदः । अनन्तरी वैदिः (वाह्वादे) राक्ततिगणत्वादिज् । पुत्रस्यापत्यम् पीत्रः । दौहितः ।

गर्गादिभ्यो (४०) यज् । ४ । १ । १०५ ।

गोत्र इत्येव । गार्ग्यः । वात्स्यः ।

(३८) अनादिरिति न तु भारतप्रसिद्धस्तस्य सादित्वात् ।

(३६) विद उर्वं कश्यप कुशिक भरद्वाज उपमन्यु किलात किन्दर्भ विश्वानर ऋषिषेण ऋतभाग ह्यर्याश्च प्रियक आपस्तम्ब कृचवार शरद्वत् शुनक क्षेत्तु गोपवन शिशु विन्दु भोगक भाजन शनिक अश्वत्थान श्यामाक श्यामक श्याबलि श्यापर्ण (५००५०) उक्तो हरितादिश्च । इति विदादिः

(४०) गर्ग वत्स वाजासे संज्ञति यज व्याघ्रपात् विदभत् प्राचीनयोग अर्गस्त पुषस्ति चमस रेभ अग्निवेश शङ्ख शट शक एक धूम अवट मनस् धनञ्जय वृक्ष विश्वावसु जरमाण लोहित संशित वभ्रु वल्यु मण्डु गण्डु शङ्खु लिगु गृहलु मन्तु मङ्गु कलिगु जिगीषु मल्लु तन्तु मनायी स्तुतु कथक कन्धक कच्च वृक्ष तसु तह्य तलुक्ष तण्डु वतण्डु कमि कत कुरुकत अनडुह् कृष्ण शकल गोकक्ष अगस्त्य कुण्डिनी यज्ञवल्क पर्णवल्क अभयजात विरोहित वृषगण वङ्ग

यञञोश्च । २ । ४ । ६४ ।

गोत्रे यद्वयञन्तमचन्तश्च तदवयवयोरेतयोर्लुक् स्यात्तत्कृते
बहुत्वे न तु स्त्रियाम् । गर्गाः । वत्साः । विदाः । उर्व्राः ।
तत्कृते इति किम् प्रियगार्ग्याः । स्त्रियान्तु गार्ग्यः स्त्रियः ।
गोत्रे किम् द्वेष्ट्याः । औत्साः । प्रवराध्यायप्रसिद्धमिह गोतम् ।
तेनेह न पौत्राः । दौहित्राः ।

मधुबभ्रव्राह्मणकौशिकयोः । ४ । १ । १०६ ।

गोत्रे यच् । माधव्यो ब्राह्मणः । माधवोऽन्यः बाभ्रव्यः
कौशिक ऋषिः । बाभ्रवोऽन्यः । बभ्रुशब्दस्य गर्गादि(५०१४०)
पाठात् सिद्धेऽपि नियमार्थमिदम् । गर्गादिपाठफलान्तु लोहि-
तादि(२१६४०)कार्थार्थम् । बाभ्रव्यायणी ।

कपिवोधादाङ्गिरसे । ४ । १ । १०७ ।

गोत्रे यच् स्यात् । काप्यः । बोध्यः । आङ्गिरसे किम् ।
कापेयः । बोधिः ।

वतण्डाच्च । ४ । १ । १०८ ।

गण्य शण्डिल चणक चुलुक सुन्नल सुसल जमदग्नि पराशर जा-
तूकर्ण महित मन्त्रित व्यस्रथ शर्कराच्च पूतिमाष स्यूरा चर-
रक एलाक पिङ्गल कृष्ण गोलन्द उलूक तितिल भिषज् भिषणज
भङ्गित भण्डित दलभ नेकित चिकित्सित देवह इन्द्रह एकलू
पिप्पलू वृहदग्नि सुलोहिन् सुलाभिन् उक्थ कुटीथ । गर्गादिः ।

आङ्गिरस इत्येव । वातण्डः । अनाङ्गिरसे तु गर्गादौ (५०१४०) मिवादौ (५०४४०) च पाठादयजणी । वातण्डः । वातण्डः ।

लुक् स्त्रियाम् । ४ । १ । १०६ ।

वतण्डाच्चेति विहितस्य लुक् स्यात् स्त्रियाम् । शार्ङ्गरवादि-
त्वात् (२४१४०) ङीन् । वतण्डो । अनाङ्गिरसे तु । वातण्डायनी ।
लोहितादित्वात् (२१६४०) ष्फः । अणि तु वातण्डो । नृधित्वा-
द्वच्यमाणः (५२१४०) थङ् न ।

अश्वदिभ्यः (४१) फज् । ४ । १ । ११० ।

गोत्रे । आश्वायनः । 'पुंसि जातेति' पुंसीति तु प्रकृति-
विशेषणं जातस्य गोत्रं जातायनः । पुंसीति किं जाताया
अपत्यं जातेयः ।

भर्गात्तैगर्त्ते । ४ । १ । १११ ।

गोत्रे फज् । भार्गायणस्त्रैगर्त्तः भार्गिरन्त्यः ।

(४१) अत्र अश्वान् गङ्गा नृदकं विद पुट रोहिण खर्जूर खड्गार वस्त
पिजूल भङ्गिल भङ्गिल भङ्गित भङ्गित प्रकृत रामोद चान्त काण
तीक्ष्ण गोलाङ्ग अर्क खर स्फुट चक्र अविष्ट पविन्द पवित् गोमिन्
श्याम धूम धूम वाग्मिन् विश्वानर कुट शप (आत्मेदे) जन जड
खड्ग श्रीश्व अर्ह कित विशम्प विशाल गिरि चपल चुप दासक नैल
प्राच्य भर्त्य आनङ्गुल पुंसि (जात) अर्जुन महत वृत्तनम् दर्शनम्
मनस् प्रान्त ध्वन आत्मेय (भरद्वाज) भरद्वाज (आत्मेदे) उत्त आतव
कितव वद धन्य पाद शिव खदिर । अश्वदिः ।

शिवदिभ्यो (४२) ऽण् । ४ । १ । ११२ ।

गोत्र इति निवृत्तम् । शिवस्वापत्यं शैवः । गाङ्गः । पक्षे
तिकादित्वात् (५१७४) फिञ् । गाङ्गायनिः शुभादित्वात् (५०६४०)
ठक् । गाङ्गेयः ।

अवृद्धेभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः । ४ ।

१ । ११३ ।

अवृद्धेभ्यो नदीमानुषीनामभ्यो ऽण् स्यात् । ठको ऽपवादः । यासु-
नः । नार्मदः । त्रिन्विताया अपत्यम् चैन्तितः । अवृद्धेभ्यः
किम् वासवदत्तेयः । नदीत्यादि किम् वैनतेयः । तन्नामि-
काभ्यः किम् शोभनाया अपत्यम् शोभनेयः ।

कट्यन्वकटुष्णिक्कुरुभ्यश्च । ४ । १ । ११४ ।

(४२) शिव प्रोष्ठ प्रोष्ठिक वण्ड जन्म भूरि दण्ड कुठार ककुभ् अनभि-
ज्ञान कोहित सुख सन्नि सुनि ककुत्स्य कहोड़ कोहड़ कहय
कहय रोध कपिञ्जल खञ्जन वतण्ड तण्कर्ण चौरहृद जलहृद
परिल पथिक पिष्ट हैहय पार्पिका गोपिका कपिलिका जटिलिका
बधिरिका मञ्जीरक मजिरक टुष्णिक खञ्जार खञ्जाल कर्मार रेख
लेख आलेखन विचित्रण रवण वर्त्तनाच्च श्रीवाच्च विटप पिष्टक पि-
टाक टक्काक नभाक जर्णनाभ जरत्कार वृथा उत्थेप पुरोहितिका
सुरोहितिका सुरोहिका अर्थवृते सुपिष्ट मसुरकर्ण मयूरकर्ण
खर्जूरकर्ण खटूरक तच्चेन् कटिपेण गङ्गा विपाश् यस्त लक्ष द्रुहा
अयस्थूण तण्कर्ण पर्ण भलन्दन विरूपान् भूमि इला सपत्नी
(अथो नद्याः) त्रिवेणी त्रिवर्णं च शिवादिशकृतिगणः ।
गोत्रमिति निवृत्तमितः प्रभृति अपत्यसामान्ये प्रत्यया इति । अनो

तद्धितापत्याधिकारप्रकरणम् । ५०५

ऋषयो मन्त्रद्रष्टारः । वाशिष्ठः । वैश्वामित्रः । अश्वकेभ्यः ।
 श्वाफल्कः । वृष्णिभ्यः । वासुदेवः । आनिरुद्धः । शौरिरिति
 तु बाह्वादित्वात् (४६८५०) इज् । कुरुभ्यः । नाकुलः । साहदेवः ।
 इज् एवायमपवादो मध्येऽपवादन्यायात् । अविशब्दात्
 परत्वाड्ढक् । आत्रेयः ।

मातुरन्त्यस्य सप्तद्रुपूर्वायाः । ४ । १ । ११५ ।

संख्यादिपूर्वस्य मातृशब्दस्योदादेशः स्यादणप्रत्ययश्च ।
 द्वैमातुरः । पाण्डमातुरः । सान्ध्यामातुरः । आद्रमातुरः । आदे-
 शार्थं वचनम् । प्रत्ययस्तु उत्सर्गेण सिद्धः । स्त्रीलिङ्गनिर्देशो-
 ऽर्थापेक्षः । तेन धान्यमातुर्न । संख्येति किम् सौमातः ।
 शुभ्रादित्वात् (५०६५०) वैमात्रेयः ।

कन्यायाः कनीन च । ४ । १ । ११६ ।

ढकोऽपवादोऽण् तत्सन्नियोगेन कनीनादेशश्च । कानीनो
 व्यासः कर्णश्च । अनूढाया एवापत्यमित्यर्थः ।

विकर्णशुक्लच्छगलादन्त्यभरद्वाजाविषु । ४ । १ ।

११७ ।

अपत्येऽण् । वैकर्णो वात्स्यः । वैकर्णिरन्यः । श्रीज्ञो भार-
 द्वाजः । श्रीङ्गिरन्यः । छागल आत्रेयः । छागलिरन्यः ।
 केचित्तु शुक्लेत्यावन्तस्मठन्ति तेषाण्डक् प्रत्युदाहरणम् ।
 श्रीङ्गेयः ।

पीलाया वा । ४ । १ । ११८ ।

(५०४८०) तन्नामिकाणाम्बाधित्वा द्यच इति ढकि प्राप्ते पच्चेऽण् विधीयते । पीलाया अपत्यम् पैलः पैलेयः ।

ढक् च मण्डूकात् । ४ । १ । ११९ ।

चादण् पच्चे इज् । माण्डूकेयः माण्डूकः माण्डूकिः ।

स्त्रीभ्यो ढक् । ४ । १ । १२० ।

स्त्रीप्रत्ययान्तेभ्यो ढक् स्यात् । वैनतेयः । बाढादित्वात् (४९८८०) । सौमित्रिः । शिवादित्वात् (५०४८०) । सापन्नः ।

द्यचः । ४ । १ । १२१ ।

द्यचः स्त्रीप्रत्ययान्तादपत्ये ढक् । तन्नामिकाणो (५०४८०) ऽप-
वादः । दात्तेयः । पार्थ इत्यत्र तु तस्येदम् (५९१८०) इत्यण् ।

इतच्चाऽनिजः । ४ । १ । १२२ ।

इकारान्ताद्व्यचोऽपत्ये ढक् स्यात् न त्विजन्तात् । दौलेयः ।
नैधेयः ।

शुभ्रादिभ्यश्च (४३) । ४ । १ । १२३ ।

ढक् स्यात् । शुभ्रस्यापत्यम् । शोभ्रेयः ।

(४३) शुभ्र विष्टपुर ब्रह्मज्ञत शतद्वार शलाथल शलाकाभ्र लेखाभ्र विकार-
क रोहिणी रुक्मिणी धर्मिणी दिग्ग शालूक अजवस्ति शकम्बि
विनात विधवा शुक्ल विश देवतर शकुनि शुक्ल उग्र शतल यन्त्रकी

तद्धितापत्याधिकारप्रकरणम् । ५०७

विकर्णकुषीतकात्काश्यपे । ४ । १ । १२४ ।

अपत्ये ढक् । वैकर्णेयः । कौषीतकेयः । अन्यो वैकर्णिः ।
कौषीतकिः ।

भ्रुवो वुक् च । ४ । १ । १२५ ।

चात् ढक् । भ्रुवेयः ।

प्रवहणस्य टे । ७ । ३ । २८ ।

प्रवहणशब्दस्योत्तरपदस्याऽचामादेरचो वृद्धिः पूर्वपदस्य तु
वा टे परे । प्रवहणस्यापत्यम् प्रावाहणेयः प्रवाहणेयः ।

तत्प्रत्ययस्य च । ७ । ३ । २९ ।

टान्तस्य प्रवहणस्योत्तरपदस्यादेरचो वृद्धिः पूर्वपदस्य तु
वा । प्रवाहणेयस्यापत्यम् प्रावाहणेयिः प्रवाहणेयिः ।
वाह्यतद्धितनिमित्ता वृद्धिः टाश्रयेण विकल्पेन बाधितुन
शक्यत इति सूत्रारम्भः ।

ऋकण्डु विस्त्रि अतिथि गोदन्त कुशाम्ब मकट्टु शाताहर पवट्टु-
रिक् सुनामन् लङ्गणश्यामयोः (वासिष्ठे) गोधा ढकलास अणीव
प्रवाहण भारम भरत ऋकण्डु कर्पूर इतर अन्यतर आलीङ्ग सुदन्त
सुदन्त सुवचस् सुदामन् कट्टु तद अकशाय कुमारिका कुठारिका
किशोरिका अम्बिका जिह्वाशिन् परिधि बायुदन्त शकल शलाका
खड्गूर कुवेरिका अशोका गन्धपिङ्गला खड्गोन्मत्ता अनुद्विटि जर-
तिन् बलीवर्दिन् विष बीज जीव श्वन् अश्वन् कश्च अजिर ।
शुभ्रादिरालतिगणः ।

कल्याणादीना (१४) मिनङ् च । ४ । १ । १२६ ।

एषामिनङादेशः स्यात् ढक् च । कात्याग्निनेयः । बाम्बु-
किनेयः ।

कुलटाया वा । ४ । १ । १२७ ।

इनङ्मात्रं विकल्पाते ढक् तु नित्यः पूर्वेष्वेव । कौलटिनेयः
कौलटेयः । सती भिक्षुश्च कुलटा । या तु व्यभिचारार्थं
कुलान्यटति तस्याः कुद्राभ्यो वेति (५०६०) पक्षे ढक् । कौलटेरः

हृद्गसिन्धुन्ते पूर्वपदस्य च । ७ । ३ । १६ ।

हृदाद्यन्ते पूर्वोत्तरपदयोरचामादेरन्तो हृद्भिः जिति णिति
किति च । सुद्धदोऽपत्यम् सौहार्दः । सुभगाया अपत्यम्
सौभागिनेयः सक्तुप्रधानाः सिन्धवः सक्तुसिन्धवः तेषु भवः
साक्तुसैन्धवः ।

चटकाया ऐरक् । ४ । १ । १२८ ।

चटकस्येति वाच्यम् * । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्त्रिया-
अपि । चटकस्य चटकाया वा अपत्यम् चाटकैरः । स्त्रिया-
मपत्ये लुग्वक्तव्यः * । तयोरिव स्त्र्यपत्यम् । चटका । अजा-
दित्वात् (२०७४०) टाप् ।

(१४) कल्याणी सुभगा दुर्भगा बम्बकी अमुदृष्टि अमुदृष्टि जरती बनी-

वदी ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमा परस्त्री कल्याणादिः ।

अत्र परस्त्रीशब्दे षष्ठीतत्पुरुषः विदादौ तु कर्मधारय इति ज्ञेयम् ।

गोधाया ढक् । ४ । १ । १२६ ।

गौधेरः । शुभादित्वात् (५०६५०) पक्षे ढक् । गौधेयः ।

आरगुदीचाम् । ४ । १ । १२७ ।

गौधारः । रका सिद्धे आकारोच्चारणमन्यतो विधानार्थम् ।

जडस्यापत्यम् जाडारः । पण्डस्यापत्यम् पाण्डारः ।

क्षुद्राभ्यो वा । ४ । १ । १२८ ।

अङ्गहीनाः शीलहीनाश्च क्षुद्राः ताभ्यो ढक् । पक्षे ढक् ।

काणेरः-काणियः । दासेरः-दासेयः ।

पितृष्वसुक्कण् । ४ । १ । १२९ ।

अणोऽपवादः । पैतृष्वसौयः ।

ढकि लोपः । ४ । १ । १३० ।

पितृष्वसुरन्तलोपः स्याड्ढकि । अतएव ज्ञापकात् ढक् ।

पैतृष्वसेयः ।

मातृष्वसुञ्च । ४ । १ । १३१ ।

पितृष्वसुर्यदुक्तान्तदस्यापि स्यात् । मातृष्वसौयः मातृष्वसेयः ।

चतुष्पाद्गो ढञ् । ४ । १ । १३२ ।

ढे लोपोऽकङ्गाः । ६ । ४ । १३३ ।

कद्रु भिन्नस्योवर्णान्तस्य भस्य लोपः स्यात् ढे परे । कामण्ड-
लेयः । कमण्डलुशब्दश्चतुः पाज्जातिविशेषः ।

गृध्यादिभ्यश्च(४५) । ४ । १ । १३६ ।

एभ्यो ढञ् स्यात् । अणुकोरपवादः । गाष्टेयः । मित्तयो-
रपत्यम् । ऋषणि (५०४५०) प्राप्ते ढञ् ।

केकयमित्तयुप्रलयाणां यादेरियः । ७ । ३ । २ ।

एषां यकारादेरियादेशः जिति णिति किति च तद्धिते
परे । इति इयादेशे प्राप्ते ।

दाण्डिनायनहास्तिनायनाऽऽधर्वणिकजैह्माशि
नेयवासिनायनिभ्रौणहृत्यधैवत्यसारवैचवाकमैत्रेय-
हिरण्मयानि । ६ । ४ । १७४ ।

एतानि निपात्यन्ते । इति युलोपः । मैत्रेयः मैत्रेयो ।

यस्कादिभ्यो(४६)गोत्रे । २ । ४ । ६३ ।

एभ्योगोत्रप्रत्ययस्य लुक्स्यात्तत्कृते बहुल्वेऽस्त्रियाम् । मित्रयवः

(४५) गृध्रि हृष्टि बलि हलि विन्धि कुट्टि अजवस्ति मित्तयु । गृध्यादिः ।

(४६) यस्का लक्ष्य द्रुक्ष्य अयः स्वरूप तृणकर्ण सदासत्त कमलहार वह्निर्योग
कर्णादक पर्णादक पिण्डीजङ्घ वकसक्थ विन्धि कुट्टि अजवस्ति
मित्तयु रज्जोहृत्त जङ्घारथ उत्कास कडक मन्यक पुष्करसद्विष-
ष्ट उपरिमेखल क्रोष्टुमान क्रोष्टुपाह क्रोष्टुमाय शीर्षमाय खरथ
पदक वर्षुक भलन्दन भद्रिल भण्डिल भद्रित भण्डित । एते यस्कादयः

अत्रिभ्यगुक्तस्यवसिष्ठगोतमाफ़िरोभ्यश्च । २ ।

४ । ईप् ।

एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य लुक् स्यात् तत्कृते बहुत्वे । अत्रयः
भृगवः । कुत्साः । वसिष्ठाः । गोतमाः । अफ़िरसः ।

बह्वच इजः प्राच्यभरतेषु । २ । ४ । ६६ ।

बह्वचः परो य इज् प्राच्यगोत्रे भरतगोत्रे च वर्तमानस्य
लुक् स्यात् । पन्नागाराः । युधिष्ठिराः ।

न गोपवनादिभ्यः (४७) । २ । ४ । ६७ ।

एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य लुक् न स्यात् । विदा(५०१५०)यन्त-
र्गणोऽयम् । गोपवनाः । शैयवाः ।

तिककितवादिभ्यो(४८)इन् । २ । ४ । ६८ ।

एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य बहुत्वे लुक् स्यादइन् । तैकायनयश्च
कैतवायनयश्च । तिकादिभ्यः (५१७५०)फिज् । तस्य लुक् ।
तिककितवाः ।

(४७) गोपवनं शिष्टं विन्दुं भाजनं अश्वावतानं श्यामाकं श्यामकं श्यामप्यं
विदाद्यन्तर्गणोऽयं गोपवनादिः ।

(४८) तिककितवाः बह्वचभङ्गीरथाः उपकलशकाः पफ़कनरकाः वकनश्च-
यदपरिणदाः उज्जककुमाः लङ्गशालहृदाः असरयलङ्गुटाः लङ्गा-
जिनलङ्गलङ्गुटाः अजककमिहवाः अमिहकमिहवाः यतै तिक-
कितवादिभ्यः ॥

उपकादिभ्यो(३६)ऽन्यतरस्यामवन्त्वे । २ । ४

। ६६ ।

एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य बहुले लुग्वा स्यादवन्त्वे अवन्त्वे च । औप-
कायनाच्च लामकायनाच्च नडादिभ्यः(४६८८०)फक् । तस्य लुक् ।
उपकलमकाः औपकायनलामकायनाः । भ्रष्टककपिष्ठलाः
भ्राष्ट्रिकिकापिष्ठलयः । उपका औपकाः । लमकाः लामकाः ।

आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्ति कुण्डिनच् । ३ ।

४ । ७० ।

एतयोरवयवस्य गोत्रप्रत्ययस्याऽणो यञश्च बहुषु लुक् स्यादव-
शिष्टस्य प्रकृतिभागस्य यथासंख्यमगस्तिकुण्डिनच् एतावादे-
शो स्तः । अगस्तयः । कुण्डिनाः ।

राजश्वशुराद्यत् । ४ । १ । १३७ ।

राज्ञी जातावेवेति वाच्यम् * ।

ये चाऽभावकर्मणोः । ६ । ४ । १६८ ।

(४६) उपलक लमक भ्रष्टक कपिष्ठल कृष्णाजिन कृष्णसुन्दर चूडारक बा-
डारक गडुक उदङ्ग सुधायुक अवभक्त पिङ्गलक पिष्ट सुपिष्ट
मयूरकर्ण खरीजङ्घ शलाघल पतञ्जल पदञ्जल कठेरणि कुचीतक
काशकृत्स्न निदाघ कलशीकण्ठ दामकण्ठ कृष्णपिङ्गल कर्णिक पर्यंक
जटिलक बधिरक जन्तुक अनुलोम अनुपद प्रतिलोम अपजम्घ प्र-
तान अनभिहित कमक वटारक लेखाभ्र कमन्दक पिङ्गलक वर्णक
मसूरकर्ण मदाघ कबलक कमलक कदामल दामकण्ठ । एते उप-
लकादयः ।

यादी तद्विज्ञे परेऽन् प्रकृत्या स्यान्न तु भावकर्मणीः । राज-
न्यः । जातिग्रहणाच्छूद्रादावुत्पन्नः ।

अन् । ६ । ४ । १६७ ।

अणि अन् प्रकृत्या स्यादिति टिलोपो न । राजनः अभाव-
कर्मणीः किम् । राज्ञः कर्म भावो वा राज्यम् । स्वार्थः ।

संयोगादिश्च । ६ । ४ । १६६ ।

इन् प्रकृत्या अणि परे । चक्षिणीऽपत्यम् । चाक्षिणः ।

न मपूर्वीऽपत्येऽवर्मणः । ६ । ४ । १७० ।

मपूर्वीऽन् प्रकृत्या न स्यादपत्येऽणि । भाद्रसामः । मपूर्वः
किम् । सौत्वनः । अपत्ये किम् । चर्मणा परिहृतः चर्मणी
रथः । अवर्मणः किम् । चक्रवर्मणीऽपत्यम् । चाक्रवर्मणः ।
वा हितनाम्न इति वाच्यम् । हितनाम्नीऽपत्यम् । हितनामः
हेतनामनः ।

ब्राह्मोऽजातो । ६ । ४ । १७१ ।

योगविभागोऽत्र कर्त्तव्यः । ब्राह्म इति निपात्यते अनप-
त्येऽणि । ब्राह्म हविः । ततोऽजातो । अपत्ये जातावणि
ब्रह्मणटिलोपो न स्यात् । ब्रह्मणीऽपत्यम् । ब्राह्मणः । अपत्ये
किम् । ब्राह्मी औषधिः ।

औत्तमनपत्ये । ६ । ४ । १७३ ।

अणि टिलोपो निपात्यते । औक्षम्पदम् । अनपत्ये किम् ।
उत्थोऽपत्यम्, औत्थः ।

अपूर्वहन्धृतरात्रामणि । ६ । ४ । १३५ ।

अपूर्वो योऽन् तस्य हनादेव भस्यातो लोपोऽणि । औत्थः ।
सात्थः । औत्थः । धृतरात्रोऽपत्यम्, धार्तरात्रः । अपूर्व्वेति
किम् । सात्त्रोऽपत्यम्, सामनः । अणि किम् । लाक्षण्यः ।

क्षत्राद्वः । ४ । १ । १३८ ।

क्षत्रियः । जातावित्येव । क्षात्रिरन्यः ।

कुलात् खः । ४ । १ । १३९ ।

कुलीनः । तदन्तादपि उत्तरसूत्रेऽपूर्वपदादिति लिङ्गात् ।
आव्यकुलीनः ।

अपूर्वपदादन्यतरस्यां यङ्ङकञौ । ४ । १ । १४० ।

कुलादित्येव । पचे खः । कुल्यः—कौलेयकः—कुलीनः । पद-
ग्रहणं किम् बहुकुल्यः—बाहुकुलेयकः—बहुकुलीनः ।

महाकुलादञ्खञौ । ४ । १ । १४१ ।

अन्यतरस्यामिबनुवर्तते । पचे खः । माहाकुलः—माहा-
कुलीनः—महाकुलीनः ।

दुष्क, लाङ्ङक । ४ । १ । १४२ ।

पूर्ववत्पक्षे खः । दौष्कुल्यः दुष्कुलीनः ।

खसुम्हः । ४ । १ । १४३ ।

खस्त्रीयः ।

भ्रातृव्यञ्च । ४ । १ । १४४ ।

वाच्छः । अणोऽपवादः । भ्रातृव्यः—भ्रात्रीयः ।

व्यन् सपत्ने । ४ । १ । १४५ ।

भ्रातृव्यन् स्यादपत्ये प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन शत्रौ वाचे ।

भ्रातृव्यः शत्रुः । पाप्मना भ्रातृव्येणेति तूपचारात् ।

देवत्यादिभ्यः (५०) ठक् । ४ । १ । १४६ ।

ठस्येकः । ७ । ३ । ५० ।

अङ्गात्परस्य ठस्येकादेशः स्यात् । रैवतिकः

गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च । ४ । १ । १४७ ।

गोत्रं या स्त्री तद्वाचकाच्छब्दात् णठकौ स्त कुत्सायाम् ।

गार्ग्या अपत्यम् गार्गो गार्गिको वा जातः । भस्यादे

तद्धिते इति (४०६५०) पुंवद्भावाद्गार्ग्यशब्दात् णठकौ । यस्येति

(१३८५०) लोपः । आपत्यस्येति (४८१५०) यलोपः ।

ट्वात् ठक् सौवीरेषु बज्जलम् । ४ । १ । १४८ ।

(५०) देवती अश्वपाली मणिपाली द्वारपाली इकवञ्चिन् इकवन् इकसाह

कर्णसाह दण्डसाह ककुदाञ्च चामरसाह देवत्यादिः ।

सुवीरदेशोद्भवाः सौवीराः वृद्धास्सौवीरगोत्रादूयानि बहुलं
ठक् स्यात् कुत्सायाम् । भागवित्ते;—भागवित्तिकः । पचे
फक् । भागवित्तायनः ।

फेष्क् च । ४ । १ । १४६ ।

फिजन्तास्सौवीरगोत्रापत्ये छठक् च कुत्सने गम्भे । यमुन्द-
स्यापत्यं यामुन्दायनिः । तिकादित्वात् (५१०८०) फिज् । तस्यापत्यं
यामुन्दायनीयः—यामुन्दायनिकः । कुत्सने किम् यामुन्दा-
यनिः । औत्सर्गिकस्याऽणो ण्यचत्त्रियेति (५४२८०) लुक् ।
सौवीरेति किम् तैकायनिः ।

फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफिजौ । ४ । १ ।

१५० ।

सौवीरेषु । नेह यथासंख्यमल्पाक्षतरस्य पूर्वनिपातात्तिङ्गा-
दिति वृत्तिकारः । भाष्ये तु यथासंख्यमेवेति स्थितम् ।
फाण्टाहृतः—फाण्टाहृतायनिः । मैमतः—मैमतायनिः ।

कुवांदिभ्यो (५१) ण्यः । ४ । १ । १५१ ।

अपत्ये । कौरव्याः ब्राह्मणाः । वावदूक्याः । सम्राजः
चत्त्रिये ग* । साम्राज्यः साम्राजोऽन्यः ।

(५१) कुरु गर्गर मङ्गुष अजमार रथकार वावदूक सम्राजः (चत्त्रिये) कवि-
विमति कापिञ्जलादि वाक् वामरथ पितृमत् इन्द्रराजी एजि
वातकि दामोष्णीपि गणकारि कैशोरि कुट शलाका सर पुर एरका
शुभ्र अभ्र दर्भ केशिनी बेना (रुन्दसि) शूर्पणाय श्यावनाय श्यावरथ

सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च । ४ । १ । १५२ ।

एभ्यो ण्यः । एति संज्ञायामिति (४७४८०) सस्य षः । हारिषेण्यः
लाचण्यः । कारिः शिल्पी तस्मात् । तान्नुवाय्यः । कौम्भ-
कार्यः । नापित्यः ।

उदीचामिञ् । ४ । १ । १५३ ।

हारिषेणिः । लाचणिः । तान्नुवायिः । कौम्भकारिः । नापि-
तात्तु (४१८८०) परत्वात् फिजेव । नापितायनिः । तच्छोऽण
उपसंख्यानम्* । षपूर्वेति (५१४८०) अनोऽकारलोपः ताक्षः ।
पक्षे ताचण्यः ।

तिकादिभ्यः (५२) फिञ् । ४ । १५४ ।

तैकायनिः ।

कौशल्यकामार्थाभ्याञ्च । ४ । १ । १५५ ।

अपत्ये फिञ् । इजोऽपवादः । परमप्रकृतेरेवायमिष्यते ।

स्यावपुत्र सत्यङ्कार वङ्भीकार पथिकार मूढ शक्नु शङ्क शाक
शाकिन् शालीन कर्त्तृ हर्त्तृ इन पिण्डी (कामरथस्य कण्वादिबत्
खरवर्जम्) वृद्धत्वात् उदीचां वृद्धादिति (५१८८०) सूत्रेण फिञ्
कुर्वादिः ।

(५२) तिक इत्येवमादिभ्योऽपत्येऽर्थे फिञ् स्यात् तैकायनिः कैतवायनिः ।

तिक कितव संज्ञा वाला शिखा उरस् शास्त्र सैन्धव यशुन्द रूप्य
याम्य नील अमित गौकव्य कुरु देवरथ तैतल औरस कौरव्य
भौरिकि भौलिकि चौपयत चैटयत शौकयत चैतयत पाजवत
चन्द्रमस् शुभ गङ्गा वरेण्य सुपामन् आरङ्ग वज्रका खल्यका वृष
लोभक उदञ्च यज्ञ तिकादिः ।

प्रत्ययसन्नियोगेन प्रकृतिरूपन्निपात्यते । कुशलस्याऽपत्यम्
कौशल्यायनिः । कर्मरस्यापत्यम् कर्मार्थ्यायनिः । छाग-
हृषयोरपि* । छाग्यायनिः । वार्थ्यायणिः ।

अणो ह्यचः । ४ । १ । १५६ ।

अपत्ये फिज् । इजोऽपवादः । कार्त्तार्थ्यायणिः । अण इति
किम् दाचायणः । हाचः किम् औपगविः त्वदादीना-
म्फिज् वा वाच्यः* । त्वदायनिः त्यादः ।

उदीचां वृद्धाद्गोवात् । ४ । १ । १५७ ।

आम्नगुमायनिः । प्राचान्तु । आम्नगुमिः वृद्धात्किम् दाचिः ।
अगोत्रात्किम् औपगविः ।

वाकिनादीना (५३) क्कुक् च । ४ । १ । १५८ ।

अपत्ये फिज् वा । वाकिनस्याऽपत्यम् वाकिनकायनिः
वाकिनिः ।

पुत्रान्तादन्यतरस्याम् । ४ । १ । १५९ ।

अस्मादा फिज् सिद्धस्तस्मिन् परे पुत्रान्तस्य वा कुक् विधी-
यते । गार्गीपुत्रकायणिः—गार्गीपुत्रायणिः—गार्गीपुत्रिः ।

प्राचामवृद्धात् फिन् बज्जलम् । ४ । १ । १६० ।

(५३) वाकिन गौधेर कार्कष काक लङ्कार्चर्मवर्मिणौ (नलोपच) । वाकि-
नादिः ।

ग्लुचुकायनिः ।

मनोज्जातावज्यती पुक् च । ४ । १ । १६१ ।

समुदायार्थो जातिः । मानुषः । मनुष्यः ।

जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ् । ४ । १ । १६८ ।

जनपदक्षत्रिययोर्वाचकादञ् स्यादपत्ये । दाण्डिनायनेति (५१०४०) सूत्रे निपातनादिलोपः । ऐक्षाकः । ऐक्षाको । क्षत्रियसमानशब्दाज्जनपदात्तस्य राजन्यपत्यवत् * । तद्राजमाचक्षाणस्तद्राज इत्यन्वर्थसंज्ञासामर्थ्यात् । पञ्चालानां राजा पाञ्चालः । पूरोरण् वक्तव्यः * । पौरवः । पाण्डोर्ङन् * । पाण्ड्यः ।

साल्वेयगान्धारिभ्याञ्च । ४ । १ । १६९ ।

आभ्यामपत्येऽञ् । वृद्धेदिति जगडोऽपवादः । साल्वेयः । गान्धारः । तस्य राजन्यप्येवम् ।

ह्यज्मगधकलिङ्गसूरमसादण् । ४ । १ । १७० ।

अजोऽपवादः । ह्यचः । अङ्गः । वाङ्गः । सौह्यः । मागधः । कालिङ्गः । सौरमसः । तस्य राजन्यप्येवम् ।

वृद्धे लोसलाजादाञ् अण्ड् । ४ । १ । १७१ ।

वृद्धात् । आम्बुष्यः । सौवीर्यः । इत् । आवन्त्यः । कौसल्यः । अजादस्यापत्यम् अजायः ।

कुबुनादिभ्यो ण्यः । ४ । १ । १७२ ।

कौरव्यः । नैषध्यः । स नैषधस्याऽर्थपतेरित्यादौ तु शैपिकोऽण् ।

सात्त्वावयवप्रत्यग्रथकलकूटाश्मकादिङ् । ४ । १

। १७३ ।

सात्त्वो जनपदक्षदवयवा उदुम्बरादयस्तेभ्यः प्रत्यग्रथादिभ्य-
स्तिभ्यश्च इङ् । अजोऽपवादः । औदुम्बरिः । प्रात्यग्रथिः ।
कालकूटिः । आश्मकिः । राजन्यप्येवम् ।

ते तद्राजा । ४ । १ । १७४ ।

अजादय एतत्तन्नाः स्युः ।

तद्राजस्य बहुषु तेनैवाऽस्तियाम् । २ । ४ । ६२ ।

बहुष्वर्थेषु तद्राजस्य लुक् स्यात्तदर्थक्यते बहुत्वे न तु स्ति-
याम् । इच्छाकवः । पञ्चाला इत्यादि । कथन्तर्हि “कौरव्याः
पशव” इति “तस्यामेव रवोः पाण्ड्या” इति च । कौरव्ये “पाण्ड्या
च साधव इति समाधेयम्” “रघूणामन्वयं वक्ष्ये इति
“निरुध्यमाना यदुभिः कथञ्चिदिति” तु रघुयदुशब्दयोस्तदपत्ये
लक्षणया ।

कम्बोजाल्लुक् । ४ । १ । १७५ ।

अस्मात्तद्राजस्य लुक् । कम्बोजः । कम्बोजौ । कम्बोजादिभ्यः
इति वक्तव्यम्* । चोलः । शकः । इज्जलक्षणस्याणो (५ । ६०४)
लुक् । केरलः । यवनः । अजौ लुक् । कम्बोजाः समरे इति
पाठः सुगमः । दीर्घपाठे तु कम्बोजोऽभिजनो येषामित्यर्थः ।
सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽण्णावित्यण् (५ । ६६४) ।

स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्च । ४ । १ । १७६ ।

तद्राजस्य लुक् स्यात् । अवन्ती । कुन्ती । कुरुः ।

अतश्च । ४ । १ । १७७ ।

तद्राजस्याकारस्य स्त्रियां लुक् स्यात् । शूरसेनो । मद्रौ ।
कथन्माद्रीसुताविति ऋस् एव पाठ इति हरदत्तः । भार्ग-
दित्वं वा कल्पम् ।

न प्राच्यभर्गादि(५४) यौधेयादि(५५) अयः ।

४ । १ । १७८ ।

एभ्यस्तद्राजस्य न लुक् । पाञ्चाली । वैदर्भी । आङ्गी । वाङ्गी ।
मागधी । एते प्राच्याः । भार्गी । कारुशी । कैकेयी ।
कैकेयीत्यत्र तु जन्यजनकभावलक्षणे पुंयोगे ङीष् । युधा-
शुक्राभ्यां इयच् इति (५०६४०) ङक् । ततः स्वार्थे षष्ठादि यौधेया-
दिभ्यामणजाविति (७१६४०) अच् । शार्ङ्गरवादिवात् (२४१४०)
ङीन् । अतश्चेति (५२१४०) लुकि तु ढगन्तत्वात् ङीष्पुदात्तनि-
वृत्तिस्वरः स्यात् । यौधेयी । शौक्रेयी ।

अणिजोरनार्पयोगुरूपोत्तमयोः ष्यङ् गोत्रे ।

४ । १ । ७८ ।

-
- (५४) भर्ग कुरुषु कैकेय कश्यपीर साल सुस्याज उरस् कौरव्य भर्गादिः ।
(५५) यौधेय शौक्रेय यौधेय जावलेय धीर्त्तय लिगत्त भरत उशीनर
यौधेयादिः ।

त्रादीनामन्वसुत्तमन्तस्य समीपमुपोत्तमज्ञोति यावण्णिजो
 विहितावनापौ तदन्तयोर्गुरुपोत्तमयोः प्रातिपदिकयोः
 स्त्रियां षड्हादेशः स्यात् । निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ती-
 त्यणिजोरेव । षड्हावितौ । यङ्घाप् (२४२८०) । कुमुदगन्धे-
 रपत्यं स्त्री कौमुदगन्ध्या । वाराह्या । अनार्घयोः किम्
 ब्रासिष्ठी । वैश्वामित्रौ । गुरुपोत्तमयोः किम् औपगवी ।
 जातिलक्ष्णो (२१७८०) डौप् । गोत्रे किम् अहिच्छते जाता
 अहिच्छन्ती ।

गोत्रावयवात् । ४ । १ । ७६ ।

गोत्रावयवा गोत्राभिमतः कुलाख्यास्ततो गोत्रे विहितयो-
 रणिजोः स्त्रियां षड्हादेशः स्यात् । अगुरुपोत्तमार्थं आर-
 म्भः । यौगिक्या । भौगिक्या ।

क्रौड्यादि (५६) भ्यश्च । ४ । १ । ८० ।

स्त्रियां षड्प्रत्ययः स्यात् । अगुरुपोत्तमार्थोऽनणिजर्थस्या-
 रम्भः । क्रौड्या । व्याद्या । सूत (युवत्याम्) । सूत्या ।
 भोज (क्षत्रिये) । भोज्या ।

(५६) क्रौडि लाडि व्याडि आपिण्डि आपक्षिति चौपयत चैटयत सैकयत
 वैल्लयत सौधातकी सूत (युवत्याम्) भोज (क्षत्रिये) यौतकि कौटि
 भौरिकि भौलिकि शालूमलि शालास्यलि कापिण्डलि गौकच
 क्रौड्यादिः ।

तद्धितापत्याधिकारप्रकरणम् । ५२३

दैवयज्ञिशौचिदृक्षि सात्यसुग्नि काण्डेविद्विभ्यो
ऽन्यतरस्याम् । ४ । १ । ८१ ।

एभ्यश्चतुर्भ्यः थङ् वा । अगोत्रार्थमिदम् । गोत्रेऽपि परत्वा-
त्प्रवर्तते । पक्षे इतो मनुष्येति (२३८) ऊोम् । दैवयज्ञा
दैवयज्ञी ।

इत्यपत्याधिकारः ।

१५१/१३१/१३१/१३१ () मन्त्रिण

१५१/१३१/१३१/१३१

तेन (१) रक्तं रागात् । ४ । २ । १ ।

रज्यतेऽनेनेति रागः । कषायेण रक्तं वस्त्रम् कषायाम् ।
माञ्जिष्ठम् । रागात् किम् देवदत्तेन रक्तं वस्त्रम् ।

लाक्षा रौचनाट्ठक् । ४ । २ । २ ।

लाक्षिकः । रौचनिकः । शकल (२) कर्दमाभ्यामुपसंख्यानम्* ।
शाकलिकः । कार्दमिकः । आभ्यामणपीति वृत्तिकारः ।
शाकलः । कार्दमः । नील्या अन्* । नील्या रक्तम् नी-
लम् । पीतात् कन्* । पीतकम् । हरिद्रामहारजनाभ्या-
मज्* । हारिद्रम् । माहारजनम् ।

नक्षत्रेण (३) युक्तः कालः । ४ । २ । ३ ।

पुष्येण (४) युक्तम् पौषमहः । पौषी रात्रिः ।

लुवविशेषे । ४ । २ । ४ ।

-
- (१) तेनेति । रागवाचकात् तत्करणकरञ्जनकर्मत्वर्थे प्रत्ययः स्वादित्यर्थः
शुक्लस्य वर्णान्तरापादनमिह रञ्जनम् । रागादित्यभावे कर्तृदृतीया-
नात् स्यात् तन्मा भूदित्यर्थं रागादिति ग्रहणम् । एतच्च प्रत्युदा-
हरणे स्पष्टम् ।
- (२) “शकलं त्वचि खण्डे च रागवस्तुनि वत्कथे” इति विश्वोक्तेः शकल-
मिह रागवस्तु ।
- (३) नक्षत्रेणेति । नक्षत्रवाचकाः शब्दाः वृत्तिविषये तदुक्तं चन्द्रमसम-
भिधानाः प्रत्ययं लभन्ते इत्यर्थः ।
- (४) पुष्येणेत्यस्य पुष्यसमीपस्थेन चन्द्रमसेत्यर्थो वाच्यः एवञ्च पौषमहरि-
त्यादि सङ्गच्छते सर्वस्याङ्गः पुष्ययोगाभावेऽपि तत्समीपस्य चन्द्रमसा
योगस्य सार्वत्रिकत्वात् ।

पूर्वेण विहितस्य लुप्तात् षष्टिदण्डात्मकस्य (५) कालस्यावान्तरविशेषश्च न गम्यते । अथ पुनः । कथन्तर्हि पुन्ययुक्ता पौर्णमासी पौषीति । विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्य इति (५२०४०) निर्देशेन पौर्णमास्यामयं लुबिति ज्ञापितत्वात् । श्रवणशब्दात् अतएव (६) लुप् युक्तवद्भावाभावश्च । अबाधकान्यपि (७) निपातनानि । आवणी ।

संज्ञायां श्रवणाश्रवत्याभ्याम् । ४ । २ । ५ ।

विशेषार्थोऽयमारम्भः । श्रवणा रात्रिः श्रवत्यो मुहूर्तः । संज्ञायां किम् आवणी । आश्रवत्यौ ।

द्वन्द्वाच्चः । ४ । २ । ६ ।

नचनद्वन्दात् युक्ते काले छः स्यात् विशेषे सत्यसति च । तिथ्युपनर्तकसवीयमहः । राधानुराधीया रात्रिः ।

दृष्टं साम । ४ । २ । ७ ।

(५) षष्टिदण्डात्मकस्येति । अथपुन्य इत्युक्तौ न ह्यो न वाच्य इति विशेषे गम्यमानेऽपि अहोरात्रात्मककालस्यावान्तरविशेषानवगमात् लुप् भवत्येवेति भावः ।

(६) अतएव विभाषेत्यत्र (५२०४०) श्रवणेति निर्देशादेव । सनेन च पौर्णमास्यां लुबित्यस्यानित्यत्वं ज्ञाप्यते तेन आवणीति ।

(७) अबाधकान्यपीति वृत्तिकारमतं भाष्ये तु बाधकान्येव निपातनानीति स्वीकृतम् । तथा च विभाषेत्यत्र श्रवणशब्दात् चारणश्रामकादेवैतद्विशेषेऽपि श्रवणाशब्दे युक्तवद्भावाभाव इत्यर्थः ।

तेनेत्येव (८) । वसिष्ठेन दृष्टम् वासिष्ठं साम । अस्मिन्नर्थे (९)
ऽण् द्विधा वक्तव्यः* । उशनसा दृष्टम् औशनसम् औशनसम् ।

कलेढक् । ४ । २ । ८ ।

कलिना दृष्टं साम । कालेयं साम ।

वामदेवात् द्यौर्द्यौ । ४ । २ । ९ ।

वामदेवेन दृष्टं साम वामदेव्यम् ।

सिद्धे यस्येति (१३८ प्र०) लोपेन किमर्थं ययती डितौ ।

ग्रहणं माऽतदर्थे (उ६०१ प्र०) भूवामदेव्यस्य नञ् स्वरे (१०) ।

परिवृतो (११) रघः । ४ । २ । १० ।

वस्त्रैः परिवृतो वास्त्रो रघः । रघः किम् वस्त्रेण परिवृतः
कायः । समन्ताद्देष्टितः परिवृतः उच्यते । तेनेह न छत्रैः
परिवृतो रघः ।

पाण्डुकम्बलादिनिः । ४ । २ । ११ ।

(८) तृतीयाद्दृष्टमित्यर्थे ऽणादयः स्युर्यद्दृष्टं तच्चेत् साम ।

(९) अस्मिन्नर्थे इति तथा च लोकवार्त्तिकम् ।

दृष्टे सामनि जाते चाषण् द्विधा द्विविधीयते । इति

दृष्टे सामनि जाते चार्थे द्विरण् स च वा द्विद्वित्यन्वयः ।

(१०) अतदर्थे इति ययतीचातदर्थे इति (उ६०१ प्र०) निहिते नञ् स्वरे

नञ्जात्रिते स्वरे उद्यतोर्ग्रहणं मा मूदित्येतदर्थम् डित्करणमिति भावः ।

(११) तृतीयान्तात् परिवृत इत्यर्थे ऽणादयः स्युः यः परिवृतः स वेष्टनः ।

पाण्डुकम्बलेन परिहृतः पाण्डुकम्बली । पाण्डुकम्बलशब्दो
राजास्तरणकम्बलस्य वाचकः । मत्वर्थीयेनैव सिद्धे वचनमणो
निवृत्त्यर्थम् ।

द्वैपवैयाघ्रादञ् । ४ । २ । १२ ।

द्वीपिनो विकारः द्वैपम् । तेन परिहृतः द्वैपो रथः । एवं
वैयाघ्रः ।

कौमारापूर्व (१२) वचने । ४ । २ । १३ ।

कौमारित्यविभक्तिको निर्देशः । अपूर्वत्वे निपातनमिदम् ।
अपूर्वपतिं कुमारीं पतिरूपपन्नः कौमारः पतिः । यद्वा
अपूर्वपतिः (१३) कुमारी पतिसुपपन्ना कौमारी भार्या ।

ततो (१४) इतममत्वेभ्यः । ४ । २ । १४ ।

शरावे उद्धृतः शाराव ओदनः । उद्धरतिरिहोद्धरणपूर्वके
निधाने वर्तते तेन (१५) सममो, उद्धृत्य निहित इत्यर्थः ।

(१२) अपूर्वेति अपूर्व उच्यते येन प्रवृत्तिनिमित्तोऽत्र तदपूर्ववचनं तत्वेत्यन्व-
यार्थः अपूर्वश्चात्र पतिरेव रूढेयौग्यतावशाद्वा । प्रथमान्तात् द्विती-
यान्ताद्वा प्रत्ययः व्याप्योऽप्ययमनभिप्राये स्वार्ये द्वितीये उपयन्तरीति
बोध्यम् तस्यैदमित्यत्रा सिद्धमिदम् ।

(१३) अपूर्वपतिरिति वृद्धव्रीहिः ।

(१४) तत्वेति पदं शास्त्रिज्ञित्यतः (५२६४) पाण्डुवर्त्तिस्वरितत्वप्रतिज्ञानात्
शब्देन्दुः ।

(१५) तेन निधाननिरूपिताधिकरणत्वाभिधानेन । उद्धरणस्य च स्थाव-
रवधित्वेऽपि तस्यानुक्तत्वाच्च वृत्तौ प्रवेगः ।

स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते । ४ । २ । १५ ।

तत्रे त्वेव समुदायेन चेद्व्रतं गम्यते । स्थण्डिले श्रुते स्थाण्डिली
भिर्बुधः ।

संस्कृतशब्दाः । ४ । २ । १६ ।

सप्तम्यन्तादण् स्यात्संस्कृतेऽर्थे यत्संस्कृतशब्दाश्चेति स्युः
भ्राष्ट्रे संस्कृतः भ्राष्ट्रः । अष्टसु कपालेषु संस्कृतः अष्टाक-
पालः (१६) पुरोडाशः ।

शूलोखाद्यत् । ४ । २ । १७ ।

अणोऽपवादः । शूले संस्कृतम् (१७) शूल्यं मांसम् । उखा
पात्रविशेषः तस्यां संस्कृतम् उख्यम् ।

दध्मष्ठक् । ४ । २ । १८ ।

दध्मि संस्कृतम् दाधिकम् ।

उदश्वितोऽन्यतरस्याम् । ४ । २ । १९ ।

ठक् स्यात् । पक्षेऽण् ।

इसुसुकृतान्तात्कः । ७ । ३ । ५१ ।

इस् उस् उक्, त् एतदन्तात्परस्य ठस्य कः स्यात् । उदकेन

(१६) अष्टाकपाल इत्यत्र द्विगोर्लुगनपत्ये (३८१४०) इत्यनेनाणो लुक् तेन
नादिदृष्टिः । अष्टनः कपाले हविषीति (३८८४०) आत् ।

(१७) संस्कृतमिति भोजनादि क्रियोपयोगजनकक्रिया हीह संस्कारः न त
शुष्णाधानम् ।

श्रवयति वर्धते इत्युदश्वित् तत्र संस्कृतः औदश्वित्कः ।
औदश्वितः । इमुसोः प्रतिपदोक्तयोर्यहणान्नेह । आशिषा
चरति आशिषिकः । उषा चरति औषिकः । दोष उप-
संख्यानम्* । दोर्म्याश्चरति दोष्कः ।

क्षीराब्दश्च । ४ । २ । २० ।

अत्र संस्कृतमित्येव संबध्यते न तु भक्षा इति तेन यवाग्वा-
मपि भवति । क्षैरेयी ।

साऽस्मिन् पौर्णमासीति । ४ । २ । २१ ।

इति शब्दात्संज्ञायामिति लभ्यते पौषो पौर्णमासी अस्मिन्
पौषो मासः ।

आग्रहायण्यश्वत्याहुक् । ४ । २ । २२ ।

अग्रं हायनमस्या इति आग्रहायणी । मज्जादेराकृति (७२६ पृ०)
गणत्वादण् । पूर्वपदात्संज्ञायामिति (४१५ पृ०) णत्वम् । आग्र-
हायणी पौर्णमासी अस्मिन् आग्रहायणिको मासः । अश्व-
त्येन युक्ता पौर्णमासी अश्वत्यः निपातनात्पौर्णमास्यामपि
लुप् । आश्वत्यिकः ।

विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्यः

। ४ । २ । २३ ।

एभ्यश्चत्वा । पक्षेऽण् । फाल्गुनिकः फाल्गुनी मासः । श्रव-
णिकः श्रवणः । कार्तिकिकः कार्तिकः । चैत्रिकः चैत्रः ।

साऽस्य (१८) देवता । ४ । २ । २४ ।

इन्द्रो देवताऽस्येति ऐन्द्रं हविः । पाशपतम् । वार्हस्पतम् ।
त्यज्यमानद्रव्ये उद्देश्यविशेषो देवता मन्त्रस्तुत्या च (१८) ।
ऐन्द्रो मन्त्रः । आग्नेयो (२०) वै ब्राह्मणो देवतय इति
सु शैषिकेऽर्थे सर्वत्र धर्त्तुमिति (४६० पृ०) उक्त् ।

कस्येत् (२१) । ४ । २ । २५ ।

कशब्दस्य इदादेशः स्यात्प्रत्ययसन्नियोगेन । यस्येति (१५६ पृ०)
लोपात्परत्वा (२२) दादिवृद्धिः । को ब्रह्मा देवताऽस्य कायं
हविः । श्रीदेवताऽस्य आयम् (२३) ।

(१८) साऽस्येति देवता सम्बन्धित्वेन उद्देश्या स्तुत्या च प्रत्ययार्थः प्रत्ययार्थं
देवताया अभेदेनान्यः सम्बन्धित्वेन देवताया बोधनेऽपि विशेषरूप-
बोधनाय इन्द्रादिशब्दप्रयोगः ।

(१९) मन्त्रस्तुत्या चेति अत्रार्थं देवताशब्दो कूटस्थेन पितरोऽपि देवता
देवास्तत् इति सूत्रे भाष्ये चेदं स्पष्टम् ।

(२०) अग्न्युद्देशेन ब्राह्मणत्यागासम्भवगङ्गायामाहाग्नेय इति शैषिके इति
अग्नेरयं भक्त इत्यर्थः । अग्निकलिभ्यामिति वार्त्तिके सर्वत्रेति पद-
मनुवर्त्य योजयन् सर्वत्राग्नीत्युक्तम् कञित् तत्रैव पाठः ।

(२१) कस्येदिति “कः प्रजापतिरुद्दिष्ट” इत्युक्तेः ब्रह्मवाचक एव कः मति-
पदोक्तत्वात् न तु सर्वनाम तस्य साक्ष्यिकत्वात् ।

(२२) परत्वादिति उत्कृष्टत्वादित्यर्थः उत्कृष्टत्वञ्च प्रकृते इकारविकाररूप-
विधानसामर्थ्येन बलवत्त्वम् ।

(२३) आयमित्यत्र तु परत्वात् परशास्त्रीयत्वादेवेत्यर्थः तेन शी चङीति
सूत्रभाष्ये वृद्धेर्लोपो बलीयानित्युक्तावपि नात्र लोपस्य बलवत्त्वं
तस्य सामान्यशास्त्रत्वेन परशास्त्रेण बाध्यादित्यवस्येयम् ।

शुक्राद्भवन् । ४ । २ । २६ ।

शुक्रियम् ।

अपोनप्तपान्नसृग्भाङ्गः । ४ । २ । २७ ।

अपोनप्तियम् । अपान्नप्तियम् । अपोनपात् अपान्नपाच्च
देवता । प्रत्ययसन्नियोगेन तूक्तं रूपन्निपात्यते अतएवापो-
नपाते अपान्नप्ते ब्रूहीति प्रेषः ।

छ च । ४ । २ । २८ ।

योगविभागो यथासंख्यनिवृत्त्यर्थः । अपोनप्त्रीयम् । शत-
रुद्रात् षष्ठ * । चाच्छः । शतं रुद्रा देवता अस्य शतरुद्रीयम्
शतरुद्रियम् । षष्ठयोर्विधानसामर्थ्याद्द्विगोलुगनपत्ये इति
(४८१५०) न लुक् ।

महेन्द्राद्वाणौ च । ४ । २ । २९ ।

चाच्छः । महेन्द्रियं हविः माहेन्द्रम् महेन्द्रीयम् ।

सोमाद् व्यण् । ४ । २ । ३० ।

सौम्यम् । टित्वात् ङीप् । सौमी ऋक् ।

वाय्वत्पिचुषसो यत् (२४) । ४ । २ । ३१ ।

वायव्यम् । ऋतव्यम् ।

(२४) उग्रस् स्त्रीलिङ्गोद्विबोद्धितरूपदेवतां ब्रूहीति । मनो० ।

रीडृतः । ७ । ४ । २७ ।

अक्तयकारे सार्वधातुके यकारे चो च परे ऋदन्ताङ्गस्य
रीडादेशः स्यात् । यस्येति च (१२६४०) । पित्राम् । उपस्यम् ।

द्यावापृथिवीशुनासीर(२५)मरुत्वदग्नीषोमवा-

स्तोष्यति(२६)गृहमेधाच्छ च । ४ । २ । ३२ ।

चायत् । द्यावापृथिवीयम् द्यावापृथिव्यम् । शुनासीरीयम्
शुनासीर्यम् ।

अग्नेर्द क् । ४ । २ । ३३ ।

आग्नेयः ।

कालेभ्यो भववत् । ४ । २ । ३४ ।

मासिकम् । प्रावृषेण्यम् ।

महाराज(२७)प्रोष्ठपदाट्ठञ् । ४ । २ । ३५ ।

माहाराजिकम् । प्रोष्ठपदिकम् ।

देवताद्वन्द्वे च । ७ । ३ । २१ ।

अत्र पूर्वोत्तरपदयोराद्यचो वृद्धिः स्यात् जिति णिति किति
च परे । आग्निमारुतम् ।

(२५) शुनासीरीयमिति । शुनी बायुः सीर आदित्य इति मनो० ।

(२६) वास्तोष्यतीयत्वानेनैव निपातनात् षष्ठ्या अलुक् पत्वञ्च ।

(२७) महाराजो वैश्वदेवः प्रोष्ठपदादणि प्राप्नो वचनम् ।

नेन्द्रस्य परस्य । ७ । ३ । २२ ।

परस्येन्द्रस्य वृद्धिर्न स्यात् । सोमेन्द्रः । परस्य किम्
ऐन्द्राग्नः ।

दीर्घाच्च वरुणस्य । ७ । ३ । २३ ।

दीर्घात्परस्य वरुणस्य न वृद्धिः ऐन्द्रावरुणम् । दीर्घात् किम्
'आग्निवारुणीमनङ्गाहीमावमेत' । तदस्मिन्वर्तते इति नव-
यज्ञादिभ्य उपसंख्यानम्* । नावयज्ञिकः कालः । पाक-
यज्ञिकः । पूर्णमासादण वक्तव्यः* । पूर्णः (२८) मासोऽस्यां
वर्तते इति पौर्णमासी तिथिः ।

पितृश्चातुलमातामहपितामहाः । ४ । २ ।

। ३६ ।

एतै निपात्यन्ते । पितुर्भातरि व्यत्* । पितुर्भाता पितृव्यः ।
मातुर्दुलच्* । मातुर्भाता मातुलः । मातृपितृभ्याम्पितरि
डामहच्* । मातुः पिता मातामहः । पितुः पिता पिता-
महः । मातरि पिच्च* । मातामही । पितामही । अवेर्दुग्धे
सोढदूसमरीसचो वक्तव्याः* । सकारपाठसामर्थ्यान्न षः ।
अविसोढम् । अविदूसम् । अविमरीसम् । तिलान्निस्फलात्
पिञ्जपेजौ* । तिलपिञ्जः । तिलपेजः । बन्ध्यस्तिल इत्यर्थः ।
पिञ्जश्छन्दसि डिच्च* । तिलपिञ्जः ।

(२८) पूर्णो मासश्चन्द्रस्तस्येयमिति पौर्णमासीति सिद्धेऽपि एतादृशार्थं
एवास्य साधुत्वं तेजज्ञानादेवाभ्युदय इति दर्शनार्थं स्वरभेदार्थं च
स्त्वम् ।

तस्य समूहः । ४ । २ । ३७ ।

काकानां समूहः काकम् ।

भिच्चादि (२६) भ्योऽण् । ४ । २ । ३८ ।

भिच्चाणां समूहो भैचम् । गर्भिणीनां समूहः गर्भिणम् ।

ब्रह्म भस्माद इति (४०६४०) पुंवद्भावे कृते ।

इनण्यऽनपत्ये । ६ । ४ । १६४ ।

अनपत्यार्थेऽणि परे इन् प्रकृत्या स्यात् । तेन नस्तद्धित इति (१३४४०) टिलोपो न । युवतीनां समूहः यौवनम् । शत्रुतादनुदात्तादेरणि । यौवतम् ।

गोत्रोच्चोद्गोरभराजन् राजन्यराजपुत्रवत्समनु-
ष्याजादुज् । ४ । २ । ३९ ।

एभ्यः समूहे वुज् स्यात् । लौकिकमिह गोत्रम् । तच्चाप-
त्यमात्रम् ।

युवोरनाकौ । ७ । १ । १ ।

युव एतयोरनुनासिकयोः क्रमादन अकृतावादेशो स्तः । ग्लु-
चुकायनीनां समूहः ग्लौचुकायनकम् । औक्षकमित्यादि । आ-
पत्यस्य चेति (४१२) यलोपे प्राप्ते । प्रकृत्या अके राजन्यमनुष्ययु-

(२६) भिच्चा गर्भिणी जेत करोष अङ्गार चर्षन् सहस्र युवति पदाति
पञ्चति अथर्वन् दक्षिणा भूत विषय ओल । भिच्चादिः ।

वानः * । राजन्वकम् । मानुषकम् । वृद्धाच्चेति वक्तव्यम् * ।
वार्द्धकम् ।

कैदाराद्यञ्च । ४ । २ । ४० ।

चाहुञ् । कैदार्थकम् । कैदारकम् । गणिकाया यजिति
वक्तव्यम् * । गाणिक्यम् ।

ठञ् कवचिनञ्च । ४ । २ । ४१ ।

चात्कैदारादपि । कवचिनां समूहः कावचिकम् । कैदा-
रिकम् ।

ब्राह्मणमाणववाङ्वाद्यन् । ४ । २ । ४२ ।

ब्राह्मण्यम् । माणव्यम् । वाङ्वाद्यम् । पृष्ठादुपसंख्यानम् *
पृष्ठम् ।

ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल् । ४ । २ । ४३ ।

ग्रामता । जनता । बन्धुता । गजसहायाभ्याञ्चेति वक्त-
व्यम् * । गजता । सहायता । अङ्गः खः क्रतौ * । अहीनः
अहर्गणसाध्यः सत्पाकः क्रतुरित्यर्थः । क्रतौ किम् आङ्गः ।
खण्डिकादित्वात् (५२६४०) अञ् । अङ्गष्टखोरेवेति (३८२४०)
नियमाद्विलोपो न । पश्चां णस् वक्तव्यः * ।

सिति च । १ । ४ । १६ ।

सिति परे पूर्वम्पदसंज्ञं स्यात् । अभवादीशुंणी (४१२४०)
न । पश्चूनां समूहः पार्श्वम् ।

अनुदात्तादेरञ् । ४ । २ । ४४ ।

कापोतम् (३०) । मायूरम् ।

खण्डिकादि (३१) भ्यञ्च । ४ । २ । ४५ ।

अञ्, स्यात् । खण्डिकानां समूहः खाण्डिकम् ।

चरणेभ्यो धर्मवत् (३२) । ४ । २ । ४६ ।

काठकम् । छान्दोग्यम् ।

अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् । ४ । २ । ४७ ।

साक्तकम् । हास्तिकम् । धैनुकम् ।

केशाश्वार्थां यञ्छावन्यतरस्याम् । ४ । २ । ४८ ।

पक्षे ठगणौ । कैश्यम्, कैशिकम् । अश्वीयम्, आश्वम् ।

पाशादिभ्यो (३३) यः । ४ । २ । ४९ ।

(३०) कापोतमित्यादि कपोतमयूरगद्दौ मध्योदात्तौ लघावन्ते इति
(उ५५५५० १८प०स्य) फिट्स्त्रतात् ।

(३१) खण्डिकादिभ्य इति व्याद्युदात्तार्थं वचनम् । खण्डिका बहुधा
क्षुद्रक (मालवात्) सेना (संज्ञायाम्) भिक्षुक शुक उबूक यन् अहन्
युगवरत्न हलवन्ध । खण्डिकादिः ।

(३२) चरणेभ्य इति यस्याः प्रकृतेर्यः प्रत्ययो धर्मे 'चरणाङ्गर्जाङ्गाययो'रिति
वार्तिके ५८५ पृष्ठादौ वक्ष्यते स तस्याः समूहेऽपि स्यादित्यर्थः ।

(३३) पाशं दृश्य धूसं वातं अङ्गारं पाटलं पोतं गलं पिटकं पिटाकं शकटं
हृत् नटं वनं । पाशादिः ।

तद्वितचातुरर्थि तत्प्रकरणम् । ५३७

पाश्या । वृष्या । धूम्या । वात्या । वन्या ।

खलगोरथात् । ४ । २ । ५० ।

खल्या । गव्या । रथ्या ।

इनिचकडुचञ्च । ४ । २ । ५१ ।

खलादिभ्यः क्रमात् स्युः । खलिनी । गोचा । रथकद्या ।
खलादिभ्य (३४) इनिर्वक्तव्यः * । डाकिनी । कटुम्बिनी ।
आकृतिगणोऽयम् ।

विषयो देशे । ४ । २ । ५२ ।

षष्ठान्ताद (३५) णादयः स्युरत्यन्तपरिशीलितेऽर्थे स चेद्देशः ।
शिवीनां विषयो देशः शैवः । देशे किम्, देवदत्तस्य विषयो-
ऽनुवाकः ।

राजन्यादि (३६) व्यो वुञ् । ४ । २ । ५३ ।

राजन्यकः ।

(३४) खलिनी डाकिनी कटुम्बिनी इमिणी अङ्किनी गविनी रथिनी
कुण्डलिनी खलादिः ।

(३५) तस्य समूह (५२४८०) इत्यतस्तस्यैव अनुवर्त्तते इत्याशयेनाह षष्ठान्तादिति ।

(३६) राजन्य आन्त वाभ्यव्य शालङ्कायन देवयात अमीड वरदा जाल-
न्धरायण राजायन तेलु आत्मकामेव अम्बरीषणल वसाति वैल्वन
शैलूष उडुम्बर तीव्र वैल्वज आर्जुनायन सन्धिय दाक्षि जर्णनाभ ॥
राजन्यादिराकृतिगणः ।

भौरिक्या(३७)ऐषुकार्यादि(३८)भ्यो विध-
लभक्तलौ । ४ । २ । ५४ ।

भौरिकीणां विषयो देगः भौरिकिविधम् । भौलिकि-
विधम् । ऐषुकारिभक्तम् । सारमायनभक्तम् ।

सोऽस्यादिरिति कृन्दसः(३९)पगाथेषु । ४ ।

२ । ५५ ।

अण् । पङ्क्तिरादिरस्येति पाङ्क्तः प्रगाथः । स्वार्थ उप-
संस्थानम् * । त्रिष्टुबेव त्रैष्टुभम् (४०) ।

संग्रामे प्रयोजनयोर्दृभ्यः(४१) । ४ । २ । ५६ ।

(३७) भौरिकि भौलिकि चौपयत चेटयत काण्येय वाणिजक बालिकाज्य
सैकयत वैकयत । भौरिक्यादिः ।

(३८) ऐषुकारि सारमायन चान्द्रायण ज्ञानायण त्वजायण औड़ायन
जौनायन खाड़ायन दासमिलि दासमितायण शौद्रायण दाजायण
शायण्डायन ताज्यायण शौभ्रायण सौवीर सौवीरायण शयण्ड
शौण्ड शयाण्ड वैचवानय वैचधेनय नड तण्डदेव विश्वदेव सा-
पिण्ड । ऐषुकार्यादिः ।

(३९) अन्नरेयत्तानिबन्धनः पङ्क्तीरादरेवात् कृन्दो न तु वेदो व्याख्यानान् ।
तथा च तद्वाचकात् प्रथमान्तादस्यादिरित्यर्थे प्रत्ययः स्यात् यः प्रथ-
मान्तः स प्रगाथश्चेदित्यर्थः । यत् द्वयोः कृत्वोक्लिप्तः कियन्ते तत्तार्थं
प्रगाथमश्रु कृदः । शनो० ।

(४०) त्रैष्टुभमित्यत्र “क्वचित् स्वार्थिका अपि प्रत्ययाः प्रकृतितो लिङ्गवच-
नानान्यतिवर्त्तन्ते” इत्युक्तेर्लिङ्गान्तरत्वम् ।

(४१) प्रयोजनवाचिभ्यो योर्दृवाचिभ्यश्च प्रथमान्तेभ्योऽस्येति प्रत्यये संप्रा-
सेऽभिधेयेऽण् स्यादित्यर्थः ।

तद्वितचातुरर्थिकप्रकरणम् । ५३६

सोऽस्येत्यनुवर्तते । सुभद्रा प्रयोजनमस्य संग्रामस्येति
सौभद्रः । भरता योडारोऽस्य संग्रामस्य भारतः ।

तदस्यामहरणमिति क्रीडायां णः(४२)।४।

२।५७।

दण्डः प्रहरणमस्यां क्रीडायां दाण्डा । मौष्टा ।

घञः सास्याङ्क्रियेति जः । ४।२।५८।

घञन्ताक्रियावाचिनः प्रथमान्तादस्यामिति सप्तम्यर्थे स्त्री-
लिङ्गे अपत्ययः स्यात् । घञ इति कङ्ग्रहणात्तत्कारकपूर्व-
स्यापि ग्रहणम् ।

श्वेनतिलस्य पाते जे । ६।३।७१।

श्वेन, तिल, एतयोर्मुमागमः स्यात् अपत्यये परे पातशब्दे
उत्तरपदे । श्वेनपातोऽस्यां वर्तते श्वेनम्पाता मृगया ।
तिलपातोऽस्यां वर्तते तैलम्पाता स्वधा । श्वेनतिलस्य किम्-
दण्डपातोऽस्यान्तिथौ वर्तते दाण्डपाता तिथिः ।

तदधीते तद्वेद (४३) । ४।२।५९।

व्याकरणमधीते वेद वा वैयाकरणः ।

(४२) प्रथमान्तात् प्रहरणोपाधिकात् सप्तम्यर्थे णः स्यात् स चेत् सप्तम्यर्थः
क्रीडा भवतीत्यर्थः ।

(४३) द्वितीयान्तात् अधीते इत्यर्थे वेदेत्यर्थे च अणादयो वक्ष्यमाणाः स्तु-
रित्यर्थः तत्पदं द्विर्ग्रहणमधीयाने, विदुषि च पृथग्विधानार्थमन्यथा
अधीयाने-विदुष्येव स्यात् ।

क्रतूक्यादि(४४)सूत्रान्तादृक् । ४ । २।६ ।

क्रतुविशेषवाचिनामेवेह ग्रहणम् । तेभ्यो मुख्यार्थेभ्यो वेदि-
तरि, तत्प्रतिपादकग्रन्थपरिभ्यस्त्वध्येतरि । आग्निष्टोमिकः ।
वाजपेयिकः । उक्तं सामविशेषस्तत्तत्क्षणपरो ग्रन्थविशेषो
लक्षणया । उक्त्यम् तदधीते वेद वा ओक्थिकः । मुख्यार्था-
न्तूक्यशब्दादृगणौ नेष्येते । न्यायम्—नैयायिकः । वृत्तिम्-
वार्त्तिकः । लोकायतम्—लौकायतिक इत्यादि । सूत्रान्तात्तु
अकल्पादेरेवेष्यते । सांग्रहसूत्रिकः । अकल्पादेः किम्-
काल्पसूत्रः । विद्यालक्षणकल्पान्ताच्चेति वक्तव्यम्* । वायस-
विद्यिकः । गौलक्षणिकः । आश्वलक्षणिकः । पाराशरक-
ल्पिकः । अङ्गचतुर्धर्मत्रिपूर्वाविद्यान्तान्नेति वक्तव्यम्* ।
आङ्गविद्यः । छात्रविद्यः । धार्म्यविद्यः । त्रिविधा विद्या
त्रिविद्या तामधीते वेद वा त्रैविद्यः । आख्यानाख्यायिके-
तिहासपुराणेभ्यश्च* । यवक्रीतमधिकृत्य कृतमाख्यानमुप-
चारात् यवक्रीतन्तदधीते वेद वा यावक्रीतिकः । वासव-
दत्तामधिकृत्य कृता आख्यायिका वासवदत्ता । अधिकृत्य कृते
ग्रन्थे(५५६४०)इत्यर्थं वृद्धाच्छः(५६०४०) । तस्य लुबाख्यायिकाभ्यो
बहुलमिति लुप् । ततोऽनेन ठक् । वासवदत्तिकः । ऐति-

(४४) उक्त्य लोकायत न्याय न्यास पुनरुक्त निरुक्त निमित्त द्विपद ज्योतिष
अनुपद अनुकल्प यज्ञ धर्म चर्चा क्रमेतर सङ्गण संहिता पदक्रम
सङ्गृह वृत्ति परिषट् संग्रह गण गुण व्यायुर्वेद उक्त्यादिः ।

हासिकः । पौराणिकः । सर्वादेः सादेश लुग्वक्तव्यः * ।
सर्ववेदानधीते सर्ववेदः । सर्वतन्त्रः । सर्वार्त्तिकः । द्विगोलु-
गिति (४६१५) लुक् । द्वितन्त्रः । इकन् पदोत्तरपदात् शतषष्टेः
षिकन् पद्यः* (४५) । पूर्वपदिकः । उत्तरपदिकः । शत-
पथिकः । शतपथिकी । षष्टिपथिकः । षष्टिपथिकी ।

क्रमादिभ्यो वुन् । ४ । २ । ६१ ।

क्रमकः । क्रम पद शिक्षा मीमांसा क्रमादिः ।

अनुब्राह्मणादिनिः । ४ । २ । ६२ ।

तदधीते तद्वेदेत्यर्थे । ब्राह्मणसदृशो ग्रन्थोऽनुब्राह्मणम् तद-
धीते अनुब्राह्मणी । मत्वर्थीयेनैव सिद्धे अणवाधनार्थमिदम् ।

वसन्तादिभ्य (४६) उक् । ४ । २ । ६३ ।

वासन्तिकः । अथर्वाणमधीते आथर्वणिकः । दाण्डिनायन-
सूत्रे (५१०५०) निपातनादिलोपो न ।

प्रोक्ताल्लक् । ४ । २ । ६४ ।

प्रोक्तार्थकप्रत्ययात्परस्याऽध्येतवेदितप्रत्ययस्य लुक् स्यात्

(४५) पदशब्दोत्तरपदात् इकन् शतशब्दात् षष्टिशब्दाच्चोत्तरवर्त्तिपथिनु-
शब्दात् षिकन् वाच्य इत्यर्थः ।

(४६) वसन्त इत्येवमादिभ्यः उक् स्यात् वसन्तमधीते वेद वा वासन्तिकः ।
वसन्त यीश्व वषा शरत् हेमन्त शिशिर प्रथम गुण चरम अतुगुण
अथर्वन् आथर्वण । वसन्तादिः । लक्षणया तद्वैधकी ग्रन्थः ।

पणनम्पणः घञर्थे कविधानमिति (उ४४२पृ०)कः। सोऽस्या-
ऽस्तीति पणी तस्य गोत्राऽपत्यम् ।

मायिविदधिकेशिगणिपणिनश्च । ६४ । १६५ ।

एतेऽणि प्रकृत्या स्युः । इति टिलोपो न । पाणिनः । ततो
यूनि इज् । पाणिनिः ।

स्यच्चक्रियार्पञितो यूनि लुगणिजोः । २ । ४ । ५८ ।

स्यप्रत्ययान्तात् चतुर्यगोत्रप्रत्ययान्तादृष्यभिधायिनोगोत्र-
प्रत्ययान्तात् जितश्च परयोर्युवाभिधायिनोरणिजीर्लुक्
स्यात् । कौरव्यः पिता । कौरव्यः पुत्रः । श्वाफल्कः
पिता । श्वाफल्कः पुत्रः । वासिष्ठः पिता । वासिष्ठः पुत्रः ।
तैकायनिः पिता । तैकायनिः पुत्रः । एभ्यः किम् शिवाद्यन्
(५०४ पृ०) कौहड़ः पिता । तत इज् (४६८ पृ०) कौहड़िः पुत्रः ।
यूनि किम् वामरथस्य छात्राः वामरथा इति । अणोलुक् तु
न भवति आर्षग्रहणेन प्रतिपदोक्तस्य ऋष्यणएव ग्रहणात् ।
पाणिनिना प्रोक्तम् पाणिनीयम् । वृद्धाच्छः (५६० पृ०)
इजश्च त्यण् तु (५६० पृ०) न, गोत्रे य इज् तदन्तादिति वक्ष्य-
माणत्वात् । ततोऽध्ये त्वेदित्त्रणोलुक् स्यात् । स्वते स्त्रियाच्च
विशेषः । पाणिनीयः । पाणिनीयाः ।

सूत्राच्च कोपधात् । ४ । २ । ६५ ।

सूत्रवाचिनः ककारोपधादध्ये त्वेदित्प्रत्ययस्य लुक् स्यात् ।
अप्रोक्तार्थ आरम्भः । अष्टावध्यायाः परिमाणमस्य अष्टकं
पाणिनेः सूत्रम् । तदधीयते विदन्ति वा अष्टकाः ।

कन्दो(४७) ब्राह्मणानि च तद्विषयाणि । ४

। २१ ६६ ।

कन्दांसि ब्राह्मणानि च प्रोक्तप्रत्ययान्तानि तद्विषयाणि स्युः ।
अध्येतवेदितप्रत्ययं विना न प्रयोज्यानीत्यर्थः । कठेन
प्रोक्तमधोयते कठाः । वैशम्पायनान्तेवासित्वास्त्रिनिः (५८० पृ०)
तस्य कठचरकादिति (५८१ पृ०) लुक् । ततोऽण् । तस्य
प्रोक्ताल्लुक् । (५४१ पृ०)

तदस्मिन्नस्तीति(४८) देशे तन्नाम्नि । ४ । २

। ६७ ।

उदुम्बराः सन्त्यस्मिन् देशे औदुम्बरः ।

तेन निर्वृत्तम् (४९) । ४ । २ । ६८ ।

कुशाम्बेन निर्वृत्ता कौशाम्बी नगरी ।

तस्य निवासः । ४ । २ । ६९ ।

शिवीनान्निवासो देशः शैवः ।

(४७) कन्दोपहृणादेव सिद्धे ब्राह्मणपहणं सन्तेतरवेदभागब्राह्मणप्रतिप-
त्त्यर्थं तेन पुराणप्रोक्तानां ब्राह्मणानां न तद्वितविषयता ।

(४८) तदस्मिन्नित्यारभ्य अदूरभवस्वेति सूत्रचतुष्कोणाभिहिताः अर्थाश्चतु-
रथी । देशे इति सकललोकसिद्धिनिर्गुडे न त्वाधुनिकसङ्केतलभ्येऽपी-
त्यर्थद्योतनाय इति शब्दः देशे तन्नाम्नीत्युत्तरसूत्रत्वयेऽप्यन्वेति । अस्ती-
त्युपाधिकात् प्रथमान्तात् सप्तम्यर्थे वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाः स्युः स
चेत् सप्तम्यर्थः प्रसिद्धदेशनामा ।

(४९) तेन निर्वृत्तमिति अन्तर्भावितव्ययात् इत्तेः कर्मणि क्तः निष्पादित-
मित्यर्थः ।

अदूरभवञ्च । ४ । २ । ७० ।

विदिशाया अदूरभवन्नगरं वैदिशम् । चकारेण आगुक्ता-
स्त्रयोऽर्थाः सन्निधाप्यन्ते तेन वक्ष्यमाणप्रत्ययानाञ्चातुरर्थि-
कत्वं (५०) सिद्धयति ।

ओरञ् । ४ । २ । ७१ ।

अणोऽपवादः । कचुतु—काञ्चतवम् । नद्यान्तु (५५२४०) पर-
त्वान्ततुप् । इचुमतौ ।

मतोश्च बद्धजङ्गात् । ४ । २ । ७२ ।

बद्धच् अङ्गं यस्य मतुपस्तदन्तादञ् नाऽण् । सैधकावतम् ।
बद्धजिति किम् आहिमतम् । अङ्गग्रहणं बद्धजिति तद्विशेषणं
यथा स्यान्नत्वन्तविशेषणं माभूत् ।

बद्धचः कूपेषु । ४ । २ । ७३ ।

अणोऽपवादः । दीर्घवरतेण निर्वृत्तो दीर्घवरतः कूपः ।

उदक् च विपाशः । ४ । २ । ७४ ।

विपाश उत्तरे कूले ये कूपास्तेष्वञ् । अबद्धजर्थ आरम्भः ।
दन्तेन निर्वृत्तः कूपो दान्तः । उदक् किम् दक्षिणतः
कूपेष्वणिव ।

(५०) चातुरर्थि कत्वमिति चतुर्णामर्थानां समाहारश्चातुरर्थी तत्र भवाच्चातु-
रर्थिकास्तेषां भावः ।

सङ्कलादिभ्य (५१) अ । ४ । २ । ७५ ।

कूपेष्विति निवृत्तम् । सङ्कलेन निवृत्तम् साङ्कलम् ।
पौष्कलम् ।

स्त्रीषु सौवीरसाल्वप्राक्षु । ४ । २ । ७६ ।

स्त्रीलिङ्गेषु एषु देशेषु वाच्येष्वज् । सौवीरे दत्तामित्रेण
निवृत्ता दावामित्रो नगरौ । साल्वे वैधूमानी । प्राचि
माकन्दौ ।

सुवास्त्वादिभ्यो (५२) ऽण । ४ । २ । ७७ ।

अजोऽपवादः । सुवास्तोरदूरभवं सौवास्तवम् । वर्णम् । वार्ष-
वम् । अणग्रहणत्रयान्मतुपो (५५२५०) बाधनार्थम् सौवास्तवी

रौणी । ४ । २ । ७८ ।

रौणीशब्दात्तदन्ताच्च अण् । कृपाजोऽपवादः । रौणः ।
आजकरीणः ।

(५१) सङ्कल मुष्कल उत्तम उडुप उडोप उत्पुट कुम्भ निधान सुदक्ष सुदत्त
सुभूत सुपूत सुनेत्र सुमङ्गल सुपिङ्गल सूत सिकत पूतिक पूलास
कूलास पलाश निवेश गवेष गम्भीर इतर आन् अहन् लोमन् वेमन्
वरुण वड्डल सद्योज अभिप्रिक्त गोभृत् राजभृत् मङ्ग मङ्ग माल
सङ्कलादिः ।

(५२) सुवास्तु वर्णम् भण्डु खण्डु सेवालिन् कर्परिन् शिखण्डिन् गर्त कर्कश
शकटीकर्णः क्षणकर्ण कर्क कर्कन्मुमती गोह अहिसकृष । सुवा-
स्त्वादिः ।

कोपधाञ्च । ४ । २ । ७६ ।

अण् । अजोऽपवादः । कार्शच्छिद्रकः कूपः । कार्कवाकवम्
लेशद्वयम् ।

वृष्णकठजिलसेनिरटअण्ययफक्फिजिञ्जत्रक
कठकोऽरीहणकशाश्वश्वकुमुदकाशटण प्रेक्षाश्रस
खिसक्काशबलपक्षकर्णसुतङ्गमप्रगदिन्वराहकुमु-
दादिभ्यः । ४ । २ । ८० ।

सप्तदशेभ्यः सप्तदश क्रमात् स्थुः । चतुर्थ्याम् । अरीहणादि-
भ्यो (५३) वृज् । अरीहणेन निर्वृत्तम् आरीहणकम् ।
कशाखादिभ्यः (५४) ष्क्वण् । कार्शाश्वीयम् । ऋश्यादिभ्यः (५५)

(५३) अरीहण द्रुवण द्रुहण भगल उलन्द किरण साम्परायण क्रौद्रा-
यण औद्रायण त्रैगर्त्तायन सैलायण भास्त्रायण वैसतायन गौमता-
यन सौमतायन सौसायन धौमतायन सौमायन ऐन्द्रायण कौन्द्रा-
यण खाडायण शाण्डित्यायन रायस्पोष विपथ विपाश उद्दण्ड
उदध्वन खाण्डावीरण वीरण कणकतृप्त जाम्बवत शिंशपा रैवत बिल्व
सुयज्ञ गिरीप वधिर जम्बु खदिर सुशर्मन् दलट भलन्दन खण्डु कनल
यज्ञदत्त अरीहणादिः ।

(५४) कशाञ्च अरिष्ट अरिष्ण वेष्टन् विशाल लोमश रोमश रोमक लो-
मक शवल कूट वर्जल सुवर्जल सुकर सूकर प्रतर सदृश पुरग पुराग
सुख धूम अजिन विनत अवनत विकृत्यास पराशर अरुस् अयस्
सौद्रव्य यूकर कशाञ्चादिः ।

(५५) ऋय न्यपोध शर निचीन निवास निवात निधान निवन्ध निवज्ज
परिगूढ उपगूढ अमनि सित मत वेष्टन् उत्तराष्ट्रान् अष्ट्रान् स्थूल

कः । ऋश्यकम् । कुमुदादिभ्यः (५६) षच् । कुमुदिकम् ।
काशादिभ्यः (५७) इलः । काशिलः । तणादिभ्यः (५८)
सः । तणसम् । प्रेक्षादिभ्यः (५९) इतिः । प्रेक्षी । अश्मा-
दिभ्यो (६०) रः । अश्मरः । सख्यादिभ्यो (६१) ठञ् ।
साखेयम् । सङ्काशादिभ्यो (६२) ख्यः । साङ्काशम् ।

वाञ्छ खदिर शर्करा अनडुह् अरडु परिवंश वेणु वीरष खण्ड दण्ड
परिवृत्त कर्दम अंशु कदादिः ।

(५६) कुमुद शर्करा न्यप्रोष इकट सङ्कट कङ्कट गत्त बीज परिवाप नित्यास
शकट कच मधु शिरोष अथ अश्वत्य वल्बज यवाप्र कूप विकङ्कट
दण्ड्याम । कुमुदादिः ।

(५७) काश पाश अश्वत्य पलाश पीयूषा चरण वास नड वन कर्दम कच्छूल
कङ्कट गुहा विस तण कर्पूर वर्वर मधुर ग्रह कपित्थ जतु सीपाल
काशादिः ।

(५८) तण नड मूल वन पर्ण वर्ण वरुण विल पुल फल अर्जुन कर्ण
सुवर्ण वल चरण वुस । तणादिः ।

(५९) प्रेक्षा हलका वन्धुका ध्रुवका क्षिपका न्यप्रोष इकट कङ्कट सङ्कट
कट कूप बुक पुक पुट मङ्ग परिववाप यवाप्र ध्रुवका गत्त कूपक
हिश्येय प्रेक्षादिः ।

(६०) अश्मन् यूथ जष सीन नद दर्भ वृन्द गुद खण्ड नग शिखा कोट
प्राम कान्द कान्द कुल गह्व गुड कुण्डल पीन गुह अश्मादिः ।

(६१) सखि अग्निदत्त वायुदत्त सखिदत्त गोपिल भक्त पाल चक्र चक्रवाक
खगल अशोक करवीर वासव वीर पूर वज्र कुशीरक सीहर सरक
सरस समर समल सुरस रोह तमाल कदल सप्तल सख्यादिः ।

(६२) सङ्काश कपिल कश्मीर समीर स्मरसेन सरक स्मर सुप्रम्विन् (पन्थ) च
यूथ व्यंश व्यङ्ग नासा पलित अनुनाथ अश्मन् कूट मलिन दण्ड कुम्भ

बलादिभ्यो (६३) यः । बल्यम् । पचादिभ्य (६४) फक् ।
 पाचायणः । पथः पन्थ च (गं) । पान्यायनः । कर्णादिभ्यः
 (६५) फिज् । कर्णायनिः । सुतङ्गमादिभ्य (६६) इज् ।
 सौतङ्गमिः । प्रगद्यादिभ्यो (६७) ज्यः । प्रागद्यः । वराहा-
 दिभ्यः (६८) कक् । बाहारकः । कुमुदादिभ्य (६९) छक् ।
 कौमुदिकः ।

जनपदे लुप् । ४ । २ । ८१ ।

- शोर्षे विरतः समल सौर पञ्जर मन्य नल रोमन् लोमन् पुलिन सुपरि
 कटिप सकर्णक वटि तीर्थ अगस्ति विकर नासिका । सङ्काशादिः ।
 (६३) बल चुल नल दल वट लङ्गल उरल पुल (पुव) मूल उल डुल (डल-
 डुल) वन कुल बलादिः ।
 (६४) पच तच ठप कुण्ड अण्ड कन्दलिका बलिक चिल अस्ति पथिन्
 (पन्थ च) कुम्भ सौरक सरक सकल सरम समल अतिवन् रोमन् लोमन्
 हस्तिन् मकर लोमक शोर्षे निवात पाक सिंहक अङ्गु श सुवर्णक हंसक
 हिंसक कुल्य विल खिल यमल हस्त कला सकर्णक । पचादिः ।
 (६५) कर्ण वसिष्ठ अर्क अर्कलूप द्रुपद आनहुह्य पाञ्चजन्य स्फिज् कुम्भी
 कुम्भी जित्वन् जीवन्त कुलिश आण्डीवत जव जौल आनक कर्णादिः ।
 (६६) सुतङ्गम सुनिचिन् यिप्रवित महाचित्त महापुत्र खन श्वेत खड्गिक
 शुक्र विग्र वीजयापिन् अर्जुन श्वन् अजिर जीव खण्डित कर्ण
 विग्रह सुतङ्गमादिः ।
 (६७) प्रगदिन् मगदिन् मददिन् कविल खण्डित गदित चूडार मडार
 मन्दार कोविदार प्रगद्यादिः ।
 (६८) वराह पलाश शिरीष पिनङ्ग निवङ्ग बलाह स्थूल विदग्ध विजग्ध
 विभग्न् निसग्न् वाङ्ग खदिर शर्करा । वराहादिः ।
 (६९) कुम्भद गोमथ रथकार दशग्रास अक्षत्य शालूमलि शिरीष सनि

जनपदे वाचे चातुरर्थिकस्य लुप्स्यात् ।

लुपि युक्तवद्यक्तिवचने । १ । २ । ५१ ।

लुपि(७०)सति प्रकृतिवलिङ्गवचने स्तः । पञ्चालानान्निवासो
जनपदः पञ्चालाः कुरवः । अङ्गाः । वङ्गाः । कलिङ्गाः ।

तद्विशिष्यं(७१)संज्ञाप्रमाणत्वात् । १ । २ । ५३ ।
युक्तवद्वचनत्र कर्त्तव्यम् संज्ञानां प्रमाणत्वात् ।

लुब्(७२)योगाऽप्रख्यानात् । १ । २ । ५४ ।

लुबपि न कर्त्तव्यो (७३)ऽवयवार्थस्येहाप्रतीतिः ।

स्यल कुण्डल कूट मधुकर्ण घासकुन्द शुचिकर्ण कुष्ठदादिः । यथा-
सङ्ख्यासुरोधान् कुष्ठदशब्दयोरेकशेषो न कृतः ।

(७०) विशेष्यानुसारेण लिङ्गवचने प्राप्तव्ये आह लुपीति प्रत्ययार्थेन नित्य-
संबन्धार्थकतया युक्तमत्र प्रकृतिरित्याशयेन व्याचष्टे प्रकृतिवदिति
लुपि लुबन्तार्थप्रकृतेरिव लिङ्गवचने भवत इत्यर्थः ।

(७१) पूर्वाचार्यानुसारेण कृतमपि पूर्वस्त्वं निरर्थकतया सम्प्रति प्रत्याचष्टे
तद्विशिष्यमिति संज्ञानां लौकिकव्यवहाराणामेवात्र प्रमाणत्वं न तु
तदंशे शास्त्रव्यापार इत्यर्थः पञ्चाला वङ्गा इत्यादयो यथावयवं जन-
पदस्य संज्ञा वङ्गवचनादुक्ता आपो दारा इत्यादिवत् तत्र लिङ्ग-
सङ्ख्याविधाने यत्नेनालम् तथा च दारादिष्विव लिङ्गसङ्ख्याविधाना-
भावेऽपि यथा तथात्वं तथाऽत्वापीति भावः ।

(७२) उपजीवकं प्रत्याख्यायोपजीव्यं लुब्विधानं प्रत्याचष्टे लुब् योगेति
जनपदे लुब्, वरणादिभ्यश्चेति(५५१४०)विस्मृती लुप्शब्देन विवक्षिता ।

(७३) अविष्यमित्यनुवृत्त्यात्वापि सम्बध्यते तद्विह न कर्त्तव्य इति प्रकृति-
प्रत्ययार्थयोः सम्बन्धो योग इत्याशयेन फलितमाह अवयवार्थस्येति

योगप्रमाणे (७४) च तदभावेऽदर्श नं स्यात् । १

१२ । ५५ ।

यदि हि योगस्यावयवार्थस्येदं बोधकं स्यात्तदा तदभावे न दृश्येत (७५) ।

प्रधान(७६)प्रत्ययार्थवचनमर्थस्याऽन्यप्रमाण-
त्वात् । १ । २ । ५६ ।

प्रत्ययार्थः प्रधानमित्येवं रूपं वचनमप्यश्लिष्यम् कुतः अर्थस्य
लोकतएव सिद्धेः ।

कालोपसर्जने च तुल्यम् । १ । २ । ५७ ।
अतीताया रात्रेः पश्चाद्धेनागामिन्याः पूर्वाद्धेन च सहितौ

अप्रस्थानादिति व्याचष्टेऽप्रतीतेरिति न ह्यङ्गसम्बन्धिनिवासत्वेनाङ्गा
इत्यादिरीत्या बोधः किन्तु ह्येति भावः । पञ्चाभादयः शब्दाः
यथा क्षत्रियेषु कृडास्तया जनपदेऽपीति तथा च तस्य निवासः
(५४२४०) अदूरभवच्चेति (५४४४०) तद्विषय एव नोत्पद्यते किं बुद्धि-
धानेनेति तु हृदयम् ।

(७४) प्रत्ययस्त्रीकारे बाधकमप्याह योगप्रमाणे वेति पञ्चाभादौ योगस्याव-
यवशक्तौत्रय प्रमाणजनकत्वे इत्यर्थः तदभावे क्षत्रियसम्बन्धाभावे पञ्चा-
भादीनां जनपदे प्रयोगो न स्यादित्यतिप्रसङ्ग इति भावः ।

(७५) न दृश्येतेति बिनापि क्षत्रियसम्बन्धं पञ्चाभादिशब्दो जनपदेषु
प्रयुज्यते इति सूत्रप्रणयनं निरर्थकमित्यर्थः ।

(७६) प्रसङ्गात् प्रधानोपसर्जने प्रधानार्थं सह ब्रूतः प्रकृतिप्रत्ययौ तु
प्रत्ययार्थमिति पूर्वाचार्यपरिभाषितमन्यदपि प्रत्याचष्टे प्रधानेत्या-
दिना व्यत्ययमित्यनुपपद्यते ।

दिवसोऽयतनः । विशेषणमुपसर्जनमित्यादि पूर्वाचार्यैः
परिभाषितं तत्राप्यश्लिष्टत्वम् समानं लोकप्रसिद्धिः ।

विशेषणानाच्चाऽजातेः । १ । २ । ५२ ।

लुबर्धस्य विशेषणानामपि तद्वत्तिङ्गवचने स्तोजातिं वर्जयित्वा ।
पञ्चालाः रमणीया । गोदौ रमणीयौ । अजातेः किम् पञ्चाला
जनपदः । गोदौ ग्रामः । हरितक्यादिषु (७७) व्यक्तिः ।
हरितक्याः फलानि हरितक्यः । खलतिकादिषु वचनम् ।
खलतिकस्य पर्वतस्यादूरभवाणि खलतिकं वनानि । मनुष्य-
सुपि प्रतिषेधः * । मनुष्यलक्षणे लुबर्धे विशेषणानाम्, लुब-
न्तस्य तु भवतीत्यर्थः । चच्चा (७८) अभिरूपः ।

वरणादिभ्यश्च (७६) । ४ । २ । ८२ ।

अजनपदार्थ आरम्भः । वरणानामदूरभवन्नगरम् वरणाः ।

(७७) लुपीति (५४६४०) स्तुत्यस्य विषयविवेकमाह हरितक्यादीति व्यक्तिर्बिङ्गं
प्रत्यतिरूपा । हरितकी कोशातकी नखरजनी शुष्कखडी दाडी दोडी
श्वेतपाकी अर्जुनपाकी द्राक्षा काला ध्वाक्षा शमीका कण्टकारिका
पिप्पली विञ्चा शेफालिका हरितक्यादिः । १४।२।६७। स्तुत्येऽप्ययमेव ।

(७८) चच्चेति । संज्ञायाच्चेति (७१२४०) कनो लुप् मनुष्ये इति (७।२४०)।

लुप् चच्चा तद्वत्तयः पुमान् ।

(७६) वरणादिभ्यश्चेत्यत्र लुबित्यनुवर्तते । वरणा वृक्षी शाल्मलि शुखी
शय्याण्डी पर्णी ताम्रपर्णी गोदं बालिग्रायन जनपदी जम्बु
शुष्कर चम्पा पम्पा वल्गु उज्जयिनी गद्या मधुरा तक्षशिला उरसा
शोमती वलभी वरणादिः ।

शर्कराया वा । ४ । २ । ८३ ।

अस्माच्चातुरर्थिकस्य वा लुप् स्यात् ।

ठक्छौ च । ४ । २ । ८४ ।

शर्कराया एती स्तः । कुमुदादौ (५४०४०) वराहादौ च (५४८४०) पाठसामर्थ्यात् पक्षे ठक्छौ । वाग्रहणसामर्थ्यात् पक्षे औत्सर्गिकोऽण् तस्य लुक्विकल्पः । षट् रूपाणि । शर्करा—शार्करम्—शार्करिकम्—शर्करौयम्—शर्करिकम्—शार्करिकम् ।

नद्यां मतुप् (८०) । ४ । २ । ८५ ।

चातुरर्थिकः । इच्छुमती ।

मध्वादिभ्य (८१) च । ४ । २ । ८६ ।

मनुप् स्याच्चातुरर्थिकः । अनद्यर्थ आरम्भः । मधुमान् ।

कुमुदनङ्वेतसेभ्योङ्मतुप् । ४ । २ । ८७ ।

कुमुदान् । नङ् । न । वेतस्त्रान् (८२) । आद्ययोर्भ्रम (६७३४०) इति

(८०) मतुपा सिद्धेऽपि अर्थान्तरबोधार्थं नद्या अपि देशत्वेन तदस्मिन्निति प्राप्ताणो बाधार्थञ्चेदम् ।

(८१) मधु विष स्थाणु वेणु कर्कश्वे, शमी करोर हिम किगरा शर्थाण्य मरुत् वार्णली शर इटका आसृति शक्ति आसन्दी शकल शलाका आभिषी इक्षु रोमन् रुटि रुष्य तच्चशिला खड्ग वट वेट मध्वादिः ।

(८२) वेतस्त्रानिति अङ्गोपस्य स्थानियत्वेन रुत्वं न, न पदान्तेति (३५४०) निषेधस्तु पदे परत वरमाश्रये कर्त्तव्ये पदस्याजादेशस्यैवेति तन्नि-
षेधामवृत्तेः ।

अन्त्येमादुपधाया इति (६७८५०) वक्ष्यमाणेन वः । महिषाच्चेति वक्तव्यम् * । महिषान्नाम देशः ।

नडशादाड्डुलच् । ४ । २ । ८८ ।

नडुलः । शादो जम्बालघासयोः । शादलः ।

शिखाया वलच् । ४ । २ । ८९ ।

शिखावलम् ।

उत्करादिभ्य (८३) ष्क्वः । ४ । २ । ९० ।

उत्करीयः ।

नडादीनां (८४) कुक् च । ४ । २ । ९१ ।

नडकीयम् । (क्रुञ्चा कृसत्वञ्च ग०) । क्रुञ्चकीयः । (तच्चन्नलोपश्च ग०) । तच्चकीयः ।

बिल्लकादिभ्यश्च लुक् । ६ । ४ । १५३ ।

(८३) उत्कर सम्पन्न शफर पिप्पल पिप्पलीमूल अश्वत्थ सुवर्ण खलाजिन तिक कितव अणक त्रैवण पिचुन अश्वत्थ काश जुद्ध भस्त्रा शाल जन्था अजिर चर्मन् उत्क्रोश क्षान्त खदिर शूर्पणाय श्यावनाय नैयाकव टण्ट वृक्ष शाक पलाश विजिगीषा अनेक आतप फल सम्पन्न अर्क गर्त अग्नि वैराणक इडा अरण्य निशान्त पर्ण नीचायक शङ्कर आरोहित क्षार विशाल वेत अरीहण खण्ड वातागर सन्त-
णार्ह इन्द्रवृक्ष नितान्तवृक्ष आर्द्रवृक्ष उत्करादिः ।

(८४) नड लब्ध बिल्व वेणु वेत वेतस इन्दु काष्ठ कपोत टण्ट (क्रुञ्चा कृसत्वञ्च) (तच्चन्नलोपश्च) । नडादिः ।

नडाद्यन्तर्गता विल्वकादयः (८५) स्त्रीभ्यश्च लुक् तडिते परे ।
 विल्वा यस्यां सन्ति सा विल्वक्रीया तस्याभावो वैल्वकाः ।
 वैल्वक्रीया-वैल्वकाः । कस्य किम् कृमात्रस्य लुग्यथा स्यात्
 कुको निवृत्तिर्मा भूत् । अन्यथा सन्निधोग (८६) शिष्टाना-
 मिति कुगपि निवर्त्तत । हे लोपोऽ (५०६ प्र०) कट्टा इत्यनु-
 वर्त्तमानै लुग्यहणम् सर्वलोपार्थम् लोपोऽपि (८७) यमा-
 त्रस्य स्यात् ।

इति चातुर्थिकाः ।

- (८५) नडादीनां कुग् वेति (५१३ प्र०) सूत्राय नडाद्यन्तर्गताः सूचनाय कुक्-
 सञ्चितविल्वगणस्य प्रयोगक्षेपेन तदन्तर्गतविल्वादिषु सककारपाठा-
 भावैःपि न क्षतिरिति बोध्यम् ।
- (८६) सन्निधोगे इति सन्निधोगशिष्टानां सह वा प्रवृत्तिः सह वा निवृत्ति-
 रिति न्यायेन अन्यतरापाये उपयोरव्यपयः स्यादिति भावः ।
- (८७) लोपस्यादेगतवा लोऽन्त्यस्येति (२६ प्र०) कादेशस्य ईयोऽन्त्यस्य यमा-
 त्रस्य लोपः स्यादिति लुग्यहणमित्यपि बोध्यम् ।

शेषे । ४ । २ । ६२ ।

अपत्यादिचतुर्थ्यन्तादन्योऽर्थः । (१) शेषस्तत्राऽणादयः स्युः ।
चक्षुपा गृह्यते चाक्षुषं रूपम् । आवणः शब्दः । औपनिषदः
पुरुषः । दृषदि पिष्टा दार्ढदाः सक्तवः । उलूखले क्षुष्मः औ-
लूखलो यावकः । अश्वैरुह्यते आश्वो रथः । चतुर्भिरुह्यते
चातुरं शकटम् । चतुर्दंष्ट्रां दृश्यते चातुर्दंष्ट्रं रत्नः । शेष
इति लक्षणञ्चाधिकारश्च (२) । तस्य विकार (५८७८०) इत्यतः
प्राक् शेषाधिकारः ।

राष्ट्राऽवारपाराहखौ । ४ । २ । ६३ ।

आस्यां क्रमाहखौ स्तः शेषे । राष्ट्रियः । अवारपारीणः ।
अवारपारादिगृहीतादपि विपरीताच्चेति वक्तव्यम्* । अवा-
रीणः । पारीणः । पारावारीणः । इह प्रकृतिविशेषादुपाद-
यः व्युत्पुलन्ताः प्रत्यया उच्यन्ते । तेषाञ्जातादयोऽर्थविशेषाः
समर्थविशेषाः समर्थविभक्तयश्च वक्ष्यन्ते ।

ग्रामाद्यखजौ । ४ । २ । ६४ ।

ग्राम्यः । ग्रामीणः ।

-
- (१) अन्योऽर्थ इति विशेषतया भासमान इत्यर्थः एवञ्चेदन्तया भासमान-
मपि अपत्यादि न शेष इति ध्येयम् ।
- (२) 'शैषिकान्तवर्धीयात् शैषिको मतवर्धिकः । स रूपः प्रत्ययो नेष्टो
न सन्तात् सनिष्पते' इत्यस्य विषयलाभार्थमिदं लक्षणपरम्, तस्येद-
(५८३८०) मित्वादावपत्याद्यर्थस्याग्रहणार्थोऽधिकारोऽप्यावश्यक इति
भावः ।

कत्त्यादिभ्यो (३) ढकञ् । ४ । २ । ६५ ।

कुत्सितास्त्रयः कत्तयः । तत्र जातादिः कार्त्तयकः । नागरे-
यकः । ग्रामादित्यनुवृत्तेः ग्रामेयकः ।

कुलकुक्षिग्रौवाभ्यः स्वाऽस्यलङ्कारेषु । ४ । २

। ६६ ।

कौलेयकः स्वा । कौलोऽन्यः । कौत्सेयकोऽसिः कौचोऽन्यः ।
ग्रैवेयकोऽलङ्कारः । ग्रैवोऽन्यः ।

नद्यादिभ्यो (४) ढक् । ४ । २ । ६७ ।

नादेयम् । माहेयम् । वाराणसेयम् ।

दक्षिणापश्चात्पूरसस्यक् । ४ । २ । ६८ ।

दक्षिणेत्याजन्त (५) मव्ययम् । दक्षिणात्पः पाश्चात्पः ।
पौरस्यः ।

कापिण्याः षफक् । ४ । २ । ६९ ।

(३) कत्ति इत्यादिभ्यो ढकञ् स्यात् । कत्ति उम्भि पुष्कर पुष्कल
भोदन कुम्भी कुण्डिन नगरी माहिष्मती वर्मती उख्या ग्राम
(कुञ्जाया यलोपश्च) कत्तप्रादिः ।

(४) नदी मही वराणसी आवस्ती कौशास्वी वनकौशास्वी काशपरी
काशफरी खादिरी पूर्वनगरी पाठा माया शाल्वा दार्वा सेतकी
(वडवाया वृषे) नद्यादिः ।

(५) आजन्तमित्यादि अव्ययमाहवर्थादिति शेषः न तु टाबन्तो दक्षिणा-
शब्दस्यात्वे सर्वान्त्रो दक्षिमात्ते पुंस्त्वपत्तेर्ह्रस्वः स्यात् ।

कापिष्याञ्जातादि कापिषायनं मधु कापिषादनो द्राक्षा ।

रङ्गो(६)रमनुष्येऽण् च । ४ । २ । १०० ।

चात् षक् । राङ्गवो गौः राङ्गवायणः । अमनुष्ये इति किम्
राङ्गवको * मनुष्यः ।

द्वुप्रागपागुदक्प्रतीचो यत् । ४ । २ । १०१ ।

दिव्यम् । प्राचम् । अपाचम् । उदीचम् । प्रतीचम् ।

कन्यायाष्ठक् । ४ । २ । १०२ ।

कान्यिकः

वर्णौ वृक् । ४ । २ । १०३ ।

वर्णुर्नदस्तस्य समीपदेशो वर्णुः तद्विपर्ययवाचिकन्याशब्दा-
द् वृक् स्यात् । यथा हि जातं हिमवत्सु कान्यकम् ।

अव्ययात्तप् । ४ । २ । १०४ ।

अमेहकृतसिन्धेभ्य एव (७) * । अमान्तिकसहायार्थयोः ।
अमात्यः । इहल्यः । कल्यः । ततस्त्यः । तत्रत्यः । परिगणन-
ङ्गिम् । उपरिष्ठाद्भव औपरिष्ठः । अव्ययानाम्भमात्रे टिलोपः ।

(६) रङ्गोरमनुष्यग्रहणार्थक्यं (मनुष्य तत्त्वयोरुज्जिति) (५६५ष्ट०) परे-
णास्य बाधात् ।

* मनुष्य तत्त्वयोरिति (५६५ष्ट०) उज्ज् ।

(७) “अमेहकृतसिन्धेभ्यस्यविधिर्योऽव्ययात् स्मृतः । निनिर्भ्यां भुव-
गत्योश्च आविसो निगमे तथे”त्युक्तेराह अमेहेति ।

अनित्योऽयम् वहिषष्टिलोपविधानात् तेनेह न । आरा-
तीयः । शाश्वतीयः । त्वन्नेर्ध्रुव इति वक्तव्यम् * । नित्यः ।
निसोगते * ।

ह्रस्वात्तादौ तद्धिते । ८ । ३ । १०१ ।

ह्रस्वादिणः परस्य सस्य पः स्यात्तादौ तद्धिते । निर्गतो वर्णा-
श्रमेभ्यो निष्पद्याण्डालादिः । अरण्याणां । अरण्याः
सुमनसः । दूरादेत्य * । दूरित्यः । उत्तरादाहञ् * ।
औत्तराहः ।

ऐषमोह्यः श्वसोऽन्यतरस्याम् । ४ । २ । १०५

एभ्यस्त्यप् । पक्षे वक्ष्यमाणौ (५७१पृ०) व्युत्पत्नी । ऐषमस्त्यम्
ऐषमस्तनम् । ह्यस्त्यम्-ह्यस्तनम् । श्वस्त्यम्-श्वस्तनम् । पक्षे
श्रीवस्तिकं (५७०पृ०) वक्ष्यते ।

तीररूप्योत्तरपदादञ्जौ । ४ । २ । १०६ ।

ययासंख्येन । काकतीरम् । घाल्वलतीरम् । श्रीवरूप्यम् ।
तीररूप्यान्तादिति नोक्तम् बहुचपूर्वात् मा भूत् । बाहु-
रूप्यम् ।

दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां जः । ४ । २ । १०७ ।

अणोऽपवादः । पौर्वशालः । असंज्ञायां किम् संज्ञाभू- (८)

(८) दिक्पूर्वेति सूत्रे असंज्ञायामिति सौत्वत्वात् पञ्चम्यर्थे प्रणीताशयेन
व्याचष्टे संज्ञाभूताया इति ।

तायाः प्रकृतेर्मा भूत् । पूर्वेषुकामशम्याभावः पूर्वेषुकामशमः ।
प्राचां ग्रामेनगराणामिति (५७४पृ०) उत्तरपदवृद्धिः ।

मद्रेभ्योऽञ् । ४ । २ । १०८ ।

दिक्पूर्वपदादित्वेव । दिग्योऽमद्राणामिति (५७३पृ०) (६) मद्र-
पर्युदासादादिवृद्धिः पौर्वमद्रः (१०) । आपरमद्रः ।

उदीच्य(११)ग्रामाच्च बह्वचोऽन्तोदात्तात् । ४

। २ । १०६ ।

अञ् स्यात् । शैवपुरम् ।

प्रत्योत्तरपदपलद्यादि(१२)कोपधादण् । ४ ।

२ । ११० ।

(६) दिग्योऽमद्राणामिति दिग्वाचकादुत्तरपदस्य जनपदवाचिनो मद्रभि-
न्नस्याचामादेर्द्ध्विरिति तत् सूत्रार्थः ।

(१०) पौर्वेति मद्रैकदेशे मद्रशब्दस्य वृत्त्या दिक्शब्देन सामानाधिकरण्या-
त्तद्धितार्थोत्तरेत्यादिना (३५५पृ०) समासः ।

(११) उदीच्येति दिग्यग्रहणं निवृत्तम् । उदीच्यग्रामात् किं माधुरः ।
बह्वचः किं ध्वाजः गौरादेः (२२७पृ०) आकृतिगणत्वात् डीपन्तः
ध्वजीशब्दः । अन्तोदात्तात् किं शर्कराधानम् शर्कराधानशब्दे धाश-
ब्दाकार उदात्तः कदुत्तरप्रकृतिस्वरेण-लित्स्वरस्यावस्थानात् । तत्त्व० ।

(१२) पलदी परिपटु रोमक वाहीक कलकीट बडकीट जालकीट कमल-
कीट कमलकीकर कमलभिदा गौडी नैकती परिखा शूरसेन गोमती
पटच्चर उदपान यक्षकोम पलद्यादिः ।

माहकिप्रस्थः । पालदः । नैलीनकः ।

काणादिभ्यो गोत्रे । ४ । २ । १११ ।

एभ्यो गोत्रप्रत्ययान्तेभ्योऽण् स्यात् । कण्वो गर्गादिः (५०१५०)

काण्वप्रस्थ काचाः काखाः ।

इजश्च । ४ । २ । ११२ ।

गोत्रे य इज् तदन्तादण् स्यात् । दाक्षाः । गोत्रे किम्
सौतङ्गमेरिदं सौतङ्गमीयम् । गोत्रमिह शास्त्रीयत्र तु ली-
किकं तेनेह न । पाणिनीयम् ।

न द्यचः प्राच्यभरतेषु । ४ । २ । ११३ ।

इजश्चेत्यणोऽपवादः । प्राच्ये काशीयाः भरतानां प्राच्य-
त्वेऽपि पृथगुपादानमन्यत्र प्राच्यग्रहणे भरतानामग्रह-
णस्य (१३) लिङ्गम् ।

वृद्धिर्द्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम् । १ । १ । ७३ ।

यस्य समुदायस्याचां मध्ये आदिवृद्धिस्तद्वृद्धसंज्ञं स्यात् ।

अदादीनि च । १ । १ । ७४ ।

वृद्धसंज्ञानि स्युः ।

उद्वाच्छः । ४ । २ । ११४ ।

(११) अग्रग्रहणेति तेन इजः प्राचामिति (४६२५०) भरतेभ्यो यूवप्रत्ययस्य
लुक् न भवति । उद्वाचक्रिः पिता उद्वाचकायनः पुत्रः ।

शालीयः । मालीयः । तदीयः ।

एङ् प्राचान्देशे । १ । १ । ७५ ।

एङ् यस्यावाप्तादिस्तद्वृत्तसंज्ञं वा स्याद्देशाभिधाने । एणौ-
पचनीयः । गोनर्दीयः । भोजकटीयः । पक्षे अणि । ऐणौ-
पचनः । गौनर्हः । भोजकटः । एङि किम् आहिच्छतः ।
वान्यकुञ्जः । वा नामधेयस्य वृत्तसंज्ञा वक्तव्या । देवदत्तीयः
(१४) । देवदत्तः ।

भवतठक्छसौ । ४ । २ । ११५ ।

वृद्धाद्भवत एतौ स्तः । भावत्कः । जग्त्वम् (१५) । भवद्वीयः ।
वृद्धादित्यनुवृत्तेः शत्रन्तादण्वेव । भावतः ।

काश्यादिभ्यः (१६) षञ्जिठौ । ४ । २ । ११६ ।

इकार लच्चारणार्थः । काशिकी-काशिका । वैदिकी-वैदिका ।

(१४) अत्र देवदत्त इति अनुष्यन्तस्य काश्यादिगणे तु प्राग्देशवाचि देवदत्त-
स्यैव ग्रहणमत्य नामशब्देनाधुनिकसङ्केतितमेव ग्राह्यम् ।

(१५) छादिरयं प्रत्ययो न तु शादिः । सित्त्वात् सिति चेति (५३५८०)
पदसंज्ञासिद्धिरित्याशयेनाह जग्त्वमिति ।

(१६) काशि वेदि (वेदि पाठान्तरम्) संयाति संवाह अच्युत मोदमान
शकुलाद हस्तिकर्षू कुनामन् हिरण्य करण गोवासन भारङ्गी अरि-
न्दम अरित देवदत्त दशग्राम शौवावतान युवराज उपराज देवराज
मोदन सिन्धुमित दासमित वृधामित सोममित छागमित सधमित
(आमदादिपूर्वपदात्कालान्तात्) आमद् ऊर्ध्वं तत् काश्यादिः ।

(आपदादिपूर्वपदात्कालान्तात्) आपदादिराकृतिगणः ।
 आपत्कालिकी-आपत्कालिका ।

वाहीकग्रामेभ्यश्च । ४ । २ । ११७ ।

वाहीकग्रामवाचिभ्यो वृद्धेभ्यश्च जितौ स्तः । कस्यापवादः ।
 कास्तोरन्नाम वाहीकग्रामः कास्तोरिकी-कास्तोरिका ।

विभाषोशौनरेषु । ४ । २ । ११८ ।

एषु ये ग्रामास्तदाचिभ्यो वृद्धेभ्यश्च जितौ वा स्तः । सौदर्श-
 निकी-सौदर्शनिका-सौदर्शनीया ।

ओर्देशे षञ् । ४ । २ । ११९ ।

उवर्णान्तादेशवाचिनश्चञ् । निषादकर्षू नैषादकर्षुकः (१७) ।
 केऽणइति (४०४४०) ऋस्वः । देशे किम् पटोष्ठात्राः पाटवाः ।
 जितं व्यावर्त्तयितुं षञ्ग्रहणम् । वृद्धाच्छं परत्वादयं
 बाधते । दाक्षिकर्षुकः ।

वृद्धात्माचाम् । ४ । २ । १२० ।

ग्रादेशवाचिनो वृद्धादेवेति नियमार्थं सूत्रम् । आढक-
 जम्बकः । शाकजम्बुकः । नेह मल्लवास्तु-माल्लवास्तवः ।

धन्वयोपधाद्बुञ् । ४ । २ । १२१ ।

धन्वविशेषवाचिनो यकारोपधाच्च देशवाचिनो वृद्धाद्बुञ्

(१७) इच्छुञ्कृतान्तात्क (५२८४०) । इत्यनेनोक्त्वाहारपरतया षञ् कः ।

स्यात् । ऐरावतं धन्व (१८) ऐरावतकम् । साङ्गाश्रयकाम्पि-
त्यशब्दी वुज् कृणादिसूत्रेण (५४६८०) ख्यान्ती । साङ्गश्रयकः ।
काम्पित्यकः ।

प्रस्थपुरवहान्ताच्च । ४ । २ । १२२ ।

एतदन्ताद्वह्वादिशवाचिनो वुज् स्यात् । कस्यापवादः ।
मालाप्रस्थकः । नान्दीपुरकः । पैलुवहकः । पुरान्तग्रहणम-
प्रागर्थं प्राग्देशे तूत्तरेण (१९) सिद्धम् ।

रोपधेतोः प्राचाम् । ४ । २ । १२३ ।

रोपधादीकारान्ताच्च प्राग्देशवाचिनो वृद्धाहुज् स्यात् । पाट-
लिपुत्रकः । ईतः । काकन्दकः ।

जनपदतदवधोश्च । ४ । २ । १२४ ।

जनपदवाचिनस्तदवधिवाचिनश्च वृद्धाहुज् स्यात् आद-
र्शकः । त्रैगर्त्तकः ।

अवृद्धादपि बहुवचनविषयात् । ४ । २ । १२५ ।

अवृद्धाद्वृद्धाच्च जनपदतदवधिवाचिनो बहुवचनविषयात्प्राति-
पदिकाहुज् स्यात् । अवृद्धादणो वृद्धाच्छस्यापवादः । अवृद्धा-
ज्जनपदात् आङ्गकः । अवृद्धात् जनपदावधेः । आजमीढकः
वृद्धाज्जनपदात् । दार्ढकः । वृद्धाज्जनपदावधेः । कालञ्जरकः

(१८) आष्टकं नाम धन्वेति भाष्योक्तेः धन्वशब्दस्य लीबत्वस्यापीदृशतया धन्वे-
त्युक्तम् ।

(१९) उत्तरेण रोपधेतोरिति सूत्रेण ।

विषयग्रहणं किम् एकशेषेण बहुत्वे मा भूत् । वर्त्तनी च
वर्त्तनी च वर्त्तनी च वर्त्तन्यस्तासु भवो वर्त्तनः ।

कच्छाग्निवक्त्रवर्त्तोत्तरपदात् । ४ । २ । १२६ ।

देशवाचिनो वृद्धाद्वृद्धाच्च वुज् स्यात् दारुकच्छकः ।
काण्डाग्नकः । सैन्धुवक्त्रकः । बाहुवर्त्तकः ।

धूमादिभ्य (२०) च । ४ । २ । १२७ ।

देशवाचिभ्यो वुज् । धौमकः तैर्यकः ।

नगरात्कुत्सनप्रावीण्ययोः । ४ । २ । १२८ ।

नगरशब्दाद्वुज् स्यात्कुत्सने प्रावीण्ये च गम्ये । नागरकः
घोरः शिल्पी वा । कुत्सनेति किम् नागरा ब्राह्मणाः ।

अरण्यान्मनुष्ये । ४ । २ । १२९ ।

वुज् । अरण्यान् (५५८५०) इत्यस्यापवादः । पथ्यध्यायन्याय-
विहारमनुष्यहस्तिष्विति वाच्यम्* । आरण्यकः पन्थाः अध्या-
यो न्यायो विहारो मनुष्यो हस्ती वा । वा गोमयेषु* । आर-
ण्यकाः-आरण्याः गोमयाः ।

(२०) धूम पङ्कण्ड शशादन अर्जुनाव माहकस्थली आनकस्थली माहिष-
स्थली मानस्थली अट्टस्थली मद्रद्रुकस्थली समुद्रस्थली दारुणायनस्थली
राजस्थली विदेह राजगृह सातासह शष्प मितवर्द्ध भञ्जाली मद्र-
कूल आजीकूल ह्याहाव त्याहाव संस्कीय वर्वर वर्ज्य गर्त आनर्त्त
माठर पाथेय घोषपत्नी आराज्ञी धार्तराज्ञी आवय तीर्थ (कूलाव

विभाषा कुरुयुगन्धराभ्यां वृज् । ४ । २ । १३० ।

कौरवकः-कौरवः । यौगन्धरकः-यौगन्धरः ।

मद्रृज्योः कन् । ४ । २ । १३१ ।

जनपदवृजोऽपवादः । मद्रे षु जातो मद्रकः वृजिकः ।

कोपधादण् । ४ । २ । १३२ ।

माहिषिकः ।

कच्छादिभ्य (२१) अ । ४ । २ । १३३ ।

देशवाचिभ्योऽण् वृजादेरपवादः । काच्छः । सैन्धवः ।

मनुष्यतत्स्थयोर्वृज् । ४ । २ । १३४ ।

कच्छादिभ्योऽणोऽपवादः । कच्छे जातादिः काच्छको
मनुष्यः । काच्छकं हसितम् । मनुष्येति किम् काच्छो गौः ।

अपदातो साल्वात् । ४ । २ । १३५ ।

साल्वशब्दस्य कच्छादित्वाद्बुजि सिद्धौ नियमार्थमिदम् अप-
दातावेवेति । साल्वको ब्राह्मणः । अपदातो किम् साल्वः
पदातिर्व्रजति ।

सौवीरेषु) (सहस्राब्दावि मनुष्ये च) कुक्षि अन्तरीप द्वीप अरुण
उज्जयनी पट्टार दक्षिणापथ साकेत । धूमादिः ।

(२१) कच्छ सिन्धु वर्णु गन्धार मधुसूत कम्बोज कश्मीर साल्व कुरु अनु-
प्रण्ड द्वीप अनूप अजवाह विजापक कलूतर रङ्गु कच्छादिः ।

गोयवान्नोच्च । ४ । २ । १३६ ।

साल्वाद्गुञ् । कच्छाद्यणोऽपवादः । साल्वको गौः । साल्विका यवागूः । साल्वमन्यत् ।

गर्तीत्तरपदाच्छः । ४ । २ । १३७ ।

देशे । अणोऽपवादः । वृकगर्तीयम् । उत्तरपदग्रहणं बहुच् पूर्वनिरासार्थम् ।

गहादिभ्य (२२) च । ४ । २ । १३८ ।

कः स्यात् । गह्वीयः । (मुखपार्श्वतसोर्लोपश्च ग०) । मुखतीयम् । पार्श्वतौयम् । अव्ययानाम्भमात्रे टिलोपस्यानित्यतां ज्ञापयितुमिदम् । (कुक् जनस्य परस्य च ग०) जनकीयम् । परकीयम् । (देवस्य च ग०) देवकीयम् । (स्वस्य च ग०) । स्वकीयम् । (वेणुकादिभ्यः कृण् वाच्यः ग०) वैणकीयम् । वैत्रकीयम् । औत्तरपदकीयम् ।

(२२) गृह अन्तस्य सम विप्रम (मध्य मध्यं मध्यं दिनं चरणे) उत्तम अङ्ग वङ्ग मगध पूर्वपक्ष अपरपक्ष अधमशाख उत्तमशाख एकशाख समानशाख समानग्राम एकग्राम एकवृक्ष एकपलाश इक्ष्वप इक्ष्व-
नीक अवस्यन्दन कामप्रस्य खाडायन काठेरणि लावेरणि सौमिति
शैशिरि आसुत् देवशर्मि औति आहिंसि आनिति व्याडि वैजि आ-
ध्यश्चि आन्धशंसि शौक्लि आग्निशर्मि भौजि वाराटकि बाल्मीकि
चैमवृद्धि आश्वत्थि औज्ञाहमानि ऐक विन्दवि दन्ताय हंस तन्वय
उत्तर अनन्तर (मुखपार्श्वतसोर्लोपश्च) (जनपरयोः कुक्च) (स्वस्य च)
(देवस्य च) (वेणुकादिभ्यश्च कृण्) । गहादिराकृतिगणः ।

प्राचाङ्कटादेः । ४ । २ । १३६ ।

प्राग्देशवाचिनः कटादेः कः स्यात् । अणोऽपवादः । कटनग-
रीयम् । कटघोषीयम् । कटपल्वीयम् ।

राज्ञः क च । ४ । २ । १४० ।

वृद्धत्वाच्चे सिद्धे तत्सन्नियोगेन कादेशमात्रं विधायते ।
राजकीयम् ।

वृद्धादकेकान्तखोपधात् । ४ । २ । १४१ ।

अक इक एतदन्तात् खोपधाच्च वृद्धादेशवाचिनः कः स्यात् ।
ब्राह्मणको नाम जनपदो यत्र ब्राह्मणा आयुधजीविनस्तत्र
जातो ब्राह्मणकीयः । शाल्मलिकीयः । अयोमुखीयः ।

कन्यापलदनगरग्रामहृदोत्तरपदात् । ४ । २ ।

१४२ ।

कन्यादिपञ्चकोत्तरपदादेशवाचिनो वृद्धाच्चः स्याद् । ठज-
जिठादेरपवादः । दाक्षिकनीयम् । दाक्षिपलदीयम् ।
दाक्षिनगरीयम् । दाक्षिग्रामीयम् । दाक्षिङ्गदीयम् ।

पर्वताच्च । ४ । २ । १४३ ।

पर्वतीयः ।

विभाषाऽमनुष्ये । ४ । २ । १४४ ।

मनुष्यभिन्नेऽर्थे पर्वताच्ची वा स्यात् । पक्षेऽण् । पर्वतीयानि
पार्वतानि वा फलानि । अमनुष्ये किम् पार्वतीयो मनुष्यः ।

कृकणपर्णाङ्गराजे । ४ । २ । १४५ ।

भारहाजदेशवाचिभ्यामाभाञ्चः । कृकणीयम् । पर्णीयम् ।
भरहाजे किम् काकर्णम् । पार्णम् ।

युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च । ४ । ३ । १ ।

आच्छः । पञ्चेऽण् । युवयोर्युष्माकं वा अयं युष्मदीयः अस्म
दीयः ।

तस्मिन्नाणि च युष्माकास्माकौ । ४ । ३ । २ ।

युष्मदस्मदोरितावादेशौ स्तः खञि अणि च । यीष्माकीणः
आस्माकीनः । यीष्माकः । आस्माकः ।

तवकममकावेकवचने । ४ । ३ । ३ ।

एकार्थवाचिनोर्युष्मदस्मदोस्तवकममकौ स्तः खजणि च
तावकीनः-तावकः । मामकीनः-मामकः । हे तु ।

प्रत्ययोत्तरपदयोश्च । ७ । २ । ६८ ।

मपर्यन्तयोरिकार्ययोस्त्वमी स्तः प्रत्यये उत्तरपदे च । त्वदी-
द्यः । मदीयः । उत्तरपदे तु । त्वत्पुत्रः । मत्पुत्रः ।

अर्द्धाद्यत् । ४ । ३ । ४ ।

अर्द्धः ।

परावराधमोत्तमपूर्वाच्च । ४ । ३ । ५ ।

पराधर्मम् । अवराधर्मम् । अधसार्धम् । उत्तमार्धम् ।

दिक्पूर्वपदाट्ठञ्च । ४ । ३ । ६ ।

चाद्यत् । पौर्वाहिकम्-पूर्वाह्वाम् ।

ग्रामजनपदैकदेशादञ्ठञौ । ४ । ३ । ७ ।

ग्रामैकदेशवाचिनी जनपदैकदेशवाचिनश्च दिक्पूर्वपदादहो-
न्तादञ्ठञौ स्तः । इमेऽस्माकं ग्रामस्य जदपदस्य वा पौर्वा-
ह्वः पौर्वाहिकाः । ग्रामस्य पूर्वस्मिन्नर्धे भवा इति तद्वितार्थे
(३५५४०) समासः । ठञ्ग्रहणं सप्तार्थम् । अञ्चेत्युक्ते र्य-
तोऽप्यनुकर्षः सम्भाव्येत ।

मध्यान्मः । ४ । ३ । ८ ।

मध्यमः ।

अ साम्प्रतिके । ४ । ३ । ९ ।

मध्यशब्दादकारप्रत्ययः स्यात्साम्प्रतिकेऽर्थे । उत्कर्षापकर्ष-
हीनो मध्यो वैयाकरणः । मध्यशब्दात् नातिह्रस्वनाति-
दीर्घमित्यर्थः ।

द्वीपादनुसमुद्रं यञ् । ४ । ३ । १० ।

समुद्रस्य समीपे यो द्वीपस्तद्विषयाद्द्वीपशब्दाच्च स्यात्
द्वैप्यम् द्वैप्या ।

कालाट्ठञ् (२३) । ४ । ३ । ११ ।

कालवाचिभ्यष्ठञ् स्यात् । मासिकम् । सांवत्सरिकम् ।
 सायंप्रातिकः । पौनःपुनिकः । कथन्तर्हि “शर्वरस्य तमसो
 निषिष्ये” इति कालिदासः । “अनुदितौषसरागिति”
 भाष्यविः । समानकालीनम् । प्राकालीनमित्यादि च । ताप-
 भ्रंशा एवैते इति प्रामाणिकाः । तत्र जात (५७२ष्ट०) इति
 यावत् कालाधिकारः ।

आद्धे शरदः । ४ । ३ । १२ ।

ठञ् स्यात् । (५७१ष्ट०) ऋत्वर्णोऽपवादः । शारदिकं यादम् ।

विभाषा रोगातप्रयोः । ४ । ३ । १३ ।

शारदिकः-शारदी वा रोगः आतपो वा । एतयोः किम्
 शारदन्दधि ।

निशाप्रदोषाभ्याञ्च । ४ । ३ । १४ ।

वा ठञ् स्यात् । नैशिकं नैशम् । प्रादोषिकम्-प्रादोषम् ।

श्वसस्तुट् च । ४ । ३ । १५ ।

श्वसशब्दाद्वा ठञ् स्यात्तस्य तुङागमश्च ।

द्वारादीनाञ्च । ७ । ३ । ४ ।

द्वार स्वर स्वाध्याय व्यक्कश्च स्वस्ति स्वरः सप्रकृत स्वाहु ऋदु
 श्वस् श्वन् स्व एषां न हृद्विरेजागमश्च । श्रौवकस्तिकम् ।

न तु कालखरूपग्रहणं यो यः काले वर्त्तते स स काल इति भाष्यो-
 क्ते रित्वाशयेनोदाहरति मासिकमित्यादि ।

सन्धिवेलाद्युत्तुनक्षत्रेभ्योऽण् । ४ । ३ । १६ ।

सन्धिवेलादिभ्य ऋतुभ्यो नक्षत्रेभ्यश्च कालवृत्तिभ्योऽण् स्यात् ।
सन्धिवेलायाम्भवं सान्धिवेलम् । ग्रैष्मम् । तैषम् । सन्धि-
वेला सन्ध्या अमावस्या त्रयोदशी चतुर्दशी पञ्चदशी पौर्ण-
मासी प्रतिपत् । (संवत्सरात् फलपर्वणोः ग०) । सांवत्सरं
फलम् पर्वं वा । सांवत्सरिकमन्यत् ।

प्राट्ष एण्यः । ४ । ३ । १७ ।

प्राट्षेण्यः ।

वर्षाभ्यष्टक् । ४ । ३ । १८ ।

वर्षासु साधु वार्षिकं वासः । कालात्साधुपुष्पात्पचमानेष्विति
(५७७पृ०) साध्वर्थे ।

सर्वलाण् च तलोपश्च । ४ । ३ । २२ ।

हेमन्तादण् स्यात्तलोपश्च (२४) वेदलोकयोः । चकारात्पञ्चे
ऋत्वण् । हेमनं हेमन्तम् ।

सायञ्चिरं प्राह्णे प्रगेऽव्ययेभ्यश्चुलौ तुट् च
। ४ । ३ । २३ ।

(२४) हेमन्ताच्च (७४६७पृ०) इत्यतो हेमन्तादित्यनुवर्तते पूर्वं छन्दसः
प्रक्रान्तात्वेनेह सर्वत्र ग्रहणसुभयविषयार्थमित्याह लोकवेदयोरिति
तलोपश्च अकारसहिततकारलोपस्ततश्च हेमनमित्यत्राकारसहिततका-
दलोपे सति अन्निति (५१३पृ०) प्रकृतिभावे नस्तद्वित इति (२६४पृ०)
टिलोपो नेति बोध्यम् ।

सायमित्यादिभ्यः (२५) चतुर्भ्योऽव्ययेभ्यश्च कालवाचिभ्यश्च्युलौ
स्तस्तयोस्तुट् च । तुट् प्रागनादेशः अनद्यतन (३१२४०) इत्यादि-
निर्देशात् । सायन्तनम् । चिरन्तनम् । प्राहप्रगयोरेदन्तत्व-
न्निपात्यते प्राह्णितनम् । प्रगेतनम् । दोषातनम् । दिवातनम् ।
चिरपरुत्परारिभ्यस्तो वक्तव्यः * । चिरत्नम् । परुत्तम् ।
परारितम् । अग्रादिपद्याड्डिमच्* । अग्रिमम् । आदिमम् ।
पश्चिमम् । अन्ताच्च* । अन्तिमम् ।

विभाषा पूर्वाह्लापराह्लाभ्याम् । ४ । ३ । २४ ।

आभ्यां व्यु व्यलौ वा स्तस्तयोस्तुट् च । पक्षे ठञ् । पूर्वाह्ण-
तनम् । अपराह्णेतनम् । घकालतने (४६२४०) खित्यलुक् ।
पूर्वाह्णः सोढोऽस्येति विग्रहे तु पूर्वाह्णतनम् । अपराह्णतनम् ।
पौर्वाह्निकम् । आपराह्निकम् ।

तत्र जातः । ४ । ३ । २५ ।

सप्तमीसमर्थाज्जात इत्यर्थेऽणादयो घादयश्च स्युः । सुप्ते-
जातः स्त्रीघ्नः । औत्सः राष्ट्रियः । अवारपारीण इत्यादि ।

प्राट्षष्ठप् । ४ । ३ । २६ ।

एण्यस्यापवादः । प्राट्षि जातः प्राट्षिकः ।

संज्ञायां शरदो वुञ् । ४ । ३ । २७ ।

(२५) अव्ययेभ्यः इत्युक्तावपि सायच्चिरण्दयोः पृथगग्रहणम् व्यकारान्ता-
नव्यसायच्चिरण्दयोर्मान्त्वनिपातनं द्योतयति ।

ऋत्वणोऽपवादः । शारदकाः दर्भविशेषा मुहविशेषाश्च ॥

उत्तरपदस्य । ७ । ३ । १० ।

अधिकारोऽयम् । हनस्त (१८६४०) इत्यस्मात् प्राक् ॥

अवयवाद्दृढतोः । ७ । ३ । ११ ।

अवयववाचिनः पूर्वपदादृतुवाचिनोऽचामादेरचो वृद्धिः स्यात्
जिति णिति किति च तद्विते परे । पूर्ववार्षिकः । अपर
हेमनः । अवयवात्किम् पूर्वासु वर्षासु भवः पौर्ववार्षिकः ।
ऋतोर्दृढिमद्विधावयवानामिति (२६) तदन्तविधिः पूर्वत (३७)
इह तु न अवयवत्वाभावात् ।

सुसर्वाङ्गाजनपदस्य । ७ । ३ । १२ ।

उत्तरपदस्य वृद्धिः । सुपाञ्चालकः । सर्वपाञ्चालकः । अर्ध-
पाञ्चालकः । जनपदतदवध्योरिति (१६३४०) तुञ् । सुसर्वाङ्ग-
दिक्शब्देभ्यो जनपदस्येति (२८) तदन्तविधिः ।

दिशोऽमद्राणाम् । ७ । ३ । १३ ।

(२६) ऋतोर्दृढीति ऋतुवाचिनः शब्दात् वृद्धिनिमित्तप्रत्ययविधौ तदन्तवि-
धिर्वाच्यः स वेदृतुवाचिण्योऽवयवेभ्यः परो भवतीत्यर्थः ।

(३७) पूर्वत पूर्ववार्षिक इत्यादौ तत्र च तद्वितार्थे द्विगुः । पौर्ववार्षिक
इत्यत्र तु कालाट्ठजिति (१६६४०) सामान्यतः ठजेवेति विवेकः ।
अवयवत्वाभावादिति अवयवत्वे पूर्वासु वर्षास्त्विति सामानाधिकरण्यं
न स्यात् ।

(२८) सुसर्वाङ्गेति जनपदवाचिनः शब्दस्थानन्तरे प्रत्यये विधीयमाने तदन्त-
विधिर्यो भवति स सर्वादिभ्यः पर एव भवतीत्यर्थः ।

दिग्वाचकाज्जनपदवाचिनो वृद्धिः । पूर्वपञ्चालकः । दिशः
किम् पूर्वपञ्चालानामयं पूर्वपञ्चालः । अमद्राणाङ्गिम
पूर्वमद्रः । योगविभाग उत्तरार्थः ।

प्राचां (२६) ग्रामनगराणाम् । ७ । ३ । १४ ।

दिशः परेषां ग्रामवाचिनान्नगरवाचिनाञ्चाङ्गानामवयवस्य
वृद्धिः । पूर्वेषु कामशस्याश्रयः पूर्वेषु कामशमः । नगरे पूर्व-
पाटलिपुत्रकः ।

पूर्वाह्णकः । अपराह्णकः । आर्द्रकः । मूलकः । प्रदोषकः ।

४ । ३ । २८ ।

पूर्वाह्णकः । अपराह्णकः । आर्द्रकः । मूलकः । प्रदोषकः ।
अवस्तरकः ।

पथः पथ्य च । ४ । ३ । २९ ।

पथि जातः पथ्यकः ।

अमावास्याया वा । ४ । ३ । ३० ।

अमावास्यकः-अमावास्यः ।

अ च । ४ । ३ । ३१ ।

अमावास्यः ।

(२६) प्राचामिति देशनिर्देशः नगरस्य आरुत्वमपि नगराणामित्युत्तरपद-
विशेषणम् आमावास्यामित्यङ्गविशेषणमिति द्योतनायोभयग्रहणम् ।

सिन्धुपकराभ्याङ्गन् । ४ । ३ । ३२ ।

सिन्धुकः । कच्छाद्यणि (५६५४०) मनुष्यवुजि (५६५४०) च प्राप्ते । अपकरकः । औत्सर्गिकेऽणि प्राप्ते ।

अणजौ च । ४ । ३ । ३३ ।

क्रमात् स्तः । सैन्धवः । आपकरः ।

अविष्ठाफलगुन्यनुराधाखातितिष्यपुनर्वसुहस्त
विशाखाषाढावज्जलाश्लुक् । ४ । ३ । ३४ ।

एभ्यो नक्षत्रवाचिभ्यः परस्य जातार्थप्रत्ययस्य लुक् स्यात् ।

लुक् तद्धितलुकि । १ । २ । ४६ ।

तद्धितलुकि सत्युपसर्जनस्त्रीप्रत्ययस्य लुक् स्यात् अविष्ठासु जातः अविष्ठः । फल्गुन इत्यादि । चित्रारैवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसंख्यानम् * । चित्रायाज्जाता चित्रा । रैवती । रोहिणी । आभ्यां लुक् तद्धितलुकि कृते पिप्पलादे (२२८४०) (३०) राक्षतिगणत्वात्पुनर्डीप् । फल्गुन्याषाढाभ्याण्टानौ वक्तव्यौ* स्त्रियामित्येव । फल्गुनी । आषाढा । अविष्ठाषाढाभ्याञ्छण् वक्तव्यः * । अस्त्रियामपि । आवष्टीयः । आषाढीयः ।

जे प्रोष्ठपदानाम् । ७ । ३ । १८ ।

प्रोष्ठपदानामुत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिः स्याज्जातार्थे जिति णिति किति च । प्रोष्ठपदासु जातः प्रोष्ठपादो भाण-

(३०) पिप्पल्यादेरिति "अन्यथा गौरादिषु रैवती रोहिणी नक्षत्र इति

वक्कः । जे इति किम् प्रौष्ठपदासु भवः प्रौष्ठपदः । बहुवचन-
निर्देशात्पर्यायोऽपि गृह्यते । भद्रपादः ।

स्थानान्तगोशालखरशालाच्च । ४ । ३ । ३५ ।

एभ्यो जातार्थप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । गोस्थाने जातः
गोस्थानः । गोशालः । खरशालः । विभाषा (३१) सेनेति
(३६८८०) नपुंसकत्वे ऋसत्वम् ।

वत्सशालाभिनिदश्वयुक्शतभिषजो वा । ४ ।

३ । ३६ ।

एभ्यो जातार्थस्य लुक्वा स्यात् । वत्सशाले जातः वत्सशालः
वात्सशाल इत्यादि । जातार्थे प्रतिप्रसूतोऽण् वा विद्वत्तव्यः ।
शातभिषः-शातभिषजः-शतभिषक् ।

नक्षत्रेभ्यो वज्रलम् । ४ । ३ । ३७ ।

जातार्थप्रत्ययस्य बहुलं लुक् स्यात् । रोहिणः रोहिणः ।

कृतलब्धक्रीतकुशलाः । ४ । ३ । ३८ ।

तत्रेत्येष । सुप्ते कृतो लब्धः क्रीतः कुशलो वा स्त्रीभ्यः ।

प्रायमवः । ४ । ३ । ३९ ।

तत्रेत्येव । सुप्ते प्रायेण षाड्स्थेन अवति स्त्रीभ्यः ।

नक्षत्रवाचिनोरेव पाठादनयोश्च नक्षत्रवाचित्वाभावेन ङीष्प्रत्ययानां न
स्यादिति भावः ।

(३१) कृते गोशालखरशालेति ह्रस्वपाठसमर्थनावाहि विभाषेति ।

उपजानूपकर्णोपनीवेष्टक् । ४ । ३ । ३० ।

औपजानुकः । औपकर्णिकः । औपनीविकः ।

सम्भूते । ४ । ३ । ४१ ।

सुप्ते सम्भवति स्त्रीषः ।

कोशाड्ढञ् । ४ । ३ । ४२ ।

कौशेयं वस्त्रम् ।

कालान्साधुपुष्पप्रत्यमानेषु । ४ । ३ । ४३ ।

हेमन्ते साधुः हेमन्तः प्राकारः । वसन्ते पुष्पान्ति वासन्त्यः
कुन्दलताः । शरदि पचन्ते शारदाः शालयः ।

उप्ते च । ४ । ३ । ४४ ।

हेमन्ते उष्यन्ते हेमन्ताः यवाः ।

आश्वयुज्या वुञ् । ४ । ३ । ४५ ।

ठजोऽपवादः । आश्वयुज्यामुक्ता आश्वयुजका माषाः ।

ग्रीष्म वसन्तादन्यतरस्याम् । ४ । ३ । ४६ ।

पक्षे ऋत्वण् । ग्रैष्मकं-ग्रैष्मम् । वासन्तकं-वासन्तम् ।

देयमृणे । ४ । ३ । ४७ ।

कालादित्येव मासे देयमृणं मासिकम् ।

कलाप्यश्वत्ययववुसाद्गुन् । ४ । ३ । ४८ ।

यस्मिन् (३२) काले मयूराः कलापिनो भवन्ति स उपचारा-
त्कलापी तत्र देयमृणं कलापकम् । अश्वत्यस्य फलमश्वत्यस्त-
द्युक्तः कालोऽप्यश्वत्यः । यस्मिन् कालेऽश्वत्याः फलन्ति तत्र
देयमृणमश्वत्यकम् । यस्मिन् यववुसमुत्पद्यते तत्र देय-
मृणं यववुसकम् ।

ग्रीष्मावरसमाहुज् । ४ । ३ । ४६ ।

ग्रीष्मे देयमृणं ग्रीष्मकम् । आवरसमकम् (३३) ।

संवत्सराग्रहायणीभ्राण्डञ्च । ४ । ३ । ५० ।

चाहुज् । सांवत्सरिकम्-सांवत्सरकम् । आग्रहायणिकम्-
आग्रहायणकम् ।

व्याहरति मृगः । ४ । ३ । ५१ ।

कालवाचिनः सप्तम्यन्ताच्छब्दायत इत्यर्थे अणादयः स्युः यो
व्याहरति स मृगश्चेत् । निशायां व्याहरति नैशो मृगः ।
नैशिकः ६ ।

तदस्य सोढम् । ४ । ३ । ५२ ।

(३२) अत्र सूत्रे देयमृणमित्यर्थान्वयाय कालादित्यनुवृत्तस्य सम्बन्धाय च
कलाप्यादिशब्दास्तत्काले लाक्षणिका इत्याह यस्मिन्नित्यादि ।

(३३) आवरसमकालमिति आगामिवर्षे देयमित्यर्थः अवरणशब्दस्य समाशब्देन
समासात्तदार्थत्वम् ।

६ निशाग्रहोपाध्याञ्चेति (५७०८०) पक्षे ठञ् ।

(३४) प्रथमान्तात् सोढोपाधिकात् पञ्चम्येऽणादयः स्फुरित्यर्थः । क्रियाका-
रकमूलकसम्बन्धस्यैव विवक्षणादस्येति कर्तुः शेषत्वविवक्षया षष्ठी का-

कालादित्येव । निशासहचरितमध्ययननिशा तत्सोढमस्य
नैशः । नैशिकः ।

तत्र भवः । ४ । ३ । ५३ ।

सुप्ते भवः स्त्रीघ्नः । राश्रियः ।

दिगादिभ्यो (३५) यत् । ४ । ३ । ५४ ।

दिश्यम् । वर्ग्यम् ।

शरीरावयवाच्च । ४ । ३ । ५५ ।

दन्यम् । कर्ण्यम् ।

प्राचान्नगरान्ते । ७ । ३ । २४ ।

प्राचान्देशे नगरान्ते पूर्वपदस्योत्तरपदस्य चाचामादेरचो
वृद्धिः जिति णिति किति च । सुहृन्नगरे भवः सौहृन्नागरः ।
पौर्वनागरः । प्राचाङ्गिम् मद्रनगरमुदङ्गु तत्र भवः माद्रनगरः ।

जङ्गलधेनुबलजान्तस्य विभाषितसुत्तरम् (३६)

। ७ । ३ । २५ ।

लस्य स्वरूपेण सहनक्रियाऽयोगात् सहनयोग्यक्रियासहचरितक्रियायां
लक्षणया तथेति स्पष्टयति निशासहचरितमिति ।

(३५) दिक् वर्गं पूगं गणं पञ्च धातुं मितं मेधां अन्तरं पथिन् रहस्
अलीकं उखां साक्षिन् देशं व्यादि अन्तं मुखं जघनं मेघं यूथं (उद्-
कात्संज्ञायाम्) न्यायं वंशं वेशं कालं आकाशं दिगादिः ।

(३६) उत्तरसुत्तरपदं विभाषितं विभाषितवृद्धिकमित्यर्थः ।

जङ्गलाद्यन्तस्याङ्गस्य पूर्वपदस्याचामादेरचो वृद्धिरुत्तरपदस्य
वा जिति णिति किति च । कुरुजङ्गले भवं कौरुजङ्गलम्-
कौरुजाङ्गलम् । वैश्वधेनवम्-वैश्वधैनवम्-सौवर्णबलजम्-
सौवर्णबालजम् ।

दृति कुञ्जिकलशिवस्यस्य हेर्दृज् । ४ । ३ । ४६ ।

दर्त्तैयम् । कौत्तैयम् कलशिर्घटः तन्न भवं कालशेयम् ।

ग्रीवामोऽण् च । ४ । ३ । ५७ ।

चात् ठज् । ग्रैवेयम्-ग्रैवम् ।

गम्भीराज् जयः । ४ । ३ । ५८ ।

गम्भीरे भवं गाम्भीर्यम् । पञ्चजनादुपसंख्यानम् * ।
पाञ्चजन्यः ।

अव्ययीभावाच्च । ४ । ३ । ५९ ।

परिमुखश्ववं पारिमुख्यम् । परिमुखादिभ्य (३७) । एवेत्यते
नेह । औपकूलः ।

अन्तःपूर्वपदाट्ठज् । ४ । ३ । ६० ।

अव्ययीभावादित्येव । वेष्मनोति अन्तर्वेष्मम् तन्न भवम्

(३७) परिमुख परिहृत पर्योष्ठ पर्युल्लखल परिसीर उपसीर उपस्थूण
उपकृवाप अनुपय अनुपद अनुगङ्ग अनुतिल अनुशीत अनुसाय
अनुसीर अनुसाप अनुयव अनुयूप अनुवंश प्रतिशास्त्र परिमुखादिः ।

आन्तर्वैश्वकम् । आन्तर्गणिकम् । अध्यात्मादेष्टजिष्यते * ।
आध्यात्मं भवमाध्यात्मिकम् ।

अनुशतिकादीना(३८)ञ्च । ७ । ३ । २० ।

एषामुभयपदवृद्धिः स्यात् जिति णिति किति च । आधि-
दैविकम् । आधिभौतिकम् । ऐहलौकिकम् । पारलौकिकम्
अध्यात्मादिराकृतिगणः (३८) ।

देविकाशिंशपादित्यवाङ्दीर्घसत्तत्रेयसामात् ।

७ । ३ । १ ।

एषां पञ्चानां वृद्धिप्राप्तावादेरच आत् जिति णिति किति
च । दैविकम् । देविकाकूले भवा दैविकाकूलाः शालयः ।
शिंशपाया विकारः शंशपञ्चमसः पलाशादिभ्यो (५८८५०)
वेत्यञ् । दित्यौहइदं दाल्यौहम् । दीर्घसत्ते भवं दार्घसत्तम् ।
श्रेयसि भवं आयसम् ।

ग्रामात्मर्थ्यनुपूर्वात् । ४ । ३ । ६१ ।

(३८) अनुशतिक अनुहोड अनुसंवरण अनुसंवत्सर अङ्गारवेणु असिहत्य
असंहत्य असहेति वध्योग पुष्करसद् अनुहरत् कुरुकत कुरुपञ्चाल
उदकशुद्ध इहलोक परलोक सर्वलोक सर्वपुरुष सर्वभूमि प्रयोग
परस्त्री (राजपुरुषात् प्यजि)सूत्रनड आकृतिगणोऽयम् । तेनाभिगम-
अभिभूत अभिदेव चतुर्विद्या इत्यादयोऽन्येऽपि ज्ञेयाः ।

(३९) समानाञ्च तदादेश अध्यात्मादेष्टजिष्यते ।

जङ्घं दमाञ्च देहाञ्च लोकीत्तरपदान्तथा ।

ठञ् स्यात् । अव्ययीभावादित्येव । पारिग्रामिकः । आनु-
ग्रामिकः ।

निधामूलङ्गुलेष्कः । ४ । ३ । ६२ ।

निधामूलीयम् । अङ्गुलीयम् ।

वर्गान्ताच्च । ४ । ३ । ६३ ।

कवर्गीयम् ।

अशब्दे यत्स्वावन्यतरस्याम् । ४ । ३ । ६४ ।

पक्षे पूर्वेण कः । मद्वर्ग्यः-मद्वर्गीणः-मद्वर्गीयः । अशब्दे किम्-
कवर्गीयो वर्णः ।

कर्णललाटात्कनलङ्कारे । ४ । ३ । ६५ ।

कर्णिका । ललाटिका ।

तस्य व्याख्यान इति च (४०) व्याख्यातव्यनान्तः

। ४ । ३ । ६६ ।

सुपां व्याख्यानः सौपो ग्रन्थः । तैडः । कार्तः । सुप् भवं
सौपम् ।

बह्वचोऽन्तोत्तादादृज् । ४ । ३ । ६७ ।

(४०) पञ्चन्तात् व्याख्यानकरणार्थे सप्तम्यन्तात् भवार्थे व्याख्यातव्यग्रन्थ-
वाचिनः शब्दात् प्रत्ययाः स्फुरित्यर्थः । व्याख्यायतेऽनेनेति व्याख्या-
नो ग्रन्थः ।

षत्वणत्वयोर्विधायकं शास्त्रं षत्वणत्वम् तस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा षात्वणत्विकः ।

ऋतुयज्ञेभ्यश्च । ४ । ३ । ६८ ।

सोमसाध्येषु यागेष्वेती प्रसिद्धौ तत्रान्यतरोपादानेन सिद्धे उभयोरुपादानसामर्थ्यादसोमका अपीह गृह्यन्ते । अग्निष्टोमस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा आग्निष्टोमिकः । वाजपेयिकः । पाकयज्ञिकः (४१) । नावयज्ञिकः । बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् । अनन्तोदात्तार्थं (४२) आरम्भः ।

अध्यायेष्वेवर्षेः । ४ । ३ । ६९ ।

ऋषिशब्देभ्यो लक्षणया व्याख्येयग्रन्थवृत्तिभ्यो भवे व्याख्याने चाध्याये ठञ् स्यात् । वशिष्ठेन दृष्टो मन्त्रो वासिष्ठस्तस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा वासिष्ठिकोऽध्यायः । अध्यायेषु किम् वासिष्ठी ऋक् ।

पौरोडाशपुरोडाशात् ठञ् । ४ । ३ । ७० ।

पुरोडाशसहचरितो मन्त्रः पुरोडाशः स एव पौरोडाशः ततः ठञ् । पौरोडाशिकः । पुरोडाशिकः ।

छन्दसो यदणौ । ४ । ३ । ७१ ।

(४१) पाकयज्ञोऽन्नयज्ञो वैश्वदेवहोमो वा । नवयज्ञो नवशस्त्रेष्टिराय-
ज्ञायणेष्टिः ।

(४२) अनन्तोदात्तार्थं इति कडत्तरप्रकृतिस्वरूपेण यध्योदात्तवाजपेयाद्यर्थः ।

छन्दस्यः छान्दसः ।

इजृदृब्रह्मणक् प्रथमाध्वरपुरश्चरणनामाख्या-
ताट्ठक् । ४ । ३ । ७२ ।

द्वाचः । ऐष्टिकः । पाशुकः । ऋतः । चातुर्होदकः । ब्राह्म-
णिकः । आर्चिक इत्यादि ।

अणगयनादि (४३) भ्यः । ४ । ३ । ७३ ।

ठजादेरपवादः । आर्गयनः । औपनिषदः । वैयाकरणः ।

तत आगतः । ४ । ३ । ७४ ।

सुप्तादागतः स्त्रीघ्नः ।

ठगायस्थानेभ्यः । ४ । ३ । ७५ ।

शुल्कशालाया आगतः शौल्कशालिकः ।

शुण्डिकादि (४४) भ्योऽण् । ४ । ३ । ७६ ।

आयस्थाने ठकम्भादीनाञ्चापवादः । शुण्डिकादागतः शौ-
ण्डिकः । कार्कणः । तीर्थः ।

(४३) ऋगयन पदव्याख्यान छन्दोमान चन्दोभाषा चन्दोविचरित न्याय
पुनरुक्त निरुक्त व्याकरण निगम वास्तुविद्या क्षत्रविद्या अङ्गविद्या
विद्या उत्पात उत्पाद उद्याव संवत्सर सङ्कर्त उपनिषद निमित्त
शिक्षा भिक्षा ऋगयनादिः । एभ्यो भवे व्याख्याने चार्थोऽणित्यर्थः ।

(४४) शुण्डिक ककण (कपण) स्थण्डिल उदपान उपल तीर्थ भूमि तण
मर्ण शुण्डिकादिः ।

विद्यायो निसम्बन्धेभ्यो वुञ् । ४ । ३ । ७७ ।

औपाध्यायकः । पैतामहकः ।

ऋतञ् । ४ । ३ । ७८ ।

वुञोऽपवादः । ह्रीटकम् । भ्राटकम् ।

पितुर्थञ् । ४ । ३ । ७९ ।

चाटञ् । रीडृतः (५३२५०) यस्येति (२३८५०) लोपः । पित्तमम् । पैटकम् ।

गोत्रादङ्गवत् (४५) । ४ । ३ । ८० ।

विदेभ्यः आगतं वैदम् । गार्गम् । दाचम् । औपगवकम् ।

नञः शुचीश्वरक्षेत्रज्ञकुशलनिपुणानाम् । ७

। ३ । ३० ।

नञः परेषां शुचादिपञ्चानामादेरचो वृद्धिः पूर्वपदस्य तु वा जिदादौ परे । आशीचम् (४६) अशीचम् । आनै-
श्वर्यम् अनैश्वर्यम् । आक्षेत्रज्ञम् अक्षेत्रज्ञम् । आकु-
शलम् अकुशलम् । आनैपुणम् अनैपुणम् ।

हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूपः । ४ । ३ । ८१ ।

(४५) अङ्कार्थे यस्याः प्रकृतेर्यः प्रत्ययः (५८५५०) वक्ष्यते स सर्वोऽपि तत्
आगत इत्यर्थे स्यात् अङ्गवदिति अङ्गोलक्षणभेदः । अङ्गशब्देनेदमर्थ-
सामान्यं लक्ष्यते तस्मात् वुञ्प्रतिदिक्ष्यते न त्वण्येति बोध्यम् ।

(४६) अशुवेरागतमित्यणि आशीचमित्युभयपदद्वयार्थमिह नञ इत्यादि-
स्त्वपहणम् । अन्ये तु भावप्रत्ययान्ताः प्रसङ्गादुदाहृता इत्याहुः ।

समादागतं समरूप्यम् । विषमरूप्यम् । पक्षे गहादि-
त्वाच्चः (५६६पृ०) । समीयम् । विपनीयम् । देवदत्तरूप्यम्-
देवदत्तम्, ३ देवदत्तीयम् ।

मयट् च । ४ । ३ । ८२ ।

सममयम् । विषममयम् । देवदत्तमयम् ।

प्रभवति । ४ । ३ । ८३ ।

तत इत्येव । हिमवतः (४७) प्रभवति हैमवती गङ्गा ।

विद्वरात् अत्रः । ४ । ३ । ८४ ।

विद्वरात्प्रभवति वैदूर्यो मणिः ।

तङ्गच्छति पथिदूतयोः । ४ । ३ । ८५ ।

सुघ्नङ्गच्छति स्त्रीघ्नः पत्न्या दूतो वा ।

अभिनिष्क्रामति द्वारम् । ४ । ३ । ८६ ।

तदित्येव । सुघ्नमभिनिष्क्रामति स्त्रीघ्नम् कान्यकुजद्वारम् ।

अधिकृत्य कृते ग्रन्थे । ४ । ३ । ८७ ।

तदित्येव । शारीरक (४८) अधिकृत्य कृते ग्रन्थः शारीर-
कीयः । शारीरकं भाष्यमिति त्वभेदोपचारात् ३ ।

§ वा नामधेयस्येति (५६१पृ०) वा दृष्टत्वात् ङाणौ ।

(४७) प्रभवः प्रथमः प्रकाशो न तत्पत्तिर्जाताङ्गेदेन निर्देशादित्युदाहरणेन
स्पष्टयति हिमवत इति ।

(४८) शरीरादिदमर्थेऽणि स्वार्थे कः शारीरकं जीवमित्यर्थः ।

३ बुवाख्यायिकाभ्यो बङ्गलमिति (५४०पृ०) दर्शितं वार्तिकमत्र उदाहर्त्तव्यम्

शिशुकन्दयमसभद्वन्द्वजननादिभ्यश्चः । ४ ।

३ । ८८ ।

शिशूनां क्रन्दनं शिशुकन्दः तमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः शिशु
क्रन्दोऽयः । यमस्य सभा यमसभम् क्लीबत्वन्निपातनात् ।
यमसभीयः । किरातार्जुनीयम् । इन्द्रजननादि राकृतिगणः ।
इन्द्रजननीयम् विरुद्धभोजनीयम् ।

सोऽस्य निवासः । ४ । ३ । ८९ ।

सुप्तो निवासोऽस्य स्त्रीपुनः ।

अभिजनश्च । ४ । ३ । ९० ।

सुप्तोऽभिजनोऽस्य स्त्रीपुनः । यत्र स्वयं वसति स निवासः ।
यत्र पूर्वैरुचितं सोऽभिजन इति विवेकः ।

आयुधजीविभ्यः (४९) चः पर्वते । ४ । ३ । ९१ ।

पर्वतवाचिनः प्रथमान्तादभिजनशब्दादस्येत्यर्थे कः स्यात् ।
हृत्तोलः पर्वतोऽभिजनो येषामायुधजीविनां ते हृत्तोलोऽयाः ।
आयुधेति किम् । ऋचोदः पर्वतोऽभिजनो येषां ते आर्ची-
दाः द्विजाः ।

शण्डिकादिचो (५०) जः । ४ । ३ । ९२ ।

(४९) आयुधजीविभ्य इति क्रियार्थोपपदस्येति (२८०४०) बहुव्रीहिं तानभि-
धातुमित्यर्थः पर्वते इति पञ्चम्यर्थे सप्तमी कविषु पर्वतादित्येव पाठः ।
शब्देन्दुः ।

(५०) शण्डिक सर्वसेन सर्वकेश शक शट रक्त शङ्ख बोध शण्डिकादिः ।

शण्डिकोऽभिजनोऽस्य शाण्डिक्यः ।

सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ । ४ । ३ । ६३ ।

सिन्धादिभ्यो (५१) ऽण् तक्षशिलादिभ्यो (५२) ऽञ् स्यादुक्तेऽर्थे ।
सैन्धवः । तक्षशिला नगरी अभिजनोऽस्य ताक्षशिलः ।

तूदीशलातुरवर्मतीकूचवाराड्ढक्कण्डञ्यकः

। ४ । ३ । ६४ ।

तूदो अभिजनोऽस्य तौदेयः । शालातुरीयः । वार्मतेयः ।
कौचवार्यः ।

भक्तिः । ४ । ३ । ६५ ।

सोऽस्येत्यनुवर्तते । भज्यते सेव्यते इति भक्तिः । सुष्ठो भक्ति
रस्य स्त्रीघ्नः ।

अचित्ताददेशकालाट्ढक् । ४ । ३ । ६६ ।

अपूपा भक्तिरस्य आपूपिकः । पायसिकः । अचित्तात्किम्
देवदत्तः । अदेशात्किम् स्त्रीघ्नः । अकालात्किम् ग्रैषः ।

महाराजाट्ढञ् । ४ । ३ । ६७ ।

(५१) सिन्धु वर्णु मधुमत् कम्बोज साल् कश्मीर गन्धार किष्किन्धा उरसा
दरद् गन्धिका सिन्धादिः ।

(५२) तक्षशिला वत्सोद्धरण कैर्मेडुर ग्रामणी खगल क्रोष्टुकर्ण सिंहकर्णः
सङ्घुषित किन्नर काण्डधार पर्यत व्यवसान वर्वर कंस तक्षशिलादिः ।

माहाराजिकः ।

वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन् । ४ । ३ । ६८ ।

वासुदेवकः । अर्जुनकः ।

गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बङ्गलं वुञ् । ४ । ३ । ६९ ।

अणोऽपवादः । परत्वाद्दृष्टाच्छं बाधते । ग्लु चकायनिर्भक्ति-
रस्य ग्लौचुकायनकः । नाकुलकः । बहुलगहणान्नेह ।
पाणिनो भक्तिरस्य पाणिनीयः ।

जनपदिनां जनपदवत्सर्वं जनपदेन समानश-
ब्दानां बहुवचने । ४ । ३ । १०० ।

जनपदस्त्रामिवाचिनां बहुवचने जनपदवाचिनो समानश्रुती-
नाञ्जनपदवत्सर्वं स्यात्प्रत्ययः प्रकृतिश्च । जनपदतद्वद्ध्यो-
श्चेति (५६३४०) प्रकरणे ये प्रत्यया उक्तास्तेऽत्रातिदिश्यन्ते ।
अङ्गा जनपदो भक्तिरस्य आङ्गकः । अङ्गाः क्षत्रिया भक्तिरस्य
आङ्गकः । जनपदिनाङ्गिम् पञ्चाला ब्राह्मणा भक्तिरस्य पाञ्चालः
जनपदेनेति किम् पौरवो राजा भक्तिरस्य पौरवीयः ।

तेन प्रोक्तम् । ४ । ३ । १०१ ।

पाणिनिना प्रोक्तम्पाणिनीयम् ।

तित्तिरिवरतन्तु खण्डिकोखाच्छ्रण । ४ । ३ ।

१०२ ।

छन्दोब्राह्मणानीति (५३) (५३२४०) तद्विषयता । तित्तिरिणा
प्रोक्तमधीयते तैत्तिरीयाः ।

काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः । ४ ।

३ । १०३ ।

काश्यपेन प्रोक्तमधीयते काश्यपिनः ।

कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्य (५४) च । ४ ।

३ । १०४ ।

कलाप्यन्तेवासिभ्यः-हरिद्रुणा प्रोक्तमधीयते हरिद्रविणः
वैशम्पायनान्तेवासिभ्यः-आलम्बिनः ।

पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु । ४ । ३ । १०५ ।

तृतीयान्तात् प्रोक्तार्थे णिनिः स्यात् । यत्प्रोक्तपुराणप्रोक्ताः
संज्ञाब्राह्मणकल्पास्ते भवन्ति । ब्राह्मणेषु-भक्तु भाक्तविनः ।
शाव्यायनः-शाव्ययनिनः । कल्पे । पिङ्गेन प्रोक्तः पैङ्गी

(५३) तित्तिरीयारभ्य तेनैकदिगित्यन्तं (५३२४०) वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाम्ब-
न्दस्तेव वाच्ये इष्यन्ते शौनकादिभ्यम्बन्दसीत्यतः (५३१४०) पूर्वत
बन्दसोऽपकर्षादुत्तरतश्चातुष्टत्तेरित्याशयेनाह छन्दो ब्राह्मणेति तेन
तित्तिरिणा प्रोक्तः लोक इत्यादौ न तित्तिर्यादिभ्यम्बण्डेव स च
बन्दस्तेवेति नियमद्वयानवशात् । बन्दः शब्देन तु कल्पस्यैवाप्यपि
गृह्यन्ते । शब्देन्दुः ।

(५४) हरिद्रुम्बगली तन्बुरुलपञ्चवारः कलाप्यन्तेवासिनः । वैशम्पाय-
नस्य तु आलम्ब लङ् कसल कचामऽरुणि ताण्ड्य श्यामायन कठ
कलापिनौ नवेति बोध्यम् ।

पुराणेन मुनिना प्रोक्ताः ।

कल्पः । पुराणेति किम् याज्ञवल्क्यानि ब्राह्मणानि ।
आश्रमरथः कल्पः । अणि आपत्यस्येति (५६१४०) यखोपः

शौनकादिभ्यः (५५) ष्वन्द्सि । ४ । ३ । १०६ ।

हृन्द्स्यभिधेये एभ्योऽग्निनिः । शौनकेन प्रोक्तमधीयते
शौनकिनः ।

कठचरकासुक् । ४ । ३ । १०७ ।

आभ्यां प्रोक्तप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । कठेन प्रोक्तमधीयते
कठाः । चरकाः ।

कलापिनोऽण् । ४ । ३ । १०८ ।

कलापिना प्रोक्तमधीयते कालापाः । नाम्नस्व टिलोपे
सब्रह्मचारिपीठसर्पिकलापिकौशुमितैतिलिजाजलिलाङ्ग-
लिशिलालिशिखण्डिचक्ररससप्तपर्वणामुपसंख्यानम् * ।
ब्रह्मपसंख्यानाट्टिलोपः ।

हृगलिनो ढिनुक् । ४ । ३ । १०९ ।

हृगलिना प्रोक्तमधीयते ह्रागलेयिनः ।

पाराशर्यशिलालिभ्यान्निचुनटसूत्रयोः । ४ ।

३ । ११० ।

(५५) शौनक वाजसनेय शार्ङ्गरव शापेय शार्ङ्गेश खाडायन स्तम्भ स्तम्भ
देवदर्शन रज्जुभार रज्जुकण्ठ कटशाठ कषाय तल दण्ड पुरुषांशक
अश्वपेज शौनकादिः ।

पाराशर्य्येण (५६) प्रोक्तं भिच्छुत्तमधीयते पाराशरिणो
भिचवः । शैलालिनो नटाः ।

कर्मन्दकशाखादिनिः । ४ । ३ । १११ ।

भिच्छुनटसूत्रयोरित्येव । कर्मन्देन प्रोक्तमधीयते कर्मन्दिनी
भिचवः । कशाखिनो नटाः ।

तेनैकदिक् (५७) । ४ । ३ । ११२ ।

बुदान्ता त्रिदिशा एकदिक् सौदामनी ।

तसिञ्च । ४ । ३ । ११३ ।

खरादिपाठादव्ययत्वम् । पीलुमूलेन एकदिक् पीलुमूलतः ।

उरसो यच्च । ४ । ३ । ११४ ।

चात्तसिः । अणोऽपवादः । उरसा एकदिक् उरस्यः ।
उरस्तः ।

उपज्ञाते । ४ । ३ । ११५ ।

(५६) भिच्छुत्तत्वं भिच्छुत्वसम्पादकं सूत्रं तथा नटसूत्रम् । नटसूत्रज्ञानेहि
यथा नटत्वसम्पत्तिरेवं भिच्छुत्तज्ञाने ब्रह्मस्वरूपत्वेन सर्वज्ञानात्
कर्मस्वनादरेण भिच्छुत्वसम्पत्तिः तच्च वेदान्तरूपं “वेदान्तान् विधिष्व्
स्रज्वा सन्ध्यसेदन्टणो द्विज” इति ज्ञाने वेदान्तज्ञानस्यैव सन्ध्यास-
हेतुत्वोक्तेः । पाराशर्य्यो व्यासस्तत्प्रोक्तं शारीरकसूत्रम् इह मण्डूक-
श्रुत्या णिनिरनुवर्तते ।

(५७) तेनैकेति तेनेति सहार्थे तृतीया तेन- सहैकदिग्गूपाधिकरणस्य नि-
त्यर्थे तृतीयान्तात् अणप्रत्यय इत्यर्थः ।

तेनेत्येव । पाणिनिना उपज्ञातम्पाणिनीयम् ।

कृते ग्रन्थे । ४ । ३ । ११६ ।

वररुचिना कृतो वाररुचो ग्रन्थः ।

संज्ञायाम् । ४ । ३ । ११७ ।

तेनेत्येव । अग्रन्यार्थमिदम् । मच्चिकाभिः कृतम् माचिकम् मधु ।

कुलालादिभ्यो (५८) वुञ् । ४ । ३ । ११८ ।

तेन कृते संज्ञायाम् । कुलालेन कृतम् कौलालकम् । वारुडकम् ।

क्षुद्राभमरवटरपादपादञ् । ४ । ३ । ११९ ।

तेन कृते संज्ञायाम् । क्षुद्राभिः कृतम् क्षौद्रम् । भ्रामरम् । वाटरम् । पादपम् ।

तस्येदम् (५९) । ४ । ३ । १२० ।

(५८) कुलाल वरुड चण्डाल निषाद कर्मार सेना मिरिध सैरिम् देवराज परिषत् वधू मधु रुर रुद्र अरुडुह् ब्रह्मन् कुम्भकार चपाक कुलालादिः ।

(५९) तस्येदमिति व्यत्तेदमित्यनेन शेषभूतसर्वविशेषाणां सामान्यरूपेण प्रत्ययार्थत्वं बोधयति तेन प्रत्ययार्थसम्बन्धिनात्वरूपेऽर्थेऽनेन प्रत्ययविधानम् । अपत्यादीनां तु विशेषरूपेण सम्बन्धित्वेन शेषत्वाभावेन न नेदमर्थता ।

उपगोरिदम् औपगवम् । वह्नेस्तुरण् इट् (६०) च* । संवोढुः
स्वम् सांवहिवम् । अग्नीधः शरणे रण् भञ्ज (६१) * ।
अग्निमित्थे अग्नीत् तस्य स्थानमाग्नीध्रम् । तत्स्थग-
स्तोऽपि आग्नीध्रः । समिधामाधाने पेन्यण् * सामिधेन्यो
मन्तः । सामिधेनी ऋक् ।

रथाद्यत् । ४ । ३ । १२१ ।

रथ्यञ्चक्रम् ।

पत्रपूर्वादञ् । ४ । ३ । १२२ ।

पत्रं वाहनम् । अश्वरथस्येदम् आश्वरथम् ।

पलाध्यर्थुपरिषदञ् । ४ । ३ । १२३ ।

अञ् । पत्रादाद्ये * अश्वस्येदं वहनीयमाश्वम् । आध्यर्थुः
वम् । पारिषदम् ।

हलसीराट्क् । ४ । ३ । १२४ ।

हालिकम् । सैरिकम् ।

इन्द्राद्नुच्चैरमैद्युनिकयोः । ४ । ३ । १२५ ।

(६०) इत्प्रत्ययान्ताद्बहुधातोरण् इत् इट् च । त्वरिति त्वनृत्त्वोः सामान्य-
ग्रहणम् । टत्त्वस्त्रासिद्धत्वात् पूर्वमिट् ततो निमित्ताभावात् इत्-
मित्याशयेनोदाहरति सांवहिवमिति ।

(६१) भञ्जेति तेनैकसंज्ञाधिकारतया पदत्वसंज्ञाभावेन न जञ्त्वम् ।

काकीलूकिका । कुत्सकुशिकिका । वैरे देवासुरादिभ्यः
प्रतिषेधः * । दैवासुरम् ।

गोत्रचरणाद्गुञ् । ४ । ३ । १२६ ।

ओपगवकम् । चरणादन्मान्नाययोरिति वक्तव्यम् * । काठ-
कम् ।

सङ्गाङ्गलक्षणेऽञ् यञिञामिण्य (६२) । ४ । ३ ।

१२७ ।

घोषग्रहणमपि कर्तव्यम् * । अजः । वैदः सङ्गोऽङ्गो घोषो
वा । वैदं लक्षणम् । यजः । गार्गः । गार्गम् । इजः । दाक्षः ।
दाक्षम् । परम्परासम्बन्धोऽङ्गः (६३) साक्षात् लक्षणम् ।

शाकलादा । ४ । ३ । १२८ ।

अण् वीक्ष्यर्थे (६४) । पक्षे (६५) चरणाद्गुञ् । शकलेन
प्रोक्तमधीयते शाकलास्तेषां सङ्गोऽङ्गो घोषो वा-शाकलः—
शाकलकः । लक्षणे लीवता ।

(६२) सङ्गादय इदमर्थविशेषाः गोत्रग्रहणानुवृत्तिरत्वाजादीनां प्रत्ययतया
तदन्तानां ग्रहणम् । गोत्रज्ञेह लौकिकं न तु ऋष्यरूपम् ।

(६३) परम्परेति गवादिनिष्ठं चिह्नं गोद्वारा स्वामिनां सम्बन्धबोधकोऽङ्गः ।

(६४) अण् वीक्ष्य इति अण्सम्बन्धितया सङ्गादीनामप्यनुवृत्तिरिति भावः ।

(६५) पक्षे इति गोत्रचरणाद्गुञ् यस्योत्तरस्त्रवेऽप्यनुवृत्त्या वाक्यभेदेन
व्याख्यानसामर्थ्यात् चरणाङ्गर्भाभययोरित्युक्तापि सङ्गादिषु तत्रा-
प्तिरिति भावः ।

छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकवह्वृचनटाञ्जयः । ४ ।

३ । १२६ ।

छन्दोगानान्धर्मग्राम्नायो वा छान्दोग्यम् । औक्थिक्यम् ।
याज्ञिक्यम् । वह्वृच्यम् । नाव्यम् । चरणाहर्माग्नाययोरि-
त्युक्तम् । तत्साहचर्यान्तशब्दादपि तयोरेव ।

न दण्डमान(ण)ग्रान्तेवासिषु । ४ । ३ । १३० ।

दण्डप्रधाना मान(ण)वाः दण्डमान(ण)वास्तेषु शिष्येषु च वृज्
न स्यात् । दाचा दण्डमान(ण)वाः शिष्या वा ।

रैवतिकादि(६६) भ्यम्बः । ४ । ३ । १३१ ।

तस्येदमित्यर्थे । वृजोऽपवादः । रैवतिकीयः । वैजवापीयः ।

कौपिञ्जलहास्तिपदादण् । ४ । ३ । १३२ ।

कुपिञ्जलस्यापत्यम् इहैव निपातनादण् तदन्तात्पुनरण् ।
कौपिञ्जलः । गोत्रवृजोऽपवादः । हस्तिपदस्यापत्यं हास्ति-
पदस्तस्यायं हास्तिपदः ।

आथर्वणिकस्येकलोपञ्च । ४ । ३ । १३३ ।

अण् स्यात् । चरणाहुजोऽपवाद इति । आथर्वणिकस्याय-
माथर्वणो धर्मग्राम्नायो वा ।

समाप्ताः शैषिकाः ।

(६६) रैवतिकं स्वापिशि चैमवृद्धि गौरपीवि (गौरपीव) औदमेवि औद-
मापि वैजवापि रैवतिकादिः ।

तस्य विकारः (१) । ४ । ३ । १३४ ।

अश्मनोविकारे टिलोपो वक्तव्यः* । अश्मनो विकारः
आश्मः । भास्मनः । मार्त्तिकः ।

अवयवे च (२) प्राण्यौषधिदृक्षेभ्यः । ४ । ३ । १३५ ।
चाद्विकारे । मयूरस्यावयवो विकारो वा मायूरः । मीर्व
काण्डं भस्म वा । पैपलम् ।

विल्वादि (३) व्योऽण् । ४ । ३ । १३६ ।
वैल्वः ।

कोपधाच्च । ४ । ३ । १३७ ।

अण् । अजोऽपवादः (४) । तर्कुं तार्कवम् । तैन्तिडौकम् ।
अपुनतनोः षुक् । ४ । ३ । १३८ ।

- (१) पञ्चनाद्विकारेऽणादयः स्युः तस्येदमित्यतः (५६३४०) तस्येति च
पुनस्तस्येति ग्रहणं शैपिकाधिकारनिवृत्त्यर्थम् अणादयस्तु न निव-
र्तन्ते प्राग्दीर्घतः (४८८४०) इत्यधिकारात् ।
- (२) अवयवे चेति अवयवधिकारः । चाद्विकार इति । तेन वक्ष्यमाणाः
प्रत्ययाः प्राण्यादिभ्यस्त्रिभ्योऽर्धद्वये, अन्येभ्यस्तु विकार एवेति बोध्यम् ।
- (३) विल्व व्रीहि काण्डं सुहृ मसूर गोधूम इव, वेणु गवेधुका कर्पाशी
पाटली कर्कश्व कुटीर विल्वादिः ।
अत्र गण्ये कोपधग्रहणं (५६८४०) मयङ् वाधनार्थम् ।
- (४) अजोऽपवाद इति उपसर्गत्वादिप्रयुक्तस्य कोरजित्यनेन (५६८४०)
प्राप्ता जः ।

आभ्यामणं स्याद्विकारे एतयोः पुगागमश्च । नापुषम् ।
जातुषम् ।

ओरञ् । ४ । ३ । १३६ ।

देवदारवम् । भाद्रदारवम् ।

अनुदात्तादेश्च । ४ । ३ । १४० ।

दाधित्यम् (५) । कापित्यम् ।

पलाशादिभ्यो (६) वा । ४ । ३ । १४१ ।

अञ् स्यात् तयोः । पलाशम् । खादिरम् । कारीरम् ।

शम्याः प्लज् । ४ । ३ । १४२ ।

शामीलम् भस्म । पित्त्वात् ङीष् । शामीली सूक् ।

मयड्वैतयो (७) भाषायामभक्षाच्छादनयोः ।

४ । ३ । १४३ ।

प्रकृतिमात्रान् मयड्वा स्याद्विकारावयवयोः । अशममयम् आशम-

(५) दाधित्यमिति दध्नि तिष्ठतीति छुपि स्थ (उ३२४५०) इति कः उपपद-
समाप्ते पृषोदरादित्वात् सस्य तः । कडुत्तरप्रकृतिसरेणानोदात्तोऽयम् ।

(६) पलाश खादिर गिंशपा खन्दन प्लाक कारीर शिरीष यषास विक-
कृत पलाशादिः ।

(७) अविकारादेव तयोरेतत्पर्यवामे पुनस्तयोरिति पञ्चममपवादविषये-
ऽपि तदन्तर्यं तेन नैव नैव नैवमयमित्यादिः ।

तद्वितपाग्दीयतीयप्रकरणम् । ५६६

नम् (८) । अभक्षेत्यादि किम् । मौनः सपः । कार्पासमा-
च्छादनम् ।

नित्यं वृद्धशरादि(६)भ्यः । ४ । ३ । १४४ ।

आत्मनयम् । शरमयम् । एकाचो (१०) नित्यम् । त्वज-
यम् । वाजयम् । कथन्तर्हि 'आप्यमन्मयमिति (५६१पृ०)
तस्येदम् इत्यणन्तात् स्वार्थे यञ् ।

गोचं पुरीषे (११) । ४ । ३ । १४५ ।

गोः पुरीषम् गोमयम् ।

पिष्टाच्च । ४ । ३ । १४६ ।

मयट् स्याद्विकारे । पिष्टमयन्मस । कथमैष्टो सुरेति सामा-
न्यविवक्षायास्तस्येदम् (५६१पृ०) इत्यण् ।

संज्ञायाङ्गन् । ४ । ३ । १४७ ।

पिष्टादित्येव । पिष्टस्य विकारविशेषः पिष्टकः । 'पूपोऽपूपः
पिष्टकः स्यात् ।

(८) आप्ननमिति आप्ननोऽवयव इत्यर्थः विकारे तु टिलोपः स्यात् ।

(९) शरं दर्भं मृत् कुटीं तणुं सोमं बल्लजं शरादिः ।

(१०) आरम्भसामर्थ्यादेव नित्यत्वे सिद्धे पुनर्नित्यग्रहणं कचिदन्यत्र नित्य-
विधानार्थमित्याशयेनाह एकाच इति शरादिषु मृच्छन्पाठस्तु अस्या-
नित्यताबोधनार्थः । तेनाप्यमिति सिद्धमिति प्राङ्गर्भव्याः ।

(११) गोभुक्ताहारे गोविकारत्वमारोष्य पुरीषे इत्युक्तं तेन नाधिकार-
विरोधः ।

ब्रीहेः पुरोडाशे । ४ । ३ । १४८ ।

मयट् स्यात् । विल्वाद्यणोऽपवादः । ब्रीहिमयः पुरोडाशः ।
ब्रैह्ममन्यत् ।

असंज्ञायान्तिलयवाभ्याम् । ४ । ३ । १४९ ।

तिलमयम् । यवमयम् । संज्ञायान्तु । तैलम् । यावकः ।

तालादिभ्यो(१२) ऽण् । ४ । ३ । १५० ।

अञ्मयटोरपवादः । (तालाद्वनुषि ग०) । तालन्धनुः
अन्यत्तालमयम् । ऐन्द्रायुधम् ।

जातरूपेभ्यः परिमाणे । ४ । ३ । १५१ ।

अण् । बहुवचनात्पर्यायग्रहणम् । हाटकः तापनीयः सौ
वर्णो वा निष्कः । परिमाणे किम् हाटकमयो यष्टिः ।

प्राणिरजतादि(१३)भ्योऽञ् । ४ । ३ । १५२ ।

शौकम् । वाकम् । राजतम् ।

जितञ्च तत्प्रत्ययात् । ४ । ३ । १५५ ।

जित् यो विकारावयवप्रत्ययस्तदन्तादञ् स्यात्तयोरेवार्थयोः ।

(१२) (तालाद्वनुषि) बार्हिण इन्द्राणि इन्द्रादय इन्द्रायुध इय श्यामाक
पीयूषा तालादिः ।

(१३) रजत पीप लोह उडुखर नीप दारु रोहीतक विभीतक पीतदारु
वीवदारु तिकण्डक कण्डकार रजतादिः ।

तद्धितप्राग्द्वौव्यतीयप्रकरणम् ।

६०१

मयटोऽपवादः । शामीलस्य शामीलम् । दाधित्यस्य दाधित्यम् । कापित्यम् । जितः किम् वैल्वमयम् ।

क्रीतवत्परिमाणात् । ४ । ३ । १५६ ।

प्राग्वहतेष्ठञ् (६०४४०) इत्यारभ्य क्रीतार्थे ये प्रत्यया येनोपाधिना परिमाणाद्विहितास्ते तथैव विकारेऽतिदिश्यन्ते । अणादीनामपवादः । निष्केण क्रीतम् । नैष्किकम् । एवन्निष्कस्य विकारोऽपि नैष्किकः । शतस्य विकारः शतः—शतिकः ।

उष्टाहुञ् । ४ । ३ । १५७ ।

प्राण्यजोऽपवादः । औद्रकः ।

उमोर्णयोर्वा । ४ । ३ । १५८ ।

औमम्—औमकम् । और्णम्—और्णकम् । वुजभावे यथाक्रममणजी (१४) ।

एण्या ढञ् । ४ । ३ । १५९ ।

ऐण्यम् । एणस्य तु ऐणम् ।

गोपयसोर्ध्यत् । ४ । ३ । १६० ।

गव्यम् । पयस्यम् ।

द्रोश्च । ४ । ३ । १६१ ।

(१४) अणजाविति तदणधान्यानामित्यनेन (उ५५४४०) उमेत्याद्युदात्तं तेन अनुदात्तादित्वाभावात् तत्र सामान्यतोऽण्येव । उर्ध्वेत्यनुदात्तं तेन शेषनिघातादाहरेरनुदात्ततया तत्रानुदात्तादेश (५६८४०) इत्यजिति भावः ।

दुर्वचस्तस्य विकारोऽवयवो वा द्रव्यम् ।

माने वयः । ४ । ३ । १६२ ।

द्रोरित्वेव । द्रव्यम् । "यौतव" द्रव्यं पाय्यमिति मानाथ-
कम् वयम् ।

फले लुक् । ४ । ३ । १६३ ।

विकारावयवप्रत्ययस्य लुक् स्यात् फले । आमलक्याः फलम्
आमलकम् (१५) ।

सञ्चादि (१६) भ्योऽण् । ४ । ३ । १६४ ।

विधानसामर्थ्यात् न लुक् । सञ्चम् ।

न्यग्रोधस्य च केवलस्य । ७ । ३ । ५ ।

अस्य न वृद्धिरे जागमद्य । नैयग्रोधम् ।

जम्बु वा । ४ । ३ । १६५ ।

जम्बूशब्दात् फलेऽण् वा स्यात् । जाम्बवम् । पक्षे ओरञ्
(५४४४०) । तस्य लुक् । जम्बु ।

लुप् च । ४ । ३ । १६६ ।

जम्बुः फलप्रत्ययस्य लुप् वा स्यात् । लुपि युक्तवत् (८४६४०) ।

(१५) आमलकमिति मयटो लुक् लुक् तद्धितलुकीति (५७५४०) डीपो

लुक् लुका लुप्रत्वात् स्थानिवत्त्वाऽभावेन न यस्येति (१२६४०) लोपः ।

(१६) सञ्च न्यग्रोध अद्वय इहदी शिशु रुक् कचल वृद्धती सञ्चादिः ।

जम्बाः फलञ्जम्बूः । फलपाकशुषा (१७) सुप्रसंख्यानम् * ।
 व्रीहयः । सुद्गाः । पुष्पमूलेषु बहुलम् * । मल्लिकायाः पुष्पं
 मल्लिका । जात्याः पुष्पञ्जातिः । विदार्या मूलं विदारी ।
 बहुलग्रहणान्नेह । पाटलानि पुष्पाणि । साल्वानि मूलानि ।
 बाहुलकात् क्वचिन्नुक् । अशोकम् । करवीरम् ।

हरितक्यादि (१८) अथ । ४ । ३ । १६७ ।

एभ्यः फलप्रत्ययस्य लुप् स्यात् । हरितक्यादीनाम् लिङ्गमेव
 प्रकृतिवत् (५५१४०) । हरितक्याः फलानि हरितक्यः ।

कंसीयपरशव्ययोर्यजजौलुक् च । ४ । ३ । १६८ ।

कंसीयपरशव्यशब्दाभ्यां यजजौ स्तः क्यतोश्च (१८) लुक् ।
 कंसाय हितं कंसीयम् तस्य विकारः कांसम् । परशवे
 हितं परशव्यम् तस्य विकारः पारशवः ।

इति पारद्दीव्यतीयाः समाप्ताः ।

(१७) फलपाकेति फलपाकेन ये शुष्यन्ति व्रीह्यादयस्तद्वाचिनमित्यर्थः ।

लुप् इति शेषः ।

(१८) हरितक्यादिः (५५१४०) द्रष्टव्यः ।

(१९) यथासंख्यं यजजौर्विधानेन न प्रकृतेर्लुक् नापि विधीयमानयोः
 प्रत्यययोर्विधानवैयर्थ्यापत्तेरपि तु प्रातिपदिकावयवयोश्च यतोरेवेत्याह
 क्यतोरिति ।

प्राग्वहतेष्ठक् । ४ । ४ । १ ।

तद्वहतीत्यतः प्राक् ठगधिक्रियते । तदाहेति माशब्दादिभ्यः (१)
उपसंख्यानम् * । माशब्दः कारीति य आह स माशब्दिकः ।

स्वागतादीनाञ्च । ७ । ३ । ७ ।

ऐच् न स्यात् । स्वागतमित्याह स्वागतिकः । स्वाध्वरिकः ।
स्वाङ्गस्याऽपत्यं स्वाङ्गिः । व्यङ्गस्याऽपत्यं व्याङ्गिः । व्यहस्या-
पत्यं व्याडिः । व्यवहारेण चरति व्यावहारिकः । स्वपती
साधुः स्वापतेयम् । आहौ (२) प्रभूतमादिभ्यः * । प्रभूतमाह
प्राभूतिकः । पार्थ्याप्तिकः । पृच्छती सुस्नातादिभ्यः (३) * । सु-
स्नातं पृच्छति सौस्नातिकः । सौखशायनिकः । आनुशतिकादि ।
गच्छती परदारादिभ्यः * । पारदारिकः । गौरुतल्पिकः ।

तेन (४) दीव्यति खनति जयति जितम् । ४ ।

४ । १ ।

अचैर्दीव्यति आक्षिकः । अभ्रया खनति आभ्रिकः । अचै-
र्जयति आक्षिकः । अचैर्जितमाक्षिकम् ।

(१) माशब्दं नित्यशब्दं कार्यशब्दं स्वागतादि (अनुपदयुक्तः) माशब्दादिः ।

(२) आहोति धात्वर्थनिर्देशे इक् ।

(३) सुस्नातं सुखरात्रि सुप्रभातं सुखशयनं अनुशतादि सुस्नातादि अनु-
शतं अनुसहस्रादि ।

(४) तेनेति करणे तृतीया दीव्यतीत्यादौ तिङ्ग कर्तुं कृत्स्नत्वाहचर्या-
ज्ज्ञातमित्यत्रापि करणे एव तृतीया । अत्र तिङन्ते क्रियाप्राधान्येऽपि
ऽपि वृत्तौ न तत्प्राधान्यमित्युक्तमाकरे ।

तद्धितठगधिकारप्रकरणम् ।

६०५

संस्कृतम् (५) । ४ । ४ । ३ ।

दध्ना संस्कृतं दाधिकम् । मारिचिकम् ।

कुलत्यकोपधादण् । ४ । ४ । ४ ।

ठकोऽपवादः । कुलत्यैः संस्कृतं कौलत्यम् । तैन्तिङीकम् ।

तरति । ४ । ४ । ५ ।

तेनेत्येव । उङ् पेन तरति औङ्पिकः ।

गोपुच्छाटङ्ज् । ४ । ४ । ६ ।

गोपुच्छिकः ।

नौह्यचष्टन् । ४ । ४ । ७ ।

नाविकः । घटिकः । बाहुभ्यान्तरति बाहुका स्त्री ।

चरति । ४ । ४ । ८ ।

तृतीयान्ताद्गच्छतिभक्षयतीत्यर्थयोष्ठक् स्यात् । हस्तिना
चरति हास्तिकः । शाकटिकः । दध्ना भक्षयति दाधिकः ।

आकर्षात् षल् । ४ । ४ । ९ ।

आकर्षी निकषोपलः । आकर्षादिति पाठान्तरम् । तेन
चरति आकर्षिकः । भिक्षात् ङीष् । आकर्षिकी ।

(५) संस्कृतमिति विद्यमानस्य उक्तर्षाधानं संस्कारः ।

६०६ । सिद्धान्तकोशदी ।

पपर्णादिभ्यः (६) षन् । (४) ४ । १० ।

पर्पणं चरति पर्पिकः । पर्पिकी । येन पीठेन पङ्कवस्वरन्ति
स पर्पः । अश्विकः । रथिकः ।

श्वगणाट्ठञ्च । ४ । ४ । ११ ।

चात् षन् ।

श्वादेरिजि । ७ । ३ । ८ ।

ऐच् न । श्वभस्तस्यापत्यं श्वाभस्तिः । श्वादंष्ट्रिः । तदादि-
विधौ चेदमेव ज्ञापकम् । इकारादाविति वाच्यम् । श्वग-
णेन चरति श्वागणिकः-श्वागणिका श्वगणिकः-श्वगणिकी ।

पदान्तस्यान्यतरस्याम् । ७ । ३ । ६ ।

श्वादेरङ्गस्य षदशब्दान्तस्यैच्वा । श्वापदस्येदं श्वापदम्-श्रीवा
पदम् ।

वेतनादिभ्यो (७) जीवति । ४ । ४ । १२ ।

वेतनेन जीवति वेतनिकः । धानुष्कः ।

वक्तृक्रयविक्रयाट्ठञ्च । ४ । ४ । १३ ।

(६) पर्प्य अथ अश्वस्य रथं जालं न्यासं व्यासं (पादः पञ्च) पपर्णादिः ।

(७) वेतनं वाहनं अर्धवाहनं धनुस् दण्डं जालं नेश उपवेशं प्रवेशं
उपवस्तिं सुखं शय्यां शक्तिं उपनिषद् उपदेशं स्तिज् पाद उपस्थं
उपमानं उपहस्तं वेतनादिः ।

तद्धितठगधिकारप्रकरणम् ।

६०७

पक्षेन मूल्येन जीवति वास्तविकः । क्रयविक्रयग्रहणं सङ्घात-
विगृहीतार्थम् । क्रयविक्रयिकः । क्रयिकः । विक्रयिकः ।

आयुधाच्छ च । ४ । ४ । १४ ।

चाट्टन् । आयुधेन जीवति आयुधीयः-आयुधिकः ।

हरबुत्सङ्गादि(ट)भ्यः । ४ । ४ । १५ ।

उत्सङ्गेन हरति औत्सङ्गिकः ।

भस्त्रादिभ्यः (ट) ङन् । ४ । ४ । १६ ।

भस्त्रया हरति भस्त्रिकः । पिच्छान्ङीप् । भस्त्रिकी ।

विभाषा विवधात् । ४ । ४ । १७ ।

विवधेन हरति विवधिकः । पक्षे ठक् । विवधिकः । एक-
देशविकृतस्याऽनन्यत्वात् वीवधादपि ङन् । वीवधिकः ।
वीवधिकी । विवधवीवधशब्दौ उभयतीव्रद्वयिक्ये स्तन्ववाहो
काष्ठे वर्तते ।

अण् कुटिलिकायाः । ४ । ४ । १८ ।

कुटिलिका व्याधानाङ्गतिविशेषः कर्मरूपकरणभूतं लोह-
श्च । कुटिलिकया हरति मृगान् अङ्गारान्वा कौटिलिकी
व्याधः कर्मरश्च ।

(ट) उत्सङ्ग उडुप उत्पुन उत्पन्न उत्पुट पिटक पिटाक उत्सङ्गादिः ।

(६) भस्त्रा भरट भरण शीर्षभार शीर्षभार अंसभार अंसभार रस्त्रादिः ।

निर्दं तेऽच्चद्यूतादि (१०) भ्यः । ४ । ४ । १६ ।

अच्चद्यूतेन निर्दत्तम् आच्चद्यूतिकं वैरम् ।

चेमेन्नित्यम् (११) । ४ । ४ । २० ।

त्रिप्रत्ययान्तप्रकृतिकाचृतीयान्तानिर्दत्तेऽर्थे मप् स्यान्नित्यम् ।
कृत्या निर्दत्तं कृत्रिमम् । पक्तिमम् । भावप्रत्ययान्तादि-
मप् वक्तव्यः * । पाकेन निर्दत्तम्पाकिमम् । त्यागिमम् ।

अपमित्ययाचिताभ्यां ककनौ । ४ । ४ । २१ ।

अपमित्येति ल्यबन्तम् (१२) । अपमित्य निर्दत्तं आपमि-
त्यकम् । याचितेन निर्दत्तं याचितकम् ।

संसृष्टे । ४ । ४ । २२ ।

द्वधा संसृष्टन्दाधिकम् ।

चूर्णादिनिः । ४ । ४ । २३ ।

(१०) अच्चद्यूत जासुप्रहृत जङ्घाप्रहृत जङ्घाप्रहृत पादस्पर्दन कण्टकमर्दन
गतासुगत गतागत यातीपयात असुगत अच्चद्यूतादिः ।

(११) लेरिति त्रिप्रत्ययान्तान्नित्यं निर्दत्ते मप् योऽयं निर्दत्ते मप् स ल्य-
न्नादेवेत्यर्थः । तेन 'तेन निर्दत्त'नित्यस्वपदविग्रहः न तु त्यन्तस्य
प्रयोगोऽतएवात्र सूत्रेऽधिकारलब्धोऽपि वाशब्दो न सम्बध्यते । दृत्तौ
तृतीयान्तादित्युक्तिस्तु अलौकिकवाक्याभिप्रायेणेति बोध्यम् । शब्देन्दुः ।

(१२) ल्यबन्तमिति तेन नात्र तृतीयान्तात् प्रत्ययः किन्तु क्तप्रत्ययस्यैव
प्रयोजनान्नादेवेति भावः ।

तद्धितठगधिकारप्रकरणम् ।

६०६

चूर्णैः संस्पृष्टाः चूर्णिनीऽपूपाः ।

लवणाल्लक् १४।४।२४।

लवणेन संस्पृष्टो लवणः सूपः । लवणं शाकम् ।

सुजादण् १४।४।२५।

मौत्र ओदनः ।

व्यञ्जनैरुपसिक्ते(१३) १४।४।२६।

ठक् । दध्ना उपसिक्तन्दाधिकम् ।

ओजःसहोऽम्भसा वर्त्तते १४।४।२७।

ओजसा वर्त्तते ओजसिकः शूरः । साहसिकधीरः । आ-
म्भसिको मत्स्यः ।

तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलोमकूलम्(१४) १४।४।२८।

द्वितीयान्तादस्माद्वर्त्तत इत्यस्मिन्नर्थे ठक् स्यात् । क्रियाविशेष-
णत्वात् द्वितीया (१५) । प्रतीपं वर्त्तते प्रातीपिकः । आन्वी-
पिकः । प्रातिलोमिकः । आनुलोमिकः । प्रातिकूलिकः ।
आनुकूलिकः ।

(१३) व्यञ्जनैरुपसेचनेन सृष्टकरणमुपसेकः व्यञ्जनादिवाचिनस्तृतीयान्तादुप-
सिक्तेऽर्थे ठक्प्रत्ययः ।

(१४) प्रतीपादयः प्रतिकूलानुकूलप्रव्यायास्तद्वटका ईपलोमन् कूलशब्दा-
वधिवचिताः ।

(१५) क्रियेति व्यञ्जनैकधातुस्थलेऽपि फलव्यापारयोर्भात्वर्थतया फलसासा-
नाधिकारस्यादु द्वितीयेति भावः ।

परिसुखञ्च । ४ । ४ । २६ ।

परिसुखं वर्त्तते पारिसुखिकः (१६) । चात्पारिपा-
णिकः (१७) ।

प्रयच्छति गर्ह्यम् । ४ । ४ । ३० ।

विगुणार्थं (१८) विगुणं तत्प्रयच्छति वैगुणिकः । तै-
गुणिकः । वृद्धे वृद्धुषिभावो वक्तव्यः * । वार्द्धुषिकः (१९) ।

कुसीददशैकादशाभ्यां ञ्नुष्ठचौ । ४ । ४ । ३१ ।

गर्ह्यार्थाभ्यामाभ्यामेती स्तः प्रयच्छतीत्यर्थे । कुसीदं वृद्धि-
स्तदर्थद्रव्यं कुसीदन्तत्प्रयच्छतीति कुसीदिकः । कुसीदिकी ।
एकादशार्थत्वादिकादशः ते च ते दश चेति विग्रहेऽकारः
समासान्त इहेव सूत्रे निपात्यते । दशैकादशिकः । दशैका-
दशिकी । दशैकादशान् प्रयच्छति इत्युत्तमर्णएवेहापि
तद्वितायः ।

उञ्छति (२०) । ४ । ४ । ३२ ।

(१६) परेर्वर्जनार्थतया स्वाप्तिनो सुखं वर्जयित्वा स्थितस्य सेवकस्य वाचकः ।

(१७) पारिपाणिकशब्दः प्रादिसमासात् पार्श्वपरिगतस्य सेवकादेवांशो ।

(१८) विगुणार्थमिति औपचारिकादेवायं प्रत्ययः शब्दस्वाभाव्यात् वृद्धु-
द्देश्यकदानकर्मतया च तस्य गर्ह्यत्वम् ।

(१९) वृद्धार्थं वृद्धिस्तं प्रयच्छतीति वाक्ये वार्द्धुषिक इति ।

(२०) भूमी पतितानानेकैकस्योपादानञ्छब्दः ।

प्रदराख्यञ्चति वादरिकः ।

रक्षति । ४ । ४ । ३३ ।

समाजं रक्षति सामाजिकः ।

शब्ददुर्दृ रङ्करोति । ४ । ४ । ३४ ।

शब्दङ्करोति (२१) शाब्दिकः । दार्दुरिकः (२२) ।

पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति । ४ । ४ । ३५ ।

स्वरूपस्य पर्यायाणां विशेषाणाञ्च ग्रहणं मत्स्यपर्यायेषु मीन-
स्यैव । पक्षिणो हन्ति पाक्षिकः । शाकुनिकः । मायूरिकः ।
मात्स्यिकः । मेनिकः । शाकुलिकः । मार्गिकः । हारि-
णिकः । सारङ्गिकः ।

परिपन्थञ्च(२३)तिष्ठति । ४ । ४ । ३६ ।

अस्माद्वितीयान्तात्तिष्ठति हन्ति चेत्यर्थे ठक् स्यात् ।
पन्थानं वर्जयित्वा व्याप्य वा तिष्ठति पारिपन्थिकश्चौरः ।
परिपन्थं हन्ति पारिपन्थिकः ।

(२१) शब्दं प्रकृतिप्रत्ययादिविभागेन व्युत्पादयतीत्यर्थः । अत्रैवार्थेऽयं प्रत्ययः
साधुः शब्दस्वाभाव्यात् न तु शब्दज्ञातोत्पादने तेन शब्दं करोति वर्वर
इत्यादौ न प्रत्ययः ।

(२२) दुर्दुरो भाण्डं “दुर्दुरस्तोददे मेके वाद्ये भाण्डादिभेदयो” रित्युक्तेः ।

(२३) परिपन्थमित्यव्ययीभावो मयूरव्यंसकादित्वात् तत्पुरुषो वा नि-
पन्थभावः ।

माथोत्तरपदपदव्यनुपदन्धावति । ४ । ४ । ३७ ।

दण्डाकारो माथः पन्था दण्डमाथः दण्डमाथन्धावति ।
दाण्डमाथिकः । पादविकः । आनुपदिकः ।

आक्रन्दाट्ठञ्च । ४ । ४ । ३८ ।

अस्माट्ठञ् स्यात् चाट्ठक् धावतीत्यर्थे । आक्रन्दं दुःखिनां
रोदनस्थानं धावति आक्रन्दिकः (२४) ।

पदोत्तरपदं (२५) गृह्णाति । ४ । ४ । ३९ ॥

धीर्वपदिकः । औत्तरपदिकः ।

प्रतिकण्ठार्थललामञ्च । ४ । ४ । ४० ।

एभ्यो गृह्णात्यर्थे ठक् स्यात् । प्रतिकण्ठं गृह्णाति प्रातिक-
ण्ठिकः । आर्थिकः । लालामिकः ।

धर्मञ्चरति (२६) । ४ । ४ । ४१ ।

धार्मिकः । अधर्माच्चेति वक्तव्यम् * । आधर्मिकः ।

प्रतिपथमेति ठञ्च । ४ । ४ । ४२ ।

प्रतिपथमेति प्रातिपथिकः ।

(२४) आक्रन्दिकः आर्त्तलाता ।

(२५) वङ्गवर्णान्धा भूदित्येतदर्थं पदान्तमित्यनभिधाय पदोत्तरमित्युक्तम् ।

(२६) चरतिरिहासेवायां न त्वनुष्ठानमात्रे तेन दैववशाज्जमे प्रवृत्तौऽपि
इदं चो न धार्मिक इत्युच्यते आसेवा व खारसिकी प्रवृत्तिः । मनो०

समवायान् समवेति (२७) । ४ । ४ । ४३ ।

सामवायिकः । सामूहिकः ।

परिषदो ण्यः । ४ । ४ । ४४ ।

परिषदं समवेति पारिषद्यः ।

सेनाया वा । ४ । ४ । ४५ ।

ण्यः स्यात् । पक्षे ठक् (२८) । सैन्याः सैनिकाः ।

संज्ञायां ललाटकुकुच्यौ पश्यति । ४ । ४ । ४६ ।

ललाटं पश्यति लालाटिकः (२९) सेवकः । कुकुटीशब्देन

तत्प्रातार्हः स्वल्पदेशो लक्ष्यते कौकुटिको भिक्षुः (३०) ।

तस्य धर्मम् । ४ । ४ । ४७ ।

आपणस्य धर्ममापणिकम् ।

(२७) समूहवाचिभ्यो द्वितीयान्तोभ्यङ्क् समवेतीत्यर्थे । बहुवचनादर्शनिर्देशोऽयम् समवपूर्वेणधातोः प्रवेशपूर्वकौकीभवनमर्थस्तत्र गुणभूतप्रवेशक्रिया सकर्मिका । विशेष्यानुरोधेन तु प्रायेण सप्तमी प्रयुज्यते “धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता” इत्यादि । मनो० ।

(२८) ख्यठकोरनुवृत्त्या द्वितीयान्तादेव समवेतीत्यर्थे तौ स्त इत्यर्थः । “सेनायां समवेता ये सैन्याश्च सैनिकाश्च ते” इत्यमरोक्तिस्तु फलितार्थपरा ।

(२९) लालाटिकः प्रभोर्भालदर्शी कर्माक्षमश्च य इत्युक्तसंज्ञको लालाटिकः ।

(३०) भिक्षुरत्र सन्त्यासी स हि प्रादन्वावपय्याप्रदेशपर्यन्तमेव पश्यन् दूरात् भिक्षुः संयस्य याति ।

अण् महिष्यादि(३१)भ्यः । ४ । ४ । ४८ ।

महिष्या धस्यं माहिषम् । याजमानम् ।

ऋतोऽञ् । ४ । ४ । ४९ ।

यातुर्धस्यं यात्रम् । नराच्चेति वक्तव्यम् * । नरस्य धस्यं
नारी । विशसितुरिडलोपश्चाच्च वक्तव्यः * । विशसितुर्धस्यं
वैशस्तम् । विभाजयितुर्णिलोपश्चाच्च वक्तव्यः * । विभाजयि-
तुर्धस्यं वैभाजित्रम् ।

अवक्रयः । ४ । ४ । ५० ।

पथ्यन्ताडक् स्यादवक्रयेऽर्थे । आपणस्यावक्रय आपणिकः ।
राजग्राह्यं द्रव्यमवक्रयः ।

तदस्य पण्यम् । ४ । ४ । ५१ ।

अपूपाः पण्यमस्य आपूपिकः ।

लवणादृञ् । ४ । ४ । ५२ ।

लावणिकः ।

किश(स)रादिभ्य(३२)ठन् । ४ । ४ । ५३ ।

(३१) महिषी प्रजापति प्रजावती प्रलेपिका विलेपिका अनुलेपिका पुरो-

हित मणिपालि अनुचारक होत यजमान महिष्यादिः ।

(३२) किश(स)र नरद नलद स्थागलु तगर गुगुल उशीर हरिद्रा हरिद्रु
प्रणी किश(स)रादिः । शब्देन्दु० ।

किशरं पथ्यमस्य किशरिकः । पिच्चान्डीष् । किशरिकी ।
किशर उशौर नलद इत्यादि किशरादयः सर्वं सुगन्धिद्रव्य-
वाचिनः ।

शलालुनोऽन्यतरस्याम् । ४ । ४ । ५४ ।

ठन् स्यात् । पत्ते ठक् । शलालुकः (३३) । शलालुकी
शलालुकः । शलालुका । शलालु सुगन्धिद्रव्यविशेषः ।

शिल्पम् । ४ । ४ । ५५ ।

मृदङ्गवादनं शिल्पमस्य माहङ्गिकः (३४) ।

मड्डुकभर्भरादन्यतरस्याम् । ४ । ४ । ५६ ।

मड्डुकवादनं शिल्पमस्य माड्डुकिकः—माड्डुकः । भार्भ-
रिकः—भार्भरः ।

प्रहरणम् । ४ । ४ । ५७ ।

तदस्येत्येव । असिः प्रहरणमस्य आसिकः । धानुष्कः ।

परश्वधाट्ठञ्च । ४ । ४ । ५८ ।

पारश्वधिकः ।

(३३) शलालुकेत्यत्र इषुसुक्तान्तात् (५२८४०) इत्यनेन ठस्य कादेशः ।

(३४) मृदङ्गवादाने मृदङ्गशब्दो लाक्षणिकः सूत्रार्थे तु न प्रत्ययोऽनभिधा-
नात् शिल्पञ्च अभ्यासपूर्वकक्रियाकौशलं तच्च वादन एव सम्भवतीति
मृदङ्गादिशब्दानां लाक्षणिकत्वे एव प्रत्ययः ।

शक्तियज्योरीकक् । ४ । ४ । ५६ ।

शाक्तौकः । याष्टौकः ।

अस्तिनास्तिदिष्टं (३५) मतिः । ४ । ४ । ६० ।

तदस्येत्येव । अस्ति परलोकः (३६) इत्यं मतिर्यस्य स
आस्तिकः । नास्तीति मतिर्यस्य स नास्तिकः । दिष्टमिति
मतिर्यस्य स दैष्टिकः ।

शीलम् (३७) । ४ । ४ । ६१ ।

अपूपभक्षणं शीलमस्य आपूपिकः ।

कृत्वादि (३८) भ्यो णः । ४ । ४ । ६२ ।

गुरोर्हीषाणामावरणं कृत्तन्तच्छीलमस्य क्वाचः ।

कर्मस्ताच्छील्ये । ६ । ४ । १७२ ।

(३५) अस्तिनास्तिशब्दौ तिङन्तप्रतिरूपकावयवे दिष्टशब्दस्य लीवतया
भाग्यवाचकस्य ग्रहणम् । स्वविषयबुद्धिलाक्षणिकेभ्योऽस्यादिभ्यः
प्रथमासमर्थेभ्यः प्रत्यय इत्यर्थः ।

(३६) परलोक इत्यभिधानं स्वभावनञ्चम् न तु तस्य वृत्तौ प्रवेशः ।

(३७) शीलं स्वभावः । अपूपपादिशब्दानां तत्तद्भक्षणादिनाक्षणिकत्वे एव
शीलतासम्भवेन तत्रैव प्रत्ययो न तु सुख्यार्थे शब्दस्ताभाव्यात् ।

(३८) कृत्वा शिक्षा प्ररोह स्या बुभुक्षा चुरा तितिक्षा उपस्थान कपि कर्मन्
विश्वधा तपस् सत्य अन्तत विशिका विशिखा भक्षा उदस्थान
उरोडा विक्षा चुक्षा मन्द्र कृत्वादिः ।

तद्धितठगधिकारप्रकरणम् ।

६१७

कर्म इति ताच्छील्ये णे टिलोपो निपात्यते । कर्मशीलः
कर्मः । नस्तद्धित (३३४५०) इत्येव सिद्धे अण्कार्यं
ताच्छीलिके णेऽपि । तेन चौरौ तापसीत्यादि णं सिद्धम् ।
ताच्छील्ये किम् कर्मणः ।

कर्माध्ययने वृत्तम् । ४ । ४ । ६३ ।

प्रथमान्तात् षष्ठ्यर्थे ठक् स्यादध्ययने वृत्ता या क्रिया सा
चित्रप्रथमान्तस्यार्थः । एकमन्यत्कर्म वृत्तमध्ययनेऽस्य स एका-
न्यिकः । यस्याध्ययने प्रवृत्तस्य परीक्षाकाले विपरीतोच्चारण-
रूपं स्वलितमेकं जातं सः ।

बह्वचपूर्वपदाट्ठञ् । ४ । ४ । ६४ ।

प्राग्विषये । द्वादशान्यानि कर्माण्यध्ययने वृत्तान्यस्य द्वादशा-
न्यिकः द्वादशाऽपपाठा अस्य जाता इत्यर्थः ।

हितम्नञ्जाः । ४ । ४ । ६५ ।

अपूपभक्षणं हितमस्मै (३८) आपूपिकः ।

तदस्मै दीयते नियुक्तम् । ४ । ४ । ६६ ।

अग्रभोजनत्रियतन्दीयते अस्मै आग्रभोजनिकः ।

आणामांसौदनाड्ठिठन् । ४ । ४ । ६७ ।

आणा (४०) नियुक्तन्दीयतेऽस्मै आणिकः आणिकी । मांसौ-

१० टिड्ढाणजित्यादिना (२१५५०) अणन्तत्वात् ङीप् ।

(३८) मज्जतामपि पठ्यं हितमन्ययोगादुपिष्ट्या चतुर्थ्या विपरिणमया-

हास्य इति । यद्वा परस्मैतादस्य इति पदमप्यव्यते ।

(४०) उष्णा यवागूः आणा ।

दनग्रहणं सङ्घातविगृहीतार्थम् । मांसौदनिकः मांसिकः ।
औदनिकः ।

भक्तादणन्यतरस्याम् । ४ । ४ । ६८ ।

यच्चे ठक् । भक्त मन्त्रे नियुक्तन्दीयते भाक्तः भाक्तिकः ।

तत्र नियुक्तः । ४ । ४ । ६९ ।

आकरे नियुक्तः आकरिकः (४२) ।

अगारान्ताङ्गन् । ४ । ४ । ७० ।

देवागारे नियुक्तो देवागारिकः ।

अध्याधिन्यदेशकालात् । ४ । ४ । ७१ ।

निषिद्धदेशकालवाचकाङ्क स्यात् अध्येतरि । श्मशानेऽधीते
श्माशानिकः । चतुर्हस्यामधीते चातुर्हशिकः ।

कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु (४२) व्यवहरति । ४

। ४ । ७२ ।

तत्रेत्येव । वंशकठिने व्यवहरति वांशकठिनिकः । वंशः
वेणवः कठिना यस्मिन्देशे स वंशकठिनः तस्मिन् देशे या
क्रिया यथानुष्ठेया तान्तथैवानुतिष्ठतीत्यर्थः । प्रास्तारिकः
सांस्थानिकः ।

(४१) आकरः स्वनिर्मण्याद्युत्पत्तिस्थानं तत्र नियुक्तोऽधिकृतः ।

(४२) प्रस्तारसंस्थानशब्दो सन्निवेशपर्यायौ ।

निकटं वसति । ४ । ४ । ७३ ।

नकटिको (४३) भिद्युः ।

आवसथात् । ४ । ४ । ७४ ।

आवसथे वसति आवसथिकः । पितृत्वान्डीप् । आवसथिको ।

आकर्षात्पार्पादेः भस्त्रादिभ्यः कुसीदस्त्राच्च ।

आवसथात्किशरादेः पितः षड्ते ठगधिकारे * (४४ ।

षडिति सूत्रषट्केन विहिता इत्यर्थः प्रत्ययास्तु सप्त । इति

ठकोऽवधिः समाप्तः ।

(४३) भिद्युणा यानात् क्रोशान्ते वस्तव्यमिति शास्त्रमनादित्य निकटं वसतीत्यर्थः

(४४) ठगधिकारे पार्पादिभ्यः षडिति (६०६४०) भस्त्रादिभ्यः षडिति (६०७४०)

किशरादिभ्यः षडिति (६१४४०) सूत्रत्वयएव संहितया प्रत्यसन्देह-

सम्भवेन तस्यैव परिगणने इतरसूत्रत्वयस्य पितृत्वमनापि स्यादिति

भ्रमनिरासाय पितृत्वसंज्ञाहकवार्त्तिकारम्भः । कुसीदस्त्रत्वाच्चेति

(६१०४०) कुसीदस्त्रलोपात्तप्रकृतिद्वयात् प्रत्ययद्वयं गृह्यते तेन षन्-

ठचावित्त्वभयग्रहणम् तदभिप्रायेण (६१०४०) दशैकादशकीत्युदाह-

तम् । एवञ्च सूत्रषट्केन, पूर्वोक्तत्वयेण आकर्षात् षडिति (६०५४०)

कुसीददशैकादशात् षन्ठचाविति (६१०४०) आवसथात् षडिति च

सूत्रत्वयेत्येव सूत्रषट्केन सप्तप्रकृतिकाः सप्त प्रत्यया एव ठग-

धिकारे पित इत्यर्थः । तेन नौद्वयचनित्यत्वं (६०५४०) प्रकारः सांह-

तिक इति बोध्यम् ।

प्राग्धिताद्यत् । ४ । ४ । ७५ ।

तस्मै हितमित्यतः (६२६४०) प्राक् यद् अधिक्रियते ।

तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम् । ४ । ४ । ७६ ।

रथं वहति रथः । युग्यः । वत्सानान्दमनकाले स्तन्धे यत्

काष्ठमासज्यते स प्रासङ्गः । तं वहति प्रासङ्गः ।

धुरोयड्ढकौ । ४ । ४ । ७७ ।

हलि चेति (१५७४०) दीर्घं प्राप्ते ।

न भकुर्कुराम् । ८ । २ । ७८ ।

भस्य कुर्कुरोद्योपधाया दीर्घान स्यात् । धुर्यः । धोरियः ।

खः सर्वधुरात् । ४ । ४ । ७८ ।

सर्वधुरं वहतीति सर्वधुरीणः ।

एकधुराल्लुक् । ४ । ४ । ७९ ।

एकधुरं वहति एकधुरीणः—एकधुरः ।

शकटादण् । ४ । ४ । ८० ।

शकटं वहति शाकटो गौः ।

हलसौराड्ढक् । ४ । ४ । ८१ ।

हलं वहतीति हालिकः । सैरिकः ।

संज्ञायाञ्चन्या । ४ । ४ । ८२ ।

जनी वधूः तां वहति प्रापयति जन्वा ।

विध्यत्यधनुषा । ४ । ४ । ८३ ।

द्वितीयान्ताद्विध्यतीत्यर्थे यत् स्यान्न चेत्तत्र धनुःकरणम् ।
पादौ विध्यन्ति पद्याः शर्कराः ।

धनगणं लब्धा । ४ । ४ । ८४ ।

तन्नन्तमेतत् । धनं लब्धा धन्यः । गणं लब्धा गण्यः ।

अन्नाणः । ४ । ४ । ८५ ।

अन्नं लब्धा आन्नः ।

वशङ्कतः । ४ । ४ । ८६ ।

वश्यः परेच्छानुचारौ ।

पदमस्मिन्दृश्यम् । ४ । ४ । ८७ ।

पद्यः कर्हमः नातिशक्त इत्यर्थः ।

मूलमस्यावर्हि । ४ । ४ । ८८ ।

आवर्हणमावर्हः उत्पाटनन्तदस्यास्तीति आवर्हि मूलम्
आवर्हि येषान्ते मूल्या मुक्ताः ।

संज्ञायाम्धेनुष्या । ४ । ४ । ८९ ।

धेनुशब्दस्य पुगागमौ यवत्वयश्च स्वार्थे निपात्यते संज्ञायाम् ।
धेनुष्या बन्धके स्थिता ।

गृहपतिना(१)संयुक्ते जगः । ४ । ४ । ९० ।

(१) संज्ञायामित्यधिकारात् दक्षिणाग्निपरत्वे नास्य प्रत्ययस्य प्रवृत्तिः ।

गृहपतिर्यजमानस्तेन संयुक्तो गार्हपत्यो ऽग्निः ।

नौवयोधर्मविषमूलमूलसौता तुलाभ्यस्तार्थतु-
ल्यप्राप्यबध्याऽऽनाम्यसमसमितसम्मितेषु(२) । ४ ।

४ । ६१ ।

नावा तार्थन्नाव्यम् । वयसा तुल्यो वयस्यः । धर्मेण प्राप्य-
न्यर्म्यम् । विषेण बध्यो विष्यः । मूलेन आनाम्यं मूल्यम् ।
मूलेन समो मूल्यः । सौतया समितं सौत्यं चेत्यम् । तुलया
सम्मितं तुल्यम् ।

धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते । ४ । ४ । ६२ ।

धर्मादनपेतं धर्मम् । पथ्यम् । आर्थ्यम् । न्याय्यम् ।

कन्दसो निमित्ते । ४ । ४ । ६३ ।

कन्दसा निर्मितं कन्दस्यम् इच्छया कृतमित्यर्थः ।

उरसोऽणु च । ४ । ४ । ६४ ।

चाद्यत् । उरसा निर्मितः पुत्रः औरसः-उरस्यः ।

हृदयस्य प्रियः । ४ । ४ । ६५ ।

(२) मूलं नाम वृक्षादीनां पादः वणिजां लाभार्थविनियुक्तं द्रव्यस्य अर्थद्वयार्थं
मूलशब्दयोर्नैकशेषः । इह सूत्रे वृक्षौ च वयस्यो मितम् । धर्म-
प्राप्यं धर्मफलं सुखादि । बध्यो बधार्हः । कटभूमीसमीकरणार्थः
काठविशेषः (मट्ट) इति वङ्गे प्रसिद्धत्वात् सौता । सम्मितः सङ्गतः ।
इत्येवमर्थो यथावयं बोध्यः । तार्थ्यादियोगे यथासम्भवं कदम्बे कर्त्तरि
हेतौ तुल्यार्थे च तृतीयाऽतः सैवैह समर्थविभक्तिरर्थान् लभ्यते ।

हृद्यो देशः हृदयस्य हृन्निखयदणिति (४६५४०) हृदादेशः ।

बन्धने चर्षी । ४ । ४ । ६६ ।

हृदयशब्दात् षष्ठान्ताबन्धने यत्स्याद्देऽभिधेये । हृदयस्य
बन्धनं हृद्यः वशीकरणमन्त्रः ।

मतजनहलात्करणजल्यकर्षेषु । ४ । ४ । ६७ ।

मतं ज्ञानन्तस्य करणभावः साधनं वा मत्वम् । जनस्य
जल्यो जन्यः । हलस्य कर्षी हल्यः ।

तत्र साधुः । ४ । ४ । ६८ ।

अग्रे साधुः अग्र्यः । सामसु साधुः सामन्यः । ये चाभाव-
कर्मणोरिति (५१२४०) प्रकृतिभावः । कर्मण्यः । शरण्यः ।

प्रतिजनादि (३) भ्यः खञ् । ४ । ४ । ६९ ।

प्रतिजनं साधुः प्रातिजनीनः । सांयुगीनः । सार्वजनीनः ।

भक्ताण्यः । ४ । ४ । १०० ।

भक्ते साधवो भक्ताः शालयः ।

परिषदो ण्यः । ४ । ४ । १०१ ।

पारिषद्यः । परिषद् इति योगविभागात् णोऽपि । पारिषदः ।

कथादि (४) भ्यश्चक् । ४ । ४ । १०२ ।

(३) प्रतिजनः इदं युग संयुग समयुग परयुग परजन्त परस्वकुल अस्व-
कुल सर्वजन विश्वजन महाजन पञ्चजन प्रतिजनादिः ।

(४) कथा विकथा विश्वकथा सङ्कथा वितण्डा कुष्ठविद् जनवाद जनेवाद
जनोवाद वृत्ति सम्पद गुण गण आयुर्वेद कथादिः ।

कथायां साधुः काथिकः ।

गुडादि (५) भ्यष्ठञ् । ४ । ४ । १०३ ।

गुडे साधुः गौडिक इक्षुः । साक्तुको यवः ।

पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्दञ् । ४ । ४ । १०४ ।

पथि साधुः पाथेयम् । आतिथेयम् । वसनं वसतिस्तत्र
साधुः वासतयी रात्रिः । स्वापतेयम्भनम् ।

सभाया यः । ४ । ४ । १०५ ।

सभ्यः ।

समानतीर्थे वासी । ४ । ४ । १०६ ।

साधुरिति निवृत्तम् । वसतीति वासी समाने तीर्थे गुरौ
वसतीति सतीर्थः (६) ।

समानोदरेशयितश्चो चोदात्तः । ४ । ४ । १०८ ।

समाने उदरे शयितः स्थितः समानोदर्यो भ्राता ।

सोदराद्यः । ४ । ४ । १०९ ।

सोदर्यः अर्थः प्राग्वत् । इति

प्राग्धितीयाः समाप्ताः ।

(५) गुड कुलूमाय सक्तु अपूप मांसौदन इक्षु वेणु संयाम सङ्घात संक्राम
संवाह प्रवास निवास उपवास गुडादिः ।

(६) "तीर्थं शास्त्राध्वरक्षलोपायोपाध्यायमन्त्रिष्वि"त्युक्तेरुपाध्यायसतीर्थम् ।

प्राक् क्रीताच्छ्रः । ५ । १ । १ ।

तेन क्रीतमित्यतः (६२४४०) प्राक् (२) कोऽधिक्रियते ।

उगवादिभ्यो (२) यत् । ५ । १ । २ ।

प्राक् क्रीतादित्येव । उवर्णान्ताद्गवादिभ्यश्च यत्स्यात् कस्याऽप-
वादः । शङ्खवे हितम् शङ्ख्यम् । (नाभेर्नभश्च ग०) (३) ।
नभ्योऽक्षः (४) । नभ्यमञ्जनं रथनाभावेवेदम् । (शुनः)
सम्प्रसारणं वा च (५) दीर्घत्वम् ग०) । शून्यम् । शुन्यम् ।
(जधसो ग०) नङ् च । जधन्यः ।

कम्बलाच्च संज्ञायाम् । ५ । १ । ३ ।

यत्स्यात् । कम्बल्यमूर्णापलशतं संज्ञायां किं कम्बलीया जम्बी ।

विभाषा हविरूपपादि (६) भ्यः । ५ । १ । ४ ।

- (१) प्रागिति तेन क्रीतमित्यतः प्रागर्थेषु को विधीयते इत्यर्थस्तोमार्थ एवेहा-
वधित्वेन गृह्यते न तु प्रत्ययः प्रकृतिर्वेति फलितम् । अतः प्राक्क्री-
तात् येऽर्थास्तेष्वेवाधिकारः । एवञ्च समानेऽर्थे प्रकृतिविशेषे विहितो
यदादिम्बं बाधते अन्यथा यत्तव्यानीयराभिव पर्यायेणोत्पत्तिः स्यात् ।
- (२) गो हविस् अक्षर विषवर्हिस् अष्टका खदा युग मेधा सुच् (नाभे-
र्नभश्च) (शुनःसम्प्रसारणं वा च दीर्घत्वम् तत्पञ्चयोगेन चान्तोदात्त-
त्वम्) (जधसोऽनङ् च) कूप खद हर खर असुर अघ्नन् चरवेद बीज
दीप गवादिः ।
- (३) गणसूतमाह नाभेर्नभश्चेति नाभिशब्दात् यत्प्रत्ययः नाभेर्नभादेशश्च ।
- (४) नभ्योऽक्ष इति सच्छिद्रो रथाङ्गावयवो नाभिस्तदनुप्रविष्टः काष्ठविशेषो-
ऽक्षः स च तदनुगुणत्वात् नाभये हितः । अञ्जनं तैलाभ्यङ्गः तदपि
क्षौद्रमयत्वात् नाभये हितम् ।
- (५) वा चेति चकारेण दीर्घतदभावप्रक्षयोः प्रकृतिभावत्वेन टिलोपो न ।
- (६) अपूप तण्डुल अभ्यूप अभ्योष अबोष अभ्योष पृथुक चोदन रूप पूष

आमिच्यन्दधि अमिचीयम् । पुरोडाश्यास्तगुलाः-पुरो-
डाशोयाः । अपूप्यम्-अपूपीयम् ।

तस्यै हितम् । ५ । १ । ५ ।

वत्सेभ्यां हितो वत्सोया गोधुक् । शङ्खव्यं दारु । गव्यम् ।
हविष्यम् ।

शरीरावयवाद्यत् । ५ । १ । ६ ।

दन्यम् । कण्डम् । नम्रासिकाया यत्तस्त्रुद्रेषु* । नस्यं
नाभ्यम् ।

ये च तद्धिते । ६ । १ । ६१ ।

यादौ तद्धिते परे शिरः शब्दस्य शीर्षवादेशः स्यात् । शीर्षण्यः ।
तद्धिते किं शिर इच्छति शिरस्यति । वा केशेषु* । शीर्षण्याः
शिरस्याः केशाः । अचि शीर्ष इति वाच्यम्* । अजादौ तद्धिते
शिरसः शीर्षादेशः । स्थूलशिरसः इदं स्थूलशीर्षम् ।

खलयवमाप्रतिलटप्रवह्मणश्च । ५ । १ । ७ ।

खलाय हितं खल्यम् । यव्यम् । माष्यम् तिल्यम् । वृष्यम् ।
ब्रह्मण्यम् । चात् रथ्या । (७) ।

अजाविभ्यां य्यन् । ५ । १ । ८ ।

अजय्या यूयिः । अविष्या ।

आत्मान्विश्वजनभोगोत्तरपदात् खः । ५ । १ । ९ ।

क्रियन् प्रदीप सुसल कटक कर्णवेष्टक इर्गल अर्गल (अक्षविकारेभ्यश्च)

यूप स्थूणा दीप अत्र पत्र अपूपदिः । हविर्विशेषेभ्य एभ्यश्च वा यत् ।

(७) यत्प्रकरणे रथ्याश्च इति वार्तिकोक्तेराह वाट्ट रथ्येति ।

आत्माध्वानौ खे । ६ । ४ । १६६ ।

एतौ खे प्रकृत्या स्तः । आत्मने हितमात्मनीयम् । विश्वजनी-
नम् । कर्मधारयादेविष्यते । पृथीतत्पुरुषाद्बहुव्रीहिश्च एव ।
विश्वजनीयम् । पञ्चजनादुपसंख्यानम् * । पञ्चजनीनम् ।
सर्वजनादृज् खञ्च * । सार्वजनिकः-सर्वजनीनः । महाज-
नादृज् * । माहाजनिकः । माहभोगीणः पितृभोगीणः ।
राजभोगीनः । आचार्यादणत्वञ्च * । आचार्यभोगीनः ।

सर्वपुरुषाभ्यां णदृजौ । ५ । १ । १० ।

सर्वाणो वेति वक्तव्यम् * । सर्वस्मै हितं सार्वम्-सर्वी-
यम् । पुरुषाद्बधविकारसमूहे तेनकृतेषु भाष्यकारप्रयोगात्ते-
नेत्यस्य हन्तमध्ये निवेशः । पुरुषस्य बधः पौरुषेयः । तस्येद-
(५६३२०) मित्यणि प्राप्ते । पुरुषस्य विकारः पौरुषेयः । प्राणि-
रजतादिभ्योऽज् (६००२०) इत्यजि प्राप्ते समूहेऽप्यणि (५३४२०)
प्राप्ते । “एकाकिनोऽपि परितः पौरुषेयवृताविवे”ति माघः ।
तेन कृते (५६३२०) ग्रन्थेऽणि प्राप्ते । अग्रन्थे तु प्रासादादाव
प्राप्तएवेति विवेकः ।

मान(ण)त्रचरकाभ्याङ्गुज् । ५ । १ । ११ ।

मान(ण)वाय हितं मान(ण)वीनम् । चारकीणम् ।

तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ । ५ । १ । १२ ।

विकृतिवाचकाच्चतुर्थन्तात्तदर्थायां प्रकृतौ वाच्यायां प्रत्ययः
स्यात् । अङ्गारेभ्य एतानि अङ्गारीयाणि काष्ठानि । प्राका-
रीया इष्टकाः । शङ्खव्यन्दारः ।

कृदिरुपधिवलेदं ज् । ५ । १ । १३ ।

कृदिषेयाणि ढणानि । बालेयास्तण्डलाः । उपधिगच्छात्
स्वार्थे इष्यते । उपधीयत इत्युपधिः रथाङ्गं तदेव औपधेयम् ।

कृषभोपानहोर्जः । ५ । १ । १४ ।

कृष्यापवादः । आर्षभ्यो वत्सः । औपानहो मुञ्जः । चर्म-
ण्यप्ययमेव पर्वविपत्तिषेधेन । औपानहचर्म ।

चर्मणोऽज् । ५ । १ । १५ ।

चर्मणो या विकृतिस्तदाचकादज् स्यात् । वघ्नौ इदम् बाधं
चर्म । वारवच्चर्म ।

तदस्य तस्मिन् स्यादिति (८) । ५ । १ । १६ ।

प्राकार आसामिष्टकानां स्यात् प्राकारीया इष्टकाः । प्रासा-
दीयं दाक । प्राकारोऽस्मिन् स्यात् प्राकारीयो देगा ।
इति शब्दो लौकिकीं विवक्षामनुसारयति तेनेह न प्रा-
सादो देवदत्तस्य स्यादिति ।

परिखायाः ढज् । ५ । १ । १७ ।

पारिखेयी भूमिः ।

कृत्यतोः पूर्वोऽवधिः ।

(८) स्यादित्यर्थद्वयतनाय शक्यार्थे लिङ्गिति वक्तव्यमिति भाष्योक्तेस्तदनु-
शक्यार्थे एवास्य प्रयोगः ।

प्राग्वतेष्ठञ् । ५ । १ । १८ ।

तेन तुल्यमिति (६५०४०) वतिं (१) वक्ष्यति ततः प्राक् ठञ् अधिक्रियते ।

आऽर्हादगोपुच्छसंख्या(२)परिमाणोऽठक् । ५ । १ । १९ ।

तदर्हती (६४०४०) त्वेतदभिव्याप्य ठञ् अधिकारमध्ये ठञोऽपवादः ठञ् अधिक्रियते गोपुच्छादीन् वर्जयित्वा ।

असमासे निष्कादि (३) भ्यः । ५ । १ । २० ।

आऽर्हादित्ये तत् तेन क्रीतमिति (६१४४०) यावत् सप्तदशसूत्रा मनुवर्तते । निष्कादिभ्योऽसमासे ठक् स्यादाह्निकेष्वर्थेषु । नैकिकम् । समासे तु ठञ् ।

(१) वतिशब्देन तदर्हो लक्ष्यते तेन वत्त्वर्थेण वासोपस्थानादपवादविषये नास्य प्रवृत्तिः ।

(२) सङ्ख्यापरिमाणशब्दौ 'जङ्घमानं' किलोन्मानं परिमाणन्तु सर्वतः । आयासस्तु प्रमाणं स्यात् सङ्ख्या वाङ्मा तु सर्वत इति वार्त्तिकोक्तेः पारिभाषिकौ याज्ञौ । तुलादावारोपितस्य स्वर्णादेर्गुरुत्वमितरतुला-
कोटिदेशे आरोपादुन्मीयते येन पलादिना जङ्घारोपात् तदुन्मानम् ।
येन प्रस्थादिना स्वगताभ्यामारोहपरिणाहाभ्यां त्रीह्यादेः सर्वतः
परिमाणं तत् सर्वतो मानात् परिमाणम् । आयासोद्वैर्घ्यं वस्त्रा-
देर्जलादेशे येन हस्तदण्डादिना मीयते तत् प्रमाणम् । सर्वत उक्त
प्रकारमानतयाद्वाङ्मा बहुभूता सङ्ख्या द्वित्वादित्यर्थः ।

(३) निष्का यत्र पाद भाग वाह द्रोण षड्वि निष्कादिः । अत्र द्रोणशब्दः

परिमाणान्तस्यासंज्ञाशरणयोः । ७ । ३ । १७ ।

उत्तरपदवृद्धिः स्यात् जिदादौ । परमनैष्किकः असंज्ञेति किं पञ्च कलापाः परिमाणमस्य पाञ्चकलापिकम् । तदस्य परिमाणमिति (६३८८०) ठञ् । असमासग्रहणं ज्ञापकभवति इत्यतः (४) प्राक् तदन्त विधिरिति तेन सुगव्यम् यथापूष्यादि । इत (५) ऊर्ध्वन्ते संख्यापूर्वपदानान्तदन्तग्रहणं प्राग्वतेरिष्यते तच्चाबुकि । पारायणिकः द्वैपारायणिकः । अबुकीति किम् द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पम् (६) । द्विशूर्पेण क्रीतं शूर्पादञ् (६३२४०) इत्यञ् स्यात्तन्मा भूत् । किं तु ठञ् । द्विशूर्पिकम् (७) ।

अर्द्धात्परिमाणस्य पूर्वस्य तु वा । ७ । ३ । २६ ।

अर्द्धात्परिमाणवाचकस्योत्तरपदस्यादेरचो वृद्धिः पूर्वपदस्य तु वा जिति णिति किति च । अर्द्धद्रोणेन क्रीतम् अर्द्धद्रौणिकम् आर्द्धद्रौणिकम् ।

परिमाणवाची षट्शब्दः सङ्ख्यावाची ताभ्यां ठञि प्राप्ते समासे निषेधार्थम् इतरेषामप्राप्ते चायमारब्धः ।

- (४) इत्यतः एतत् सूत्रात् प्रत्ययसन्त्यां पञ्चमाध्यायोक्तैस्त्वेव । अन्यथा समास-प्रत्ययविधौ तदन्तग्रहणनिषेधस्य (२१८०) उक्तस्य विरलविषयत्वापत्तेः ।
- (५) इतः असमासे इति सूत्रादूर्ध्वमाहर्णिवेऽनाहर्णिवे वेत्यर्थस्तदाह प्राग्वते रिति । तच्चाबुकीति लुगन्तायाः प्रकृतेर्नैत्यर्थः ।
- (६) द्विशूर्पमिति एषा न लुगन्प्रकृतिः शूर्पादजन्यतरस्यामिति (६३२४०) प्राप्तयोः ठञ्जोरध्यर्धपूर्वेत्यादिना (६३२४०) लुक्प्रत्ययात् ।
- (७) द्विशूर्पिकमिति ठञो द्विशूर्पं प्रतिनिमित्तत्वाभावात् लुगभावः । परि-
माणान्तस्योत्तरपदवृद्धिः ।

नातः परस्य । ७ । ३ । २७ ।

अर्द्धात्परस्य परिमाणकारस्य वृद्धिर्न, पूर्वपदस्य तु वा वि-
दादौ । अर्द्धप्रस्थिकम् । अर्द्धप्रस्थिकम् । अतः किम् अर्द्धकौ-
डविकम् । तपरः किम् अर्द्धखात्याश्च वा अर्द्धखारी ।
अर्द्धखारीभार्य इत्यत्र वृद्धिनिमित्तस्येति (४०८४०) पुंवञ्जावनि-
षेधो न स्यात् ।

शताच्च ठन्यतावशते । ५ । १ । २१ ।

शतेन क्रीतं शतिकम् शत्यम् । अशते किम् । शतं परि-
माणमस्य शतकः सङ्घः । इह प्रत्ययार्थो वस्तुतः प्रकृत्यर्थान्न
भियते तेन ठन्यतो न, किन्तु कनेव । असमासइत्येव । द्विश्र-
तेन क्रीतं द्विशतकम् ।

संख्यायाः अतिशदन्तायाः कन् । ५ । १ । २२ ।

संख्यायाः कन् स्यादाहोऽर्थे न तु त्यन्तशदन्तायाः । पञ्चभिः
क्रीतः पञ्चकः बहुकः । त्यन्तायास्तु (८) । साप्ततिकः । शद-
न्तायाः, चात्वारिंशत्कः ।

वतोरिड्वा । ५ । १ । २३ ।

वत्त्वन्तात्कन इड्वा स्यात् । तावतिकः । तावत्कः ।

विंशतित्रिंशद्गां ड्वन्नसंज्ञायाम् । ५ । १ । २४ ।

(८) अर्थवत्तस्तिशब्दस्य ग्रहणात् ड्वन्नसंज्ञायाम् न मतिप्रेक्षणेन कतिक-
इत्यादिभिः ।

योगविभागः कर्त्तव्यः आभ्यां कन् स्यात् असंज्ञायान्तु इवुन्
स्यात् । कनोऽपवादः । विंशकः । विंशकः । संज्ञायान्तु विंश-
तिकः । विंशतिकः ।

कंसाड्डिठन् । ५ । १ । २५ ।

टो खीबर्थः इकार उच्चारणार्थः । कंसिकः कंसिकी । अर्द्धा-
च्चेति वक्तव्यम् * । अर्द्धिकः (८) अर्द्धिकी । कार्षापणादि-
ठन्वक्तव्यः प्रतिरादेशश्च वा * । कार्षापणिकः कार्षापणिकी
प्रतिकः प्रतिकी ।

श्रुपादजन्यतरस्याम् । ५ । १ । २६ ।

श्रौपम्-श्रौपिकम् ।

शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण् । ५ । १ । २७ ।

एभ्योऽण् स्यात् । ठञ्ठकनामपवादः । शतमानेन क्रीतम्
शतमानम् । वैंशतिकम् । साहस्रम् । वासनम् ।

अर्धर्द्धपूर्वद्विगोर्ल्लगसंज्ञायाम् । ५ । १ । २८ ।

अर्धर्द्धे (१०) पूर्वाद्विगोश्च परस्परार्थीयस्य लुक् स्यात् ।
अर्धर्द्धकंसम् । द्विकंसम् । संज्ञायान्तु पाञ्चकलापिकम् ।

विभाषा कार्षापणसहस्राभ्याम् । ५ । १ । २९ ।

(८) अर्द्धशब्दः रूपकार्द्धं रूढस्तीनावयव्यपेक्षितयाऽसामर्थ्यं न शक्यम् ।

(१०) अर्ध्यारूढमर्द्धं यस्मिन् तदार्धर्द्धं सार्द्धमित्यर्थः । प्रादिभ्यो भातृजस्य

(४०१४०) १. त्वनेनास्य साधुत्वम् ।

लुग् वा स्यात् । अर्धवर्षावर्षाणाम्-अर्धवर्षावर्षाणिकम् ।
द्विवर्षावर्षाणाम्-द्विवर्षावर्षाणिकम् । औपसंख्यानिकस्य (६३२४०)
टिठनो लुक् । यत्ते अर्धवर्षप्रतिकम् । द्विप्रतिकम् । अर्धवर्ष-
सहस्रम्-अर्धवर्षसहस्रम् । द्विसहस्रम्-द्विसहस्रम् ।

द्विनिपूर्वाभिष्कात् । पू । १ । ३० ।

लुग्वा स्यात् । द्विनिष्कम् द्विनिष्किकम् । त्रिनिष्कम्-त्रिनि-
ष्किकम् । बहुपूर्वाच्चेति वक्तव्यम् । बहुनिष्कम्-बहुनि-
ष्किकम् ।

विस्ताच्च । पू । १ । ३१ ।

द्वित्रिबहुपूर्वात् विस्तादाह्वयस्य लुग् वा स्यात् । द्विविस्तम्-
द्विवैस्तिकमित्यादि ।

विंशतिकात् खः । पू । १ । ३२ ।

अर्धवर्षपूर्वाद्द्विगोरित्येव । अर्धवर्षविंशतिकीनम् । द्विविंश-
तिकीनम् ।

खार्थ्या ईकन् पू । १ । ३३ ।

अर्धवर्षखारीकम् । द्विखारीकम् । केवलायाच्चेति वक्तव्यम् ।
खारीकम् ।

पणपादमाषशताद्यत् । पू । १ । ३४ ।

अर्धवर्षपणम् । द्विपणम् । अर्धवर्षपादम् । द्विपादम् । इह

यादः पदिति (१०८८०) न, यस्येति (१२०८०) लोपस्य स्थानि-
वद्भावात् पद्यत्यतदर्थे (४६६८०) इत्यपि न प्राख्यज्ञार्थस्यैव तत्र
ग्रहणात् ।

शाणादा । ५।१।३५।

यत् स्यात् । पक्षे ठञ् तस्य लुक् । अर्धशाणम् अर्ध-
शशाणम् ।

द्वित्रिपूर्वादण् च । ५।१।३६।

शाणादित्येव । चाद्यत् । तेन त्रैलुप्यम् । परिमाणान्तस्या-
संज्ञाशाणयोरिति (१३०८०) पर्युदासादादिवृद्धिरेव । द्वैशाणम्-
द्विशाणम्-द्विशाणम् । इह ठञादयस्तयोदश प्रत्ययाः प्रकृता-
स्तेषाम् समर्थविभक्तयोऽर्थाद्याकाङ्क्षितास्ते इदानीमुच्यन्ते ।

तेन क्रीतम् (११) । ५।१।३७।

ठञ् । गोपुच्छेन क्रीतम् गोपुच्छिकम् । साम्तिकम् ।
आस्थिकम् । ठक् । नैष्किकम् ।

इङ्गोण्याः । १।२।५०।

गोण्या इत् स्यात्तद्धितलुकि । लुक् तद्धितलुकीति (५७५८०)
लुकोऽपवादः । पञ्चभिर्गोणीभिः क्रीतः पटः पञ्चगोणिः ।

(११) तेनेषु करणे तृतीया द्रव्यदानपूर्वकं वस्त्वन्तरपहणं क्रयस्तेनेति कर-
णस्य धात्वर्थघटके द्रव्यएवान्वयः तदस्य पण्यम् (६१४८०) इत्यनेन तु
नास्य गतार्थता मूलसमधनस्य मूल्यपदार्थतया यस्य शतं मूल्यं न
भवति तस्य कार्यवशात् शतदानेन क्रयेऽस्य प्रवृत्तिरिति विशेषः ।

तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ । ५ । १ । ३८ ।

संयोगः (१२) सखन्व उत्पातः शुभाशुभसूचकः । शतिकः-
शत्यो १० धनपतिसंयोगः । शतिकम्—शत्यम्—दक्षिणाचि
स्पन्दनम् शतस्य निमित्तमित्यर्थः । वातपित्तश्लेष्मभ्यः शमन-
कोपनयोरुपसंख्यानम् * । वातस्य शमनं कोपनं वा वाति-
कम् । पैत्तिकम् । श्लैष्मिकम् । सन्निपाताच्चेति वक्तव्यम् * ।
सान्निपातिकम् ।

गोदाचोऽसंख्यापरिमाणाश्वादेय्यं त् । ५ । १ ।

३९ ।

गोर्निमित्तं संयोग उत्पातौ वा । गव्यः । ह्यचः । धन्यः ।
यशस्यः । स्वर्ग्यः । गोदाचः किम् विजयस्य वैजयिकः । असं-
ख्येत्यादि किम् पञ्चानाम् पञ्चकम् । सप्तकम् । प्रास्थिकम् ।
खारीकम् । अश्वादि (१३) आश्विकम् । आश्विकम् । ब्रह्म-
वर्चसादुपसंख्यानम् * । ब्रह्मवर्चस्यम् ।

पुत्राच्छ च । ५ । १ । ४० ।

षाद्यत् । पुत्रीयः—पुत्रयः ।

सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणजौ । ५ । १ । ४१ ।

(१२) संयोग इति संयुज्यन्ते पुरुषाः येन फलेन स संयोगः 'संयोगोनामिदं
कृत्वेदमवाप्यते' इति भाष्योक्तेः यागादिरेव संयोग इति कैयटः ।

१० शताच्च ठन् यतावित्यनेन (६३१४०) ठन् यतौ ।

(१३) अश्व अश्वान् गण कर्णा उमा गङ्गा वर्षा वसु अन्नादिः ।

सर्वभूमेर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा सार्वभौमः पार्थिवः ।
 सर्वभूमिशब्दोऽनुश्रुतिकादिषु (५८१५०) पठ्यते ।

तस्येश्वरः । ५ । १ । ४२ ।

तत्र विदित इति चा ५ । १ । ४३ ।

सर्वभूमेरीश्वरः सर्वभूमौ विदितो वा सार्वभौमः । पार्थिवः

लोकसर्वलोकादृज् । ५ । १ । ४४ ।

तत्र विदित इत्यर्थे । लौकिकः । अनुश्रुतिकादि (५८१५०)
 त्वादुभयपदवृद्धिः । सार्वलौकिकः ।

तस्य वापः । ५ । १ । ४५ ।

उच्यते अस्मिन्निति वापः क्षेत्रम् । प्रत्यस्य वापः प्रास्थिकम् ।
 द्रोणिकम् । खारीकम् ।

पात्रात् छन् । ५ । १ । ४६ ।

पात्रस्य वापः क्षेत्रम्पात्रिकम् । पात्रिकी क्षेत्रभक्तिः ।

तदस्मिन् वृद्धयायलाभशुल्कोपदा दीयते । ५ ।

१ । ४७ ।

वृद्धिर्दीयतइत्यादिक्रमेण प्रत्येकं सम्बन्धादेकवचनम् । पञ्चा-
 स्मिन् वृद्धिः आयः लाभः शुल्कोपदा वा दीयते पञ्च-
 कः । श्रुतिकः-श्रुत्यः । साहस्रः । उत्तमर्णेन मूलातिरिक्तम्
 ग्राह्यं वृद्धिः । ग्रामादिषु स्वामिग्राह्यो भाग आयः । वि-
 क्रेया मूल्यादधिकं ग्राह्यम् लाभः । रक्षानिर्वेशी राजभासः

शुल्कः । लङ्कोच उपदा । चतुर्थ्ये उपसंख्यानम्* । प-
ञ्चासौ वृद्धादिर्दीयते पञ्चको देवदत्तः । सममन्त्राक्षणे ॥
दानमिति वदधिकरणविवक्षया वा ।

पूरणाद्वाट्ठन् । ५ । १ । ४८ ।

यथाक्रमं ठक्ठिनोरपवादः । द्वितीयो वृद्धादिरस्मिन्
दीयते द्वितीयिकः । तृतीयिकः । अर्द्धिकः । अर्द्धशब्दो
रूपकस्यार्द्धं रुढः ।

भागाद्यच्च । ५ । १ । ४९ ।

चाट्ठन् । भागशब्दोऽपि रूपकस्यार्द्धं रुढः । भागो वृद्धादि ।
रस्मिन् भाग्यम्-भागिकम्-शतम् । भाग्या-भागिका विंशतिः ।

तद्वरति वहत्यावहति भाराद्वंशादिभ्यः । ५ ।

१ । ५० ।

वंशादिभ्यः परो यो भारशब्दस्तदन्तं यत्प्रातिपदिकम् तत्पुक्
तिकाद् द्वितीयान्तादित्यर्थः । वंशभारं हरति वहत्यावहति
वा वांशभारिकः । ऐक्षुभारिकः । भाराद्वंशादिभ्य इत्यस्य
व्याख्यानतरम् भारभूतेभ्यो (१४) वंशादि (१५) भ्य इति । भार
भूतान् वंशान् हरति वांशिकः । ऐक्षुकः ।

॥ सूत्रेऽङ्गिचिति सप्तमीसमर्थनायाह सममित्यादि ।

(१४) अत्र पक्षे भारभूतावाभिधायित्वात् वंशादयो भारशब्देनोच्यन्ते
प्रत्येकं सम्भवविवक्षया सूत्रे भारादित्येकवचनम् ।

(१५) वंश कुटज वल्ज मूल स्यूण (स्यूणा) अक्ष अक्षन् अक्ष सक्ष इक्षु
खड्गा वंशादिः ।

वस्तुद्रव्याभ्यामृण्कनौ । ५ । १ । ५१ ।

यथासंख्यं स्तः । वस्तुं हरति वहत्यावहति वा वस्तिकः ।
द्रव्यकः ।

सम्भवत्यवहरति पचति । ५ । १ । ५२ ।

प्रस्थं सम्भवति प्रास्थिकः कटाहः प्रस्थं स्वस्मिन् (१६) समा-
वेशयतीत्यर्थः । प्रास्थिको ब्राह्मणो प्रस्थमवहरति (१७)
उपसंहरति पचति वेत्यर्थः । तत्पचतीति द्रोणादण् च* ।
चाट्ठन् । द्रोणमपचतीति द्रौणी द्रोणिका ।

आढकाचितपाचात् खोऽन्यतरस्याम् । ५ । १ । ५३ ।

पचे ठञ् । आढकं सम्भवति अवहरति पचति वा आढकीना
आढकिकी । आचितीना आचितिकी । पात्रीणा पात्रिकी ।

द्विगोःष्ठञ् । ५ । १ । ५४ ।

आढकाचितपाचादित्येव । आढकाद्यन्ताद् द्विगोःसम्भवत्या-
दिष्वर्थेषु ठन्खौ वा स्तः । पचे ठञ् । तस्याध्यर्धेति (६३२४०) लुक्
षित्वान्ङीप् । द्वाढकिकीद्वा ढकीना । द्विगोरिति (२२०४०) ङीप्
द्वाढकी । द्वाचितिकी द्वाचितीना । अपरिमाणेति (१८) ।

(१६) आधारप्रमाणादाधेयप्रमाणस्य यदनाधिक्यं तदुपसर्जनधारणं
सम्भवतेत्यर्थः अतः सकर्मकतया तदित्यनुवृत्त्या लभ्या द्वितीयाऽल
समर्थविभक्तिर्न विरुध्यते इति द्योतयन्नाह स्वस्मिन्निति ।

(१७) सूत्रस्यस्यावहरतीत्यस्य व्याख्यानमाह उपसंहरतीति ।

(१८) अपरिमाणविस्तारचितकम्वलेभ्यो न तद्वितलुकीति (२२०४०) खल्वे
आचितशब्दस्य साक्षादुपादानादिति नङीबिति भावः ।

जीवन्निषेधात् । द्वाचिता । द्विपात्रिकी द्विपात्रीणा
द्विपात्री ।

कुलिजास्तुक्खौ च । ५ । १ । ५५ ।

कुलिजान्ताद्विगोः सम्भवत्यादिष्वर्थेषु लुक्खी वा स्तः ।
चात् छ'च । लुगभावे ठजः श्रवणम् । द्विकुलिजी द्वैकुलि-
जिकी द्विकुलिजीना द्विकुलिजिकी ।

सोऽस्यांशवस्तुभृतयः । ५ । १ । ५६ ।

अंगीभागः । वस्तु मूल्यम् । भृतिर्व्येतनम् । पञ्च अंशो वस्तो
भृतिर्वाऽस्य पञ्चकः ।

तदस्य परिमाणम् (१६) । १ । ५ । ५७ ।

प्रत्यम्परिमाणमस्य प्रास्थिकोराशिः ।

संख्यायाः संज्ञासङ्घ-सूत्राध्ययनेषु ५ । १ । ५८ ।

पूर्वसूत्रमनुवर्तते । तत्र संज्ञायाम् स्वार्थे प्रत्ययो वाच्यः ।
यद्वा द्वैप्रकयोरितिवत् (६७५०) संख्यामात्रवृत्तेः परि-
माणिनि प्रत्ययः । पञ्चैव पञ्चकाः शकुनयः पञ्च परिमाण-
मेषामिति वा । सङ्घे-पञ्चकः । सूत्रे-अष्टकं प्राणिनीयम् ।
सङ्घशब्दस्य प्राणिसमूहे रूढत्वात् सूत्रं पृथगुपात्तम् । पञ्चक-
मध्ययनम् (२०) । स्तोमे ङविधिः * । पञ्चदश मन्त्राः

(१६) तदस्येति इह परिमाणशब्देन परिच्छेदकमात्रं गृह्यते, न तु विशेष-
परिमाणं परस्मै सङ्ख्यायाः परिमाणेन विशेषणात् ।

(२०) पञ्चकमध्ययनमिति पञ्चाष्टकयः परिमाणस्येति ।

परिमाणमस्य पञ्चदशः । सप्तदशः । एकविंशः । सोमयागेषु
 छन्दोगैः क्रियमाणा पृष्ठ्यादिसंज्ञिका स्तुतिः स्तोमः (२१) ।

पङ्क्ति (२२) विंशति विंशच्चत्वारिंशत् पञ्चा-
 शत् षष्टि सप्तत्यथैति नवति शतम् । ५ । १ । ५६ ।
 एते रुटिशब्दा निपातन्ते ।

पञ्चदशतौ वर्गे वा । ५ । १ । ६० ।

पञ्च परिमाणमस्य पञ्चत् वर्गः । दशत् । पचे पञ्चकः । दशकः
 विंशच्चत्वारिंशतो ब्राह्मणे संज्ञायां डण् । ५ ।

१ । ६२ ।

विंशदध्यायाः परिमाणं येषाम् ब्राह्मणानाम् तेषामि ।
 चात्वारिंशानि ।

तदर्हति । ५ । १ । ६३ ।

लभ्युं योग्यो भवतीत्यर्थे द्वितीयान्तादृजादयः स्युः । श्वेतः
 च्छत्रमर्हति श्वेतच्छत्रिकः ।

छेदादि(२३)भ्यो नित्यम् । ५ । १ । ६४ ।

(२१) मन्त्रसमूहे स्तोमशब्दो रुटः समूहमात्रे लाक्षणिकः । मन्त्रसमूहः

प्रत्ययार्थः । स्तोमः स्तुतिरित्यत्र स्तुतिपदं स्तुतिकरणमन्त्रसमुदायपरम् ।

(२२) पङ्क्तिशब्दो नानार्थः पञ्चाक्षरदशाक्षरपादकञ्छन्दसि, क्रमसन्निवेशरूप-
 श्रेण्यां, दशसङ्ख्यायाञ्च वर्तते । द्वौ दशतौ परिमाणमस्येति विंश-
 तिरित्येवं विग्रहः ।

(२३) छेद भेद द्रोह दोह नर्त्त कर्ष तीर्थसम्प्रयोग विप्रयोग प्रयोग विप्र-
 कर्ष प्रेषण सम्प्रत्यय विकर्ष प्रकर्ष (विराग विरक्त वा) छेदादि ।

नित्यमाभीक्ष्ण्यम् । हेदनित्यमर्हति हेदिको वेतसः छिन्न-
प्रकटत्वात् । (विराग विरङ्ग वा ग०) । विरागनित्यमर्हति
वैरागिकः-वैरङ्गिकः ।

शीर्षच्छेदाद्यच्च । ५ । १ । ६५ ।

शिरश्छेदनित्यमर्हति शीर्षच्छेद्यः शीर्षच्छेदिकः । यद्वक्तो
सन्नियोगेन शिरसः शीर्षभावो निपात्यते ।

दण्डादि (३४) भ्यो यत् । ५ । १ । ६६ ।

एभ्यो यत् स्यात् । दण्डमर्हति दण्डाः । अर्घ्यः । वध्यः ।

पात्राह्वञ्च । ५ । १ । ६८ ।

चाद्यत् । तदर्हतीत्यर्थे । पात्रियः-पात्राः ।

कडङ्गरदक्षिणाच्छ च । ५ । १ । ६९ ।

चाद्यत् । कडङ्गरोतीति विग्रहे अतएव निपातनात् खच्
कडङ्गरं माषमुन्नादिकाष्टमर्हतीति कडङ्गरीयोगीः । कडः
ङ्गरीः । दक्षिणामर्हतीति दक्षिणीयः । दक्षिण्यः ।

स्थालीविलात् । ५ । १ । ७० ।

स्थालीविलमर्हन्ति स्थालीविलीयास्तण्डुलाः-स्थालीविल्याः
पाकयोग्या इत्यर्थः ।

(२४) दण्डं सुसल मधुपर्कं कशा अर्घ्यं जेष जेषा सुवर्णं उदकं वध युगं गुहा-

भग इभ भङ्ग दण्डादिः ।

॥ कडङ्गर इति केचित् पठन्ति कडङ्गिरतीति खच् नि० । "नीवारपा-
कादि कडङ्गरीयै" रित्युदाहरन्ति च ।

यज्ञत्विग्भ्याङ्खञौ । ५ । १ । ७१ ।

यथासंख्यम् स्तः । यज्ञं, ऋत्विजश्चार्हति यज्ञियः, आत्वि-
जीनो यज्ञमानः । यज्ञत्विग्भ्यान्तत्कर्माहंतीत्युपसंख्यानम्* ।
यज्ञियोदेगः । आत्विजीनः ऋत्विक् ।

आर्ह्योवाणारुणगादीनां (२५) द्वादशानां गतोऽवधिः ।

अतः परणञेव ।

पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्त्तयति । ५ । १ ।

७२ ।

पारायणं वर्त्तयति पारायणिकश्चातः । तुरायणम् यज्ञ-
विशेषः तं वर्त्तयति तौरायणिको यज्ञमानः । चान्द्रायणिकः ।

संशयसापन्नः (१) । ५ । १ । ७३ ।

संशयविषयीभूतोऽर्थः सांशयिकः ।

योजनङ्गच्छति । ५ । १ । ७४ ।

यौजनिकः । क्रीशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानम्* । क्रीश-
शतङ्गच्छति क्रीशशतिकः । यौजनशतिकः । ततोऽभिगमन-

(२५) द्वादशानामिति ठक्, यत्, छ, अण्, अज्, षन्, ठन्, कन्, ख, ङण्,
व, खज्, य, इत्येवामेतत्प्रकरणसूत्रैः तत्तत्प्रकृतिभ्योऽर्थविशेषविहि-
तानामित्यर्थः अत्राप्यधिकारलभ्यः ठजनपवादविषये प्रवर्त्तत एव ।

(१) संशयशब्दः संशयविषयत्वे लाक्षणिकोऽतः सन्दिग्धज्ञाने एवाह प्रव-
र्त्तितं तु सन्दिग्धाने । अतः प्रामाण्यं न स्वतोऽप्राप्तं सांशयिकत्वा-
दिति प्राचीनोक्तिः ।

तद्वितठअधिकारे कालिकप्रकरणम् । ६४३

मर्हतीति च वक्तव्यम् । क्रोशयतादभिगमनमर्हतीति क्रो-
शशतिको भिक्षुः । योजनशतिक आचार्यः ।

पथः पक्षन् । ५ । १ । ७५ ।

षोडशीषर्यः । पन्थानं गच्छति पथिकः । पथिकी ।

पथो ण नित्यम् । ५ । १ । ७६ ।

पन्थानम् नित्यम् गच्छति । पथः पन्थ च (५७४४०) इत्यनेन
पन्थादेशे कृते णः । पान्यः । पान्या ।

उत्तरपथेनाहृतञ्च । ५ । १ । ७७ ।

उत्तरपथेनाहृतम् औत्तरपथिकम् । उत्तरपथेन गच्छति
औत्तरपथिकः । आहृतप्रकरणे वारिजङ्गलकन्तारपूर्वा-
दुपसंख्यानम् * । वारिपथिकम् ।

कालात् । ५ । १ । ७८ ।

व्युष्टादिभ्योऽणित्यतः (६४८४०) प्रागधिक्रियते ।

तेन (२) निर्वृत्तम् । ५ । १ । ७९ ।

अज्ञा निर्वृत्तमाह्निकम् ।

तमधीष्टो(३)भृतो भूतो भावी । ५ । १ । ८० ।

(२) तेनेति करणे तृतीया चातुरर्थ्यन्तर्गते तेन निर्वृत्तमित्यत्र तु (५४३४०)
कर्त्तरीत्यनयोर्विशेषः ।

(३) तमित्यन्तसंयोगे द्वितीया । मूहर्त्ताध्येषणेऽपि तत्फलभीताध्ययन-
क्रियाव्याप्ते व्याप्त्युपचारात्, प्रतियोगिवैयधिकरणघटितव्याप्तेर्वा

अधीष्टः सत्कृत्य व्यापारितः । भूतो वेतनेन क्रीतः । भूतः स्व-
सत्तया व्याप्तकालः । भावी तादृश एवानागतकालः । मास-
मधीष्टः मासिकोऽध्यापकः । मासं भूतो मासिकः कर्मकरः ।
मासं(४)भूतो । मासिको व्याधिः । मासं भावी मासिकउत्सवः ।

मासाद्वयसि यत्खजौ (५) पू । १ । ८१ ।

मासम् भूतो मास्यः-मासीनः ।

द्विगोर्ध्यप् । पू । १ । ८२ ।

मासाद्वयति इत्यनुवर्त्तते । द्वौ मासौ भूतो द्विमास्यः

षण्मासास्त्यच् । पू । १ । ८३ ।

वयसीत्येव यवप्यनुवर्त्तते । चाट्छ । षण्मास्यः षाण्मास्यः
षाण्मासिकः ।

अवयसि ठञ्च । पू । १ । ८४ ।

चात् ख्यत् । षण्मासिको व्याधिः-षाण्मास्यः ।

समायाः खः । पू । १ । ८५ ।

समामधीष्टो भूतोभूतोभावी वा समीनः ।

प्रवेशात् यावत्कालाध्येयणाभावेऽपि प्रयोगः । यावत्कालमध्ययना-
ध्येषणे क्रियेते तावन्मालकालवाचकास्तु नायं प्रत्ययः ।

(४) निर्दृष्टादीनां पञ्चानामधिकारेऽपि भूत इत्येव सम्बध्यते नार्थान्तर-
मित्युदाहरति मासं भूत इति ।

(५) खजौ जित्करणं वृद्धिनिमित्तस्थे त्वादिना (४०८८०) पुं वज्जावगतिषेधार्थम् ।

तद्वितठञधिकारे कालिकप्रकरणम् । ६४५

द्विगोर्वा । ५ । १ । ८६ ।

समायाः ख इत्येव । तेन परिजयेत्यतः (६१६०४०) प्राङ्निष्ठ-
त्तादिषु पञ्चस्वर्षेषु प्रत्ययाः । द्विसमीनः-द्वैसमिकः ।

रात्यहःसंवत्सराच्च । ५ । १ । ८७ ।

द्विगोरित्येव । द्विरात्रीणः । द्वैरातिकः । द्वाहीनः (६) । द्वै-
यज्ञिकः । समासान्तविधेरनित्यत्वान्नटच् । द्विसंवत्सरीणः ।

संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य (७) च । ७ । ३ । १५ ।

संख्याया उत्तरपदस्य वृद्धिः स्यात् जिदादी । द्विसांव-
त्सरिकः । द्वे षष्टौ भूतो द्विषाष्टिकः । संख्यायाः परिमाणा-
न्तस्येत्येव (६३०४०) सिद्धे संवत्सरग्रहणस्परिमाणग्रहणे काल-
परिमाणस्याग्रहणार्थम् तेन द्वैसमिक इत्युत्तरपदवृद्धिर्न ।

वर्षांलुक् च । ५ । १ । ८८ ।

वर्षशब्दान्ताद्द्विगोर्वा खः । पक्षे ठच् वा लुक् । चीणि च
रूपाणि । द्विवर्षीणो (८) व्याधिः द्विवार्षिकः द्विवर्षः ।

वर्षस्याभविष्यति । ७ । ३ । १६ ।

उत्तरपदस्य वृद्धिः स्यात् । द्विवार्षिकः । भविष्यति तु द्वैव-

(६) द्वाहीन इति तद्वितार्थद्विगोरूपं समाहारद्विगौ तु न खः तत्र समा-
सान्तस्य जायमानतयाऽहनुशब्दान्तद्विगोरभावात् ।

(७) संख्याया उत्तरवर्त्तिसंवत्सरसंख्याशब्दस्य वृद्धिरित्यर्थः ।

(८) द्विवर्षीणो व्याधिरिति अवेतनत्वात् न लुक्, चित्तवति हि (६४६४०)
नित्यलुको वक्ष्यमाणत्वात् ।

षिकः । अधीष्टभृतयोरभविष्यतीति प्रतिषेधो न, गम्यते (८)
 हि तत्र भविष्यत्ता नतु तद्वितार्थः । हे वर्षे अधीष्टो भृतो
 वा कर्म करिष्यतीति द्विवार्षिको मनुष्यः (१०) । परिमाणान्त-
 स्याऽसंज्ञाश्राणयोः (६१० प्र०) । द्वौ कुडवौ प्रयोजनमस्य द्विको-
 डविकः । हाभ्यां सुवर्णाभ्यां क्रीतं द्विसौवर्णिकम् । द्विनैष्कि-
 कम् । असंज्ञेति किम् । पञ्चकलापाः परिमाणमस्य पाञ्च-
 कलापिकम् । तद्वितान्तः ३ संज्ञा । द्वैश्राणम् । कुलिजशब्द-
 मपि केचित् पठन्ति द्वैकुलिजिकः ।

चित्तवति नित्यम् । ५ । १ । ८६ ।

वर्षशब्दान्ताद्विगोः प्रत्ययस्य नित्यं लुक् स्यात् चितने प्रत्य-
 यार्थे । द्विवर्षी दारकः ।

षट्ठिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते । ५ । १ । ८७ ।

बहुवचनमतन्त्रम् । षष्टिको धान्यविशेषः । तृतीयान्तात्कन्
 रात्रशब्दलोपश्च निपात्यते ।

तेन परिजड्यलब्धकाय्यसुकरम् । ५ । १ । ८८ ।

मासेन परिजड्यो जेतुं शक्यो मासिको व्याधिः । मासेन
 लब्धकाय्यम् सुकरं वा मासिकम् ।

(८) गम्यते इति कर्म करिष्यतीत्यादिपदान्तरसमभिव्याहारेणेत्यर्थस्तेन
 न प्रत्ययार्थो भविष्यतीति भावः ।

(१०) द्विवार्षिको मनुष्य इत्यत्र चित्तवतीत्यनेन लुको नित्यत्वे सिद्धे तत्र
 नित्यपदोपादानं भूतल्लोपेऽर्थे एव नित्यं लुकोविधानार्थं तेनात्र भवि-
 ष्यत्वस्य गम्यमानतया न लुक् ।

३ः तद्वितान्तशब्द एव संज्ञा संज्ञाभूत इति नौत्तरपदद्वयः ।

तद्वितठअधिकारे कालिकप्रकरणम् । ६४७

तदस्य ब्रह्मचर्यम् । ५ । १ । ६४ ।

द्वितीयान्तात्कालवाचिनोऽस्येत्यर्थे (११) प्रत्ययः स्यात् अन्त-
स्तस्ययोगे द्वितीया । मासं ब्रह्मचर्यमस्य स मासिको ब्रह्म-
चारी । आर्धमासिकः । यद्वा प्रथमान्तादस्येत्यर्थे प्रत्ययः ।
मासोऽस्येति मासिकं ब्रह्मचर्यम् । महानान्त्रादित्यः षष्ठा-
न्तेभ्य उपसंख्यानम् * । महानान्त्रो नाम विद्या मधवन्नि-
त्याद्या ऋचः तासां ब्रह्मचर्यमस्य महानान्तिकः (१२) । हर-
दत्तसु भस्याठ इति (४०६४०) पुंवद्भावाच्चाहानामिक इत्याह
चतुर्मासाण्यो यज्ञे * । तत्रभव इत्यर्थे । चतुर्षु मासेषु भ-
वन्ति चातुर्मास्यानि यज्ञकर्माणि । अण् संज्ञायाम् * ।
चतुर्मासेषु भवति चातुर्मासी अणन्तत्वान्डीप् (२१५४०)
पौर्णमासी आषाढी ।

तस्य दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः । ५ । १ । ६५ ।

द्वादशाहस्य दक्षिणा द्वादशाहिकी । आख्यायहणादकाला-
दपि । आग्निष्टोमिकी । वाजपेयिकी ।

तत्र च दीयते कार्यं न्भवत् (१३) ५ । १ । ६६ ।

प्राह्वि दीयते कार्यं वा प्राह्विण्यम् । शारदम् ।

कालाधिकारस्य सम्पूर्णाऽवधिः ।

(११) अस्येत्यर्थे इति ब्रह्मचर्यं वेत् तत्कालपरिच्छेदमित्यर्थे इत्यर्थः ।

(१२) महानान्तिक इति संज्ञात्वादभाषितपुंस्त्वान्न न पुंस्त्वावः ।

(१३) भवार्थे ये प्रत्ययाः यच्चादुक्तास्तेऽत्रातिदिश्यन्ते । ते च कालाट्ठजि-
त्यादौ (५६२४०) उक्ताः ।

व्युष्टादि (१) भ्योऽण् । ५ । १ । ६७ ।

व्युष्टे दीयते कार्यं वा वैयुष्टम् । व्युष्ट तीर्थं संग्राम प्रवास इत्यादि ।

तेन यथाकथाचहस्ताभ्यां ण्यतौ । ५ । १ । ६८ ।

यथाकथाचेत्य व्ययस्य (२) संवाताचृतीयान्तादस्त शब्दाच्च यथासंख्यं ण्यती स्तः । अर्थाभ्यान्तु यथासंख्यं नैष्यते । यथा कथाच दीयते कार्यं वा यथाकथाचम् । अनादरेण देयं कार्यं वैत्यर्थः । हस्तेन दीयते कार्यं वा हस्त्यम् ।

सम्पादिनि । ५ । १ । ६९ ।

तेनैत्येव । कर्णवेष्टकाभ्यां सम्पादि काष्णं वेष्टविकं मुखं कर्णा-
नङ्काराभ्यामवश्यं शोभत इत्यर्थः ।

कर्मवेष्पाद्यत् । ५ । १ । १०० ।

कर्मणा सम्पादि कर्मण्यम् शीर्ष्यम् । वेष्टेण सम्पादि वेष्टो
नटः । वेष्टः कृत्रिम आकारः ।

तस्मै प्रभवति सन्तापादि (३) भ्यः । ५ । १ । १०१ ।

(१) व्युष्ट नित्य निष्क्रमण प्रवेशन उपसंक्रमण तीर्थं अस्तरण संग्राम

सङ्घात अग्निपद पौलुमुल प्रवास उपवास व्युष्टादिः ।

(२) अव्ययस्येति वचनसामर्थ्याद्वाक्यादपि प्रत्यय इति भावः ।

(३) सन्ताप सन्नाह संग्राम संयोग हस्तराय संवेशन संप्रेष निष्प्रेष सर्ग
निर्गम उपसर्ग प्रवास उपवास सङ्घात संवेष्ट संवास सन्नादन षक्तु
(नांबौदनादिगृहीतादपि) सन्तापादिः ।

तद्धितठञधिकारप्रकरणम् ।

६४६

सन्तापाय प्रभवति सान्तापिकः । सांप्रामिकः ।

योगाद्यच्च । ५ । १ । १०२ ।

चाट्वच् । योगाय प्रभवति योग्यः—योगिकः ।

कर्मण उकञ् । ५ । १ । १०३ ।

कर्मणे प्रभवति कार्मुकम् ।

समयस्तदस्य प्राप्तम् । ५ । १ । १०४ ।

समयः प्राप्तोऽस्य सामयिकम् ।

कृतोरण । ५ । १ । १०५ ।

कृतुः प्राप्तोऽस्य आर्चवम् ।

कालाद्यत् । ५ । १ । १०७ ।

कालः प्राप्तोऽस्य काल्यं शीतम् ।

प्रकृष्टे ठञ् । ५ । १ । १०८ ।

कालादित्येव तदस्येति च । प्रकृष्टो दीर्घः कालोऽस्येति कालि-
कं वैरम् ।

प्रयोजनम् (४) । ५ । १ । १०९ ।

तदस्येत्येव । इन्द्रमहः प्रयोजनमस्य इन्द्रमहिकम् । प्रयो-
जनं फलं कारणञ्च ।

(४) स्वर्गादिभ्यो यदिति भाष्योक्तोः स्वर्गं प्रयोजनमस्येति स्वर्ग्यमित्यादि ।

स्वर्गं दद्यच् आयुस् कामं धनं स्वर्गादिः ।

विशाखापाठादण् मन्थदण्डयोः । ५ । १ । ११० ।

आभ्यामण् स्याद्ययोजनमित्यर्थं क्रमान्मन्थदण्डयोरर्थयोः ।
विशाखा प्रयोजनमस्य वैशाखो मन्थः (५) । आपाठो दण्डः ।
चूडादिभ्य उपसंख्यानम् * । चूडा-चोडम् । अवा-आवम् ।

अनुप्रवचनादि(६) भ्यश्छः । ५ । १ । १११ ।

अनुप्रवचनप्रयोजनमस्य अनुप्रवचनीयम् ।

समापनान्त्सपूर्वपदात् । ५ । १ । ११२ ।

व्याकरणसमापनप्रयोजनमस्य व्याकरणसमापनीयम् ।

ऐकागारिकच् चौरे । ५ । १ । ११३ ।

एकमसहायमगारप्रयोजनमस्य सुसुषिप्तोः स ऐकागारि-
कचौरः ।

आकालिकडाद्यन्तवचने । ५ । १ । ११४ ।

समानकालावाद्यन्तौ यस्येत्याकालिकः । समानकालस्याका-
ल आदेशः । आशुविनाशीत्यर्थः पूर्वदिने मध्याह्नादावुत्प-
द्य दिनान्तरे तत्रैव नश्वर इति वा । आकालाद्वञ्च* । आ-
कालिका विद्युत् । ठजः पूर्णोऽवधिः * ।

(५) मन्थोदधिविलोडनदण्डधरः काष्ठविशेषः । मन्थदण्डयोरेतौ कूटौ ।

(६) अनुप्रवचन उत्थापन उपस्थापन संवेशन प्रवेशन अनुप्रवेशन अनुवासन

अनुवचन अनुवाचन अन्वारोहण प्रारम्भण आरम्भण आरोहण
अनुप्रवचनादिः ।

तद्वितनञ् स्वञ्चिकारप्रकरणम् । ६५१

तेन तुल्यं (१) क्रिया चेदिति । ५। १। ११५ ।

ब्राह्मणेन तुल्यं ब्राह्मणवदधीते । क्रिया चेदिति किम्
गुणतुल्यं मा भूत् । पुत्रेण तुल्यः स्थूलः ।

तत्र (२) तस्यैव । ५। १। ११६ ।

मथुरायामिव मथुरावत् रुद्धे प्राकारः । चैत्रस्यैव चैत्रव
न्मैत्रस्य गावः ।

तदर्हम् (३) । ५। १। ११७ ।

(१) तुल्यमिति सामान्ये नपुंसकं यत्तुल्यं सा चेत् क्रियेत्यर्थः । वतिप्रत्यय-
प्रकृतेस्तत्कर्तृक्रियायां लक्षणा तथा च ब्राह्मणवदधीते इत्यत्र ब्राह्म-
णशब्दस्य तदध्ययनपरत्वेन ब्राह्मणकर्तृकाध्ययनतुल्याध्ययनं वा-
क्यार्थः । अतएव भाष्ये ब्राह्मणशब्दः सप्तदाये म वृत्तोऽप्यवयवेष्वापि
वर्तते इत्युक्तम् । सप्तदायश्च

‘तपः श्रुतञ्च जातिश्च त्वयं ब्राह्मणकारकम् ।

तपः श्रुताभ्यां यो हीनो जातिब्राह्मण एव सः’ ॥

इत्युक्ततपोऽध्ययनजातिलक्षणसङ्घातः ब्राह्मणकारकं ब्राह्मणशब्दप्रवृ-
त्तिनिमित्तं कथमुक्तं त्विकमित्यर्थः तदेकदेशाध्ययनस्य सङ्घातैकदेशतया
तत्परत्वेऽप्यवयवपरत्वमिति तदाशयः । अस्य च क्रियायोगे एव साधुत्वं
तेन पर्वतो वज्रिभान् भवितुमर्हति सहानसवदित्येव प्रतिज्ञावाक्यं
प्राचीनैरुदाह्रियतेऽर्वाचीनानां क्रियारहितप्रतिज्ञावाक्यप्रयोगस्तु स-
हानसवदिति वतिप्रयोगानुपपत्त्या असाधुरेव ।

(२) तत्र तस्येति । द्रव्यगुणादितुल्यार्थताबोधनायावसारम्भस्तेन क्रियेति
नानुवर्तते ।

(३) तदर्हमित्यत्र कद्योगे प्रष्टव्यं अनिर्देशेन कद्योगप्रष्टव्या अनित्यत्वं
प्रापितं तेन ‘धायैरामोदमुच्चममिति’ भट्टिः सङ्गच्छते ।

विधिमर्हति विधिवत्पूज्यते । क्रियाग्रहणं मण्डूकप्रत्याऽनु-
वर्तते । तेनेह न राजानमर्हति क्वचम् ।

तस्य भावस्त्वतलौ । ५ । १ । ११६ ।

प्रकृतिजन्यबोधे (४) प्रकारो भावः । गोर्भावः गोत्वम्
गोता । त्वान्तं क्लीवन्तलन्तं स्त्रियाम् ।

आ च त्वात् । ५ । १ । १२० ।

ब्रह्मणस्त्व(६५६८०)इत्यतः प्राक् स्वतलावधिक्रियेते । अपवादे
स्सह समावेशार्थम् गुणवचनादिभ्यः कर्मणि विधानार्थम् ।
चेदम् । चकारो नञ्सञ्चभ्यामपि (५६१८०) समावेशार्थः
स्त्रियाभावः स्त्रैणम् स्त्रीत्वम्-स्त्रीता । पौंसम्-पुंस्त्वम्-पुंस्ता

न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादचतुरसङ्गतलवणवटयुध
कत रस लसेभ्यः । ५ । १ । १२१ ।

इतः परं ये भावप्रत्ययास्तौ नञ्तत्पुरुषान् स्युः । चतुरादीन्

(४) भवन्ति अर्थबोधनाय प्रकृतयो प्रवर्तन्तेनेनेति व्युपत्त्या भावशब्दः
करणार्थकषजन्त इत्याशयेनाह प्रकृतिजन्येति प्रकार इति मुख्यवि-
शेषांशे विशेषणमित्यर्थस्तेन विशेषणतावच्छेदके न प्रसङ्गः । स च
तत्तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तरूप एव प्रवृत्तिनिमित्तत्वञ्च यस्मिन् बुद्धिस्थे
सति विशेष्यभूतार्थबोधनार्था शब्दस्य प्रवृत्तिः प्रयोगस्तत्त्वम् । तच्च
कचित्प्रकारस्य यथा घटादिशब्दप्रवृत्तौ घटत्वादेः क्वचित् संसर्गस्य यथा
राजपुरुषपाचकादौ सम्बन्धपाककर्तृत्वसंसर्गादेः । अतएव कृत्तजि-
तसमासेभ्यः सम्बन्धाभिधानं भावप्रत्ययेनेति प्राचीनम् एवञ्च वृत्तौ
प्रकारशब्दः सम्बन्धस्याव्युपलक्षणम् ।

तद्धितनञ्छञ्जकारप्रकरणम् । ६५३

वर्जयित्वा । अपतित्वम् । अपटुत्वम् । नञ्पूर्वात् किम्-
बाह्यस्यत्वम् । तत्पुरुषात् किम् नास्य पटवः सन्तीत्यपटु-
स्तस्य भावः आपटवम् । अचतुरेति किम् आचतुर्यम् ।
आसङ्गतम् । आलवण्यम् । आवय्यम् । आयुध्यम् । आक-
त्यम् । आरस्यम् । आलस्यम् ।

पृथ्वादिभ्य (५) इमनिज्वा । ५ । १ । १२२ ।

भावचनमणादिसमावेशार्थम् ।

र ऋतो हलादेर्लोपोः । ६ । ४ । १६१ ।

हलादेर्लोपोः ऋकारस्य रः स्यात् इहेमेयस्स परतः ।

टेः । ६ । ४ । १५५ ।

भ स्य टेर्लोपः स्यादिहेमेयस्स । पृथोर्भावः प्रथिमा-पार्थ-
वम् । अदिमा-मार्हवम् ।

वर्णदृढादि (६) भ्यः ष्यञ्च । ५ । १ । १२३ ।

वादिमनिच् । शौक्यम् । शक्तिमा । दार्क्यम् । पृथु ऋदु

(५) पृथु ऋदु नहत् पटु तनु लघु वल्ल साधु आशु उरु गुरु वल्लल खण्ड
दण्ड वण्ड अकिञ्चन बाल होड़ पाक वत्स मन्द खादु हस्य दीर्घ
प्रियदृष्ट ऋजु क्षिप्र क्षुद्र अणु पृथ्वादिः । अत्र ये दृगन्ता लघुपूर्वा-
ऋदुप्रभृतयस्तेष्वणः, वल्लवादिषु शुण्वचनेषु ष्यञः, बालवत्सादिषु
वयोवचनेष्वणश्च समानेशार्थं वाकार इत्यर्थः ।

(६) दृढ दृढ परिदृढ भृश कृश वक्र मुक्त चुक्र आञ्ज लङ् लवण ताम्र
शीत उष्ण जड़ बधिर पण्डित मधुर मूर्ख मूक (विर्यातलातमतिमनः
शारदानाम्) (समी मतिमनसोः) जवन दृढादिः । शुण्वचनत्वादेव
सिद्धे इमनिजर्घं वचनम् ।

मृशकशट्टपरिवृटानामेव रत्वम् • । द्रुडिमा । पो डीपर्थः ।
औचित्ती । याथाकाम्नी ।

गुणवचनब्राह्मणादि(७)भ्यः कर्मणि च । ५

। १ । १२४ ।

चाज्ञावे । जङ्स्य कर्म भावो वा जायम् । मूढस्य भावः कर्म
वा मौक्यम् । ब्रह्मण्यम् । अर्हंतोनुम् च (पृ०) । अर्हंतोभावः
कर्म वा आर्हन्त्यम् । आर्हन्ती ः । ब्राह्मणादिराकृतिगणः ।

यथातथयथापुरयोः पर्यायेण । ७ । ३ । ३१ ।

नजःपरयोरितयोः पूर्वोत्तरपदयोः पर्यायेणादेरचो हृत्वि-
जिदादी । अयथातथा भावः आयथातथ्यम्-अयाथातथ्यम् ।
आयथापुर्थ्यम् अयाथापुर्थ्यम् । आपादसमाप्तेर्भावकर्माधि-
कारः । चतुर्वर्णादीनां (८) स्वार्थउपसंख्यानम् * । चत्वारो
वर्णाः चातुर्वर्ण्यम् चातुरात्र्यम् । त्रैस्वर्ण्यम् । षाड्गु-

(७) ब्राह्मण वाङ्मव नाणव (अर्हंतोनुम् च) चोर धूर्त आराधय विराधय
अपराधय उपराधय एकभाव द्विभाव त्रिभाव अन्यभाव अचैतन्न
संवादिन् संवेगिन् सम्भाषिन् वज्रभाषिन् शीर्षघातिन् विघातिन्
समस्य विघ्नस्य परमस्य मध्यमस्य अनीश्वर कुशल चपल निपुण
पिशुन कुतूहल चेतन मित्र बालिश अलस दुःपुरुष कापुरुष राजन्
गणपति अधिपति गडुल दायार्द्र विशक्तिः विघ्न विपात निपात
(सर्ववेदादिभ्यः स्वार्थे) चतुर्वेदस्योभयपदद्वयस्य शौटीर ब्राह्मणादि-
राकृतिगणः । तेन औचित्तीत्यादि सिद्धम् ।

धै व्यञ्जः प्रित्त्वात् डीपि यलोपे रुमि रूपसिद्धम् ।

(८) चतुर्वर्णं चतुरात्र्यम् सर्वविद्य तिलोक्त त्रिस्वर षड्गुण सेना अगन्तर
सन्निधि सन्नीप उपमा लुख तदर्थ इतिह मणिक चतुर्वर्णादिः ।

तद्वितनञस्तञ्जधिकारप्रकरणम् । ६५५

ण्यम् । सैन्यम् सान्निध्यम् । सामौघ्यम् । शीपम्यम् त्रैली
क्यमित्यादि । सर्व्वं वेदाः सर्व्ववेदास्तानधीते सर्व्ववेदः ।
सर्वादेरिति (१४१४०) लुक् । स एव सार्व्ववेद्यः । (चतुर्व्वेदस्योभयप-
दवृद्धिः ग०) । चतुरो वेदानधीते चतुर्व्वेदः स एव चातुर्व्वेद्यः ।
चतुर्व्विद्यस्येति पाठान्तरम् । चतुर्व्विद्य एव चातुर्व्वेद्यः ।

स्तेनाद्यन्तलोपश्च । ५ । १ । १२५ ।

नेतिसङ्घातग्रहणम् । स्तेन चौर्य्यं पचाद्यच् । स्तेनस्य भावः
कर्म वा स्तेयम् । स्तेनादिति योगं विभज्य स्तेन्यमिति थज-
न्तमपि केचिदिच्छन्ति ।

सख्यर्थः । ५ । १ । १२६ ।

सख्युर्भावः कर्म वा सख्यम् । दूतवणिग्भ्याञ्च * । दूतस्य
भावः कर्म वा दूत्यम् । वणिज्यमिति काशिका । माधवस्तु
वणिज्याशब्दः स्वभावात् स्त्रीलिङ्गः भावएव चात्र प्रत्ययो
न तु कर्मणीत्याह । भाष्ये तु दूतवणिग्भ्याञ्चेति नास्त्येव ।
ब्राह्मणादित्वात् (६१४४०) वाणिज्यमपि ।

कपिज्ञात्योर्ढक् । ५ । १ । १२७ ।

कापियम् । ज्ञातेयम् ।

पत्यन्तपुरोहितादि(६)भ्यो यक् । ५ । १ । १२८ ।

सैनापत्यम् । पौरोहित्यम् । (राजाऽसे ग०) । राज-
शब्दोऽसमासे यकं लभत इत्यर्थः । राज्ञो भावः कर्म वा

(६) पुरोहित (राजाऽसे) ग्रामिक पिण्डिक संहित वाल मन्द खण्डिक
दण्डिक वर्मिक कर्मिक धर्मिक शिलिक स्मृतिक मूलिक तिलक

राज्यम् । समासे तु ब्राह्मणादित्वात् (६५४ष्ट०) ष्यञ् ।
आधिराज्यम् ।

प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गातादि(१०)भ्योऽञ् ।

२ । १ । १२६ ।

प्राणभृज्जातिः । आश्वम् । औद्रम् । वयोवचनम् । कौमारम् ।
कौशोरम् । औद्गात्रम् । औत्तेत्रम् । सौष्ठवम् । दौष्ठवम् ।

ह्यायनान्तयुवादि (११) भ्योऽण् । ५ । १ । १३० ।

वैहायनम् । त्रैहायनम् । यौवनम् । स्याविरम् । औन्नियस्य
लोपश्च ग०) । औत्रम् । कुशलचपलनिपुणपिशुनकुतूहल-
क्षेत्रजाः युवादिषु ब्राह्मणादिषु (६५४ष्ट०) च पठ्यन्ते । कौश-
लम् । कौशल्यमित्यादि ।

इगन्ताच्च लघुपूर्वात् । ५ । १ । १३१ ।

शुचेर्भावः कर्म वा शोचम् । मौनम् । कथं काव्यम् । कवि-
शब्दस्य ब्राह्मणादित्वात् (६५४ष्ट०) ष्यञ् ।

अङ्गलिक अङ्गनिक ऋषिक पुलिक अर्विक अलिक मर्विक पथिक
चर्मिक प्रतिक सारथि आस्तिक स्त्रविक इरत्त स्त्रचक नास्तिक धजा-
निक पाक्कर नागर चूडिक पुरोहितादिः ।

(१०) उद्गातृ उद्ग्रेतृ प्रतिहर्तृ प्रभातृ होतृ प्रोतृ हर्तृ रवगणक पत्ति-
गणक सुष्ठु दुष्ठु अध्वर्यु बधू (सुभग मन्त्रे) उद्गातादिः ।

(११) युवनं स्याविर होतृ यजमान (पुरुषाऽसे) भ्रातृ कुतूक अणस कटुक
कमण्डलु कुस्त्री सुस्त्री दुःस्त्री सुहृदय दुर्हृदय दुर्हृद् सुहृद् सुभ्रातृ
दुभ्रातृ वृषल परिव्राजक सन्नद्धवारिन् अन्तर्गन्ध (हृदयाऽसे) कुशल
चपल निपुण पिशुन कुतूहल क्षेत्रज (औन्नियस्य लोपश्च) युवादिः ।

तद्वितनञ्ज्ञञधिकारप्रकरणम् । ६५७

योपधाङ् रूपोत्तमाहुञ् । ५ । १ । १३२ ।

रामणीयकम् । आभिधानीयकम् । सहायाद्वा । साहा-
य्यम्-साहायकम् ।

दन्द्मनोज्ञादि (१२) भ्यञ्च । ५ । १ । १३३ ।

शैष्योपाध्यायिका । मानोज्ञकम् ।

गोत्रचरणाच्छाधात्याकारतद्वेतेषु । ५ । १ । १३४ ।

अत्याकारोऽधिचेपस्तद्वेतः ते गोत्रचरणयोर्भावकर्मणौ प्राप्तः
अवगतवान् वा । गार्गिकया स्नायते गार्ग्यत्वेन विकस्यते
इत्यर्थः । गार्गिकयात्याकुरुते गार्गिकामवेतः ।

होत्राभ्यञ्चः । ५ । १ । १३५ ।

होत्राशब्दः ऋत्विग्वाचो स्त्रीलिङ्गः । बहुवचनाद्विशेषग्रह-
णम् । अच्चावाकस्य भावः कर्म वा अच्चावाकोयम् मैवा-
वरुणीयम् ।

ब्रह्मणस्त्वः । ५ । १ । १३६ ।

होत्रावाचिनो ब्रह्मणश्चात्वः स्यात् । कस्यापवादः । ब्रह्म-
त्वम् । नेतिवाच्ये त्ववचनन्तलो बाधनार्थम् । ब्राह्मणपर्या-
याद्ब्रह्मणश्चात्तु त्वतलो । ब्रह्मत्वम् । ब्रह्मता ।

नञ्ज्ञञोरधिकारः (१३) समाप्तः ।

(१२) मनोज्ञ मियरूप अभिरूप कल्याण जेडाविन् आद्य कुलपुत्र दान्दम
छात्र ओतिय चोर धूर्त विश्वदेव युवन् कुपुत्र यामपुत्र यामकुलाल
यामपण्ड यामकुमार लुकुमार बड्डल अदखपुत्र असुव्यपुत्र असुव्य-
कुल सारपुत्र शतपुत्र मनोज्ञादिः ।

(१३) (४६१४^०) स्त्रीषुभ्यां नञ्ज्ञञौ भवनादित्यधिकारः ।

धान्यानाम्भवे (१) चेत्रे खञ् । ५ । २ । १ ।

भवत्यभिन्निति भवनम् । मुहानाम्भवनं चेत्रं मौञ्जीनम् ।

व्रीहिशाल्योर्दक् । ५ । २ । २ ।

व्रीहेयम् । शालेयम् ।

यवयवकषटिकाद्यत् । ५ । २ । ३ ।

यवानाम्भवनं चेत्रं यव्यम् । यवक्यम् । षटिक्यम् ।

विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाण्यः । ५ । २ । ४ ।

यद् वा स्यात् । पक्षे खञ् । तिल्यम्-तैलीनम् । माष्यम्-
माषीणम् । उम्यम्-औमीनम् । भङ्ग्यम्-भाङ्गीनम् । अण-
व्यम्-आणवीनम् ।

सर्वचर्मणः कृतः (२) खञ्जौ । ५ । २ । ५ ।

असामर्थ्येऽपि (३) निपातनात्समासः । सर्वचर्मणा कृतः ।
सर्वचर्मीणः सार्वचर्मणः ।

ययामुखसम्मुखस्य दर्शनः (४) खः । ५ । २ । ६ ।

(१) धान्यानामिति भवनापेक्षया कर्त्तरि षष्ठी सैव समर्थविभक्तिः । भवति-
रिहोत्पत्तिपरः ।

(२) करणार्थद्वितीयैव समर्थविभक्तिः कृत इति तद्वितार्थः ।

(३) सर्व इत्यस्य कृतेनैवान्वयो न तत्तरपदेन चर्मणेत्यसामर्थ्यादत्र कथं
वृत्तिरित्यागङ्गाह्यसामर्थ्येऽपीति एवञ्च सर्वेण चर्मणा कृत इत्यर्थे
न प्रत्यय इति भावः ।

(४) दृश्यतेऽस्मिन् दर्शन आदर्शादिरिति वृत्तिकारः । वस्तुतो दृश्यतेऽस्मा-

मुखस्य सदृशं यथा मुखमतिविस्वन्निपातनात्सादृश्ये (५)
अव्ययीभावः । समं सर्वं मुखं सम्मुखं समशब्दस्य (६) अन्त-
लोपो निपात्यते । यथामुखन्दर्शनः यथामुखीनः सर्वस्य
मुखस्य दर्शनः सम्मुखीनः ।

तत्सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति । ५

। २ । ७ ।

सर्वादेः पथ्याद्यन्ताद् (७) द्वितीयान्तात् खः स्यात् । सर्व-
पथान् व्याप्नोति सर्वपथीनः । सर्वाङ्गीणः । सर्वकर्माङ्गीणः ।
सर्वपत्नीणः । सर्वपात्रीणः ।

आप्रपदं प्राप्नोति । ५ । २ । ८ ।

पादस्याग्रम्पदन्तन्मर्यादीकृत्य आप्रपदम् । आप्रपदीनः
पटः ।

अनुपदसर्वान्नायानयं वद्धाभक्षयतिनेयेषु । ५

। २ । ९ ।

अनुरायाने सादृश्ये वा । अनुपदम् वद्धा अनुपदीना (८)

विति दर्शन इत्येव न्याय्यम् तेन “यथामुखीनः सीताया” इति
संयुगे “सम्मुखीनं त”मिति च भट्टिप्रयोगः सङ्गच्छते ।

(५) यथाऽसादृश्ये इति निषेधात् निपातनादित्युक्तम् ।

(६) समशब्दस्येति आभिमुख्यार्थकसमुपसर्गपूर्वकात्तु प्रत्ययो नेष्यते ।

(७) सर्वादेरित्यस्य सामानाधिकरण्याय पञ्चम्यर्थे पात्रान्तात् प्रथमेत्याशये-
नाह पथ्याद्यन्तादिति । व्याप्तिकर्मतया लभ्यमाह द्वितीयान्तादिति ।

(८) अनुशब्दस्यायामार्थत्वे पदसम्बन्धिदैर्घ्योपलक्षिता, सादृश्यार्थकत्वे पद-
सदृशीत्यर्थः सादृश्यञ्च तुल्यपरिमाणत्वेन ।

उपानत् । सर्वान्नानि भक्षयति सर्वान्नीनो भिक्षुः । अयानयः (६) स्थूलविशेषः तं नेयः । अयानयीनः शारः ।

परोवरपरम्परपुत्रपौत्रमनुभवति । ५ । २ । १० ।

परांश्चावरांश्चानुभवतीति परोवरीणः । अवरसोत्त्वं § निपात्यते । परांश्च परतरांश्चानुभवति परम्परीणः । प्रकृतेः परम्परभावी निपात्यते । पुत्रपौत्राननुभवति पुत्रपौत्रीणः । परम्पराशब्दस्तु अव्युत्पन्नं शब्दान्तरं स्त्रीलिङ्गन्तस्मादेव स्वार्थे ष्यञि पारम्पर्यम् । कथम्पारोवर्यवदिति असाधुरेव खप्रत्ययसन्नियोगेनैव परोवरेति निपातनात् ।

अवारपाराऽत्यन्ताऽनुकामङ्गामी । ५ । २ । ११ ।

अवारपारङ्गामी अवारपारीणः । अवारीणः (१०) । पा-

(६) आनीयन्ते शरा अस्मिन् इत्यानयः अयेन दक्षिणावर्त्तेनापसव्यगमनेनानयः अयानयः शीर्षस्थानम् । द्यूतविशेषे हि चतस्रोवीथयः प्रत्येकं द्वादशकोष्ठोपेताः शारास्तु त्रिंशत् ते च एकैककितवेन पञ्चदशशो प्राज्ञाः स्ववासपार्श्वस्यप्रथमकोष्ठपर्यन्तमारभ्यान्तिमकोष्ठरूपं शीर्षस्थानरूपमयानयं दक्षिणावर्त्तेनापसव्यगत्या सर्वेऽपि शारा नेया अतस्ते अयानयीना इत्युच्यन्ते । तत्रायं विशेषः 'सप्तहायस्तु शारस्य परैर्नाक्रस्यते पदम् । असहायस्तु शारेण परकीयेण बाध्यते' इत्युक्तदिशाऽवसेयः । परैः परकीयैः नाक्रस्यते ह्यादिशावाश्रितकोष्ठं नाक्रस्यते परकीयशारेण तत्स्थानाक्रमणेन प्रतिरोधात् । असहायस्तु हन्यते इत्याः प्रतिरोधाजनक इत्यर्थः । शृणन्ति हिंसन्ति परस्परं द्यूतकारा एभिरिति शाराः द्यूतसाधनविशेषाः गुटिकादयः ।

§ अवरखादेरिति शेषः ।

(१०) अवारपारेति विट्हीतादपि स्यादित्याशयेनाह अवारीण इति ।

रीणः । पारावारीणः । अत्यन्तं गामी अत्यन्तीनः शृङ्गन्ते-
त्यर्थः । अनुकामङ्गामी अनुकामोः यथेष्टङ्गन्ता ।

समांसमां विजायते । ५ । २ । १२ ।

यलोपो (११) ऽवशिष्टविभक्तौ रलुक् च पूर्वपदे निपात्यते ।
समांसमीना गौः । 'समांसमीना सा येव प्रतिवर्षं प्रसूयते' ।
प्रत्ययानुत्पत्तौ यलोपो (१२) वा वक्तव्यः * । समांसमां
विजायते समायां समायां वा ।

अद्यश्चीना (१३) ऽवष्टब्धे । ५ । २ । १३ ।

अद्य श्चो वा विजायते अद्यश्चीना वङ्वा । आसन्नप्रसवे-
त्यर्थः । केचित्तु विजायत इति नानुवर्तयन्ति । अद्यश्चीनं
मरणम् आसन्नमित्यर्थः ।

आगवीनः । ५ । २ । १४ ।

आङ्पूर्वाङ्गोः कर्मकरे खप्रत्ययो निपात्यते । गोः प्रत्यर्पण
पर्यन्तं यः कर्म करोति स आगवीनः ।

(११) विपूर्वकजनिर्गर्भविमोचने तस्य समुदायसमाख्यापकत्वाभावेनात्यन्तसं-
योगे द्वितीयाप्राप्त्यभावात् सप्तस्येव समर्थविभक्तिरित्याशयेनाह यलोपो
इति तथा च समायां समायाभिति स्थिते पूर्वपदस्य यमात्रलोमे स-
माभिति स्थितसुत्तरपदस्य सुपोधातुप्रातिपदिकयोरिति (३२० पृ०)
विभक्तिं लुक् ।

(१२) वार्तिके यलोप उभयपदे बोध्यस्तेन स्त्रुते समांसमाभिति निर्देशः
सङ्गच्छते इति भावः ।

(१३) अद्यश्चीनेति निर्विभक्तिकोऽयं निर्देशो न तु स्त्रीलिङ्गपरः अद्यश्चीनो
गोसमूह इति प्रयोगात् । अवष्टब्धमासन्नमित्यर्थः ।

अनुग्वलङ्गामौ । ५ । २ । १५ ।

अनुगु गोः पद्यात् पर्याप्तंवया गच्छति सोऽनुगवीनोगोपालः

अध्वनोयत्खौ । ५ । २ । १६ ।

आध्वानमलङ्गच्छति अध्वन्यः-अध्वनीनः । ये चाभावकर्मणीः
(५१२४०) आत्माध्वानी खे (६१०४०) इति सूत्राभ्याम् प्रकृतिभावः ।

अभ्यमित्राच्छ च । ५ । २ । १७ ।

चाद्यत्खौ । अभ्यमित्रोयः-अभ्यमित्रः—अभ्यमित्रोणः ।
अमित्राभिमुखं सुष्ठु गच्छतीत्यर्थः ।

गोष्ठात् खञ् भूतपूर्वे । ५ । २ । १८ ।

गोष्ठो भूतपूर्वः गोष्ठीनो देशः ।

अश्वस्यैकाहगमः । ५ । २ । १९ ।

एकाहेन गम्यते इत्येकाहगमः आश्वीनोऽध्वा ।

शालीनकौपीने (१४) अधृष्टाकार्ययोः । ५ ।

२ । २० ।

शालाप्रवेशमर्हति शालीनः अधृष्टः । कूपपतनमर्हति कौपीनं
पापम् तत्साधनत्वान्तद्वन्नोप्यत्वात् पुरुषलिङ्गमपि तत्सम्ब-
न्धात्तदाच्छादनमपि ।

(१४) शालाकूपशब्दौ तत्प्रवेशपतनयोर्लाक्ष्णिकौ एतत्प्रययान्तौ चानयोः
रूढाविति बोध्यम् ।

व्रातेन जीवति । पू । २ । २१ ।

व्रातेन शरीरायासेन (१५) जीवति न तु बुद्धिवैभवेन स
व्रातीनः ।

साप्तपदीनं सख्यम् । पू । २ । २२ ।

सप्तभिः पदैरवाप्यते साप्तपदीनम् ।

ह्रैयङ्गवीनं संज्ञायाम् । पू । २ । २३ ।

ह्रोगोदीहस्य ह्रियङ्गुरादेशः विकारार्थं खञ् च निपात्यते ।
दुष्प्रात इति दीहः चीरं ह्रोगोदीहस्य विकारः ह्रैयङ्गवीनं
नवमौतम् ।

तस्य पाकमूले पील्वादि(१६)कर्णादि(१७)भ्यः

कुण्जाहचौ । पू । २ । २४ ।

पीलूनाम्नाकः पीलुकुणः । कर्णस्य मूलं कर्णजाहम् ।

पञ्चात्तिः । पू । २ । २५ ।

मूलग्रहणमात्रमनुवर्त्तते । पक्षस्य मूलम्पञ्चात्तिः ।

तेन वित्तस्युच्चपच(न)णपौ । पू । २ । २६ ।

(१५) नानाजातीयानामनियतवृत्तीनां शरीरायासजीविनां समूहो व्रात-
स्तत्कर्मैवेह व्रातमित्याशयेन शरीरायासेनेत्युक्तम् ।

(१६) पीलु कर्कशं शमी कशीरं कुवलं बदरं अश्वत्थं खदिरं पील्वादिः ।

(१७) कर्णं अक्षिं नखं रुखं केशं पादं शुक्लं धनूं शृङ्गं दन्तं श्रोत्रं मुखं
कर्णादिः ।

यकारः प्रत्यययोरादौ लुप्तनिर्दिष्टः तेन चस्य नेत्संज्ञा ।
विद्यया वित्तो विद्याचुक्षुः विद्याच(नः)णः ।

विनञ्भ्यां नानाञौ न सह (१८) । ५ । २ । २७ ।

असहार्थे पृथग्भावे वर्त्तमानाभ्यां स्वार्थे प्रत्ययौ । विना ।
नाना ।

वेः शालच्छ कटचौ । ५ । २ । २८ ।

क्रियाविशिष्ट (१८) साधनवाचकात् स्वार्थे एतौ स्तः । विस्तृ-
तम् विशालम् । विशङ्कटम् ।

सम्प्रोदञ्च कटच् । ५ । २ । २९ ।

सङ्कटम् । प्रकटम् । उत्कटम् । चादिकटम् । अलावृतिः
लोमाभङ्गाभ्योरजस्युपसंख्यानम् * । अलावूनां रजः अला-
वूकटम् । गोष्ठजादयः स्थानादिषु पशुनामभ्यः * । गवां
स्थानं गोगोष्ठम् । सङ्घाते (२०) कटच् * । अवीनां सङ्घातः
अविकटः । विस्तारे पटच् * । अविपटः । द्वित्वे गोयुगच् * ।

(१८) न सहेति प्रत्ययविशेषणमित्याशयेनाह असहार्थे इति तदेव व्याचष्टे
पृथग्भावे इति । तेन क्रियासहयोगे विगतइत्यादौ नास्य प्रवृत्तिः ।

(१९) उपसर्गाणां क्रियाविशिष्टबोधकतया तद्वोधनयोग्यादेव प्रत्यय इत्या-
शयेनाह क्रियाविशिष्टेति तेन प्रज्ञिवाचकात् विशङ्कात् न प्रसङ्गः ।

(२०) गोष्ठजादीत्यादिशब्दप्राज्ञबोधकवार्त्तिकान्याह संघात इति अप्रसङ्गा-
वयवः समूहः संघातः, प्रसृतावयवस्तु विस्तारइत्यनयोर्भेदः । एतौ
न प्रत्ययौ सामूहिकप्रत्ययमात्राणामपवादकौ ।

ह्वावुष्टी उष्ट्रगोयुगम् (२१) षड्त्वे षड्गवच् * । अश्वषड्ग-
वम् । स्नेहे तैलच् । तिलतैलम् । सर्पपतैलम् । भवने
क्षेत्रे शाकटशाकिनौ * । इक्षुशाकटम् । इक्षुशाकिनम् ।

अवात्कुटारच्च । पू । २ । ३० ।

चात्कटच् । अवाचीनः (२२) अवकुटारः । अवकटः ।

नते नासिकायाः संज्ञाया टीटज्जाटज्भटच्चः

। पू । २ । ३१ ।

अवादित्येव । नतन्नमनम् । नासिकाया नतम् अवटीटम् ।
अवनाटम् । अवभटम् । तद्योगान्नासिकाऽपि अवटीटा ।
गुरुषोऽवटीटः ।

नेर्विडज्जिरीसचौ (२३) । पू । २ । ३२ ।

निविडम् । निविरीसम् ।

इनच्पिटच्चिक चि च । पू । २ । ३३ ।

नेरित्येव । नासिकाया नतेऽभिधेये इनच्पिटचौ प्रत्ययौ
प्रकृतेश्चिकचि इत्यादेशौ च । कप्रत्ययचिकादेशौ च वक्तव्यौ * ।

(२१) उष्ट्रगोयुगमिति अश्व द्वित्वबोधकत्वेऽपि द्वयं युग्ममित्यादिवत् संज्ञा-
तमाधान्यादेकवचनत्वम् ।

(२२) अवाचीनः प्रसिद्धः ।

(२३) नेर्विडजिग्रत्वा नासिकाया इत्याद्यर्थस्य न सम्बन्धः निविडाः कौशा
इत्यादिप्रयोगात् कश्चि त्वमण्डूकमुत्या संभवत्येते ।

चिकिनम् । चिपिटम् । चिकम् । क्लिनस्य चिल् पिल्-
लयास्य चत्तुषी * । क्लिने चत्तुषी अस्य चित्तः । पित्तः ।
चुलच् * । चुल्लः ।

उपाधिभ्यान्त्यकन्नासन्नारूढयोः । ५ । २ । ३४ ।

संज्ञायामित्यनुवर्तते । पर्वतस्यासन्नं (२४) स्थलमुपत्यका ।
आरूढस्थलमधित्यका ।

कर्मणि घटोऽठच् (२५) । ५ । २ । ३५ ।

घटत इति घटः पचाद्यच् । कर्मणि घटते कर्मठः पुरुषः ।

तदस्य सञ्ज्ञातन्तारकादि (२६) अथ इतच् । ५ ।

१२ । ३६ ।

- (२४) आसन्नं समीपमारूढसञ्ज्ञम् संज्ञायामित्यनुवर्तते फलमाह पर्व-
तस्येति तेन 'समुद्रोपत्यका हैमीति, प्रयोगः लक्षणवैवेति बोध्यम् ।
- (२५) अठजित्यकारादिकरणात् अङ्गसंज्ञानिमित्तत्वाभावाच्च ठस्योकादेशः ।
- (२६) तारका पुष्प कर्षक मञ्जरी वृज्जीप क्षण सूत्र मूल निक्षमण
पुरीष उच्चार प्रचार विचार कुडाल कण्टक मुसल मुकुल कुसुम
कुडहल स्तवक किसलय पल्लव खण्ड वेग निद्रा मुद्रा बुभुक्षा
धेनुष्या पिपासा अन्ना अन्न पुलक अङ्गारक वर्णक द्रोह दोह सुख
दुःख उत्कण्ठा भय व्याधि वर्मन् व्रण गौरव शास्त्र तरङ्ग तिलक
चन्द्रक अम्बुकार गर्व मुकुट हर्ष उत्कर्ष रण कुवलय गर्भ क्षुब्ध
शीमन्त ज्वर गर रोग रोमाञ्च प्रखण्ड कज्जल हृष्ट कोटक कक्षोल
स्वपुट फल कञ्चक शङ्कार अङ्कुर शैवल वकुल श्वभ्र आराल कलङ्क
कर्दम कन्दन मूर्च्छा अङ्गार हस्तक प्रतिविम्ब विज्ञ तन्त्र प्रलय दीप्ता
गर्ज (गर्भादप्राणिनि) तारकादिराजतिगणः ।

तारकाः सञ्ज्ञाता अथ तारकितन्नमः । आकृतिगणोऽयम् ।

प्रमाणे(२७)द्वयसज्द्वयमात्रचः । ५।२।३७।

तदस्येत्यनुवर्तते । ऊरु प्रमाणमस्य ऊरुद्वयसम् । ऊरु-
द्वयम् । ऊरुमात्रम् । प्रमाणे लः (२८) शमः । (२९) ।
दिष्टिः । वितस्तिः । द्विगोर्नित्यम् (३०) द्वौ शमौ प्रमाण-
मस्य द्विशमम् । प्रमाणपरिमाणाभ्यां (३१) संख्याया-
द्यापि संशये मात्रज्वक्तव्यः * शममात्रम् । प्रत्यमात्रम् ।
पञ्चमात्रः । वत्वन्तात् स्वार्थे द्वयसज्मात्रचौ * । तावदेव
तावद्वयसम् तावन्मात्रम् ।

पुरुषहस्तिभ्यामण् च । ५।२।३८।

- (२७) प्रमाणे इति प्रमाणमिह परिच्छेदमात्रम् तत्रायं विशेषः आद्यौ
प्रत्ययौ उन्मानादेव "प्रथमच द्वितीयच ऊर्जमाने मतौ ममे"त्युक्तेः
मात्रचतुपरिमाणसामान्यात् तेनोन्मात्रं प्रत्यमात्रमित्यादि सिद्धम् ।
- (२८) प्रमाणे ल इत्यत्र प्रमाणञ् "आयामस्तु प्रमाणं सा"दित्युक्तं गृह्यते ।
प्रमाणे वर्तमानात् विहितस्य प्रत्ययस्य लः लुगित्यर्थस्तेन द्वयसचो न
लुक् यस्योर्जमानोत्तरविहितत्वात् ।
- (२९) शमः परिमाणमस्येति वाक्ये शमशब्दादुत्पन्नमात्रचो लुकि शमइति
शमादीनां ऊर्जाघोदिगवस्थितवस्तुपरिच्छेदकत्वे तेभ्यो द्वयसज्द्वय-
जोरेयोत्पत्त्यमानतया न तयोर्लुगिति विशेषो बोध्यः । शब्देन्दुः ।
- (३०) द्विगोरिति प्रमाणे इत्यनुवर्तते तेन एतत्प्रामथ्यादेव प्रमाणास्त
द्विगोरायामरूपप्रमाणत्वाभावेऽपि मात्रजिति गम्यते । शब्देन्दुः ।
- (३१) प्रमाणेति तेनोन्मानात्संशयेऽपि न मात्रचः । शमः स्याच्चनेति संशयः ।

पुरुषः प्रमाणमस्य पौरुषम्-पुरुषद्वयसम् । हस्तिनम् हस्ति-
द्वयसम् ।

यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् । ५ । २ । ३६ ।

यत्परिमाणमस्य यावान् । तावान् । एतावान् ।

किमिदंभ्यां वो घः । ५ । २ । ४० ।

आभ्यां वतुप् स्यादस्य च घः । कियान् । इयान् ।

किमः संख्यापरिमाणे डति च । ५ । २ । ४१ ।

चाद्वतुप् । तस्य च वस्य घः स्यात् । काः (३२) संख्या येषान्ते
कति । कियन्तः ।

संख्याया अवयवे (३३) तयप् । ५ । २ । ४२ ।

पञ्च अवयवा अस्य पञ्चतयन्दारु ।

द्वित्रिभ्यान्तयस्थायज्जा । ५ । २ । ४३ ।

द्वयम्-द्वितयम् । त्रयम्-त्रितयम् ।

उभादुदात्तो नित्यम् । ५ । २ । ४४ ।

(३२) द्वेकेयोर्व्याप्तिसंख्याभावेन संशयाऽभावात् न प्रश्नः बहुत्वव्याप्तिसंख्या-
नान्वनेकतया संशयात् प्रश्नो युक्त इत्याशयेनाह काः इति ।

(३३) अवयवे वर्तमानसंख्यावाचकात् अवयविरूपेऽस्येत्यर्थे तयवित्यर्थः ।
अवयवज्ञातानुद्धृतावयवभेदोऽपि ससुदायस्तेन सुनित्ययं बहुतयमि-
त्यादि सिद्धम् ।

उभयदात्तयोऽयच् स्यात् । स चाद्युदात्तः (३४) । उभयम् ।

तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताड्डः । ५ । २ । ४५ ।

एकादश अधिका अस्मिन्नेकादशम् । शतसहस्रयोरिवेष्यते
नेह । एकादश अधिका अस्यां विंशती । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः
समानजातीयत्वमेवेष्यते नेह । एकादश माषा अधिका
अस्मिन् सुवर्णशतम् ।

शदन्तविंशतेश्च (३५) । ५ । २ । ४६ ।

डः स्यादुक्तेऽर्थे । त्रिंशदधिका अस्मिन् त्रिंशं शतम् । विंशम् ।

संख्याया गुणस्य निमाने मयट् । ५ । २ । ४७ ।

भागस्य मूल्ये वर्त्तमानात् प्रथमान्तात् (३६) सङ्ख्यावाचिनः
षष्ठार्थे मयट् स्यात् । यवानान्ही भागी निमानमस्योदश्वि
ज्ञागस्य द्विमयमुदश्विष्यवानाम् । गुणस्येति किम् ही प्रीहि-
यवौ निमानमस्योदश्वितः । निमाने किम् ही गुणौ क्षीरस्य
एकस्तैलस्य द्विगुणं क्षीरमच्यते तैलेन ।

(३४) उदात्तग्रहणसामर्थ्यादाद्युदात्तत्वम् अन्त्यस्य तु चित्त्वेनैव सिद्धेः सर्वो-
दात्तत्वन्तु अनुदात्तं पदमित्यादिना (उ५१८८०) निषिद्धमिति भावः ।

(३५) अन्तशब्दः काकाक्षिगोबकन्यायेनोभयत्र संबध्यते तेन एकत्रिंशं शतम्
एकविंशं शतमित्यादि सिद्धम् ।

(३६) गुणोऽत्र समानभागः निमीयते विक्रीयतेऽनेनेति निमानं 'मूल्यम्' तद-
स्येति च (६६६६८०) मण्डूकसूत्र्याऽनुवर्त्तते तदाह प्रथमान्तादिति गुणकर्म-
कनिमाने वर्त्तमानाद् गुणगतसंख्यावाचकात् मयडित्यर्थः निमाननिमित्त-

तस्य (३७) पूरणे डट् । ५ । २ । ४८ ।

एकादशानाम् पूरण एकादशः ।

नान्तादसंख्यादेर्मट् । ५ । २ । ४९ ।

डटो मडागमः स्यात् पञ्चानाम् पूरणः पञ्चमः । नान्तात्
किम् विंशः । असंख्यादेः किम् एकादशः ।

शट्कतिकतिपयचतुरां युक् । ५ । २ । ५१ ।

एषां युगागमः स्याड्डटि । पञ्चानाम् पूरणः षष्ठः । कतिपयः ।
कतिपयशब्दस्यासंख्यात्वेऽप्यतएव ज्ञापकाड्डट् । कतिपयश्च
चतुर्थः । चतुरश्रयतावाद्यचरस्तोपच * । तुरीयः । सूर्यः ।

बहुपूगगणसङ्ख्यस्य तिद्युक् । ५ । २ । ५३ ।

इटीत्येव । पूगसङ्ख्योरसंख्यात्वेऽप्यतएव डट् । बहुतिथि
इत्यादि ।

वतोरिद्युक् । ५ । २ । ५३ ।

इटीत्येव । गावतिथिः ।

द्वेस्त्रीयः । ५ । २ । ५४ ।

डटोऽपवादः । द्वयोः पूरणो द्वितीयः (३८) ।

योर्भागरूपत्वे निमेयसंख्यापेक्षया निमानसंख्याया आधिक्ये निमेय-
स्यैकत्वे चायं प्रत्यय इति भाष्ये स्पष्टम् । शब्देन्दु० ।

(३७) संख्याया इत्यनुवर्तते अत्र संख्येयार्थकसंख्यावाचिनोपहणम् प्र-
तिनिमित्तस्यैव संख्यायाः पूरणेऽयं प्रत्ययः ।

(५८) बह्व्यवाची द्वितीयशब्दस्य व्युत्पत्तिं प्रातिपदिकमनेन स्मृत्यैव न तत्र
बाधुत्वं पूरणार्थत्वाभावात् ।

वेः सम्प्रसारणञ्च । ५ । २ । ५५ ।

तृतीयः ।

विंशत्यादिभ्यस्तमङन्यतरस्याम् । ५ । २ । ५६ ।

एभ्यो ङटस्तमङागमो वा स्यात् । विंशतितमः-विंशः । एक-
विंशतितमः-एकविंशः ।

नित्यं शतादिमासां द्विमाससंवत्सराच्चा । ५ । २ । ५७ ।

शतस्य पूरणः शततमः । एकशततमः । मासादेरतएव ङट् ।
मासतमः ।

षष्ठादेश्चाऽसंख्यादेः । ५ । २ । ५८ ।

षष्ठितमः । संख्यादेशु विंशत्यादिभ्य इति विकल्पएव । एक-
षष्टः । एकषष्ठितमः ।

मत्वौ कः सूक्तसाक्तोः । ५ । २ । ५९ ।

मत्वर्थे कः स्यात् । अच्चावाकशब्दोऽस्मिन्नस्ति अच्चावाकीयं
सूक्तम् १ । वारवन्तीयं साम ।

अध्यायानुवाकयोः क्लृप् । ५ । २ । ६० ।

मत्वर्थस्य कस्य । अतएव ज्ञापकात्तत्र कः । विधानसामर्थ्याच्च
विकल्पे न लुक् । गर्हमाण्डः-गर्हमाण्डोयः ।

विमुक्तादिभ्यो(३६)ऽण् । ५ । २ । ६१ ।

+ एकदेवताक कक्श्चुदायः सूक्तम् ।

३ वेदभागभेदः अनुवाकः ।

(३६) विमुक्त देवाश्चर रज्जोश्चर उपसद् सुवर्ण परिसारक सदसद् वस

मत्वर्थेऽण स्यादध्यायानुवाकयोः विमुक्तशब्दोऽस्मिन्नस्ति वैमुक्तः ।
देवासुरः ।

गोपदादि(४०)भ्यो वुन् । ५ । २ । ६२ ।

मत्वर्थेऽध्यायानुवाकयोः । गोपदकः । इपेतकः ।

तत्र कुशलः पथः । ५ । २ । ६३ ।

वुन् स्यात् । पथि कुशलः पथिकः ।

आकर्षादि(४१)भ्यः कन् । ५ । २ । ६४ ।

आकर्षे कुशलः आकर्षकः । आकर्षादिभ्य इति रेफरहितो
मुख्यः पाठः । आकर्षो निकषः ।

धनहिरण्यात् कामे । ५ । २ । ६५ ।

काम इच्छा । धने कामो धनको देवदत्तस्य । हिरण्यकः ।

स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते । ५ । २ । ६६ ।

मरुत् पत्नीवत् वसुमत् महीयत् सत्त्वत् वर्हवत् दशार्थं दशार्हं वयस्
हविर्ज्ञानं पतत्रिन् महिनी अस्थहृत् सीमापूषन् इडा अग्नाविष्णु
उर्वशी वृत्रहन् विमुक्तादिः । विमुक्तादयः शब्दपराः ।

(४०) गोपद इपेत्वा सातरिश्चन् देवस्यत्वा देवीरापः कृष्णोऽस्य स्वरेष्ठ देवो-
धियः रक्षोहणयुञ्जान अञ्जन प्रभूत प्रतर्त्तकशान्तु गोपद इत्यादि ।
गोपच्छब्दोऽस्मिन्नस्तीत्यादि वाक्यम् । गोपदादयश्च शब्दपराः ।

(४१) आकर्ष (आकर्ष) त्वर पिशाच पिचण्ड अशनि अश्वन् निचय चय
विजय जय आचय नय पाद दीप हृद ह्लाद गद्गद शकुनि
आकर्षादिः ।

केशेषु प्रसितः केशकः तद्रचनायान्तत्पर इत्यर्थः ।

उदराट्ठगाद्यूने । ५ । २ । ६७ ।

अविजिगीषो ठक् स्यात् । कनोऽपवादः । उदरे प्रसितः
ओदरिकः बुभुक्षयाऽत्यन्तपीडितः । आद्यूने किम् उदरकः
उदरपरिमार्जनादौ प्रसक्त इत्यर्थः ।

सस्येन परिजातः । ५ । २ । ६८ ।

कन् स्मर्यते न तु ठक् । सस्यशब्दोगुणवाची न तु धान्यवाची
शस्येनेति पाठान्तरम् । सस्येन गुणेन परिजातः सम्बद्धः
सस्यकः साधुः ।

अंशं हारी । ५ । २ । ६९ ।

हारीत्यावश्यके णिनिः अतएव तदयोगे षष्ठी न । अंशको
दावादः ।

तन्त्रादचिरापहृते । ५ । २ । ७० ।

तन्त्रकः पटः प्रत्यय इत्यर्थः ।

ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम् । ५ । २ । ७१ ।

आयुधजीविनो ब्राह्मणा यस्मिन्देशे स ब्राह्मणकः । अल्प-
मन्नं यस्यां सा उष्णिका यवानूः । अन्नशब्दस्य उष्णादेशो
निपात्यते ।

शीतोष्णाभ्याङ्गारिणि । ५ । २ । ७२ ।

शीतङ्करोतीति शीतकरः अलसः (४२) । उष्णं करोतीति
उष्णकः शीघ्रकारी

अधिकम् । ५ । २ । ७३ ।

अध्यारुदगन्दात्कन् उत्तरपदलोप्य ।

अनुकाभिकामौकः कमिता । ५ । २ । ७४ ।

अन्वभिभ्यां कन् अभेः पाक्षिको दीर्घश्च । अनुकामयते
अनुकः । अभिकामयते अभिकः अभौकः ।

पार्श्वेनान्विच्छति । ५ । २ । ७५ ।

अनृशुरपायः पार्श्वं तेनान्विच्छति पार्श्वकः ।

अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ । ५ । २ । ७६ ।

तीक्ष्ण उपायोऽयःशूलं तेनान्विच्छति आयःशूलिकः साह-
सिकः । दण्डाजिनन्दम्भः (४३) तेनान्विच्छति दण्डाजिनिकः ।

तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा । ५ । २ । ७७ ।

कन् स्यात् पूरणप्रत्ययस्य च लुग् वा । द्वितीयकम् द्विकं वा
ग्रहणं देवदत्तस्य द्वितीयेन रूपेण ग्रहणमित्यर्थः । तौवतिथेन
गृह्णातीति कन्वक्तव्यो नित्यश्च लुक् * । षष्ठेन रूपेण (४४) ।
गृह्णाति षट्को देवदत्तः । पञ्चकः ।

(४२) संज्ञायामित्यनुवर्तते इत्याशयेनाहलस इत्यादि । अलसोहि का-
र्यकरणकाले शीतवाधाभिव स्तवयन् तत्र न प्रवर्तते शीघ्रकारी
दक्षस्तु सत्यपि शीते तदगणयित्वैव उष्णमिव स्तवयन् कार्ये प्रवर्तते ।

(४३) दम्भसाधनत्वाद्दम्भः दाम्भिका हि प्रायेण दण्डाजिनं धारयन्ति ।

(४४) षष्ठेनेति पञ्चभिः रूपैः न गृह्णाति किन्तु षष्ठेन, रूपञ्च गृह्णाति ।

स एषां ग्रामणीः । ५ । २ । ७८ ।

देवदत्तो मुख्य एषां देवदत्तकाः । त्वत् काः । मत काः ।

शृङ्खलमस्य बन्धनङ्करमे । ५ । २ । ७९ ।

शृङ्खलकः करमः ।

उत्क उन्मनाः । ५ । २ । ८० ।

उन्नतमनस्कवृत्तेरुच्छब्दात् स्वार्थं कन् । उत्कः-उत्कण्ठितः ।

कालप्रयोजनाद्भोगे । ५ । २ । ८१ ।

कालवचनात्(४५) प्रयोजनवचनाच्च कन् स्याद्भोगे । द्वितीयेऽ
हनि भवो द्वितीयको ज्वरः । प्रयोजनं कारणं रोगस्य फलं
वा । विषपुष्पैर्जनितो विषपुष्पकः । उष्णद्वार्थमस्य उष्णकः ।
रोगे किम् । द्वितीयो दिवसोऽस्य ।

तदस्मिन्नन्तं प्रायेण सञ्जायाम् । ५ । २ । ८२ ।

प्रथमान्तात्सम्यर्थं कन् स्यात् । यत् प्रथमान्तमन्त्रं चेत् प्राय-
विप्रयन्तत् । गुडापूपाः प्रायेणान्नमस्यां गूडापूपिका पौर्ण-
मासी । वटकेभ्य इनिर्वाच्यः * । वटकिनी ।

कुलमाषादञ् । ५ । २ । ८३ ।

(४५) कालवचनादिति कालबोधकपूरणप्रत्ययान्तएवेह गृह्यते सप्तस्यन्ताङ्गवे-
ऽर्थे फलकारणान्यतरबोधकात् प्रथमान्तादस्य कारणं कार्यं वेत्यर्थे
प्रत्यय इत्यर्थस्तदाशयेनीदाहरति प्रयोजनमिति ।

कुल्माषाः प्रायेणान्नमस्यां कौल्माषी ।

योत्रियंस्कन्दोऽधीते । ५ । २ । ८४ ।

योत्रियः । वेत्यनुवृत्तेस्कान्दसः ।

आद्धमनेन(४६)भुक्तमिनिठनौ । ५ । २ । ८५ ।

आद्धौ-आद्धिकः ।

पूर्वादिनिः । ५ । २ । ८६ ।

पूर्वं कृतमनेन पूर्वी ।

सपूर्वाच्च । ५ । २ । ८७ ।

कृतपूर्वी ।

इष्टादि(४७) अश्च । ५ । २ । ८८ ।

इष्टमनेन इष्टौ । अधीती ।

छन्दसि † परिपन्थिपरिपरिणौ पर्य्य वस्था-
तरि । ५ । २ । ८९ ।

(४६) आद्धगद्धेन तत्त्वाधनद्रव्यमभिधीयते न तु पितृग्रहेश्यकल्याणस्तस्य भोजनासम्भवात् ।

(४७) इष्टं पूर्णं उपासादितं निगदितं परिगदितं परिवादितं निकषितं निष्पादितं निपठितं सङ्कलितं परिकलितं संरक्षितं परिरक्षितं अर्चितं गणितं अवकीर्णं आयुक्तं गृहीतं आम्नातं श्रुतं अधीतं अवधानं अनुगणितं आभेवितं अवधारितं अवकल्पितं निराकृतं उपकृतं उपाकृतं अनुयुक्तं अनुपठितं व्याकुलितं इष्टादिः ।

† लोकेऽपि परिपन्थिजुशब्दस्य रिपौ भूरिप्रयोगात्तस्यासाधुत्वबोधनाय वैदिकप्रक्रियोपयुक्तमपीदं कूलमतं प्रसङ्गात् दर्शितम् ।

लोके तु परिपन्थिशब्दो न न्यायः ।

अनुपदन्वेष्टा । ५ । २ । ६० ।

अनुपदमन्वेष्टा गवाम् अनुपदौ ।

साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायाम् । ५ । २ । ६१ ।

साक्षाद् द्रष्टा साक्षौ ।

क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यः । ५ । २ । ६२ ।

क्षेत्रियो व्याधिः शरीरान्तरे चिकित्स्योऽप्रतीकार्य इत्यर्थः ।

इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रदृष्टमिन्द्रजु-
ष्टमिन्द्रदत्तमिति वा । ५ । २ । ६३ ।

इन्द्र आत्मा तस्य लिङ्गं (४८) करणेन कर्तुरनुमानात् ।

इतिशब्दः प्रकारार्थः । इन्द्रेण दुर्जयमिन्द्रियम् ।

तदस्यास्यास्मिन्निति मतुप्(४६) । ५ । २ । ६४ ।

गावोऽस्यास्मिन्वा सन्ति गोमान् ।

भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने ।

संसर्गे(५०)ऽस्तिविवक्षायाश्चवन्ति मतुबादयः ॥

रसादिभ्यश्च । ५ । २ । ६५ ।

(४८) कर्तृविधितमेनेन्द्रियं व्याप्नियतेऽतः तस्य लिङ्गमतुमापकम् ।

(४६) 'शैषिको मतुवर्धीयः शैषिको मतुवर्धिकः । सरूपः प्रत्ययोनेष्टः सनन्ताच्च
सनिध्यते,, इत्युक्तेः षष्ठ्यर्थमत्वर्धीयान्तात् षष्ठ्यर्थमत्वर्धीयो न, एवं सप्त
म्यर्थमत्वर्धीयात् सप्तम्यर्थेन, 'सरूपोनेष्टइत्युक्तेर्भिन्नरूपस्तु सादेवेत्यर्थः ।

(५०) संसर्गः संयोग एवातः दण्डीत्यादिः संयुक्तदण्डएव प्रयोगो न तु गृह्य

मतुप् । रसवान् । रूपवान् । अन्यमत्वर्थीयनिवृत्त्यर्थं वच-
नम् (५१) । रस रूप वर्णं गन्ध स्पर्शं शब्दं स्नेहं भावः गुणाद्
एकाचः । स्ववान् । गुणग्रहणं रसादीनां विशेषणम् ।

तसौ मत्वर्थे । १ । ४ । १६ ।

तान्तसान्तौ भसंज्ञौ स्तो मत्वर्थे प्रत्यये परे । वसोः सम्प्र-
सारणम् (१८७ प्र०) विदुष्मान् । गुणवचनेभ्यो (५२) मतुपो
लुगिष्टः * । शुक्तोगुणोऽस्यास्ति शुक्तः पटः । कण्ठः ।

मादुपधायाञ्च मतोर्वीऽयवादिभ्यः । ८ । २६ ।

मवर्णाऽवर्णान्तान्मवर्णावर्णापधाञ्च यवादि (५३) वर्ज्यात्परस्य

वृत्तिदण्डस्याभिन्यपीति । अस्तिविवक्षायां ये मतुवादयो विहितास्ते
भूमादिष्वर्थेषु भवन्तीत्यर्थः । तत्र भूम्नि यवमान् प्रचुरयवविशिष्टः ।
निन्दायां ककुदावर्तिनी कन्या कुलक्षणवती । प्रशंसायां रूपवान्
शुद्धः । नित्ययोगे चीरिणो वृक्षा नित्यनिर्यासयुक्ताः । अतिगायने
उदरिणी कन्या अतिशयितोदरेत्यर्थः ।

(५१) भाष्ये “दृश्यन्ते ह्यन्ये रसादिभ्यो मत्वर्थीयाः रसिको नटः उर्वशी
वै रूपिणीत्युक्तत्वादित्यन्यपदं ठनिनिभिन्नपरमिति कल्प्यम् । वस्तुतः
गुणादित्युक्तेः मधुरादिरसादिरूपगुणवाचकादेव मतुपोनियमात्
रसिको नट इत्यादौ रसस्यालङ्कारोक्तशृङ्गारादिरसपरत्वात्, रूपिणी-
त्यत्र रूपस्य सौन्दर्यपरत्वाच्च न तत्र नियमबाधः । किन्तु रूपी घटो-
ऽनित्य इत्यादिप्रयोगसाधुत्वायैव तथा सङ्कोचः ।

(५२) गुणवचनेभ्य इति गुणगुणिवाचकेभ्य एव शुक्लादिशब्देभ्यो न तत्र
गुणमात्रवाचिभ्यो रूपरसादिभ्य इत्यर्थः ।

(५३) यव दल्भि जर्भि भूमि क्भि कुञ्जा वशा द्राक्षा धाक्षा भ्रजि (व्रजि)
ध्वजि निजि सिजि सञ्जि हरित् ककुत् मरुत् गरुत् इक्षु द्रु मधु
आकृतिगण्योऽयम् यवादिः ।

तद्धितमत्वर्थीयप्रकरणम् । ६७६

मतीर्क्षस्य वः स्यात् । किंवान् । ज्ञानवान् । विद्यावान् । लक्ष्मी-
वान् । यशस्वान् । मास्वान् । यवादेशु यवमान् । भूमिमान् ।

भयः । ८ । २ । १० ।

भयन्तामतीर्क्षस्य वः स्यात् । अपदान्तत्वान्न जश्त्वम् ।
विद्युत्वान् ।

संज्ञायाम् । ८ । २ । ११ ।

मतीर्क्षस्य वः स्यात् । अहोवती । मुनीवती । शरादीनां
चेति (६७६४०) दीर्घः ।

आसन्दीवदष्टौवच्चक्रीवत्कक्षीवद्रुमएवचर्मएव
ती । ८ । २ । १२ ।

एते षट् संज्ञायां निपात्यन्ते । आसन्नशब्दस्यासन्दीभावः ।
आसन्दीवान् ग्रामः । अन्यत्रासन्नवान् । अस्थिशब्दस्याष्ठी-
भावः । अष्ठीवान् । अस्थिमानन्यत्र । चक्रशब्दस्य चक्री-
भावः । चक्रीवान्नाम राजा । चक्रवानन्यत्र । कक्ष्यायाः
सम्प्रसारणम् । कक्षीवान्नाम ऋषिः । कक्ष्यावानन्यत्र ।
लवणशब्दस्य रुमण्भावः । रुमण्वान्नाम पर्वतः । लवणवान-
न्यत्र । चर्मणो नलोपाभावी णत्वञ्च । चर्मण्वती नाम
नदी । चर्मवतान्यत्र ।

उदन्वानुद्धौ च । ८ । २ । १३ ।

उदकस्य उदन्भावो मती उद्धौ संज्ञायाम् । उदन्वान्
समुद्रः ऋषिश्च ।

राजन्वान् सौराज्ये । ८ । २ । १४ ।

राजन्वती भूः । राजवानन्यत्र ।

प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम् । ५ । २ । ६६ ।

चूडालः-चूडावान् । प्राणिस्थात् किम् शिखावान्दीपः ।
आतः किम् हस्तवान् । प्राण्यङ्गादेव नेह । मेधावान् । प्रत्य-
यस्वरणैव सिद्धे अन्तोदात्तत्वे चूडालोऽसीत्यादौ 'स्वरितो
वाऽनुदात्ते पदादाविति' (८५४।४०) स्वरितबाधनार्थशकारः ।

सिध्मादि (५४) अथ । ५ । २ । ६७ ।

लज्वा स्यात् । सिध्मलः-सिध्मवान् । अन्यतरस्यां ग्रहणं मतु-
प्समुच्चयार्थं न तु प्रत्ययविकल्पार्थम् तेन अकारान्तेभ्य इनि-
ठनी न । (वातदन्तबलललाटानामूङ् च ग०) । वातूलः ।

वत्सांसाभ्यां कामवले । ५ । २ । ६८ ।

आभ्यां लज्वा स्याद्यथासंख्यं कामवति बलवति चार्थे ।
वत्सलः । अंसलः ।

फेनादिलच्च । ५ । २ । ६९ ।

चात्तच् । अन्यतरस्यां ग्रहणं मतुप्समुच्चयार्थमनुवर्तते । फेनि-
लः-फेनलः-फेनवान् ।

(५४) सिध्मा गडु अणि नाभि बीज वीणा कण्ठ निघ्राव पांसु पार्श्व पशू
हनु वक्तु मांस (प्राण्यङ्गमन्योर्दीर्घश्च) (वातदन्तबलललाटानामूङ् च)
(जटाघटाकटाकालाः क्षोभे) पर्ण उदक प्रज्ञा सव्य कर्ण क्षोह शीत
ध्याम पिङ्ग पित्त पुष्क पृथु स्तब्ध मज्जु मण्ड पल चटु कपि गण्ड

लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलच् । ५ ।

२ । १०० ।

लोमादि(५५)भ्यः शः । लोमशः-लोमवान् । रोमशः-रोम-
वान् । पामादि(५६)भ्यो नः । पामनः । अङ्गात् कल्याणेश० ।
अङ्गना । (लक्ष्मणा अञ्च ग०) । लक्ष्मणः । (विष्णुगित्यु-
त्तरपदलोपश्चाकृतसन्धेः ग०) । विषुणः । पिच्छादि(५७) भ्य
इलच् । पिच्छिलः-पिच्छावान् । उरसिलः-उरस्वान् ।

प्रज्ञायद्वाच्चाभ्यो णः । ५ । २ । १०१ ।

प्राज्ञो व्याकरणं(५८) प्राज्ञा । आक्षिः । आर्क्षः । वृत्तिश्च ।
वार्त्तः ।

तपःसहस्राभ्यां विनीनी । ५ । २ । १०२ ।

लिनीन्योरिकारो नकारपरित्राणार्थः । तपस्वी । सहस्वी ।

यन्वि श्री कुश धारा वर्धन् पञ्चान् लेशन् पेश निष्ठाद् कण्ड
(लुङ् जन्तूपतापवोश्च) सिद्धादिः ।

(५५) लोमन् रोमन् वभ्रु अरि गिरि कर्क कपि सुनि तरु लोमादिः ।

(५६) पामन् वामन् वेमन् हेमन् लेशन् कद्रु वलि सामन् जप्पन् कनि
(अङ्गात्कल्याणेश) (शाकोपलालीदद्रूणां सुखत्वञ्च) (विष्णुगित्युत्तरप-
दलोपश्चाकृतसन्धेः) (लक्ष्मणा अञ्च) पामादिः ।

(५७) पिच्छा उरस् ध्रुवक ध्रुवक (जटाघटाकालाः च मे) वर्ण उदक पङ्क
प्राज्ञा पिच्छादिः ।

(५८) व्याकरणमिति शुणभूतक्रियायां कर्मतया सम्बन्धः कर्मकर्मणोः
कृतीति (३०० पृ०) पठौ तु नेह प्रवर्त्तते कृतौत्युक्ताया कृतपूर्वो कट-
मित्यादिवत् तद्धितयोगे (३०० पृ०) तन्निरासस्तोक्तत्वात् ।

असन्तत्वाददन्तत्वाच्च सिद्धे पुनर्वचनमणा वाधा मा भूदिति ।
सहस्रात्तु ठनोऽपि बाधनार्थम् ।

अण् च । ५ । २ । १०३ ।

योगविभाग उत्तरार्थः । तापसः । साहस्रः । ज्योत्स्ना-
दि(५८)भ्य उपसंख्यानम् * । ज्योत्स्रः । तामिन्नः ।

सिकताशर्कराभ्याञ्च । ५ । २ । १०४ ।

सैकतो घटः । शर्करः ।

देशे लुबिलचौ च । ५ । २ । १०५ ।

चादण् मतुप् च । सिकताः सन्त्यस्मिन् देशे सिकता-सिकति-
लः सैकतः-सिकतावान् । एवं शर्करेत्यादि ।

दन्त उन्नत उरच् । ५ । २ । १०६ ।

उन्नता दन्ताः सन्त्यस्य दन्तुरः ।

ऊषसुषिसुष्कमधो रः । ५ । २ । १०७ ।

ऊषरः । सुषिरः । सुष्कोऽण्डः सुष्करः । मधु माधुर्यं
मधुरः । रप्रकरणे खमुखकुञ्जेभ्य उपसंख्यानम् * । खरः ।
मुखरः । कुञ्जो हस्तिहनुः कुञ्जरः । नगपांशुपाण्डुभ्यश्च * ।
नगरम् । पांशुरः । पाण्डुरः । पाण्डुरशब्दस्तु अव्युत्पन्न
एव । कच्छा ऋस्त्वञ्च * । कच्छुरः ।

द्युद्रुभ्यां मः । पू । २ । १०८ ।

द्युमः । द्रुमः ।

केशाद्वोऽन्यतरस्याम् । पू । २ । १०९ ।

प्रकृतनान्यतरस्यां ग्रहणेन मतुपि सिद्धे पुनर्ग्रहणमिनिष्ठनोः
समावेशार्थम् । केशवः-केशो-केशिकः-केशवान् । अन्येभ्यो
ऽपि दृश्यते * । मणिवो नागविशेषः । हिरण्यवो निधि-
विशेषः । अर्णसो लोपश्च * । अर्णवः ।

गाण्डाजगात्संज्ञायाम् । पू । २ । ११० ।

ऋसदीर्घयोर्यणा तन्त्रेण निर्देशः । गाण्डिवम्-गाण्डीवम्
अर्जुनस्य धनुः । अजगवस्मिनाकः ।

काण्डाण्डादीरन्नीरचौ । पू । २ । १११ ।

काण्डीरः । आण्डीरः ।

रजःकृष्यासुतिपरिषदो वलच् । पू । २ । ११२ ।

रजस्वला स्त्री । कृषीवलः । वले इति (४७६५०) दीर्घः ।
आसुतीवलः शौण्डिकः । परिषद्वलः । पर्षदिति पाठान्तरम् ।
पर्षद्वलम् । अन्येभ्योऽपि दृश्यते * । भ्रातृवलः । पुत्रवलः ।
शत्रुवलः । वले इत्यत्र (४६६५०) संज्ञायामित्यनुवृत्तेर्नेह दीर्घः ।

दन्तशिखात्संज्ञायाम् । पू । २ । ११३ ।

दन्तावलो हस्ती । शिखावलः केकी ।

ज्योत्स्नातमिस्राशृङ्गिणोर्जस्विन् ऊर्जस्वलगो-
मिन्मलिनमलीमसाः । ५ । २ । ११४ ।

सत्वर्थे निपात्यन्ते । ज्योतिष उपधालोपो न च प्रत्ययः ।
ज्योत्स्ना । तमस उपधाया इत्वं रच । तमिस्रा । स्त्रीत्वम-
तन्त्रम् । तमिस्रम् । शृङ्गादिनच् । शृङ्गिणः । ऊर्जसो
वलच् । अनेन बाधा मा भूदिति विनिरपि । ऊर्जस्वी-ऊर्ज-
स्वलः । ऊर्जोऽसुगागमरति वृत्तिसु चिन्त्या ऊर्जस्वतीति
वदसुन्नन्तेनैवोपपत्तेः । गोशब्दान्मिनिः । गोमी । मल-
शब्दादिनच् । मलिनः । ईमसच्च । मलीमसः ।

अत इनिठनौ (६०) । ५ । २ । ११५ ।

दण्डी-दण्डिकः ।

ब्रीह्यादि(६१) व्यञ्च । ५ । २ । ११६ ।

ब्रीही ब्रीहिकः । न च सर्वेभ्यो ब्रीह्यादिभ्य इनिठनाविथ्येते
किन्तर्हि शिखामालासंज्ञादिभ्य इनिः यवखदादिभ्य इकः ॥
अन्येभ्य उभयम् ।

तुन्दादिभ्य इलच्च । ५ । २ । ११७ ।

(६०) एकाक्षरात्कृतोजातेः सप्तम्याञ्च न तौ स्मृतावित्युक्तेः नयी घटीत्यादि न

(६१) ब्रीहि नाया शाला शिखा माला मेखला केका व्यष्टका पताका

चर्मन् कर्मन् वर्मन् दंष्ट्रा संज्ञा वड्वा कुमारी नौ वीणा वलाका
यवखद नौ कुमारी (शीर्षाञ्जः) ब्रीह्यादि । नौकुमार्योरिकार्थो

गणे द्विधा पाठः ।

चादिनिठनी मतुप् च । तुन्दिलः-तुन्दी-तुन्दिकः-तुन्दवान् ।
उदर पिचण्ड यव ब्रीहि (स्वाङ्गाद्विवृती) । विवृहुपाधिकात् ।
स्वाङ्गकाचिनडलजादयः स्युः । विवृहौ कर्णौ यस्य स कर्णिलः
कर्णी-कर्णिकः-कर्णवान् ।

एकगोपूर्वाट्ठञ् नित्यम् । ५ । २ । ११८ ।

एकशतमस्यास्ति ऐकशतिकः । ऐकसहस्रिकः । गौशतिकः ।
गौसहस्रिकः ।

शतसहस्रान्ताच्च निष्कात् । ५ । २ । ११९ ।

निष्कात् परौ यौ शतसहस्रशब्दौ तदन्ताभ्यातिपदिकाङञ्
स्यान्मत्वर्थे । नैष्कशतिकः । नैष्कसहस्रिकः ।

रूपादाहतप्रशंसयोर्यप् । ५ । २ । १२० ।

आहतं रूपमस्यास्तीति रूप्यः कार्षापणः । प्रशस्तं रूपम-
स्यास्ति रूप्यो गौः । आहतेति किम् रूपवान् । अन्येभ्योऽपि
दृश्यते । हिम्याः पर्वताः । गुण्याः ब्राह्मणाः ।

अस्त्रायामेधासृजो विनिः । ५ । २ । १२१ ।

यशस्वी-यशस्वान् । मायावी । व्रीह्यादि (६८४२०) पाठादिनि-
ठनी । मायी-मायिकः । क्लिन्नन्तत्वात् (१६५२०) कुः । स्रग्वी ।
आमयस्योपसंस्थानन्दीर्घश्च * । आमयावी शृङ्गवन्दाभ्या-
मारकन् * । शृङ्गारकः । वन्दारकः । फलवर्हाभ्यामि-
नच् * । फलिनः । बर्हिणः । हृदयाच्चालुरन्यतरस्याम् * ।
हृनिठनी मतुप् च । हृदयालुः-हृदयी-हृदयिकः-हृदयवान् ।

श्रीतोष्णद्विप्रैश्च सहने । श्रीतन्न सहते श्रीतालुः ।
 उष्णालुः । स्फायितच्चीति (उ०५०५८०) रक् । द्विप्रः पुरोडाशः
 तन्न सहते द्विप्रालुः । द्विप्रदुःखमिति माधवः । द्विमाच्चैलुः* ।
 द्विमं न सहते द्विमेलुः । बलादूलः* । बलन्न सहते व
 ललुः । वातात्ममूढे च* । वातन्न सहते वातस्य समूहो वा
 वातूलः । तप् पर्वमरुदभ्याम्* । पर्वतः । मरुत्तः ।

ऊर्णाया युस् । ५ । २ । १२३ ।

सिखात्पदत्वम् ऊर्णायुः । अत्र छन्दसीति ः केचिदनुवर्त्त-
 यन्ति युक्तश्चेतत् अन्यथा हि अहंशुभमोरि(६८६८०)त्यत्रैवो-
 र्णाग्रहणं कुर्यात् ।

वाचो ग्मिनिः । ५ । २ । १२४ ।

वाग्मी ।

आलजाटचौ वज्रभाषिणि । ५ । २ । १२५ ।

कुक्षित इति वक्तव्यम्* । कुक्षितम्बुद् भाषते वाचालः ।
 वाचाटः । यस्तु सम्यग्बुद् भाषते स वाग्मी ।

(स्वामि) खादामिन्नैश्वर्ये । ५ । २ । १२६ ।

ऐश्वर्यवाचकात् स्वशब्दान् सत्वर्यं आमिन् । स्वामी ।

अर्शआदि (६२) ओऽच् । ५ । २ । १२७ ।

ः वज्रं छन्दसीत्यतः (उ०५०५८०) सूत्रादितिशेषः ।

(६२) अर्शस् उरस् तन्द चतुर पलित जटा घटा घाटा अघ कर्दम अन्न
 नवगण (स्वाङ्गाङ्गीनात्) (वर्णात्) अर्शआदिराकृतिगणः ।

अर्थोऽस्य विद्यते अर्थसः । आकृतिगणोऽयम् ।

इन्द्रोपतापगर्ह्यात्प्राणिस्थादिनिः । ५ । २ । १२८ ।

इन्द्रः कटकवलयिनी । शङ्खनूपुरिणी । उपतापो रोगः । कुष्ठो । किलासी । गर्ह्यान्निन्द्यम् ककुदावर्ती । काकतालुकी । प्राणिस्थात्किम् पुष्पफलवान् घटः । प्राण्यङ्गान्न । पाणिपादवती । अत इत्येव । चित्रकललाटिकावती । सिद्धे प्रत्यये पुनर्वचनं ठनादिबाधनार्थम् ।

वातातीसाराभ्यां कुक् च । ५ । २ । १२९ ।

चादिनिः । वातकी । अतिसारकी । रोगे चायमिष्यते । नेह । वातवती गुहा । पिशाचाच्च । पिशाचकी ।

वयसि पूरणात् । ५ । २ । १३० ।

पूरणप्रत्ययान्तात्मत्वर्थे इनिः स्याद्वयसि द्योत्ये । मासः संवत्सरो वा पञ्चमोऽस्यास्तीति पञ्चमी उट्टः । ठन्बाधनार्थमिदम् । वयसि किम् । पञ्चमवान् ग्रामः ।

सुखादि (६३) भ्यश्च । ५ । २ । १३१ ।

इनिर्मत्वर्थे । सुखी । दुःखी । (माला क्षेपे ग०) । माली ।

धर्मशीलवर्णान्ताच्च । ५ । २ । १३२ ।

धर्माद्यन्तादिनिर्मत्वर्थे । ब्राह्मणधर्मी । ब्राह्मणशीली । ब्राह्मणवर्णी ।

(६३) सुख दुःख तप्त लज्ज, आश आस अलीक करुणा सोह प्रतीप शील हल (माला क्षेपे) लपण प्रणय दल कञ सुखादिः ।

हस्ताज्जातौ । ५ । २ । १३३ ।

हस्ती । जातौ किम् हस्तवान् पुरुषः ।

वर्णाद्ब्रह्मचारिणि । ५ । २ । १३४ ।

वर्णी ।

पुष्करादि (६४) भ्यो देशे । ५ । २ । १३५ ।

पुष्करिणी । पद्मिनी । देशे किम् । पुष्करवान् करो ।
बाहुरुपूर्वपदाबलात्* । बाहुवली । ऊरुवली । सर्व-
देश* । सर्वधनी । सर्ववीजी । अर्थाश्वासन्निहिते (६५)* ।
अर्थी । सन्निहिते तु अर्थवान् (६६) । तदन्ताच्च* धान्यार्थी ।
हिरण्यार्थी ।

बलादि (६७) भ्यो मतुबन्त्यतरस्याम् । ५ । २ । १३६ ।

बलवान्-बली । उत्साहवान्-उत्साही ।

(६४) पुष्कर पद्म उत्पल तमाल कुसुम नड कपित्थ विस मृणाल कर्दम
शालूक विगर्ह करीत गिरीष यवास प्रवाह हिरण्य कौरा कल्लोल
तट तरङ्ग पङ्कज सरोज राजीव नालीक सरोरुह पुटक अरविन्द
अम्भोज अज कमल पयस् पुष्करादिः ।

(६५) अर्थशब्दो धनवाची । कालतोऽत्वासन्निधिर्नत देशतस्तत्र विरोधाद्-
स्त्रीत्यस्यासम्बन्ध इत्यप्राप्ते विधानम् ।

(६६) अर्थवानिति “अर्थे समर्थो विद्वान् यः शास्त्रानुपहतश्च य” इत्युक्ते-
रर्थनमर्थः समर्थनं तत्र समर्थ इत्यर्थः ।

(६७) बल उत्साह उद्भास उद्भास उद्भास शिखा कुल मूढा सुल कूल
आयाम व्यायाम उपयाम आरोह अवरोह परिणाह युज बलादिः ।

संज्ञायां मन्त्राभ्याम् । ५ । २ । १३७ ।

मन्त्रन्तान्मान्ताच्चेनिर्मत्वर्थे । प्रश्निमिनी । दामिनी । हो-
मिनी । सोमिनी । संज्ञायाद्धिम् । सोमवान् ।

कंशंभ्यां वभयुस्ति तुतयसः । ५ । २ । १३८ ।

कंशमिति मान्ती कमित्युदकसुखयोः शमिति सुखे । आभ्यां सप्त
प्रत्ययाः स्यः । युस्यसोः सकारः पदत्वार्थः (६८) । कँव्वः ।
कम्भः । कँय्युः । कन्तिः । कन्तुः । कन्तः । कँय्यः । शँव्वः ।
शम्भः । शँय्युः । शन्तिः । शन्तुः । शन्तः । शँय्यः । अनुस्वा-
रस्य वैकल्पिकः परसवर्णः (६९) वकारयकारपरस्यानुनासि-
कौ वयो ।

तुण्डिवलिवटैर्मः । ५ । २ । १३९ ।

वृद्धा नाभिस्तुण्डिः । मूर्धन्योपधोऽयमिति माधवः । तुण्डि-
भः । बलिभः । वटिभः । पामादित्वात्(६८१४०)बलिनोऽपि ।

अहंशुभमोर्थ्युस् । ५ । २ । १४० ।

अहमिति मान्तमव्ययमहङ्कारे । शुभमिति शुभे । अहंयुः
अहङ्कारवान् शुभंयुः शुभान्वितः * ।

इति मत्वर्थीयाः ।

(६८) तेन सिति वेति (५३५४०) पदत्वेन मस्यानुस्वारकार्यमिति भावः ।

(६९) वा पदान्तस्थेति (६१४०) स्तत्वेणेति शेषः ।

प्राग्दिशो विभक्तिः (१) । ५ । ३ । १ ।

दिक्शब्देभ्य (३६५४०) इत्यतः प्राग्वक्ष्यमाणाः प्रत्यया विभक्ति-
संज्ञा स्युः । अथ स्वार्थिकाः (२) प्रत्ययाः । समर्थानामिति
प्रथमादिति च (४८८४०) निवृत्तम् । वेति त्वनुवर्त्ततएव ।

किं-सर्वनामवज्जम्भ्योऽद्यादिभ्यः । ५ । ३ । २ ।

किमः सर्वमान्त्रो बहुशब्दाच्च प्राग्दिशोऽधिक्रियते ।

इदम् इष् । ५ । ३ । ३ ।

प्राग्दिशीये परे ।

एतेतौ रथोः । ५ । ३ । ४ ।

इदमृशब्दस्य एत, इत् इत्यादेशौ स्तो रेफादौ, थकारादौ च
प्राग्दिशीये परे । इशोऽपवादः ।

एतदोऽन् । ५ । ३ । ५ ।

योगविभागः कर्त्तव्यः । एतदः एतेतौ स्तो रथोः । अन्
एतद् इत्येव । अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः । नलोपः प्रातिपदि-
कान्तस्य (१०६४०) ।

सर्वस्य सोऽन्यतरस्यान्दि । ५ । ३ । ६ ।

(१) विभक्तिसंज्ञकत्वात्तसिलादौ त्यदाद्यत्वमेतदन्नात् विभक्तप्रत्ययत्विच ।

(२) स्वार्थिज्ञा इति प्रावेष्टेति शेषः स्वकीयप्रकृतेरर्थे भावा इत्यर्थः तसिलादी-
नामर्थनिर्देशाभावादतिशयने इत्यादीनां प्रकृत्यर्थविशेषणत्वादिति भावः ।

१० सर्वनामत्वेनैव प्राप्तौ आदिपाठात् पर्युदासे किमः पृथगुच्यम् ।

प्राग्दिशीये दकारादौ प्रत्यये परे सर्वस्य सो वा स्यात् ।

पञ्चम्यास्तसिल् । ५ । ३ । ७ ।

पञ्चम्यन्तेभ्यः किमादिभ्यस्तसिल् स्याद्वा ।

कु तिहोः । ७ । २ । १०४ ।

किमः कु स्यात्तादौ हादौच विभक्तौ परतः । कुतः । कस्मात्
यतः । ततः । अतः । इतः । अमुतः । बहुतः । इत्यादिषु
हाभ्याम् ।

तसेञ्च । ५ । ३ । ८ ।

किं सर्वनामबहुभ्यः परस्य तसेस्तसिलादेशः स्यात् । खरा-
र्थं विभक्त्यर्थञ्च वचनम् ।

पर्यभिभ्याञ्च । ५ । ३ । ९ ।

आभ्यान्तसिल् स्यात् । सर्वभिभयार्थाभ्यामेव । परितः सर्वतः
इत्यर्थः । अभित उभयत इत्यर्थः ।

सप्तम्यास्तल् । ५ । ३ । १० ।

कुत । यत्र । तत्र । बहुत्र ।

इदमो हः । ५ । ३ । ११ ।

तलोऽपवादः । इशादेशः १ । इह ।

किमोऽत् । ५ । ३ । १२ ।

वाग्रहणमपक्रथते । सप्तम्यन्तात्किमोऽद्वा स्यात् । पक्षे तन् ।

क्राति । ७ । २ । १०५ ।

किमः क्रादेशः स्यादति । क । कुत्र ।

वा ह च कुन्दसि । ५ । ३ । १६ ।

कुहस्थः कुह जग्मथुः ।

एतदोऽश्च ततसोऽस्तसौ चानुदात्तौ । २ । ४ । ३३ ।

अन्वादेशविषये एतदोऽश्च स्यात् चानुदात्तस्ततसोः परतः ।
तौ चानुदात्तौ स्तः । एतस्मिन् ग्रामे सुखं वसामः । अथो
अत्राधीमहे । अतो न गन्तारः स्मः ।

इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते । ५ । ३ । १४ ।

पञ्चमीसप्तमीतरविभक्त्यन्तादपि तसिलादयो दृश्यन्ते ।
दृशिर्यद्वहणाद्भवदादियोगएव । सभवान् ततोभवान् तत्र-
भवान् । तन्भवन्तम् ततोभवन्तम् तत्रभवन्तम् एवन्दी-
र्घायुः (३) । देवानाम्प्रियः । आयुष्मान् ।

सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा । ५ । ३ । १५ ।

सप्तम्यन्तेभ्यः कालार्थेभ्यः स्वार्थे दा स्यात् । सर्वस्मिन् काले ।
सदा ऽ सर्वदा । एकदा । अन्यदा । कदा । यदा । तदा ।
काले किम् सर्वत्र देशे ।

(३) ततो दीर्घायु स्तत्र दीर्घायुः । ततो देवानां प्रियः तत्र देवानां प्रियः ।

१३ सर्वस्य सोऽन्यतरस्यामिति (६६०५०) सादेशः ।

इदमो हिंल् । ५ । ३ । १६ ।

सप्तम्यन्तात्काले इत्येव । हस्यापवादः । अस्मिन् काले एतर्हि । काले किम् इह देशे ।

अधुना । ५ । ३ । १७ ।

इदमः सप्तम्यन्तात्कालवाचिनः स्वार्थेऽधुनाप्रत्ययः स्यात् ।
इश् (६६१४०) यस्येतिलोपः (१२६४०) । अधुना ।

दानीञ्च । ५ । ३ । १८ ।

इदानीम् ।

तदो दा च । ५ । ३ । १९ ।

तदा तदानीम् । तदो दावचनमनर्थकं विहितत्वात् ।

अनद्यतने हिंलन्यतरस्याम् । ५ । ३ । २१ ।

कहिं कदा यर्हि यदा । तर्हि तदा । एतस्मिन् काले एतर्हि

सद्यः परस्परार्थेष्वमः परेद्यव्यद्यपूर्वेद्युरन्येद्युर-
न्यतरेद्युरितरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरभयेद्युरुत्तरेद्युः
। ५ । ३ । २२ ।

एते निपात्यन्ते । समानस्य सभावो व्यस्चाहनि । समाने
ऽहनि सद्यः । पूर्वपूर्वतरयोः परः उद्गारी च वत्सवरे ।
पूर्वस्मिन् वत्सरे परत् । पूर्वतरे वत्सरे परारि । इदमइश्
(६६०४०) समसण् प्रत्ययश्च संवत्सरे । अस्मिन् संवत्सरे ऐ-
षमः । परस्मादेद्यव्यहनि । परस्मिन्नहनि परेद्यवि ।

इदमोऽण् (६५८५०) द्यद्य । अस्मिन्नहनि अद्य । पूर्वादि-
भ्योऽहन्त्ये द्युस् । पूर्वस्मिन्नहनि पूर्वद्युः । अन्यस्मिन्नहनि अ-
न्ये द्युः । उभयोरह्नोरुभयेद्युः । द्युद्योभयाद्वक्तव्यः * ।
उभयद्युः ।

प्रकारवचने णाल् । ५ । ३ । २३ ।

प्रकारवृत्तिभ्यः (४) किमादिभ्यस्याल् स्यात् स्वार्थे । तेन
प्रकारेण तथा । यथा ।

इदमस्यसुः । ५ । ३ । २४ ।

यालोऽपवादः । एतदोऽपि वाच्यः * । अनेन एतेन वा प्रका-
रेण इत्यम् ।

किमस्य । ५ । ३ । २५ ।

केन प्रकारेण कथम् ।

प्राग्दिशीयानां विभक्तिसंज्ञानां पूर्णोऽवधिः ।

(४) प्रकारवृत्तिभ्य इति प्रकारवहृत्तिभ्य इत्यर्थः तेन सूत्रे प्रकारेतिपदं
तद्विगिष्टपरम् । समानस्य भेदको विज्ञेयः प्रकारः बहुभिः प्रकारैर्यु-
क्तमित्युक्ते बहुभिर्विशेषैरित्यवगमात् ।

दिक्छन्देभ्यः सप्तमोपञ्चमौप्रथमाभ्यो दिग्दे-
शकालेष्वस्तातिः । ५ । ३ । २७ ।

सप्तम्याद्यन्तेभ्यो दिशि रुढेभ्यो दिग्देशकालवृत्तिभ्यः स्वार्थे-
ऽस्तातिप्रत्ययः स्यात् ।

पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैवाम् । ५ । ३ । २८ ।
एभ्योऽस्तात्यर्थेऽसिप्रत्ययः स्यात्तद्योगे चैषां क्रमात्पुर् अधश्चव
इत्यादेशाः स्युः ।

अस्ताति च । ५ । ३ । ४० ।

अस्ताती परे पूर्वादीनाम्यरादयः । स्युः । पूर्वस्यां पूर्वस्याः
पूर्वा वा दिक् पुरः-पुरस्तात् । अधः-अधस्तात् । अवः-अव-
स्तात् ।

विभाषाऽवरस्या । ५ । ३ । ४१ ।

अवरस्यास्ताती परेऽव स्यादा । अवस्तात् अवरस्तात् ।
एवन्देसे काले च । दिशि रुढेभ्यः किम् ऐन्द्रां वसति ।
सप्तम्याद्यन्तेभ्यः किम् । पूर्वं ग्रामङ्गतः । दिगादिवृत्तिभ्यः
किम् पूर्वस्मिन् गुरौ वसति । अस्ताति चेति १० ज्ञापकाद-
सिरस्तातिं न बाधते ।

दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् । ५ । ३ । २८ ।

अस्तातेरपवादः । दक्षिणतः । उत्तरतः ।

१० परत्वादपवादत्वाच्च असेरस्तातिबाधकत्वमाशङ्क्य ज्ञापकमान्नित्यं न
बाधकत्वमित्याहुः अस्ताति चेति ।

विभाषा पराऽवराभ्याम् । ५ । ३ । २६ ।

परतः । अवरतः । परस्तात् । अवरस्तात् ।

अञ्जेल्लुक् । ५ । ३ । ३० ।

अञ्जत्यन्तादिक्शब्दादस्तातेर्लुक् स्यात् । लुक् तद्धितलुकि
(२१५८०) । प्राच्यां प्राच्याः प्राची वा दिक् प्राक् । उदक् ।
एवन्देगे काले च ।

उपर्युपरिष्ठात् । ५ । ३ । ३१ ।

अस्तातेर्विषये । ऊर्ध्वशब्दस्योपादेशः स्याद्रिल्परिष्ठातिलौ च
प्रत्ययौ । उपरि-उपरिष्ठादा वसति आगतो रमणीयं वा ।

पञ्चात् । ५ । ३ । ३२ ।

अपरस्य पञ्चभावः आतिथ्य प्रत्ययोऽस्तातेर्विषये ।

उत्तराधरदक्षिणादातिः । ५ । ३ । ३४ ।

उत्तरात् । अधरात् । दक्षिणात् ।

एनवन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः । ५ । ३ । ३५ ।

उत्तरादिभ्य एनव् वा स्यादवध्यवधिमतोः सामीप्ये । पञ्च-
म्यन्तं विना । उत्तरेण । अधरेण । दक्षिणेन । पक्षे यथास्वं
प्रत्ययाः ।

दक्षिणादाच् । ५ । ३ । ३६ ।

अस्तातेर्विषये । दक्षिणा वसति । अमस्तस्या इत्येव । दक्षिणादागतः ।

आहि च दूरे । ५ । ३ । ३७ ।

दक्षिणादूरे (१) आहि च स्यात् । चादाच् । दक्षिणाहि-
दक्षिणा ।

उत्तराच्च । ५ । ३ । ३८ ।

उत्तराहि । उत्तरा ।

संख्याया विधार्थे धा । ५ । ३ । ४२ ।

क्रियाप्रकारार्थे (२) वर्त्तमानात् संख्याशब्दात् स्वार्थे धा
स्यात् । चतुर्धा । पञ्चधा ।

अधिकरणविचाले च । ५ । ३ । ४३ ।

द्रव्यस्य (३) संख्यान्तरापादने संख्याया धा स्यात् । एकं
राशिं पञ्चधा कुरु ।

एकाङ्गो ध्यसुजन्यतरस्याम् । ५ । ३ । ४४ ।

(१) दूरे अवधेरवधिसतत्वेत् दूरे इत्यर्थः उत्तराच्चेत्यत्रापि अतुवर्त्तिष्य-
माणस्याप्यस्य तथैवार्थः ।

(२) सामान्यस्य भेदकविशेषरूपः प्रकारः विधाशब्दार्थः स च शब्दस्वभावा-
व्यात् क्रियाविषयक एवेत्याह क्रियेति ।

(३) विचलनं विचालोऽन्यथाकरणं तच्चेह सङ्ख्यासन्निधानात् सङ्ख्याविषयक-
मित्याह द्रव्यस्येति तद्वगमश्च पदान्तरसमभिव्याहारात्तद्व्योतयन्त्याह
एकं राशिमिति पञ्चधेति पञ्चत्वसङ्ख्याविशिष्टमित्यर्थः ।

एकध्वम् एकधा (४) ।

द्वित्योच्च धमुञ् । पू । ३ । ४५ ।

आभ्यान्वा इत्यस्य धमुञ् स्याद्वा । वैधम् द्विधा । त्रधम् ।
त्रिधा । धमुञन्तात् स्वार्थे ङदर्शनम् * । द्विधानि त्रिधानि-

एषाच्च । पू । ३ । ४६ ।

द्विधा । त्रिधा ।

याप्ये (५) पाशप् । पू । ३ । ४७ ।

कुत्सितो भिषक् भिषक्पाशः ।

पूरणाद्भागे (६) तौयादन् । पू । ३ । ४८ ।

द्वितीयो भागो द्वितीयः । तृतीयः । स्वरे विशेषः । तौया-
दीकक् स्वार्थे वाच्यः * । द्वैतौयीकः द्वितीयः । तत्तौयीकः-
तृतीयः । न विद्यायाः * । द्वितीया तृतीया वा विद्येत्येव ।

प्रागेकादशभ्योऽच्छन्दसि । पू । ३ । ४९ ।

पूरणप्रत्ययान्ताद्भागेऽन् । चतुर्थः । पञ्चमः ।

(४) अविकरणविचाले इत्यनुवर्तते यद्व्यनेकसेकं क्रियते सोऽप्यधिकरण-
विचाल इति भाष्योक्तेः द्विधादिभूतं स्थितं राशिनेकधा कुरु इत्यादि-
स्थलेऽप्यस्य साधुत्वम् ।

(५) याप्यं कुत्सितम् यत्पादयं पाशप् तत्प्रवृत्तिनिमित्तस्यैव निन्दायासयं
साधुक्तेन वैद्य आचारेण दुःशीलत्वात् कुत्सित इत्यभिप्राये न । तन्नि-
न्दायः प्राक्पाशप इति (२०३४०) प्रागुक्तेरव्ययत्वं ज्ञेयम् ।

(६) पूरणार्थकतौयप्रत्ययान्ताद्भागे वर्त्तमानादन् स्यादित्यर्थः ।

षष्ठाष्टमाभ्यां जच । ५ । ३ । ५० ।

चादन् । षष्ठीभागः षाष्ठः-षष्ठः । आष्टमः-अष्टमः ।

मानपञ्चङ्गयोः कन्लुको च । ५ । ३ । ५१ ।

षष्ठाष्टमशब्दाभ्यां क्रमेण कन्लुको स्तो माने पञ्चङ्गे च वाच्ये ।
षष्ठको भागः मानञ्चेत् । अष्टमीभागः पञ्चङ्गञ्चेत् । जस्य
अनो वा लुक् । चकाराद्यद्याप्राप्तम् षष्ठः-षाष्ठः । अष्टमः-
आष्टमः । महाविभाषया सिद्धे लुक्वचने पूर्वत आनी
नित्याविति ज्ञापयति ।

एकादाकिनिच्चासहाये (७) । ५ । ३ । ५२ ।

चात्कन्लुको । एकः-एकाकी-एककः ।

भूतपूर्वे (८) चरट् । ५ । ३ । ५३ ।

आख्यो भूतपूर्वः आख्यचरः ।

षष्ठ्या (९) रूप्य च । ५ । ३ । ५४ ।

षष्ठान्तात् भूतपूर्वेऽर्थे रूप्यः स्यात् । चात् चरट् । कणस्य भूत-

(७) अष्टहायवाचकादेकशब्दादित्यर्थः अष्टहाये किं प्रसिद्धत्वात् षष्ठ्या-
वाचकस्यैव सा भूत् अतएव 'एकाकिनोऽपि परितः पौरुषेण्यता
इवेति भाष्ये बहुवचनसम्भवः ।

(८) भूतपूर्वेऽर्थे वर्तमानात् प्रातिपदिकाच्चरट् इत्यर्थः ।

(९) षष्ठ्या इति भूतपूर्वे सम्बन्धेऽर्थे वा षष्ठी तदन्तात् स्वार्थे प्रत्ययः ।
अतएव न कार्थिकप्रकरणविरोधः ।

पूर्वी गौः कृष्णरूपः-कृष्णचरः । तसिलादिषु (११४०) रूप-
स्यापरिगणितत्वान्न पुंवत् । शुभ्राया भूतपूर्वः शुभ्राकृत्यः ।

अतिशयने तमविष्ठनौ । ५ । ३ । ५५ ।

अतिशय (१०) विशिष्टार्थवृत्तेः स्वार्थे एतौ स्तः । अयमेपा-
मतिशयेन आक्यः आक्यतमः । लघुतमो लघिष्ठः ।

तिङ्श्च (११) । ५ । ३ । ५६ ।

तिङन्तादतिशये द्योत्ये तमप् स्यात् ।

तरसमपौ घः । १ । १ । २२

एतौ घसंज्ञौ स्तः ।

किमेत्तिङव्ययधादास्वद्रव्यप्रकर्षे । ५ । ४ । ११

किमएदन्तात्तिङोऽव्ययाच्च यो घस्तदन्तादाम् स्यादद्रव्य

(१०) अतिशयः प्रकर्षः इतरस्य न्यूनताकरणरूपोऽभिभवोऽतिशयेतिरर्थः
तत्र वर्त्तमानात् स्वार्थे प्रत्यय इत्यर्थः । अतिशयविशिष्टेति अतिशय-
कर्तृरूपेऽर्थे इत्यर्थः । तत्र प्रकृत्यर्थद्रव्यस्य स्वरूपत इतराभिभावक-
त्वाभावेऽपि तत्प्रवृत्तिनिमित्तगुणादिनिष्ठाभिभावकत्वेनैव तस्यापि
तथात्वमिति बोध्यम् । गोतम इत्यादौ प्रवृत्तिनिमित्तजातेः स्वतस्तथा-
त्वाभावेऽपि तत्सहचरितवाहदोहनादिगतेनापराभिभावकत्वेन तस्य
तथात्वम् । एवञ्च तमवादिप्रकृतेरितराभिभावकत्वविशिष्टस्वार्थपरत्वे
लक्षणा प्रत्ययस्तु तस्य द्योतकः ।

(११) उपाप्मातिपदिकादित्यधिकारेण (८५४०) तिङन्तामातिपदिकत्वा-
दुपाप्मे तिङ इति वचनम् ।

प्रकर्षे । किन्तु माम् । प्राज्ञेति माम् (१२) । उच्चैस्तमाम् ।
द्रव्यप्रकर्षे तु । उच्चैस्तम (१२) स्तरः ।

द्विवचनविभज्योपपदे तरबौयसुनौ । ५ । ३ । ५७ ।

द्वयोरिकस्यातिशये, विभक्तव्ये (१४) चोपपदे सुमिहन्तादेती
स्ताः । पूर्वयोरपवादः । अयमनयोरतिशयेन लघुर्लघु-
तरः लघीयान् । उदीच्याः प्राचीभ्यः पटुतराः पटीयांसः ।

अजादौ गुणवचनादेव । ५ । ३ । ५८ ।

इष्टनीयसुनौ गुणवचनादेव स्तः । प्रथिष्ठः-प्रथीयान् । नेह
पाचकतरः । पाचकतमः ।

(१२) प्राज्ञेतिमासित्यादौ तत्तत्क्रियाविशिष्टस्य तत्तत्कालव्यवहारन्या-
सकत्वाच्च तत्र द्रव्यप्रकर्षः ।

(१२) उच्चैस्तम इति व्यलोच्चत्वपुण्यवत्तर उच्चैःशब्दः । द्रव्यस्य स्तरः प्रकर्षा-
भावेऽपि द्रव्यनिष्ठगुणादिप्रकर्ष एव द्रव्यप्रकर्ष इति बोध्यम् । अत-
एवाद्व्यप्रकर्ष इति निषेधः उपचरितगुणक्रियागतप्रकर्षो द्रव्यविषय
इति कैवटः । उच्चैस्तरमित्यत्र तु अधिकरणशक्तिप्रधान उच्चैः-
शब्दस्तलोच्चत्वप्रकर्षेण तदाश्रयस्य प्रकर्षेऽपि क्रियाकारकभावसम्बन्ध-
विशेषणत्वे नैव तस्य भानात् 'सर्वनामपराभर्षयोग्य' द्रव्यमिहोच्यते'
इत्युक्तेः सर्वनामपराभर्षयोग्यत्वाच्च न तस्य द्रव्यत्वम् । सर्वनाम्ना
तदादिना इदं तदिति पराभर्षयोग्यं वस्तु द्रव्यमिति तदर्थः ।

(१४) द्वयंप्रातिपादके, विभजनीये चोपपदे, द्वयोर्मध्ये इतरमेजयातिशय-
विशिष्टस्वार्थद्वत्तेर्विभागप्रयोजनीभूतधर्मवाचकाच्च स्वार्थं प्रत्ययः
स्यादित्यर्थः । नतरानित्यादौ नञर्याभावगतस्य प्रतियोग्यसामाना-
धिकरण्यरूपात्यन्तिकत्वरूपप्रकर्षस्य, नितरानित्यादौ च निश्चद्द्यो-
त्स्वार्थप्रकर्षस्यैव द्योतनात्, तरविति विवेचनीयम् ।

तृष्णन्दसि । ५ । ३ । ५६ ।

तृण्जन्तादिष्ठनीयसुनौ स्तः ।

तुरिष्ठेमेयस्सु । ६ । ४ । १५४ ।

तृण्दस्य लोपः स्यादिष्ठेमेयस्सु परेषु । अतिशयेन कर्त्ता करिष्ठः । दीर्घीयसौ धेनुः ।

प्रशस्यस्य थः । ५ । ३ । ६० ।

अस्य आदेशः स्यादजाद्योः ।

प्रकृत्यैकाच् । ६ । ४ । १६३ ।

इष्ठादिष्वैकाच् प्रकृत्या (१५) स्यात् । अेष्ठः । अेयान् ।

ज्य च । ५ । ३ । ६१ ।

प्रशस्यस्य ज्यादेशः स्यादिष्ठेयसोः । ज्येष्ठः ।

ज्यादादीयसः । ६ । ४ । १६० ।

आदेः परस्य (२६० पृ०) । ज्यायान् ।

वृद्धस्य च । ५ । ३ । ६२ ।

ज्यादेशः स्यादजाद्योः । ज्येष्ठः । ज्यायान् ।

- (१५) अथच प्रकृतिभावोऽस्त्रोपोऽन इति (१०५ पृ०) नस्तद्धिते इति (३३४ पृ०) यत्नेति चेतीति (१३६ पृ०) टे, (१४० पृ०) रित्येत्प्रकरणस्य लोपमात्रस्य च बोध्यः तेन नेदिष्ठ इत्यादौ टिलोपस्य, कनिष्ठ इत्यादौ नलोपस्य, प्रकृतिभावः ।

अन्तिकवाठयोर्नेदसाधौ । ५ । ३ । ६३ ।

अजायोः । नेदिष्ठः । नेदीयान् । साधिष्ठः । साधीयान् ।

स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां यणादिपरं पूर्वस्य च गुणः । ६ । ४ । १५६ ।

एषां यणादिपरं लुप्यते पूर्वस्य च गुणः इष्ठादिषु । स्थविष्ठः । दविष्ठः । यविष्ठः । क्रसिष्ठः । जेपिष्ठः । जोदिष्ठः । एवमीयसुनि । क्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां पृष्ठादित्वात् (६५४५०) । क्रसिमा । जेपिमा ।

प्रियस्थिरस्फिरोरुवज्जलगुरुद्वलप्रदीर्घद्वन्दा-
रकाणाम्प्रस्थस्फवर्वंहिगर्वर्षितपट्राघटन्दाः । ६ । ४

। १५७ ।

प्रियादीनां क्रमात्प्रादयः स्युरिष्ठादिषु । प्रेष्ठः । स्वेष्ठः । स्फेष्ठः । वरिष्ठः । बंहिष्ठः । गरिष्ठः । वर्षिष्ठः । तपिष्ठः । द्राधिष्ठः । वृन्दिष्ठः । एवमीयसुनि । प्रेथान् । प्रियोरुव-
हुलगुरुदीर्घाणां पृष्ठादित्वादिमनिचि (६५४५०) प्रेमेत्यादि ।

बहोर्लोपो भू च बहोः । ६ । ४ । १५८ ।

बहोः परयोरिमेयसोर्लोपः स्याद्वहोश्च भूरादेशः ॥ भूमा । भूयान् ।

दृष्टस्य यिट् च । ६ । ४ । १५९ ।

बहोः परस्य इष्ठस्य लोपः स्यात् विडागमश्च । भूविष्ठः ।

युवात्ययोः कन्नन्यतरस्याम् । ५ । ३ । ६४ ।

एतयोः कनादेशो वा स्यादिष्ठेयसोः । कनिष्ठः । कनीयान् ।
यच्चे यविष्ठः अलिष्ठ इत्यादि ।

विन्नतोर्लुक् । ५ । ३ । ६५ ।

विनो मतुपश्च लुक् स्यादिष्ठेयसोः । अतिशयेन स्त्रस्वी स्त्र-
जिष्ठः । स्त्रजीयान् । अतिशयेन त्वस्वान् । त्वचिष्ठः । त्वची-
यान् ।

प्रशंसायां (१६) रूपम् । ५ । ३ । ६६ ।

सुवन्तात्तिङन्ताच्च । प्रशस्तः पटुः पटुरूपः । प्रशस्तस्मच्चति
यच्चतिरूपम् ।

ईषदसमाप्तौ (१७) कल्यब्देश्यदेश्यौ यरः । ५ ।

३ । ६७ ।

(१६) प्रशंसाविगिष्टेऽर्थे वर्तमानात् स्वार्थे रूपवित्त्वर्थः । प्रशंसा चाल् परि-
पूर्णतैव सा च प्रकृत्यर्थेनावच्छेदकनिष्ठा प्रकृत्यर्थसमानाधिकरणधर्मानिष्ठा
या प्रकृत्यर्थे आरोप्यते । एवञ्च प्राशस्त्यं प्रतिबोधिगिनिरपेक्षमतिशाय-
नन्तु तत्प्राप्तेर्जमिति तत्संज्ञासुवर्त्तनेन न यतार्थता शङ्का ।

(१७) ईषदसमाप्तिविगिष्टेऽर्थे वर्तमानात् प्रातिपदिकात् कल्यब्दाय इत्य-
र्थः । सुष्ठुकल्पा द्वाचैत्यादौ सुष्ठुशब्दस्य सादृश्यवक्ष्यया द्वाचायां
वृत्तिः सादृश्यप्रयोजकधर्मात् न साधुव्यतिरेकीपदसमाप्तये नैव लोचः ।
यच्चिरूपितसादृश्यप्रयोजकस्य ईषदसमाप्तिर्विवक्ष्यते तद्वाचकात् प्रत्यय
इति निष्कर्षः । कल्यब्दादेः स्वार्थिकत्वेऽपि विशेष्यनिङ्गत्वमर्थे वक्ष्यते ।

ईषदूनी विद्वान् विद्वत्कल्पः । यशस्कल्पम् । यशुष्कल्पम् ।
विद्वद्देश्यः । विद्वद्देशीयः । पचतिकल्पम् (१८) ।

विभाषा सुपो वज्रच् पुरस्तात् ॥५॥३॥६८॥

ईषदसमाप्तिविशिष्टेऽर्थे सुबन्तादहुञ्चा स्यात्त च प्राग्व (१८)
न तु परतः । ईषदूनः । पटुः । बहुपटुः । पटुकल्पः । सुपः
किम् । यजतिकल्पम् ।

प्रकारवचने जातीयर् (२०) । ५ । ३ । ६ ।

प्रकारवति चायम् । धात् तु प्रकारमात्रे । पटुप्रकारः पटु-
जातीयः ।

(१८) पचतिकल्पमिति क्रियाप्रधानमाख्यातमित्युक्तेराख्याते क्रियाप्राधान्ये-
ऽपि तस्या असत्त्वरूपतया लिङ्गसंख्यान्वयादुपगमेऽपि पदसाधुत्वार्थ-
नौत्पत्तिकमेकवचनं, क्लीबत्वञ्च अतः पचतीरूपं पचन्तिरूपमित्येव
प्रयोगः प्रवचनानुपस्थाप्यकर्तुं प्राधान्यवादिनां लिङ्गसंख्यान्वयसम्भवेन
पचतीरूपावित्याद्यनिरूपयोगापत्तिरिति बोध्यम् ।

(१९) पुरस्तात्त्वयत्त तद्वद्भावधारणार्थत्वं द्योतयन्नाह प्रागेवेति अत्र
पुरस्तादित्यावर्त्यते तेन पुरस्तात् वज्रव उत्पत्तेः प्राक्, प्रकृतेर्ये लिङ्ग-
संख्ये प्रकृत्यवस्थायां ते एव वज्रव उत्पत्तौ स्तः वज्रवश्च प्रकृतेः प्रा-
गेव प्रयोग इति सूत्रार्थस्तेन ईषदसमाप्तौ विहितानामन्येषां प्रत्ययाना-
मभिधेयलिङ्गवचनत्वं ज्ञापितं तद्यान वज्रचि वज्रगुणो द्वाजा वज्रदण्डं
नर इत्येव प्रकृत्यनुसारिलिङ्गत्वम् गुडकला द्वाजेत्यादौ तु स्वार्थिक-
त्वाविशेषेऽपि अभिधेयलिङ्गत्वमिति भेदः । अतएव कवित् स्वार्थिकता
अपि प्रत्ययाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते इति सामान्यतो-
ऽभिहितम् ।

(२०) प्रकारश्चात् सादृश्यं भेदश्चैतुभयमपि साहसम् ।

प्रागिवात्कः । ५ । ३ । ७० ।

इवे प्रतिकृतावित्यतः (६५४५०) प्राक् काधिकारः ।

अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः । ५ । ३ । ७१ ।

तिङ्श्चे (७००) त्यनुवर्तते ।

कस्य च हः । ५ । ३ । ७२ ।

कान्ताव्ययस्य दकारोऽन्तादेगः स्यादकच्च ।

अज्ञाते । ५ । ३ । ७३ ।

कस्यायमश्वोऽश्वकः (२१) । उच्चकैः । नीचकैः । सर्वकैः ।
विश्वकैः । ओकारसकारभकारादौ सुपि सर्वनाम्नष्टेः प्राग-
कच्* (२६) । युवकयोः । आवकयोः । युष्मकासु । अस्मकासु ।
युष्मकाभिः । अस्मकाभिः । ओकारेत्यादि किम् त्वयका ।
मयका । अकच्प्रकरणे तूष्णीमः कामवक्तव्यः* । मित्रादन्त्या-
दृचः (२६५०) परः । तूष्णीकामास्ते । गौले को मलोपश्च* ।
तूष्णीशीलः । तूष्णीकः । पचतकि । जल्पतकि । धकित् ।
हिरकुत् ।

कुत्सिते । ५ । ३ । ७४ ।

कुत्सितोऽश्वोऽश्वकः (२३) ।

- (२१) कस्यायमिति प्रश्नेनाज्ञातत्वमानिष्यते । अज्ञातोऽश्व इत्यपि विग्रहः ।
(२२) ओकारेति इदञ्च युष्मदस्मच्छब्दनालविप्रयमन्येषां सर्वनाम्नां प्राति-
पदिकटेरेव प्रागकजिति भाष्ये स्थितं तदाशयेनाह युवकयोरिति ।
(२३) कुत्सित इति येन धर्मेण वस्तु कुत्स्यते तज्जन्मयुक्तार्थवाचकात् क
इत्यर्थः । अश्वक इत्यादौ धावनादेः सस्यगनवृणानात् कुत्सेति बोध्यम्

संज्ञायां कन् । ५ । ३ । ७५ ।

कुत्सिते कन् स्यात्तदन्तेन चित्संज्ञा गम्यते । शूद्रकः । रा-
धकः । स्वरार्थम् वचनम् ।

अनुकम्पायाम् । ५ । ३ । ७६ ।

पुत्रकः । अनुकम्पितः पुत्र इत्यर्थः ।

नीतौ च तद्युक्तात् । ५ । ३ । ७७ ।

सामदानादिरूपायो नीतिस्तस्यां गम्यमानायामनुकम्पायुक्ता-
त्कन्प्रत्ययः स्यात् । हन्त ते धानकाः गुडकाः एहकि ।
पूर्वेणानुकम्पायमानात् प्रत्ययः अनेन तु परम्परासम्बन्धे (२४)-
ऽपीति विशेषः ।

बह्वचो मनुष्यनाम्नश्चजा । ५ । ३ । ७८ ।

पूर्वसूत्रद्वयविषये (२५) ।

धनिलचौ च । ५ । ३ । ७९ ।

तत्रैव ।

ठाजादावूङ् द्वितीयादचः । ५ । ३ । ८३ ।

अस्मिन् प्रकरणे (२६) यः ठोऽजादिप्रत्ययश्च तस्मिन् प्रत्यये परे

(२४) परम्परेति अनुकम्पायमानपुत्रादेर्वानादिदानेन परितोषणात् धानादे-
रपि अनुकम्पायमानपुत्रादिसम्बन्धात् अनुकम्पायुक्तत्वम् ।

(२५) पूर्वसूत्रद्वयेति अनुकम्पायां नीतौ धेत्यनन्तरोक्तसूत्रद्वयविषय इत्यर्थः ।

(२६) अस्मिन्निति पूर्वोक्तसूत्रद्वयस्यैव प्रत्यासत्या मथम् बुद्धौ सन्निधापित-
तया तदर्थ एवेति आह्वम् ।

प्रकृतेर्द्वितीयादच ऊर्ह्वं सर्वं लुप्यते । अनुकम्पितो देवदत्तो
 देविकः-देवियः देविलः-देवदत्तकः । अनुकम्पितो वायुदत्तो
 वायुकः । उग्रहणमुकोद्वितीयत्वे § कविधानार्थम् । वायु-
 दत्तः वायुकः । पितृकः । चतुर्थादच ऊर्ह्वं लोपोवाच्यः * ।
 अनुकम्पितो बृहस्पतिदत्तो बृहस्पतिकः । अनजादौ च वि-
 भाषा लोपो वक्तव्यः * । देवदत्तकः देवकः । लोपः पूर्वपदस्य
 च * । दत्तिकः-दत्तियः दत्तिलः-दत्तकः । विनापि प्रत्यय-
 मूर्वीत्तरपदयोर्वा लोपो वाच्यः * । देवदत्तः दत्तः देवः ।
 सत्यभामा भामा सत्या । उवर्णाङ्ग इलस्य च * । भानुदत्तः
 भानुलः । ऋवर्णादपि * । सवित्रियः । सवितृलः ।

चतुर्थादनजादौ च लोपः पूर्वपदस्य च ।

अप्रत्यये तथैवेष्ट उवर्णाङ्ग इलस्य च ।

ल इति लोपसंज्ञा प्राचाम् ।

प्राचासुपादेरडज्जुचौ च । ५ । ३ । ८० ।

उपशब्दपूर्वात् प्रातिपदिकात्पूर्वविषये अडच् वुच् एतौ
 स्तः । चाद्यथाप्राप्तम् । प्राचां ग्रहणं पूजार्थम् । अनुकम्पित
 उपेन्द्रदत्तः । उपडः-उपकः-उपिकः-उपियः-उपिलः-उपेन्द्रद-
 त्तः । षड् पाणि ।

जातिनाम्नः कन् । ५ । ३ । ८१ ।

मनुष्यनाम्न इत्येव । जातिशब्दो यो मनुष्यनामधेयस्तस्मात्
 कन् स्यादनुकम्पायाम् नीतौ च । सिंहकः । शरभकः ।
 रासभकः । द्वितीयं सम्यच्चरञ्चेत्तदादेर्लोपो वक्तव्यः * ।

कहीङ्; कहिकः ॥ । एकाचर (२७) पूर्वपदानामुत्तरपदलोपो
वक्तव्यः । वाचा वाशीर्थस्य वागाशीर्दत्तः । वाचिकः ।
कथं पङ्क्तुलीदत्तः पङ्क्ति इति षष्ठजादिवचनात् सिद्धम् ।

शेवल सुपरिविशाल वरुणार्थमादीनां तृती-
यात् । ५ । ३ । ८४ ।

एषां (१८) मनुष्यनाम्नां ठाजादौ परे तृतीयादच ऊर्द्धं लोपः
स्यात् । पूर्वस्यापवादः । अनुकम्पितः शेवलदत्तः शेवलिकः
शेवलियः । शेवलिलः । सुपरिकः । विशालिकः । वरुणिकः ।
अर्थमिकः ।

अजिनान्तस्योत्तरपदलोपश्च । ५ । ३ । ८२ ।

अजिनान्तामनुष्यनाम्नोऽनुकम्पायां कन् तस्य चोत्तरपद-
लोपः । अनुकम्पितो व्याघ्राजिनो व्याघ्रकः । सिंहकः ।

अल्पे । ५ । ३ । ८५ ।

अल्पन्तैलं तैलकम् ।

॥ रुम्यत्तरावधेर्लोपे बहुच इत्यादिना (७०७८०) ठवि रूपसिद्धिः ।

(२७) एकाचसहितव्यञ्जनमेकाचरम् वागाशिषा दत्तो वागाशीर्दत्तः याक्क-
रणकशुभाशंसनेन दत्त इत्यर्थः । वादिक इत्यत्रैव पङ्क्ति इत्यत्रापि
पङ्क्ति इतिरूपापत्तिमाशङ्क्य समाधत्ते षष्ठ इति भसंज्ञायासुत्तरपद-
लोपे षष्ठः ठाजादौ प्रतिषेध इति (१४१८८०) स्य वार्तिकेन भत्व-
निषेधात् पदत्वात् जश्त्वन्निति भावः ।

(१८) एषामिति शेवलादिपूर्वपदानामकृतसम्बन्धीनां तृतीयादच इति वक्तव्यं
तेन सुपर्याशीर्दत्तशब्दस्य सुपरिक इत्यादि सिद्धिः । शब्देन्दुः ।

ह्रस्वे (२६) । ५ । ३ । ८६ ।

ऋसो वृक्षो वृक्षकः ।

संज्ञायाङ्कन् । ५ । ३ । ८७ ।

ऋस्रहेतुका या संज्ञा तस्यां गम्यमानायाङ्कन् । पूर्वस्याप-
वादः । वंगकः । वेणुकः ।

कुटीरगमीशुगुडाभ्यो रः । ५ । ३ । ८८ ।

ऋस्वा कुटीर कुटीरः (३०) । गमीरः । शुगुडारः ।

कुत्वा डुपच् । ५ । ३ । ८९ ।

ऋस्वा कुतुःकुतुपः । 'कुतुःकृतेः स्नेहपात्रं ऋस्वा सा कुतुपः
पुमान्' ।

कासूगोणीभ्यां ष्टक् । ५ । ३ । ९० ।

आयुधविशेषः कासूः ऋस्वा सा कासूतरौ । गोणीतरौ ।

वत्सोच्चाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे । ५ । ३ । ९१ ।

वत्सतरः द्वितीयं वयः प्राप्तः (३१) । उच्चतरः अश्वतरः ।

ऋषभतरः । प्रवृत्तिनिमित्ततनुत्वे एवायम् ।

(२६) अल्पत्वह्रस्वत्वे सङ्ख्यदीर्घत्वप्रतिबन्धिनी परिमाणविशेषौ ।

(३०) प्रकृतिनिष्क्रान्तिरस्यपि काचित्कत्वादाह कुटीर इति ।

(३१) वत्सः प्रथमवयस्यस्य तनुत्वं वयोऽन्तरप्राप्तिः । उच्चा द्वितीयवय-
स्यस्य तनुत्वं तृतीयवयःप्राप्तिः । अश्वो जातिस्तस्य तनुत्वसंपर्क-
ऽन्यपि तत्कृता गर्हभेनाश्वायासुत्यादितत्वादस्य जात्यपकर्षः । ऋषभो
भारवोदा तस्य वृक्षेने सन्दर्शितिरपकर्ष इत्येवमुदाहरणेषु बोध्यम् ।

किंयत्तदोर्निर्द्धारणे द्वयोरेकस्य (३२) उत्तरच्
। ५ । ३ । ६२ ।

अनयोः कतरो वैष्णवः । यतरः । ततरः । महाविभाषया
कः । यः । सः ।

वा बहूनां जातिपरिग्रहे उत्तमच् । ५ । ३ । ६३ ।

बहूनां मध्ये एकस्य निर्द्धारणे उत्तमच् वा स्यात् । जातिपरि
ग्रह इति प्रत्याख्यातमाकरे (३२) । कतमो भवतां कठः ।
यतमः । ततमः । वाग्रहणमकजर्थम् । यकः । सकः । । महा-
विभाषया । यः । सः (३४) । किमोऽस्मिन्विषये उत्तरजपि ।
कतरः ।

एकाच्च प्राञ्चाम् । ५ । ३ । ६४ ।

उत्तरच्उत्तमच्च स्यात् । अनयोरेकतरो मैत्रः । एषामेकतमः ।

अवक्षेपणे (३५) कन् । ५ । ३ । ६५ ।

व्याकरणेन गर्वितः व्याकरणकः । येनेतरः कुत्स्यते तद्दि-
होदाहरणम् । स्तनः कुत्सितस्तु कुत्सित (७०६७०) इत्यस्य ।

प्राग्वीयानां पूर्णोऽवधिः ।

(३२) द्वयोरेकस्य निर्द्धारणे निर्द्धार्यमाणवाचिभ्यः किमादिभ्यो उत्तरजि-
त्यर्थः । अत्र निर्द्धारणं न प्रत्ययार्थः विग्रहे तद्धितं विनापि षष्ठ्यैव
प्रतीयमानतयाऽन्यलभ्यत्वात् किन्तु विषयनिर्देश इति बोध्यम् ।

(३३) प्रत्याख्यातमिति तेन कतमो भवताम्, अध्यापकः, शूरो, गवदन्तो
वेति प्रयोगः सङ्गच्छते ।

(३४) यः स इति अतएव क एतयोर्ध्वविशेष इति भाष्ये न उत्तरप्रयोगः ।

(३५) अवक्षेपते येन भर्त्सेण तद्वक्षेपणत्वेन कुत्सित इत्यनेन न गतार्थता ।

इवे प्रतिक्रतौ (१) । ५ । ३ । ६६ ।

कन् स्यात् । अथ इव प्रतिक्रतिः अश्वकः । प्रतिक्रतौ किम्
गौरिव गवयः ।

संज्ञायां च । ५ । ३ । ६७ ।

इवार्थे कन् स्यात् समुदायचेत् संज्ञा । अप्रतिक्रत्यर्थमारम्भः ।
अश्वसदृशस्य संज्ञा अश्वकः । उष्ट्रकः ।

लुप्तानुष्ये । ५ । ३ । ६८ ।

संज्ञायां विहितस्य कनो लुप् स्यान्ननुष्ये वाच्ये । चक्षुः तृण-
मयः पुमान् । चक्षेव मनुष्यश्चा(२)वर्धिका ।

जीविकार्थे चापण्ये । ५ । ३ । ६९ ।

जीविकार्थे यद् अविक्रीयमाणं तस्मिन्वाच्ये कनो लुप् स्यात् ।
वासुदेवः । शिवः । स्कन्धः । देवलकानां (३) जीविकार्थासु
देवप्रतिक्रतिष्विदम् । अपण्ये किम् । हस्तिकान्विक्रीयीते ।

(१) इवार्थोपमानत्ववति वर्तमानात् प्रातिपदिकात् कन् स्यात् यदुपमेयं

तत् प्रतिक्रतिस्येदित्यर्थः । प्रतिक्रतिश्च गृहादिनिर्मिता प्रतिमा ।

अश्वक इत्यादौ उपमानाश्चाभिन्न प्रतिक्रतियुक्तः इत्यादिरीत्या बोधः ।

(२) चक्षेति अत्र लुप्त्वात् प्रकृतिवन्निष्पत्त्यां (५४९८०) न तु वचनमपि
तत्तु विशेष्यवदेव तेन चक्षे मनुष्यावित्यादिप्रयोगः ।

(३) देवलकानामिति प्रतिमां गृहीत्वा भिन्नार्थं प्रतिगृह्यतमित्यर्थः
तत्तदायतनेषु प्रतिष्ठापिततत्पूजार्थप्रतिमादिषु तु भवभाषिका शिवादी-
भेदबुद्धिरेव न तु वादृश्यबुद्धिरिति न तत्र प्रत्यय इति बोध्यम् ।

देवपथादि(४)भ्यश्च । ५ । ३ । १०० ।

कनो लुप् स्यात् । देवपथः । हंसपथः । प्राकृतिगणोऽयम् ।

वस्तेठञ् । ५ । ३ । १०१ ।

इवेत्यनुवर्त्तत एव । प्रतिकृताविति निवृत्तम् । वस्तिरिव-
वास्तेयम् । वास्तेयौ ।

शिलाया ढः । ५ । ३ । १०२ ।

शिलेव शिलेयम् । शिलाया इति योगविभागात् ढञ्जपौत्येके ।
शैलेयम् ।

शाखादि(५) भ्यो (यः) यत् (६) । ५ । ३ । १०३ ।

शाखेव शाख्यः । मुख्यः । जघनमिव जघन्यः । अघाः । श-
रण्यः ।

द्रव्यञ्च भव्ये (७) । ५ । ३ । १०४ ।

द्रव्यमयं ब्राह्मणः ।

(४) देवपथ हंसपथ वारिपथ रथपथ स्थलपथ करिपथ अजपथ राजपथ
शतपथ शङ्खपथ सिन्धुपथ सिद्धगति उड्गयीव वामरज्जु हस्त इन्द्र
दण्ड पुण्य सत्स्य देवपथादिप्राकृतिगणः ।

(५) शाखा मुख जघन शृङ्ग मेघ अश्व चरण खान्ध खान्द उरस् शिरस्
अप्य शरण शाखादिः ।

(६) शाखादिभ्यो यदित्येव पाठस्तेन तिप्पादाद्युदात्तत्वमिति । शब्देन्दुः ।

(७) भव्यं आत्मवति अभिमैतार्थपालभूत इति यावत् तद्विषयात् द्रुपत्त्वा
दिवार्णे यः (यत्) आदित्यर्थः ।

कुशाग्राच्छः । ५ । ३ । १०५ ।

कुशाग्रमिव कुशाग्रीया बुद्धिः ।

समासाच्च तद्विप्रयात् । ५ । ३ । १०६ ।

इवार्थविप्रयात् समासाच्छः स्यात् । काकतालीयो(८)देवदत्तस्य वधः । इह काकतालसमागमसदृशघोरसमागम इति समासार्थः । तत्प्रयुक्तः काकमरणसदृशलु प्रत्ययार्थः । अजा कपाणीयः अतर्कितोपनत इति फलितोऽर्थः ।

शर्करादि(९) भ्योऽण् । ५ । ३ । १०७ ।

शर्करैव शर्करम् ।

अङ्गुल्यादि (१०) भ्यष्ठक् । ५ । ३ । १०८ ।

अङ्गुलीव आङ्गुलिकः । मरुजैव मारुजिकः ।

एकशालायाष्ठञ्जन्यतरस्याम् । ५ । ३ । १०९ ।

(८) काकतालीयमिति काक इव ताल इवेति वाक्ये सह सुप्तेति(२१६४०)

समासः वृत्तिविषये काकतालशब्दौ तत्समवेतक्रियायाचिनौ तत्र काक-गमनं देवदत्तगमनस्योपमानं तालपतनं दस्यूपनिपातस्य, तालेन तु यः काकस्य वधः स देवदत्तस्य दस्युना वधस्योपमानमिति वधादिरेव काकतालीयादिशब्दवाच्यः सम्भवते इति कैयटः ।

(९) शर्करा कपालिका कपाटिका कनिष्ठिका पुण्डरीक शतपल गोलोमन् लोमन् गोपुच्छ नराची नकुल सिकता शर्करादिः ।

(१०) अङ्गुली मरुज वभ्रु वल्गु भण्डर मण्डल शङ्कुली हरि कपि मुनि रुह झल उद्वित् गोष्ठी उरस् कुलिश अङ्गुल्यादिः ।

एकशालाशब्दादिबार्थं ठञ् वा । पञ्च ठक् । एकशालेव एक
शालिकः-एकशालिकः ।

कर्कलोहितादीकक् । ५ । ३ । ११० ।

कर्कः शुक्लोऽग्नः स इव कार्कीकः । लोहितौकः स्फटिकः ।

पूगाञ्जरोऽग्रामणीपूर्वात् । ५ । ३ । ११२ ।

इवार्थो निवृत्तः । नानाजातीया अनियतवृत्तयोऽर्थकामप्रधा-
नाः सङ्गाः पूगस्तदाचकात् स्वार्थे जाः स्वात् । लोहितध्वज्यः

वातचफजोरस्त्रियाम् । ५ । ३ । ११३ ।

वातः, कार्पातपाक्यः । चफज्, कौञ्जायन्यः । वाधायन्यः ।

आयुधजीविसङ्घाञ्जराङ्वाहीकेष्वब्राह्मणरा
जन्यात् । ५ । ३ । ११४ ।

वाहीकेषु य आयुधजीविसङ्घस्तदाचिनः स्वार्थे जाट् । चौ-
द्रक्यः । मालव्यः । टिखान् डीप् । चौद्रकौ । आयुधेति
किम् । भल्लाः । सङ्घेति किम् सम्नाट् । वाहीकेषु किम्
शवराः । अब्राह्मणेति किम् गोपालवाः । शालङ्कायनाः ।
ब्राह्मणे तद्विशेषग्रहणम् राजन्ये स्वरूपग्रहणम् ।

वृकादेयण् । ५ । ३ । ११५ ।

आयुधजीविसङ्घवाचकात् स्वार्थे । वार्केयः । आयुधेति
किम् । जातिशब्दान्ना भूत् ।

दामन्यादि(११)त्रिगर्तपठः । ५ । ३ । ११६

दामन्यादिभ्यस्त्रिगर्तपठेभ्यश्चायुधजीविसङ्गवाचिभ्यः स्वार्थः
कः स्यात् । त्रिगर्तः पष्ठो वर्गो येषाम्ने त्रिगर्तपठाः ।

आहुस्त्रिगर्तपठांगु कौण्डोपरथदाण्डिकी ।

क्रोष्टु किर्जालमालिख ब्रह्मगुप्तोऽथ जालकिः ॥

दामनीयः दामनीयौ दामनयः । शीलपीयः शीलपीयी उ-
लपयः । त्रिगर्तपठः । कौण्डोपरथीयः । दाण्डिकीयः ।

पश्वादि-यौधेयादि-(१२)-भ्योऽणञौ । ५ । ३ ।

११७ ।

आयुधजीविसङ्गवाचिभ्य एभ्यः क्रमादणञौ स्तः स्वार्थः ।
पार्श्वः पार्श्वो पश्वः । यौधेयः यौधेयौ यौधेयाः ।

अभिजिदिदभच्छालावच्छिखावच्छमीवदूष्णां
वच्छुमदणो यञ् । ५ । ३ । ११८ ।

अभिजिदादिभ्योऽणन्तेभ्यः स्वार्थं यञ् स्यात् । अभिजितीऽ-

(११) दामनि शीलपि पैजवापि औदकि औदकि आच्युतनि आच्युत-
दन्ति शाकुन्तकि आकिदन्ति औदवि काकदन्तकि शालुन्तपि सार्ध-
सेनि विन्दु वैन्दवि तुलभ मौञ्जायन काकन्दि सावित्रीपुल दामन्यादिः ।
दामनय इत्यत्र बहुत्वे (७१७८०) तद्राजसंज्ञत्वात् मत्तय लुक् । एष-
मन्यत्वापि ।

(१२) पशु अश्वर रक्षस् वाह्नीक वयस् वसु मरुत् सन्धत् दशार्ह पिशाच
अशनि कार्पापण पश्वादिः । यौधेय कौशेय शौक्रेय शौभ्रेय शौर्त्तय
शौर्त्तय ज्ञावाग्नेय त्रिगर्त भरत उशीनर यौधेयादिः ।

पत्यम् आभिजित्यः । वैदभृत्यः । शालावृत्यः । शैखावृत्यः ।
शामीवृत्यः । शीर्णावृत्यः । श्रौमत्यः ।

अग्रादयस्तद्वाजाः । ५ । ३ । ११६ ।

पूगात्त्रा (७१५३०) इत्यारभ्य उक्ता एतत्त्राः स्युः । तेना-
स्त्रियाम्बहुषु (५२०५०) लुक् । लोहितध्वजाः । कपोतपाकाः ।
कौञ्जायनाः । ब्राह्मयना इत्यादि ।

पादशतस्य संख्यादेर्वीप्सायां वुन् लोपश्च । ५ ।
१८ । १ ।

लोपवचनमनैमित्तिकत्वार्थम् । अतो न स्थानिवत् । पादः
पत् (१७८५०) तद्वितार्थ इति (१५५५०) समासे कृते प्रत्ययः ।
वुन्नन् स्त्रियामिव । द्वौ द्वौ पादौ ददाति द्विपदिकाम् । द्वि-
श्रतिकाम् । पादशतग्रहणमनर्थकमन्यत्रापि दर्शनात् । द्वि-
मोदिकाम् ।

दण्डव्यवसर्गयोश्च । ५ । ४ । २ ।

वुन् स्यात् । अवीप्सार्थमिदम् । द्वौ पादौ दण्डितः द्विप-
दिकां (१३) व्यवसृजति वा ददातीत्यर्थः ।

स्थलादिभ्यः (१४) प्रकारवचने कन् । ५ । ४ । ३ ।

(१३) द्विपदिकामित्यत्र दण्डित इत्यनुषज्यते दण्डेर्विकर्मकत्वात् गौणे
कर्माणि निष्ठा ।

(१४) स्थूलं ध्वणुं भागं द्रुमुं (क्षणं तिलेषु) (यवं बीजेषु) द्रुमुं तिलं पादम्
(काशावदात् सुरायाम्) (गोमूत्रं आम्बादने) (सुरा अहौ) (जीर्णं

जातीयरोऽपवादः । स्थूलकः । अणकः । चञ्चद्वहतीरूपसं-
ख्यानम् * । चञ्चलकः । वृहलकः । (सुरा अहौ ग०) । सुरा-
वर्णोऽहिः सुरकः ।

अनत्यन्तगतौ (१५) ज्ञात् । ५ । ४ । ४ ।

किन्नकम् । भिन्नकम् ।

न सामिवचने । ५ । ४ । ५ ।

सानिपर्याये उपपदे ज्ञान्तात् कन् । सामिकतम् अवैक-
तम् । अनत्यन्तगतेरिह प्रकृत्यैवाभिधानात् (१६) पूर्वेण कञ्
प्राप्तः । इदमेव निषेधसूत्रमत्यन्तस्वार्थिकमपि कनं प्राप-
यति । बहुतरकम् ।

वृहत्या आच्छादने । ५ । ४ । ६ ।

कन् स्यात् । वी प्रावारोत्तरासङ्गौ समौ वृहतिका तथा ।
आच्छादने किम् । वृहती कन्दः ।

अप्रडक्षाशितं ग्वलङ्कर्मालम्पुषाधुत्तरपदात्

खः । ५ । ४ । ७ ।

शालिपु (पत्रमूल समस्तो व्यस्तश्च) कुमारोपल कुमारोश्चशूरमणि,
स्थूलादिः । प्रकारोऽभेदः सादृश्यञ्चोभयत्रैव प्रत्ययः ।

(१५) अनत्यन्तगतः साकल्येन सम्बन्धाभावः । किन्नकमित्यस्य द्वैपकिन्नमि-
त्यर्थः । प्रकृत्याच्यया क्रियया ज्ञार्थस्य कर्मण्य एकदेशप्रतीत्याऽत्य-
न्तगतिर्नास्तीति प्रत्ययः ।

(१६) प्रकृत्यैवेति समस्तत्वेन तदेकदेशवामिशब्देनैवेत्यर्थः ।

स्वार्थे । अपङ्गुलीणो (१३) मन्त्रः हाभ्यामिव कृत इत्यर्थः । अग्नि-
ता गावोऽस्मिन्निति अग्निताङ्गवीनमरस्यम् । निपातनात्पूर्वस्य
सुत् । अल कर्मणि अलङ्कर्माणः । अस्तम्पुरुषीणः (१८) ।
इक्ष्वाधोनः । नित्योऽयं खः उत्तरसूत्रे विभाषायहणात् ।
अन्येऽपि केचित् स्वार्थिकाः प्रत्ययाः नित्यमिष्यते । तमवा-
दयः (१९) प्राक्कनः, जगादयः प्राग्वुनः आमादयः प्राङ्म-
यटः, वृहतीजात्यन्ताः, समासान्ताश्चेति ।

विभाषाञ्चरदिक्स्त्रियाम् । पू । ४ । ८ ।

अदिक्स्त्रीवृत्तेरक्षत्यन्ताणातिप्रदिकात् खः स्वादा स्वार्थे ।
प्राक् (२०) प्राचीनं प्रत्यक्-प्रतोचीनम् । अवाक्-अवाचीनम् ।
'निकृष्टप्रतिनिकृष्टार्थरेफयाप्यावमाधमा' इति कोषात् अर्वा
निकृष्टः । अर्वन्तमश्नुतीति अर्वाक् अर्वाचीनम् । अदिक्-
स्त्रियां किम् प्राची दिक् । उदीची दिक् । दिग्ग्रहणं किम्

(१७) न शन्ति पङ्गुलीणि ओर्वरूपाणीन्द्रियाणि यस्मिन्निति "वृद्धनीहौ
शक्यञ्छोरिति (४१४ष्ट०) समासान्ते अनेन खः । मन्त्री मन्त्रणम् ।

(१८) अलम्पुरुषीणः प्रतिमञ्जादिपुरुषः ।

(१९) तमवादय इति अतिशयने तमवित्यादयः (७००ष्ट०) प्राक् कन इति
अवक्षेपण्ये कनित्यतः (७११ष्ट०) प्राग्वर्त्तिनः । जगादयः पूगाञ्जग
इत्यादयः (७१५ष्ट०) पादशतस्येत्यादिना (७१७ष्ट०) विहितास् युनः
प्राग्वर्त्तिनः । आमादय इति किमेत्तिङ्ब्यवेत्यादिना (७००ष्ट०) विहिताः
आमादयः प्राङ्मयट इति तत्प्रकृतवचने भवद्वित्यतः (७२२ष्ट०) प्राग्-
वर्त्तिनः । वृहतीजात्यन्ता इति वृहत्या आच्छादन इति (७१८ष्ट०)
कनादयः जात्यन्ताच्चेति (७२०ष्ट०) विहितकान्ता इत्यर्थः ।

(२०) प्रागिति बुप्रास्तात्यन्तम् प्राचि देशे काले नेत्यर्थः तद्धितघानर्धविभक्ति-

प्राचीना (२१) ब्राह्मणी । स्त्रीग्रहणं किम् प्राचीनं (२२)
ग्रामादास्त्राः ।

जात्यन्ताच्छ वन्धुनि (२३) । पू । ४ । ६ ।

ब्राह्मणजातीयः । वन्धुनि किम् ब्राह्मणजातिः शोभना ।
जातेर्बन्धकद्रव्यवन्धु ।

स्थानान्ताद्विभाषा सस्थानेनेति चेत् । पू । ४ । १० ।

सस्थानेन (२४) तुल्येन चेत् स्थानान्तमर्थवदित्यर्थः । पितृस्थान-
नीयः (२५) । पितृस्थानः । सस्थानेन किम् गोस्थानम् ।

(२०२४०) स्थानेनाव्यवत्वात् निर्लिङ्गत्वम् तद्वत्तरस्यभावश्च तत्र सामान्ये
नपुंसकभेदवचनञ्च । स्वपत्यवप्रकृतेश्च द्राघेयद्रव्यप्रत्यये विशिष्यनिष्ठतेति
भेदः ।

(२१) प्राचीना ब्राह्मणीति कालरूपक्रियानिमित्तो देशनिमित्तो वाच्यं शब्दः
तथा वास्त्राः स्त्रीत्वे ऽपि दिक्त्वाभावः ।

(२२) प्राचीनमित्यत्र प्रागिति नुप्रास्तात्यन्तमव्ययं देशकालवाचकं प्रकृतिकाल-
वाच्यतया निर्लिङ्गत्वात् सामान्ये नपुंसकता तथाच ग्रामावधिकप्रा-
ग्देशवृत्तव्य आस्त्रा इति बोधः । यदा तु प्रागादिशब्दास्तत्तद्देशकालस्य
बोधकास्तदा विशिष्यनिष्ठतया प्राचीना वास्त्रा इत्येव ।

(२३) मध्येऽस्तिन् जातिरिति वन्धु व्यञ्जनद्रव्यं तत्र वर्तमानात् तदाश्रय-
व्यक्तौ मध्यमानायां जात्यन्तात् अ इत्यर्थः । अत्र प्रकृतितो लिङ्गवच-
नातिशय इष्ट एव ।

(२४) सस्थानशब्दस्तुल्य वाची तुल्यार्थेन चेत् स्थानान्तमर्थवत् तदा प्रत्यय-
इत्यर्थः इतिशब्दार्थवदिति लब्धम् ।

(२५) पितृस्थानीय इति स्थानं सन्ध्याविशेषः पितुरिव स्थानमस्तीति वङ्ग-
श्रीहिस्ततोऽनेन चः ।

अनुगादिनष्ठक् । ५ । ४ । १३ ।

अनुगदतीत्यनुगादी स एवानुगादिकः ।

विसारिणो मत्स्ये । ५ । ४ । १६ ।

अण् स्यात् । विसारिणः । मत्स्ये इति किम् विसारी देवदत्तः ।

संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कत्वसुच् । ५ ।

४ । १७ ।

अभ्यावृत्ति (२६) जन्म क्रियाजन्मगणनवृत्तेः संख्याशब्दात्

(२६) अभिसृष्टी आवृत्तिरभ्यावृत्तिः सा च जन्मरूपैवेह याज्ञोत्याहभ्या
वृत्तिर्जन्मेति । गणनञ् एकत्वाद्यवान्तरसंख्योत्पादनं तद्व्यहयेनैव
संख्यावाचकत्वनामे पुनः संख्यापदार्थं संख्यासंज्ञकानामपि अहणार्थम्
तेन बलशक्तौ गणकत्व इत्यादि सिद्धम् । एतेन भूरिमष्टीनां संख्या-
बोधकत्वेऽपि तत्संज्ञकत्वाभावात् न अहणम् । अत्र क्रियेति विशेषणं
द्रव्यादिगणनार्थं नास्ति प्रवृत्तिः । अत्र च क्रियायामेवान्वयः “सन्धी-
घनान्” कत्वोऽर्थाः कारकं गणमोवति” रित्यादीन्पुनः “सम्बन्ध-
आवृत्तस्यास्य क्रिययैवावधार्यतामिति” हर्तुं क्तेः । क्रिया च
धातुवाच्या साध्यरूपैव याज्ञा घञादिवाच्यसिद्धक्रियायान्तु नास्ति
साधुत्वमतएव द्वौ पाकावित्येव तत्र प्रयोगस्तद्व्युत्पन्नमन्वयार्थक्रिया-
यामन्वये तु द्विः पाकः इत्येव प्रयोगः । अतएव च “साध्यरूपा क्रिया
तत्र धातुरूपनिवन्धना । सिद्धभावस्तु यस्तस्याः स घञादिनिवन्धन”
इति हरिणा कारकाद्यन्वयार्थं घञाद्यन्ते क्रियाया द्विधा भानमुक्तम् ।
तेन द्विवचनेऽपीति स्तब्धनिर्देशः सङ्गच्छते सङ्गच्छते च द्विवचं सङ्गच्छं
भवतीति भाष्यप्रयोगः । विस्तरोऽसङ्गतसङ्गार्थरत्ने द्रष्टव्यः ।

स्वार्थे कलसृच् स्यात् । पञ्चकत्वो(२७)भुङ्क्ते । संख्यायाः
किम्(२८)भूरिवारान् २९)भुङ्क्ते ।

द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् । ५ । ४ । १८ ।

कलसृचोऽपवादः । दिभेङ्क्ते । त्रिः । रात्सस्य(१२३४)चतुः ।

एकस्य सकृच्च । ५ । ४ । १९ ।

सकृदित्यादेयः स्यात् । चात्सृच् । सकृद्भुङ्क्ते । संयोगान्तस्येति
(१६२०) सुचो लोपः न तु हल्ङ्गाविति (१११२०) अभैत्सो-
दित्यत्र तिच इव सुचोपि, तदयोगात् ३ ।

विभाषा बहोर्धाऽविप्रकृष्टकाले । ५ । ४ । २० ।

अविप्रकृष्ट आसन्नः । बहुधा बहुकत्वो वा दिवसस्य भुङ्क्ते ।
आसन्नकाले किम् बहुकत्वो मासस्य भुङ्क्ते ।

तत्प्रकृतवचने मयट् । ५ । ४ । २१ ।

प्राचुर्येण प्रस्तुतम् प्रकृतान्तस्य वचनम् प्रतिपादनम् भावेऽ-

(२७) प्रञ्चकत्व इति पञ्चादिशब्दास्तत्संख्योत्पत्तिपराः कलसृजादयस्तु
तदुद्योतकाः तथा च पञ्चादिशब्दोत्पत्तिर्न भोजनमिति बोधः । कि-
याश्चुदायस्यावभाप्रत्यात् वर्चमानप्रयोगः ।

(२८) किमिति गणन इत्युक्तौ २५ संख्यालाम् संख्याग्रहणं किमर्थमिति प्रश्नः ।

(२९) उत्तरमाह भूरोति अजितसंख्यासु संख्यातन्त्रकवङ्गणशब्दग्रहणा-
न्तद्विदेषां संख्याकार्यं नास्तीति ज्ञापितं तेन भूर्यादेर्न प्रसङ्गः ।
वारशब्दः कालपरः स च यावता कालेन भोजनं पर्याप्तं भवति
तावान् आद्यः कालाध्वनोरिति (२६८२०) अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ।

३ तेन सह सुतिसीत्वनेन योगान् सहचारिणात् तथा च सिनस्तिषेव
सुचः सुपा साहचर्याच्च तेन ह्रस्वेण लोप इति भावः ।

धिकरणी वा ल्युट् । आद्ये(३०) । प्रकृतमन्त्रं अन्नमयम् ।
अपूपमयम् । यवागूमयम् । द्वितीये । अन्नमयो यज्ञः ।
अपूपमयं पर्व ।

समूहवच्च बहुषु । ५ । ४ । २२ ।

सामूहिकाः प्रत्यया अतिदिश्यन्ते । चाक्षयट् । मोदकाः प्र-
कृताः मोदकिकम् मोदकमयम् । शाष्कुलिकम् शाष्कुली-
मयम् । द्वितीयेऽर्थे । मोदकिको यज्ञः मोदकमयः ।

अनन्तावसथेतिहभेषजाञ्जः । ५ । ४ । २३ ।

अनन्त एवानन्त्यम् । आक्षय एवावसथम् । इति इति नि-
पातसमुदायः (३१) । ऐतिह्यम् । भेषजमेव (३२) भेषज्यम् ।

देवतान्तात्तादर्थ्ये(३३) यत् । ५ । ४ । २४ ।

तदर्थएव तादर्थ्यम् स्वार्थे ष्यञ् । अग्निदेवतायै इदमग्नि-
देवत्यम् । पितृदेवत्यम् ।

पादार्थाभ्याञ्च । ५ । ४ । २५ ।

पादार्थमुदकम्पाद्यम् । अर्घ्यम् । नवस्य नूत्रादेशः लृप्तनप्-

(३०) आद्ये भावल्युङ्गलपक्षे । द्वितीये उच्यमानप्रकृताधिकरणमेव तद्धि-

तार्थ्यत्वेन तयोरेकत्र लीवल्लिङ्गताऽपरत्र विशेष्यनिष्पत्ता चेति भेदः ।

(३१) निपातसमुदाय इति उपदेशपारम्पर्ये वर्तते इति शेषः तस्य चाप्राति-
पदिकत्वेऽपि वचनसामर्थ्यात् प्रत्ययः ।

(३२) भिषजा कृतं भेषजमतएव ज्ञापकादेकारादेशः ।

(३३) तादर्थ्ये इति तदर्थकवस्तुनि दोष्ये इत्यर्थः वैधकर्मणि ल्युङ्गसान्द्र-
व्योद्देश्यकत्वं मन्त्रस्तु ल्यप् वा देवतात्वमतः पितृदेवत्वमित्युदाहृतम् ।

स्वाद्य प्रत्यया वक्तव्याः * । नूतम् । नूतनम् । नवीनम् । नय
पुराणि प्रात् * । पुराणार्थे वर्तमानाव्ययान्नो वक्तव्यः ।
चात्पूर्वोक्ताः । प्रणम् । प्रलम् । प्रतनम् । प्रौणम् । भागरूप-
नामभ्यो धेयः * । भागधेयः । रूपधेयम् । नामधेयम् ।
अग्नीध्रसाधारणादञ् * । आग्नीध्रम् । साधारणम् ।
स्त्रियां ङीप् । आग्नीध्री । साधारणी (३४) ।

अतियेर्जः । पू । ४ । २६ ।

तादर्थ्य इत्येव । अतिश्रवे इदमातिथ्यम् ।

देवात्तल् । पू । ४ । २७ ।

देव एव देवता ।

अवेः कः । पू । ४ । २८ ।

अविरेवाविकः ।

यावादि(३५)भ्यः कन् । पू । ४ । २९ ।

याव एव यावकः । मणिकः ।

लोहितान्मणौ । पू । ४ । ३० ।

(३४) समानं धारणमस्येति साधारणं अनेकं प्रत्यविशिष्टसम्बन्धनित्यर्थः

वृषोदरादित्वात् साधुः ।

(३५) याव मणि अस्थि तालु जानु ज्ञा (ज्ञा) न्द्र पीत स्तम्ब (कृतावुष्ण पीते)

(मणौ लूनविपाते) (अणु निपुण्ये) (एत कलिमे) (स्नात वेदसमाप्तौ)

(शून्य रिक्तो) (दान कुत्सिते) (तनु सत्ते) देयसञ्च ज्ञात अज्ञात कुमारी-

क्रीडनानि च यावादिः ।

लोहितएव मणिलोहितको मणिः ।

वर्णं चानित्ये (३६) । पू । ४ । १३ ।

लोहितकः कोपेन । लोहितामिहबाधनं वा । लोहितिका
लोहनिका कोपेन ।

रक्ते । पू । ४ । ३२ ।

लाक्षादिना रक्ते (३७) यो लोहितशब्दस्तस्मात्कन् स्यात् ।
लिङ्गबाधनं वेल्लेव । लोहितिका लोहनिका शाटी ।

कालाच्च । पू । ४ । ३३ ।

वर्णं चानित्ये रक्ते इति द्वयमनुवर्तते । कालकं सुखं वैलक्ष-
ण्येन । कालकः पटः । कालिका शाटी ।

विनयादि(३८) भ्यष्ठक् । पू । ४ । ३४ ।

विनयएव वैनयिकः । सामयिकः । (उपायादुल्लेखत्वं ग०) ।
श्रीपयिकः ।

वाचो व्याहृतार्थायाम् (३९) । पू । ४ । ३५ ।

(३६) यावदाश्रयमवस्थानयोग्यत्वाभावोऽनित्यत्वं स्वसमानाधिकरणध्वंस-
प्रतियोगित्वमिति यावत् ।

(३८) लाक्षादिना रक्ते लोहित्यस्य यावदाश्रयमवस्थानादप्राप्तेऽयमारम्भः ।

(३८) विनय समय (उपायादुल्लेखत्वं च) सम्प्रति सङ्गति कथञ्चित् अकस्मात्
समाचार उपचार समयाचार व्यवहार सम्प्रदान समुत्कर्ष समूह
विशेष अत्यय विनयादिः ।

३९) व्याहृतोऽन्ये नोक्तोऽर्थो यस्याः सा व्याहृतार्था तस्यामित्यर्थः ।

सन्दिष्टार्थायां वाचि विद्यमानाद्वाक्यव्यादात् स्वार्थे ठक् स्यात् ।

“सन्दे शवाग्वाचिकं स्यात्” ।

तद्युक्तात् (४०) कर्मणोऽण् । पू । ४ । ३६ ।

कर्मव कार्मणम् । वाचिकम् श्रुत्वा क्रियमाणं (४१) कर्मत्वर्थः ।

ओषधेरजातौ । पू । ४ । ३७ ।

स्वार्थेऽण् । ओषधस्मिन्निति । अजातौ किम् ओषधयः जेतुं रुढाः ।

प्रज्ञादि(४) भ्यश्च । पू । ४ । ३८ ।

प्रज्ञ एव प्राज्ञः । प्राज्ञी स्त्री । देवतः । बान्धवः ।

मृदस्तिकन् । पू । ४ । ३९ ।

मृदेव मृत्तिका ।

सखौ प्रशंसायाम् । पू । ४ । ४० ।

रूपणोऽपवादः । प्रशस्ता मृत् मृत्सा मृत्सा । उत्तरसूत्रेऽ-
न्यतरस्यां ग्रहणान्नित्योऽयम् ।

(४०) वाग्व्याहृतार्थं प्रतिपादककर्मण्यद्वादित्वर्थः । वाचा कथनपूर्वकं यत्

क्रियते तस्मिन्नेवायं प्रत्ययः ।

(४१) इदं त्वया कर्तव्यमिति सन्दे शवाचं श्रुत्वा क्रियमाणं कर्म कार्मण-

मिति कैयटोक्तिसमुद्भूत्याह वाचं श्रुतेति ।

(४२) प्रज्ञ वणिज् उणिज् उणिज् प्रत्यञ्च विद्वस् विद्वन् षोडन् विद्या
मनस् (श्रोत्र शरीरे) (जुह्वत् कृष्णकृष्णे) विकीर्णत् चोर शत्रु, योध
चक्षुस् पक्ष एनस् मरुत् क्रुद्ध सत्यत् दगार्ह वयस् व्याकृत सधर
रञ्जस् पिशाच अशनि कर्षापन्न देवता बन्धु प्रजादिः ।

बह्वल्यार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्याम् । ५ । ४ । ४२ ।

बह्वनि ददाति बहुशः । अल्पानि अल्पशः । बह्वल्यार्थांश्च-
लामङ्गलवचनम्* । नेह बह्वनि ददात्यनिष्टेषु अल्पन्ददा-
त्याभ्युदयिकेषु ।

संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम् । ५ । ४ । ४३ ।

द्वौ द्वौ ददाति द्विशः । मापंमापं मापशः । प्रस्थशः । परि-
माणशब्दा वृत्तावेकार्था (४२) एव । संख्यैकवचनात्किम् घटं-
घटं ददाति । वीप्सायां किम् द्वौ ददाति । कारकादि-
त्येव । द्वयोर्द्वयोः स्वामी ।

प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः । ५ । ४ । ४४ ।

प्रतिना कर्मप्रवचनीयेन योगे या पञ्चमी (२६१५०) विहिता
तदन्तात्तसिः स्यात् । प्रद्युम्नः कृष्णतः प्रति । आद्यादिभ्य
उपसंख्यानम्* : आदौ (४४) आदितः । मध्यतः । अन्ततः ।
पृष्ठतः । पार्श्वतः । आकृतिगणोऽयम् । स्वरेण स्वरतः ।
वर्णतः ।

अपादाने चाह्वीय ः कृहोः । ५ । ४ । ४५ ।

अपादाने या (२८४५०) पञ्चमी तदन्तात्तसिः स्यात् ।

(४२) सूत्रे एकवचनपदं व्याख्यानात् परिमाणार्थकपरमिताह परिमाण-
शब्दा इति एतच्च पदशः स्वरण इत्यादिप्रयोगात्तयोरप्युपलक्षणम् ।

(४४) आद्यादिभ्य इति अयमेव सार्वविभक्तिस्तसिरिति सूत्रवचनाह आदाविति
ः अनेनैव ज्ञापकात् कर्त्तर्यं पि पञ्चमीत्युक्तं (४३५५०) भाक् ।

यामादागच्छति यामतः । अहीयरुहोः किम् स्वर्गाहीयते ।
पर्वतादवरोहति ।

अतिग्रहाव्ययनक्षेपेष्वकर्त्तरि तृतीयायाः । पू

४ । ४६ ।

अकर्त्तरि तृतीयान्ताद्वा तसिः स्यात् । अतिक्रम्य ग्रहोऽति-
ग्रहः । चारित्र्येणातिगृह्यते चारित्र्यतोऽतिगृह्यते चारित्र्ये-
णान्यानतिक्रम्य वर्त्तत इत्यर्थः । अव्ययनमचलने । वृत्तेन
न व्यथते वृत्ततो न व्यथते वृत्तेन न चलतीत्यर्थः । क्षेपे ।
वृत्तेन क्षिप्तः वृत्ततः क्षिप्तः वृत्तेन निन्दित इत्यर्थः ।
अकर्त्तरीति किम् । देवदत्तेन क्षिप्तः ।

हीयमानपापयोगाच्च । पू । ४ । ४७ ।

हीयमानपापयुक्तादकर्त्तरि तृतीयान्ताद्वा तसिः । वृत्तेन
हीयते वृत्ततो हीयते । वृत्तेन पापः वृत्ततः पापः क्षेप-
स्याऽविवक्षायामिदम् । क्षेपे तु पूर्व्वेण सिद्धम् । अकर्त्तरि
किम् देवदत्तेन हीयते ।

षष्ठ्या व्याश्रये । पू । ४ । ४८ ।

षष्ठ्यन्ताद्वा तसिः स्यान्नानापक्षसमाश्रये । देवा अर्जुनतोऽ-
भवन् आदित्याः कर्णतोऽभवन् । अर्जुनस्य पक्षे इत्यर्थः ।
व्याश्रये किम् वृक्षस्य शाखा ।

रोगाच्चापनयने । पू । ४ । ४९ ।

रोगवाचिनः षष्ठ्यन्ताद्वा तसिश्चिकित्सायाम् । प्रवाहिकातः
कुरु-प्रतीकारमस्याः कुर्व्वित्यर्थः । अपनयने किम् प्रवा-
हिकायाः प्रकोपनं करोति ।

कश्चस्त्रियोगे सम्पद्यकर्त्तरि चि । ५ । ४। ५० ।

अभूततद्वाव (४५) इति वक्तव्यम् । विकारात्मतां प्राप्नुवत्यां प्रकृतौ वर्त्तमानादिकारशब्दात् स्वार्थं चिर्वा स्यात्कारो-
तीत्यादिभिर्योगे ।

अस्य च । ७ । ४ । ३२ ।

अवर्णस्य ईस्यात् चो वेलीपः (१६४४०) च्युत्तत्वात् ः अव्य-
यत्वम् । अकृष्णः कृष्णः सम्पद्यते तङ्करोति कृष्णीकरोति ।
ब्रह्मीभवति (४६) । गङ्गीस्यात् । अव्ययस्य च्वावीत्वं नेति

(४५) अभूततद्वावे इत्यस्य गम्यमाने इति शेषः । तद्वावे इति करणवृत्तीया-
समासे अभूतपदेन कर्त्तृपक्षान्तेन पुनः समासः । अभूतत्वञ्च तद्वाव-
षट्कतच्छब्दार्थं तादात्म्येन प्रागनुत्पन्नत्वम् एवञ्च यः पदार्थः येन रूपेण
प्रागभूतस्तेन रूपेण तस्य भावः अभूततद्वाव इति फलितम् तथा च
प्रकृतिस्वरूपमेव विकारस्वरूपतामापद्यमानं यत्न विवक्ष्यते तत्प्रायं
प्रत्ययः एवञ्च सम्पत्तिकर्त्तृवाचकात् विकारबोधकात् शब्दात् अभूत-
तद्वावे गम्ये प्रत्यय इति विशिष्टस्त्वार्थः । अत्र विकृतेः प्रकृतिबोध-
कता गौण्या दृष्ट्येति चिप्रत्ययान्तस्य गौणता । अतएव महद्भूता रात्रि
रित्यादौ न महत् आत्वं (३५५४०) न वा पुंवद्वावः । अत्र अना-
रोपिततद्वावे आरोपिततद्वावसम्पत्तावेवायं विवक्षेनेश्वरप्रसादादिना-
ऽसहति यथार्थमहत्त्वोत्पत्तौ नायम् प्रत्ययस्तेन कारणीभूतो दण्ड
इत्यसाधुरेव केचित् ।

ः तद्धितस्वाविभक्तिरित्यत्र (२०३४०) सम्प्रभृतय इत्युक्तेरिति शेषः ।

(४६) ब्रह्मीभवतीति अत्र प्रकृतिभूतस्य ब्रह्मणः विकाराभेदेन भवनकर्त्तृत्वम्
तेन सङ्गीभवन्ति ब्राह्मणाः, त्वद्भवति चैव इत्यादौ वचनपुरुषव्यवस्था
ऽन्यथा प्रकृतिविकृतिस्थेन इव प्रकृतिवचनपुरुषानुसादिप्रयोगापत्तेः ।

वाच्यम् । दीपाभूतमहः । दिवाभूता रात्रिः । एतच्चाव्य-
यीभावस्येति सूत्रे भाष्ये उक्तम् ।

क्वच्योश्च । ६ । ४ । १५२ ।

इत्तः परस्यापत्यकारस्य लोपः स्यात् क्वे, चो च परतः ।
गार्गीभवति ।

चौ च । ७ । ४ । २६ ।

चौ च परे पूर्वस्य दीर्घः स्यात् । शुचौभवति । पटू स्यात् ।
अव्ययस्य दीर्घत्वं नेति केचित् । तन्निर्मूलम् स्वस्ति स्यादि-
ति तु महाविभाषया चुरभावात्सिद्धम् । स्वस्तीत्यादित्यपि
पञ्चे स्यादिति चेदसु । यदि नेष्यते तर्ह्यनभिधानात् चिरेव-
नोत्पद्यते इत्यसु । रीङ्गृतः (६८४८) मात्रीकरोति ।

अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च । ५ । ४ । ५१ ।

एषां लोपः स्याच् चिश्च । अरुक्करोति । उन्मनीस्यात् उच्चक्षू-
करोति । विचेतीकरोति । विरहीकरोति । विरजीकरोति ।

विभाषा सातिः कार्त्स्न्ये । ५ । ४ । ५२ ।

चिविषये सातिर्वा स्यात्साकल्ये (४०) ।

सात्पदादयोः । ८ । ३ । १११ ।

सस्य पत्वन्न स्यात् । दधि सिञ्चति । कृत्स्नं शस्त्रमग्निः सस्य-
द्यतेऽग्निसाद्भवति अग्नीभवति । महाविभाषया वाक्यमपि ।
कार्त्स्न्ये किम् एकदेशेन शुक्लीभवति पटः ।

अभिविधौ सम्पदा च । ५ । ४ । ५३ ।

सम्पदा कृत्वस्तिभिश्च योगे सातिर्वा स्याद्व्याप्तौ । पक्षे कृत्व-
स्तियोगे चित् । सम्पदा तु वाक्यमेव । अग्निसात्सम्पद्यते अ-
ग्निसाद्भवति शस्त्रम् अग्नीभवति । जलसात्सम्पद्यते जली-
भवति लवणम् । एकस्याव्यक्तेः सर्वावयवावच्छेदेनान्यथा-
भावः कात्स्न्यम् । बहूनां व्यक्तीनाद्विशिष्टवयवावच्छेदेना-
न्यथात्वं त्वभिविधिः ।

तदधीनवचने । ५ । ४ । ५४ ।

सातिः स्यात्कृत्वस्तिभिः सम्पदा च योगे । राजसात् करोति ।
राजसात्सम्पद्यते राजाधीनमित्यर्थः ।

देये वा च । ५ । ४ । ५५ ।

तदधीने देये वा स्यात्सातिश्च क्रादियोगे । विप्राधीनन्देयं
करोति विप्रत्वाकरोति । विप्रत्वासम्पद्यते । पक्षे विप्रसात्-
करोति । देये किम् राजसाद्भवति राष्ट्रम् ।

देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्तगभ्यो द्वितीयासप्तम्यो-
र्बहुलम् । ५ । ४ । ५६ ।

एभ्यो द्वितीयान्तेभ्योः सप्तम्यन्तेभ्यश्च वा स्यात् । देवत्वावन्दे-
रमे वा । बहुलोक्तेरन्यत्रापि । बहुत्वाजीवतो मनः ।

अशक्तानुकरणाद्द्वाराजवराद्धादितौ डाच् ।

५ । ४ । ५७ ।

डाचोऽवरं न्यूनं न तु ततोऽन्यमनेकाजिति यावत्तादृशमर्थं
 यस्य तस्माद्धाच् स्यात्कृभ्यस्तिभिर्योगे । डाचि(४८) विवक्षिते
 द्वे बहुलम्* । नित्यमास्त्रिदिते डाचीति वक्तव्यम्* । डाच्परं
 यदास्त्रिदितन्तस्मिन् परे पूर्वपरयोर्वर्णयोः पररूपं स्यात् ।
 इति तकारपकारयोः पकारः । पटपटाकरोति । अव्य-
 त्तानुकरणात्किम् ईषत्करोति । द्वाजवराद्धात्किं अत्करोति
 अवरेति किम् खरटखरटाकरोति । त्रपटत्रपटाकरोति ।
 अनेकाच्च इत्येव सूत्रयितुमुचितम् एवं हि डाचीति परसप्त-
 म्येव द्वित्वे सुवचेत्यवधेयम् । अनितौ किम् पटितिकरोति ।

कञो द्वितीयतृतीयशम्बवोजात्कृषौ । ५ । ४ ।

५८ ।

द्वितीयादिभ्यो डाच् स्यात्कृजएव योगे कर्षणेऽर्थे । बहुलो-
 क्ते रव्यक्तानुकरणादन्यस्य डाचि न द्वित्वम् । द्वितीयं तृतीयं
 कर्षणं करोति द्वितीयाकरोति । तृतीयाकरोति । शम्ब-
 शब्दः प्रतिलोमे । अनुलोमं कृष्टं क्षेत्वं पुनः प्रतिलोमं क-
 र्षति शम्बाकरोति । वीजेन सह(४९)कर्षति । वीजाकरोति ।

संख्यायाश्च गुणान्तायाः । ५ । ४ । ५९ ।

(४८) डाचि विवक्षित इति अन्यथा परसप्तम्याश्रयणे पटपटाकरोती-
 त्यादौ पटव्यञ्ज्यानेकाजर्हत्वाभावात् डाचोऽप्रसङ्गः विवक्षिते इत्युक्तौ
 च प्रथमं द्वित्वं ततोऽनेकाजर्हत्वात् डाजिति भावः ।

(४९) वीजेनेति वीजवपनेन सहेत्यर्थः ।

कजो योगे कषौ डाच् स्यात् । द्विगुणाकरोति क्षेत्रम् क्षेत्र-
चकर्मकन्दिगुणकर्षणं करोतीत्यर्थः ।

समयाच्च यापनायाम् । ५ । ४ । ६० ।

कषाविति निवृत्तम् । कजो योगे डाच् स्यात् । समयाक-
रोति कालं यापयतीत्यर्थः ।

सपत्ननिष्पत्तादतिव्यथने । ५ । ४ । ६१ ।

सपत्नाकरोति स्रगं सपुङ्गशरप्रवेशनेन सपत्नं करोतीत्यर्थः ।
निष्पत्ताकरोति सपुङ्गस्य शरस्याऽपरपार्श्वं निर्गमनान्निष्पत्तं
करोतीत्यर्थः । अतिव्यथने किम् सपत्ननिष्पत्तं वा करोति
भूतलम् ।

निष्कुलान्निष्कोषणे । ५ । ४ । ६२ ।

निष्कुलाकरोति दाडिमम् निर्गतं कुलमन्तरवयवानां समूहो
यस्मादिति बहुव्रीहेडाच् ।

सुखप्रियादानुलोभ्ये (५०) । ५ । ४ । ६३ ।

सुखाकरोति । प्रियाकरोति गुरुम् अनुकूलाचरणेनान-
न्दयतीत्यर्थः ।

दुःखात्मातिलोभ्ये (५१) । ५ । ४ । ६४ ।

दुःखाकरोति स्वामिनम्पीडयतीत्यर्थः ।

(५०) आराध्यचित्तानुवर्त्तनमाहुलोभ्यम् ।

(५१) चित्तप्रतिकूलाचरणं प्रातिलोभ्यम् ।

शूलात्पाके । ५ । ४ । ६५ ।

शूलाकरोति मांसम् शूलेन (५२) पचतीत्यर्थः ।

सत्यादशपथे । ५ । ४ । ६६ ।

सत्याकरोति भाण्डः वणिक् केतव्यमिति तथ्यं करोतीत्यर्थः ।
शपथे तु सत्यं करोति विप्रः ।

मद्रात्परिवापणे । ५ । ४ । ६७ ।

मद्रशब्दो मङ्गलार्थः । परिवापणं मुण्डनम् मद्राकरोति
माङ्गल्यं मुण्डनेन संस्करोतीत्यर्थः । भद्राच्चिति वक्तव्यम् * ।
भद्राकरोति । अर्थः प्राग्बत् । परिवापणे किम् मद्र-
करोति * ।

इति तद्धितप्रक्रिया समाप्ता ।

(५२) करोतिरिङ् पचत्यर्थकः तदाह पचतीति ।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्यसङ्कलितायां सरलाख्यायां
सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां तद्धितप्रक्रियाव्याख्या

वसाम्ना ।

सर्वस्य द्वे (१) । ८ । १ । १ ।

इत्यधिकृत्य ।

नित्यवौप्सयोः । ८ । १ । ४ ।

आभीक्ष्ण्ये (२) वौप्सायाश्च व्योत्ये पदस्य द्विवचनं स्यात् । आ-
भीक्ष्ण्यन्तिङन्तेष्वव्ययसंज्ञककृदन्तेषु च । पचतिपचति । भु-
क्ताभुक्ता । वौप्सायाम् । वृत्तंवृत्तं सिञ्चति । यामोयामो
दमणीयः ।

परैर्वर्जने । ८ । १ । ५ ।

(१) सर्वस्येति सर्वावयवात्मकस्य पदस्य न तु कस्यचिदवयवस्येत्यर्थः ।

(२) अविच्छेदेनैकरूपक्रियोत्पादनमाभीक्ष्ण्यं पौनःपुन्यमिति यावत्
व्याप्नुमिच्छा वौप्सा व्याप्नुवोभयिवेति यावत् तस्याश्च प्रयोक्तृनिष्ठ-
त्वेऽपि इष्यमाणव्याप्राप्तेव सम्भवादाक्षेपेण इष्यमाणव्याप्तिलाभ-
स्तथाव वृत्तंवृत्तं सिञ्चतीत्युक्ते इदं वाक्यं व्याप्तिवोधनेच्छया प्रयुक्त-
मित्यवगमात् द्विवचनस्य व्यात्यर्थकनाऽवसीयते । व्याप्तिश्च साकल्ये-
नाभिसम्बन्ध इति साकल्यमप्यर्थाक्षिप्तं तस्य द्विवचनसंसृद्यप्रतिपाद्य-
तया बहिरङ्गत्वात् तदपेक्षयाऽन्तरङ्गपदकार्यत्वेन एकवचनादिक-
मेव प्रथममुत्पद्यतेऽतो द्विवचने साकल्यवोधेऽपि न बहुवचनप्रसङ्गः ।
एवञ्च द्विवचनैकशेषयोर्बहुत्वप्रतिपादनेऽपि द्विवचने विवक्ष्यैकत्व-
द्वित्वबहुत्वानि व्यवस्थितानि एकशेषे तु नियतद्वित्वादिप्रयोगः ।
अतएव द्विवचने प्रत्येकमेव विधेयसम्बन्धः एकशेषे तु समुदितस्येति
भेदः भवति च ब्राह्मणाय ब्राह्मणाय शतं देयमित्यादितः प्रत्येक-
दानसम्बन्धित्वं ब्राह्मणानाम्, एकशेषे तु ब्राह्मणाभ्यां शतं देयमि-
त्यादौ मिलितयोस्तत्सम्बन्धः । अतएव 'एकशेषे यथाव्यं घामर्थः शिष्टेन
गम्यते । तददत्त द्विशेषेऽपि शिष्टाभ्यामित्यर्थधी'रिति सामान्यतो
बहुतां बोधकता द्विवचनस्याभिहिता ।

त्रीहावित्यतः (१००८०) पुनः बहुव्रीहिवचनं मुख्यबहुव्रीहिलाभा-
र्थम् तेनातिदिष्टबहुव्रीही सर्वनामतास्थिवेति प्राञ्चः । वस्तु-
तस्तु भाष्यमते प्रत्याख्यातमेतत् ॥ सूत्रमतेऽपि बहुव्री-
ह्यर्थेऽलौकिके विग्रहे निषेधकं न तु बहुव्रीहावित्रीहातिदेशे
शङ्कैव नास्ति । एकैकस्मै देहि ।

आबाधे च । ८ । १ । १० ।

योऽयां द्योत्यायां हे स्तो बहुव्रीहिवच्च । गतगतः । विरहा-
त्योद्यमानस्येयमुक्तिः बहुव्रीहिवद्भावात्सुपो लुक् । गत-
गता । इह पुंवद्भावः ।

कर्मधारयवदुत्तरेषु । ८ । १ । ११ ।

इत उत्तरेषु द्विवचनेषु कर्मधारयवत्कार्यम् । प्रयोजनं
सुब्लोपपुंवद्भावान्तीदात्तत्वानि ।

प्रकारे गुणवचनस्य । ८ । १ । १२ ।

सादृश्ये (४) द्योत्ये गुणवचनस्य हे स्तस्तच्च कर्मधारयवत्
कार्यम् कर्मधारयवदुत्तरेष्वित्यधिकारात् । तेन पूर्वभागस्य
पुंवद्भावः समासस्य (८५६१८०) इत्यन्तीदात्तत्वञ्च । पटुपट्टी ।
पटुपटुः । पटुसदृशः ईषत्पटुरिति यावत् । गुणीपसर्जन-
द्रव्यवाचिनः * । केवलगुणवाचिनश्चेह गृह्यन्ते । शुक्तशुक्तं
रूपम् । शुक्तशुक्तः पटुः । आनुपूर्व्ये हे वाच्ये * । मूलेमूले

॥ एतत् न त्रीहावितिसूत्रं प्रत्याख्यातमित्युक्तं (१००८०) पाक् ।

(४) सादृश्ये इति सप्रख्याः गतियोगित्यर्थः । तत्प्रयोगित्युपमानत्वं तेन
गृह्यते उपमानपदगुणित्वं पटुरिति बोधः ।

स्थूलः । सम्भूमेण (५) प्रवृत्तौ यथेष्टमनेकधा प्रयोगो न्याय-
 सिद्धः । सर्पः सर्पः बुध्यस्व २ । सर्पः ३ बुध्यस्व ३ । क्रिया
 समभिव्याहारे (४) च । लुनीहिलुनीहीत्येवायं लुनाति ।
 नित्यवीप्स्योरिति सिद्धे भृगार्थे द्वित्वार्थमिदम् पौनःपुन्येऽपि
 (७) लोटा सह समुच्चित्य द्योतकतां लब्धुं वा । कर्मव्यतिहारे
 (८) सर्वनाम्नो द्वे वाच्ये * समासवच्च बहुलम् * । (९) बहुल-
 ग्रहणादन्यपरयोर्न समासवत् । इतरशब्दस्य तु नित्यम् ।
 असमासवद्भावे पूर्वपदस्य सुपः स्युर्वक्तव्यः * । अन्योऽन्यं
 विप्रा नमन्ति । अन्योन्यौ । अन्योन्यान् । अन्योन्येन कृतम् ।
 अन्योन्यस्मै दत्तमित्यादि । अन्योन्येषां पुष्करैरामृशन्त इति

- (१) सम्भूमोभयमादरो वा । न्यायसिद्ध इति यावद्भिः शब्दैः सम्बोध्यासाध-
 गमस्तावतां प्रयोग इत्यर्थः ।
- (४) प्रागुक्तसमीक्षणं भृगता च क्रियासमभिव्याहारः । एवञ्च भृगार्थे यद्धि-
 ततः पौनःपुन्ये द्वित्वं भवत्येव तत्सोक्तत्वाभावात् तेन पापच्यते पाप-
 च्यते इत्यादि प्रयोगः भृगं पाकसमीक्षणं करोतीति तत्त्वार्थबोधः ।
- (७) क्रियासमभिव्याहारस्य भृगमात्रार्थकत्वे भृगार्थे इत्येवाभिदध्यादत-
 स्तादभिधानफलमाह पौनःपुन्येऽपीति ।
- (८) कर्मव्यतिहारः क्रियाविनिमयः एकजातीयक्रियया परस्परमेक-
 रूपेण सम्बन्ध इति यावत् तेन यस्य यादृशक्रियायां यद्रूपेण यस्य
 यत्कारकत्वम् तादृश्यामेव तत्क्रियायामितरस्य तत्कारकत्वे क्रिया-
 व्यतिहारः यथाऽन्योऽन्यस्मै धनं ददातीत्यादावेकस्य धनदाने यथाऽ-
 न्यस्य सम्प्रदानता तथान्यकर्तृकतदानेऽपि इतरस्य तथात्वमित्येव
 रीत्या सर्वत्र बोध्यम् ।
- (९) अन्यपरेतरव्यतिरिक्तेषु सर्वनामस्य नास्य प्रवृत्तिसौषां कर्मव्यतिहारा-
 बोधकत्वादिति । शब्देन्दु ० ।

माघः । एतस्परस्परम् । अत्र कस्कादित्वात् (६६ पृ०) विस-
र्गस्य सः । इतरेतरम् । इतरेतरेणेत्यादि । स्त्रीनपुंसकयो-
रपरपदस्थाया विभक्तेराभावो वा वक्तव्यः * । अन्योन्याम-
न्योन्यम् । परस्पराम-परस्परम् । इतरेतराम्-इतरेतरं वा
इमे ब्राह्मण्यौ कुले वा भोजयतः । अत्र केचित् आमादेशो
द्वितीयाया एव भाष्यादौ तथैवोदाहृतत्वात् । तेन स्त्रीनपुंस-
कयोरपि तृतीयादिषु पुंवदेव रूपमित्याहुः । अन्ये तूदा-
हरणस्य द्विह्यमात्रत्वात्सर्वविभक्तौनामादेशमाहुः ।

दलद्वये टावभावः क्तौवे चादुङ्विरहः स्वमोः ।

समासे सोरलुक् चेति सिद्धम्याहुलकाक्षयम् ॥

तथाहि । अन्योन्यं परस्परमित्यत्र दलद्वयेऽपि टाप् प्राप्तः न
च सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे इति पुंवद्भावः अन्यपरयोरसमास-
वद्भावात् । न च द्विवचनमेव वृत्तिः यां याम्भियां प्रैक्षत-
कातराक्षीं सासेत्यादावतिप्रसङ्गात् । अन्योन्यमितरेतरमि-
त्यत्र च अदुङ्ङतरादिभ्यः (१४० पृ०) इत्यदुङ्प्रप्तः । अन्योन्यसंसक्त-
महस्त्रियामम्, अन्योन्याश्रयः, परस्परान्विसादृश्यम्, अदृष्ट-
परस्परै, रित्यादौ सोलूक् च प्राप्तः सर्वं बाहुलकबलेन समा-
धेयम् । प्रकृतवार्तिकभाष्योदाहरणम्, स्त्रियामिति सूत्रेऽन्यो-
न्यसंश्रयत्वे तदिति भाष्यञ्चात्र प्रमाणमिति ।

अकृच्छ्रे प्रियसुखयोरन्यतरस्याम् । ८।१।२३।

प्रियप्रियेण ददाति प्रियेण वा । सुखसुखेन ददाति सुखेन
वा । द्विवचने कर्मधारयवद्भावात्सुपि लुकि तदेव वचनम् ।
अतिप्रियमपि वसु अनायासेन ददातीत्यर्थः ।

यथास्व यथायथम् । ८ । १ । १४ ।

यथास्वमिति वीप्सायामव्ययीभावः । योय आत्मा यच्चात्मीयं
तदयथास्वम् तस्मिन् यथाशब्दस्य द्वे क्लीबत्वञ्च निपात्यते ।
यथायथं ज्ञाता, यथास्वभावमित्यर्थः । यथात्मीयमिति वा ।

इन्द्रं रहस्यमर्थ्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्र-
प्रयोगाभिव्यक्तिषु । ८ । १ । १५ ।

द्विशब्दस्य द्विर्वचनं पूर्वपदस्याभावोऽत्वञ्चोत्तरपदस्य नपुं-
सकत्वञ्च (१०) निपात्यते एष्वर्थेषु । तत्र रहस्यं इन्द्रशब्दस्य
वाच्यम् इतरे विषयभूताः । इन्द्रस्यन्तयते रहस्यमित्यर्थः ।
मर्थ्यादा स्थित्यनतिक्रमः । आचतुरं हीमे पशवो इन्द्रं मिथु-
नायन्ते । माता पुत्रेण मिथुनकच्छति पीत्रेण प्रपीत्रेणा-
पीति मर्थ्यादार्यः । व्युत्क्रमणं पृथगवस्थानम् । इन्द्रं व्युत्-
क्रान्ताः द्विवर्गसम्बन्धेन पृथगवस्थिताः । इन्द्रं यज्ञपात्राणि
प्रयुनक्ति । इन्द्रं सङ्कर्षणवासुदेवौ । अभिव्यक्तौ (११) साहच-
र्येणेत्यर्थः । योगविभागादन्यत्रापि (१२) इन्द्रं दृश्यते ।

इति द्विकृतप्रक्रिया ।

(१०) नपुंसकत्वञ्चेति चेन्न कृतद्वित्वान्नियतद्विषयनोत्पत्त्याभावस्य संशयः ।

(११) अव्ययसङ्घटितत्वेन लोकज्ञात इहाभिव्यक्तिः ।

(१२) अन्यत्रापि तेन इन्द्रयुद्धान्यवर्त्तनेत्यादि सिद्धं द्वयोर्द्वयोर्युद्धान्यव-
र्त्तनेत्यर्थः वीप्सायां द्विर्वचनेऽप्यनेन तस्य रूपनिष्पत्तिः । इन्द्रसमा-
हारादौ तु इन्द्रशब्दप्रयोगः रूढ्या दृष्ट्या अवयवार्थराहित्येनाव्युत्प-
न्नत्वादिति बोध्यम् । शब्देन्दुः ।

इति श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायां सिद्धान्तकौमुद्यां
पूर्वार्धे समाप्तम् ।

वाष्पीशुरुपसादेन कौमुदीपूर्वभागतः ।
मनोरमाद्यर्द्धदेहा सरला पूर्णतां गता ॥

श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्येण मनोरमाग्रद्धेन्दुशेखर-
तत्त्वबोधिनीसारसङ्कलनेन समाहृतायां सरलाख्यायां
सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां पूर्वार्धे समाप्तम् ।

ॐ तत् सत् ।

शाके वाण्यहिरदनगभूषांश्चित टाकया श्री-
तारानाथद्विजरचितयोद्घामितः संस्कृताख्ये ।
यन्त्रे पूर्वं बुधसहयुजा संस्कृतशास्त्रनैव
सुद्रां नीतः कतिवरसुदे कौमुदीपूर्वभागः ॥
वर्षे विक्रमभूषतेः क्षितिधरदन्वाङ्गचन्द्रप्रभे
स्त्रीष्टान्द् गगनाद्रिदन्तिधरणीमाने प्रचाराशया ।
प्राचीनां सरलां विधाय वज्रलां कापि स्फुटार्थां तथा
यन्त्रे नूतनसंस्कृते पुनरसौ यत्नादयं सुद्वितः ॥
शाकेऽव्दे रसखाष्टभूमिविमिते शासे रवेर्माधवे
जीवानन्दभराभदेण सरलाकर्तुस्तनूजन्मना ।
यत्नात् प्राक्तनवत् प्रचारणकृते वाङ्मयीकियन्त्रे नवे
पूर्वार्धे सरलायुजोऽस्य निपुणं संस्कृत्य भूयोऽङ्कितम् ॥

1871

1871

1871

1871

1871

1871

1871

1871

1871

1871

1871

1871

1871

1871

1871

1871

1871

1871

1871

1871

1871

५८ तैत्तिरीय श्रौतरेय श्रौताश्रतर	८१ नैषधचरितम् टीका सहित १०
(उपनिषद्)सभाष्य सटीक २	८२ चन्द्रलोक प्राचीन खलङ्कार ॥
५९ छहदारशतक सटीक सभाष्य १०	८३ वीरभक्तोदय (स्तुतिशास्त्र) १०
६० सुश्रुत वैद्यक ४	८४ भावप्रकाश (वैद्यक) १०
६१ शार्ङ्गधर (वैद्यक) १	८५ प्रबोधचन्द्रोदय नाटक सटीक २
६२ वेतालपञ्चविंशतिः ॥०	८६ अनर्घराघवनाटक(सुरारिक्त) २
६३ पातञ्जलदर्शन(सभाष्यसटीक) ४	८७ दैवतब्राह्मणसभाष्य १
६४ आत्मतत्त्वविवेक(बौद्धाधिकार) २	८८ षड्विंशब्राह्मणम् सभाष्य १
६५ मुक्तिकोपनिषत् ४	८९ भीमांसा परिभाषा ॥०
६६ उपमान चिन्तामणि १०	९० अर्थसंग्रह(लौगाचीभीमांसा)॥०
६७ नागानन्द नाटक १	९१ रघुवंश सटीक १॥०
६८ पूर्णप्रज्ञ दर्शनम् सभाष्य २	९२ मेघदूत सटीक ॥
६९ चन्द्रशेखरवम्पूकाव्य १	९३ कथासरित्सागर (सम्पूर्ण) ६
७० सामवेदस्य मन्त्र ब्राह्मणम्	९४ ईश्वरानुमानचिन्तामणि
(भाष्य सहितम्) २	(गङ्गेशोपाध्याय कृत) १
७१ सामवेदस्य आरण्यसंहिता	९५ न्यायदर्शन सभाष्य सङ्क्षिप्त २॥
सायणाचार्यकृत भाष्यसंहिता १	९६ सटीक बाल्मीकिरामायण
७२ विज्जालभञ्जिकानाटिका सटीक १	बालकाण्डम् २
७३ कारण्डव्यूह (बौद्धशास्त्र) २	९७ साहित्य दर्पण टीका सहित
७४ कुवलयानन्द खलङ्कारसटीक १	खलङ्कार शास्त्र ४
७५ प्रियदर्शिका नाटिका सटीक ॥	९८ मदनमालनिषण्डः (वैद्यक) १
७६ अरस्तु व्याकरण सटीक ११	९९ संस्कृतशिक्षामञ्जरीप्रथमभागः
पूर्वाङ्गम् १	१०० संस्कृतशिक्षामञ्जरीद्वितीयभागः
७७ वासवदत्ता सटीक २	१०१ साहित्यदर्पणम् (खलङ्कार) १॥
७८ (कालिदास कृत पुष्पमाण-	१०२ श्रीहर्षचरित वाचस्पतिकृत २
विलास काव्य सटीक ॥	१०३ अमरकोष ॥
७९ अहिम शतकम्, प्रदारविन्द	१०४ वेदान्तसूत्र शङ्कराचार्य कृत
शतकम्, स्तुतिशतकम्, मन्दस्मित	शारीरकभाष्य तथा गोविन्दानन्द-
शतकम्, कटान्विशतकम्, १	कृत टीका सहित १०
८० मनुसंहिता टीका सहित ५	१०५ वेदान्तपरिभाषा १

१०६ वेदान्तसारसटीक	१	१०६ गोलाध्यायः	१
१०७ सटीक निदान (वैद्यक)	४	१०७ मणित्ताध्यायः	१
१०८ कामन्दकी नीतिसार	१	१०८ मज्झिम (सटीक)	२
१०९ सन्निकामास्तप्रकरण सटीक २		१०९ पातञ्जलदर्शनस्य भोजवृत्तिः	१
११० अत्रि त्रिष्णु, हारीत, याज्ञ- वल्क्य उग्रना अङ्गिरा वस व्याप- कस्य संवत्स काव्यायन दृष्टयति		११० शकुन्तलानाटक टीकासहित	१
परशर व्यास शङ्ख लिखित दश- गौतम शातातप्र वशिष्ठ प्रणीत संहिता (धर्मशास्त्र)	१५	१११ शब्दरूपादर्शः	॥
१११ मत्स्यपुराण	६	११२ दृष्टव्यसंहिता	
११२ चरकसंहिता (वैद्यक) सम्पूर्ण १०		या बाराहीसंहिता	४१६
११३ रसेन्द्रचिन्तामणि तथा रस- रत्नाकर (वैद्यक)	६	११३ तर्कामृत (जगदीशकृत)	१०
११४ भगवद्गीता शङ्करभाष्य व्यानन्द- गिरिकृतटीका तथा सुबोधिनीसमेतम्		११४ दालिङ्गमुत्तलिका	१
११५ शब्दशक्तिप्रकाशिका	१	११५ उत्तररामचरितसटीक	११
११६ साल्मीमाधव सटीक	१॥	११६ शङ्करविजय	१॥०
११७ सटीक भट्टिकाव्य	४	११७ शृङ्गकटिकप्रकरण सटीक २	
११८ सटीक काव्यप्रकाश	४	११८ काव्यादर्शसटीक (अलङ्कार)	२
११९ सभाष्यशाण्डिल्यसूत्र	॥॥	११९ अष्टाङ्गहृदय संहिता (वाग्- मटकृत वैद्यक)	१
१२० लघुकौस्तुभ्याकरणम्	॥०	१२० शुक्नीति सटीक	२
१२१ महाभाटकम् (हनुमन्नाटक)	१	१२१ गीतगोविन्द सटीक	॥०
१२२ दशरूपकम् (अलङ्कार)	१॥०	१२२ अग्निपुराणम्	७
१२३ भोजचम्पू (भोजदेव कृत चम्पूरामायणम्)	१	१२३ विष्णुपुराणम् सटीक	५
१२४ भारत चम्पू सटीक	४	१२४ मीमांसादर्शन सभाष्य	१२
१२५ मार्कण्डेयपुराणम्	५	१२५ अष्टात्मरामायणम् सटीक	४
		१२६ महाविष्णुतन्त्रम् सटीक	४
		१२७ मीमांसादर्शनस्य अधिकरणमाला	१०
		१२८ नृतबोधः (कन्हो यन्त्र)	१
		१२९ बालरामायण नाटक सटीक	४

कलिका संस्कृतविद्यामन्दिरे—वि, ए, सभाषिधारिणः
श्रीजीवानन्द विद्यासागर-महाशयस्य सकाशात् सञ्चालितम् ।

